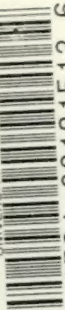


UNIVERSITY OF TORONTO



3 1761 00121513 6



Digitized by the Internet Archive
in 2008 with funding from
Microsoft Corporation

HISTORY

of the

MARATHAS

Translated from the English Original

of

CAPTAIN GRANT DUFF

by

CAPTAIN DAVID CAPON.

BOMBAY

January 1830.

DS
432
m2D818



बरवर

मराठ्यांची

क्यापटन ग्रांट डफ याणीं

इंग्रजींत केलेली तीचें


भाषांतर

क्यापटन डेविड केपनसाहेब याणीं महाराष्ट्र भाषेंत


केलें

सुंवई

जानेवारी सन १८३०



मराठ्यांची बखर



सन हजार

रुमारे सुसलमानलोक

हिंदुस्थानांत संचार करूं लागल्या पासून

सन अठराशें अठरांत मराठ्यांचें

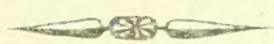
राज्य इंग्रजांनीं

घेतलें तोंपर्यंत ही बखर.

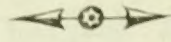
मुंबईमध्ये सरकारी खापरचान्यांत

छापिली सन् इशवी अठराशें

एकुणतीस



बरबरलिहिण्याचें कारण.



कोणी स्मरणेल किं ही बरबर कोणी कशी निर्माण केली, व करण्याचें कारण काय; तर त्याणें असें समजावें किं बाजिराव असतां, अल्पिष्टन साहेबाचा हातारवालीं, कारभार चालविणारा, कप्तान ग्राद साहेब पुण्यास होता. तो पुढें बाजिराव गेल्यावर सातान्यास नेमिला. तो तेथें असतां, त्याचा मनांत आलें किं महाराष्ट्र लोक इतक्यायोग्यतेस कसे चढले, ते समजावयास त्या लोकांचें प्राचीन वृत्त ध्यानास आणिलें पाहिजे. तेणें करून विलायतेंतील लोकांसहि विदित होईल, स्मरणेन त्याणें बहुत जागचे पुरातन लेख जमा केले. त्यांत कित्येक कोणी आपले संतोषें करून दिले, व कित्येक त्याणें द्रव्य रचून घेतले; याशिवाय सरकारचीं दप्तरें, पुणें आदिकरून जितके जागीं होती, त्या सर्व जागींचे पुरातन लेख आणिले. याशिवाय जाजा देवस्थानीं पूर्वेचीं देवास अग्रहार करून दिलेलीं पत्रें, तीं, व कोणी मोठे सरदार लोक यांस जहागिरीचा सन्दा करून दिलेल्या त्या, व सुसलमानानीं लिहिलेल्या बरबरा, व पूर्वे साहेब लोकांनीं लिहिलेलें हिंदूंचें वृत्त; यांतील सर्व गोष्टींचा बहुत विचार करून, व त्या त्या समयविशेषाचाहि शोध करून. त्या सर्व विस्तारांतील सारांश निवडून, आपले बरोबर घेऊन विलायतेस गेला. आणि तेथें इंग्रजी भाषेंत त्याची बरबर लिहून छापिली; तिचीं तीन बुकें जालीं. त्यांतील गोष्टी महाराष्ट्र मुलखीं लोकांस फार हितावह आहेत तशा समजून सरकार कंपेनी इंग्रज बहादुर यांचे आजें वरून, कप्तान केपिन साहेब याणीं बाबा साने यांचे साहाय्यानें, ती इंग्रजी भाषेची बरबर, मराठी भाषेंत लिहून, सनअठराशें एकुणतिसांत मुंबैमध्ये छापिली.

देशमर्यादांची गोष्ट.

देशमर्यादा करणारे जे हिंदू, त्याणीं नर्मदा व महानदी या दोहींचा वक्षिणदेशाचे विभाग मुख्य पांच केले. त्यांचीं नावें. एक द्रविडदेश; दुसरा कर्नाटकदेश; तिसरा आंध्रदेश; त्यासच तेलिंगण स्मणतात. चवथा गोंडवणदेश; पांचवा महाराष्ट्रदेश.

द्रविडदेशाची मर्यादा; रामेश्वरापासून मद्रासेचे उत्तरे पर्यंत, कर्नाटकदेशाची मर्यादा; पूर्वेकडे विंध्याद्रीचें टोंक, पश्चिमेस सत्याद्रीचे टोंक, या दोहोंमध्ये जितका उंच प्रदेश; तो कर्नाटकदेश. त्याचा उत्तर दिशेचे मर्यादेचें

देचें दोंक, तेलिंगण व महाराष्ट्र या दोही मध्ये, मांजरा नदीपर्यंत आहे; ते-
लिंगण देशाची मर्यादा द्रविड देशाचे उत्तरे पासून, उरसा प्रांती शिकाकोळ
शहर पर्यंत. गोंडवण देशाची मर्यादा; तेलिंगण व महानदी या दोहीचा
मध्ये जितका प्रदेश ती. महाराष्ट्र देशाची मर्यादा, चांदोरा जवळचा पर्वत
व कोळवण, व बागलाण, व खानदेश उत्तर मर्यादा. असें ज्योतिष शास्त्रा-
त आहे; परंतु भाषा भेदे करून पाहिलें असतां, महाराष्ट्र मुळुख उत्तरेकडे
सातपुडा पर्वत, व नर्मदेपाशीं नांदोड शहर पर्यंत आहे. त्याची पूर्वेची म-
र्यादा, नागपुराचे पूर्वेस, वैनगंगा नदी, व वरदानदी यांचा संगम होऊन ती न-
दी तेथ पासून माणिकदुर्ग पर्यंत वायव्यवाहिनी जाली. तेथून पुढें पश्चिम
वाहिनी माहुर पर्यंत गेली. त्या पुढें त्या देशाची मर्यादा, नीट दोरी सारिखीच
नाहीं; वांकडी तिकडी होत होत निर्मळीचे दिशेस गोमंतक पर्यंत गेली. या इ-
तक्या देशांत, बहुधा महाराष्ट्र भाषा आहे; सुरत व भडोज व राजपिंपळी,
यांत गुजराती भाषा आहे, यांचा आसमंतात गुर्जर देश. त्याची व महा-
राष्ट्र देशाची भेद मर्यादा सुरतेचे दक्षिणेस दमान बंदर आहे. त्या पासून रा-
जपिंपळी पर्यंत.

महाराष्ट्र देश फार मोठा, आणि त्याची भाषा बहुधा एक सारिखी व
त्यांतील ब्राह्मणाचा मोठ्या समुदायाचें नांव महाराष्ट्र ब्राह्मण; त्यावरून असें
वाटतें किं दक्षिणेंत सुसलमान लोकांचा संचार होऊ लागल्याचे पूर्वी, या सर्व
मुळखाचा राजा एक असेल, परंतु याचा निश्चय करितां येत नाहीं; कांकि पु-
राणांतरीं जशा देवादिकांचा कथा लिहित्या, त्या प्रमाणें हें लिहिलें नाहीं.
या मुळखांतील मुळचे रहाणारे कोण तो सिद्धांत होत नाहीं. पुराणांत लिहि-
लें आहे किं, महाराष्ट्र मुळखांत मुळचे रहाणारे षडशी लोक; ते वाजंत्री-
लोकांत मुख्य, आणि जातीचे नीच आहेत. कावेरी आणि गोदावरी या दो-
ही मध्ये, दंडकारण्य देश तो रावणाचे स्वाधीन होता; तेव्हां त्याणें आपले वा-
जंत्री षडशी यांस दिला. या प्रमाणें पुराणांत आहे, या विषयीं दुसरी गो-
ष्टी अशी; इशवी सनाचा आगोधर अडीजशें वर्षे हिंदूंचा मुळखांत एक

+ पूर्वी कोणी एक परशुराम नामें अवतारी पुरुष जाला; त्याणें क्षत्रियांस जि-
कून त्यांचा मुळख ब्राह्मणास दिला; तेव्हां ते ब्राह्मण त्याला त्या मुळखांत राहूं देइना-
त. मग तो सहाद्रि शिखरावर जाऊन, आपणास रहावया करितां समुद्रापाशीं
जागा मागूं लागला. त्या समयीं समुद्र त्याचें ऐकेना; यास्तव त्याणें तेथून एक
बाण मारिला. तेव्हां त्यास भिऊन तो बाण पडे तो पर्यंत समुद्र माघारा हटून गे-
ला. त्याणें करून जी जागा रिकामी जाली, तीचें नांव कोंकण, असा पुराणांत लेख
आहे.

मोठी तागारानामें राजधानी होती, तेथें मिश्रसुलखाचे व्यापारी लोक येत जात असत. त्यापुढें कोणी एक शालीबाहन नामें नीच जातीचा पुरुष शककर्ता जाला. त्याणें त्या शहरीं राज्य केलें; तो राजा सन इशवीचे सत्याहात्तर अठ्याहात्तर सुमारें जाला. त्यादिवसापासून हिंदूमध्यें त्याचे नावें शक चालूं लागला.

या बरवरींत सन इशवी तारिखामात्र लिहिल्या, हल्लीं सन अठराशें एकुणतिसांचे चवथ्या महिन्याचे पहिले तारिखेस हिंदूंचें शकेसत्राशें एकावन्नावें वर्ष चालतें होणार.

+ तागारा नामें शहर, कोठें होतें तें आतां निश्चयें कळत लिहितां येत नाहीं. परंतु हल्लीं गोदावरीचे कांठी भीरनामें एक गांव आहे, त्याचे ईशानी दिशेस असेलसें वाटतें.

सर्व भागातुक्रमणिकापत्र.

सन हजार पासून चौदाशें अठ्याहत्तर पर्यंत.

भाग पहिला.

१

मुसलमान लोकांनी दक्षिण घेतल्याचा प्रकार. ते लोक नर्मदा उतरून देवगड पर्यंत संचार करिते जाळे. ते शहर मुसलमान लोकांनी आपली राजधानी करून, त्याचें नांव दवलताबाद ठेविलें. त्या लोकांमध्ये कांहीं कलह उत्पन्न होऊन मुसलमानांचे राज्याचा दोन फळ्या जाळ्या. ब्राह्मणी वंश बादशाहाचे राज्याची गोष्ट. ते राज्य असतां, मराठी लोकांचें काय काय वर्तमान जालें तें प्रकरण. दुर्गादेवीनामें मोठा दुष्काळ पडला तें. त्यामुळें सुतुरव ओस पडला, आणि किल्ले भलत्याचे हस्तगत जाले. त्याचा वंदोवस्ताकरितां, बादशाहाचें सैन्य निघालें. दादूनरसू काळ याणीं सरकारचे वसुलाचा वंदोवस्त केला. आणखी दोन वेळा राज्याचे वंदोवस्तास, बादशाहानें लश्कर योजिलें.

मुसलमानांनीं कोंकण पट्टी जिंकिली. ब्राह्मणी बादशाहाचे वंशाची समाप्ति कोणे प्रकारें जाली तें.

चौदाशें अठ्याहत्तरांपासून सोळाशें सदतीस पर्यंत

भाग दुसरा.

२

ब्राह्मणी वंशाचें राज्य बुडाल्यावर, पांच राज्यें उत्पन्न जालीं; त्यांतून कांहीं दिवसांनीं दोन बुडालीं, आणि तीन राहिलीं; त्यांत एक अहमदनगर, दुसरें विजापूर, तिसरें गोवळकोंडें, या तिहीं राज्यांचे चतुःसीमेचा प्रकार. मुसलमान लोकांचे राज्यांत, मराठे लोक कोणे रीतीनें वागत होते. तें, व मुसलमान लोक मराठ्यांची योग्यता कशी ठेवीत होते तें. अहमदनगरचे बादशाहानें आपलें वजिरीचें काम ब्राह्मणांस सांगितलें, त्याच वेळेस विजापुरचे बादशाहानें ब्राह्मणांचें माहात्म्य वाढविलें. फिरंगी लोक जहाजावर वसून आले. आणि कोंकणांत शिरून, गोवें घेतलें. आणखी मोठा उपद्रव

व करून कोकणचा वस्तुल घेतला. नातिकोटा जवळचे ल
 दाईचा प्रकार. विजयानगरचें राज्य बुडालें ते प्रकारण.
 विजापुरचा बादशाह व अहमदनगरचा बादशाह. हे दोघे
 मिळोन फिरगी लोकांशीं लढले. परंतु जय न पावले. महा
 गद्द देश बळत करून, विजापुर कर, व अहमदनगर कर,
 यांचे हस्तगत जाला. अहमदनगर, व विजापुर, व गोंवळ
 कोडे. हीं तीन राज्ये कोणकोणत्या प्रकारें चालत होती तें.
 याराज्यांत राहाणारे जे मराठे लोक, त्यांस आप आपला ध-
 णीनिरनिराळा क्षणून, परस्परें युद्ध करावें लागलें. विजा-
 पुर, व अहमदनगर, या दोही राज्यांत जितकीं मराठी खु-
 ल होती त्यांचें, वृत्त. उत्तरेकडून मोंगल लोकांचें सैन्य द-
 क्षिणेचे राज्य घ्यावयास आलें. दिल्लीचा आकबर बादशा-
 ह दक्षिण जिंकावयास आला, त्या वेळेस काय काय वर्तमा-
 न जालें तें, व तो मरण पावला ते स मयीं काय जालें तें.
 मल्लीकबराची वर्तणूक, व लखजी जाधवाचें वृत्त. शाहा-
 जी भोंसल्याचें वर्तमान. दिल्लीचा बादशाह जहानगीर,
 याचें मरणाचा प्रकार, व त्याचा पुत्र, शहाजहान याचें स्थाप-
 न. मोंगल लोकांनीं विजापुरकरांचें लडकगचा पराभव केला
 तो. विजापुरकर, व अहमदनगरकर, यांचा तह ठरला.
 मोर्निजानिजाम, अहमदनगरचा बादशाह, त्यास फत्तेखानानें
 मारिलें. मोंगल लोकांनीं, शहाजी भोंसल्यास घावया करितां
 जे मुलुख कबूल केले होते, ते फत्तेखानानें मोंगलांशीं स्नेह
 करून आपणास घेतले. यास्तव शहाजी भोंसले विजापुर
 करस मिळाले. मोंगल लोक, व फत्तेखान, यांचा सहूरव
 जाला असता, फत्तेखानानें मोडिला; क्षणून त्यांचा व याचा
 युद्ध प्रसंग पुनः जाला. शहाजी भोंसल्यानें अहमदनगर
 चें राज्य चालविलें. दिल्लीचा बादशाह शहाजहान कोणे प्र-
 कारें राज्य करित होता तें. विजापुरकर यांशीं शहाजहानानें
 युद्ध केलें. आणि त्यांचा व याचा सहूर जाला. मोंगल लोकांनीं
 शहाजी भोंसल्यास जिंकल्यावर, तो विजापुरकरांचे चाकरी-
 स राहिला; त्या पुढें बहिरी वंश बुडाला.

सोळाशें सततिरापासून सोळाशें अठ्ठ्याळीसपर्यंत

भागनिमग

३

गहाजीविजापुरकराचे चाकरीस राहिल्यावर, कसा वागत होता, मग त्याणें दुसरी बायको केली. त्याचा पहिल्या बायकोचे दोघे पुत्र, एक संभाजी, एक शिवाजी. दुसरीचा एक व्यंकोजी.

तो गहाजी करनादकांत गेला ते समयी त्याणें आपली बायको जिजाबाई व पुत्र शिवाजी यांस आपलें जहागीर ठिकाण पुणें येथें पाठविली. आणि त्याचा बंदोबस्त दादोजी कोंडदेव यांस सांगितला. विजापूर सरकार, व गोवळकोंड सरकार, यांचीं लक्ष्यें कोणें प्रकारचीं होती तें, मोगल दक्षिणेचा वसुळाचा बंदोबस्त करिता जाला तें, आणि त्याणें फसली तारीख कधीं स्थापिली तें वर्तमान. दादोजी कोंडदेव याणें वसुळाचा बंदोबस्त कसा केला तो. मावळेलोक यांची हकीकत, शिवाजीचे रक्षक याणीं त्याचे वाळपणीं, त्याला कोणतें प्रकारें वागविला तें. त्याशिवाजीचे पक्षपाती, पहिले तिघे कोण होते तें प्रकरण. त्याणें तोरणा किल्ला घेतला; तो आपणा कडेसच गहावा स्मृणून बादशादास काय काय समजाविलें तें. राजगड किल्ला बांधिला शिवाजीनें ते वृत्त. दादोजी कोंडदेवाचा मृत्यु. चाकण किल्ला व कोंडाणें किल्ला, याचे लोक शिवाजीनें आपणास अनुकूल केले. मुघपरगणा व पुरंदर किल्ला, शिवाजीनें घेतल्याचा प्रकार.

सोळाशें अठ्ठ्याळीसांपासून सोळाशें सत्तावनपर्यंत

भागचवथा

४

शिवाजीनें घेतलेल्या मुलखाचे समोवने, कोण कोणते अधिकारी व जहागीरदार होते तो प्रकार. वाडीचा साबंत, आणि जंजिन्याचा शिर्डी, याचे प्रकरण. शिवाजीनें छाप्याखून बादशादाचा खजिना लुटला. त्याशिवाजीनें कितीएक किल्ले घुस्कीने घेतले. कालियानी परगणा घेतला तो विल्लार. विजापुरचे बादशादानें गहाजीला कैद करून, विजापूर आणविला. त्याची मुदत कोणें प्रकारें जाली तें. तो गहाजी करनादकांत

कात

कांत गेला, आणि आपला पुत्र संभाजी यास, कोणी किड्यादाराचे पारिपत्यास योजिला; तो मृत्यु पावला. शिवाजीने जावळीचा राजा घातानें मारविला, आणि त्याचा मुलुरुख घेतला. शिवाजीने पहिला पेशवा, शामराज नामें ब्राह्मण केला. सन सोळाशें छत्तिसांपासून सोळाशें वर्तणूक कसकशी जाली तें, गोवळकोंडेकरांचा कारभारी मिरजुमला याचें दत्त. शहाजहान दिल्लीचा बादशाह दुरवण्यां पडला. तो जीवंत असतां, त्याचे पुत्र चौघे, ते राज्याची इला करूं लागले. त्या चौघांजणांत एक औरंगजेब नामें होता, त्याचे स्वभावाचें वर्णन. त्याणें बळेंच आपणास वाप असतां राज्याभिषेक करून घेतला, तें प्रकरण.

सोळाशें सत्तावन्नापासून सोळाशें वासष्ट पर्यंत.

भाग पांचवा

५.

शिवाजीने औरंगजेबाशीं तन्मभावें करून बोलत असून, सोळाशें छत्तिसां कळिम केलें. शिवाजीने आपल्या लश्करांत स्वार वाढवून, पठाण मुसलमान लोक, चाकरीस ठेविले. विजापुरचे मानकरी लोकांत वेंमनस्यें पडलीं, त्यांपासून काय जालें तें. शिवाजीचा शामराज पेशवा राजपुरचे शिंदीपासून, पराभव पावला. त्यावर शिवाजीचा राग होऊन, त्याणें मोरोचिमळ पिंगळानामें, दुसरा पेशवा केला. वाडीचे सावंत, पहिल्यानें शिवाजीस मिळाले, मग लवकरच विजापुरकरांकडचे जाले. विजापुरकरांकडून शिवाजीचे पारिपत्यास मोठें सैन्य आलें. त्या सैन्याचा मुख्य सरदार, आफसुल खान, तो शिवाजीने कशायुक्तीने मारिला तें प्रकरण. शिवाजीने विजापुरचा रुस्तमजमान सरदार, याचा पराभव करून विजापुरचे दरवाजापर्यंत, मुलुरुख लुटला; व त्यानें कोंकणांत जाऊन, राजपुरी व दाभोळ लुटलीं. त्या शिवाजीचे पारिपत्यास दुसरें पुनः सैन्य नेमून, त्याचा मुख्य सरदार शिंदी जोहार केला, त्याणें पन्हाळ्यावर, शिवाजी असतां त्या किड्यास वेढा घातला. असें असतां, तो शिवाजी वांचला कसा, व त्याचा कारकून हरणस मावळचा देशपांड्यावाजी

जीपरभू याणें काय पराक्रम केल्या तें. विजापुरचा बादशाह अह्मी आदिलशाह, याणें शिवाजीनें घेतलेला मुल्करव आपण सैन्यसुद्धा घेऊन सोडविल्या तें. पुनः शिवाजीनें कित्येक किळे घेतले तें व त्याचें वापस जाणें धरून विजापुरी नेत्या तो बाजी घोरपडा, वाससांपडला, त्याला मारून त्याचें गांव मुधोक तें जाळिले. सावंताच्या वाडीप्रांत शिवाजीनें घेतला तो प्रकार. विजापुरकरांनीं तह केल्या तें वर्तमान. शाहाजी शिवाजीचे भेटीस आला तें प्रकरण. रायगड किछ्याची गोष्ट. शिवाजीचें लश्कर किती दोंतें तें व त्याचे मुल्करवाची हद्द किती दोंती तें.

सोळाशें वासटां पासून सोळाशें सदसटां पर्यंत.

भाग सहावा.

६

शिवाजीनें मोगलांच्या मुल्करव घेणेंचा उद्योग केल्या, म्हणून औरंगजेब बादशाह याणें पाडस्तेखान नामें सरदार याची योजना दिह्मीहून केली. त्या पाडस्तेखानानें पुण्यास येऊन, चाकण किछ्या घेतला; त्यापुढें शिवाजीनें काय पराक्रम केल्या तें प्रकरण. दिह्मीहून बादशाहानें पाडस्तेखानाला साथी रावोळावून, मुलतान नाझूम नामें दुसरा दक्षिणेस धाजिला.

शिवाजीनें सुरत लुटली. शाहाजीचा मृत्यु. शिवाजीनें आपलें नावास राजा असें पद जोडून आपलेंच नावें शिक्कें चालविले. जेलोक मकेस तीर्थयात्रेस जाणारे, ते शिवाजीचीं लढाऊ गळवतें जाऊन लुटले. तो शिवाजी अहंमदनगर लुटून मालवणापारीं गळवतावर चढून समुद्रांतून जाऊन गोव्यांचे दक्षिणेस बारशिलोर नामें, शहर होतें तें लुटिता जाला. शिवाजीस जिकावयास, राजा जयसिंग, व दिल्लीर खान हे दोघे त्याला नकळतां त्याचे मुल्करवीं जाऊन पोहचले. त्याणीं कांहीं स्थानें घेतलीं म्हणून शिवाजीला भय प्राप्त जालें. पुरंदर किछ्यास घेरा घातला तें वर्तमान. शिवाजी लुट झोडून राजा जयसिंग व दिल्लीर खान यांचा आज्ञा नुबतीं जाला, आणि त्यावेळेस त्याणें कांहीं ठराव करून घेतला. त्यावरून, विजापुरकरांचा व त्या सरदारांचा लुटप्रस-

मराठ्या. त्यापुढे शिवाजी बादशाहाचे भेटीस दिह्यास गेला. तेव्हा औरंगजेबाने त्याला बंदीत ठेविला असता, त्याने आपला जीव कोणे प्रकारे वाचविला. विजापुरकरांशी, जयशिगळडला, त्याचा विशेष प्रकार. त्या जयशिगाने विजापुरास पेश घातला असता, त्याही तो मार्गे हटविला; तो जयशिग माघारा दिह्यास जात असता बादशेने मृत्यु पावला.

सोळाशेंसदसष्टांपासूनसोळाशें एकुणहत्तरपर्यंत

भागसातवा

७

मुलतानमाजूम, आणि जयवंतशिग, यांचा स्वभावाचा प्रकार. त्याचे योगेंकरून, शिवाजीस बादशाहाकडून कोही उपकार घडला. विजापुरकरांशी आणि मोंगल लोकांशी सल्ला जाला. विजापुरकर व गोंवळकोंडकर, याणीं वर्बास शिवाजीला खंडणी घावी असा नेम ठरला. गोवें आणि जंजिरा घ्यावयास शिवाजी गेला, परंतु जयन पावला. शिवाजी आपल्ये मुलखी वसुलाचा बलदकराचा बंदोबस्त करीत असता लोक नानाप्रकारचा अटकळी करीत होते ते.

त्याने नवे कायदे चालविले, तो प्रकार. त्याचे अवळ राज्यकारभार चालविणारे, कोण कोण कसकसे होते ते प्रकरण.

सोळाशेंसत्तरांपासूनसोळाशें सत्याहात्तरपर्यंत

भागआठवा

८

पूर्वी लोकांस असे वाटत होते कीं, आतां दक्षिणदेशीं बडुत दिवस पर्यंत, उपद्रव होणार नाही, परंतु त्यास अंतर पडले तो प्रकार. तानाजी मालुसरायाणे सिंह गड घेतला; आणि त्याच वेळेस तो तेथेंच मृत्यु पावला. आणि कित्येक किंलें शिवाजीचे हस्तगत जाले. जंजिरा शिवाजीने घेतलाच असता, परंतु तिघांशिही सुळें त्याचे हातीं लागला नाही. ते शिही, आपला मुलुरव मोंगलांस देऊन, त्यांचे चाकरीस राहिले. शिवाजी सुरत लुटून माघारा गेला; त्यावेळेस त्याला धराबया करितां, मोंगल जे गेले ते त्याने जिंकिले.

शिवाजी

शिवाजीने स्वातंत्र्याचा लढावा आणि वसुधाची चपचाई प्रतिबर्षी घेत जावी, असे ठरले. वसुधा पाटा व सात्कर, हे किल्ले घेतले.

मोंगल लोक शिवाजीस जिंकवयास आळस किंनिमित्त करीत होते ते. मोंगलांचा राज्यातून दक्षिणदेशाच्या कांहीं नवा बंदोबस्त जाला तो. मराठे लोक व मोंगल लोक यांचे युद्धानंतर मराठे जय पावून मोठे विख्यात जाले. ते प्रकरण, शिवाजीचे आणि इंग्रजांचे कांहीं बोलणे जाले ते. शिवाजीने गोंवळकोंड्यामध्ये स्वारी केली असता, त्याचे पाठिसागे अजिन्हाहन, आणि सुर्तेहन, लढाऊ गलबते येऊन समुद्रतीरचे त्याचे गावे लुटले. विजापुरचा बादशहा, अह्मी आदिलशाहाच्या मृत्यु. शिवाजीने कुवळी शहर लुटले, आणि विजापुरचे सरकारशी युद्ध केले. शिवाजी आणि प्रतापराव यांच्या कांहीं वैमनस्य पडले. शिवाजीने कांहीं क्रोधेकरून निरोप पाठविला म्हणून, तो प्रतापराव विजापुरचे लश्कराशी युद्ध करून मृत्यु पावला. त्या युद्धानंतर मराठे सरदार कोण कोण होते, त्याणीं आपले लश्कर बांधून विजापुरकरांचा लश्कराचा पराभव केला. आणि शिवाजीने त्यांचा संमान केला. शिवाजीला राज्याभिषेक जाला. त्याने इंग्रज लोकांशी तह केला, व कित्येक नवे किल्ले बांधिले; त्या शिवाजीचे शरीर माताच्या मध्ये समाधान नाही असे जाले.

सोळाशे सत्याहत्तरां पासून सोळाशे ऐंशीपर्यंत

भाग नववा

९.

शिवाजी कर्नाटक प्रांत घ्यावयास गेला तो प्रकार. तो शिवाजी तिकडे जाताना, वारेंने देवस्थान पाहून तपस्या करवयास गेला. त्याने कर्नाटकी जाउन युद्ध कोणे प्रकारे केले ते.

आणि त्याचा सावत्र भाऊ व्यंकाजी याशी बोलणे जाले तो प्रकार. मोंगल आणि विजापुरकर मिळून गोंवळकोंडेकरांचे राज्य बुडव्यास येवून पाठविले. परंतु ते कार्य शेवटास गेले नाही. अबदुल करीमाच्या मृत्यु आणि त्याचे जगास साउंदरवाताची स्थापना. व्यंकाजी शिवाजीच्या लढकरावर छापा घालून, आपणच पराभव पावला, तो प्रकार. जना-

दन

दंतपतक हंडीर राव व सोरोपंत याणीं युद्धं करीं केलीं. सुल-
तानासालूत यास दक्षिणेच्या अधिकार, सातक्यान दिला, तें
वर्तमान. मोंगलांचें लश्कर विजापुर व्यावयास आलें सणू-
न, मसारादर्यातानें शिवाजीपाशीं कुसक मागीतली. तो
शिवाजी मोंगलांचे सुलतानीं जाऊन उपद्रव करिता जाता.
आणि तेथून व्हाट घेऊन माघाग येत असतां, वाटेन मोंगलां-
चा लश्करापासून मोठें संकट पावला. नंतर महत्त स्यंगो-
यें करून, आणि जासुदांचे चातुर्येकरून, तो व त्याचें सैन्य
वाचलें. संभाजीची वर्तणूक. मोंगलांनीं विजापुरचा घे-
ग उठविला; नंतर शिवाजीनें विजापुरकरांस कुसक केली
होती, तीपासून कायलाभ पावला. तेंणेंकरून व्यंकाजी नि-
रुत्साह जाता, यासुव त्यास शिवाजीनें हितोपदेशार्थ, पत्र
लिहिलें, त्याशिवाजीचा मृत्यु व त्याचे स्वभावाचें वर्णन. तोमे-
ल्यानंतर तत्काधिपती कोण कोण जाले तें वर्तमान.

सोळाशें ऐशीं पासून सोळाशें एकुण नव्वदपर्यंत

भागदहावा

१०

संभाजीराज्य घेत असतां, त्याणें काय काय निर्देयपणा केला;
त्याणें स्वादेशीपासून शिंदीला हांकून घावयाचा उद्योग केला,
परंतु व्यर्थ गेला. औरंगजेबाचा पुत्र सुलतानमहंमद आ-
कबर, तो आपल्ये संरक्षणार्थ संभाजीजवळ गहिला. त्या
संभाजीचा सावत्र भाऊ राजाराम यास अधिपती करून, संभा-
जीला काढावा असें त्याचे जवळचा लोकांहीं योजिलें, त्यावरून
न संभाजीने कित्येक जिवें मारिले. मोंगलांचें लश्कर कोक-
णांत गेलें, तें संभाजीनें मागे हटविलें. त्याणें शिंदीचा जं-
जिच्यास घेग घातला, आणि उठून गेला. मग पोर्तुगीस
लोकांशीं युद्ध करूं लागला. त्याचा बजीर कलुषा याची गो-
ष्ट. पूर्वीं शिवाजीचे वेळेस जो लश्कराचा बंदोबस्त होता, त-
सा संभाजीचे राज्यांत चालिला नाहीं; त्याचा परिणाम कसा
जाला तें प्रकरण. औरंगजेब दक्षिणेस आला, त्या वेळेस
देशाचा प्रकार काय होता तो. औरंगजेब दक्षिणेस आला,
त्या वेळेचें त्याचे संपत्तीचें स्वरूप कथन केलें तें प्रकरण.

मोंगलांचे

मोंगलांचे लवकरने काय आचरण केलें तें. औरंगजेबानें गों-
वळकोंड करंगीं सद्धा केल्ला. विजापूर मोंगलांनीं घेतलें तो प्र-
कार. त्यावर तें राज्य बुडून शहर ओस पडलें. पहिला जा-
केला सद्धा मोडून गोंवळकोंडें औरंगजेबानें घेतलें त्यावरून
तें राज्य बुडालें. हंबीरराव मराठा येनापती शिरजीखाना-
स जिंकून आपण मरण पावला तो प्रकार. करनाटकांत
काय काय वर्तमान जालें तें. संभाजी केवळ अयोग्य असें
समजून. मुलतान महंमद आकबर नियोन गेला. नंतर
दक्षिण देशाची दुर्दशा जाली, तें प्रकरण. इंग्रेज लोकांनीं
समुद्रांत उपद्रव केल्ला तो प्रकार. संभाजी आपल्या बजिरा
सुहां औरंगजेबाचे कैदेत सांपडला; त्या दोघांचें मरण.

सोळाशें एकुणनवदांपासून सत्राशें सात पर्यंत.

भाग अकरावा

११

मराठ्यांनीं रायगडीं मसलत करून संभाजीचा पुत्र शिवाजी
तो प्रौढ होई तो पर्यंत. राजाचा सावत्र भाऊ राजा राम. तो ध-
णी केल्ला. मोंगलांनीं रायगड घेतला, तेथें संभाजीची स्त्री ये-
सुबाई. व पुत्र शिवाजी उभयतां सांपडलीं तीं, त्याणीं औरंगजे-
बाकडे नेलीं. राजाराम जिंजीस गेला तेथें त्याणें शिवाजी प्र-
माणें अष्टप्रधानादिकरून, आपलें माहात्म्य वाढविलें. मोंग-
लांनीं जिंजीस घेरा घातला तें काम कांहीं निमित्तानें राहिलें.
मराठे मोंगलांचा मुलखी, घांस दाणा घेऊं लागले. तन्निमित्त
औरंगजेब ब्रह्मपुरी जाऊन राहिला. इंग्रेज लोक व पोर्तुगीस
लोक यांचें कांहीं वर्तमान. संताजी व धनाजी उभयतां कर्ना-
टकांत जाऊन मोंगलांशीं युद्ध करून जय पावले. मोंगलांचा
सरदारास जिंजी घेणें आवश्यक पडलें म्हणून त्याणें राजारामास
काढून लाविला, आणि जिंजी घेतली. मराठ्यांनीं सा-
ताच्याची राजधानी केली. राजारामाचा अष्टप्रधानांत कांहीं
वदली जाली. कान्होजी आंगरे, बळिधोजी गुजर, यांची गो-
ष्ट. संताजी घोरपडा कोणें प्रकारें मरण पावला तें प्रकरण.

राजाराम मोठें लश्कर जमा करून, खांदे शांत व बगडांत
खंडणी घेऊं लागला. औरंगजेबानें करनाटकांतून जुलफि-

कार

कारग्यात शोकावृत्त आणून, राजागमाचे पाठीस लाविला. औरंगजेब फौजेसुद्धा मातार्यास आला. त्याणें युद्ध करून किड्या घेतला. राजागमाचा मृत्यु. त्याची स्त्री ताराबाई तिणें राज्य चालविलें. मराठ्यांचें प्राबल्य व मोंगलांची बलहीनता. मराठे लोक कोण कोण त्या कारणार्थ, एकचित्ते करून यागत गेले तें प्रकरण. औरंगजेब बिजापुरीं येऊन मराठ्याणें, बांकिणकेरगावांस येरा घातला ती गोष्ट. मोंगलांनीं घेतलेले किडें मराठ्यांहीं लहून मायार घेतले. औरंगजेब अहमदगरीं येऊन मृत्यु पावला.

सत्राजें सातापासून सत्राजें बीसपर्यंत.

भागवारावा.

१०

शाहूला शाहू असें नांव कोणे प्रकारें प्राप्त जालें तें प्रकरण. तो शाहू दिल्लींतून सुटून, आपल्या राज्यावर आला; ते समयी ताराबाईनें तो खोदा खदला खणून युद्ध जालें. अकूत कोदचा राजाची मृत्यु पीढिका. बाळाजी विश्वनाथ याचा उद्भव. मोंगल लोक व शाहू यांची वर्तणूक. धनाजी जाधव याचा मृत्यु. ताराबाईनें पन्हाळा किड्या घेतला, आणि कोल्हापुराची राजधानी करून, तेथें राहिली. ताराबाईचा पुत्र शिवाजी याचा मृत्यु.

संभाजी राजा होऊन ताराबाई बंदीस पडली. चंद्रसेन जाधव आणि बाळाजी विश्वनाथ, यांचा वाद होऊन, जीं जीं वर्तमानें जालीं तें. निजामउलमुलुरवाची गोष्ट. मोंगल व मराठे यांचें युद्ध. निजामउलमुलुरवानें कोल्हापुरकरांचा पक्ष धरिला; आणि शिधोजी घोरपड्यानें संभाजीचा पक्ष स्वीकारिला. मराठे लोक यांमध्ये फार अव्यवस्था जाली. कान्होजी आंध्यानें बहिरेपंत पेशव्याचा पराभव केल्या. नंतर बाळाजी विश्वनाथानें कान्होजीजीं तह केल्या, तेणें करून मराठ्यांस हित होईल असें जाणून, शाहूनें बाळाजीला पेशवाई दिली. मग तो पुरंदरचें आधिपत्य पावला. नंतर मराठ्यांची कांहीं व्यवस्था दिसें लागली. तो तपशील. शाहूचे स्वभावाचें निरूपण. फेरुकशेरवादशाहानें मराठे लोक आपणास अनुकूल द्वावाचा उद्योग केल्या तो पर्याय. त्याणें

णें सेंयदहुसेन अलीखानाशीं कृत्रिमकेलें तो विस्तार. गाहू व सेंयदहुसेन यांशीं तह होउन, सेंयद दिहीस गेला. आणि फेरुकजोगस, पदच्युत करून दुसरा बादशाह स्थापिला. बाळाजी विश्वनाथ, चौथ, व सरदेशमुखी, व स्वराज्य, यांचा वनवा घेऊन साताच्यासआला. नंतर मराठे लोक च्यराज्यांती न वसूल जना करूं लागले तो प्रकार. कान्होजी आंग्र्याची गोष्ट.

सनसत्राशें विसांपासून, सत्राशेंसवीसपर्यंत

भाग तेरावा

१३

निजामउलमुलुखानें सेंयदाचे आजेंत वागणें सोडून, मनांत, दक्षिण घावयाचानिश्चय केला. त्यानंतर तो सेंयदाचा सरदाराशीं युद्ध करून जय पावला. सेंयदहुसेन अलीखान, आपल्या बादशाहासहित, निजामउलमुलुखाचा पारिषत्यास दिहीडून निघाला. तो वाटेनें शत्रूचा मारेकऱ्यानीं मारिला. दुसरा सेंयद आवदुलखान, तो निजामउलमुलुखाशीं युद्ध करित असतां पराभव पावोन त्याचे कैदेत सांपडला. त्यावरून दिहीमध्ये लोकांनीं बादशाहाचे प्रसन्नतेसाठीं मोठा उत्साह केला. परशुराम त्रिंबक, बाळाजी विश्वनाथ, व रघुदेगव दाभाडे, यांचा मरणासुद्धें, नगदी दरबारांत काय काय वर्तलें तें. बडोदे करगाडकवाड यांचा मूलपुरुष दमाजी गाडकवाड याचे मरणाचा प्रकार.

निजामउलमुलुख यास बादशाहानें वडा करून आपली वजिरी दिली. त्यानंतर तेथील दरबारां लोकांनीं त्याचा नाशाचा उद्योग केला. गुजराथेचा अधिकारी हैदर कुलीखान, त्याचा नाशाविषयी, निजामउलमुलुखास बादशाहानें गुप्तपणें आज्ञा केली. तो निजामउलमुलुखाचे हातून पराभव पावला. मग बादशाहानें निजामउलमुलुखास बकील सुतलखानानें मोठी पदवी दिली. बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र बाजिराव याचें वागणें. होळकर, वशिंदे, यांची उत्पत्ती. उदाजी पंवारची वर्तणूक. बाजीराव, बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र याणें काय काय मसलत केली;

ली; तीचा प्रतिपंथी श्रीपतराव झाला तें प्रकरण. शकर खेराजबळचे लढाईचा प्रकार. सुरतेचा अधिकारी, रुस्तुमअल्ली, तो पिलाजी गाडकवाडाचे घातास प्रवर्तला. अमदाबादचा अधिकारी आमंदखान, तो कांताजी व पिलाजी यांस चौथ देता जाला. तो ऐवज जमाकर्ते समयी, त्या उभयतांचा कलह होऊन; कांताजीचा विभाग मायी नदीचे वायव्येस ठरला; व अग्न्याची कडचा विभाग पिलाजीचा ठरला. अमदाबादेस, शहाबागेजबळ लढाई झाली तें. गुजराथचे व्यवस्थेचा प्रकार. बाजिरावानें माळव्या सुलखीं खांशि घातली.

सन सत्राशें सत्ताविसां पासून, सत्राशें चौतीस पर्यंत

भागचौदावा

१४

निजामउलमुलुखानें, आपलें बळ वाढवायाकरितां, मराठी सरदार लोकांत कलह उत्पन्न करावा; स्मृणून काय काय उद्योग, केला तें प्रकरण. त्याणें प्रतिनिधीचा योगें शाहूशीं तह करून; हैदराबादचे चवथाईची सोडचिठ्ठी घेतली. तो तह पेशव्याचे मनास आला नाही. निजामउलमुलुखानें, शाहू, आणि संभाजी, या उभयतां वंधृत वेंमनस्य पाडावयाचा यत्न केला; तो पेशव्यानीं व्यर्थ पाडिला. त्यावरून पेशवे, व निजामउलमुलुख, यांचें युद्ध जालें. नंतर तो निजामउलमुलुख याचा, बाजिराव पेशवे, यांचा शहाणपणापुढें उपाय चालेना; स्मृणून तहाचें बोलणें करूं लागला.

बाजिराव गुजराथची चौथ, व सरदेशमुखीची, सनद पावला. कोल्हापुरचा राजा संभाजी, व प्रतिनिधी, हे उभयतां युद्ध करून; संभाजी पराभव पावला. पेशवे बाजिराव, व सेनापती दाभाडे, या दोघांचें युद्ध जालें; त्यांत बाजिरावाचा जय होऊन; दाभाडा मृत्यु पावला. निजामउलमुलुखाची वर्तणूक. गुजराथ सुलखांत पिलाजी गाडकवाड, व जोतपुरचा राजा, आभीशिग, यांचा युद्ध प्रसंग घडला. त्यापुढें आभिशिगानें पिलाजीशीं तह करावयाचे निमित्तें करून, मारेकरी पाठवून त्यास मारिला.

बुंदलखंड सुलखीं, राजा चतुरसाल, याणें पेशव्यास कुमके

स

स घेऊन मोंगलास बुंदलखंडातून पार केला, यारनव त्याणें वाजिरावाला कोहीं सुलख वधीस दिल्या. राजा जयशिंग यास माळव्याचें आधिपत्य प्राप्त झालें, ते त्याणें वाजिरावास दिलें.

सन सत्राशें चवतीरास पारून सत्राशें चालीस पर्यंत भागपंधरावा

१५.

मराठीलोकांची वर्तणूक. रघुजीभोंसल्ल्यास सेनासाहेब रुक्मा पदवी प्राप्त झाली. वाडीचें सावंत, व आंग्र्या, व शिंदी यांचें वर्तमान, वाजिराव पेशवा माळव्या सुलखांतून, साघा रा आला, ते दून. मल्हारजीहोळकर याणें सुलखांत स्वार्था घातल्या तें प्रकरण. दिल्लीचा बादशाहानें, निजामउलमुलख आपणास वडा व्हावा म्हणून उद्योग केला तो विस्तार.

वाजिरावास रघांची अडचण पडली, यारनव त्याणें बादशाह याशीं तह करून माळव्यासुलखां काहीं अधिकार पावला.

त्याशिवाय त्यास दक्षिणेंतही सरदेशपांडेपणा मिळाला.

मोंगल व वाजिराव, यादोहीपक्षां युद्धाची सिद्धता जाली, ते कां निजामउलमुलखानें मोंगलांचा पक्ष स्विकारिला.

वाजिरावानें पराक्रमें करून दिल्लीचा दरवाजापर्यंत प्रवेश केला तो प्रकार. आंग्र्याची हकीगत. वाजिरावानें निजामउलमुलखाचा लढकरास भोपाळाजवळ घेरा घालून असा उप-

द्रव केलाकीं, त्यास याशीं तह करावा लागला. पोंदुगीस लोक, व इंग्रेजलोक यांची वर्तणूक. पेशाचें व रघोजीभोंसले यांचें युद्ध झालें तें.

दिल्लीमध्ये फारशी सुलखाचा नादरवाहनासा बादशाह आला; त्यामुळे मोंगल लोक संकर पावले तें प्रकरण.

सग थोडकेंच दिवसांनी त्याणें दिल्लीचें तक्त मोंगलांस साघारें देऊन, आपण आपले सुलखां गेला.

मराठ्यांनीं वसईकित्यास घेरा घातला ती कथा. पेशव्यांनीं दक्षिण घेतल्याचे पूर्वी माळवा व बुंदलखंड या दोहों सुलखां कायकाय बंदोबस्त केला तो प्रकार.

पेशवा हिंदुस्थानांत सेवार करूं लागला. मराठ्यांनीं संपाजी आंग्र्यावर कांहीं मसलत केली होती ती, वाजिरावाच्या मरणासुळे सिद्धीस न गेली.

हिंदुस्थान व दक्षिण देश आदिकरून सर्व सुलखांचा

दर्याचा राज्याची वर्तमाने. बाजिगवाचा स्वभावाचे स्वरूप
कथन, व त्याचे पुत्र बाळाजीबाजिगव. व रघुनाथराय, यजना-
दनवाचा, व समशेरवहादुर यांची गोष्ट.

सनसन्नाशे-चाळिस्पासून सन्नाशे एकुणवत्तासपर्यंत आग सोळावा

१६

कर्नाटकांत सराव्यांचा प्रवेश. रघोजीभोंसला याणे बा-
ळाजी बाजिगव यास पेशवाई नमिळवी क्षणून राजाजवळ उ-
द्योग केला तो शेंवटार न गेला. चिमणाजी आपा बांधा
सृत्यु. पेशवा राजापासून महत्वाभाची सनद पावला.
भास्करपंत बंगाल्यांत शिरला. दमाजी गाडकवाडानें माल-
व्यांत स्वार्था घातल्या. अह्मीचेरदीखातानें भास्करपंतास
बंगाल्यांतून काढून दिल्यावर, रघुजीभोंसला याणें स्वयें स्वा-
श केला. तेव्हां दिल्लीचा बादशाहानें पेशव्यास मालव्या
चा अधिकार व इतर लाभाची आज्ञा दाखविली यास्तव
त्याणें अह्मीचेरदीखातानाचा पक्ष स्वीकारून रघुजीला तेंभू-
न घालविला. मग पेशवा बादशाहापासून मालव्याची
सनद पावोन मानार्थास आला. त्यापुढें रघोजीभोंसले
आणि बाळाजीबाजिगव पेशवे यांची कांहीं समझूत पड-
ली. निजामउलमुल्तस याची कांही गोष्ट. रघुजी
चा भास्करपंत, व मोठेमोठे मानकरी सराडे सरदारपुत्रा व-
गाल्यांत गेले ते अह्मीचेरदीखाचा कपटानें घातें करून मा-
रिते गेले, आफगाणाचा बादशाह आमेदशाह अवदाला
याची गोष्ट. दिल्लीचा बादशाहाचा सृत्यु आणि त्याचा
पुत्राचें स्थापन. निजामउलमुल्तसचा सृत्यु. नाशिर-
जंग मोठें सैन्य घेउन कर्नाटकास आलिला. राजाराम
राजा कसा प्रगट झाला तें प्रकरण. त्यानंतर माना-
र्यास सकवारबाईची व नाराबाईची काय वर्तणूक आ-
लीही. बाळाजीनें सकवारबाईला कोणें प्रकारें खनी
घालविली तो विस्तार.

सनसनाशें वस्त्रासां पावून, ललसनाशें खवळ पुर्येन

भाग सद्याचा

१०

पेशव्यानें रघुजी भोंसला व इतर सरदार वडा केले. पुणें मराठे लोक आधी राजवारी झाली. पेडावा व नटाविदिताने भाऊ यांमध्ये कांहीं कडव उरले झाले. राजवड्याचा शोणवी याचा उद्भव. पेशव्याने गाजीपदिन निजामउल्मुल्कचाचा गडीलपुत्र, याचा वध अशी कारिता, आणि फौजास लोकांनी मुजाफरजंगाचा पदा धरून त्यास निजामपदवी दिली. मुजाफरजंगाचा मृत्यु, व सलाबतजंगास निजाम पदवीचा लाभ. पेडावा गाजीविदिताना कासासर्दी कृष्ण पुर्येत गेला, परंतु ताराचार्द व गार्दकपाडाचा कृत्रिमामुळे साधारण आला. राजाराम सोड्या अडचणीनें बंदीत पडला. सलाबतजंग फौजीसलोकांचा आश्रयेंकरून गांवें लुटित पुण्याकडे गेला. रघुजी भोंसल्यानें कायकायसे पादन केलें तें प्रकरण. मीरहबीब याचा मृत्यु. दिल्ली कडील कांहीं वर्तमान व मराठे त्या कामांत शिरले तो विस्नार. गाजीपदिन, शिंदा व होळकर, यांचा आश्रयेंकरून दिल्लीहून दक्षिणेंस आलिला, तो आपली निजामपदवी पावेले असें सिद्ध झालें असतां आपण मृत्यु पावला.

सलाबतजंग निजामपदवी पावल्यावर त्याणें पेडाव्यास कायकाय दिलें तो प्रकार. पेडाव्यानें कर्नाटकीं स्वारी केली. पेडाव्यानें आपला भाऊ रघुनाथराय गुजराथेंत पाठविला तो तें कार्य करून हिंदुस्थानांत गेला. रघुजी भोंसल्याचा मृत्यु त्याचा भोया पुत्राची गोष्ट. पेडावा व ताराचार्द यांची समग्र सातीली कथा. दिल्लीकडें कांहीं वर्तमान. दिल्लीचा असो इश्राफ पादशाह याचे गाजीविदिताना पुत्रानें होले कादून त्यास कैदेत देविला, आणि जतदारशाह स्वयंत पूर्वीचा बादशाह त्याचा नातू तत्काधिपती केला. पेडाव्यानें आप्याचा मुलुरुष घ्यायचा विषयीं उंयेजोर्दी कांहीं बोलणें करून तें काम आल्यानें पूर्वीन, त्याला सापठूर घ्यायचा करितां तिकडे जायचा असें अगत्य पडलें. उंयेजोर्दी यदाइ ताहाजें जाऊन रुबर्णदुर्गकिला घेतला

घेतला. तो मराठ्यांस सोपविला. मराठे याणीं आंग्र्यांचा मुलुख व किल्ले घेऊन विजयदुर्गास घेरा घातला असता त्यांचे कुमकेस इंग्रजांची जहाजे जाऊन मराठेंलोक आपल्या लोकांत न घेतां तो किल्ला घेतला. मराठेंलोक जाऊन त्याणीं सावनूर किल्ला घेतला. फ्रांशीसलोक यांस दक्षिणेंतून काढावयासाठीं पेशाचा व सलाबतजंग याणीं मसलत केली, ती बसीचा युक्तीपुढें सिद्दीस गेली नाही. पुण्यामध्ये पेशाचे, आणि मुंबईचे इंग्रज यांची समजूत झाली तो प्रकार.

सन सत्तारों छप्पन्ता पारून सन सत्तारों साठ पर्यंत ११११ अठरावा

१८

रघुनाथराव लश्करसद्धां हिंदुस्थानांत स्वारीस गेला, व पेशावा कर्नाटकांत जाऊन श्रीरंगपट्टनच्या खंड घेतला. खडापा जवळचे लढाईचा प्रकार. स्नेहरावा सरदार हेंदरअल्ली याचा उत्कर्ष. हेंदराबादचे दरवारीं काहीं आभ्यंतरीय कृत्रिम झाले, ते व त्याचा शेवट. इंग्रजलोकांनीं सरत घेतलीं ते प्रकरण. पुनः मराठे याणीं कर्नाटकांत संचार केला तो व हेंदराबादचे काहीं विशेष वर्तमान. सदाशिवरायाचा स्वभावाचें निरूपण. त्या सदाशिवरायास मारेकरी घातला असतां तो वांचला ते प्रकरण. आमंदनगर मराठ्यां हीं कृत्रिमेंकरून घेतले. सदाशिवराय सेनेचें मुख्यत्व पाचोन रघुनाथराव कारभार करूं लागला, तो प्रकार. दक्षिणेंत मराठे व मोंगल यांशीं युद्ध होऊन मराठ्यांस काय लाभ झाला तो पर्याय.

सन सत्तारों साठ पारून एकसष्ट पर्यंत

१११२ एकुणिसावा.

१९

आफगाणाचा बादशाह आमंदशाह अबदानी याणें हिंदुस्थानांत येऊन दिल्ली व मथुरागहर लुटले. रघुनाथराव याणें सुलतान व लाहोर पेशव्याचे सत्तेंत आणिलें ते प्रकरण. राणाजीशिंदे याचा पुत्राचें काहीं वर्तमान.

दिल्लीचा बादशाह अलमगीर यास शाबूदिन वजीर याणें

याणें भासून शकिला. अबदाली बादशाह याणें सुलतान वल्हादोर यांतून मराठ्यांस घालविले आणि आपण दिल्ली कडे चालिला. त्याणें मराठे सरदार यांचा पराभव केल्या; त्यावरून सदाशिवराव त्याचा पारिपत्यास दक्षिणेकडे निघाला. तो पुढें जात असता त्यास कित्येक सरदार येऊन मिळाले. त्या योगें त्याचें सैन्य फार वाढलें. मग त्याणें ति कडे जाऊन दिल्ली हस्तगत केली, आणि नवा बादशाह स्थापिला. पानपत्ता जवळची लढाई. त्यांत मराठ्यांचा बहुतांश झाला. आफगाण लोकांचा क्रूरतेचें निरूपण. बाळाजी बाजिराव पेशवा यांचा मृत्यु. त्याचा स्वभावाचें कथन.

सनसत्राशें एकसष्टांपासून सासष्टपर्यंत भागविसावा.

२०

माधवराव बहाळ पेशवा झाला तें प्रकरण. ताराबाईचा मृत्यु. निजाम अल्ली मराठी लोकांत वैमनस्यें पडलीं अशी संधी पाहून त्यास जिंकावया करितां निघाला. टोंक्याचा देवळानाचा भंग निजाम अल्लीनें केल्या तें प्रकरण. तो निजाम अल्ली पुण्याजवळ येऊन त्याशीं व पेशव्याशीं तह झाला.

रघुनाथराव व माधवराव पेशवे यांचा विघड झाल्यामुळें रघुनाथराव औरंगाबादेस गेल्या तेथें त्यास मोंगलांची कुमक मिळून तो माघारा पुण्यावर येत असतां माधवराव पेशवा आपल्या मृजपणानें त्याचा स्वाधीन झाला. रघुनाथराव मुख्यत्व पावोन त्याचा अनुचित आचरणें करून मोठ्ठ-मोठ्या लोकांचीं मनें विटलीं; तेणें करून ते कित्येक जाऊन मोंगलांस मिळाले. त्यावर मोंगल ब्राह्मणाचें राज्य बुडवावया सज्युक्त झाला. मोंगल पुण्यास येऊन तें शहर लुटून तेथचा कित्येकां घरांचा खंड घेऊन कित्येक घरे जाळिलीं. शेवटीं रघुनाथराव मोंगलां समय पाहून मोंगलांचा लश्कराचा अगदीं पराभव करितां झाला. नंतर औरंगाबादेस पेशवे आणि मोंगल यांचा तह झाला. हैदराअल्लीचा उत्कर्ष.

माधवराव फार युक्तीनें त्या हैदराचा पराभव करितां झाला.

पेशवा व निजाम अल्ली मिळून जानोजी भोंसला याशीं

बुद्ध करून त्यापासून दिलेला मुलुरुख कित्येक माघारा घेतला.

सन सत्राशीं सारसष्टांपासून बाहानरपर्यंत भाग एक विसाचा.

इंग्लीश सरकार कंपनीचा हादुर यानामाघें अर्थसूचन व त्या इंग्लीशा लोकांहीं हिंदु मुलुरुखां कोणे निमित्ते मथम प्रवेश केला तें प्रकरण. पुढें त्याहीं आपल्या रक्षणार्थ राजमंडी घेतली. मग त्याहीं आणि निजाम अह्मीहीं स्नेह पडला ती गोष्ट. माधवरावपेशाचा करनारकीं जाऊन तेथचा खंडणीचें बहुतद्रव्य घेऊन माघारा पुण्यास आला. रघुनाथरावातें हिंदुस्थानांत स्वारी केली. मल्हारराव होळकर याचा मृत्यु. रघुनाथराव गोहदचा राण्याचें स्थान घ्यावयास गेला तो तेथें सिद्दी न पावतां माघारा पुण्यास आला, तेथें आपला पुतण्या माधवराव पेशाचा या विषयीं त्याचा मनांत कोहीं अविश्वास उत्पन्न होऊन तो होळकर व दमाजीगाडकवाड व जानोजी भोंसल्या यांच्या सहाय्यानें बुद्धंकरून सर्वराज्य आपणाने इच्छिता झाला. मग मोठा युद्धप्रसंग होऊन रघुनाथराव माधवरावाचे केंदेंत सांपडला तो प्रकार. माधवराव व निजाम अह्मी एकचित्त होऊन जानोजी भोंसल्याचे मुलुरुखां गेले तो त्यांस कारण आल्यावर पेशाव्यांस हिनायह असा जानोजीचा तह झाला तो विस्तार. माधवराव करनारकांत जाऊन हेदर अह्मीचा बहुत मुलुरुख घेतला. मनचगळ्या किहदा घेतेसमयीं घाडगे कुळांचे दोनभाग यांच्या पुराने वाद उत्पन्न पुनः झाला ती कथा. करनारकांत माधवराव आपले लष्कर त्रिचक्राव साम्राज्याचीन करून आपण माघारा पुण्यास आला. त्या त्रिचक्राव साम्राज्यानें हेदरास जिंकून त्याहीं तह केला. पानपतनें लढाईनंतर हिंदुस्थानांत कायकाय वर्तमानें झालीं त्यांचा विस्तार. विनाजीकृष्ण सैन्यासहित हिंदुस्थानांत गेला. दिह्मीचा बादशाहानें इंग्लीशांचा आश्रय धरिला. नजीबउददौला याणें मराठ्यांशीं तह केला. दिह्मीचा बादशाह इंग्लीशा लोकांचा आश्रय सोडून मराठी लोकांकडे गेला.

गेली. रघुनाथराव वेंदीतून रकड्या परंतु नारायणराव पेडाव्याचा लखांतून बाहेर घालवावयास मिळाले. दिव्दीच्या बादशाह दक्षणी ब्राह्मणाचा अतुमस्यभावास कंटाळा न त्याणें आपल्या सरदाराला सर्व मराठे हांकून घावयास सांगितले. माधवराव पेडावा याच्या मृत्यु, व त्याचें गुण कथन. रामशास्त्री याची गोष्ट.

सनसत्राची बाहानगोपातूनसत्राची पंचेहत्तरापर्यंत भागवेविसावा.

२२

रघुनाथराव वेंदीतून रकड्या परंतु नारायणराव पेडाव्याचा कांहीं लंढ्यामुळे पुनः वेंदीत पडला. नारायणरावाला मार करीयाणी सांगितला. मराठ्यांचे सेन्य हिंदुस्थानीसून माघारे फिरले. रघुजी भोंसल्या यास सेनासाहेब रक्तभा पदवी प्राप्त झाली. निजामअल्लीवर रघुनाथराव याचें युद्ध होऊन निजाम पगभव पावला त्याणें रघुनाथरावास दिलेल्या सुसुख याणें त्यास माघारा दिला. रघुनाथराव कर्नाटकांत गेला असतो कारभारी लोकोडी त्यास अहित अशी कांहीं मजल न केळी. निबकगवसासा रघुनाथरावाची युद्ध करून पगभव पावला. मग रघुनाथरावानें हिंदुस्थानांत जाऊन इंग्लीस बडोळकर व शिंदे यांची आपल्या साहाय्यार्थ कांहीं बोलणीं लाविले. पुण्यांत कारभारी लोकोमध्ये येमनस्थ पडून त्याचा होनफळ्या झाल्या. हैदरअल्लीने कर्नाटकातील सुसुख मग वयाच्या घेतला. विलायतेतून कंपनी सरकारचे आजेनें मुंबेहून कोणी बकील साहेब पुण्यांत रहावयास गेला. इंग्लिशांही मंडीअकिच्चा घेतला. बाणेंनासें सादीया किच्चा इंग्लिशांहीं घेतला. शिंदे बडोळकर यांची राघोबाचा पक्ष सोडिला; यास्तव राघोबा बडोच्यास गेला. गाडकवाडाचे कुमकेचें कांहीं घेत. राघोबा व इंग्लीस यांचें बोलणीं होऊन लढ झाला. त्याप्रमाणें त्याचे कुमकेस इंग्लीसांचें लश्कर आले. ते व रघुनाथराव यांचें लश्कर मिळून कसें कसें वर्तले तो विस्तार. आगसाजवळचे लढायांचा प्रकार. लढायाची लढाया. फतेविंग गाडकवाड याचा इंग्लीस व राघोबा यांची लढ झाला. रघुनाथराव याचा उत्कर्ष

उत्कर्ष. व नाधवराव नारायण पेशवा यांचा द्वास लोकांमध्ये
दिस्त्र लागला.

सनसत्राशी पंचाहात्तरांपासून एकुण ऐशीपर्यंत भागनेविसावा.

२२

रघुनाथराव मुंबई सरकारापासून आपले कार्य करून घेत होता, ते कलकत्ता याचे मुख्य साहेब आणि त्यांचे मंत्र दायक मध्ये पडल्या मुळे सिद्दीस गेले नाही. कलकत्त्या हुनकाणी वकील साहेब पुरंदरास आला, त्याचे व पुरंदराचे कारभारी लोक यांचे वागणे व त्या वकीलाशी त्या कारभारी मंडळाने तह केला तो विस्तार. हेदरअल्लीने पेशव्याचा काही मुख्य घेतला. सदाशिवराव भाऊचे सांग घेणारा सदाचा याचा उत्कर्ष व पराभव आणि मृत्यु. राजारामराजा याचा मृत्यु व त्याचे जागी त्रिवक्त्रजी भोंसला याचा पुत्र शाहू महाराज नामे करून स्थापिला. कोल्हापुरकर व मुघाजी भोंसला यांचे काही मामील वर्तमान. पुण्यांत कारभारी लोकांमध्ये वैमनस्य पडून दुफळी झाली. मोराबा फडनवीस याची मंडळी मुख्यता पावोन राघोबास आणवून तो मुख्य करावा अशी मसलत ठरली. नाना फडनवीसाने आपला अर्थ साधावयासाठी सकपट युक्ती केल्या तो प्रकार. त्यावरून राघोबाविषयी मोरोबाचे मन फिरून त्यासरघुनाथरावाविषयी इंग्लीश बोलत असतां ही त्याणे राघोबाचे अगत्य टाकिले. नाना फडनवीस व त्याची मंडळी श्रेष्ठता पावोन तो मोरोबा फडनवीस व त्याची मंडळी कैद केली. फ्रेंचांचा वकील पुण्यांत येऊन प्रतिष्ठेने वागला तो प्रकार. त्या निमित्त कलकत्त्याहून सहा पलटणे लवकर मुंबईस येऊ लागले. नंतर मुंबई सरकारांत मसलत ठरली की, राघोबास बळेच पुण्यामध्ये स्थापवा. त्यावरून नाना फडनवीस याची तयारी. इकडे मुंबईसरकारचे मंडळीत वैमनस्य पडल्याने राघोबाचा कार्यास इंग्लिशांचे लश्कर विलंब करून बोरघाटावर जमा झाले. मग तेथून पुढे तळेगांवाजवळ मराठी लश्कराची गांठ पडली असता त्या मुख्य साहेबांस काही भय वाटोन, ते पुढे

पुढें न जातां त्याहीं मानें हटाचें असाने म केला, त्या संबंधें व-
डगोवाजचळ त्या इंग्लीश लोकांवर कोही अनर्थ पडला तो प्र-
कार. बंगाल्याहून इंग्लीशांचे लवकर मुंबईस येत होते तो
प्रकार. महादजी शिंद्यानें रथुनाथरावाविषयीं काय काय
वर्तणूक केली त्या गोष्टीचें कथन. त्या शिंद्यानें सरकाराने
वायू व चिंतो विवृल हे दोघे नाना फडतर्फीसाचा स्वाधान केले.
ते त्यास अनिष्टकारक झणोन त्याणें त्यांस बंदीन टाकिले अ-
सतां त्या प्रतिबंधातच ते उभयतां नृत्य पावले.

सन सत्तावीस एकुण ऐशी पासून पंचायती पर्थेन भागवीजितावा.

२४

जनरल गाडुडसाहेब चकाना फडतर्फीस यांचें तहाविषयीं
कोही चोलणें झालें. इंग्लीशा दुसऱ्याचा पक्ष न धरितां
स्वयंच मराठ्यांलां कोर्गी युध करूं लागले. मग वडोद्याज-
चळ दुभायवाहर आद्रे नेथे इंग्लीशांचें लवकर जाऊन तें दि-
काण घेतले. फनेशिग गायकबाड याजीनद केत्याचा
प्रकार. पेशव्याचा लोकां पासून अमदाबाद कोट इं-
ग्लीशांहीं लढोन घेतला. मग गाडुडसाहेब यास जिं-
कायवाकरितां शिंदे व होळकर गुजराथेंत गेले. ते कोण
काणत्या प्रकारें वागले ते प्रकरण. बंगाल्याहून लवक-
र येऊन ग्याल्हेर व लाहोर हे दोन्ही किल्ले घेतले. कोक-
णात इंग्लीशा व मराठे युध करिने झाले तो प्रकार, दुभारा
जवळची लढाई. वसयी किल्ला इंग्लीशांहीं हस्तगत केला.

जनरल गाडुडसाहेब कच्चा मसलतीनें बोरघारास
जाणें थरून राहिला, मग मुंबईकडे त्यास इहून जाणें प्राप्त
झालें. त्यांत त्याचा कोहीसा नाश झाला. बंगाल्याचें ल-
वकर शिंद्याचा मुलस्यांत शिरलें तो प्रकार. मद्रासचे कु-
मकेस कलकत्याहून लवकर पायवादेनें पाठविलें ते सप्त-
थीं मुधोजी भोसल्याचें लवकर त्या लकृत्यास होतें तत्सं-
बंधें आपल्या लवकरास अडथळा न होण्याविषयीं कल-
कत्याचा साहेबानें तो मुधोजी स्वपक्षानुसारी केला.
सर्व मराठे व इंग्लीश यांचा महादजी शिंद्याचा द्वारे तह झाला.

ता दिल्लीकडील कांही वर्तमान. हैदर अल्ली मर-
ण पावल्यावर त्याचा पुत्र टिपू याचे बागणे. मद्रासचा इंग्ली-
शाही माल्याचा तडाचा घेतल्यानाने न आणिला टिपूची
वेगळा तह केला. नाना फडनवीस व निजाम याची दि-
पूवर काही नसूलने झाली. रघुनाथरावाचा मृत्यु व त्याचा
पुत्राची काही गोष्ट. सन सत्राशें च्याहन्नरापासून दिल्लीक
डे कायकाय वर्तमान झाले तें प्रकरण. रुजाउदवल्या-
चा मृत्यु. नजीफखानाचा दत्तपुत्र याणें शिंद्याची कुमक
मागीनली. तेणेकरून तो शिंद्या दिल्लीमध्ये फार योग्यता
पावला. त्या योगें शिंद्या उत्तम होऊन त्याणें इंग्लीशा-
स कांही अमर्याद मागणें केले. त्यावरून ते रुष्ट होऊन
त्यांहीं शिंद्याची मध्यस्थता दूर करून आपला कोणी सा-
हेब नेहेमी पुण्यास आसावासा नेम केला.

सनसत्राशें पंचायशी पासून नव्वदपर्यंत भाग पंचविंसावा

२५.

टिपू नरमुंदचा देसायाचगेबर कसकसा आगला ते प्रकरण.
त्या टिपूने हिंदूवर जुलूम करून मुसलमान केले. नाना
फडनवीस याणें टिपूला जिकावयाविषयी इंग्लीशांचे कुमके
विषयी यत्न केला परंतु तो सिद्दीस गेला नाही. पुण्याहून
मराठ्यांचें लश्कर निघालें ते निजाम अल्ली व मुधोजी भोंस-
ले यांस मिळून टिपूवर आलिले. बदामीकिल्ला बुद्ध क-
रून मराठ्याही घेतला. तुकोजी होळकर कितुंगस जाऊन
कायकाय करिताझाला तो प्रकार. सावनुरचा नवाबाची कां-
ही गोष्ट. टिपूने एकाएकी मराठ्यांतहाचें बोलणें लाविलें तो
विस्तार. मद्रादजी शिंद्या दिल्लीमध्ये योग्यतेस चव्हातागला
असता. त्याणें अन्यायकर्म केली त्यामुळे मुसलमानलोक
त्याचा द्वेष करून लागले. त्या शिंद्या नेरतपुताकडे रांडणी
लागातली असता. ते सारे एकत्र मिळून त्याशीं युद्ध करिते
झाले. त्या युद्धाचा प्रकार व त्याचा शेवट कसा झाला तें प्रकर-
ण. त्या शिंद्यास सकट प्राप्त झालें असता तो कसकसा बाग-
ला तें प्रकरण. त्यास पुण्याहून कुमक येऊन पोहचली.

आग्या

आरवाजवळची लढाई. इस्मायल बेगाचा पराभव. कोणी
मुलाम कादर मामा यांचे आचरण व त्याचा मृत्यु. शिंदे दिल्ली
मध्ये पुनः मोठी योग्यता पावला. त्याने आपल्या लश्करचा
कायकाय बंदोस्त केला तो विस्तार.

सनसत्राची नव्वदा पासून व्याणवपर्यंत भागसब्बिसावा

२६

दिपूने पेशव्यांशी तह केलेला सोडून फौजेची तयारी केली.
नंतर दिपूने इंग्लीशांचा मित्र बावनकोरवाला याशी युद्ध के-
ले असता, त्याचा पारिपत्याविषयी इंग्लिश व मराठे व मोंगल,
यांचे ऐक्य झाले. इंग्लीशांची टोळी परशुराम भाऊस मिळून
दिपूशी युद्धाचा उपक्रम केला. धारवाड किल्याचा युद्धाचा प्र-
कार. मद्रानेकडून इंग्लीशांचे लश्कर आले त्याचे वाग-
णे. मोंगलांची वर्तणूक. हरिपत फडके व परशुराम
भाऊ यांचे लश्कर इंग्लीशांस मिळाले तो विस्तार.

लाटकानवालिसाने दिपूचा पराभव करून श्रीरंगपट्टणास
घेरा घातला यथाची तयारी केली असता, अन्तर्दृष्टी तो ज्या
मुखे त्यास तो उद्योग सोडावा लागला. यानंतर इंग्लीश व
मराठे व मोंगल यांचा दिपूचा सुलखी कसकसा संचार झाला
तो प्रकार. लाटकानवालिसाने पुनः श्रीरंगपट्टणास घेरा
घातला. मग सद्दा झाल्यावर इंग्लीश व मराठे व मोंगल
यास कायकाय लाभ झाला ती कथा. परशुराम भाऊ
श्रीरंगपट्टणास बिल्बेंकरून आला तो विस्तार. त्यास
नेथून साधारा पुण्यास जाताना वाटेनें बहून उपद्रव सोसा-
वा लागला.

सनसत्राची व्याणवा पासून पंचाणवपर्यंत भागसत्ताविसावा.

२७

महादजी शिंदे पुण्यातील कारभारी मंडळी पेश्यां वर्चस्व हो-
ण्याविषयी पुण्यास गेला. पेशव्यास बरा करून प्यायसा-
विषयी त्याने उद्योग कसकसा केला तो प्रकार. पेशव्यास
गळीत सुतलकनाम पदवी प्राप्त होऊन पेशव्यानेंही महा-
दजी शिंद्यास आपला हस्तक करून दिल्लीचा कानावर

व्यापिला

स्थापिला तो दिस्तार. रजपूतांचा मुलखांत शिंदे होळकरांचा सरदारांमदारांची लखेरीजवळ लढाई झाली तें प्रकरण. त्यामुळे पुण्यांतल बहिचारींत कोहीं अंतर पडलें. नानाफडनवीस याणें पेशव्याशीं एकठांंत करून आपली मुख्यता रुदर केली. महादजी शिंद्याचा मृत्यु. त्याचा स्वभावाचें व बुद्धीचें वर्णन. त्याचे जागी त्याचा भायाना नानु दबलनराव शिंद्या याची स्थापना. नानाफडनवीस तेंमान. गोविंदराव गायकवाड यास बडोद्यांत अधिकार प्राप्त झाला. महाराष्ट्र मुघलांचा पश्चिम मार्ग सजु झाला तेथें मद्रासाधिपति त्याची वर्तमाने. त्यांची नाचेंपणा केल्या ती त्याचें निवारण. मराठीलोक पहिल्या लढाईची आलक्ष्मी पलटणाचा भववशावशावर लढू लागल्यानें कायपाल परिणाम झाला तो प्रकार. होळकराचें पलटनें चाकरीस रोवली. मराठी समुदाय निवून निजामाशीं बाकी पेशवा याचा वयाचें निमित्तें युद्धानें सिध झाले, व लखेरीजवळ लढाई. निजामाचा पुत्र अहमदशहा तो मृत्यु पावला. नानाफडनवीस याची कोहीं गोष्ट.

सनसत्राशीं पेशवाण्याचा सत्तून नव्याण्यावपर्यंत भागचोपिस्वाचा

२८

नानाफडनवीस माधवरावनागधरा पेशवा यास कोणत्या प्रकारें बंदोबस्तानें द्यावीत होता तें व सानान्याचारा जावरयुनाधरायाणें कुटुंब यास करून बंदोबस्तांत राखिलें तें प्रकरण. रघुनाथरावाचा ओरस पुत्रांत बाजीराव वडील, त्याचे सुण वत्सरूप याचें वर्णन. त्या बाजीरावाविषयीं नानाचें फार मत्सर केला तो पर्याय. माधवरावनागधरा पेशवा व बाजीरावरघुनाथ हे दोघे नानाचा बंदोबस्तांत होत यास्तव ते समदुःखी होऊन त्या उभयतांची मैत्री झाली. तें नानास विदित होऊन त्याणें त्या उभयतांचा विशेष बंदोबस्त केला. तें माधवरावास सहन नहोता त्याणें माडीवरून उडी टाकिली, आणि मृत्यु पावला. नानाचें बाजीराव, यादीचा अधिकारी नव्याचा स्मरणयत्न केला

केला तो प्रकार . बाजीरावानें बाळोबा नात्या व शिंद्या यांस आ-
पल्या पक्षाचे करून नाताची सल्लूत मोडायी आरें केलें ते सल-
लूत नाना आपणच बाजीरावाला गादीवर बसवावयास उद्युक्त
झाला . तेव्हा बाळोबा नात्यानें बाजीरावाला शिंद्याचा बंदोबत ठेवून
न चिमणाजी आपास गादीवर बसवून परदारास आऊपटवर्ष
न तो मुख्य कारभारी केला . त्या कारभारी बंडेलीतें नानास
मुख्य कारभारी करितों आरें निघ करून त्यास दगा करावया-
ची सल्लूत केली . ते पाल्य नातास विविध होऊन तो खावध झा-
ला त्यांत तो नाना आणि बाजीराव यांचें एकच कार्य पडलें . सरले
राव यादगा व बाळोजी कुंजर हे नानाचा उपयोगीं कसे पडले ते प-
करण . नंतर बाजीरावास गादीचा धणी करावया करिता त्यानाला
बंशिदा अनुकूल केला . ती गोष्ट सिद्दीस गेली नाही तीच बाळोबा ना-
त्यास विदित होऊन त्याणें बाजीरावास हिंदुस्थानांत पाठवावयाचें-
योजिलें . तेथें जाणें न होण्यासाठीं बाजीरावानें काहीं युक्ति केली तो प-
कार . नानानें शिंद्याचें द्वारें बाळोबा नात्यास कैद केला . परंतु रा-
म जाऊ पुण्याहून पळाला ते सल्लूत त्याचें पाठीस आंक लागलें त्या-
ही त्यास धरिला . बाजीरावास बेशबेपटवी प्राप्त झाली . नंतर
चिमणाजी आपा यास काहीं प्रायश्चित देऊन तो गुजराथाचा अ-
धिकारी केला तो प्रकार . नानानें कंगर केत्या प्रमाणें शिंद्यावर
घोजी भोंसला यास तें तें मान केलें . परंतु निजामास कबूल के-
ल्या प्रमाणें बाजीराव देईना लपवून मर्गार उल्लसुलुख कार करून
होऊन तेथून निघोन गेला . तुकोजी होळकर बाचा मृत्युनंतर
त्याचा पुत्रांत गादीविषयीं वाद पडला . मन्हारराव होळकर
युद्ध करून मृत्यु पावला . बाजीराव होळकर यास शिंद्याचें द्वारें
बापाच्या सर्व अधिकार प्राप्त झाला . नाना बंशिदा वा दोघास
दूर करावया विषयीं बाजीराव सल्लूत लागला . त्यानशि-
द्याचा हातून नानास कैद करून तो नाना व त्याचें पक्षपातीं यां-
क यांचीं घरें दुसराचारी आज्ञा दिली त्या योगें सर्व गहगंतदें
गा झाला . त्यानंतर बाजीराव पठावा याचा मुख्य कारभारी
अहमदराव झाला . सवाराव यादगा याणें आपली कन्या शि-
ंद्यास दिली आणि त्याचा मुख्यत्वें कारभारी आपण करूं ला-
गला . तो सर्जेराव यादगा व बाळोजी कुंजर हे दोघे बाजीरा-
रावाच्या

गवाच्या अनुकूलतेने पुण्यातील कितीका मोठ मोठ्या गृहस्थास
अश्वेत पीडा करून त्यांचा मृत्यू होऊन गेला. अमृतगवाने शि
वास धगवयाची मसलत केली त्यास बाजीगवाची अनुकूलता
होऊन गवदी त्या बाजीगवाचा भिन्नपणा मुळे मिडीस गेली ना
हीं. सातात्याचे काम परशुराम भाऊ पदवर्धनास सांगून त्या
योगे तो बंदीतून मुक्त झाला.

सन सत्राशें अठराणें पासून अठराशें पर्यंत

भाग एकौणतिसावा.

२९

शिवाचा बायांचें वर्णमान. त्या बायांहीं देगा उत्पन्न केला आणि
अमृतगवाचा लडक्याने आश्रय पावल्या. पेशवे वशिंदे यांचें
वेमनस्य पडलें. शिवाचें नानास मुक्त केले. नंतर शिंदा आ
णि पेशवा यांचें पुनः एकत्र झालें. मर्जेराव घाटगा यास -
शिवाचा आज्ञेने प्रतिबंध झाला. इंग्लीश व निजाम अली-
याचा तह. नाताळडनवीस व बाजीराव यांचा कांही गोष्टी.
बाजीरावाचें कुटिल वृत्त. इंग्लिजांहीं श्रीरंगपट्टण घेतलें.
त्या मुलखाची वाटणी केली तें प्रकरण. इंग्लीश आणि नि
जाम अली यांमध्ये तहा तह झाला. बायांचें फार वादलेलें
पडतें मोठाच यास शिवाचें बाळोवातात्यास बंदीतून मुक्त
केला. कोल्हापुराचें कांहीं वर्णमान. चतुरशिंग राजा या
णें बुद्धकेलें तो प्रकार. परशुराम भाऊ पदवर्धन बुद्धांत-
पराजय पावोन मृत्यु पावला.

सन अठराशें पासून अठराशें तीन पर्यंत

भाग तिसावा

३०

नाना फडनविस्वाच्या मृत्यु व त्याच्या स्वभावाचें वर्णन. बाळो
वा तात्या याच्या मृत्यु व धोंडिबा व तागायणराव बक्षी यांस नि
दयपणें पेशव्यानें मारिले तें प्रकरण. दक्षिणेंत धामधूम
झाली तो प्रकार. धोंडीबाबाचें बंड व त्याचें परिणत्य इंग्लि
शांहीं केलें तें. पुण्यातील कांहीं वर्णमान. शिवाची मा
ळव्यांतोळ कांहीं गोष्ट. पेशवेंत राव होळकराच्या प्रादुर्भा
व. शिंदा पुणें सोडून विंदुस्लानांत आल्या नंतर त्याशीं
व होळकराशीं युद्ध झालें तो विस्मार. मर्जेराव घाटगा पु
णें सोडून शिवास मिळून. इंदुरावन जाऊन तेथें पेशवे

वसाव

नगर होळकराचा पराभव केला. यशवंतराव होळकर
याणें दक्षिणेंत संचार केला. नंतर तो पुण्याजवळचे लढाई
त जय पावला. बाजीराव पेशवा सिंहगडाहून विघोन कोक
णांत जाऊन तेथे इंग्लीशांचा जहालोन करून बसईस गेला.
सनसत्राशे व्याण्णावांपासून अठराशे दोहोपर्यंत बंडाच्यात
कायकाय वर्तमानें झालीं तो प्रकार.

सन अठराशे दोहो पासून अठराशे आठपर्यंत भाग एक तिसावा.

३१

होळकर पुणें मुकामीं जय पावल्या नंतर तेथचा लोकोत्सव
पदयन देतां नम्रनेनें वागल्याचें कारण. त्याणें बाजीराव पेश-
वा याचा गादीवर असृतरावाचा पुत्र विनायकराव या-
स बसविला. बसईत पेशवा व इंग्लीश यांचा तहा झाला
तो प्रकार. त्या तहास विघ्न करावयाविषयीं जिंदे वरपुर्जी-
भोंसले एक मत होऊन गुप्तपणें सैन्य जमा केलें. इंग्लीशां
चा बळानें बाजीराव पेशवा आपल्या गादीवर पुनः बसला.
वरपुर्जीभोंसला वजिंदा यांशीं इंग्लीशांहीं तहाचें बोलणें ला-
विलें तें सिद्दीस न जाता, उभयपक्षां मेत्री तुटली. आमेद-
नगर किल्ला इंग्लीशांहीं घेतला. असाची जवळची मोदील
रायी. अशीरगड व भडोज व पवनगड हे किल्ले इंग्लीशां
हीं घेतले. हिंदुस्थानांतील युद्ध प्रकार. दिल्ली व आग्रें व
लासवारी या जवळचा लढाईची गोष्ट. दक्षिणेंत आर-
गावाजवळ लढायी झाली तें प्रकरण. देवगांवचा वस-
र्जीअंजिणगांवचा तहा. होळकर व इंग्लीश यांचें वेंमन
स्य पडून जनरल लेक साहेब सैन्यासुद्धा त्याचें पाठीस ला-
गून त्यास त्याचें मुलखीं घालविला. त्यानंतर तो होळकर
पुनः येऊन त्याणें कार्णेल मादसन साहेब याचा हाताखा-
लचें एकंदीळीचा पराभव केला. नग तो होळकर मोठ्या
सैन्यासहित हिंदुस्थानांत शिरला. त्या होळकराचें लवकर
दिल्लीजवळ पराभव पावले. दिगाजवळची लढायी.
तो किल्ला इंग्लीशांहीं घेतला. होळकराचें दक्षिणेंतील कि-
ल्ले व त्याची राजधानी उंदूर इंग्लीशांचे हातीं लागले. जनरल ले-
क साहेबानें भाग्यदूर किल्ला व्यावयाचा उद्योग केला तो शे-
वरास

बदास न गेला, तथापि त्या राजाने वकील पाठवून इंग्लीशां
शीतह केला. शिंद्याने होळकराचा पक्षस्विकारिला वान्त
न त्याशी व इंग्लीशांशी विसनव्य पडले. होळकर पंजा
बाकडे बळावा, त्याचे बाहीस लेकसाहेब लागल्या मुळें-
त्या उभयतांचा तह आला. तेच समयी शिंद्याने ही इंग्ली
शांशी तह केला. होळकर पंजाबांतून आल्यावर त्यास बंड
लागून तो मृत्यु पावला. त्याचा सभावादिकांचे वर्णन.

सन अठराशें तिही पासून अठराशें सत्रापर्यंत भागबतिसावा.

३२

यशवंतराव होळकर मेल्यानंतर त्याचा कारभार अमीर
त्यानाने पुरविले केला ते प्रकरण. शिंदे व नागपुरकर मो
सले यांचे वर्तमान. पेंढारी लोकांची काही गोष्ट. बाजीराव
पेशवा पुनः गादीवर बसल्यानंतर, कसकसा बागला ते.
प्रतिनिधीचे बंड. सदाशिव माणिकेश्वर व कुसुरुजी मोदी-
याचा बहिवाटीचा प्रकार. बाजीराव पेशवा यांचे माधव-
गवगस्याशी व धरकड जहागीरदार याशी कोणे प्रकारें
कविन ठेवले ते विस्तार. त्रिबकजी डेंगळा योग्यतेस बंद
त्याचा प्रकार. बाजीरावाने आपल्या जवळ ठेव्य जसा केले
ते त्याने इंग्लीशांस बुडवावया विषयी करी मसलत के-
ली ती. त्या बाजीरावाशी व बडोदेकराशी बहिवाट झाली
ते. गंगाधरशास्त्री पटवर्धन याचा वध. त्या पुढे त्रिबकजी
डेंगळा इंग्लीशांचा बंदीत पडलेला पळून जाऊन त्यास
बाजीराव पेशवाने गुप्तपणे आश्रय दिला. त्यावर इं-
ग्लीशांही काय काय केले ते प्रकरण.

सन अठराशें सत्राचा आरंभ पासून समाप्तीपर्यंत भाग तेहेतिसावा

३३

बाजीराव पेशवा व बापू गोस्वला यांशी एकमेने इंग्लीशांचा
नाशाविषयी मसलत केली. इंग्लीश व पेशवे यांचा स्नेह
तुटून पुण्याजवळ युद्ध झाले. कोरे गांवची लढाई. बा-
पू गोस्वला अत्याजवळ इंग्लीशांवर दह्या करून मृत्यु पाव-
ला. नागपुरकराचे कृत्य. सीताबळदीजवळची

लढाई

लढाई. नागपुरकर आयासाहेब तो इंग्लीशांशीं स्नेह करून
 न आयासाहेब गादीवर बसला. चितुपेंदारी यास होळकरा-
 ने आयासाहेबा यास व मेहदपुरावाशीं होळकराची व इंग्ली-
 शांची लढाई झाली. मग तो होळकरांशीं येऊन त्याचा
 व इंग्लीशांचा तह झाला. पेंदारी यांचे मुख्य सरदार इंग्ली-
 शांशीं धरिले. मेवनीयाशीं बाजीरावाची व इंग्लीशांची गा-
 ठ पडली. आयासाहेबपुनः गादीवर बसल्यानंतर कस-
 कसा वर्तला ते. बाजीरावपेंदारा इंग्लीशांचे हस्तगत हो-
 ऊन, त्यांही त्यास ब्रह्मावर्ती ठेविला. मराठा राज्य इंग्लीशां-
 हीं घेतल्यानंतर कसकसा बंदोबंदस्त केला ते प्रकरण.



अनुसमानीका

मुसलमान लोकांनी दक्षिण घेतल्याचा प्रकार १. ते लोक नर्मदा उतरून, देवगड पर्यंत संपाद करिते आले २. ते शहर मुसलमान लोकांनी आपली राजधानी करून, त्याचें नाव दोल्तानाद देविलें ३. त्या लोकांमध्ये कोही कलह उत्पन्न होऊन, मुसलमानांचे राज्याचा रान फळ्या झाल्या ४. ब्राह्मणी वंशवादशाहाचे राज्याची मोट ५. ते राज्य असतां, मराठी लोकांचे काय काय वर्तमान झालें तें प्रकरण ६. दुर्गादेवीनासं मोठा दुष्काळ पडला ते ७. त्या मुळें सुतुरव ओस पडला आणि किछे भलत्याचे दस्तगन आले ८. त्याचा बंदोबस्ता करितां बादशाहाचें सैन्य निघालें ९. होतूनरसू काळे यांणी सरकारचें बसुळाचा बंदोबस्त केला १०. आणखी दोन वेळा, राज्याचे बंदोबस्तास बादशाहानें लश्कर योजिलें ११. मुसलमानांनी कोण कण पट्टी जिंकिली १२. ब्राह्मणी बादशाहाचे वंशाची सम्राज्ञी कोणे कारणांनं झाली तें १३. हीं तेरा प्रकरणां मिळोन भाग प्रथम.

प्रथम प्रकरण.

मुसलमान लोकांनी हिंदुस्थान घेतल्याचा प्रकार.

पूर्वी मुसलमान लोकांनी हिंदुस्थान घेतल्याचे असोदर ते उगीच स्यांच्या घालून ते लुटित असत, ते. सन ११०० अकराशांचा सुमारे, अदकतदीस येऊन पोचले. त्या पुढें ३०० तीन शें वर्षांनंतर, अछाउदीन खिलजी नामें कोणी एक मोठा मुसलमान सरदार याणें, ८००० आठ हजार सैन्य घेऊन नर्मदा उतरून, ग्वातदेवातून अकरमान देवगडास मोर घेऊन, डेग दिव्हा; त्या वेळेस, कोणी एक मराठा, रामदेवराव जाधव, त्या कित्याचा राजा होता, त्याणें आपलें सैन्यान राखावयासाठीं कोही युद्ध केले, आणि परतला; मग कित्यांत जाऊन, अछाउदीनाची नहाचें बोलणे लाविले; तेव्हां, बहून द्रव्य दिव्यास, तो आपला सुतुरव सोडून जातो, असें ठरले. इतक्यांत रामदेवाचा पुत्र, सुतुरवातून फोज जमा करून घेऊन, आला; आणि आपाने ठरविला तह नमानितां, अछाउदीनाची युद्ध करूं लागला. त्या प्रसंगीं राजपुत्राचा पराभव आला. त्यामुळे ते मुसलमान लोक गर्वेकरून उच्चन आले. शास्त्रराज्यास आपलें सर्वद्रव्य आणि इतिच पुर धावे लागले; तेव्हां ते मुसलमान लोक फिल्लो सोडून निघाले. तेणें करून अछाउदीन मोठा विख्यात आला; आणखी त्याला दिव्हाचे तक्त सहज प्राप्त आलें. मग त्याणें दक्षिणदेशीं तीनवेळा फोज पाठविली. त्या योगेकरून, बहुतेक दक्षिणदेश, ते तेलिगण, त्याचे दस्तगन आले; आणि त्या लश्कराचे उपद्रवां ते नर्मदे वाचून रामेश्वर पर्यंत वाढण्याची मोठी हेराणपण झाली. पुढे अछाउदीन, ते कृतदिवस राज्य केले. शेवटीं त्याचा राज्यांत जातो आग बंदें उत्पन्न आली; आणि तो येथ्यांत दिव्हाचे दरवारी लोकांत, कित्येक वर्षांचे मकर पडत गेले. अशा संजोन नि

लागले; आणि देवगडासही घेरा घावून लहू लागले. तेव्हां, दिल्लीमध्ये सुबरीकनामें बादशाहा होता; तो सैन्य घेऊन आला. ते समर्थी, जे लोक, किड्या सभोवता घेऊन युद्ध करीत होते; ते बादशाहाशी युद्ध नकरितां, पळू लागले. त्यांचे पाठीस बादशाहा लागला. तेव्हां एक हरपाळदेव राजा सांपडला; त्याचे आंगाचे कातडे काढविले. तेणेकरून, तो मृत्यु पावला. सुबरीकानंतर, दिल्लीत, तघलखनामें बादशाहा झाला. त्याचे राज्य असतां, सन १३२३ तेराशें ते विसांत दक्षिणदेशी, पुनः बंड उत्पन्न झाले. ते मोडावयास त्याचा पुत्र युनास तो सैन्यसुद्धा घेऊन, त्याणे ते बंड मोडिले; आणि तेलिंगणातील, वारंगळनामें राजधानी घेतली. तेवेळेस, त्या नगरचे कित्येक मोठे मोठे गृहस्थ परागंदा झाले. नंतर वाराणसीनीं त्यांतील दोघां गृहस्थांनीं, तुंगभद्रेचे तीरी, विजयानामें एक नवीन नगरी बसविली. तिची कांहीं काळेंकरून, कोणी एका मोठ्या राजानें राजधानी केली. मग जाणें एवढा मोठा पराक्रम केला, असा जो युनास, त्याला, सन १३२५, तेराशें पंचविसांत राज्याभिषेक करून, दिल्लीचे तत्कावर बसविला; आणि त्याचें नांव महंमदतघलख ठेविलें. तो बहुतेक विद्यानिपुण असे, परंतु उतावळा, अविचारी, निर्दय, राज्यास अयोग्य होता. तो राज्य करूं लागल्यापासून दोनवर्षांनीं मोगल लोक, मोठी फौज घेऊन, दिल्लीचे दरवाजाजवळ येऊन पोचले. तेव्हां, बादशाहानें त्यांस बहूत द्रव्य देऊन फिरविले. नंतर, ते द्रव्य जितकें स्वरचलें होतें, तितकें उत्पन्न करावया करितां, धूरसमुद्रनामें एक नगर, व कर्नाटक लुटून द्रव्य आणिलें; तरी त्याला पुरेसें झालें नाहीं. यास्तव नाना प्रकारें प्रजेस पीडा करूं लागला. तो प्रकार असा कीं, तांब्याचे पत्र्यांवर शिक्षा करून, ते रुपयांचा किमतीनें चालविले; आणि देवगडाचें नांव दौलताबाद ठेवून दिल्लीत राहाणारां लोकांस सांगीतलें, कीं, तुझीं सर्वांनीं दौलताबादेस जाऊन राहावें. असें सांगितल्या प्रमाणें त्या लोकांस वर्तविलें. तेणेकरून, त्यांस बहूत कष्ट झाले; आणि दिल्ली ओस पडली. त्यानंतर त्याचे राज्यांत, कित्येक जागीं बंडें उत्पन्न झालीं. तीं अशीं कीं, तो बादशाहा एक बंड मोडी तो, त्याला दुसरे बंडाचें वर्तमान कळे. असें होऊं लागले. गेवडी अफगाण लोक, व उत्तरेकडेचे लोक, हा धणी योग्य नव्हे असें जाणून, राज्यांत आपणच सत्ता करूं लागले. यास्तव बादशाहानें फौज उत्तरेकडे दूर योजिली. त्या संधींत, जो पूर्वी मुसलमानांनीं जिंकिलेल्या कर्नाटकचे वारंगळनगरचा राजा, तो मुल्खांतून फौज घेऊन आला; आणि मुसलमान लोकांशीं, मोठ्या युक्तीनें युद्ध करूं लागला. तेवेळेस बादशाहा, संपूर्ण दक्षिणेचा बंदोबस्तास मोठी फौज धरूं लागला. इतक्यांवेळीं असें मोठें बंड उत्पन्न झालें, कीं, नर्मदेचे दक्षिणेस जितकीं मुसलमान लोकांची वेगळीं वेगळीं संस्थानें झालीं, तिन्हींनांचें कारण ते बंड. त्या बंडाचें मूळ असें आहे कीं, पूर्वी गुजराथी

* कोणी जनान की धूरसमुद्र नगर कर्नाटकचे बळदेवाची राजधानी; कोणी जनतात कि, तुळजाचे बंदरचे मोठे शहर होतें; परंतु आतां त्याचा ठिकाणा नाहीं.

लोकांनी कांहीं बंड केले, ते वादशाहाने मांडिले. तेव्हा ते लोक वादशाहाचे भयाने पळाले. ते दोलताबादकरांची पाठ निघाले. यास्तव वादशाहाने दोलताबादकरांस पदच्युत केले. आणि सेवकास आज्ञा केली की, गुजराथी लोकांस क्षणावतुर्क्षी निर्भयपणे कुठ्ठर येथून भेरावे. ते सेवकांनी सांगितल्यावरून, गुजराथी लोक, विश्वासाने वादशाहाचे भेरीस जाऊ लागले. ते समर्थी वादशाहा फौजेसहित गुजराथेत होता; क्षणून ते तिकडे गेले. ते गुजराथे जवळ गेले तो, त्यास असे वाटले की, वादशाहा आत्म्यास बोलवून नेऊन काही घात करील. याकरिता, जे त्यांना नेणारे वादशाहाचे लोक, त्यांचे बगेवर होते, त्यास तिथेच मारून, बंडाचा झेंडा लावून, माघारे दोलताबादेस आले. तेव्हा वाटेने जातां जातां, जे संस्थानी लोक, वादशाहापासून भ्रास पावले होते, ते त्यांस मिळू लागले. ते तेथेच असे जमले की, ते दोलताबादेजवळ जातांच, त्या कित्यांतल्ये लोकांनी, त्या सेन्या पुढे वादशाहाचे कांहीं आणणार नाही असे जाणून, दोलताबादेचे मुख्य कारभार्यास कैद केला; आणि कित्ता बंडवाल्यांस दिला. नंतर त्या बंडाचे लोकांस, असे वाटले की, त्या एवढ्या मोठ्या सेन्यास धर्ती एक असावा, परंतु ते सेन्येएकाएकी जमलेले, क्षणून, त्यांत कोणी राज्यकग्यास योग्य आढे किंवा नाही हे कोणास कांहींच समजेना. यास्तव एक डग्मायलनाम १००० एक हजार स्वारांचा सरदार होता त्याला, वादशाहा करून, त्याचे नांव नासरुद्दिन ठेविले. आणि दोलताबादचा तत्काधिपती केला. हे वर्तमान महंमदशाहा वादशाहास कळतांच, तो फौजेसुद्धा गुजराथेतून आला; तो दोलताबादेस येतां तो ते बंडवाले युद्धास सिद्ध होते, क्षणून त्यांचे व या वादशाहाचे तत्काळ युद्ध झाले. त्या प्रसंगी, दोघांतून एकाचाही जय झाला नाही; परंतु महंमदशाहाचे सेन्ये, जा जागी लढाई झाली त्याच जाग्यावर होते; आणि नासरुद्दिनाचे मार्गे सरले. तेव्हा त्या बंडवाल्यांनी असा विचार केला की, नासरुद्दिनाने कित्याचे रक्षण करावे; आणि सरदारांही, फौजेचा वेगळ्या वेगळ्या वेळ्या करून, त्याचे मुलखांत चोही कडून शिरावे; आणि मोठी धुमाळी करावी. समोर लढू नये. मग तसेंच केले. हे वर्तमान महंमदाला कळतांच, त्याने दोलताबादेस वेढा घातला; आणि जे सरदार मुलखांत दंगा करावयास जात होते त्यांत, एक जफीरखान नामें मुख्य होता त्याचे पाठी मागे, एक आपला अंमाद उत्तुग्वदेब्रीजी नामें, मोठा सरदार आबिला. इकडे सभोवता वेढा पडल्यामुळे, कित्यांतल्या लोकांना अन्न पाणी दुर्लभ झाले. यासाठी, ते असा विचार करू लागले की, आतां युद्ध करू नये; कित्ता घावा. इतक्यांत दिहीकुडे एक मोठे बंड उत्पन्न झाले. असे वर्तमान महंमदशाहास कळले. यास्तव कित्ता घ्यावयाचे काम, आपले सरदारांस सांगून, आपण दिहीस गेल्या. हे वर्तमान दक्षिणी लोकांस कळतांच, ते चोही कडून आले; आणि जे वादशाहाचे सरदार कित्याजीं लढत होते त्यांस, नाना प्रकारे उपद्रव करू लागले. तेव्हा त्यास असे भय झाले की, कित्ता सो-

आपली स्थाने न्यसता ये त्यास दिली, आणि कित्येक व्यापारे व व्यावसायिक करून घेतली. मग जी व्यावसायिक कडील नीमाव गढिली. नंतर त्याणे, लोकसंज्ञाचे कित्येकांस इनामजमीनी दिल्या. कित्येकांस देशसुरच्या व पाटिलक्या दिल्या. कित्येकांस सोरांगस जहागिरी देऊन फौजेसहित आकरीस ठेविले. या प्रमाणे त्याणे लोकसंज्ञासंपादिली, आणि आपल्या राज्याचे पुष्टीकरणार्थ कित्येक सुसलमान लोकांस मोठमोठ्या जहागिरी देऊन, हिंदू लोकांनी सुसलमानांचे आजेंत वागावे असे केले. त्या वेळेस बहुतक दक्षिणदेश, व कोकण पट्टी, त्याणी घेतली. परंतु दानोळेपासून रातस पर्यंत कोकण, व घाटमाथा पुरंदर डोंगर हरण कार्यासवेतो, त्याचे स्वाधीन झाले नाही. अशी १०० शंभर वर्षे गेली, नंतर तेथी घेतले. सुलतान अहमदशाह दुसरेनकांगे ब्राह्मणी बादशाहा १० बारा वर्षे होता, नंतर मेल्या. त्याचे जागी त्याचा पुत्र महंमदशाहा ब्राह्मणी स्थापिला. तो सन १३१० तेराशें सत्तावत्मान राज्य करूं लागला. नंतर एक वर्षाने तो सैन्य घेऊन मुलुरुव व्यावसायिक कर्नाटकांत गेल्या. ते समयी दौलता बादेत सैन्य बहुत नव्हते; आणि असें वर्तमान आले किं. बादशाहा कर्नाटकांत मेल्या. ते ऐकून सुसलमानांनी एक बहिरामखान मजेंदराणीनामें सरदार होता त्याणे, कोणी एक सगळा जाधव याचे ससलतीनें मोठे बंड उत्पन्न केले. त्या पूर्वी अकरा वर्षे सुसलमानांचे राज्यांत बंड नव्हते. हे बडाचें वर्तमान बादशाहास कर्नाटकांत कळले. तेव्हां तो बहिरामखान, बादशाहाचे जागीच्या सुसलमान, याल्लव बादशाहानें, त्याला बहुत युक्तीनें सांगून पाठविले. निकगनें निरोप पाठविला नाही. परंतु मगदी लोकांचे साहाय्याल्लव त्याला ते ऐकतां येईना; आणि पेंढणाजवळ एक बादशाहाचा मोठा सरदार होता तेथे फौजेसहित जाऊन, युद्ध करूं लागला; आणि त्या पासून पराभव पावला. या रौरिज ब्राह्मणीवंश बादशाहाचे राज्यांत, दुसरे बंड झाले नाही. त्यांत मगदी लोकही सुरवी असतील. यानंतर सन १३१५ तेराशें श्रावणवांचे साली एक मोठा दुष्काळ पडला. तो इतरां दुष्काळां प्रमाणे नव्हता खान, त्याचें नांव दुर्गादेवी असें ठेविले. तो बारा वर्षे होता. नंतर समयी पाउस पडो लागला; परंतु बहुत दिवस दुष्काळ होता क्षणत, मुलुरुव व मांत ओस पडले होते याप्रकरिता त्या दुष्काळानंतर ३० तीस वर्षे पर्यंत वस्तु अगदी थोडावेत होता. या शिवाय ते किछे सुसलमानांनी घेतले होते ते, पाळेगारांनी बळकाविले; आणि प्रजेस नाना प्रकारे दुख देई लागले. त्याचा सुमार सन १४२० चौदाशें एकुणतीस त्या वेळेस. सुलतान अहमदशाहा ब्राह्मणी नाचे बादशाहा होता. त्याणे ते बंड मोडिले; आणि लोकांस सुरव द्यावेलाय, व लोकांसाठी एक सैन्य निवड करून पाठविले. त्याचा मुखावर मलिरव उगदी आरनाचे एक सरदार वस्तु पाठविला. त्याज बराबर एक मोठा शहाण ब्राह्मण, वाद नरमु काळे नामें पाठविला. ते कोणी सादील, व देशमुख, व देशपांड्या, आदळ्या असतां त्याला बरोबर नेऊन, त्याचे जागी त्याला स्थापना असें करित नाविले. ते लोकां

जाऊन त्याणीं तें बरें सोडून, बोंई किल्ला घेतल्या; आणि बेंदरास गेले. मुलुरुखांचा बंदोबस्त पातुनरस केलें याजकडे होता त्या णें, पांताचे सीमांचें स्मरण नाहींसें पाहून, सर्व हद्दी न त्यावेल्या. त्यात जे देश फार लाहान होते ते वाढविले; आणि लोकांस पदित्ये वर्षी माफी पावेल दिल्या. दुसऱें वर्षी विध्यास एक नोबरा दाणा घेऊन, लोक सुखी केले. इतक्यांत बादशाह्याचे रामोजी, लोकांस उपद्रव करूं लागले. ते ह्वा बादशाहास असें वाटलें कीं, सर्व होणगी किंसे घेतल्या बांधून, ते तेस सुख होणार नाहीं. यानंतर मुलतान अल्ताउद्दीन बादशाहा असतां, त्याचा वजीर मियां मनउला त्याणें, असा मनसोबा केला कीं, मारें सत्याधिकिते, व कोंकण पशीत जे मुलुरुख आपल्ये हातीं आले नाहींत ते घ्यावे. असा विचार झाल्यावर एक सैन्य नवें सिद्ध करून, मलिरव उलटी जाऊ यास नेमिला. त्या लश्कराचा तळ चाकणें जवळ पडला; आणि मुंनराजवळ किल्ला बांधून राहिले; आणि तेथून फौज कोंकणांत पाठवून, कित्येक दुष्ट गजे जिंकिले. मग मुंनराहून सैन्य सुद्धां कोंकणांत जाऊन शिरके यांचे किल्यास घेरा घालून, नोकिल्ला घेऊन, मलिरव उलटी जागनें गजांस व लोकांस आप आपले धर्म सोडून, मुसलमानांचे धर्मानें चालावे स्मरून, बहुतेक आग्रह केला. बेंदरां शिरके जातीचे अस्मल मगठे, याणीं मोठ्या युक्तीनें त्याची आज्ञा नमोडिली असें दाखवून, बोलिले कीं, सिद्ध गडकर आमचें आत आहेंत; त्यांस जिंकून वर्तवावे. नंतर आह्मी वर्तूं. जर आह्मी एकटेच तुमचें धर्मानें वागूं लागलों, तर ते आमचा मुलुरुख घेऊन आल्यास जातीनिगळे दाकितील. असें ते स्मरणे यासाठीं, तो मुसलमानांचा सरदार, सैन्य घेऊन, सिद्ध गड घ्यावयास चालिला. ते समयी शिरके याणीं वाटेतच गरी छापा घालून, त्या सैन्याचा बहुतेक नाश केला; आणि पुनः आपला मुलुरुख घेऊन पदित्या प्रमाणें सुखी राहिले. त्यानंतर सोळा वर्षी, त्या शिरक्यांचा मुलुरुख घ्यावया विषयी, बादशाहाचे दरबारीं इयोंग झाला नाहीं. पुढें ब्राह्मणी वंगाचें राज्य बुडत चालिलें. तें सन १५२४ पंधरावें चौविसात अगदीं बुडालें. असें होण्याचें कारण असें झालें कीं, त्या बादशाहानें सर्व संस्थानें घेऊन, आपलें राज्य अमर्याद वाढविलें. त्यामुळे सामलत दरच प्रबळ होऊन, त्याची आज्ञा नानिनात असें झालें असतां, सन १४७८ चौदावें अठ्ठाहानगंत, कोणी एक मोठा शाहाणा स्वाजेरवान गावान प्रधान होता त्याणें, हा सर्व प्रकार पाहून, हे राज्य या प्रकारानेंच बुडेल अशी अटकळ करून, नबुडावें स्मरून, कांहीं बुद्धीचे कल्पनेनें उपायांची योजना करूं लागला. त्यांत पदित्यानें असें केलें कीं, कित्येक मुलुरुखांचा तुकड्यात त्या अधिक करून, त्या त्या जागीं, एक एक शाणा साष्टस नेमिला. त्या तुकड्यांचा प्रकार जसा कोरा कि, पदित्या करतुर्ग्यांचा सामला एक होता. त्याचे भाग दोन केले, एक विजापुर आणि दुसरा आसनाबाद. दोन्ही बाबंचे दोन केले, एक दोन्ही बाद आणि दुसरा मुनराभाग. तेलिंगण मुनें त्याचे दोन केले, एक राजसेडी आणि दुसरा वारंगळ. वराड मुनें त्याचे दोन केले, एक गावेल आणि दुसरा माहूर. याशिवाय त्याणें आणखी कि-

त्येक

त्येक बंदोबस्ताचे उपयोगी कल्पना केल्या होत्या, त्या काही दिवस चालिल्या, आणि तोही मोठा वादला, यासाठी बहुतांचे मनांत विषम वादून, त्याणी त्याजेवर काही एक निमित्त आणून, बादशाहाचे आज्ञेने त्याला मारिलें. त्या पुढे ब्राह्मणां वंशाची बादशाही सद्गजेचे बुडाची, जे त्याजेखान् गावानास मारविणारे त्यात एक निजामउन्मुल्क बहिरी स्थापन होता. त्याचे सूळ असें आढे कि, तो पात्री गावचे कुळकर्ण्याचा पुत्र. जावेळेस दुर्गादेवीनामें मोठा दुष्काळ पडला, ते समर्या, तो आपल्ये बापावगेवर कर्नाटकप्रांती गेला होता. तेथे काळ कमणा करीत असतां, आमदशाहावली ब्राह्मणी बादशाहाचे लडाकर आले, त्या लश्करी लोकांनी त्याला धरून नेला. नंतर बादशाहाचे आज्ञेने त्यास मुसलमान करून, बादशाहाचे चाकरीस ठेविला. त्याचें नांव मलिरव कुसेन ठेविलें. पुढें महंसदशाहाचे राज्यांत त्याला द्वाजार स्वारांची सरदारी दिह्ही. नंतर तो अधिकअधिक योग्यता पावलागला असतां, त्याजेखान् गावानाचे आश्रयानें, त्याला तेलिंगणाची मामळत, व या मुत्तुरवाचाही कित्येक जागा मिळाल्या; आणि निजामउन्मुल्क असें नांव पावला. तो असा कृतघ्न होता कीं, शेवटीं त्याणें आपला संरक्षण करणाग जो रवाजेखान् गावान् त्यास मारिलें.



भाग दुसरा अनुक्रमणिका.

ब्राह्मणां वंशाचे राज्य बुडाल्यावर पांच राज्ये उत्पन्न झालीं, त्यांतून काही दिवसांनी दोन बुडालीं; आणि तीन राहिलीं; त्यांत एक अहमदनगर, दुसरें विजापूर, तिसरें गोवळकोंडें, या तिहीं राज्यांचे चतुर्सीमेचा प्रकार. १. मुसलमान लोकांचे राज्यांत मराठे लोक कोणे शीतानें वागत होते ते, व मुसलमान लोक मराठ्यांची योग्यता कशी ठेवित होते ते. २. अहमदनगरचे बादशाहानें आपल्ये वजीरीचे काम ब्राह्मणास सांगितलें. त्याचे वेळेस विजापूरचे बादशाहानें ब्राह्मणांचे माहात्म्य वाढविलें. ३. फिरंगी लोक जाहाजावर वसून आले, आणि कोंकणांत शिरून गोंवं घेतले; आणखी मोठा उपद्रव करून कोंकणाचा वसूल घेतला. ४. तालीकोटा जवळचे लढाईचा प्रकार. ५. विजयानगरचे राज्य बुडालें तें प्रकरण. ६. विजापूरचा बादशाहा, व अहमदनगरचा बादशाहा, देवोघे मिळोन फिरंगी लोकाशी लढले; परंतु जय न पावले. ७. महागष्टदेश बहुत करून विजापूरकर व अहमदनगरकर यांचे दस्तगत झाला. ८. अहमदनगर, व विजापूर, व गोवळकोंडें, ही तीन राज्ये कोण कोणत्या प्रकारे चालत होती ते. ९. या राज्यांत राहाणारे जे मराठे लोक, त्यास आप आपला धर्मी निर्मिराळा स्थापून परस्परेणें युद्ध करावे लागलें. १०. विजापूर व अहमदनगर या दोहों राज्यांत जितकी मराठी खुळें होती त्याचे वृत्त. ११. उत्तरेकटून ओंगल्याचें मध्य दक्षिणेचें राज्य व्यावयास आलें. १२. विहरीचा आक-

वर बादशाहा दक्षिण जिका वया मजाला त्यावेळेस काय काय वर्तमान झालें तें, व तो मर-
ण पावला ते समया काय झालें तें. १३ मल्लीकवराची वर्तणूक व लखजी जाधवाचें ह-
न. १४ शाहाजी भोंसल्याचें वर्तमान. १५ दिल्लीचा बादशाहा जहांगीर याचें मर-
णाचा प्रकार, व त्याचा पुत्र शाहाजहान याचें स्थापन. १६ मोंगल लोकांनीं विजापूर
कराचें लश्कराचा पराभव केला तो. १७ विजापूरकर व अहमदनगरकर यांचा तह
ठरला. १८ मोर्तिजा निजाम अहमदनगरचा बादशाहा त्यास विजापुरचा फत्तेखान्वा-
दशाहानें मारिलें. १९ मोंगल लोकांनीं शाहाजी भोंसल्यास यावया करितां जे मुलुख
कबूल केले होते, ते त्या फत्तेखानानें मोंगलाशीं स्नेह करून आपणास घेतले, यास्तव
शाहाजी भोंसले विजापूरकरांस मिळाले. २० मोंगल लोक व फत्तेखान यांचा सख-
ख झाला असतां फत्तेखानानें मोडिला क्षणून त्यांचा व यांचा युद्धप्रसंग पुनः झाला.

२१ शाहाजी भोंसल्यानें अहमदनगरचें राज्य चालविलें. २२ दिल्लीचा बादशाहा
शाहाजहान कोणे प्रकारे राज्य करित होता तें. २३ विजापूरकर यांशीं शाहाजहानानेयु-
द्ध केलें, आणि त्यांचा व यांचा भड्डा करसा झाला. २४ मोंगल लोकांनीं शाहाजी भोंस-
ल्यास जिकल्यावर तो विजापूरकरांचे चाकरीस राहिला; त्या पुढें बहिरी वंश बुडाला.

२५.

भाग दुसरा.

प्रथम भागीं आसें लिहिलें आदे कीं ब्राह्मणीवंशाचें राज्य सन् १५२६ पंधरावें सदीस
पर्यंत बुडालें नव्हतें, परंतु त्या पूर्वीचिं जींचें नांव ब्राह्मणीवंश नव्हे, असें पांच मुसलमान
दक्षिणेन सत्ता करूं लागले होते, त्यांत जो विजापुरी होता त्याचें कुळाचें नांव इदिल्शाही
होतें; गोवळकोंडें आणि हैदराबाद हीं दोन्ही एकच या जागीं जो होता त्याचें कुळाचें नांव
कुतुबशाही होतें; तिसरा बगदांत होता, त्याचें वंशास अंमादशाही म्हणत; चवथा अह-
मदनगरां असे तो निजीमशाही कुळाचा होता; पांचवा अहमदाबादवेदरचा गहा-
णार त्याची बरीदशाही कुळी; असे पांच झाले होते; परंतु अंमादशाही आणि बरी-
दशाही चा दोन्ही कुळ्या थोडक्याच दिवसांनीं बुडाल्या; आणि इदिल्शाही १
कुतुबशाही २ निजामशाही ३ या तीनही राहिल्या. ते समयां मराठी लोकांस ते
ज आलें. त्या योगे ते स्वतंत्रपणा करूं लागले. दुसरें प्रथम भागांत लिहिलें कीं,
सन् १४०७ चौदावें सन्याहत्तरांत खाजेखानानें राज्यांतल्या परगण्यांचे नव नवे
अर्थाक भाग करून, त्याला जागीं एक एक उत्तम माणूस ठेविला. त्यांत जो दौल-
ताबादेस ठेविला, तो आदिलखान्सारवा नामें मुसलमान होता. तो जो पर्यंत खा-
जेखान होता तो पर्यंत दौलताबादेस होता. नंतर बादशाहानें आम विजापुरीं ठे-
विला. तेथें सहज कांहीं निमित्तें घडली ती सर्व देवयोगे त्यास अनुकूल होऊन, शे-
बशी सन् १४८१ चौदावें एकुण नव्वदांचे सालीं तो बाबशाहाचें पद पावोन, सर्व

राज्याचा

राज्याचा अनुभव घेऊ लागला. असे विजापुरचे बादशाहीचे कळाले. त्या दिवसा-
पासून इदिलगाही बंड दक्षिणेन लोकां विरुद्धात आला. अहमदनगरचे बादशाही
चे मूळ असे झाले की, विजामउल्मुल्क बहिरीनाम त्याजेरबाग गावाचे वजीराचा आ-
श्रित होता. त्याने त्या वजीरास मारवून सुलतानाचे सन वसन करून तो सैन्यानंतर
त्याचे पुतारी वजीरा ने आपण करू लागला, आणि त्याने त्याने दिलेल्या अधिका-
नलिसवशाचे नावे आपल्या पुत्राच्या दिली. अणखी कित्यक जागा आपले नावाचे
देवविल्या. त्याचे पुत्र आणि दोलताबादचे परगणे लावून दिले होते. नंतर विजाम
उल्मुल्काने तसा आपला शौरक त्याजेरबाग गावाचे वजीर याच्या घात केला. या प्रका-
रेच दुसऱ्या लोणी दुष्टाने त्यास मारिले. या वेळेस त्याचा पुत्र मलिक आपला गो-
बंद उत्पन्न करून आला, आणि बादशाही आपण करू लागला. त्यासनयां शायगी
वशाचा बादशाहा मदानुदशाहा याच्याही होता. त्याने ते बंद मोठा वयाकडितां फार उ-
द्योग केला, परंतु उपाय आलेना असा अहमदनगरचा बादशाहा आला, आणि त्याने तो
व विजाम, अणखी त्याला बहिरी लणव होते. कुतुबशाही बादशाहीचे मूळ असे झ-
ले की, सन १२१२. चौदावे पचाणवांत नेदियेगणची मासळत कुतुबउल्मुल्क नामे की
णी एक मुसलमान होता त्याला सांगीतली होती. त्याने मोठा वयें पर्यंत केला. नंतर
तो सन १२१२. पंधरावे वासत गोबळकोड्याचे बादशाहाचे तळ पावला, आणि आप-
ले नांव कुतुबशाहा असें चालविले. असाच बराहचा मासळदार बराहची बादशाही स-
वला. त्याचे नांव फतेहला असादउल्मुल्क होत त्याचे राज्य १२६०. पंधरावे वासत १२७४
पंधरावे चौदाहत्तरा पर्यंत चालले. त्यानंतर अहमदनगरचे बादशाहात राज्य घेतले
बरीदशाही होती ती अमादशाहीचे आगोदरच वृद्धाई. तीचे रत्नाळी वेदना कळवुगी
यांचे अवकाश मुत्तुख होता; ती विजापुरचे बादशाहाने घेतली. या प्रमाणे दोन पुढा-
त्यावर एक विजापुरची, दुसरी अहमदनगरची, तिसरी गोबळकोड्याची या तीन रादि-
ल्या. त्यात विजापुरचे बादशाहीची दह, दक्षिणेस तिसातदी पासून तुंग मद्यानदी पर्य-
ंत होती, आणि तुंग मद्याचे दक्षिण तीरी आंदोणी परगणा, व नंदिहाळ गहर होते. ते
ही विजापुरचे बादशाहीच्याही होते, पश्चिमेस कोकण घडीत बाणकोटा पासून रामस
पर्यंत मुद्गरव मध्य मध्ये काही काही ठिकाणे सोडून विजापुरकडे होता. पूर्वेकडे रेचो-
र परगणा, व इंदगीर परगणा, व मळकेर परगणा, व वेदर परगणा, हे चार परगणे वि-
जापुरकडे होते. या खेरीज पूर्वेकडेचे दुसरे परगणे जे रादिले. ते गोबळकोड्याकडे
होते. उत्तरेकडे आंकळकोट, व तळदुर्ग, व काळीआन, व सोळापूर, इतके मुत्तुख विजा-

२. बहिरी नांव पदयाचे कारण असे कि, त्याचा नांव योग्यता पावल्याचे पूर्वी बहिरी पक्षी याचे स-
रसण्या करवयाचे केलें असेल विजापुरच्या नावाचे आकरीस राखिला होता लणून असे नांव पड-
ले

पुर्वे बादशाही खाती होते. बादशहतखरे वे बादशाही खाती करावयाची कित्येक मुमु-
 ख, व औरंगाबाद मुभा, व ताळम पुण्याला, कल्याणदेवातीला, कित्येक परगणे, व बाण-
 कोटापालम वसई पथेत लोकणावही इती मुमुखा अहमदनगरचे बादशाही खाती
 होते. गोवळकोट्याची बादशाही अशी कि, जीचे पश्चिमेचे आगी विजापूरकर व अहम-
 दनगरकर यांची राहिली. त्या पालत प्रवीस मनुष्यापावेतो मुमुख गोवळकोट्याचे बाद-
 शाही करलीला, परंतु राजवडीगसर व त्यापाल्या मुमुख त्याचे स्वाधीन नव्हता. तेथे
 दुसरा राधा होता. या तिही राज्यांत मुमुखाची नांव ठेवण्याची रीति अशी होती कि,
 मोठे सरकार, त्यामध्ये परगणा त्याचे आत कर्यांत नीचे पाटीस मत नीचे मध्ये महाल,
 त्याचे आत ताळुका, यांमधी ज हिही नावे दोन प्रांत आणि देश अशी होती. दुसरी राज्यां-
 त अशी रीति होती कि, त्याहान व मोठा माबला नखत्याने सांगावा, कदाचित् मरवता न
 केला तर वहुत करून हिंदू लोकांस द्यावा, मरवत्याचा पैका घेणें, व मुमुखांत चौका माहा-
 रा इत्यादि बंदो बल ठेवणें, व मुमुखाचे नीमेलंबंधी खटले असल्यास त्याची चौकडी क-
 रणें, या इतक्या कामावर बादशाहाचे दरबारांतून एके एके जागी आमिल्लामें एक एक
 कारभारी ठेवित त्या कारभार्यानें वतनसंबंधी अथवा लोकांचे भाडबदकीचे वगैरे दु-
 सरे काही खटले असल्यास त्याची पंचाईत करून पंचांचे विचारानुस्य करावें, जाती-
 नें मनास आपू नये. विजापुरचे राज्यांत एक मोठा आमिल होता त्याचें नांव मोकासा-
 दार ठेविले असे, आणि दुसरे आमिल त्याचे आजेंत वागत असत, असे कित्येक मो-
 कासादार बीस बीस वर्षे कामावर होते. त्यांत कोणी मेल्ले असता त्या कामावर त्याचे
 पुत्रास ठेवित, अशी चाल होती. कांकि मोकासादारांस त्या द्रव्याचा काही विभाग होता,
 कित्येक बेळा एका वर्षांत मोकासादार पडिल्ला दूर करून दुसरा ठेविल्ला असें झालें. आ-
 णस्यी मोकासादारी निरंतर मुसलमानासच द्यावी असें नव्हतें, कधी कधी हिंदूसही
 देत होते. त्या राज्यांत मोकासादारी पेशा मोठा अधिकार दुसरा वहुत करून नकता,
 कधी कधी सुभा मोठा असे, परंतु मुमुखांत नेहमी त्या प्रांती नसावे बहुधा दरबारीच अ-
 सावें. त्याणें मुमुखाचे व मुमुखाचें काम न करवें, परंतु त्याचे मुमुखाचे दसरावर त्याची स-
 ही घेत होते. आसणीवंशाचें राज्य बुझल्यावर काही दिवस नवी नवी राज्ये आली, प-
 रंतु मगही लोकांचे वर्तमानांत अंतर पडलें नाहीं. त्या वेळेचे दरबारी वरून असें वाटतें
 कि, बहुधा डोंगरी कित्ते मगही लोकांकडे बादशाहा कडून असत, कधी कधी बादशा-
 हाकडेसच असत, कधी कधी देशमुख व देशपांडे यांकडे असत, त्यांत कित्येक प्रांतां-
 तील मोठे मोठे कित्ते बादशाहा आपणाजवळच राखीत. त्या लोकांत जाचे त्या प्रांत
 वहुत स्वार असा तो मोठा सरदार त्याला मोठ्या योग्यतेचें नांव मनसब अने देत होते,
 तो अधिकार व तें नांव कधी कधी हिंदूस देत, अशी बादशाहाची कृपा हिंदू लोकांवर
 होती. याशिवाय हिंदूंनी फौजेसहित आपल्ये चाकरीस असावे लागूत कित्येक

[illegible]

विजापुर.	अहमदनगर.	गोंयककोंडा
विजापुर-ना वादशाहा पट्टि	अहमदनगर-ना वादशाहा	गोंयककोंड्या-ना वादशाहा
की सुलतान पुराण सादर	नविला मन्त्रिय अहमद.	पट्टिया कुतुबउलमुल्कना
शाही ती १४८० बीसमाल	ता. विजापुरउ-मुल्कवट्टिरी	से १५१० प्रपराशी बारात
रुप	तले	आला

दून दिन्हा; आणि आपण ते
पद घेतलें, त्याचें नांव सुलता-
नबुराहण निजामशाहा, तो सा-
नवा झाला; आणि १५९४ पंध-
राशें चोंऱ्याण्यावांत मरण पा-
वला.

सन १६०० चोंदाशें अठ्ठाण्यावाचें साचवें सव्हिन्यांत फिरंगी पोर्तुगीस
लोक त्यांचा जातीच्या एक वासकोदिगा नामें मोठा सदीर, बरोबर फिरंगी लोक येऊन जा-
हाजात बसून आल्या, तो केरळ देशी समुद्रतीर्षी एक कठिकत नाम शहर आहे तेथे उ-
तरल्या; आणि बुद्धनकरिता त्या देशांत आपल्या लोकांसहित सुर्यवस्ती राहिला, त्याचा
स्वभाव सुर्यवस्ती राहावें असा नव्हता, याल्लव १५९७ पंधराशें सातांत चोंळ शहर
जवळ मिस्त्री लोकांचा लढाऊ गळवतांची व पोर्तुगीस लोकांचे लढाऊ गळवतांची
गांठ पडतांच उभयतां मोठ्ये निकगनें लढले. नंतर निजाम उन्मुल्क बहिरी यांशी पो-
र्तुगीस लोकांनीं सख्य केलें; आणि समुद्रांत व सुळखांत उपद्रव करूं लागले. ते स-
न १५९७ पंधराशें आठ्ठांत शमोळचे खाडींतून येऊन, शमोळ लुटून गेले. ते ससयी
त्यांचे हातीं कोही सुलुख लागला नव्हता. नंतर, तुळुव्याच्या तिमोजी नामें एक समुद्रा-
तळा लुटारू होता, तो पोर्तुगीस लोकांचा अलफानजो आलुबरकर्के नामें सरदार
होता, त्यास मिळाला, मग त्याचे समलतीतें सन १५९७ पंधराशें दाहांचे दुसरे स-
व्हिन्याचे २० सत्ताविश्याव्ये तारिखेस छाप घालून, गोवें घेतलें. ते त्यावेळेस विजा-
पूरचे राज्याच्याही होते. क्षणत विजापूरचा बादशाहा यूसफ आदिलशाहा फोंजे-
सहित आल्या; आणि त्याणें लहून, गोवें घेतलें. त्यानंतर त्यान वर्षाचे दाहाव्ये सव्हि-
न्याचे २५ पंचविश्याव्ये तारिखेस गोवें पोर्तुगीस लोकांनीं पुनः घेतलें. ते आजपर्यंत
त्यांजकदेच आहे. त्या पुढें सन १५९७ पंधराशें त्रिंशेंत ते लोक जाहाजांन आले.
ते विशिणीतागपुरीं येउत उतरले; आणि त्याणीं तेथपासून बसई पर्यंत सुलुख लुट-
ला. ते वेळेस बसईचा किल्ला नवाच बांधलेला होता, तो पाडिला; आणि बाणें व सु-
बई शहर यांची रचणी घेतली. त्या पुढें दोन वर्षांनीं दमान घेतलें. त्या समयी गु-
जराथेंत सुलतान बादशुर नामें बादशाहा होता. तो दिल्लीचे बादशाहाशीं लढून,
केवळ दीनबळ झालेला, असा पाहून, फिरंगी लोक त्याला क्षणं लागले. की आखा-
स बसई परगणा घ्या; आणि कोटवाडांत दिडु येथे किल्ला बांधावयास जागा, आणि
आर्वल्यानचे जाहाजांचे जकातींत आल्यास काही विभाग असावा, क्षणजे आली.
मिस्त्रीचे नांव जाहाजी लढाई करावयास तुमचे कुसकेंद्रा येतु या प्रमाणें त्याचे दोळणें
मान्य करावयास, सुलतानास मोठ्या अडचणीमुखें अगत्य पडले, नंतर ते पोर्तुगीस
लोक

लोकां कियेक वर्षी लोकांस राखव न करितां, आपल्ये मुलखाचा बरोबस करित होते. पुढे सन १५४८ पंधरावो बादशाहीमान त्याणीं खसुद्रवीरचा मुलुखा बाणतोया पावून गोमनक पर्वत लुटला, आणि आळिया, ता, तसमयीं विजापूरचे राजास लोकां होता. त्या पुढे १५५१ पंधरावो एकादावस्येन त्या लोकांचे वर्तमान विजेत त्यानीं भावे जाळे नाहीं त्या वर्षी विजापूरचा बादशाहा, व अहमदनगराचा राजाही, तेथे पोसिल्योन फिरनी लोकांची लढाया करावयास गेले. ते गोवे, आणि मोदसदर, या लोकांन वेदाधाहन लढू लागले, परंतु पोर्तुगीस लोकापुढे त्यांचे बळ लागले नाहीं, ते आपणच पराभव पावले, आपल्ये जातिस्वभावाप्रमाणे, उगेच बोळ लागले, किं. यांचे पुढे जीवपुस नाहीं, ते कपटाने लढतात. असें भाषण करित करित पळून गेले. आतां, मराठे सरदार यांचे वर्तमान विजापूरचे बादशाहाचे चाकरीस मराठे सरदार पुरव्य होते. एक चंद्रराव मोरे, दुसरे रावनाईक निंवाळकर, जोस फलटण रावद्विद्य-
 णत होते. तिसरे जुझारराव घाटगे, चौथे रावमाने, पांचवे घोरपडे, साहावे डफळे, सातवे सावंत बहादर वाडीचे देगसूर्य, व गेरे विजापूरकरांकडे होते. अहमदनगरकाल बळ होते त्यांत एकरावजाधव, दुसरे रावभोंसले, आणि दुसरे वडुत लू-
 न पदांचे होते. विजापूरचा त्यांचे चंद्रराव मोरे यांचे मूळ असें आहे कीं, पूर्वी, कर्ना-
 टकांत एक मोरे जाडनावाचा नाईक होता. त्याला घुसफु आदिलशाह विजापूरचा बादशाह याणें हिंदी पायदळ फौज १२००० चाराहजार देउन, निरा आणि वारणा या दोहों नद्यांचे मधला मुलुख, जो व्यावयास कठीण फार अडचणीचा असा होता, तो व्यावयाचें काम सांगितलें. ते समयीं, त्या मुलुखांत शिरके यांचे मूळ पुरुष होते, आणि त्यांचे सहाय्ये होते ते एक गुजर, दुसरे मामुलकर, तिसरे मोहिते, चौथे म्हा-
 रिक, व गेरे असतां मोरेयाणीं तेथे जाउन ते शिरके व त्यांचे सहाय्य जिंकून तो मुलु-
 ख घेतला. एवढें काम केलें क्षणून बादशाह याणें त्याचे नावाला चंद्रराव असें पद जोडून त्यास जावळीचा राजा केला. ते मोरे त्या पुरुषापासून पुढें सात पुरुषपर्यंत तेथेच होते, त्याणीं तें राज्य उत्तम नीतीनें केलें क्षणून, वडुत लोक येउन तो मुलुख वस्तीस योग्य नसतां तेथेच राहिले. त्या बादशाहानें ठेविलेले चंद्रराव असें नांव मोरे यांचे साता पिढ्यांस चालिलें. ते बादशाहाचे आजेंत वागत क्षणून बादशाह त्यांचे मुलुखाचा वसुळ, आपलें स्वाभित्त्वमात्र राखवावयास फार थोडा घेत असे. जोस फलटण नाईक क्षणत तेच निंवाळकर, त्यांचे कुळीचें पूर्वीचें नांव पवार असें होते, त्यांचा मूळ पुरुष निंवाळीक गावीं राहता होता; त्या गावांस आतां निंबळ कु-
 क्षणतात हें कुळ मराठी लोकांत पुरातन आहे; याचे पहिल्ये पुरुषांस फलटण देशा-
 चे देगसूर्याचा विभाग होता. सत् सोळाशें चाळीस सुमारे विजापूरचे बादशाहानें त्यांस सरदेगसूर्या दिली; त्याणीं आपलें नांव बदलून दुसरें केलें नाहीं. जें पहिलें नाईक

नाईक असें दोन तेच चालविले सन सोळाशे सुमारे त्या कुळाचा एक पुरुष येथो जा नाईक होता, त्याच्या लोक जग पाळ झणत. तो मोठी पुंडाई करीत असे. त्याची बहीण शिवाजी बहादराजी माय आजी. सत्तावरीचे देश मूर्ख नुझारराव ते याचे कुळाचे श्रेष्ठ होते. त्यांचे राहाणे स्वदांचे देशी असे. त्यांचे देशाची नयावा व निपाळ कर यांचे देशाची मर्यादा या दोहों मध्ये बहादराचा ठोंगर. त याद मे मान व पणयाचे देश मूर्ख होते. त्यांचे मूळ पुरुषास बाह्यी वंशाने बाह्यशाहीने मन सव दिन्ही होती. ती नागेश्व कोणती व तो कादशाद कोणता नावा होता ते कळत नाही. विजापुरचा बादशाह इत्यादी म आदिलशाह, याण पाटणे पास सरदेश मूर्खी व नुझारराव या सें नाव, सन सोळाशे सविसात दिलें. पूर्वी पासून याद मे यांचे कुळाचा स्वभाव आपल्ये आपल्यांत भांडावे असा लोकोत प्रसिद्ध आहे. माने यांचे मूळ पुरुष सन बडचे देश मूर्ख होते, त्यांची जागा व याद मे यांची जागा दोन्ही शेजारी होत्या. ते विजापुरकरी जवळ शिलेदारी करून विरव्यात झाले. घोरपडे यांचे मूळचे उपनाव भोंसले होते. त्यांचा एक पुरुष कोंकणाचा मोठा कठीण किद्धा व्यावया करिता, घोरपडीचे कर्मस व आपल्ये कर्मस एक दोरी बांधून, घोरपड किन्यावर बंदवून त्या दोरीवरून आपण किन्यावर गेला, आणि तो किद्धा घेतला. स्मृण त्याचे नाव घोरपडे पडलें आहे. असें बखरेवरून याद ते. विजापुरचे बादशाहीत त्याची देश मूर्खी होती, त्याचे कुळास नावे दुसरी, त्या नावांतच दोन होती एक कापशी, आणि एक मुधोळ. कापशी वारणातीरी होते, आणि मुधोळ घटन मेचे कांठी असत. डफळे विजापुराजवळ झटपगणा आहे तेथचे देश मूर्ख. यांचे पूर्वीचे उपनाव चव्हाण हे डफळापुरी पाठिलकी करीत स्मृण, यांचे नांव डफळे असें पडलें. विजापुरसरकारांतून त्यांस मन सव अधिकार मिळाला होता, परंतु दुसरे कांही वेगळे नाव मिळालें नाही. सावंत पडिले पोखून वाडीचे देश मूर्ख, त्याणीं पोर्दुगीस लोकांशी फार भांगली लढाई केली स्मृण बादशाहानें त्यांचे नांवांस बहादर असें पद जोडिलें त्या पासून सावंत बहादर असें त्यांस लोक स्मृण लागले. त्यांचे मूळचे उपनाव भोंसले. त्यांजवळ नुस्ती पायदळ फौज होती, आणि त्या मुत्तुरी दुसऱ्ये फौजेचा उपयोग नव्हता त्या वाडी मोतास कु-

+ मन सव स्मृणजे, मोगलाईत त्यासचे सरदारी सारिखा अधिकार होता, तो कधी कधी १०००० दहा हजार स्वारांचा असे. ते लोक त्याचे स्वर्ग्य प्रमाणे त्यास जहागीर देत असत.

* सरदेश मूर्खास विजापुरचे बादशाहीत वस्वलाचा विभाग किती होता तो कळत नाही, परंतु दिन्हीचा ओरंजेब बादशाह याचे वेळेस कित्येका सरदेश मूर्खांना शेकडा दोन रुपये प्रमाणे विभाग होता.

+ शिलेदार स्मृणजे जो आपल्ये कर्मचा घोड्यावर बसून पणयाची चाकरी करितो तो, आणि ओपण्याचे घोड्यावर बसून चाकरी करितो तो वारगीर.

‡ कापशी यांस विजापुरचे सरकारात नवकस झणत, आणि मुधोळास मानकस झणत.

छाक देश भोजन, अहमदनगरचे राज्यात एकनराठा सरदार मुख्यादीना याचे नाव जाधवराव, तो शिंदेकरना राजदुखी, त्याची मुलपुरुष रंगमडना गता लागले, असे वादने की खरी मराठा दुखीत जाधवरावाचे नाणे दुसरा मराठी नव्हता, सन गराजे या सुनान निजामशाह बादशाहास सरकरातून, त्याला देवाळजारा त्यासोचा सरदारी सोपान, त्याचे बंदोबस्तास जादगीस दिली होती, दुसरे मुख्य सरदार भालके ते मोटे कुन्दीन होते, जसे वादने की त्यानी पारितोष्य वक्तवा जाणी होती, परंतु त्याचे गहाव याचे तिकाण दखलतावादेमज्ज बळक सपान गाव आहते, पशिके बावती मोसले पोस पुत्र येथे, त्यात वडील धिलेजी, शक्या मालोजी, त्याला जगभाळ राव नाईक निवाळकर फारदण या देवाळजाराची बंदीण दीपाबाई दिली होती, तो मालोजी भोजला पंचवीस वर्षांना आल्यापर आपल्ये वरंवर कित्येक स्वार येउन लुकजी जाधवाचे आश्रयाने मोतेना निजमशाह बादशाह याचे आकराण राहिल्या, हे वर्तमान सन पंधरा जे गत्यादानसंत झाले, त्या मालोजीस पुन नव्हता सपान त्याणे मोठी देवमेवा केला, परंतु पुत्र झाला नाही, सन अहमदनगरी एक सुसलमान जातीचा शाहसरीफ नाचे मोठा सिंह होता, त्याणे आपल्ये देवाजवळ दितेनी करून मालोजीस सांगितले की, तुला पुत्र होईल, संतर, कांही दिवसांनी त्याची स्त्री दीपाबाई प्रसूत झाली, पुत्र झाला, मालोजीने तोसिद्धाचे दयादे करून झाला असे जाणून, त्या मुलाचे नांव शाहाजी ठेविले, त्यावर दुसरा वर्षी दुसरा पुत्र झाला, त्याचे नांव मरीफजी ठेविले, त्या शाहाजी भोजल्याचे ताम पंधराजे भोज्याणवांत झाले, मालोजी भोजले इतन प्रकारे सरकार आकरी करून सोय्यता पावूं लागले, आणि जे जाधवाचे आश्रयाने आकरी मिळविली तो लुकजी जाधवराव ही त्यावर वक्तुन रुपाकळे लागला, मालोजीचा पुत्र शाहाजी रुपाचे कार सोगला होता, सन पंधराजे नव्याणवात जिन-ग्यामथ्ये मालोजीने आपल्ये पुवास लुकजी जाधवरावाचे घरी नेले, तेव्हा जाधवराव त्या मुलाचे रूप पाहून वक्तुन खुब होउन त्या मुलास जवळ बोलाउन जिजाबाई कन्या मांडीवर होती तिच्या बोलिल्या किं, हा तुला नवरा पाहिजे काय? आपोकर मंडळीस सपण लागला कि, हा जोडा कसा दिसतो इतक्यांत ती दोन्ही मुले एकमेकांवर मुठाल उधळू लागली, ते पाहून सर्व मंडळीस चमत्कार वाटला, आणि दोघे लागले, तेवेळस भोजले उमे शकून बोलिले की, एकाही सर्व मंडळी, आज पाहून जाधवराव आजचे त्याही झाले यास तुम्ही लादी आहांत, तेव्हा या मंडळींत कोणी कोणी सपणले की हे होऊ आहे, ते ऐकून जाधवराव चित्त होउन उगाच राहिल्या, कांही भोजिया नाही, त्यानंतर दुसरे दिवशी जाधवाने ताम भोजनास बोलाविले, तेव्हा तो सपणला की, तुम्ही व्याही द्याय नही घेईत, नाही तर सपणार नाही, हे ऐकून कितपि सान्य न केले, आणि त्याचे स्त्रीसही पाहता-

न राग येऊन बोलिली कीं असे माथण दिवासात ही सकात. नाई कन्या व आणि या
 चे योग्यतेस अंतर किती आहे ? त्यानंतर साळाजी आपल्या राहात्याचे ठिकाणी गेला
 परंतु त्याणे तो अर्थ मनात धरून त्याचे साधनाकरितां, कांहीं लबाड्या करून द्रव्य
 मिळविले, ते या भारगोंद्याचा नावकार होयाप्या नाईक याजबळ ठेविले. आणि लोकां-
 त अशी प्रसिद्धि केली कीं, भवानी आत्माला प्रसन्न होऊन द्रव्य देऊन बोलली कीं, कु-
 मचे कुळांत एक राजा होईल, तो सांचासारिखा गुणवान होईल. आणि ब्राह्मणांचे
 पोषण कर चोंगळे करील. आणखी त्या पुरुषापासून पुढे २२ सत्तावीस पुरुष पर्यं-
 त त्याचे राज्य निर्बाध चालेल. इतके केल्यावर आणखी मोठी कार्नि कावी संपून
 कित्येक जागीं देवालयें व तळीं बांधिलीं आणि बहुत मोठे विहारे घेतले. ते समर्थी,
 त्या राज्याचे सामर्थ्य कमी होई. लागले होते, ते सनचून याणे त्या दवारी लोकांस द्र-
 व्य देऊन वश केले होते, त्या योगेंकरून त्याला बादशाहा पारत पांच हजारों स्यारांची
 सरदारी, आणि नाकोजी राजे असे नांव मिळाले. याखेरीज शिवनेर व चाकण या
 दोहों कित्यांची, व यांचे शालचे मुतुरवाची नामलत प्राप्त झाली; आणि पुणे परगणा
 व लुपे परगणा त्यास जागरीर मिळाली. एवढ्या योग्यतेस आल्यावर बादशाह या-
 चे आजने त्याशी संबंध करावयास जाधवराव सिद्ध झाले. मग जाधवरावाची कन्या
 जिजाबाई व नाकोजीचा पुत्र शाहाजी या दोघांचे लग्न सोढ्या समारंभाने झाले.
 मन् पंधराशें नवरात दिव्हीचा सोडा यशस्वी आकबर बादशाह याणे मनांत आणि-
 लें कि, दक्षिणेचे अस्के बादशाह जिंकावे. तेव्हां ते सर्व परस्परे लढत असत, आणि
 आपसांत आपसांत वैमनस्ये होती, म्हणून आकबराने बहुतेक दक्षिणेचे राज्य मि-
 ळाले. याखेरीज खानदेश व निजामाचा मुतुरव, त्यांत अहमदनगरचा किल्ला आणि
 कांहीं बराडदेश हे त्याचे हस्तगत झाले. तो बादशाह पंधरा वर्षांत इतके करून सो-
 ळाशे प्रांतांत मृत्यु पावला. अहमदनगरचा किल्ला जावेळेस आकबराने लोक नों-
 गल याणी घेतला, ते समर्थी, तेथचा बादशाहा निजाम शाह बहादूर तो केवळ बाळ
 होता त्याला त्या मोंगलांनी बंदीत ठेविला. त्याचे पूर्वी अहमदनगरचे राज्यांत दोन
 फळ्या झाल्या होत्या, एकाचे मुत्तयार हिंदू होते, एकाचे हपशी, जांत कित्येक श्रेष्ठ
 मुसलमान होते. त्यांत हिंदूंनी आपल्या कुमकेस आकबरचा मोंगलांस बोलाविले,
 ते त्यांची कुमक न करितां मुतुरवमात्र घेते झाले. तेव्हां, हिंदूंचे मोठे मोठे मानकरी
 यांस पश्चात्ताप झाला, मुसलमान लोक यांचा मुतुरव मोंगलांनी घेतला. आणि
 बादशाह बंदीत ठेविला तरी, ते त्या आपल्या राज्याविषयी निराश झाले नाहींत
 ते आपल्या सामर्थ्य करून श्रेष्ठत्व पावले. त्यांत एक मोठा कृत्य कर शाहाणा न-
 ढी कंबर नानें होता. तो त्या लोकांस हवें मान बादशाह याणे घेतलेल्या मुतुरवाखे-
 रीज उरलेल्या मुतुरवाचा बंदोबस्त राखून न दिल्या; आणि नवाच एक बादशाह क-

मोतिजानिजामशाह मोठा झाल्यावर एकवर्षपर्यंत त्याने फत्तेग्यानाचे अन्वय ध्यानात आणून त्याला मन मोळाघे एकुणतिसात बंदीत ठेविला. त्यानंतर लुकजी भायब राव आपला पहिला धर्णी मोतिजानिजामशाह याजकडे बाबघाविषयी ठाळा केले. त्यागला. तेव्हां त्याने तो मोगलास भिळाळा क्षणून त्याचे सोलणे मान्यके त्या यमाणे वाय आकार दाखवून. मग कोणे एके दिवशी काही कामासाठी लखून त्याला त्याचे सोयरे भायरे सुधा दोळवावाटेन बोलावून आणून, एका गदी वरा कळत सा शिके त्यानंतर त्याची स्त्री भर्त्याची फौज घेऊन शिंदेकेशरास गेली आणि तीथे बहिर्णीच्या तबरा जगदेवराव भायब याचे आश्रयाने मागल्याचे लश्करांत जाडून मिळाली. नग तीचे निवृत्तीवरून मोगलांनी जगदेवराव भायब यास लुकजी भायबाभा अधिकार व पाच हजार स्यारांची मनसब दिली. तेव्हां, राखून शिंदेकेशरा जाभवाचे कुळ मोगलांचा अभिमान धरून त्यागले. दिव्हांना बाबशाह जहानगीर सन मोळाघे सत्ताबलात मेला. नंतर एकवर्षाने त्याचा पुत्र शहाजहान यास तकाधिपती केला. ते सनयी, मदारोद मुलुख जितका मोगलांनी घेतलेला होता त्याचा अधिकारी स्वान्जहानलोदी नास होता, त्याची शहाजहान बादशाह हूष करीत असे. याणे त्यास धरावयास फौज पाठविली तेव्हां, तो पळून गेला. तो निजामशाह याचे लश्करांत जाडून त्याचा आश्रयकळत राहिला. क्षणून, शहाजहान बादशाह दक्षिणेन फौज घेऊन आलिला तेव्हां, स्वान्जहान लोदी निजामशाहास सोडून दक्षिण देशांतच अतावी पळाला. ते वेळेस, त्याचा सहाय शहाजी भोसला होता. तो शहाजहानाचे मोठे सामर्थ्य पाहून ग्यानजहानलोदी यास सोडून त्यास मिळाला. तेव्हां तो शहाजी व त्याचे बरोबर जे दुसरे सरदार होते ते बादशाहा पासून मनसब व मोठा सत्तात पावले. असें वर्तमान सन मोळाघे एकुणतिसात झाले. त्या वर्षी आणि त्याचे पुढचे वर्ष, दक्षिणदेशी पर्जन्य पडला नाही झणून मोठा दुष्काळ आणि म्हासोग एकदाच पडले. तेव्हां स्वान्जहान लोदी सर्व प्रकारे निरुपाय होडून दक्षिणेवून निघान काबुल प्रांती जाडून आफगाणलोकांस मिळावे झणून निघाला. तो त्याच्या वाटेने शहाजहान बादशाहाचे सरदार लोक भेटले. मग त्याची व वाडी युद्ध होडून तो स्वान्जहान लोदी सरण पावला. त्या नंतर त्या सरदारांनी अहमदनगरचा बादशाह निजामशाह याचे किलोक जहागीरदार व मनसबदार याचे अधिकार व मुलुख घेडून आपल्या लोकास दिले. तेव्हां, तो बादशाह आपले सस्थान जाईल झणून त्याला, आणि जो बंदीस ठेवलेला फत्तेग्यान यास सोडून पहिले प्रमाणे त्याला बजीरीचे काम सांगितले. अशी त्या बादशाहाची अनीती पाहून एक त्याचे लश्करचा तकरीबस्वान नास मोठा सरदार होता तो, त्याची चाकरी सोडून मोगल लोकाकडे जाडून मिळाला. ते सनयी निजामशाहा

व अहमदनगर कर दे आपल्या आपल्या मध्ये एकमत होवून मोंगलांचा पराभव करावा अशी इलाकऱ्याकडे लागले. आणि तो विचार गोवदास न्यायवाकरिता त्यांस असे दिसू लागले किं, जो पूर्वी विजापूरकरांचा व मोंगल लोकांचा तह ठरविला होता तो का मास येईल, तो तह असा की, विजापूरकर व मोंगल लोकांचा दोघाती मिळून अहमदनगरचे राज्य बुडवून तो मुलुख उभयतां वाटून घ्यावा. त्यांत धारवाड किछा, व अणीक कांहीं मुलुख, व सोलापूर किछा विजापूरकरांचे वांट्यांत यावा. नंतर विजापूरकरांनी आपले लश्कर रणदुल्लाखान सरदार बरोबर देऊन मोंगलांकडे पाठविले. तो सरदार असे बोलिला की, आम्ही पूर्व संकेताप्रमाणे आलों, तुम्ही धारवाड किछा आमचे स्वाधीन करा. ते समयी ते मोंगल लोकांचे सरदार त्यांस किछा एकाएकी देईनात. इतक्यांत, अहमदनगरकरांनी विजापूरकरांस सोलापूर किछा घावयास कबूल केला. त्या योगें करून त्या उभयतांची मसलत पक्की झाली असता, कांहीं देवगतीने मोंगल लोकांचे लश्कर व विजापूरकरांचे लश्कर या दोघांत कांहीं कलह उत्पन्न होऊन, मोठे युद्ध जाहाले. त्यांत विजापूरकर पराभव पावला. तेव्हां, ती मसलत सहजच व्यर्थ झाली, आणि तो दुष्ट फत्तेखान त्याणें आपलें धण्यास केंद केला. आणखी त्याचे गळ्यास दोरीचा फांस घालून मारिला, आणि मानकरी सरदार जे त्याचे इष्ट होते तेही मारिले असे त्या फत्तेखानानें दुष्कर्म केल्यानंतर मोंगलांचा बादशाहा शहाजहान याजकडे आपल्या कर्माची क्षमा होण्याविषयी विनंती पत्र पाठविले किं, मी हें कर्म तुमचा कार्याकरितां केले, आणि त्याचे स्थानी त्याचा पुत्र तुमचें उत्तर येई तो पर्यंत बसविला आहे. तेव्हां, शहाजहानानें अहमदनगरचा मुलुख फार घेतला होता, परंतु कित्येक अवघड किछे त्या फत्तेखानाकडे राहिले होते, क्षणून, बादशाहानें त्याचें पत्र मान्य केलेंसें दाखविलें, आणि उत्तर दिलें कीं, जर त्याचे आमदार रवान्यांतले चांगले चांगले अलंकार व त्याचे उत्तम हत्ती असतील ते आम्हाकडे पाठवाल तर, तुम्ही केलेलें आम्ही मानुं. त्या उत्तरा बरोबर कित्येक जहागीरांची सनद व मोठे संमानाचें सूचक कांहीं अलंकारादिक पाठविलें. त्यास देणें दिलें त्यांत पूर्वी शहाजी भोंसल्यास दिलेला कांहीं मुलुख होता, ते समयी, फत्तेखान् निरुपाय होऊन बादशाहानें लिहित्या प्रमाणें पाठवून देता झाला. नंतर अहमदनगरचा बादशाहा लहान क्षणून ते राज्य फत्तेखानाकडे राहिलें. हा प्रकार पाहून शहाजी भोंसला अत्यंत खिन्न झाला आणि महंमद आदिलशाह विजापूरचा बादशाह याचा आश्रय धरून चाकरीस राहिला. त्या वेळेस, विजापूरचा मुख्य कारभारी मोठा सुज सुरारपंतनाम शास्त्रज्ञ होता, त्याणें शहाजीचे मसलतीनें फौज तयार करून दौलताबाद घ्यावयास पाठविली. त्या वेळेस, फत्तेखान दौलताबादेत होता, त्याणें आपले संरक्षण करावयाकरितां मोंगलांनीं यावे क्षणून त्यांस दौलता

बाद किछा घाव घास केला, त्यावरून मोंगळ लोक दोलताबादेस येवून पोचले नाहीं
 ती पोच, चिता पुरचे लक्ष्मण दोलताबादेस आले, तेव्हां, शहाजीचें बंदोबस्त बादशाहो-
 कांचे मोठें युद्ध झाले, त्यात शहाजीचा पराभव होऊन मागे आऊ कोस इतका, नंतर,
 हे काम परकसाते दोंगार नाहीं असें समजून, तद्द करणें इत्यादि युक्ती चालवावयास
 फत्तेखानाच्या निरोप पाठविला, की, तुम्हीं त्यास किछा दिला असतां उभयपक्षां द्वित
 नाहीं, हीच मसलत की, दोघांनीं मिळून त्याच्या त्याचें पूर्वस्थान दाखवावे, आणि तुमचा
 व आपला पदविला संकेत असाच होता, ते ऐकून त्याणें मान्य केले. नंतर, ते मोंगळ लोक
 आल्यावर त्यावर हे दोघे मिळून तोफा सोडूं लागले, तेव्हां, मोंगळांच्या सरदार मोहवत
 खान तो क्रोधयुक्त होऊन निश्चय करिता झाला कीं, फत्तेखानाचें पारिपत्य अवश्य
 केले पाहिजे. सग मोंगळ लढूं लागले तेसमयीं, ते किल्ले करी महस्योरुप करून अद्या-
 वल दिवस पर्यंत ठिकले. नंतर, त्यांची बेगमी सरली याल्लव त्याणीं किछा मोंगळां
 स दिला, तेव्हां, मोंगळांनीं फत्ते खानाच्या त्या अधिकारावरून काढिला, आणि त्याचे
 दातच्या स्थापिलेल्या मुलगा ग्वालेर किछावर बंदीत ठेविला पुढें फत्तेखान वेडत्यागून
 नेला, यानंतर, शहाजीचें मनोत आले कीं, अहमदनगरचे बादशाहाच्या कारभार आप-
 ण करावा, लष्णून निजामशहाचे स्थानीं दुसरा तत्ताधिपती केला, आणि कित्येक
 शासन जवळ बाळगून राज्य करायस आरंभ केला, आणि फौजजमाकरून कित्येक कि-
 ले हस्तगत केले, व जागो जाग नव्या बादशाहाच्या अंमल बसवूं लागला, तेसमयीं,
 शाहाजाहान् बादशाह त्याणें दक्षिणेचें सगळें राज्य, आपला पुत्र, अथवा दुसरा कोणी
 आत्मीय, यांवांचून दिसत्यास दिलें असतां, त्यापासून आपणास अपाय होईल, असें
 समजून पुत्र औरंगजेब लहान, याल्लव तो मोठा होई तोपर्यंत, राज्याचे विभाग दोन
 करून एक खान् डोगर, दुसरा खानजमान् यां दोघांस ते अधिकार दिले, त्या वि-
 भागांच्या प्रकार असा, खान देशाचा जितका मुलुख पूर्वें मोंगळांकडे होता तो, व
 जालत परगणा, व बराडचा पैतघाव भाग, इतके मुलुख मिळून एक भाग, दुसरा जो
 मुलुख निजामशहा बादशाह अहमदनगरकर यापासून घेतला होता तो, असे दोन
 दोघांचे स्वाधीन करून सांगितले कीं, उभयतां पश्चिमेचा बंदोबस्त ठेवून शहाजीच्या
 जिंकुवयास अनुकूल असावे, त्या वेळेस शहाजी नोंसत्या मोठें सैन्य जमाकरून विजा-
 पुरकरांचे आश्रयानें मुलुखांत उपद्रव करित होता, त्यासाठीं शाहाजाहानास मोठाग-
 ग आला, कां कीं, दोलताबाद किछा जरी हस्तगत झाला तरी, राज्याचा बंदोबस्त होई
 ना, लष्णून शाहाजाहानातें मोठें सैन्य मिळवून निश्चय केला कीं, अहमदनगरचे राज्य
 घ्यावें याकरिता दक्षिणेची राज्य बुडार्तां तरी चिता नाहीं, पुर्वें शाहाजाहानान् ते
 राज्य बुडवायें हे योग्य दिसत नव्हते, ते कशासाठी ते करून नाहीं कोण जाणें काही
 राजकारणार्थ, किंवा काहीं नीतिसाठी. मध्यम विजापूरकरांकडे वकील पाठवून दोन

ये काविले की, अद्रमद नगर करावे किंहीतुषी घेतले आहेत ते सर्व शाहीन मुद्दा आ-
 मने स्वार्थीन करी त्यात मुत्तुरखनेदान नामे एक सोयी मोकळी पाहिल्याहोत विजापूर
 मनेही ती घाली याखेरीज शहाजीचे मसलतीस लागू नये, याप्रमाणे वागलांतर,
 निजामशाहीन जतना काकणपडी मुत्तुरख पाहिल्याहोता निजकाय सोलापूर कि-
 ट्या तुळका देहु, ताहीतर जगदी बुडवून ठोकू, हे बोळणें त्याणी मान्य केळें नाहीं तेव्हां
 शाहाजादानां फौज जमा करून त्या लश्कराचे भाग चार केळे, त्यांतल दोन शहाजी
 मोसल्यावर नेमिले, आणि दोन विजापूरकरांवर योजिले, तेव्हास नासिक, व सोदो-
 र याजवळचे जितके शहाजीचे किल्ले होते ते, मोगलांचे सरदार याणी घेतले, हे वतें
 मान सन सोळाशे पन्निसान आलें, त्यावेळेस बयस्तरखान मोगलांचा सरदार विजा-
 पूरचे राज्यांत शिरला आणि त्याणे नळदुर्ग घेतला, आणखी सोलापूर, व बेदर या दो-
 ढां मध्ये मुत्तुरख कोठो घेतला, सैन्यदखान जदान याचे समूर शहाजी लढला ना-
 ढीं, एकाएकी छाया घालीत असे, याप्रमाणे फार दिवस लढला, तो पडिल्याने अद्रमद
 नगरसमीप होता, मग लढता लढता शेवटीं चाभार गोंदें, आणि बागमती या दोहों मु-
 त्तुरखांचे मध्यें दडून गेला, तंतर, मोगल मोठा सामर्थ्यान क्षण्ण मिमज, व कोल्हापूर या
 दोहों मुत्तुरखांमध्ये राहिला, तेव्हां विजापूरचे लश्कर शहाजीस अनुकूल होतां, त्या
 खान जदानाचे सामर्थ्य चालेनासे झालें, तेव्हां मोगलांचे दरवागंतून त्यास आज्ञा अ-
 र्जी आली की, मिमज, व कोल्हापूर, व रायबाग, या निही शहरां जवळचा मुत्तुरख उठ-
 ल्ल करावा, त्याणे त्याप्रमाणे करून कित्येक लोक धरून आपल्या बरोबर नेले, याशि-
 वाय खानडोंरान खान देखावून लश्कर सहित वाटेनें मुत्तुरखास उपद्रव करीत विजा-
 पूरस येवुन पोचला तो विजापूरहि घेता, परंतु त्या बादशाहानें संभोवते दहाकोसपर्यं
 त जल पाणी भिकेनासें करून ठेविलें होतें क्षण्ण, विजापूर त्याचे हाती येईना, यास्त-
 व खानडोंरानां त्याणीं मट्टा केला, ती नाशिव सन सोळाशें छतीस, या सद्ध्याचा प्र-
 कार बयस्त्र जाणावा, कांकि, जा पासून शिवाजी महाराज याचें माहात्म्य उत्पन्न झालें,
 त्या सद्ध्याचा प्रकार असा, परिहा, व सोलापूर, व त्यां खालचा मुत्तुरख व नळदुर्ग प्रां-
 त, व काळीयान परगणा, व बेदर मुत्तुरख, याशिवाय कोंकणचा काळीयान परगणा,
 आणि नीरानदी, व भीमानदी या दोहों मधल्या मुत्तुरख, इतकें राज्य विजापूरकराकडे
 असावें, याखेरीज शहाजीचे किल्ले जितके असतील ते मोगलांस दिले असतां, त्या-
 स जतन आहे, आणखी विजापूरकरांनीं बघीस वीसलक्ष होत मोगलांस खंड घा-
 ता विजापूरकरांमट्टा करितानां ते गर्तमान शहाजीला कळतांच, तो कोंकणांत जावुन
 आपलें शिष्टाचार दहावस्त करूं लागला, तेव्हां मोसलांनीं त्याचा विषय किल्ला व शि-
 वनेर किल्ला, व कोंकणचा कित्येक मुत्तुरख घेतला, तसमर्थी, शहाजीनें मोगलांचे बाद-
 शाहाने विले पी के. पी की, माझे अपत्तायांची क्षमा करून मला आपलें आकरीस देवा-
 वें

बं. याची तातिसून सन सोळाशें सन दोस. वादवादानें आपलें नाकरीस गाव जाविल्लें नाहीं. विजापूरकरांचे नाकरीस गद्दावें अशी आज्ञा दिली. यावरून, शहाजी विजापूरकरांचा आपणूक करून राविल्ल्या सन आपणूक पिटल्या कांय गद्दा ल्हान होम. ताचे गद्दांचा मसदार गाव जेभाय याणीं गद्दां म्हालेर किल्ला वग. पाहिले दोन मुळगे दोले तथें नेडून ठेविल्ले. असें अहमदनगराचें राज्य भाचें बादशाह बहिरी वेंच्य होत तें बुडाले. या भागाचें अनुक्रमणिकेंत ताळीकोटाचें लढाई चानकार आडें परंतु एथपर्यंत लिहिल्ले नाहीं. याकरिता लिहिल्ले जावो. तो असा की, पूर्व दिट्टेचें विजयानगराचें मोठें राज्य कर्तोडकांत कानडे लोक याणीं स्थापिल्लें होतें. मग सन पंचगशें चो १६ त दक्षिणेचें सर्व बादशाह सिकून त्या लोकांशीं जाऊन लढले. तो युद्ध सारा फांसा मोठा झाला. ते ससर्दीचें राज्य अगदीं बुडालें. लढाई ताळीकोटा जवळ झाला. त्या ताळीकोटाचें नांव राक्षितागंटी अनें कोणीं बरवरेत लिहिल्ले नात.



सन सोळाशें सन तीसा पासून सन सोळाशें अठ्ठताळीस पर्यंत झालेलीं सर्व वर्तमानें सिकून भागतिसरां त्या.

तिसऱ्या भागाची अनुक्रमणिका

शहाजी विजापूरकरांचे नाकरीस गद्दांच्यावर कसकसा बागविल्ले तो १. तथा त्या गें दुसरी बायको केली २. त्याचा पदिल्ल्या बायकोचें पुत्र दोघे एक सभाजी एक शिवाजी ३. दुसरीचा एक श्वंकोजी ४. तो शहाजी कर्तोडकांत गेल्ले ते ससर्दी त्याणे आपली पदिल्ली बायको जिजाबाई व पुत्र शिवाजी यास आपले तदासीर दिकान पुणे येथे पाठविल्लीं आणि त्याचा बंदोबस्त दादोजी कोंडदेव यास सांगी तळा ५. विजापूर सरकार व गोवळकोंड सरकार यांची लक्ष्ये कोणे प्रकाराचीं होती ते ६. मोंगळ दक्षिणेचें वस्तुलाचा बंदोबस्त कोरता झाला ते आणि याणे कसली कारीगरी कधीं पासून स्थापिल्ली ते वर्तमान ७. दादोजी कोंडदेव याणे वस्तुलाचा बंदोबस्त कसा केला तो ८. मावळे लोक याचीं बर्काकत ९. शिवाजीचे मसदार याणीं त्याचें बाळपणीं त्याला कोणतें प्रकारें बागविल्लें ते १०. त्या शिवाजीचे बदायती पदिके तिसरे काय होते ते मकरणा ११. त्याणे तोरणा किल्ला घेतला १२. तो आपणाकडे सव तादावा झुणून बादशाह यास कोप कोप असताविल्लें ते १३. राजगड किल्ला शिवाजीने आपिल्लें ते १४. दादोजी कोंडदेवाचा मृत्यु १५. नाकरीस गद्दांचे किल्ला पांचे लोक शिवाजीने आपणाला अनुक्रम केले १६. मुंबई परगणा व पुर्नदर किल्ला शिवाजीने घेतल्याचा प्रकार १७.

भाग तिसरा.

जा समर्थी शहाजी विजापुरकरांचे चाकरीस राहिला तेव्हा त्याचा जमाना सुरारपंत याणे मोठ्या संतोषाने त्याला ठेविला आणि सुपेपरगणा, व पुणेपरगणा त्यास दिल्या. कोणा त्याचे गुण व चातुर्य तो सुरारपंत जाणत होता. पुणे व सुपे त्याचे पदिलें ठिकाण क्षणून त्याला दिलें. यानंतर, सुरारपंतानें भीमा व नीरा या दोहों नद्यांचे मध्या जो विजापुरकरांस नवानिळालेला सुलुख त्याचा बंदोबस्त शहाजीचे साहाय्याने केला. तेणें करून शहाजीचे चातुर्य फार प्रकट झालें. क्षणून तो सुरारपंत त्यावर बहुत संतुष्ट होऊन, जे समर्थी मावारां बादशाहापाशीं आला, ते समर्थी, बादशाहा जवळ त्याची फार स्तुती केली. नंतर, बादशाहाचें लश्कर कर्नाटकांत जात्ये वेळेस, बादशाह याणें शहाजीला त्या लश्कराचा दुसरा अधिकार दिला आणि त्याचा मित्रपण दुल्लारमान होता. त्याला त्या लश्कराचा मुख्य अधिकारी केला. यानंतर, त्याचा जय झाल्यावर शहाजीला त्या सुलुखांत कोल्हार, बंगलोर, उमकटा, वाळाहर, आणि सेरा, हे पांच परगणे बादशाहानें शहाजीस दिले. याशिवाय केराड परगण्यांत बेवीसा गांवांचे देग मुख्याची सनद दिली. त्याला बादशाह याणें दोहों जागीं शहाजीस दिव्याचें कारण असें थसेल, शहाजीनें समजावें कि, बादशाह याचे सुलुखाचे रक्षणे करून माझा सुलुखाचें संरक्षण होईल.

शहाजी भोंसला याणें मोंगळांची चाकरी सोडल्यापासून त्याचे सोयरे जिंदकेरचे देग नूरव जाधव यांची व शहाजीचें यांकडे पडलें. मग जे समर्थी मोंगळांचीं शहाजीचें युद्ध झालें ते समर्थी, जगदेवराव जाधव शहाजीची स्त्री जिजाबाई तिच्या चुलता, मोंगळांकडून शहाजीशीं लढत होता. संत सोळाशें तिमात शहाजीनें दुसरी स्त्री मोहिते यांची कन्या केली, तेणें करून जिजाबाईला विषाद आला, यास्तव दुसरा कोणी आम याचे प्रणि जाणत राहिली. ती तीन वर्षे तेथेंच होती, नंतर मोंगळांनीं तें स्थान घेतलें परंतु मोंगळांजवळ भोंसले व जाधव होते त्याणीं तिला सोडविली, आणि शहाजीचा कोडाणें किल्ला येथें पांचविला. तिचे दोघे पुत्र, त्यांत वडिल संभाजी, धाकटा शिवाजी, यांचे जन्म शिवनेर किल्ल्यामध्ये संत सोळाशें सत्ताविसांत झालें. थोरला पुत्र संभाजी बापास फार प्रिय होता, त्याला आपण कोठेंही गेला असतां बरोबर नेत असे, आणि शिवाजी आईजवळ होता. त्याला आई मोंगळांचे हातीं नलागूं देतां फार चुकीनें जपत असे. नंतर जेव्हा शहाजी सुरारपंता बरोबर विजापुरास गेला. तेव्हा शिवाजीला येऊन जिजाबाई त्या बरोबर गेली. तेवेळेस शहाजीनें पुत्र शिवाजी यास साता वर्षांनीं पुनः पाहिला. त्या पुढें शहाजीजवळ जिजाबाई व शिवाजी फार दिवस राहिलीं नाहीं.

+ केराड शहर साता याचे दक्षिणेस पंधरा कोस आढे.

± शिवनेर किल्ला पुण्याचे उत्तरेस पंचवीस कोसांवर आढे याची पेंढ जुन्नर.

मईचाई निंबाळ करीची कन्या शिवाजीला केलेलीच पयले राहाडी मारी विजापुरी हो-
ती नंतर कलीट कोन राहाडी मावयास निघाली, तेव्हास निजाबाई व शिवाजी पुण्या
स राहिल्यासोली, राहाडीची दुसरी स्त्री तुकाबाई सोहिल्याची कन्या शिवाजी पुण्या-
कोजी, याशिवाय एक संताजी नासं राहाडीच्या दासी पुच होता.

जेकरी मराठे सरदार असता ते बहुत करून द्राक्षणाकारकून वाळग-
तात, त्यात राहाडी जवळ द्राक्षणा बहुतच होते, त्यामध्ये दोष असत विश्वासू प-
क दादोजी कोडदेव आणि दुसरे नारायण द्रणासेत, त्यामध्ये नारायण द्रणासेत या-
स कलीटकचे जहागिरीचा वंदोवस मारीतला, आणि दादोजी कोडदेव यास पुणे
मारीचा वंदोवस मारीतला, मुळगा याचा वंदोवस मारीतला, ती दादोजी कोडदेव व मु-
ळाचे कासोत निपुण होता, त्याचे हातून लागवट मारीतली होऊन उत्पन्न अधिक
होत असे, नंतर राहाडीचा गोयीवरून प्रसन्न होऊन, बादशाहाने हुंदापूर परग-
णा व बानानवी परगणा व पुण्या जवळचे सावळीतली तळवट जमीन, पुणे म-
लीचे जहागिरीला अधिक लावून दिली, ते हो दादोजी कोडदेव याचीही योग्यता
त्या मुळगाचा संरक्षण करून वाढली.

त्यावेळेस गोंयळचे, जे दादोजी कोडदेव यापुढे दादोजी आप आपल्या हा-
ज्याची मारीतली कोडदेव पयले होती, ती बादशाहा करिता हुंदापूर मारीत होते, ते सवे-
जेर मारीतली मारीतल्यामध्ये वासते, मर उपरी मारीतले, ते दादोजी कलीट कोन आ-
मारी आणि मारीतल्यामध्ये वासते, त्यादोघांचे उपचाराचे हुंदापूर मारीतली को-
महंसद आदिल शाहा विजापुरचा बादशाह, आणि गोंयळ कोडदेवचा कुलुभशाह
वादशाह, याचे कन्येही आपले लग्न केले.

महंसद आदिल शाह जमीने खर नकत त्याचे लग्न करीत सरदार संता-
लीत होते, त्याणी विजापुरची रचनी सावळी मारीतली, आणि त्या बादशाह
पाण्याचे नळ बांधून आणि ते ते अद्यापि आहेत.

मारीतली बादशाह दादोजी हास याणी दक्षिणेचा बादशाहा मारीतली के-
त्यावर आपले नंद घेतलेले मुळगा याचा वंदोवस करून लागली ते हो पूर्वी जे दक्षिणे
चे दास मारीतले होते, ते एकच करून, त्याचा मारीतली पुच औरंगजेब यास
केला, त्या बादशाहानाचे मारीतली होऊन दादोजी कोडदेव याचे हिंसायाची मारीत-
ली होती, त्याचा करणारा तो दर सव्ज मारीतली होऊन एकहि हुंदा होता त्याणी
उत्तम मध्यम कनिष्ठ जमिनी पाडून, त्याचे मारीतली आपला मारीतली सवसा-
अपयंत घ्यावा असें ठरविले त्यात जो हिंसा सरकारी मारीतली होऊन घ्यावा असें
केले, याप्रमाणे कित्येक वर्षे गेल्या नंतर सरकारचे दसरात जमिनीच्या नंदी उत्पन्ना-
चा आकार करून जो हिंसा दरवर्षी त्याचा चतुर्थी सरकाराने घ्यावा असें कर

चंद्र गदाणां तराणीं ललिते जा चवकां विद्येय आला तीच पार नासक वृत्तादिवाक्य
जवानां नीनेचे उत्तरेचा मुदुरवाजही व्यापिली तेथे ती शक्ति पुरती पोण्यास बीसवे
थे आगन्ती ती शक्ति देका या नाते नसिद्ध होती देका असे नाव पुढे ये वाच कारण असे
की त्यापूर्वी नाच्यापादका येत होते ती चाल मोठून याणे वक्याचे रूप घ्यावे असे करून त्याचे
नाव देका असे ठेविले त्याचा सुमार सन सोळाश अठवीस त्याच वेळाने मराठी लोकां
त फसली शक यावे आला दादोजी कोंडदेव याचा मुदुरव नोंगलाचे मुदुरवाजक
कच होता परंतु त्याणे मर्द्धाकंबरी शक्ति चालविली ती अशी की प्रतिवर्षी सादणा
करून शेताचे प्राप्तीचा वसूल घ्यावा कधी जिनस न घेतला तर त्या वाचका येत असे
दिसते की नोंगलाचे शिती पेठां दादोजी कोंडदेव याची शक्ति जेत करी यास मारी पडे
परंतु तो मुदुरव फार सुखकारक यावरून असे वाटते की त्या मुदुरवाना ती शिती वा-
न्यच होती.

मावळांत गदाणारे जे लोक होते ते केवळ दरिद्री परंतु गर्शने करून मुदुद त्या-
णी अति मेहेनत करवी तेका त्यांस उदरनिर्वाहा पुरते मिळत असे मग ती मुदुरव
जेका दादोजीचे ज्याधीन आला तेका त्याणे त्या लोकांची अवस्था अशी दादिली की
ते झोंपडयांवन रहातात आणि जोस वस्त्रे व पात्रे नाहीत त्याणीं हिस्स प्राणी यांपासून
न शरीराचे रक्षण झाले पाहिजे यासाठीं सर्वांनीं गस्त्रे साध बाळगलेली होती तेकां
त्याणे त्या लोकांचे पोषणाकरितां कित्येक वर्षे त्यापासून वसूल घेतला नाही. आणि
त्यांवेगिज दुसऱ्या लोकांकडचा वसूल जना करवयाचे कासावर कित्येक ते मावळी
लोक चाकरीस ठेविले. त्या योगें ते सहज पोसले गेले.

जेस मयीं जिजाबाई व शिवाजी यांज बरोबर दादोजी कोंडदेव पुण्यास गेले,
तेवेळेस त्या दादोजीने पुण्यांत एक मोठा वाडा बांधिला, आणि त्यांत जिजाबाई व शि-
वाजी यांस ठेवून, आपण शिवाजीला जे गुण धनीपणाचे उपयोगी ते शिखरविता
आला.

बहुधा मराठे सरदार यांस लिहितां आणि वाचतां येत नाही; ते असें समज-
तात किं हें काम कारकुनानें करवें; त्यांत शिवाजीला तर कधीं आपलें नांवही लिहि-
तां येत नव्हतें, परंतु कौर्योपयोगि जे धनुर्विद्याइत्यादिकें ज्ञान त्यांत प्रवीण होता, ज-
से त्याला घोडयावर वसतां येत होतें तसें कोणत्याहि मराठी सरदारस येत नसे.
त्या शिवाजीला वाळपणीं भारती युद्धकथा व भागवती युद्धकथा अत्यंत प्रिय अ-
सेत, पुढें त्याचे मोठेपणांतही त्याणे कोठें कथा होत्ये असें ऐकिले ह्मणजे, जशी
वाटे मध्यें कांहीं मोठें भय असकें तरी तें न मानितां तो कीर्तनास जाई; त्याची हिदू-
चे धर्मावर प्रीति होती आणि मुसलमानांचे धर्माचा तो लहान पणा पासून तिरस्का-
र करी. जेकां त्याचें वय सोळा वर्षांचें झालें तेका त्याणे अप्रयोजक लोकांची संगत

परिवी, आणि बादशाहाची आज्ञा न मानितो आपण नवचलूंकरीत असें दिस लागलें.

तेव्हा शहाजी कोट देवाचें त्या शिकारीचे असें विपरीत लक्ष पाहून त्याला आपल्या पुत्तावा कांहीं लागला उपदेश शरेंवार केला आणि त्याची विसवृत्ती सुलुस्वाचे बंदोबस्ती कडे व्हावी क्षणून जाहागिरीचे बंदोबस्ताचें काम त्यावर ठोक लागला; तेणेकरून त्याचा मान बहुत झाला आणि सराठे सरदार लोक त्याचे भेदीस घेऊ लागले. तेही त्याचा समान करी; त्या योग ते सरदार लोक त्यावर प्रीति देवीत होते. कांकी तोंतवांजी तीनपणाने वागत असे. असें असताही त्याला लोक क्षणत कीं कोकणात जे दरबडे पडतात त्यांत शहाजीचा पुत्र याचें वळ आहे.

शोशिराजी मावळे लोकावर निरंतर प्रीति करीत असे. कांकी ते लोक वेडे आणि केवळ लुभ्ये शिगत, परंतु त्यांचे योग्य त्यास कांहीं काम सांगितले असता त्याणीं ते काम आतिशय ध्यानानें करित असावे. त्यांना मावळच्या सर्व मोरवाटा डाडक होत्या क्षणून शिवाजी त्यास आपल्या शिकारीचे कामांत घेई; त्याणीं त्याला अस्केडों गरी किल्ले नाहींत करून दिले. त्यानंतर त्याला असे वाटले कीं जर यांतून एक किल्ला आपणास मिळेल तर त्या लाभास उपमा नाहीं

त्या वेळेस तुसलमान लोकांचे राज्यांत डोंगरी किल्यांचा बंदोबस्ताची दक्षता नव्हती कांकी ते जागे पर्जेत्य काळीं वस्ती करणारेस रोगकारक. आणि त्या लोकांस यत्न न करितां दास झाले क्षणून त्यांना डोंगरी किल्यांचें नाहाय्य वाटत नव्हतें.

जासनची शिवाजीनें आपणास किल्ला असावा असं मनानें आणिलें. त्या वेळेस त्याचे जाहागिरींत किल्ले करी बादशाह पाजकडचे होते; कोडाणें किल्यावर अधिकारी तुसलमान असे. आणखी पुरंदरावर सुरारपताचा ठेवणाईत नीळकठराव नामें आश्रय होता. ते दोघे किल्ले करी व शहाजीचें कुळ यांचा स्नेह होता. मावळ्यांत तिघे शिवाजीचे सोवती प्रसिद्ध होते एसजी कंक, दुसरे नानाजी मालुसरे, तिसरे बाजी फासलकर, मिळून तिघे.

जेव्हाची शिवाजी लश्कर मिळवू लागला. तेव्हां ते तिघे पहिल्यानें त्यास मिळाले; त्याणीं लून लोकांचें शेचाळिसत तोंग्या किल्याचे लोक वश करून, तो किल्ला शिवाजीला देवविला.

त्यानंतर शिवाजीनें विजापुरास वकिल पाठवून बादशाहास विनंती केली कीं, मी किल्ला घेतला हा आपल्या राजधानीपासून फार लांब आहे आणि यथचे लोक नोंठे उभाती, याला व ही आगा विस्वास्त सेवकाचे स्वाधीन असल्यास राज्याचा बंदोबस्त उत्तम होईल. त्यावरून केल्या जाकडे असावा अशी आज्ञा झाली नाहीं, परंतु त्याणें बादशाहाचे दरबारी लोक यास लांब दिला त्यामुळे त्या दरबारी ती गोष्ट

पुनः निघाती नाही आणि किट्टा त्याकडेच राहिला. अशी कित्येक वर्षे गेल्यावर शिवाजीने सावळे लोक चाकरांस ठेवून, कित्याची दागदुर्जी केली.

सगळीं एक दिवशीं त्या कित्यांत स्वयं लागला तो त्याला देवयोगं करून कित्येक काळ त्या कोणी ठेवलेला मोहोरांचा मोडा सोपडला.

तेव्हा त्याणें युक्तीनें लोकांत अशी प्रसिद्धी केली कीं भवानी आह्मांला प्रसन्न झाली ती इत्ये देत्ये हें ऐकून लोक त्याला भजूं लागले.

तेव्हा शिवाजीनें दादू गोळी व शस्त्रे इत्यादि युद्धापयोगी पदार्थ विकत घेऊन तोरणायाचे आन्तेची दिशेस दादू कोसावर सोरबट नामें उंच डोंगर आदें त्यावर अति मंद चढीनें मोठ्या त्वरें करून दुसरा किट्टा बांधिला, आणि त्याचें नांव राजगड ठेविलें हें वर्तमान संन सोळावें सत्तेचाळिसांत झालें.

तो किट्टा बहुतेक बांधला गेला इतक्यांत बिजापुरी बादशाहास ते वर्तमान कळलें तेव्हा त्याणें शिवाजीला मनाई पत्र पाठविलें आणि कर्नाटकांत राहा जी-ला विहित कीं हें तुमचें पुत्रानें तुमचें आजें वांचून केलें नसेल, यावरून त्याणें उत्तर दिलें कीं हा अपराध सजकडे साद्री, परंतु साक्षात्पुत्र सरकारचा विश्वासू चाकर आदें त्याणें काही तरी सरकारादिन पाहिल्या वांचून केलें नसेल.

जेसमचीं शिवाजी किट्टा बांधावयास लागला तेव्हा पासून दादूजी कीं इंदेव याणें वारंवार हितापदेश केला कीं अगानें सर्व कुळ बुडेल. शिवाजीनें तें ऐकून मान्य केल्या प्रमाणें दारवविलें. तेव्हा दादूजी असें समजला कीं हा आपलें मनांतील अर्थ सिद्धीस नेईल साक्षें ऐकणार नाही, असें त्याचें मनांत येताच त्याला अत्यंत चिंता लागली, आणि वार्धक्यामुळें दुखणें लागलें तेणें करून तो आसन्न-सरण झाला तेसमयीं शिवाजीला बोलावून आणिलें आणि बोलिला कीं मी आपलें धण्याचे हिता विषयीं तुम्हाला निषेधित होतो, परंतु आतां साक्षी विनंती ऐकावी, आपण स्वतःच पणानेंच वागावी, परंतु गाई व ब्राह्मण व प्रजा यांचा प्रतिपाद करून तुमला मनां पासून द्विद्वंची देवस्थानें रक्षार्थी, इतकें बोलून आपलीं मारीं दुःख्याची माणसें शिवाजीचे हातीं देऊन पाण सोडिला.

शिवाजीचे मनांत पूर्वीच होतें कीं आपण स्वतःच पणानें असावें त्यावर दादूजीनें आपलें अंतकाळीं सांगितलें त्यावरून त्याचें मनांत विषय आलें. आणि दुसरे जे त्याचे जहागिरींत अधिकारी होते तेव्हा दादूजीनें गोवटीं सांगितलें ते ऐकून शिवाजीस अनुसरले.

असें घटनें कीं पथस शिवाजी आपलें माचहित इच्छित होता तो दादूजीनें गोवटीं सांगितलें ते ऐकून आपला मुत्तुस्वय गाई ब्राह्मण सुखी असावे असें मनांत आणून रागा असले तेव्हा त्याचा स्वभाव इत्ताध्य होऊं लागला.

दादोजीकोंडदेवाचे मरणांनंतर, शिवाजी आपले पित्याचे जहागिरीचा वसूल पित्याचेच नावे घेऊ लागला, परंतु शहाजीचेही आज्ञेने पाहूनच असे त्याचे मानांत होतें, कीं कीं दादोजीकोंडदेव सेव्यावर त्याणे कारकून पाठवून जहागिरीचा वसूल स्वर्चीस मागीतला; शिवाजीनें उत्तर केलें कीं पयचा पैसा एथेंच पुरत नाही, त्यानंतर आणखी कित्येक वेळा शहाजीनें द्रव्य मागावयास कारकून पाठविले, परंतु शिवाजीनें दिलें नाही.

त्या शहाजीचे जहागिरींत दोन अधिकारी होते, एक फिर्दोजी नरसाळा चाकणचा किल्लेकरी; दुसरे बाजीमोहिते तुकाबाई शहाजीची दुसरी स्त्री तिचे बंधूने सुपेपरगणा याचे मामलतदार, हे दोघे शिवाजीला अनुकूल नव्हते, यासाठीं वकील पाठवून फिर्दोजी बशकेंला, आणि चाकण किल्ला व त्या खालचे कित्येक गांव घेतले; मग त्यालाच त्या मामलतीची सनद दिली.

बाजीमोहिते याजवळ सुपेपरगणा यामध्ये उत्तमस्वार तीनशें होते, तो कधींही बश होउन शिवाजीला वसूल देईना, व्हाणून शिवाजी मावळे लोक बरोबर घेऊन स्वर्चीस सुप्यांत शिरून, बाजीमोहिते व त्यांचे मुख्य कारभारी यांस धरून कैद केलें, आणि जे चाकरी करावयास अनुकूल झाले त्यांस चाकरीस ठेविले; जे बश न झाले ते शहाजीकडे कर्नाटकांत पाठविले. या प्रमाणें चाकण किल्ला व सुपेपरगणा आपल्ये सत्रेंत आणिला; या खेरीज कोंडाणें किल्ल्याचे मुसलमानांनं बळकटांच घेऊन किल्ला शिवाजीला दिला; त्याचे नांव शिवाजीनें सिंहगड असें ठेविलें. सुपेपरगणा व चाकण किल्ला, या दोहों पैक्षां सिंहगड किल्ला मिळाला तो मोठा लाभ.

पुरंदर किल्ल्याचा अधिकारी, मुरारपंताचे हातचा ठेवणाईत निळकंठगव तो दादोजीकोंडदेव मृत्यु पावला त्याच सुमारे मेला; त्याचे पुत्र तीन त्यांत जो वडील त्याणें विजापुरचे आजेंची वाट न पाहतां, आपल्ये बापाचे काम संभाळिलें; तेव्हां त्याचे कनिष्ठ बंधू दोघे, त्याणीं आपणास त्या अधिकारांत व पुरें करावयास करणांत कांहीं विभाग असावा व्हाणून वाद आरंभिला; तेव्हां तो देईना, यास्तव त्यांहीं शिवाजीला विनंती केली कीं आमचे कळदाची मध्यस्थी आपण करावी. असें ते क्षणतांच त्याणें मान्य केलें, आणि त्यांस असें समजाविलें, कीं मला आदून पक्ष तुम्हांदोघांचा, बाह्य तर निव्हाईत घणानें तिघे सारिखे.

यानंतर सुप्यास जातो असा आकार दाखवून लश्करासहित पुरंदर किल्ला खाली घेवून उतरला, तेव्हां त्याणीं त्यास बोळावणें पाठविलें; तें असें कीं आपण ओडके शिपाई बरोबर घेवून किल्ल्यावर यावें, नंतर तो त्या प्रमाणेंच बर गेला, आणि स्वर्चीस बोलतां बोलतां त्या निघांतला थोरला भाव निघावयास गेल्यावर बाणें त्या दोघां भावांस अशी मसलत दिली कीं, याला जर बंदीस घातला तर

आजमने पळेऊ. त्याचिंत त्याचे शिपाई हाडी गडबड करितोळ तांहीं भायळें लो-
क करत आसाच पोळावून वीथीवर तांबवतो. तेव्हा या दोघाही मान्य केल. त्यावरून
न त्याच रात्रींत सायळें लोक किऱ्याचे माचीस, व बालकिल्यावर नेऊन, पदांस किट्टा
आपण घेतला; आणि त्या निघांचा वडावून केला, तेव्हा त्यांस असें सगजें दे हीं आ-
दी निघांची वादनाच. किल्याना धुणी शिवाजी; मग शिवाजी त्यांस क्षणाच्या कीं, मां
आपल्या ते दुधमांस रक्षणाचे अर्जी कामें करितो, तुम्हीं माझे चाकरीस रहावे, तुम-
चे किल्याचे बदल, तुम्हाला कित्ये गावें इनाम देतो.

तेव्हां त्याणीं तें मान्य करून त्याचे चाकरीस राहिले.

अशा युक्तीनें एकही मनुष्य नगरतां युध्द केल्या वांचून, चाकण किट्टा व नि-
रा नदी या दोहों मधला सुलुख शिवाजीनें घेतला.

त्यावेळेस महंमद आदिलशाह विजापुरकर आपल्या नगराची शोभा स्वस्थ-
पणें वसवून करीत होता. त्याला शिवाजीचें कल्प कळलें असलें तरी तो असें मानित
असेल कीं जीं पथेंत जहाजी जहागिरदार आपल्या लढकरान आहें तो पथेंत शिवा
नाहीं. डकडे शिवाजीवर केवळ व्याघ्राप्रमाणें लघून लघून जेथे जेथे कायं नाथेल ते-
थे तेथे युक्तीनें कार्य करून देणारा, असा त्याचा स्वभाव बादशाहाचे ध्यानांत आ-
ला नाहीं.



नंतर सोळावें अठ्ठ्याकिसांपासून सोळावें सत्रावेन पर्यंत झालेलीं नवेंमानें
मिळून भाग चवथा.

चवथ्या भागाची अनुक्रमणिका.

शिवाजीनें घेतलेल्या सुलुखाचे सभोवते, कोण कोण अधिकारी व जहागिर-
दार होते तो प्रकार. १

वाडीचा सावंत आणि जंजिऱ्याचा शिर्डी, यांचें प्रकरण. २

शिवाजीनें छाप्यालाून बादशाह याचा स्वर्जीना लुटला. ३

त्या शिवाजीनें किति एक किल्ले युक्तीनें घेतले. ४

कालियानी परगणा घेतला तो विस्तार. ५

विजापुरचे बादशाहाने जहाजीला कैद करून विजापुरीं आणविला. ६

त्याची सुटका कोणे प्रकारें झाली तें. ७

तो जहाजी कर्नाटकांत गेला आणि आपला पुत्र संभाजी यास कोणी कि-
छेदाराचे पारिपत्यास योजिला तो मृत्यु पावला. ८

शिवाजीनें

शिवाजीने जावळीचा राजा घातानें मारविला, आणि त्याचा मुलुरुय घेतला. १०

शिवाजीने पोटला पेडावा सामराजनामें ब्राह्मण केला. ११

संत सोळावे छत्रिचा पाखंड नोगत्याची वर्तणूक करावकी आली. १२

गोवळकोडेकरांचा कारभारी भिर्जुमळा याचें वृत्त. १३

सहाजशाह शिंदेचा बादशाह दुरवण्या पडला. १४

तो जीवत असतां त्याचे पुत्र चवथे ते राज्याची इच्छा करूं लागले. १५

त्या चवथाजणान एक भोंवतणचे नासे होता त्याचे स्वभावाचे वर्णन. १६

त्याणें वळख आपणान बाप असता राज्यानिघेक करून घेतला. १७

भाग चवथा.

एथपर्यंत दक्षिणेचा इदी व अधिकारी यांचा प्रकार लिहिला परंतु शिवाजीने घेतलेल्या मुलुरुवाचे तऱ्हेचे कोणकोण जहागिरदार होते, याचे वृत्त लिहिल्या नाचून शिवाजीचें संपूर्ण वर्तमान कळणार नाही. यास्तव ते लिहिलें पाहिजे त्या चा प्रकार असा, संत सोळावे भट्टनालीस, निम्मे दक्षिणेनारी पूर्वेचे आगीशिगेळ पर्यंत, आणि दक्षिणेस रुणेंचे उत्तरेचा डोंगर पर्यंत, मुलुरुव, बंडाळ नामें हरणस मावळचा देशद्वारा याजकडे होता, त्या स्वैरीज राहिलीकिल्ला याचे स्वाधीन असे, तो शिवाजीला रुत्रिनी जाणून निरंतर फोज बाळगता असे.

वाईमध्ये विजापूरसरकारचा मोतासेदार होता, त्याने स्वाधीन भिच्छा पाडव गड, व कमळगड, व कित्येक किल्ले असत.

घाटसाथा रुणेंपासून वारणेपर्यंत मुलुरुव, चंद्रगवमोरे जावळीचे गजेचा जकडे होता, कोल्हापूर परगणा व मोठा सुदट पन्ढ्या किल्ला, कोणि मराठा सरदार बादशाह यांचा ठेवणाईत होता त्याचे स्वाधीन असत.

पूर्वी विजापूरचे सरकारांत जो मुलुरुव होता त्यांत कित्येक स्वळे जहागीरदार, व वतनदार देशमुख याजकडे असेत, परंतु रत्नागिरी, व राजपूरी, व दामोळ, व अंजनवेळ, व इतक्यांचे खालचा मुलुरुव बादशाह याचे सरदारांकडे असे. या स्वैरीज मुख्य सरदार वाडीचे देशमुख आबंत, ते तेथचे पुरातन वतनदार, असे शृंगारपुरीचे वतनदार पुरातन दळवे होते.

याशिवाय पहिला अहमदनगर सरकाराकडे कालीयान परगणा, त्याचे भागदोन, एक उत्तरेस भिवडी पासून नागोठणे पर्यंत, दुसरा दक्षिणेस, उत्तरेचा भाग व त्यांतले सारे किल्ले एक बादशाहाना सुसलमान सरदार होता, याजकडे असत, दक्षिणेचा भाग कोणि एका शिंद्याला जहागीर देऊन, त्याणे रुद्राह गड वनें ठेऊन, सावकारीनळवतांचे सरक्षण करावें, आणि जे मकसे नार्थ याचे करितां जाणारे, त्यांस पोचने करणे, असे काम त्यास सांगीतले होते, बंडा

ऊ गलबती चाकरी जहागिरी सुद्धा, एकासच वंशपरंपरने धावी असें नकते, कोणी प-
खादा योग्य शिंदी पाऊन त्याला देत असत. त्या सरदारांचे गदावयाचे नुकस्थान,
दंडाराजपूर.

त्यावेळेस जो मुख्य शिंदी सरदार होता, त्याने माव करून घेतला. त्याचे स्वार्थी
न तळे घोंसाळे, बरेही, बरेच कितिक स्थाने होती. याप्रमाणे शिवाजीने घेतलेल्या
मुलुखाचे आसमंतात राहाणारे संस्थानी होते.

आता पुनः शिवाजीचें वर्तमान. तो मावळे लोक चाकरीस ठेऊन, कोंकणचे
लोकांचे वर्तन आपणाम कळावें, व त्याणी वश द्यावें स्मरण कितिक कारण कार-
कून कोंकणांत पाठवीत असे, नंतर त्याला असें समजलें कीं कालियानीचा सुभेदार,
मुलाना आनेद, तो विजापुरास मोठा स्वर्जांना पाठविता, तेव्हां त्या शिवाजीनें सुपे-
गण्यांतले तीनशें घोडे घेतलेले होते, त्यांवर आपले विश्वासू चारगीर बसवून कि-
तिक मावळे लोक बरोबर घेऊन, एकाएकीं वाटेन छाप घालून, तें द्रव्य त्या न्यांगंज-
बळ सोरीं सारिर्गी ओझीं होतसें, वाटून दिलें; आणि मोठेच बरेच राजगडास ने-
ले.

हे छाप्याचें वर्तमान विजापुरीं कळल्यावर शिवाजी मोठा पुंड असे लोकस-
मजून आश्चर्य करितात, तों दुसरे वर्तमान गेलें कीं शिवाजीनें कांगोरी, तुंग, तिको-
ना, भोरप, कुवारी, लोद्गड, आणि राजमाची, हे गांव किल्ले वलाकारें घेतले, या-
न्वेरीज कोंकणांत गेलेले जे त्याचे कारकून, त्याणी तेथचे लोक वश करून तळे, घोंसा-
ळे, आणि रेडी, हे किल्ले घेतले; आणि मावळे लोक याणी कितिक मोठीं मोठीं
कोंकणचीं शहरे लुटून, तें द्रव्य राजगडास नेलें.

शिवाजीचे कारकून मंडळींत एक दादोजी कोंडदेवाचे शिष्येचा, कारकून, मो-
ठा चतुर आणि शूर, आबाजी सोनदेव नामें होता; त्याणें काहीं शिपाई लोक बरोबर
घेऊन, अकस्मात् कालियानीस जाऊन तेथचा सुभेदार यास कैद केला; तेव्हां ते-
थचे आसमंतात किल्ले सहज सही झाले.

शिवाजीला आपलें ऐश्वर्य, इतकें वाढेल असें वाटत नव्हतें; तों, हे आनंदा-
चें वर्तमान ऐकतांच, अत्यंत हर्ष करून युक्त होत्साता कालियानीस जाऊन, त्या आ-
बाजी सोनदेवाचा बहुत संमान करून त्यालाच त्या मुलुखाचा सुभेदार केला. त्यानें
नंतर, त्या मुलुखाचे वसुलाचें काम चालविलें; तें असे शिवाजीनें पुरतण चाली क-
या होत्या त्या ध्यानांत आणून, त्या चालविल्या; आणि देवस्थानांचें व ब्राह्मणांस
जें पूजें दिलेलें तें तसेच चालविलें.

शिवाजीनें जे शिष्याचे किल्ले घेतले होते, तो मोठा शूर होता स्मरण. त्याचे
मथानें त्या किल्लांचे बंदोबस्ता करितां, घोंसाळ्याजवळ बिरवाडी किल्ला, आणि रेडी

जवळ ठिंगाणा किड्डा, असे दोन बांधिले.

तो मुन्नाना मुनेवार आवाजी सोतदेवाने कैद केला होता. त्याचा शिवाजीने मोठा सन्मान करून मायाग विजापुरास पाठविला. तो तेथे पोचल्याचे पूर्वार्ध ते स्थान शिवाजीने घेतल्याचे वर्तमान बादशाहास कळले होते. यास्तव त्याला दुसरा कांहीं अधिकार मिळाला नाहीं बादशाहाची भेटमात्र झाली.

यावेळेस विजापुरचा महसुल आदिलशाह बादशाह याणें शिवाजीचा बाप शहाजी, याचें ऐवढें कर्नाटकांत फार वाढविलें होतें, तो बादशाह असें समजला कीं हे बंड शहाजी अनुकूल झाल्याचा प्रसन्न होणार नाहीं; म्हणून त्याच समयी शिवाजी रुडे, फौज नयोजिता, याजी घोरपडा सुधोक कर नांमें एक मोठा सरदार शहाजीवनेवर असे, त्याला सोमोन पाठविलें कीं, शहाजीस कैद करावा; यावरून त्याणें त्याला भोजनास बोलावून आणून दुग्यानें कैद केला.

यानंतरसप्त सोळाशे एकुणवत्तासोन शहाजीला विजापुरी बादशाहा जवळ नेला. तेव्हां बादशाहानें त्याला आज्ञा केली कीं हे बंड तूं मोडावेंस; कोकीं हें तुज पाखूनच उरून झालें. तेव्हां तो बहुत प्रकारें विनंती करून बोलिला कीं शिवाजी माझाही बहुत उपसर्ग करितो, परंतु तें बादशाह त्याला सत्य वाटेना; यास्तव त्याला चिरे बंदी कोठडींत पाळून त्या कोठडीचें दार कागसाच जाईसें छिद्र राखून बंद केले. आणि नागीतले कीं शिवाजी अमुक दिवसांत अपराधांची क्षमा मागावयास न आल्यास देही छिद्र बंद होईल. हे वर्तमान शिवाजीला कळल्यावर त्याचे मनांत आलें कीं, क्षमा मागावयास जावें, परंतु त्याची स्त्री सईबाई तीणें मसळत दिव्ही कीं विजापुरचें सरकार केवळ अधिदयासाख्यद आहे, त्यास हेंच बरें कीं आपलें सत्य वाढवावें, आणि त्यास सच प्रदर्शन करावें. तेव्हां शिवाजीनें मोगलांचा आश्रय करून अकाजहान दिव्हीचा बादशाह यास आपलें वापाचें मुक्ततेविषई पत्र पाठविलें. त्यांत मीं तुमची चाकरी करीत म्हणून लिहिलें. यावरून त्याणें विजापुरचे बादशाहास कांहीं सूचना लिहिली असेल. तीं व मुगारपत नांमें विजापुरकरांचा मुख्य कारभारी होता, त्याचें व शिवाजीचें दृष्टत्व होतें तें, या दोहीं योगांही शहाजीला कोठडींतून काढून कित्यासल्ये बंदीत ठेविला. अशी त्याची सुटका झाल्यावर शिवाजी मोगलांचे चाकरीचा आधीं निमित्तें करून बोलीप्रमाणे जाईना. आणि वकील पाठवून बोळणें आयिले कीं अहमदनगर व जुंनर परगणा यांत आमची पद्धिती याकी राहिली आहे, ती पाहयास आज्ञा द्यावी. तेव्हां शहाजहानाचें उत्तर गेले कि तुमी एथें येऊन, भेटल्यानंतर तुमचेदण्याचा विचार केला जाईल, असे संत

का. शहाजहानाचे उत्तराचे व त्याचा फौज शहाजहानाची व औरंगजेब यांवर शहाजी पत्रें, मुंबईचे कित्यांत साहेबांचे पुस्तक संग्रहस्थानीं आहेत.

मोळाशें

सोळाशें पन्नासात घडलें.

यापुढें चारवर्षे पर्यंत शहाजी विजापूर केंद्रेंत होता. तेव्हां विजापूर कंगस असें वाटके कीं शहाजीला जर उपद्रव केला, तर शिवाजी मोगलास सुलुख देईल. शिवाजीला असे वाटके कीं मीजर विजापूर कंगशीं वाकडा वागेन, तर बाबास पीडा होईल. क्षणून त्या चोंहों वर्षांत बळुतकरून दंगा झाला नाही. परंतु एक हिंदू बाजी आमराज नामे होता, त्याणें शिवाजीला महाडाहून धरून बादशाहाकडे त्यावयाचा वेत केला, तो सिध्दीस गेला नाही.

शहाजी बंदींत असतां, त्याणें कित्येक वेळा कर्नाटकांत जावयास बादशाहाजवळ आज्ञा मागीतली, परंतु बादशाहानें दिली नाही; शेवटीं कर्नाटकांत मोठें बंड उत्पन्न झालें, त्या मुळें बादशाह त्याचे बोलण्यास अनुकूल झाला, परंतु आधीं शपथ घेतली कीं मुधोळकर जहागीरदार याशीं तुझें वेंमनस्य नसावें. याप्रमाणें करार ठरवून शहाजीची सुटका सैन सोळाशें वेपन्नांत झाली.

तो सुटतांच त्याणें शिवाजीला पत्र पाठविलें कीं तूं जर माझा पुत्र स्वरा आहेस तर मुधोळकराचें पारिपत्य कर, ही शहाजीची आज्ञा शिवाजीनें मनांत राखून, कशा प्रकारें सिद्धीस नेली. तें वर्तमान पुढें लिहिण्यांत येईल.

नग शहाजी कर्नाटकांत गेला, ते समयी त्याणें असें पाहिलें कीं तेथचे मंडलाधिपती आपल्या आपल्यांत भांडतात, त्यामुळें आपल्ये जहागिरीस उपद्रव लागला; यासाठीं त्याणें आपला थोरला पुत्र संभाजी यास एक कानिकूगिरीचा किल्लेदार याचे पारिपत्य करावयास पाठविला, तो जाऊन त्याशीं लढला, तेव्हां त्यापासून पराभव पावून संभाजी आपले बरोबरचे कित्येक लोक सुद्धां मेला गेला.

त्यानंतर कर्नाटकांत फारदंगे झाले तेणें करून विजापूरचे दरबारांत शिवाजीचे चौकशीविषयीं अवसर झाला नाही.

तो शिवाजी बापाची मुक्तता ऐकून, कोंकणांनील घेतल्या खेरीज उरलेलीं स्थळें व संपूर्ण घाटमाथा घ्यावयास मसलत अणखी करूं लागला, त्यांत प्रथमतः जावळी परगणा आपल्ये हानीं यावयाविषयीं उद्योग केला. तो असा त्या सुलुखाची माहितगारी दावयाकरितां गुप्त पद्दतीं करावयास एक गयो-बळाळ नामें द्राक्षण व संभाजी कावाजी नामें एक शूद्र असे दोघे कारकून तेथचे राजे चंद्रगव मोरे यांचे कन्येशीं आपण विवाह करणार, असें निमित्त करून त्या बोलण्यासाठीं क्षणून पाठविले; त्यां बरोबर पंचवीस मावळे लोक दिले, ते कारकून त्या कडे जातांच त्या राजाने त्यांचा सन्मान केला. ते कित्येक दिवस बोलणें करीत तेथे राहिले, शेवटीं शेवटीं त्या द्राक्षणाचे मनांत आलें कीं चंद्रगव मोरे यांस मारून दाकावयास अवघड नाही; हें त्या शूद्रासही ठीक वाटलें मग शिवाजीला

जीका आपणाणे लिहिले. त्याणे उत्तर दिले कीं ते योग्य आहे आम्ही वंमचे साक्षा
 व्यास कृष्ण येऊन येतो. त्यानंतर शिवाजी राजा हा कुल पुरंदरस आला. तेव्हा रा
 त्रीस निघोन छप्णेचे ऊगर्मी महाबळेश्वर देव आढे तेथे गेला व त्याचे लोक पुतळे
 राहिले होते. त्यान जाऊन मिळाला. नंतर राघो जीका ही मारी मिहना मन जाली.
 तेव्हा तो त्या कावाजीका बरोबर येऊन मान्याचे घरी जाऊन, त्यास क्षणाका की
 आपण व आपले बंधू उभयतांशीं एकांत करावयास आलों, त्यांहीं तें मान्य क
 रून दोघे भाऊ त्यांहीं बोलावयास एकांतस्थळीं गेले. तेव्हा राघो जी बळाळ याणे
 त्या राजाचे काळजांत खंजीर खुपसून त्याला मारिला आणि सनाजीका काजीने त्याचा ना
 रु मारिला. नंतर ते दोघे तेथून पळून गेलात गेले, तेथे त्यांचे साक्षा व्यास शिवाजी
 चे लोक येत होते त्यांची गांठ पडली.

इकडे जावळी मध्ये लोक राजाचे मरणाच्या विस्मय करिताना, तो शिवाजी
 चे लोकांनीं येऊन हल्ला केला; ते समशी हिंमत रावनामें त्याचा प्रधान, व त्या राजा
 चे पुत्र होते, त्यांही यांशीं बळत निकगनें युद्ध केले; शेवटीं तो हिंमत राव मेल्ला तेव्हां
 तें युद्ध मोडले. आणि तें स्थान शिवाजीचे हातीं लागले. यानंतर बासोरा कि
 ट्हा शिवाजीनें घेतला तेणेकरून जावळी मुलुख संपूर्ण शिवाजीचे स्वाधीन झाला

शिवाजीनें दुसरा रोहिडा किट्टा घेतला तो प्रकार असा; मावळे लोक बरो
 बर येऊन, रात्रीस जाऊन, ते किल्ल्याचे लोक सावध नसतां, किल्ल्यास शिडी लावु
 ने बर येऊन गेले; तेथे हरणस मावळचा देशमुख बंडाळ, उपनावाचा होता.
 त्याणे त्या लोकांचा तो कोलाहल ऐकून हत्यार घेऊन उठला आणि लढूं लागला
 त्याचे बरोबर जे लोक होते तेही बळत लढले शेवटीं तो बंडाळ पडला तेव्हां ते यु
 द्ध संपले; त्यान जावळीचा दंग पांड्या बाजी परभूनामें होता, त्याचें शौर्य पाहून,
 शिवाजीनें त्याचा संमान केला आणि त्याचा अधिकार त्याकडे ठेवून तो आपले
 जवळ चाकरीस ठेविला.

यानंतर सन सोळाशें छप्यन्नांत शिवाजीचे मनांत आलें कीं निरा व को
 यना या दोही नद्यांचे कांठीं जो आपला मुलुख आहे तो, व पारघाट, याची वाट या
 चे संरक्षणार्थ एक किट्टा छप्णेचे ऊगर्मी बांधावा; मग त्या कामावर एक आपत्ये
 छपेंतला देशस्थ धातूण मोरोचिमळ पिगळे नानें योजिला; त्या किल्ल्याचे नाव प्र
 तापगड ठेविलें. त्या वेळेस एक शामराज नामें शिवाजीचा मुख्य कारभारी हो
 ना त्यास पेशवे पद देऊन, त्याचे स्वाधीन किल्लेक फौजेची सरदारी ठेविली.

इतके दिवस शिवाजी विजापुरचे राज्यांत मात्र उपद्रव करीत होता.
 मोगलांचे वाटेस गेला नाहीं. या पुढें सन सोळाशें सत्तावन्नांत मोगलांचाही रा

ज्यात उपद्रव करुन आगडा, असें त्याचें धैर्य आणि शक्तिविषयीस आला.

सन सोळावें छत्रिमान मोगल लोकांनीं दक्षिणेचा बादशाहाशीं स्नेह केला. त्यापासून ते दक्षिणेत उपद्रव न करितां, आपल्ये राज्याची दळ करी करित होते. त्यांचा धनी औरंगजेब तो दिल्लीचा बादशाहाचा पुत्र होता. त्याणें व्यापारी लोकांस दित, आणि प्रजेस सुखकारक असे नवे कायदे केले; आणि जें मद्दीकबगनें वगविलेलें शिडकीबाहेर त्याची गजधानी केली. तिचे नाव औरंगाबाद ठेविलें. परंतु तो युद्धनिपुण होता तेंणें करून त्याचे मनांस युद्धावाहन उगेंच राहणें आवडत नव्हतें. यास्तव त्याणें संधि पाळून गोवळकोंड सरकाराशीं कळव आरंभिला, तो प्रकार असा. सन सोळावें पंचावन्नांत गोवळकोंडेंचा बादशाह कुतुबशाह याशीं, आणि याचे वजिराचा पुत्र याशीं, वितुष्ट पडले होते; तेद्वां त्या बादशाहानें कांहीं निमित्त त्यावर आणून, त्यास शिक्षा दिली. सणून त्या वजीरास गग आला त्याणें औरंगजेब बादशाह याचा आश्रय केला, आणि त्याचा पिता दिल्लीचा बादशाह शहाजहान त्याजकडे फिर्याद केली. त्यावरून शहाजहानानें कुतुबशाह याला निषेधपत्र पाठविलें, त्याणें करून त्याला गग आला त्याणें वजीरपुत्र कैद केला, आणि त्याचे पिताचे दोलतीची जप्ती केली.

त्या वजिराचें नाव मीरजुमला. त्याचा परिचय सर्व मुसलमानीं दरबारांत होता; तो पहिला जोहारी पणा करित असे, यास्तव, हिरेइत्यादि जवाहीर विकाय-यास मोठ्ठ मोठ्ठे दरबारीं त्याचें जाणें घडे. शेवटीं तो आपलें चातुर्य व धनसंपत्ती या दोहों योगांहीं कुतुबशाह याचा वजिर आला. त्याचे पुत्राचें नाव महंमद आमीन.

जेद्वां औरंगजेब यास कळलें कीं आपला पिता दिल्लीचा बादशाह, याची कुतुबशाह याणें अमर्यादा केली, तेद्वां औरंगजेब याणें तो अमर्यादेचा प्रकार विस्तृत करून, शहाजहानास विनंती पत्र लिहिलें. त्यावरून बादशाह याची आज्ञा झाली कीं सैन्य तयार करून, मीरजुमला याचा अंगीकार करवा, तेद्वां औरंगजेब याणें आपला पुत्र सुलतान महंमद, याजबगेबर फौज देऊन हेंदराबादेस लग्नाचें निष करून पाठविला; त्या मागून आपण मोठी सेना घेऊन, त्याचे पाठोपाठ निघाला.

तो कुतुबशाह असे जाणत होता की हा लग्नसाल येतो आहे, मग जेद्वां हेंदराबादेचा दरवाजाजवळ आला तेद्वां त्याला त्याचा वैराभाव समजला; तेसमयीं कुतुबशाह याणें तो वजिराचा पुत्र, महंमद आमीन, यास सोडिला, आणि त्याचे बापाचा दबलतीची जपती उठविली. आणखी त्याचे वेळेस आपले सरदार यांस युद्धाचे कुमकेंस बोलावणे पाठविलें; ते सरदार येऊन पोचले नाहींत तीं सुलतान

महंमद

महंमद याणें देवशाहाद गद्दर इतलें, आणि त्या बादशाहास पीडा करून, करार कर विव्हाकीं, आपली कन्या मुलतानमहंमदास द्यावी व रवंतणीची बाकी एक कोटि रुपये द्यावे. हे वतें मान दिव्हीच्या बादशाह गद्दाजदान यास समजल्यावर, याणें मान्य करून वीस लक्ष माफ करून ऐशीं लक्ष घेतले.

नानंतर सनसोळाशें लष्पन्नांत, औरंगजेब व सीरजुमला हे दोघे एकचित्त होऊन तसकत करिते आले, कीं विजापूर व गोंवळकोंडे ही दोन्ही राज्यें मोंगलांचे सत्तेंत आणावीं. नंतर कांहीं दिवसांनीं सीरजुमला यास दिव्हीचे बादशाहानें बोळावून नेला, आणि आपलें बाजराचें काम सांगितलें. त्या राजानें तो बादशाहाजबळ बोळत असे कीं, हीं दोन्ही राज्यें आपलें सत्तेंत असावीं त आळणें बादशाह मानीत नसे. पुढें महंमद आदिलशाह विजापुरच्या बादशाह, त्याच वर्षीचे अकरावे महिन्याचे चवथे तारखेस मेला; तेन्नां बादशाह याणें तें मान्य करून विजापुरावर लश्कर योजिलें, त्यांत सीरजुमला मुख्य करून औरंगजेब त्या रवाना केला. मग ते दोघे एकचित्त होऊन तो सीरजुमला औरंगजेबाचे आजेंत वागूं लागला.

इकडे विजापुरीं महंमद आदिलशाह याचा पुत्र, अल्ली आदिलशाह तत्काधिपती जाता. त्याणें दिव्हीचे बादशाहाचें अनुमोदन घेतलें नाहीं. त्यावरून मोंगल हा त्याचा पुत्र नव्हे, असें लढकेंच निमित्त करून युद्दास गेले. असें निमित्त युद्ध कधीं जालें नव्हतें.

ते मोंगल विजापुरीं येतात, असें समजतांच, त्याणीं युद्दाची सिद्दता वथा शक्ति केली; परंतु अवकाश केवळ थोडा क्षणून मोंगलांशीं मेदानांत युद्ध करावयाजोगी फौज मिळाली नाहीं. यास्तव आपलें मुलखाचे मर्यादेत आणि वाटेवर, अवघड अशीं जितकीं स्थानें होती, तितक्ये जागीं फौज पाठवून बंदोबस्त ठेविला. आणखी जे कांहीं थोडेस्वार उरले होते त्यांच्या मुख्य, रवानमहंमद सरदार, व दुसरे मुसलमान सरदार होते ते बरोबर देऊन त्यांस आज्ञा केली कीं जायथळीं युद्ध प्रसंग होईल, तेथें तुझीं कुमक करावी. त्या वेळेस विजापुरकरांचे मगठे जहागिरदार लोक, सर्जेगवद्यादगे, व बाजीघोरपडे निंबाळकर, व गेरे कित्येक फौजेसहीत येऊन कुमक करिते जाले.

सनसोळाशें सत्तावन्नांचे तिसरे महिन्यांत लश्करसहीत औरंगजेब पूर्वचे वाटेनें विजापुरकरांचे मुलखांत शिरला. आणि तत्काळ कालियान किड्या घेतला, व त्याच्या विजापुरकरांस मोठा भगेंसा होता, असा जो बंदर किड्या, तोही एका दिवसांत घेतला. नंतर कलबुर्गी किड्या एकाएकी हत्ता करून घेतला. असा प्रवेश झाल्यानें, औरंगजेब यास आनंद वाटला, परंतु जे विजापुरकरांचे स्वार

कुमकेस

कनकेश्वर फिरत असत त्यांचा उपद्रव फार आग्रं लागला; तेव्हा त्याणें जो विजापुराचा मुख्य कारभारी खान मुहंमद नाम सरदार होता, त्याला कांहीं देऊन तो आपलें धर्ती प्रमाणें लढेनासा केला. त्या मुरव्याची वृत्ति पाळतान्च, दुसरे जे सरदार होते, ते त्याचे कर्मकेवांचून हीनबळ जाले; तेव्हा तो औरंगजेब मोठ्या त्वरेने विजापुरास गेला. त्या मुळें तेथचे लोक यांस त्याला दाणापाणी भिळेनासें करावयास कावले नाहीं; त्याणें त्यागलाच शहरास वेढा घातला, आणि मोठे निकरानें युद्ध आरंभिलें, ते समयीं विजापुरकर त्याशीं बहुत आर्जवानें सल्ल्याची गोष्ट बोलूं लागले; परंतु त्या औरंगजेबाचे मनांत तें राज्य अगदीं बुडवायें असें होतें, यास्तव तो ऐकेना; इतक्यांत त्याची बहीण रोषनाग वेगम होती, तिणें दिल्लीहून पत्र पाठविलें कीं शहाजहानाचे शरीरास फार असमाधान जालें; तो लेख पाहतांच, औरंगजेबानें त्यापासून कांहीं द्रव्य घेऊन जो त्यांचा मुलुरुव घेतला होता तो त्यांचे स्वाधीन करून, आपलें फौजेसुद्धां विजापुराहून निघोन माघारां दिल्लीस गेला.

दिल्लीचा बादशाह शहाजहान याचे पुत्रचवथे त्यांत एक बापापाशीं दाराशेखोनामें होता; एक सुलतानसुजा, तो बंगाल्याचा स्थानाधिपति, एक औरंगजेब, एक सुलतानसुराद, तो गुजराथेचा तक्ताधिपति, हे चवथेही आपलें बापाचा अंतकाळ जवळ आला असें जाणून, आपणांस दिल्लीचें तक्ताधित्य मिळावें स्मरून सैन्यें सिद्ध करिते जाले. त्यांत जो दाराशेखोनामे बादशाहाजवळ होता, तो बापाची शक्ति क्षीण पाहून राजकारभार आपण करूं लागला, तो स्वभावेकरून सगळ होता; औरंगजेब मोठा कपटी, तो मुसलमान लोकांस निरंतर असें समजावित असे, कीं आपले बडील धर्माचे कामांत सावधपणा ठेवीन नाहींत, मी हें राज्य अशासाठीं इच्छितों कीं आपला धर्म उत्तमप्रकारें चालवावा; नंतर आपला भाऊ सुलतानसुराद यासही तसेंच समजाऊन, मुलथाप दिल्ली कीं तुम्हीं व आम्हीं एकचित्त असतां मीं धर्मकृत्यें मात्र चालवीन तें त्यास मान्य वाटलें आणि दोघे मिळून दाराशेखोशीं युद्धं करून कित्येकवेळा त्याचा पराभव केला; शेवटीं तो परागंदा जाला, नंतर औरंगजेब याचे हातीं सांपडला, त्याणें तो मारून टाकला. इतक्यांत शहाजहान समाधान पावला त्याणें वारंवार पुत्रांस आज्ञा केली कीं तुम्हीं आपआपलें स्थानीं जा, परंतु ते जाईनात, शेवटीं औरंगजेब याणें सर्व आपलें हातीं आणून बापास आपलेजवळ बंदिन ठेविला; आणि सुलतानसुराद याचें लश्कर बराकरून घेतलें, व त्यास कैद केला; तेव्हां सैन्य सोळाशें अट्टावन्नात तो औरंगजेब दिल्लीचा तक्ताधिपति जाला, यानंतर त्याणें दक्षिणेहून मीरजुमला यास बोलावून आणिला, आणि दोघे मिळून जो उरलेला सुलतानसुजा नामें तिसरा भाऊ त्याचे पाठीस लागले, तो पळून बंगाल्याचे पलिकडे आराकान प्रांतीं गेला; त्यास तेथें कोणी

णी दुष्टाने मारिला, या प्रकारे औरंगजेब यास कोणी सातपुडी नाही असा तो नि-
हीचा तत्काधिपति झाला.



संन सोळाशें सत्तावन्नां पासून सोळाशें बासष्ट प-

र्यंत झालेलीं सर्व वर्तमानें मिळून भाग पांचवा.

भाग पांचवा अनुक्रमणिका.

शिवाजीनें औरंगजेबाजीं नम्र भावें करून थोडक्या अरुन, गोंगळीचीं क-
त्रिम केलें. १

त्या शिवाजीनें आपल्ये लश्करांत स्यास वाढवून, पठाणां मुसलमान लो-
कांचा करीस ठेविले. २

विजापुरचे सानकरी लोकांत बेमनस्ये पडली त्यापासून काय झालें तें. ३

शिवाजीच्या आमराज पेशवा राजपुरचे शिंदी पासून पराभव पावला;

त्यावर शिवाजीच्या राग होऊन त्याणें मोरें त्रिमलपिंगळे नामें दुसरा पेशवा केला. ४

वाडीचे भावंट पहिल्यानें शिवाजीस मिळाले, मग लवकरच विजापुरकरां-
कडचे झाले. ५

विजापुरकरांकडून शिवाजीचे पारिपत्वास मोठें सैन्य आलें. ६

त्या सैन्याचा मुख्य सरदार आकसुंदर याण तो शिवाजीनें कसा पुर्तुगे-
रून मारिला तें प्रकरण. ७

शिवाजीनें विजापुरच्या रुस्तमजसान सरदार याचा पराभव करून विजा-
पुरचे दरवाजा पर्यंत मुलुरब लुटला, व त्यानें कोंकणांत जाऊन राजपुरी व दा-
भोळ लुटली. ८

त्या शिवाजीचे पारिपत्वास पुनः दुसरे मोठें सैन्य नेमून, त्याचा मुख्य स-
रदार शिंदी जोहर केला, त्याणे पन्हाळ्या किल्ल्यावर शिवाजी असतां त्या कि-
ल्ल्यास वेढा घातला. ९

असें असतां तो शिवाजी वांचला कसा, व त्याचा कारकून हरणस
मावळचा देशपांड्या बाजीपरभू याणें काय काय पराक्रम केला तें. १०

विजापुरच्या बादशाह अह्मद आदिलशाह याणें शिवाजीनें घेतलेला मुलु-
रब आपण सैन्यसुद्धां येऊन सोडविला तें. ११

पुनः शिवाजीनें कित्येक किल्ले घेतले ते व त्याचे बापास याणें धरून
विजापुरी नेलें तो बाजी घोरपडा त्यास सांगडला त्याला मारून, त्याचें गांव मुघ-
ल तें जाळिलें. १२

सांवतांच्या वाडीपांत शिवाजीनें घेतला तो प्रकार. १३

विजापुरकरांची

विजापुरकरांशी तह केला तेवतमान. १४

शहाजी शिवाजीचे भेटीस आला तें प्रकरण. १५

रायगड किल्ल्याची गोष्ट. १६

शिवाजीचें लश्कर किती होतें तें व त्याचे मुल्खाची दह किती होती ते. १७

भाग पांचवा.

औरंगजेब जावेळेंस विजापुरकरांशी लढू लागला त्यावेळेंस त्याला शिवाजीनें विनंतीपत्र पाठविलें कीं, मीं सोंगलांच्या नाकर आहे त्यास विजापुरकरांच्या जो मुल्ख मीं घेतलेला आहे. त्याचे लंरक्षणाविषयीं मला कृपाकरून मनघ दावी. तेव्हा औरंगजेब याणें त्यास तो मुल्ख दिल्या आणि आज्ञा केली कीं दा-
भोळ व त्या खालचा मुल्ख, दिल्लीचा सरकारचा असून तेथे विजापुरकर उगे-
च सत्ता करितात, त्यास तोही मुल्ख घ्यावा, नंतर शिवाजीनें औरंगजेब याचें ल-
श्कर दूर, आणि विजापुरकरांचे शहास गुंतलें, असें जाणून आपले स्वामुखाई
करून वाढवावे असा मनसोबा करून, त्याणें संन सोळाशें सत्ताबन्हांत सोंगला-
शीं कृत्रिम केलें, तें असें रात्रीस फौजेसहित एकाएकीं जाऊन जुन्नर शहर अग-
दीं लुटलें, तेथून तीन लक्ष होन व दोनशें घोडे व कित्येक मोठे मोठे अळंकार व कि-
त्येक उंचउंच वस्त्रें इत्यादि संपत्ति घेऊन पुण्यास गेला, आणि तेथे त्याचे दुसरे लोक
होते, त्याजवळ तीं सर्व टोळत देऊन राजगडास पाठविली, मग आपण औरंगादेनें
जाऊन अहमदनगरास दाखल जाला; त्याची इच्छा अशी होती कीं त्या नगराची पें-
ठ सगळी एकाएकीं लुटून तें द्रव्य त्याचें तो त्याचा मनोरथ पूर्ण झाला नाहीं; त्यासला-
न मोठा झाला तो असा, मातशें घोडे व चार हत्ती सांपडले, निवकेंच घेऊन पळाला;
कां कीं त्या किल्ल्यांतून स्वाम आले ते त्याचे लोकांस दार मारूं लागले.

नंतर शिवाजीनें पुण्यास घेऊन कित्येक वारगीर व कित्येक शिलेदार चा-
करीस ठेविले; त्यांत एक शिलेदार माणकोजी दतोंदानामें त्याचे बापाचे बोलखी
चा होता त्याला सरनोबत पद दिलें; पुढें तो मेल्याचर तें पद मोठा धाराशूर नेदा-
जी पालकर नामें होता त्यास दिलें.

यानंतर सोंगलांनीं विजापुरचें राज्य बुडविलें क्षणजे पुढें आपणास भय
होईल, असें समजून शिवाजीनें औरंगजेबास बहुत आर्जवें करून विनंतीपत्र लि-
हिलें कीं निश्चय मीं चापुढें तुमचे आसेवाहेर वागणार नाहीं, माझे अपराधांची क्ष-
मा असावी. या लेखाचे दृढीकरणार्थ कांहीं बोलणें करवया करितां शिवाजीनें
आपला परम विश्वासू रघुनाथपंतनामें वकील पाठविला; नंतर सोंगलांनीं वि-
जापुरकरांशीं सत्ता केला व शहाजहानाचे शरीरां समाधान नाहीं असें वर्तमान
कळल्यावर दुसरा वकील कृष्णाजी भास्कर नामें पाठविला त्याणें बोलणें लाविलें

कीं

कीं आलीं आपल्ये चाकरी करितां पुष्कळ स्यार जमा केले आहेत त्यास तें समयीं आपण बाहेर निघतील तेव्हां आज्ञा झाल्यास आलीं आपल्ये मुळरबाचा बंदोबस्त राखूं; अशी चाकरी आमचे हातून घडली असतां, आमची पहिली तुमचे मुळरबी देशमुखी होती ती, अद्यास धावी. याखेरीज दुसरे असें समजाविलें कीं कोंकणांत आदिलखान आहे त्याची वर्तणूक नीट नाही त्यास तो जर मुळरब आमचे स्वाधीन होईल तर प्रजा सुरव पावेल.

त्या वेळेस औरंगजेब आपले भावांशीं कळहास गुंतला होता, खणून शिवाजीचें इतकें धट्टाईचें बोलणें कांहीं कार्यातरीं लक्ष्य ठेवून मान्य केले; त्यावरून शिवाजीनें कित्येक नवे लोक चाकरीस ठेवून जांचा बंदोबस्त चांगला नक्का असें समुद्रतीरचे कित्येक किल्ले घेतले; तेथे कांहीं गळवतें बाळगून चांचेपणा कळलागला.

यानंतर औरंगजेब जातांचे विजापुर कसतीं दूर केलेले पायदळ पक्षालोक आले ते, शिवाजीनें सातशें चाकरीस ठेविले; त्या पूर्वी त्याणें कधींही सुखमान लोक चाकरीस ठेविले नव्हते. जाणें चंद्रगवसोन्यास मारिलें तो रायाचड्याक त्यांचा मुख्य सरदार केला, मग ते लोक त्याचे फार कामास पडले.

औरंगजेब निघून गेल्यावर विजापुरीं मानकरी लोकांत वेंमनस्य पडले लें होतें, ते सर्व मिळून जर शिवाजीचें बंड मोडिते, तर तो प्रकार उत्तम होवा, परंतु तें दाकून, आपआपल्यांत एकमेकांचा नाशाय प्रवृत्त जाले. तेथेचा मुख्य वजीर खानमहंसद, त्याणें आपले धण्याचा जात केला खणून, तो आला खणजे त्याचें पारिपत्य करावें, असा त्या दरबारीं निश्चय ठरला होता; त्याची शिक्षा नीतीनें करावी तें नकेलें, त्याला असय देऊन बोलविला, तो विजापुरचा दरवाजाशीं येतांच, त्यास हत्तीवरून ओढून मारिला. अशी अव्यवस्था होण्याचें कारण असें कीं तेथचा नक्काधिपति अव्यवयाचा होता आणि कारभारी लोकांत वेंमनस्यें पडलीं असेत.

शिवाजीचे मनांत होतें कीं सारीं कोंकण पट्टी ध्यावी यान्तव त्याणें आपला शामराज पेशवा शिंदीचा मुळरब व्यावयान पाठविला. त्या वेळेस फत्तेखान नामें शिंदी होता, त्याणें लढून त्या शामराजाच्या अगदीं मोड केला; हे वर्तमान सप्त सोळाशें एकुणवन्नासांत बुडलें.

हा शिवाजीचे फौजेचा पहिला मोड झाला यावरून ताची उक्तादशक्ति क्षीण झाली.

त्याणें शामराज पंत पेशव्यास माघारां बोलवून नेला, आणि त्याच्या अधिकार मोरोचिमळ पिंगळे यांस दिला; याशिवाय ते मोड झालेले जे लोक त्याचे कुमकेस दुसरी फौज पाठविली. त्या मोडाचे पूर्वी पाडीचे सावंत याणीं शिवाजीची

उत्तम तयारी व विजापुरकर केवल आळशी असें पाहून आपण शिवाजीला मिळाले अशा मसलतीने वकील पाठविला; तेव्हां असें ठरले कीं सावंतांची देशमुखी सोडून अर्धावस्तुल शिवाजीनें घेऊन त्यांचे रक्षण करावे, असें ठरल्यावर ते सावंत यांस पुढें थोडकेच दिवसांनीं असें वाटले कीं आम्ही जें केले तें ठीक नव्हे, स्वर्ण विजापुर करांशीं पहिले प्रमाणें मिळाले.

जें दुसरें लश्कर मोड झालेल्या लोकांचे कुमकेस बरोबर रघुनाथपंत देऊन पाठविलें तें पावसाळा येई तो पर्यंत जय पावले नाहीं, नंतर ते लोक निघोन आपल्या सुलखीं गेले.

शेवटीं विजापुरचे दरबारांत असा निश्चय झाला कीं शिवाजीचें बंड अवश्य मोडिलें पाहिजे; तेव्हां त्याणीं सैन्य सिद्ध केले, तें असें पांच हजार स्वॉर, आणि सात हजार पायदळ, व कित्येक तोफा, व कित्येक जेजाला, व कित्येक वाणा, तयार करून कोणी एक मोठा कुलीन आफसुलखान नामें सुसलमान मुखत्यार केला; तो बादशाहाची आज्ञा घेऊन निघते समयी, आपले जातीचा गर्विष्ठपणानें बोलिला कीं शिवाजी केवल क्षुद्रजीव आहे यास बांधून स्वामीचे सिंहासनाचे पायरीवर आणून टाकीन.

मग पर्जन्य काळ गेल्यावर, सन सोळाशें एकुणसाठांत तें लश्कर पंढरपुरावरून वाईस आलें; तें शिवाजीला कळतांच तो प्रतापगडीं जाऊन राहिला, आणि तेथून वकील पाठवून त्या आफसुलखानाशीं फार गरीवाईचें बोलणें लाविलें; तें असें कीं तुज सारखा महा प्रतापी सरदार, याशीं माझी लढाईची शक्ति किती; जर तुमचे योगें करून बादशाह माझे अपराधांची क्षमा करील, तर मजवर मोठे उपकार होतील; त्यास हें सिद्ध झालें म्हणजे तुझाला मीं आपला सर्व सुलुख देईन, तो आफसुलखान उन्मत्तपणानेंच आपणास राजकार्यदक्ष असें मानित होता, त्यावरून शिवाजीचें ज्ञान गणित नसे; त्याला पूर्वीं काहीं दिवस वाईपरगण्याची सामळत होती, त्यावरून त्याला असें ठाऊक होतें कीं हा सुलुख केवल पराक्रमें करून घ्यावयास अवघड आहे; हीं सर्व कारणें आणि शिवाजीचें गरीबीचें बोलणें मिळून त्याचें मन कांहींसें प्रसन्न झालें; तेणें करून त्याणें गोपीनाथपंत नामें एक कारकून कांहीं बोलणें कगवया करितां पाठविला, तो पारगांवस पांचव्यावर शिवाजी त्याचे मेढीसाठीं किळ्यावरून ग्वालीं उतरला, तेव्हां तो ब्राह्मण शिवाजीशीं बोलिला कीं आफसुलखान शहाजीचा इष्ट आहे, तो तुमचा नाश इच्छित नाहीं, तुझी लढाई न करितां जर सुलुख घ्याल तर तो बादशाहाकडून क्षमा करवील; आणि तुझाला कांहीं जहागीर देववील, ही गोष्ट शिवाजीचे मनास आली, तेव्हां त्याणें तो वकील व त्या बरोबरचे लोक यांचे संमानार्थ स्थळा-

दिकाचा

दिकाचा बंदोबस्त केला. आणि त्या कारकुनास त्या लोकांसारखे काही दूर बगळीर हावया जागा दिली. असें करून रात्रीस कोणाका कळू न देता, त्या ब्राह्मणाकडे शिवाजी येऊन बहुत नम्रतेनें बंडवत करून बोलिला कीं, तुम्हीं ब्राह्मण आम्हांं यांशीं सु-
ख आहांत. त्यास मीं आपणास विनंती करिता कीं मला भयानी परसून होऊन बो-
लिली. कीं तूं गाई आणि ब्राह्मण यांचा प्रतिपाळ कर. यास्तव मीं जें कर्म करितो,
तें केवळ गाई ब्राह्मणांचा पाळनार्थेंच करितो. त्यास जर तुम्हीं मला अनुकूल का-
ल तर तुम्हास आपले साद्यांत व सोचण्यांत सुखी दखणवून राहावयास दिवरे गांव ज-
हागीर करून देईन. त्यावरून तो ब्राह्मण बस होऊन त्याणें शिवाजीला निष्कप-
टपणाविषयीं उपपथ दिली. नग ते दोघे मसलत करूं लागले कीं सांप्रत जें भय
निर्माण झालें आहे, याचें निवारण कसें करावें. त्यांत त्या ब्राह्मणाचे अवकळींत
असें आलें कीं आफसुलखान यास शिवाजीशीं एकांतांत आणावयाचें अव-
घड नाहीं. तेव्हां शिवाजीनें आपला वकील कृष्णाजी भास्कर त्या गोपिनाथपंता
बरोबर आफसुलखानाकडे पाठविला. त्याणीं त्यास असें सांगितलें कीं तुम्हाला
शिवाजी फार भितो. कदाचित् तुम्हीं जाऊन जर त्याला असय द्याल, तर तो वि-
श्वासें करून आपले स्वार्थान होईल, आणि युद्ध न करितां मुद्दुरव देईल.

असें त्यांचें सल्लुखिम बोलणे आफसुलखानानें सत्य मानिलें आणि अ-
सावधपणें त्या गोपिनाथपंतानें सांगितल्याप्रमाणें वर्तूं लागला. तेव्हां विजापु-
रकरांचें लश्कर जावळीस गेलें तेसमयीं शिवाजीनें मोरोपंत व नेटजी पालकर
व पुष्कळ मावळे लोक कोंकणांतून आपण, प्रतापगड व जावळी या दोहीं जा-
गीं गुप्त ठेविले.

यानंतर आफसुलखान भेटीची तयारी करून बरोबर दीड हजार फौज ये-
वून, प्रतापगडाजवळ आला; तेव्हां गोपिनाथपंतानें शिवाजी भिडेल असें समजा-
वून फौज मार्गें देवविली, आणि एक हत्यारबंद बरोबर घेऊन, एकदा आफसुल-
खान यास त्या हत्यारबंदासुद्धां भेटीचा संकेताचे मांडावर नेवून शिवाजी येतो स-
णून वाट पाहत बसले.

इकडे कित्यान ध्ये शिवाजीनें स्नान करून नित्य नियम उरकून मातेचा
चरणावर सक्तकटेवून आशीर्वाद घेतला; आणि आंगांत चित्करवात चढवून त्या
वर आंगरखा घातून, त्याचे उजवें अस्मणींत गुप्त विषवा नामें शस्त्र घातलें; आ-
णि डाव्ये हातीं वाघनखें घेतलीं. आणि भेटीस निघाला. त्या बरोबर त्याचा पुत्र
तनू विश्वासू शिपाई तानाजी साळुसरा हत्यारबंद होता. ते भेटीचे स्थान जवळ
आलें तेव्हां शिवाजी दबकत दबकत येऊं लागला. तेव्हां गोपिनाथपंतानें असें
समजाविलें कीं तो तुमचे जवळी हत्यार बंदोस भितो. कांकी त्याची आकृती फार

सुकुनार आणि त्याहान आहे. याकरिता हा एकी कडे झाला पाहिजे, त्यावरून त्याला अमळसा दूर केला. नंतर शिवाजी व आफसुलखान एकमेकास भेटतां भेटतां शिवाजीनें आफसुलखानाचे पोटांत, बाघनखें खुपसलीं; नीं बळकट लागलीं. परंतु तो आफसुलखान खरेनें त्यापासून दूर होऊन, तरवार उभारून शिवाजीला वार करून, अरे घात आहे, अरे घात आहे, असें बोलिला. त्याच वेळेस शिवाजीनें त्यास आपल्ये अस्तरणीतला बिचवा काढून मारिला, तेव्हां तो भूमीवर पडला; त्याणें जो शिवाजीस वार केला तो त्याचे चिलखता मुळें लागला नाहीं, इतकें सर्व एका क्षणांत जातें. तो त्या आफसुलखानाचे बरोबर आलेला दारबंद सेवदबंधू नामें होता. तो आपल्ये धण्याजवळ आला इतक्यांत त्याचे हातची तरवार शिवाजीनें घेतली. घेतांच तो तानाजी व शिवाजी, हे दोघे त्या एकत्या बरोबर लढूं लागले; आणि त्यास कित्येक वेळा बोलले कीं तुला, आतां आखीजी वदान देतो; त्याणें त्या बोलण्याचा धिक्कार करून त्यांशीं लढून मेली. असा तो स्वस्वाम्यभिमानी परमयोग्य तपून. त्याचें नाव लिहिलें; तो मृत्यु पावला ते समयां शिवाजीचे लोक आले, त्याणीं त्या आफसुलखानाचें शिर कापून किल्ल्यावर नेलें.

तें शिर किल्ल्यावर नेतांच संकेता प्रमाणें तो फेचा वार केला; तो वार होतांच, एका एकीं प्रतापगडाचे व जावळीचे लोक येऊन, आफसुलखानाचे लश्करावर छापा घातला; तेव्हां त्या लश्कराचा बहुत नाश जाला, त्या वेळेस शिवाजीला चार हजार घोडे व कांहीं हत्ती व कांहीं उदें आणि बहुत द्रव्य, व तोफा व जेजाळा व गेंरे, पुष्कळ सरंजाम सांपडला.

अशा अधर्मे करून वेंभव संपादन केलें असतांही, त्याचे जवळचा लोकांहीं त्याची प्रशंसा केली; त्याणीं धर्माधर्माचा विचार चिंतांत आणिलाच नाहीं. त्या छाप्यांत कित्येक लोक धरून नेले, त्यांतून जे कोणी गेले त्यांस दुःख न देतां शिवाजीनें जाऊं दिले. त्यांत एक झुंझारराव धाटगानामें सरदार मोठा कुलीन होता. त्याचें आणि शहाजीचें इष्टत्व होतें, त्याणें राहावें तपून शिवाजीनें फार आग्रह केला. परंतु तो ऐकेना, तेव्हां त्याचा मोठा संमान करून त्याला बादशाहाकडे जाऊं दिला.

चारवेरीज त्या धरलेल्या लोकांत आफसुलखानाची स्त्री व पुत्र सांपडलेलीं. एक शिवाजीचा सरदार खंडोजी कांकडा नामें असे, त्याचे स्वाधीन होती; त्याणें त्यां पासून कांहीं लांच घेऊन, सोडून दिलीं; यास्तव शिवाजीनें त्या कांकड्याचें डोकें मारिवलें.

त्या लढाईंत जे जरबी जाले त्यांचा शिवाजीनें मोठा संमान करून त्यां

स कित्येक अलंकार वस्त्रें दिली; या दोगें करून त्याची सोठी कर्तिते जाली आणि शिपाई लोक युद्धाविषयी तत्पर जाले.

अद्यापि शिवाजीचे पुरुष त्या आक्रमुलरवानाचे वस्त्रांस अत्यंत सावृन फार जपतात.

तो गोपीनाथ पंत दगा केल्या त्यास संकेताप्रमाणे शिवाजीनें द्विवरेणें बंदेऊन, सोठा संमान केला. आणि सरदारीचा अधिकार देऊन आपलें चाकरीस ठेविला.

यानंतर शिवाजीनें पन्हाळ्याचा किल्लेदार बशकळून तो किल्ला घेतल्या. नंतर छण्णेचे उभयतीरची खंडणी घेत घालिला; या खेरीज कोंकणाचे व सदाही-वरचे कित्येक किल्ले त्यास लढाई न करितां त्या लोकांनी दिले; परंतु रांगणा व खेळणा हे दोन किल्ले युद्ध करून घेतले; त्या वेळेस त्या खेळण्या किल्ल्याचें नाव किशाळगड पडलें. तें अद्यापि तसेंच चाललें आहे. हें वर्तमान सन सोळाशें एकुणा-साठेंचें बारावें महिन्यांत विजापुरीं कळलें. तेव्हां त्या बादशाहानें आपला सरदार सिरजेस, रुस्तुजमान नामें होना, त्यास आज्ञा केली की कोल्हा पुरचे बंदोबस्तास निघावे तेव्हां त्याजबळ तीन हजार स्वार आणि कांहींसें पाचदळ माघ होतें. तो पन्हाळ्याजबळ घेतांच शिवाजीनें आपले स्वार जमा करून त्याचा अगदी पराभव केला, आणि छण्णेचा पार घालविला.

यानंतर पायदळ आणून शिवाजीनें विजापुर पर्यंत खंडणी घेतली, आणि अति त्वरेनें साधारण विशाळगडास गेला कीं जाचे पाठीस कोणी सरदार लाबावयास अवकाश जाला नाही.

यानंतर सन सोळाशें साठेंचें पहिल्या महिन्यांत, शिवाजीनें कोंकणांत समुद्रतीरीं राजपूर व दाभोळ हीं दोन्ही स्थानें लुटून बहुत द्रव्य गजगडास नेलें हें सारें शिवाजीचे कृत्य विजापुरीं कळल्यावर तेथचे दरबारी लोकांत जें पूर्वी बेंमनस्य पडलें होतें तें मोडून, सर्व एक चित्त होऊन कर्नाटकांत कसोळास एक जोहर नामें शिंदी मोठा विख्यात पुरुष होता. त्याज बरोबर आफसुलरवानाचे दुष्यट फौज देऊन शिवाजीचे पारिपत्यास योजिला; तेथे असें ठरलें होतें की आधीं पन्हाळा किल्ला घ्यावा, मग तो शिवाजीचे जबळ पोहचतांच दंडाग-जपुरचा फत्तेखान शिंदी व वाडीचा सावंत या दोघानां जोहर शिंदीचे कुमकेस यावयास आज्ञा करावी.

इकडे शिवाजीनें कोंकणांत बंदोबस्तासाठीं गजपुरचे शिंदीवर रघुनाथपंत योजिला, आणि कालियानी व भिंबडी यांचे संरक्षणार्थ आबाजीसो-नदेव नेमिला; आणि वाडीचा सावंतावर बाजीफासकर सरनोबत यास पाठविला.

दिवला, मोरोपंत थार दशांत सिंहगड व पुरंदर व प्रतापगड यांचे व मुळखाचे स्वग्याचे आज्ञा केली. शिवाजीने पन्हा किट्टा असा सुट्ट की कोणाचे हाती लागवयाचा नाही. या प्रमाणे समजून तेथे आपण मोठ्या बंदोबस्ताने राहिला.

त्या शिवाजीने पितापुरकरांचे लश्कर येताना वाटेने त्यास कांही उपद्रव केला नाही. मग जेव्हा ते अगदी नवक येऊन पडले, तेव्हा नेटानी पालकर या जेवरोबर स्यादेऊन त्या लश्करास भोवत्या मुळखांत त्यांच्या बाळून तुटून ओख पाडून, त्या लश्करास, धान्यादि मिळेनासे केले. आणि रात्रीस किट्ट्यांतून भावळे लोक कुमकेस पाठवून छापा घालवी, अशा प्रकारे त्या लश्कराचा फार नाश केला. शेवटी त्या शिंदीजोहराने आपल्या लश्करांत अशी आज्ञा केली की असे वानकर्म करणारा जो तो सांपडला असता त्याला जीवत ठेवूनये, आणि किट्ट्यास पेढा असा घातला की अगदी दुसऱ्याचा प्रवेश आंत नहोय. असे चार महिने राहिले तेव्हा शिवाजीस असे समजले की मी या किट्ट्यावर राहिलों हे शक नकेले, कोकीं आतां आपल्यास पळसास वाट नाही व मुळखांत काय होतें आहे ते समजत नाही. त्यास आतां कसा तरी आपला जीव वांचेल अशी युक्ति करावी.

इकडे चार महिने झाल्यावर त्या वेढा घालणाऱ्यांस असे वाटले आतां शिवाजी आपल्या हातीं लागला; तेणेकरून त्यांस बहुत आनंद जाला, आणि अत्यंत सावधपणाने बंदोबस्त करू लागले.

जो शिवाजीचा मुळख कोकणांत होता तेथे ते समर्थ जागे जाग युद्धे होत होती; फत्तेखान शिंदीने कित्येक वेळा रघुनाथ पंताचा पराभव करून, लढाऊ गळबते बाळगून त्याचे मुळखांत जाऊन कित्येक जागी उपद्रव केला.

या खेरीज वाडीचे सावंताजी वाजिराव फासलकर लढाई करीत होता. ती लढाई अशी झाली की दोनी लश्करांचा सारखा नाश जाला आणि दोहोंकडेचे दोघे सुरव्य सावंत व फासलकर हे पडले.

शिवाजीचे मनांत आले की आतां आंतच राहून मरावे हे योग्य नाही. कसे तरी बाहेर पडावे; म्हणून शिंदीजोहरास निरोप पाठविला, की जर माझे जीवांस भय नसेल, तर मी तहाचे बोलणे करावयास येतो; मग त्याचे अभयवचन ऐकून, बरोबर थोडकी माणसे घेऊन सध्याकाळचा थोडा दिवस असतां शिवाजी किट्ट्या ग्याली उतरला तो जेथे शिंदीजोहराचे सेनिकांनी मोरचा बांधिला होता, त्या जवळ त्या शिंदीजोहराजी व शिवाजीजी भेट जाली. ते

+ मराठी लोकांचे असा विस्वास आहे की शिंदीलोक वचनाथ गंगे प्रमाणिक. तर

तर त्या दोघांचे बोलणे झाले त्यावरून लोकांस असे वाटले की आतां शिवाजी पुढे करीत नाहीत; तोतर आपले बोलणे युक्तीनें बद्दलक मोदी मोदी कळमें बोलून कांहीं हलकी कळमें गट्टी ती युक्तीनें नसंभवितां संख्याकाळ जाता येणून, उद्यां बोलून असें समजावून, मायाग किड्यावर गेला; तेव्हा ते घेरा घातलेले लोक असें समजले की आतां किड्या हरून गत जाला; त्यास इतःपर वहुत आसवधपणा राखण्याचे कारण नाही. त्यावरून ते आसवध गट्टीले.

तो त्यांची आसवधता पाहून बरोबर मावळे लोक येऊन रात्रीस अंभाग-तच निघोन किड्या इतरेन त्या लोकांस कळून देतां रांगण्याकडे पळाला. तो बहुत दूर गेल्यावर लोकांस समजले, तेव्हां त्याचे पाही मागून त्या शिंदीजोहऱ्याचे स्वार व पायदळ लोक धावले; त्याणीं रांगण्याचे आलीकडे तीन कोस सुमारे एके खेंडींत चढवतांना पाहिला, तेव्हां, त्याणींही त्यास पाहिले; मग त्या खेंडींतच मावळे लोक ठेवून त्यांस सांगितले कीं मी जो पर्यंत किड्या पर जाऊन तोफांचे बार पांच करीन तो पर्यंत तुझी दे येताहेत यांशीं येथूनच लढत आसावे, त्या वेळेस त्या मावळ्यांचा मुख्य बाजीपर भूयास करून, आपण किड्यावर गेला.

नंतर त्या लोकांशीं तो परभू दोन प्रहर पर्यंत मोठ्या शौर्येकरून लढला. त्याणीं कित्येक वेळा त्या मोगलांस हटविले; जेव्हा दुसरी मोठी फौज आली तेव्हां फार मोठे युद्ध जाले त्यांत ते मावळे लोक अर्धे पडले, आणि तो परभूही पडला, तेसनयी त्याणीं किड्यावरचे तोफेचे पांच बार ऐकिले, आणि बोलिल्या कीं आतां मी सुरवी जातो; इतकें करून प्राण सोडिला. हे सर्व वर्तमान विजापुरचे बादशाहास कळले तेव्हां त्या शिंदीजोहऱ्याविषयी त्याचे मनांत वांकडे येऊन तो रागे भरला; कांकी त्यास असें वाटले कीं त्याणीं कांहीं त्यांचे येऊन शिवाजीला सोडून दिला. मग सन सोळाशें एकसष्टांत तो बादशाह आपण आंगें सैन्य घेऊन कराडस आला, तेथें जे कोणी सभोवते संस्थानीं लोक होते त्याणीं त्याचे सेवेत तत्पर असून असें समजाविले कीं आत्तास शिवाजीचा पक्ष किमपि नाही. तो शिंदीजोहऱ्या बादशाहाचे भेदीस आला, त्याणीं बादशाहाचे मनांतील संशय उडविला, आणि आपण आपल्ये ठिकाणीं कर्तोळास गेला.

मग त्या बादशाहानें रांगणा किड्या व विजाळगड या दोही खेंडीजो शिवाजीचा पन्हाळा व त्या संबंधीं कित्येक किड्ये घेतले; पुढें पर्जन्यकाळ जवळ आला तेव्हां फौजेसहित रांगणेचे कांहीं चिमळगेराहरी जाऊन गट्टीला. तो शिवाजी बादशाहाचे समोर कधींही लढला नाही; परंतु कांहीं संधी पाहून सन सोळाशें

सोळाशे बासष्टात त्याणें राजा पुरव्हेन तेथे कोणी इथे जे लोक व्यापारी राहतात होते ते पळून नेऊन कैदेत ठेविले.

नानतर शिवाजीने शृंगारपुर बुडकून घेतले तेथे दळबनामें एक पाळेगार होता, तो युद्धान पडला. याप्रमाणें शिवाजीने हिंदूची दोन ठिकाणी घेतली. एक जावळी एक शृंगारपुर, ते हिंदु लोकांस फार अयोग्य वाटले. यास्तव ते लोकांचे मनांतलें जावें स्मणून शिवाजी केवळ धार्मिकपणा करूं लागला. तो असा कीं आपणस तुरुजापुरचे भवानीचे दर्शनास जावयास पावेना स्मणून प्रतापगडास मोठ्या समारंभानें देवीची स्थापना केली. आणि रामदास नांम एक महासाधू ब्राह्मण होता तो गुरू केला. हीं दोन कारणे आणखी विमरं कारण असे. शृंगारपुरचे रहाणारे सुर्वेनामें मराठे होते ते वश केले. त्यामुळे जे शृंगारपुरचे रहाणारे लोक ते शिंदीचे मुळखांत रहावयास गेले नाही तेथेच राहिले.

मग कर्नाटक प्रांतांत कित्येक जागीं बंडे उत्पन्न झालीं, तें कळून विजापुरचे दरबारांत असा विचार पडला कीं आधीं शिवाजीचें पारिपत्य करावें किंवा त्या बंडाचे पारिपत्यास जावें इतक्यांत वाडी कर सावंतांनीं लिहून पाठविलें कीं आह्मांला तुमची कुमक असेल तर आह्मी शिवाजीला जिंकूं. त्यावरून असा निश्चय ठरला कीं बादशाहानें फौज घेऊन कर्नाटकांत जावें. आणि बाजी घोरपडा मुधोळकर व बाळोळरवान मुसलमान या दोघाहीं सांबांतांचे कुमकेस आसावें. तेन्ना बादशाह कर्नाटकांत आलिला. इकडे शिवाजीवर जाणाराची तयारी होऊं लागली ते समयी बाजी घोरपडा आपल्ये कांहीं कामानिमित्त आपल्ये ठिकाणीं गेला. हें वर्तमान कोणी शिवाजीस सांगितलें तें ऐकतांच तो शिवाजी कांहीं लोक बगेवर घेऊन मोठ्या त्वरेनें चोरवाटेनें जाऊन अकस्मात मुधोळ शहरां पोहचला. तेथे छापा घालून तो मुधोळकर व त्याचे कित्येक भाऊबंद व कित्येक शिपाई लोक मारून टाकिले. आणि लवकर निघून विशाळगडीं माघारां गेला.

इकडे बादशाह कर्नाटकांत गेला तेथे गायधूर व तुर्गळ हीं दोन्ही ठिकाणीं घेऊं लागला. तेथे शिपाई लोक होते त्याणीं मोठ्या शौर्य करून लढाई केली. आणि त्या बादशाहानेंही महत्सोस्य करून तीं स्थाने घेतलीं, हें वर्तमान सन सोळाशे बासष्टांत घडलें. त्या शिंदीजोदगस बादशाहाचे भय पडलें. तें असें तो समजला कीं बादशाहाचे मनांत माझे विययीं संशय आहे. त्यास त्याचा विश्वास धरून ये स्मणून त्याणें बंडाचा आश्रय केला. नंतर त्याणें अशी संधी पाहिली कीं जुझारराव घाटगे व फळटणचे रा-

व नाईक निवाळकर या दोघांचे लश्कर बादशाहाने लश्करापासून हल आणीव
 दोहों लश्करात ध्ये तुंगभद्रानदी इतकें जाणून एकाएकी आरुन त्या लश्करावर
 छावा घालून मोठी गडबड करून त्या लोकांस पिडून लाविले. इतक्यात तो बा-
 लोळरवान नवें सैन्य कुमकेस घेऊन सावारां उठवला, आणि त्या मोहराचे सै-
 न्याचा नाश केला.

यानंतर ते शिंदी जोहराचे लोक आपल्ये जिजाचे रक्षणा ये बादशाहाने
 क्षमा करावी म्हणून आपला धर्णी शिंदी जोहर यास मागिला. त्या योगें करून ति
 कडचे बंड बळुत एक मोडलें; परंतु त्याची समाप्ती द्वावयास दोन वर्षे लागली,
 तों पर्यंत बादशाह तेथेच होता, नंतर विजापुरीं आला तरी त्यातील कांही का-
 में राहिलीं.

बादशाहाने लश्कर कर्नाटक प्रांती बंड मोडावयास गुंतले तेणें करून
 न शिवाजीला मोठा उपयोग जाला तो असा कीं त्या बादशाहाने जे सरदार
 शिवाजीवर नमिले होते त्यांसही त्याला आपल्ये कुमकेस बोलावून बंडाचे व-
 दोबस्तास त्याचें लागले ते द्वां शिवाजीनें जाऊन बाडीचे सांवताच्या मुलुख ये-
 तला ते वेळेस सांवत पळाले त्याणीं गोव्यांचे पोर्तुगीस लोकांकडे जाऊन त्याचा
 आश्रय केला परंतु शिवाजीनें त्या लोकांस भय दाखवितोच त्याणीं हांकून दि-
 ले ते द्वां सावंत शिवाजीला शरण गेले तेस मयीं शिवाजीनें त्यांचे देशमुखी
 चे वेतन त्यांस दिलें त्यापासून ते शिवाजीचे चाकर जाले.

यानंतर शिवाजीनें रेडी व सिंधुदुर्ग, जास मानवणदी स्पर्शतात, हे दो-
 न किहें बांधिले आणि कुलाबा व सुवर्णदुर्ग व विजेदुर्ग, हे किहें नीद केले; आ-
 णरवी कित्येक लढाऊ गळबते केलीं तीं पुष्कळ जालीं ते द्वां त्यांचे देवण्याचे मु-
 रव्य ठिकाण कुलाबा, जो मुंबईचे दक्षिणेस बाराकोसांवर आहे तो केला; आ-
 णि त्यांचे मुख्य सरदार दोन केले, एक दर्यावसागर, आणि एक मैनाक नंदाजी
 ते फार चांचेपणा करीत असत; त्याच्या उपद्रवास भिऊन गोव्यांचे पोर्तुगीस
 लोकही त्यांस तोफा व गेंरे कित्येक युद्धोपयोगी पदार्थ देऊन त्यांजीं दृष्ट्य रा-
 रवीत. असें जाल्यावर विजापुरचे बादशाहाचा वजीर, अबदुल महंमद, या-
 णें शिवाजीजीं गुप्तपणें, तद्वाचें बोळणें लाविलें, त्यांत बारीक गोष्टी काय का-
 य होत्या त्या जातां समजून नाहींत; परंतु असें दिसतें कीं त्याचा घटक शिवा-
 जीच्या बाप शहाजी असेल; काकी ते समचीं शहाजीनें कर्नाटकांतून बादशाहा-
 चा निरोप घेऊन बरोबर पुत्र व्यंकोजी घेतला, आणि मोठ्या समारंभानें शि-
 वाजीचे भेटीस आला. सगळंस मदिने गळून बळुत आनंदें करून कित्ये-
 क अपूर्व पदार्थ शिवाजी पाहून घेऊन, त्याणें बादशाहाचे भेटीस नेले.

त्यापासून

त्यापासून शहाजी जीवंत होता, तो पर्यंत बादशाह आणि शिवाजी यांची परस्पर प्रतिस्पर्धा होती.

शहाजीची व शिवाजीची भेट जाली, त्याच सुमारे, शिवाजी राजगडाकून निघून रेडी किड्यावर रहावयास गेला. त्या किड्याचें नाव बदलून गयगड असं दुसरें ठेविलें; तेथें गजकारभाराचें उपयोगी हवेल्या बांधिल्या, आणि मोठी मेहनत करून तो असा सुट्टा केला कीं कोणाचें हातीं लागूं नये.

त्या वेळेस शिवाजीचें मुलखाची मर्यादा इतकी होती, काळी यांनी पासून गांवें पर्यंत कोंकणपट्टी; यादमाथा, भीमे पासून वारणें पर्यंत. त्याचें मुलखाची विशेष रुंदी सुण्यापासून जजिन्या पर्यंत होती. तो पुंडाई करी लपटून त्याचें थोडकें राज्य असून त्या जवळ फौज फार असे त्याचें पायदळ पन्नास हजार होतें, आणि मात हजार स्वार होते; असा तो शिवाजी पराक्रमी जाला यास्तव विजापुरकरांनी त्याशीं इष्टत्व केलें; तेणें करून तो रिकामा जाला लपटून, त्याचें मनांत आलें कीं आतां मोंगलांशीं युद्ध करवयाची मसलत करावी.

सन सोळाशें यासटां पासून जालें लीं वर्तमानें भिकून भाग रहावा.

सहाव्या भागाची अनुक्रमणिका.

शिवाजीनें मोंगलांचा मुलुख घेण्याचा उद्योग केला. १

लपटून त्यावर औरंगजेब बादशाह याणें पाडस्तेखाननामें सरदार यांची योजना दिखीकून केली. २

त्या पाडस्तेखानानें पुण्यास येऊन, चाकण किड्या घेतला. ३

त्यापुढें शिवाजीनें काय पराक्रम केला तें प्रकरण. ४

दिखीकून बादशाहानें त्या पाडस्तेखानाला माघारां बोलावून सुलतानभाजुमनामें दुसरा सरदार दक्षिणेंस योजिला. ५

शिवाजीनें सुरत लुटली. ६

शहाजीचा मृत्यु. ७

शिवाजीनें आपल्ये नावास राजा असें पद जोडून आपल्येच नावें शिक्कें चालविले. ८

जे लोक मकेस तीर्थयात्रे करितां जाणारे ते शिवाजीचीं लढाऊ गलबतें जाऊन, लुटले. ९

तो शिवाजी अहमद नगर लुटून, माळवणापाशीं गलबतांवर चढून सलुद्रांदन जाऊन गोव्यांचे दक्षिणेंस बारशिलोरनामें शहर होते तें लुटिला जाला. १०

शिवाजीस

शिवाजीस जिंकावयास, राजा जयशिंग व दिन्हीरखान हे दोघे त्याला नकळतां त्याचे मुलखी जाऊन पोचले. ११

त्याणीं कांहीं स्थानें घेतलीं स्मरण शिवाजीला भय प्राप्त झालें. १२

पुरंदर किछ्यास घेरा घातला तें वर्तमान. १३

शिवाजी युद्ध सोडून राजा जयशिंग व दिन्हीरखान, या दोघां सरदारांचा आजानुवर्ती झाला; आणि त्याणें त्यावेळेस कांहीं ठराव करून घेतला. १४

त्या वरून विजापुरकरांचा व त्या सरदारांचा युद्ध प्रसंग घडला. १५

त्या पुढें शिवाजी बादशाहाचे भेटीला दिन्हीस गेला; तेव्हां औरंगजेबा-
ने त्याला बरीत ठेविला असतां, त्याणें आपला जीव कोणत्या प्रकारें वांचवि-
ला. १६

विजापुरकरांशीं जयशिंग लढला त्याचा विशेष प्रकार. १७

त्या जयशिंगानें विजापुरास घेराघातला असतां त्यांहीं तो मार्गें हटवि-
ला. १८

तो जयशिंग माघारां दिन्हीस जात असतां वाटेनें मृत्यु पावला. १९

भाग सहावा.

शिवाजीनें मोंगलांस जिंकावया करितां मोठें सैन्य जमा केलें, त्यांत पा-
यंदळाचा सरदार मोरोपंत केला, आणि नेटाजी पोलकर स्वारांचा सरदार के-
ला, त्या मोरोपंतानें पर्जन्यकाळीं जुन्नरचे उत्तरेकडचे कित्येक किल्ले घेतले, म-
ग पाउस काळ गेल्यानंतर चांगले मार्गें जात्यावर नेटाजी पालकरानें स्वारांस-
हित औरंगाबादेपर्यंत मोंगलांचा मुलखांत जाऊन मोठी लुटालुट करून बहुत
त द्रव्य घेऊन माघारां पुण्यास गेला. तो त्या मुलखांत कोठेही फार बस्ती क-
रीत नसे, आणि वाटेनेंही सरळ मार्गें सोडून वांकडे तिकडे मार्गें करून मल-
त्या गांवांवरून मलतेच गांवां जावें असें करीत फिरला; तेणें करून मोंगलांचे
सरदारांस त्याला धरावयास अवकाश सांपडला नाहीं, स्मरण तो ती सर्व लू-
ट घेऊन स्वस्थपणें पुण्यास पोचला; हें वर्तमान सन सोळाशें बास टांत जा-
लें. त्या वेळेस दक्षिणेंत फाडस्तेखान नामें सुसलमान सुभेदार होता, त्या-
स दिन्हीचा तत्काधिपतीनें आज्ञा केली कीं शिवाजी फार अमर्याद झाला आ-
हे त्यास तूं त्याचे मुलखी जाऊन तो मुलख बलात्कारें करून घे, तेव्हां तो पा-
डस्तेखान मोठें सैन्य जमा करून औरंगाबादेवरून निघाला, त्याणें अहमदन-
गर व पेरगांव चांवरून घेऊन पुणें शहर घेतलें.

यानंतर तो जुन्नर किछा घ्यावयास निघाला, त्या वाटेनें लहानसा
चाकणचा किछा होता तो पाहून त्यास असें वाटलें कीं हा लहान किछा

आणि

आणि माझे येवढें मोठें सैन्य आहे, यास्तव एथचे लोक भिऊन मळा किछा दे-
तात; परंतु तेथचा किछा करी फिर्दोजी नर साला नामें, मोठा शूर तो सोळा वर्षे
तथा अपिकार मुख्यत्वे करून करीत होता; तो किछा देडना, तेव्हां तो पाड-
स्तेखान आपल्ये सैन्यासुद्धां दोन महिने त्या किछ्याशीं लढला, तरी किछा
आला नाही. तेव्हां ईशानी दिशेचे बुर्जीखातीं सुरुंग पाडून तो बुरूज उडि-
वला, उडतांच त्या मोंगलांनीं मोठा हुल्ला केला, आणि एकाएकी धांवले, परंतु तो
फिर्दोजी त्याचे लोक मोठे पराक्रमी, ते त्या मोडक्या बुर्जीचे शिखरावर चढून
त्याणीं कित्येक वेळा त्या मोंगलांस मागे हटविले; याप्रमाणें युद्ध दिवस मा-
वळे तो पर्यंत जालें, नंतर रात्रीस ते मोंगल लोक लढेनातसे जाले. तेव्हां किछा
करी सहज राहिले. मग दुसरे दिवशीं फिर्दोजीनें आपल्या संतोषानें किछा दि-
ला. असें त्याचें शौर्य स्मरण पाडस्तेखानानें त्यास आपल्ये चाकरीसठेवाव-
यासाठीं फार आग्रह केला, परंतु तो राहिना यास्तव त्याचा मोठा संमान करून
त्याला जाऊं दिला; तो जाऊन शिवाजीस मिळाला, तेथेही त्याचा फार मान हो-
उन. त्याची योग्यता वाढली.

त्या पाडस्तेखानाला चाकणचा किछा घ्यावयास इतके श्रम जाले त्या-
वरून त्याचे मनांत आलें कीं डोंगरी किछे फार उंच आणि मोठे कठीण, ते आ-
मचे हातीं कसे लागतील, स्मरण त्याणें औरंगजेबास लिहून पाठविलें; त्या-
वरूनही त्याला तें काम मोठें कठीणसें वाटलें नाहीं; कांकीं तो मगठी लो-
कांस केवळ अप्रयोजक मानी, तथापि त्याणें जोत पुरचा राजा यशवंत शिं-
गराजपूत, यास पाडस्तेखानाचे कुमकेस सैन्यासहित पाठविला. तो येऊन
पांढऱ्याला तो पर्यंत खानाचें लडकर पुण्याजवळ उगेंच पडलें होतें. इत-
क्यांत नेदजी पालकरानें औरंगाबादेजवळचा व अहंमदनगराचे सभोंवता
मुलुख मात्क्यान लुटून जाऊन ओस पाडला; परंतु त्याला पहिल्या प्रमाणें
नोकळेपणानें दंगाकरावयास फावले नाहीं. कांकीं मोंगलांनीं त्यास पि-
टून लाविलें, तेव्हां त्याचे कित्येक स्वार पडले आणि त्यालाही जरब लाग-
ल्या. तें मोंगलांचें लश्कर जेव्हां समीप आलें तेव्हां शिवाजी राजगड सोडून
सिंहगडास गेला. तेथें त्याला असें वर्तमान कळलें कीं पाडस्तेखान पु-
ण्यामध्ये जी हवेली दादोजी कोंडदेवानें जिजाबाईस रहावया करितां बांध-
लेली आहे, तीं त राहिला. तेव्हां त्याला धरून त्यावयाची मसलत करूं लाग-
ला; तो पाडस्तेखानही शिवाजीजवळ आढे त्यास तो कोणे वेळेस घातक-
रील असा संशय धरून पुण्यामध्ये परवानगी खेरीज कोणी मराठा येउं देत
नसे. मग कांहीं मिद्वता करून सन सोळाशें त्रेसष्टाचे चवथे महिन्यांत शि-
वाजी

वाजी पंचवीस मावळे लोक बरोबर घेऊन पुण्यांत मोठ्या युक्तीने कोणी मगला-
 चें लग्न होत होतें त्याचे सोयऱ्यांत निसळून शहरांत शिरला. नंतर गचीसह-
 कृच जाऊन त्या दवेळीचे माडीवर एक संघपाक घर होतें त्याची एक शिवडकी फो-
 डून आंनगेली; तो फोडीत होता तेव्हां त्या पाइस्तेखानाचा बायकांनीं ऐकिलें, त्यां-
 हीं त्यास कळविलें, तें ऐकतांच तो पाइस्तेखान एका शिवडकीला दोर लावून त्या
 दोरावरून उतरूं लागला इतक्यांत शिवाजी आला, त्याणें त्यास तरबारेचा वार के-
 ला, तेणें करून त्याचें एक बोट तुटलें आणि तो वांचला. त्याचा पुत्र आबुलफते-
 खान व त्याचे जवळचे कोणी शिपाई होते ते शिवाजीनें जियें मारून टाकिले.
 तो असा नाश करून त्या मावळ्या लोकांसहित निघाला; त्याणें वादेंत कित्ये-
 क शिपाई लोक ठेविले होते ते त्यास मिळाले. मग त्या लोकांनीं पुण्यांपासून
 दोन कोसांवर जाऊन आपणास मोंगलांचें भय नाहीं असें लोकांस कळवाया
 करितां जुडी पेटवून सिंदगडास गेले. मग दुसरे दिवशीं सकाळीं ते मोंगलां-
 चें स्वार तरबारा यमकावीत, आणि नगारा वाजवीत, त्याकित्या जवळ आले;
 त्यांस केवळ सतीप येऊं दिले; मग एकाएकी कित्यावरून तोफांचा भडमार
 करून त्यानां अत्यंत घाबरे करून माघारें हटविले; त्यांत एक कार्दोजी गुज-
 रनामें शिवाजीचा सरदार होता, त्याणें फारच पाठ घेतली, आणि दूरपिटून
 घालविले.

याशिवाय कोहीं कोहीं पगभव जाण्यानें तो पाइस्तेखान उदासचि-
 त होऊन, त्याणें केवळ अग्रयोजकपणें औरंगजेबास पत्र पाठविलें कीं यशवं-
 तशिंग फितुरी, आणि लश्करी लोक कुमारीवर्ती जाळे; त्यावेळेस काश्मीरास
 जाण्याची सिद्धता करीत होता, तेसमयीं त्याला खानाचा पगभव आणि यश-
 वंतशिंगाशीं व त्या खानाशीं वैमनस्य पडलें असें समजलें, तेव्हां तो औरंग-
 जेब दिहीत होता, त्याणें मुलतान साजम नामें मुसलमान यास दक्षिणेचा
 सुभेदार करून त्याचे हाताखाली यशवंतशिंगानें वागावें असें केलें; आणि
 पाइस्तेखानास बंगाल्याची सुभेदारी सांगितली.

यानंतर यशवंतशिंगानें सिंदगडास घेरा घालावयाचा अल्पसा उद्यो-
 ग केला, परंतु तो शेवटास गेला नाहीं. मग ते मोंगल लोक मोठीं मोठीं प-
 तकें चाकणेंस व जुनरास ठेवून, मोठे लश्कर घेऊन औरंगाबादेस गेले.

त्या पुढें शिवाजीनें काळियाजीजवळ व दंडाराज पुरापाशीं लश्करें ज-
 मा करून असें दाखविलें किं पोर्तुगीस लोकांचीं बसईकित्या व चोल घेणार
 परंतु त्याचे मनांत सुरत लुटावयाची होती, तेसमयीं तेथे बहुत संपत्ती होती
 त्या शोधास त्याणें ब्रिदिजीनामें एक जासूद पाठविला होता तो सर्व मराठा

लोकांत

लोकांत प्रसिद्ध होता.

याप्रमाणे तयारी करून शिवाजी निघाला तो उत्तरेकडे जाऊ लागला. ते सनचीं लोकांत असें दर्जिल्लें कीं शिवाजी देवदर्शनार्थ नाशिकास जातो, त्यावरून लोक कल्याणाकडे लागले कीं तो उगाच देवदर्शनास जातो आहे. इतक्यांत एकाएकी चार हजार स्यारांसहित तो सुर्वेस जाऊन दाखल जाय तेथे कांहीं मोठीशीं अडचण न पडतां, सहा दिवस मनास येईल तरें शहर लुटून सावकाशपणें तें द्रव्य नेऊन रायगडीं देविल्लें. तेवेळेंस ती नवीराजधानी केली होती. तेद्वां सुर्वेत कित्येक मोठीं मोठीं भांडारें इंग्रजी लोकांचीं व दच लोकांचीं होती; तेथे जे लोक होते त्याणीं युद्ध करून तें द्रव्य रक्षिल्लें. त्या बरोबर आणि कही जवळचे जवळचे लोकांचीं द्रव्यें राखलीं; नाहींतर त्यास अतिधन सांपडलें असतें. तो शिवाजी सुर्वेस दाखल जाला हें वर्तमान सन मोळाशें चौसटांचे पहिल्या महिन्याचे पांचव्ये तारखेस घडलें.

शिवाजी जेद्वां सुर्वेकून माधारां रायगडास गेला, तेद्वां त्याला वर्तमान कळलें कीं शहाजी तुंगभट्टेचे कांठीं बेदनुराजवळ बसवे पदननामें गांव आहे, तेथें शिकारीस गेला असतां देवगतीनें घोड्यावरून पडून मृत्यु पावला, यानंतर शिवाजी आपल्या बापाची क्रिया होईतों पर्यंत सिंहगडास होना. मंग रायगडास जाऊन आपल्ये राज्याचा बंदोबस्त करीत कांहीं महिने तेथे गेहिला. तो बंदोबस्त जाल्यावर आपल्या नावास राजा असें पद जोडून आपल्या नावाचा शिक्काचालवूं लागला.

तेच सनचीं त्या शिवाजीनें आपलीं कांहीं कृत्य केलें तें असें सन मोळाशें चौसटांचा आठव्या महिन्यांत अहमदनगरची पेंठ लुटून औरंगाबादेचे समोवताले मुलखीही धासवून केली; त्या वेळेस विजापुरकरांचे दोघे सरदार फौजेसहित पन्हाळ्याजवळ राहिले होते त्याणीं शिवाजी फार दूर गेला असें पाहून कोंकणपट्टी जी पूर्वीची त्याची होती ती घ्यावयाविषयी मंगीरथप्रचल्ल केला तेद्वां त्यांचा हातीं कांही कांहीं स्थळे लागलीं; तो अकस्मात शिवाजीसांठे सैन्य येऊन आला आणि मोठी लढाई करून त्यांचा पराभव केला. त्या शिवाजीचे तुहादिमसंगीं जेथे जेथे प्रयोजन लागे तेथे तेथे तो प्रकट होई. यास्तव त्यावेळेचे लोकांत जर कोणास असें भासलें असलें किं, शिवाजीला एक शरीर नाही ते बहुतेक आहेत, तर तें आश्चर्य नव्हे, असा त्या शिवाजीचा सावधपणा.

त्या शिवाजीचा लढाऊ गलबतांनी कित्येक दुसरीं गलबतें जिंकून व जे द्रव्य जमा केलें होतें आणि मोगल लोकांचा जहाजांवर बसून मकेंस जाणारे

णारे कित्येक यात्रेकरू द्रव्यवत लुटून धरून नेऊन त्यांस बंदीत ठेवून त्या गा-
सून फार पैका घेऊन सोडून दिले.

पुढे सन सोळाशे सासष्टांचे पहिल्या महिन्यांत, शिवाजीला असें स-
मजलें किं, मोगलांनीं जें लश्कर जुनगजेबख्श ठेविलें होतें, तें मोठें वाढविलें;
सणून तें आपणाला वायक आहे किं काय, त्या ओघासाठीं मिहगडास जा-
ऊन राहिला. तेढां तें लश्कर आपणाला वायक नाही असें जाणून दुस-
ऱ्या कोही कार्याविषयीं उद्युक्त जाऊ, तो असा किं मोगलांस जिंकावयास
जातो असें दाखवून, एकाएकीं फौजेसहित कोंकणांत जाऊन मान्यणा
पार्शींनीं फौज जहाजांवर चढविली. आणि गोव्यांचे दक्षिणेस साठ सत्त-
र कोसांवर बहुत द्रव्य भरलेलें चारशिलोर नामें शहर होतें, तेथे जाऊन तें
शहर लुटून पुष्कळ द्रव्य घेऊन चारहजार फौजेसहित गोकर्णमहावळ-
श्वरीं उतरला. तेथून बहुतेंक जहाजे परतविलीं, आणि आपण फौजेस-
हित, त्या देवाचे दर्शनास गेला. सग त्या फौजेचा लहान लहान टोळ्या करून
न मुलखांत गावे लुटावयास पाठविल्या, त्या मुलखां पैठांचे गावे बहुत हो-
ते ते लुटून फार द्रव्य आणिलें, सग पाचवाटेनें आपलें लश्कर पाठवून आ-
पण जहाजावर वसून साधारां गयगडास चालिला. तेढां त्या जळमार्गांत
मोठा बारा घेऊन तें गळवत दक्षिणेस हटविलें; तें कित्येक दिवस कडेस
लागलें नाही सणून तो फार दुःख पावोन असें समजला किं ही माझी ज-
ळ मार्गाची पहिलीच रेषे पात सळा भवानी अनुकूल नाही, तिचा कोधें-
करूनच मी एवढ्या संकटातें पावलों.

या पुढें त्या शिवाजीवर समुद्रांतल्ये संकटापेक्षां मोठें विघ्न आलें
होतें तें असें एक मिरजा राजा जयशिंग राजपूत दुसरा दिल्लीखान नामें
आफगाण दे दीये औरंगजेबानें मोठी फौज देऊन, शिवाजीला जिंकावया-
स पाठविले.

जर कोणी सणेल किं त्याचे इतके अन्याय होईसु तो परियंत ओ-
रंग जेबानें का पारिपत्य केलें नाही तर त्याणें असें समजावें किं तो औरंग-
जेब कृत्रिमानें तत्ताधिपति जातला यास्तव त्याला आपलाच बंदोबस्त रा-
खणें अवघड पडलें होतें.

त्या वेळेस औरंगजेबानें आरशी लोकांचे बंदशाहारां काही शेत-
णें लाविले होते तेही एक निमित्त पारिपत्य नहोण्यास, आणि तो औरंग-
जेब ससें मानी किं, आपण तेढा मनावर घेई, तेढां सगळी दक्षिण ए-
करांच घेई, आणि सणें कि शिवाजी आपलास डोंगरी उदासमान आहे.

त्या शिवाजीने आपणास राजा स्वभाविलें, आणि मुरत लुटली असें कित्येक अन्याय केले असतां, औरंगजेबास ते मोठेसे वाढले नाही परंतु त्याणें मकस जाणारे याचेकरु लोक लुटले, त्यावरून तो कांथाविष्ट फारच जाला; कां किं, त्याणें केवळ धार्मिक साधुपणाचें गोंग केलें होतें, स्मृणून त्याला शिवाजीचा पारिपत्यास अवश्यउद्युक्त व्हावें लागलें.

जे दोघे सरदार बरोबर फौज देऊन दक्षिणेंत शिवाजीवर नेमिले होते, ते मोंगलांत मोठे प्रबळ असत; त्याणीं पूर्वी औरंगजेबाची अवज्ञा केली होती, वास्तव त्यांस दूरचे चाकरीवर नेमिले, आणि त्या कामास पुरेसे गेंव्य दिलें नाहीं, कांकि त्याचा मनोदय त्यांस वाढ वायाचा नव्हता, त्याची मसलतअशी असेलसें वाटतें किं दक्षिणेचें राज्य समचास आपत्ये हातीं लागेल असें रक्षावें.

या पुढें औरंगजेबाचे ते दोघे सरदार लश्कर घेऊन निघाले तेव्हां राजा जयशिंग याचा पुत्र रामशिंग यास औरंगजेबानें आपले जवळ ठेवून घेतला; तो बाह्यकारंतर, स्नेहानें ठेविला, परंतु मनांत असें होतें किं, त्याचे बापापासून कांहीं अपाय नकावा.

जा समयी शिवाजी जहाजावर चढून गोव्यांचे दक्षिणेस जाऊं लागला, तेसमयी ते औरंगजेबाचे दोघे सरदार लश्करासहित नर्मदेस येऊन पोहचले; ते वर्तमान शिवाजीला कळलें नाहीं, मग तो जेव्हां माघारां रायगडाम आला तेव्हां, त्यास समजलें किं, त्या दोघां सरदारांनीं पुण्यांस येऊन पुरंदर किल्ला, आणि सिंहगड यांस घेरा घातला, आणि त्यांचे कित्येक लोक राजगडासही पोहचले.

तो राजा जयशिंग मोठा विख्यात आणि जाजवळ फौज पुष्कळ, असा अकस्मात आल्यानें शिवाजी फार भ्याला आणि कांहीं मसलत करावयाकरितां आपले मोठे मोठे मानकरी रायगडाम बोलाविले; तेही भयपावोन एकचित्त मसलत होईना. मग लोकांमध्ये वर्तमान असें उठलें किं भवानी शिवाजीचे स्वतांत येऊन बोलिली किं, हा जयशिंग हिंदूचा राजा आहे यापुढें तुमचें कांहीं चालावयाचें नाहीं, स्मृणून हे सारे एकचित्त होईनात असे रायगडचे दरबारी लोक शंकित जाळे, परंतु पुरंदरकर किमपि भ्याले नाहीं, ते मोठ्या धैर्यानें लढत होते; त्यांत मुख्य किछेकरी महाडचा देशमुख बाजीपराभुजास होना, त्याजवळ सावळे लोक बरेचकरु लोक होते, त्याणीं फार दिवस किल्ला र-

हा बाजीपराभुजाणे पूर्वी पन्नाळ्यावर राखिलें, तो नव्हें; आणि त्याचा कोणी संबंधीही नव्हें.

दिला;

दिला; शेवटीं दिलीरखान किछ्याचे माचीचा बुर्जाखालीं सुरंग पाडूं लागला असतां, कित्येक वेळा त्या दंडकऱ्यानीं व मावळ्यानीं किछ्याबाहेर येऊन छापा घातला तथापि त्या सुरंग फोडणाऱ्यानीं आपला अर्थ सिद्धीस नेला. तेव्हां त्या किछ्याची माची त्यांचे हातीं लागली आणि ते किछ्यावर जाऊं लागले; तेव्हां त्या दिलीरखानाचे लोकांस असें वाटलें किं किछ्या दस्तगत जाला; त्यावरून आपला सावधपणा टाकून निर्भयपणें लुटूं लागले. तेव्हां त्या दंडकरी लोकांनीं गोळ्यांचा भडमार असा केला किं, त्या लोकांस आपले जिवाचे रक्षणार्थ कोठे तरी आश्रय पहावा लागला; त्याच वेळेस मावळे लोकांचा सरदारानें सारे मावळे लोक जमा करून, हातीं तरवारा घेऊन त्यांवर एकदांच पडला; तेव्हां मोंगलांचे जे लोक उभे राहून लढले ते मारले गेले; बर्कड पळाले तेव्हां दिलीरखान किछ्याखालीं, हत्तीवर बसून आपल्या लोकांचें चातुर्य पहात होता; मग त्याणें आपल्या मोंगलांचा पराभव जाला असें पाहून आपले जथळचे पठाणाचे दोळीस बोलाऊन, त्या पळालेल्या लोकांस धीर देऊन, आपले हातचे धनुष्याचा ठणत्कार करीत ते सारे लोक आपले हत्ती पुढें चालविले; तेव्हां ते जय पावलेले मावळे लोक अत्यंत धैर्य युक्त होवतात, असे लढले किं त्या पठाणांतले ही कित्येक शूर मागे हटूं लागले. त्या समयीं तो दिलीरखान याणें आपले हत्तीवरून मावळे लोकांचा सरदार मोठा पराक्रमी असा पाहून, त्याला तीर मारिला तेणें करून तो तात्काळ मृत्यु पावला, तेव्हां ते सारे मावळे लोक पाठ दाखवून माघारे चाले किछ्यावर पळून गेले, नंतर मोंगल लोक फिरून माचीवर चढले, परंतु त्याणीं पुनः बसून, गोळ्यांचा मार केला तेव्हां ते मानक्यान माघारे दडले. ते समयीं दिलीरखान असें समजला किं या किछ्याचे उत्तरेकडून लढाई करणें उपयोगीं नाही मग त्या किछ्याचा ईशानी कडे वेगळा लहानसा वज्रगड नामें किछ्या आहे, त्याला शिडी लावून वर चढून तेथून त्या किछ्याचे चाले किछ्यावर तोफांचा मार चालविला; तो कित्येक दिवस पर्यंत तसाच चालला होता, परंतु त्या किछ्याचा फारसा नाश जाला नाही; आणि पावसा मुळे मोंगल लोकांचा उपाय चालेना. असें असतां ही पुरंदरकरांनीं उदास चिंत होऊन शिवाजीला पत्र पाठविलें किं, आतां आमचा उपाय नाही किछ्या शत्रूस देतो. तेव्हां शिवाजीचें उत्तर आलें किं तूर्त देऊं नये, त्यावरून किछ्या त्याणीं तसाच राहिला.

जेव्हां जयसिंग शिवाजीचे मुलखांत आला तेव्हां पासूनच शिवाजीनें त्याचीं मच्छ्याचें बोलणें लाविलें होतें तेव्हां पाहून तो त्याणें पूर्वीं केलेलीं कृतिनें

हविमें जाणून, आपले बंदोबस्तांत किमपि उणें पडें देत नव्हता. तें पाहून शिवाजीनें मोंगलांशीं चाकरीचा करार केला होता त्याप्रमाणें सरळ भावें करून घ्यालें, त्यागला. तो सन सोळाशें पांसष्टांचे सातवे महिन्यांत थोडके लोक बरोबर घेऊन जयशिंंगाचे लश्करांत पोहचला. त्याणें त्याचा संमान करून भेटून आपले राज्याचे बाजूस बसविला. मग दुसरे दिवशीं शिवाजी पुरंदरास दिलीरग्यानाचे भेटीस गेला तेव्हां जयशिंंगानें शिवाजीशीं मसलत करण्याचा विचार त्यास नपुसोन केला, सणून त्याचे मनांत राग होता यास्तव त्याणें शिवाजीला असें सांगितलें किं आझीं किह्या बलात्कारें करून घेउं, आणि तेथचे लोकांस मारून टाकूं. ते समयीं शिवाजीनें त्याशीं आर्जवाचा गोष्टी बोलून किह्याची किह्या त्याचे स्वाधीन केली, तेव्हां असें ठरलें किं मोंगलांचे जितके मुखुरव शिवाजी कडे होते ते सारे घ्यावे, आणि जे निजामशाई मुखुरवांत लेकिल्ले वत्तीस शिवाजी कडे होते त्यांतले बीस मोंगलांस घ्यावे, त्यांत पुरंदर व सिंहगड घ्यावा; बाकी जे उरले बारा ते शिवाजीनें दिलीचा बादशाहा पासून चाकरी करितां जहागीर करून घ्यावे. ते वेळेस शिवाजीचा पुत्र संभाजी आठां वर्षांचा होता. त्यास पांच हजारों स्वारांची मनसब घ्यावी, असें ठरलें होतें. ते वेळेस जो मुखुरव शिवाजी कडे होता, त्याचा वसूल एकलक्ष सुमारे होत येत, आणि तो जयशिंंगाचा आश्रयानें मोंगलांचे लश्करांत फिरत असें आसा तो अनर्थ शांतीतें पावला.

याशिवाय शिवाजीनें औरंगजेबास विनंती पत्र लिहिलें किं विजापुरचे बादशाहाकडे जो मुखुरव आहे, त्यांत मला चौत पेंकीं चवथार्डे; आणि सरदेशमुखीचा दहावा अंश, घ्यावा; हीं दोन्ही मिळून उत्पन्न सुमार होत पांच लक्ष याप्रमाणें शिवाजीनें औरंगजेबास मागून त्याला स्वामित्व बर्पास तीन लक्ष होत घ्यावे, असें चाळीस लक्ष पर्यंत भरणा होई तो देत असावें, असें कबूल केलें. त्या वेळेस औरंगजेबाचे मनांत होतें किं विजापुरचें राज्य बुडवावे, सणून त्याणें तें मान्य करून लिहिलें किं एक हापता आतांच घ्यावा, व विजापुरकरांचा मुखुरव घेण्याविषयीं राजा जयशिंंग यास फौजेसहित सहाय्य द्यावें याशिवाय शिवाजीनें जयशिंंगाशीं ठरविलें तेंही मान्य केलें.

मग शिवाजी आपले पटिले कराराप्रमाणें दोन हजार स्वार आणि आठ हजार पायदळ बरोबर घेऊन जयशिंंगाची कुमक करित होता. त्याणें प्रथम फलटण घेतलें, व त्याचे मावळे लोक याणीं तांदोरा किह्या शिडी लावून घेतला.

इकडे विजापुरकर आदिलशाह याणें आपली सेनेची सिद्धता करून
मोंगलांनीं

मोंगल्यानीं आपले विजापुरी नवाबें क्षणून फारफार बोळणे केलें; आणि धु-
वईचें गद्दिलेलें जें स्वामिन्स संबंधी देणें, तेंही तत्ताधिपतीला द्यावयाससिद्ध
जाला; परंतु जयशिं ग ऐकेना, तो अकुंठित गतीनें मंगळवेढ्या पर्यंत पोचला,
तेथें विजापुरकरांचें स्वार आलें; त्यांची व यांची गांठ पडतांच, ते मोठ्या शायें
करून लढले; त्यांत अवदुलसद्दमद विजापुरचा प्रधान तो मुख्य सरदार,
त्याचे आजेंत ते लश्कर वागत असे. याखेरीज जें दुसरे सरदार होते ते ए-
क अवदुलकरीम, वयालांकरवान, व रववासरवान, वशिही अजीम, तो शि-
हीजोद्दगचा पुत्र; व व्यंकोजी राजा भोंसला, तो शिवाजीचा भाउवंद होता;
आणि गताजीमान्या, ससवाडचा देशमुख; या दोघांहीं विजापुरकरांचें फौ-
जेंत मराठे त्यागांचें आधिपत्य स्वीकारिलें, याणीं व यांजवळचें मराठ्यांलोका-
नीं, त्यालढाईंत मोठी शर्थ केली.

शिवाजी व त्याचा सरदार नेटाजी पालकर या दोघाही मोंगल्याचा पक्ष
स्वीकारित्यावर, हे आपले पगकसें करून मोठे विरव्यात जाले; ते असे कि जो-
ची कीर्ति औरंगजेबापाशीं जाडून, तो प्रसन्न जाला; आणि त्याणें शिवाजीला
बहुमान सृचक वस्त्रें पाठविलीं. याखेरीज जांमध्यें शिवाजीची बहुत प्रकारें
स्तुती, असें एक पत्र पाठविलें.

मग कांहीं दिवसांनीं दुसरे एक पत्र पाठविलें, त्यांत असें लिहिलें, किं
तुझीं येऊन भेटावें नंतर तुमचा मोठा संमान होईल; आणि तुम्हाला जावळेस
दक्षिणेस जावयाचें असेल, त्यावेळेस कांहीं अडचण पडणार नाही. या प-
त्राच्या मजकूर व जयशिं गाची मसलत यांवरून शिवाजीचा निश्चय जाला,
किं दिह्दीस जावें; तेद्वीं त्याणें आपले सारे मानकरी लोक यांस सांगून पाठ-
विलें किं सर्वोद्दी गयगडीं येऊन हजीर द्यावें; मग ते सारे येऊन हजीर होत,
तावत्काळ पर्यंत, त्याणें आपल्या असल्या किह्यांच्या वंदोवस्त आपण जा-
ऊन केला.

नंतर गयगडीं येऊन त्याणें सर्व मानकरी यांचें समक्ष मोरोचिसरु पि-
गळे व आवाजी मोनदेव, व आनाजी देना, या तिघाजणास आज्ञा केली कीं,
मीं दिह्दीस जाऊन येईन, तो पर्यंत, तुझीं मुख्यत्वे करून कारभार करावा. म-
ग तो संभाजी नामें पुत्रास बरोबर घेऊन सन सोळाशें सदसदांचे तिसरे म-
हिन्यात दिह्दीस जावया करितां निघाला. त्याचे बरोबर पांचशें स्वार व ए-
क हजार मावळे लोक होते; मग तो दिह्दी जवळ गेला तेद्वीं औरंगजेबानें ज-

+ त्यालढाईवरून विजापुरकरांनीं गवाजी मान्यास काही देनास मुद्रुख जहागीर
दिला, त्याची सनद अद्यापि त्यांचे वस्थानजवळ आहे.

मशिंगराजा जयशिंंगाचा पुत्र व दुसरा एक लहानसा सरदार, असे दोघे त्याचे भेदीस सामोरे पाठविले, आपण किंवा आपले जवळचा कोणी मोठा माणूस न पाठविला. हा अपमान शिवाजी मनांत समजला परंतु सहन केलें. यापुढें शिवाजीनें जेव्हां दरबारांत बादशाहास नजर दिली, तेव्हां त्यास पांच हजार स्वारांचा मनसबदारांचे पंगतींत बसविला, तेव्हां शिवाजीला राग आटपेना. यास्तव जे त्या ओळींत बसलेले होते लोक, त्यांशीं आपली खिन्नता समजें, कांहीं बोलिला, त्यांहीं नें बादशाहास कळविलें. त्यावरून दरबारी लोक आपआपले घरां गेल्यावर, बादशाह्याचा असानिराप गेला किं. शिवाजीनें फिरून दरबारी येऊं नये. तेव्हां शिवाजीचे मनांत कांहीं भय उत्पन्न जालें, त्याणें औरंगजेबास विनंती केली किं. मीं स्वामीची सेवा कशी केली, व आज्ञेप्रमाणें निघोन आलों कसा, तें सर्व ध्यानांत आणावें, आणि जर माझे चाकरीचें येथें प्रयोजन नसलें, तर माझे सुलरवीं मला माघारें जावयास आज्ञा द्यावी. मीं व माझे बरोबरचे लोक यांस एथचें पाणी मानन नाहीं. त्यावरून औरंगजेब कांहीं स्पष्ट उत्तर देईना, आणि शहराचा कोंतवालास सांगीतलें किं शिवाजी जाहवेळीं त आहे, ती सभोंवती चवकी बशीव आणि जर तो कुठे वाडया बाहेर जाऊं लागला, तर तो आपले हातचा सुटून जाईना, असा बंदोबस्त राख. त्याणें याप्रमाणें केलें तेव्हां, शिवाजीनें पुनः विनंती केली किं, हा जुलूम मजवर गुदरला; त्यास जे माझे बरोबरचे लोक आहेत, यांस तरी माघारें जावयास आज्ञा द्यावी. ही विनंती औरंगजेबानें नाकारून मानिली, आणि लोक जाऊं दिले. मग आतां शिवाजी पक्षा हातीं लागला, असें मनांत समजून. मोठा हर्ष पावला; शिवाजीनें तर आपल्ये मसळती करितां तसें केलें. त्याचे लोक गेल्यावर तो तेथचे दरबारी मोठे मोठे मान करी लोक यांचे घरोघर नित्य नित्य जाऊन त्यांस कित्येक पदार्थ भेदी देऊन त्यांशीं स्नेह पाडूं लागला; मग जेव्हां बळुत स्नेही जाले, तेव्हां, आपले शरीरास समाधान नाहीं असें सोंग करून थोडकेच दिवसांत केवळ मरणोन्मुख जाल्या सारखें दाखविलें. पुढें थोडकेंसें समाधान जालेंसें करून दाखविलें, आणि कित्येक बादशाहास धर्म केला, नंतर कित्येकांवेद्यांस नजरा पाठविल्या; याखेरीज आपले इष्ट यांचे घरोघर व कित्येक देवस्थानी व ब्राह्मण व फकीर, व गैरे कित्येक गरीब लोक, यांस मिठाई व गैरे पदार्थ द्यावयाकरितां मोठे मोठे बुरडी पेटारे भरून पाठवूं लागला; असें कित्येक दिवस चालविलें. मग एक दिवशीं आपला पुत्र व आपण दोघे दोहों पेटाऱ्यांत निजून, माणसां कडून ते पेटारे शहरा बाहेर, एकीकडे आपले संकेतस्थळीं नेववून तिथे बाहेर निघोन दोघे एकाचोड्यावर बसून पळाले; ते दुसरे दिवशीं मथुरेस जाऊन

ऊन पोहचले, तेथे कोणी दक्षिणी ब्राह्मणांचे घरी पुत्रास ठेवून, आपण आपले बंग-
वरचा लोकांसहित गोसाव्यांचा वैय धरून, तीर्थे करीत करीत, माघारा दक्षिणे-
स गेला. तो शिवाजी सासणांचे बाराव्या महिन्यांत रायगडी पोहचला.

शिवाजी दिल्लीहून माघारा आपल्या सुलतानी रायगडास आला, तेव्हां त्या-
णें पाहिलें किं, सर्व गोष्टी आपणास अनुकूल आहेत; त्या अशा, जयशिंंगानें वि-
जापुरास वेढा घातला होता, तो तेथें जय पावला नाहीं, व त्या मोगल लोकांचें काम
फार धिमें यास्तव गोवळकोंडचा बादशाहानें आपला एक मोठा सरदार फौजेस-
हित विजापुरकरांचे साहाय्यास पाठविला; मग तो जयशिंंग पुरंदर व सिंहग-
ड इत्यादि किल्ल्यांतून आपले लोक ठेवून, माघारा दिल्लीस गेला. हें वर्तमान स-
न सोळाशें सदसष्टांत घडलें. तो जयशिंंग गेल्यावर मोरोत्रिमळ पिंगळे याणीं
ते मोगल हांकून दिले; आणि शिवाजी कोंकणांत आल्यावर, थोडेच दिवसां-
त कालियानी परगणा बहुतेक हस्तगत जाला.

औरंगजेब शिवाजी पळून गेला लपून फार रिवंन जाला, परंतु आपले
मनांत शिवाजीचा मोठा संमान करून पाठवावयाचा होता; असें दारववून, जय
शिंंगाचा पुत्र रामशिंंग शिवाजीला पळून जाण्यास अनुकूल होता त्याला दर-
बार मनाकेंले, आणि त्याचा बाप जयशिंंग पराभव पावला या निमित्तें करून ना-
घारा दिल्लीस बोलाविला, नंतर त्या कामावर सुलतान माजु मनामें दुसरा सरदा-
र नेमिला; तो सुलतान पूर्वी दक्षिणेस पाठविला असतां, जेव्हां जयशिंंग नेमि-
ला, तेव्हां त्यास माघारा बोलावून नेला; तो जयशिंंग याचा पराभव जाल्यावर पुनः
पाठविला. तेव्हां तो दक्षिणेहून माघारा दिल्लीस येत असतां वाटेसच त्यास अ-
समाधान होऊन मृत्यु पावला.



सन सोळाशें सदसष्टां पासून सोळाशें एकुण हात्तर पर्यंत जाले-
लीं वर्तमानें मिळून भाग सातवा.

सातव्या भागाची अनुक्रमणिका.

सुलतान माजु म आणि जशवंतशिंंग यांचे स्वभावाचा प्रकार. १

त्याचे योगें करून शिवाजीस बादशाहा पासून कांहीं उपकार घडला. २

विजापुरकरांशी आणि मोगलांशी सत्ता जाला. ३

विजापुरकर व गोवळकोंडकर याणीं वर्षास शिवाजीला खंडणी यावी
असा नेम ठरला. ४

गोवें आणि जंजिरा यांस घ्यावयास शिवाजी गेला परंतु जय पावला
नाहीं.

नाहीं. ५

शिवाजी आपले मुलस्वी वसुलाचा वलशकराचा बंदोबस्त करीत असतां लोक नानाप्रकारचा अटकळी करीत होते तें. ६

त्याणें नवे कायदे चालविले तो प्रकार. ७

त्याचे जवळ राज्यकारभार चालविणारे कोण कोण कसे कसे होते तें प्रकरण. ८

भाग सातवा.

दक्षिणेचा अधिकारी सुलतान माजुमनामें यास औरंगजेबानें पुनः केला, त्याचे बरोबर दुसरा जशवंतशिंग आला झणून, शिवाजी आनंद पावला, काकिं दिल्लीमध्ये त्याचें त्याशीं दृष्टत्व पडलें होतें. त्या जशवंतशिंगास लोक थोर कुलीन स्मणत होते, परंतु तो कृपण होता, तो गुणरजपुत लोकांमध्ये बहुधा असतो, तो हिंदूंचे धर्मास फार मानीत असे. औरंगजेबाचा विश्वास त्यावर न होता; काकिं तो पूर्वित्यास प्रतिकूल होता.

सुलतान माजुमनर, बहुत प्रकारें उत्तम गुणवंत होता, पण मोठा उधका आणि अत्यंत विषयी असे; तो कांहीं कार्याविषयी बरा करून घ्यावयास केवळ सुलभ असे; तो बहुधा जशवंतशिंगाचें बोलणें मानीत होता.

या दोघांचा स्वभाव पाहून शिवाजी असें समजला किं, यांनां कांहीं द्रव्य दिलें असतां, आपलें कार्य सिद्धीस जाईल. झणून त्याणें कित्येक द्रव्य रचून सुलतान माजुमास विनंती केली किं, दिल्लीचे बादशाहाचे चाकराविषयी माझें मन निष्कपट आहे; त्यास, तुझीं मजविषयी बादशाहास विनंती करून मजवर पहिल्या प्रमाणें त्याची कृपा होई असें करावें. तेव्हां सुलतान माजुमानें बादशाहास कांहीं लिहिलें, त्यावरून शिवाजीला राजा असें पद प्राप्त जालें; आणि पुणें व चाकण व सुपें परगणा, हे त्यास मिळाले. चांदील पुरंदर व सिंहगड हे औरंगजेबानें आपल्यास ठेविले, त्या शिवाजीचा पुत्र संभाजी यास पूर्वित्तेऊं केलेली मनसब दिली; आणि वराडांत एक जाहागीर खेरीज दिली.

त्या औरंगजेबाची एवढी कृपा होण्याचें कारण असें दिसतें किं, शिवाजी कधीं तरी दिल्लीस येईल मग दगा करावा असें त्याचे मनांत असेल, काकिं त्याचा पहिल्या पासून असा दुष्ट स्वभाव होताच.

सन सोळाशें अडसष्टांमध्ये, विजापुरकरांचा वकील आग्रें शहरांत येऊन औरंगजेब आणि अल्ली आदिलशाह विजापुरकर, यांशीं नव्हाला. इतः पराबुद्ध नव्हावें झणून विजापुरकरांनं औरंगजेबास सोलापुर परगणा, व कि-

त्या. त्यांचा वस्त्र एकलक्ष गेर्जा दज्जल होत येत होता गोरेडे केला. त्याच वेळ सज्जबंतशिंगाचे आश्रयाने शिवाजी विजापुरकरांकडे भोत बंदरासुग्गी सावें लागला; तेव्हां त्याचे बदल वधीन तीन लक्ष रुपये पुतण्या घ्यावयास केले. हे वर्तमान लोकांत प्रसिद्ध होऊ दिले नाही; कांकि पूर्वी सुमलमानांनी हिंदूजिंकिले होते, त्यास खंडणी देणें, खणजे त्या लोकांस केवळ लज्जास्पद होई. गोंकळ कोड्या बादशाह तोही अशाच कोडीं विनिर्ते करून, शिवाजीला वर्षाभर फांच लक्ष रुपये देऊं लागला.

त्या नंतर शिवाजीचे मनांत आले कि गोवे एका एकी आभा घातून घ्यावे, परंतु ते पोर्तुगीस लोक त्याची मसलत समजून नाबध जाले. मग त्याणे जंजिरा घ्यावयाचा उद्योग केला, तो बहुत सुद्ध जाले तरी हातीं लागला नाही.

मग शिवाजी दोन वर्षे पर्यंत रिकामा होता, तेव्हां कित्येक लोक कल्याणकडे आगले कि याणे एवढा लौकिक मेळवेल ना तो तो आतां व्यर्थ जाईल. कांकि हा अंगदी रिकामा बसला दृष्टून. शिवाजी तर उगाच राहिला नव्हता, तो आपले राज्याचे बळरकराचे वर्तणुकेचे कायदे फांही नवे नवे करून, कांही कांही जुने मांडून, शोकगी करीत होता. त्या कायद्यांचा प्रकार लिहिला पाहिजे, कांकि त्या पुढें जे मगढे राजे आले, ते त्या कायद्याप्रमाणें चालत होते.

शिवाजीचा मावळ्यास मूळ मावळे बंदकरी लोक, ते पायदळ; त्यांचे योगेंकरून मोठे मोठे किल्ले घेऊन, मग सुलुख कुटून ते द्रव्य त्या घेतलेल्या किळ्यांवर नेऊन ठेविता जाला. इतके दिवस त्याणें स्वार फारसे वाळगले नव्हते. आणि पापूर्वी त्याचा लौकिकही मोठा जाला नव्हता; तो चापुढें फारच बहादला.

शिवाजीचे मावळे लोक घाटमाथां रहात होते, बंदकरी कोंकणांत राहान असत. ते हत्यारे व गेरे सरंजाम आपला बाळगीत असत. परंतु दारु गोळी व गेरे सरकारचें मागोन घेत. त्यांची वस्त्रे एकसारखी नव्हतीं, बहुधा ते लोक सत्ताभारिखे मांड जोळणें चालून कांचे भिडवीत; आणि दोकीस पागोटें सर्वांचा असे, आणखी कित्येक अंगरखे घाळीत, आणि कित्येक धोवें पांघरत. त्यांची हत्यारे तरवार व दाल व बंदूक, या प्रमाणें असतां. दहास खं एक तीरकमाण बाळगी. कांकि गत्री स बंदुकेचा बारानें लोक सावध न व्हावे याकरितां. ते बंदकरी लोक बंदुकेचा कामांत मोठे निपुण होते; परंतु त्यांस मावळे लोकांनमाणें तरवार घेऊन दुसऱ्याचे अंगाची अंग भिडवून, चुडकती घेत नव्हते. बंदकरी लोक व मावळे लोक यांस जसें मोठे मोठे कुडे चढत जातो येत दानें, तसें इतर लोकांस येत नव्हतें. त्यांमध्ये दहा लोकांत एक गा-

ईक, पन्नाभास एक हवालदार, शंभरांस एक जुमलेदार, हजारोंस, एक हजारि नामें, सरदार असे, त्याहून मोठा पांचहजारी असे, त्यापेक्षा सरनोबत नामें मुख्य असे.

त्याचे स्वारांत दोन भेद होते, एक बारगीर, एक शिलेदार, बारगीर सरकारचे घोड्यावर बसणारे, आणि शिलेदार आपल्या घोड्यावर बसणारे होते; त्यांत बारगीरयांचे समुदायांस पागा आर्षी नावें ठेवून, युद्ध प्रसंगीं शिलेदारांचे वर्तणुकेचा बंदोबस्तास, त्या पागांची नेमणूक करीत असे.

मराठे स्वारायांचीं वस्त्रें अशीं; चौळणा, वरुदार अंगरखा, व कंबर बंध, त्यांतच तरवार बळकट बांधित; आणि पागांच्याचे वेढे डोकीवरून हनवदाखाळून घेऊन, कान सुद्धा झांकून मोठ्या बंदोबस्तानें बांधित; आणि मिशा मोठमोठ्या गरबीत. बहुतेककाल त्या लोकांचें हत्यार भाला, त्याविषयी ते बहुतेक कुशळ असत, आणि कित्येक दाल तरवारवाले व कित्येक बंदुक्वाले होते. त्यांत पंचविसां स्वारांस एक हवालदार असे, आणि सवाशें स्वारांस एक जुमलेदार, पांचां जुमलेदारांस एक सुभेदार, दर सुभेदारास एक एक हिशेबालिहिणार व एक एक त्या हिशेबाची चौकशी करणारा शिवाजीनें ठेवून दिलेला असे; तेलिहिणार व चौकशीकरणारे ब्राह्मण किंवा परभू असत. दहा सुभेदारांस एक मुख्य सरदार, त्याचें नाव पांच हजारी असे. त्याचे जवळ सरकारचा ठेवणार्ईत, हिशेबाची चौकशीकरणारा, मुजुमदार नामें असे. तो ब्राह्मण, आणि त्याचे दाताखालीं आमीन नामें सरकारचा परभू असे. या खेरीज कित्येक सरदारांजवळ कित्येक सरकारी कारकून व कित्येक त्या सरदारांचे खासगीचे कारकून असेत. याशिवाय सर्व मोठे मोठे सरदार यांजवळ गुप्त रूपें करून बाहेरली बातमी कळविणारे जासूद होते; शिवाजीजवळ एक बहिरजी नामें जासूद होता; लोक कल्याण करीत किं भवानी येऊन शिवाजीला अत्यंत गुप्तवर्तमान कळवित्ये, त्याचें कारण तो बहिरजी जासूद होता. सरनोबत दोन असेत, एक स्वारांचा असे, एक पायदळाचा असे.

जेव्हां शिवाजी फौज ठेवूं लागला तेव्हां कोणी आपला जुना चाकर आमीन घेतल्यावांचून नवा ठेवीत नसे. कोणास कांहीं लूट किंवा शत्रूचा कांहीं जित्तस सांपडला असता त्याणें तो जित्तस सरकारांत नेऊन द्यावा; मग त्याचे योग्यते प्रमाणें त्यास कांहीं भाग देऊन त्याची प्रशंसा करावी अशी चाल होती. शिवाजीनें शत्रूस लुटावयाची मनाई केली नाहीं, परंतु गाई व शेतकरी लोक व बायका यांस उपद्रव करूं नये; आणि मुसलमान लोक व त्यांचे पक्षपाती कोणी द्रव्यवंत हिंदु लोक यांस धरून नेऊन पेका घेऊन सोडावे असं होतें. शिवा-

जींचे लश्करांत कोणी बायको बगवत नेऊ नये, जर कोणी नेला तर त्याचें बोक-
सारावें असानेम होता. कोणी शिपाई गोर्धे करून ठवत असत जर त्याचा पा-
र लागला तर, त्याला नावासच दवून कांहीं बक्षीस देत असे. तो शिवाजी व
हुधा कोणास जहागीर देत नसे कांकि आपल्या मुलखात जहागीरदार का-
नवादावे असें त्याचे मनांत असे. सर्व किड्यांस ब्राह्मण व गमोशी व मद्यार
व मांग हे शिवंदी खेरीज असेत; त्यानां किड्याचे सभोवतीं वेतनें दिली अ-
सत. त्याणीं किड्याची चौकशी गरबावी असें होतें, जे ब्राह्मण होते त्यांस स-
बनीस सणत; त्याणीं तेथील धान्यादिकाच्या बंदोबस्त राखावा; आणि किड्या-
न रांदावें. इतर जे गमोशी व मद्यार आणि मांग यांस गडकरी म्हणत; त्याणीं
बाहेर राहून बाहेरची चौकशी करावी; ते गडकरी किल्लात्मण जे केवळ आप-
ली माता असें मानीत असत.

प्रतिवर्षीं दसऱ्यास शिवाजी मोठा समारंभ करी, त्या वेळेस आपलें स-
र्व लश्कराची हजीरी घेत असे, घोडे व माणूस व शस्त्रें यांचा खुणा लिहीत अ-
से; हजीरी जाल्यावर ते लोक बहुधा स्वारीस जात असत.

प्रतिवर्षीं सरकारांत हिशेबाची चौकशी होऊन कोणाचें देणें गहिलें
असल्यास, प्रांतांतील वसूल जमा करणारास त्याचा पैका द्यावयास आज्ञा द-
ई परंतु गांवांस उपद्रव करीत नसे.

शिवाजीनें जे वसुलाचे कायदे केले त्यांस मूळ दादोजी कोंडदेवानें जो-
नेम ठरविला होता तें. तो दर वर्षीस पिकाची पहाणी करून वसूल ठरवित
असे, असें वाटतें किं जमिनीचें उत्पन्न त्यांतील तीन भाग रेंतेस उरवून, दोन स-
रकाराचें घ्यावे असें होतें, कधीं नवा मुलुख शिवाजीचे हातीं लागला असतां,
लश्करादिसंबंधी खर्च घ्यावयाची चाल असल्यास ती मोडी आणि मखत्यानें
वसूल घेणें आढळलें असतां तेंही मना करी.

त्याचे मुलखां सर्व देशमुख व देशपांडे यांहीं आपला दूक जो घेण, तो त्या-
णीं सरकारची आज्ञा जाल्यावांचून घेऊं नये असें होतें.

शिवाजीचे कित्येक मानकरी लोक मसलत करीत किं, लश्करास स्वचा-
ची नेमणूक परभारां गांवगंता करावी; परंतु तें शिवाजीचा मनास येइना कां किं
ते लोक स्वयें सत्ता करूं लागतील, आणि रेंतेस उपद्रव होईल. त्या शिवाजीनें
विजापुराचें मुलखांत अशी अवस्था पाहिली होती; याच विषयीं त्याणें जेथें आ-
पली फौज देवा यास योग्य नाहीं, असा किड्या अथवा मुंड कोट पाहिला असतां,
खणून टाकी. त्याणें घेतलेल्या नव्या मुलखां जेजें देवग्यानाकडे पूर्वी कोणी
दिलेले तें तें तस तसे चालविलें.

शिवाजीने वसुळाचे कायदे पार मुलान केले दाखून, मराठे लोक त्याची प्रशंसा करीत, आणि या योगे प्रजेस सुख होतें असें दाखवत; परंतु त्याचें कर्म येवढें वर्णनीय नव्हतें, कां किं तो स्वयें पहाणी करावयासरिकामा नव्हता; त्यामुळे त्याचे कायदे चांगले असले तरी लोकांस सुख होणें दुर्लभ. त्यावेळेचा एक मुसलमान बरबर लिहिणार होता, आणि एक इंग्रज मुलुख पाहावया करितां गेला होता; त्याचा लेखावरून असें वाटतें दुसऱ्या मुलखापेक्षां, शिवाजीचे मुलखाची प्रजा बेजार होती. आणखी त्या मुसलमानाचेही बरबर लिहिण्यांत असें किं, शिवाजी मोठा नाशक. त्या शिवाजीचा हातीं जे विजापुरचे मुलुख लागले होते, त्यांतील पहिली मरवत्याची चाल मोडून प्रतिवर्षी पहाणी करून वसूल घेतल्यामुळे, तेथचे प्रजेस मात्र, हितावह पडलें असेल.

शिवाजीचा राज्यांत मुलुखसंबंधें किंवा द्रव्यसंबंधें, फिर्यादेची पंचाईत करीत. इतर न्याय बहुधा शास्त्ररीती पाळून करीत; आणि पूर्वी मुसलमानांनीं आपले कुराणांतली जी रीति लाविली होती, तीही थोडीशी घेत; आणि मनसोबी करीत. या दिवसांत हिंदूचे शास्त्रास आणि मराठे लोकांचे रीतीस अंतर दिसतें, त्याचें कारण हेंच असेल.

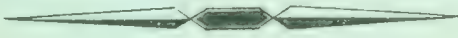
शिवाजीनें आपला राज्य कारभार चालवाया करितां, आठ प्रधान केले. त्यांचीं नामें आणि कार्ये, यांचा विस्तार असा. पहिला प्रधान पेशवा, तो सर्व श्रेष्ठ; त्याणें सर्व चौकशी करावी. दुसरा, मजीमदार, त्याणें सर्व जमाबंदी करून, खर्चाची चौकशी राखावी. तिसरा सुणीस त्याणें दत्तराचें रक्षण करावें, आणि स्मरणार्थ सर्व संदांचा नकला सरकारचे वहीवर लिहाव्या. चवथा वांकनीस, त्याचें काम रवासगी शिबंदी व रवासगी दत्तर यांची सर्व बंदोबस्ती राखावी. पांचवा सरनोबत तो लश्करांत मुख्य, त्याणें मुख्य पणानें लश्करांत काम करावें. साहावा डबीर त्याणें पर राज्याची चौकशी करीत असावें, आणि परकी राजाशीं कांहीं काम पडलें असतां तें त्याणें करावें; व कोणी बाहेरचा वकील आला तर त्याशींही बोलणें त्याणेंच करावें. सातवा न्यायाधीश तो न्याय करणाग. आठवा न्यायशास्त्री, त्याणें शास्त्रार्थसंबंधी कामें करावीं. शिवाजीचे वेळचीं या आठां प्रधानांचीं नावें; पेशवे मोरोत्रिमल पिंगळे. मजीमदार आबाजी सोनदेव, कालियानी परगण्याचा सुभेदार. सुरणीस आनाजी दत्तो, वांकनीस दत्ताजी पंत. सरनोबत दोधे, एक त्यारांचा प्रतापराव गुजर. दुसरा पायदळाचा येसजी कंक. डबीर सोमनाथ पंत. न्यायाधीश दोधे, एक निराजी रावजी, दुसरा गोमाजी नाईक. न्यायशास्त्री शंभुपाध्ये पहिले, आणि त्यांचे पाठीमागें रघुनाथ पंत झाले; या अष्टप्रधानांतले न्यायाधीश व न्याय शास्त्री या दोघांचाचून, बरकडांस शिवाजीचा

जीचा लश्करांत अधिकार होत. त्यामुळे त्यास बहुत्या आपआपले अधिकार स-
ंभाळावयास पावत नव्हते; यास्तव ते आपआपला एकेक कारकून नेवून कांते
वाळवीत होते. त्यांत जाला मोर्तबदोकावयाची आज्ञा होती, त्याला मुतालिक
दखणत. यांची व्यवहारी नावे, अशीं कारभारी व दिवाण, फडनीस, सबनीस,
कारखाननीस, चिटनीस, जामदार, पोतनीस, यांत फडणीस याणें रव्याची
चौकशी करावी. सबनीस याणें दफ्तरीची चौकशी करावी. कारखाननीस-
याणें किन्न्याचे व लश्कराचे उपयोगी अन्नादि सर्व पदार्थांचा बंदोबस्त करावा.
चिटनीस याणें कागदपत्र आलेले व कुठें पाठवावयाचें याचा बंदोबस्त करा-
वा. जामदार याणें नाण्यावांचून सर्व प्रकारचें जवाहीर व अळंकार संभाळावे.
पोतनीस याणें पैका संभाळावा.

शिवाजी आपले जवळ निरंतर फडनीस, व जामदार, व चिटनीस, व फा-
रशी कागदपत्र वाचणारा फारसनीस, असें ठेवीत असे, त्यांत जो चिटनीस,
तो बाळाजी आनाजी नामें परभू होता. त्याला शिवाजीनें एकवेळ मुंबईस कांहीं
कामांसाठीं इंग्रजी सरकारांत पाठविला होता, तेव्हां तो साहेबला कांस मोठा च-
तुरसा वाटला.

फडनीस वाळकृष्ण पंत हणमंते, तो शहाजीचा मुख्य कारभार्याचा भा-
ऊ बंद होता.

शेयापानाईक पुंडे, चांभारगोंदेकर जांजवळ शहाजीचे लग्नाचे पृथ्वी, मा-
लोजी भोंसल्याचा पैका होता, त्याचा नातू तो शिवाजीचे जवळचा जामदार.



सन सोळाशें सत्तरां पासून सत्याहात्तरपर्यंत झालेलीं वर्तमाने
मिळून भाग आठवा.

अनुक्रमणिका.

पृथ्वी असें वाटत होतें किं आतां दक्षिणदेशीं बहुत दिवस पर्यंत उपद्रव
होणार नाहीं परंतु त्यास अंतर पडलें.

तानाजी मालुसरा याणें सिंदगड घेतला आणि त्याच वेळेस तेथेंच मृत्यु
पावला.

आणखी कित्येक किल्ले शिवाजीचे हस्तगत झाले.

जंजिरा शिवाजीनें घेतलाच असता, परंतु तिघां शिहीं मुळें, त्याचे हातीं
लागला नाहीं.

ते शिंदी आपला सुदुख मोंगलांस देऊन, त्यांचे चाकरीस राहिले.
शिवाजी सुरत लुटून माघारा गेला त्यावेळेस त्याला धरावयाकरितां,
मोंगल जे गेले ते त्याणें जिंकिले.

शिवाजीनें स्वानदेश लुटला आणि वसुलाची चवथाई प्रतिवर्षी घेत
जावी असें ठरविलें. व ओंढा पाठा व साल्हेर हे किल्ले घेतले.

मोंगललांक शिवाजीस जिंकवयाचा आळस किंनिमित्त करीत होते तें.
मोंगलांचा राज्यांतून दक्षिणदेशाचा कांहीं नवा बंदोबस्त झाला तो.
मराठे लोक व मोंगल लोक यांचे युद्धान्त मराठे लोक जय पाऊन मोठे वि-
ख्यात झाले तें प्रकरण.

शिवाजीचें आणि इंग्रजांचें कांहीं बोलणें झालें तें.

शिवाजीनें गोंवळ कोड्यामध्ये स्वारी केली असतां, त्याचे पाठीमागें जं-
जिन्याहून आणि सुतेंहून लढाऊ गलबतें येऊन समुद्रतीरचे त्याचे गांव लुटले.

विजापुरचा बादशाह अह्मी आदिलशाह याचा मृत्यु.

शिवाजीनें डुबळी शहर लुटलें; आणि विजापुरचे सरकाराशीं युद्ध केलें.

शिवाजी आणि प्रतापराव यांमध्ये कांहीं वैमनस्य पडलें.

शिवाजीनें कांहीं कोथेंकरून निरोप पाठविला लष्णून तो प्रतापराव
विजापुरचे लश्कराशीं अविचारानें युद्ध करून मृत्यु पावला.

त्या युद्धान्त मराठे सरदार कोण कोण होते त्याणीं आपलें लश्कर वांच-
वून विजापुरकरांचा लश्कराचा पराभव केला; आणि शिवाजीनें त्यांचा सन्मान
केला.

शिवाजीला राज्याभिषेक झाला.

त्याणें इंग्रजलोकांशीं तह केला, व कित्येक नवे किल्ले बांधिले.

त्या शिवाजीचा शरीरीं सातान्यामध्ये समाधान नाहींसें झालें.

भाग आठवा.

सन सोळाशें सत्तर सुमारें, असें दिसत होतें किं इतः पर दक्षिणेंत वडून
न दिवस गडबड होणार नाहीं; कांकि विजापुरकर व मोंगल यांचा सल्ला झाला,
आणि शिवाजीस जें मिळालें आहे तितक्यानेंच तृप्ति होऊन तो स्वस्थ राही-
ल: हा एक सुमार. असें असतां औरंगजेबास समजलें किं आपला पुत्र सु-
लतान माजुम जो दक्षिणेचा मुख्य अधिकारी केला तो वज्रशवंत शिंग हे शि-
वाजीपासून कांहीं पैका घेतात; यावरून त्याणें शिवाजी कांहीं घात करी-
ल, असें समजून पुत्रास लिहिलें किं शिवाजी व त्याचे कित्येक सरदार व सु-

ख्य कारभारी धरून, अवश्य कैद करावे.

तेव्हां शिवाजी औरंगजेबाचा दीर्घद्वेष सनजून पुनः पाहिल्या प्रमाणें सावध पणानें वागूं लागला. तेसमयीं त्याचे मनांत आलें कीं पहिल्यानें पुरंदर आणि सिंहगड हे दोन्ही किल्ले घ्यावे. कांकिं पुणें आणि चाकणेंस आपली घेण्या जाण्याची सोय नाहीं, त्या वेळेस सिंहगडाचा सरदार, उद्देवान नामें होता, त्याचे हातारवालीं निवडकरज-पुतलोक दोंते, आणि तो मोठा विख्यात शूर होता; आणखी तो किल्ला फार अवघड, क्षणून लोक असें समजत किंवा किल्ल्याचा घेण्याचा उद्योग व्यर्थ आहे, परंतु तो किल्ला घ्यावयास सुलभ होण्याचें कारण हेंच कीं किल्ला सुटव क्षणून ते किल्ले करी असावध होतें; यावरून शिवाजीनें तानाजी मालुसरे सरदार याशीं मसलत केली, कीं छापा घालून किल्ला घ्यावा; तेव्हां असें ठरलें कीं, तानाजी मालुसरे याणीं आपला कनिष्ठ बंधू, एक हजार मावळेलोक बरोबर घेऊन त्या कामास जावें.

तो सिंहगड सध्यादिपर्वताचा पूर्वेचे आंगी पुरंदर किल्याचा डोंगराचें टोंक लागलें आहे. तेथें आहे. त्याचे दक्षिणेस व उत्तरेस, सध्याद्रीचा संबंध नाहीं, अर्ध अर्ध कोस उंच कडा तुटलेला आहे. त्यास पूर्वकडे आणि पश्चिमेकडे, मोठे मोठे पर्वत यांचा धाकट्या धाकट्या टेंकड्या लागलेल्या आहेत; तो अर्ध कोस चढून गेल्यावर, केवळ भिंतीप्रमाणें समोवता सारखा तीस तीस हात पर्यंत उंच असा काळा दगड आहे. त्यावर चिरेवंदी भिंत आणि जागोजाग बुरूज आहेत. त्यांचे आंत किल्ल्यावरची जागा त्रिकोण आहे, तीचे समोवता भिंतीच्या घेर कोश सवाकोश सुमारे आहेत. अशा अवघड किल्ल्यांत दरवाजा बांधून प्रवेश होणार नाहींसें दिसतें. त्या किल्ल्यावरून पूर्वेकडे पहावें तो, तेथें एक लहानसें लवण आहे; त्यांतून नीरा नदी चालत्ये, तें ठिकाण पाहोन मनास आनंद वाटतो. उत्तरेकडे मोठें मैदान आहे. तिकडे समूर् पुणें शहर दिसतें; तें पुणें पूर्वी लहानसें गांव होतें, परंतु त्या स्थानाचा योग असा होता कीं, काळें करून ती मोठ्या राजाची राजधानी होईल. त्या सिंहगडाचे दक्षिणेस आणि पश्चिमेस मोठे मोठे पर्वत आकाशास लागल्यासारखे उंच दिसतात, त्या लगत्यास रायगड आहे.

त्या रायगडाहून तानाजी मालुसरे, माघ कृष्ण नवमीस, एक हजार मावळेलोक बरोबर घेऊन चोरवाटेनें रात्रीस सिंहगडाजवळ येऊन पोहचतांच, त्या हजार लोकांचे दोन भाग करून, एका भागाचे पुढें चालविले, ते जेथें भिंती सारखा काळा दगड तीस तीस हात उंचीचा आहे तेथे जाऊन पोहचले, आणि दुसऱ्या भागाचे अंधारुसे मागून चालविले; ते काहींसे भागें राहिले. जे पुढें जाऊन पोहचले, त्यांतील कोणी एक चतुर माणूस आपल्या कबरेस दोरीची शिडी बांधून घेऊन वर चढला. मग त्या शिडीवरून एक एक माणूस जाऊन, तीनशें लोक चढले; आणि

लपून राहिले. आपाखी लोक बंदत होते तो कित्यांत कांहीं तयारीची गडबड होत आहे असें समजून ते मावळे लोक एक माणूस आपल्याकडे घेतो आहे असें दृष्टीस पडताच त्याला आपल्या लोकांस कांहीं शब्दादिरबुणनें वर्तमान कळवायास वेळ नसां पडू देता मावळे याणी तत्काळ मारिला. असें अस्तांही किल्लेकरी अधिक सावधानि-
 रित आहेत असें मावळ्यांस वाटले. तेव्हां जे जवळ मावळे होते, ते घेऊन तानाजी मालुसरा जिकडे ती गडबड होत होती तिकडे चालिला. तो कांहींसा पुढें गेला तो, त्या किल्लेकऱ्यानी अकस्मात हिलाळांचा व चुडींचा मोठा उजेड केला. तेव्हां ते रजपूत लोक तयार होऊन येतात, व कित्येक कंबरा बांधितात, व मावळे त्यांवर चालून जातात. तो ते सारे एक समयावळे देंकरून, दृष्टीस पडले. तेव्हां ते युद्ध मोठ्या निकराचें झालें. त्यांत मावळ्यां पेशां रजपूत फार होते, तरी मावळ्यांच्या जय होईल असें दिसूं लागलें. इतक्यांत तानाजी मालुसरा पडला, तेव्हां मावळे लोक जिकडे दोरीची शिडी होती तिकडे पळून गेले, ते त्या भिंतीशीं जाऊन पोहचतात तो सुन्याजी मालुसरा तानाजीचा भाऊ, बाकी मावळे लोकांसहित येऊन पोहचला. तो हे लोक पळतात असें पाहून मोठ्यानें ओरडून निषेध करून बोलिला, कीं तुमचा बापाचें प्रेत महार नेऊन अमंगळ जागीं टाकितील; त्या दोषाचे अधिकारी मात्र तुम्हीं काल; आस्ती तर दोरीची शिडी तोडिली, आतां मोंगल तुम्हाला मारितील, किंवा तुम्हीं त्याला माराल. असें स्मरण आपल्या बरोबरचे लोकांसहित त्या लोकांस पुनः युद्धास नेले; तेव्हां ते लोक एकदांच हरहर महादेव स्मरण मोंगलांच्या पराभव करिते झाले, असा तो किल्ला घेतला. मग दिवस उगवल्यावर असा ठिकाणा लागला कीं मावळे लोक तीनशें पडले; व रजपूत पांचशें पडले, यांखेरीज दोन तीनशें सुमारे रजपूत जीव घेऊन पळाले, ते कित्याचे भिंतीवरून बाहेर उड्या टाकून मृत्यु पावले.

त्या मावळे लोकांचा असा नेम होता कीं जय झाला क्षणजे घर किंवा दुसरे कांहीं आग घालून पेटवून जय झाल्याची खूण करावी. त्या प्रमाणें त्याणीं तेथें एक मोठें छापरी घर होते ते जाळिलें, तेव्हां शिवाजी आपल्या लोकांचा जय झाला असें समजून बहुत आनंद पावला, परंतु तानाजी पडला असें ऐकित्यावर कष्टी होऊन बोलिला कीं गडसांपडला पण सिंह गेला, नंतर त्याणें सर्व मावळे लोक यांस एकेक रुप्याचें कडे दिलें; व सुर्याजीस किल्लेदार केला.

यानंतर एका महिन्यानें सुर्याजीला पाठवून छाप घालून पुरंदर किल्ला घेतला; तेथें फारसें युद्ध करावें लागलें नाहीं. कोंकणांत माझली किल्ला ध्यावयास बरोबर फौज देऊन मोरोपंत पाठविला. त्याला तेथे दोन महिने युद्ध करावें लागलें त्या युद्धांत मोरोपंताचें एक हजार माणूस मेले; नंतर किल्ला हस्तगत झाला.

यानंतर

यानंतर करनाळा किछा घेतला. आणि त्या वर्षाचा सदाव्या महिन्यापर्यंत कालियानीचा संपूर्ण परगणा हस्तगत केला. त्याच वर्षीत शिवाजीने लोहगड ही घेतला. आणि जंजिरा व्यावयास फौज घेऊन चालिल्या. त्या पूर्वी त्याणें नऊ वर्षे मोरचा लावून. प्रतिवर्षी त्या किछ्याशीं युद्ध चालविलें होतेंच; परंतु या वेळेस जितकें सामर्थ्य असेल. तितकें खर्चून किछा व्यायाचाच. असा निश्चय केला. आणि तेथें जाऊन युद्ध चालविलें. तेव्हां तेथें फत्तेखान शिंदीचा मुख्य होता. तो किछा व्यावयास तयार झाला. परंतु दुसरे तेथें तिघेजण मोठे मोठे शिंदी होते. ते असें समजले कीं, याणें किछा दिला म्हणजे, धणी आस्नास देहांत दंड करील; यास्तव त्याणीं आपले जातीचे लोक वश करून घेतले. आणि फत्तेखानास कैद करून किछा दिला नाही; आणि सुर्वेस एक मोठा मोंगलांचा सरदार होता त्याला लिहिलें, कीं या समयीं जर तुझीं आमचे कुमकेस याल तर आस्नाकडे विजापुर करं चा सुलुख आहे हा. आणि जितकीं लढाऊ गलबतें आस्नाजवळ आहेत तीं तुझाला देऊं. तें त्याणीं मान्य केलें. तेव्हां किछा हातास नयेतां शिवाजी उठून गेला. त्या तिघां शिंदींचीं नांवें. एक शिंदी संभोळ, एक शिंदी याकुट, एक शिंदी खेखे.

त्या वर्षी पर्जन्यकाळ पुर्ता गेला नव्हता. तोंच शिवाजी पंधरा हजार फौज घेऊन सुर्वेस आला; त्या वेळेस तेथे फौज नव्हती म्हणून. तीन दिवस सावकाश पणें शहर लुटून मनांस येईल तसें पुष्कळ द्रव्य जमा केलें; चवथे दिवशीं बक्काणपुरा हून त्याला कांहीं लिहिलें आलें, त्यावरून आपली सारी फौज घेऊन. साल्हेर किछ्याचे वाटेनें आपल्ये सुलुखीं चालिला. तो सुर्वेहून निघताना तेथचा लोकास पत्र देऊन निघाला. त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, तुझीं प्रतिवर्षी बारा लक्ष रुपये खंडणी घाल तर मज पासून तुझाला उपद्रव होणार नाही.

शिवाजी लश्कर सुद्धां चांदोर पावेतों पोहचला तेव्हां. त्यास समजलें कीं, एक मोंगलांकडचा पांच हजार स्वारांचा सरदार आपल्ये पाठिमागें लागला आहे या खेरीज समूर एक मोठी फौज नाशिकाचे वाटेवर. पिंपरीचा घाटाशीं येऊन वाट पाहात बसली आहे. ते समयीं शिवाजीनें आपल्या फौजेचा चार टोळ्या करून. एकीस तें सारें द्रव्य संभाळून न्यावयाचें संपिविलें; इतरांस त्या सरदारांवर जावयाचें काम नेमिलें. त्या तीट्ठीं तिहीं कडे जाऊन मोंगलांशीं युद्ध करूं लागल्या इतक्यांत त्या एका टोळीनें तें द्रव्य नेऊन कोंकणांत पोहचविलें. नंतर शिवाजी समूरचे फौजेस आणि पाठीस लागलेल्या सरदारांस जिंकून कोंकणांत गेला. त्या मोंगल लोकांत एक मगठी फौजेची टोळी होती. ती मध्यें मुख्य मङ्गुरचा देश मुग्वाची रुढी असे. तीचा भ्रतार पूर्वीच गत झाला होता; शिवाजीनें त्या वाईचा संमान करून तिला तीचे सुलुखीं पाठविली.

यानंतर शिवाजीने आपला सरदार प्रतापराव गुजर याजबरोबर फौजदेऊन खानदेश लुटावया करितां पाठविला; तेथेंही मोंगलांचें लश्कर नक्षतें, स्मरण पथेळ लूट केली. या लोकांचे जाण्यांत विशेष हा, कीं याणीं जाताना गांवोगांव लोकांपासून लिहून घेतलें कीं, आसीं शिवाजीस व शिवाजीचा सरदारांस व सुलाची चवथाई देऊं; आणखी आपण लिहून दिलें किं. जे चवथाई देतील त्यांस दुसरा कोणी उपद्रव करील तर त्या पासून संरक्षण करूं. आणि चवथाई दिल्याची पावती देत जाऊं. त्या पुढें मराठे लोक मोंगलांचे सुलखी चवथाई घेत होते, परंतु त्यांचा आरंभ तोच.

सन सोळाशें एकाहत्तराचे प्रारंभी, मोरोपंतानें कित्येक किछे घेतले, त्यांत ओंडा, पटा आणि साल्हेर हे तीन श्रेष्ठ.

असा शिवाजीचा जय होत चालिला असतां, मोंगल लोक कसे उगे राहिले, असें कोणी स्मरणेल तर त्याचें कारण असें समजावें कीं, शिवाजी आणि सुलतान माजूम, यांची मैत्री आहे, असें लोकांस दिसत होतें. आणखी जशवंतशिंग शिवाजीचा हितकर्ता होता; तें सर्व लोक जाणत असत. तो सुलतानास मसलत देई कीं, दिल्लीहून कुमकेस फौज मागावी; कुमकेस दुसरी फौज आल्यावांचून युद्ध करूं नये; आणि तो पकें जाणत होता कीं मागीतली असतांही घातशंकेनें औरंगजेब देणार नाही. त्या सुलतान माजुमानेंही, त्याची मसलत ऐकिली; त्यावरून लोकांस असें वाटूं लागलें कीं, शिवाजीशीं मिळून वापशीं युद्ध करत, स्वतंत्रपणानें असावें, असें सुलतानाचे मनांत आहे. हें खरें असेल कीं नसेल हें समजत नाही; परंतु इतकें खरें असेल, कीं वाप मेळ्यावर आपण तत्काधिपती न झालों तर दुसरा होईल तो आपल्यास मारील; ही एक शंका होती यास्तव शिवाजीचें बंड उपयोगी पडेल स्मरण तें तसेंच रक्षिलें; आणि त्याचे पारिपत्याचे मियेंकरून, आपले जवळ पुष्कळ फौज असावी; कांकिं समयीं आपल्या कामावर पडेल. हा मनसोचा त्याला शेवटास न्यावयास अवकाश पडला नाही, कांकिं थोडकेच दिवसांत औरंगजेबानें, जशवंतशिंगास आपल्ये जवळ बोलावून नेला; आणि मोहाबतरवान नामें दुसरा एक सरदार चाळीस हजार फौज बरोबर देऊन, दक्षिणेंत पाठविला. तो सुलतान माजुमास विशेष मानीत नसे.

त्या मोहाबतरवानानें दक्षिणदेशीं येतांच ओंडा, पटा, हे किछे घेतले; मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर, दिल्लीर खानाबरोबर अर्थेलश्कर देऊन, चाकणचा किछा ध्यावयास पाठविला; आणि आपण अर्थेलश्कर घेऊन साल्हेर कित्यास वेढा घातला. हें वर्तमान सन सोळाशें बहात्तरांत घडलें. तेव्हां शिवाजीनें मोरोपंत व प्रतापराव गुजर याजबरोबर वीस हजार खार देऊन, आज्ञा केली कीं मोंगलांस ह्मी-

कून घावे, ही बातमी मोठा वतस्यानास कळल्यावर, त्याणें आपल्या बगेवरचे को-
 आपल्याजवळ थोडकेसे ठेवून बघतेक युद्धास बाढविले; त्या दोहों लश्करांची सा-
 ल्हेर किड्याजवळ गांठ पडली, तेसमयीं प्रतापराव पुढें होता, त्याणें आपल्या को-
 कास आज्ञा केली कीं मोंगलांनीं हद्द्या केला असतां, आपण मोड झाल्याप्रमाणें
 कांहींसें पळाल्यासारखें करून ते आंगावर येऊन त्यांचा बंदोबस्त मोडलासाझा-
 ला स्पर्श जे, आपण हद्द्या करावा, मग त्या लोकांनीं तसेंच केलें; तेणेंकरून मोंग-
 लांचा फार नाश झाला तेव्हां मोंगल आपला मोडलेला बंदोबस्त नीट करीत करीत
 मोठ्या शौर्येंकरून लढले; परंतु उपाय चालेना. त्या युद्धान्त त्यांचे मोठे मोठे सर-
 दार बेबील मेलें, आणि कित्येक जरबमी झाले; कित्येक कैदेत सांपडले. मगठ्या
 कडचा एक सरराव कांकडे नामें, पांच हजार स्वारांचा सरदार पडला आणि पां-
 चशें लोक मेलें.

त्यापूर्वी कधींही मोंगलांशीं मगठे लोक असे झटून लढले नव्हते, सगून
 त्या युद्धापासून मगठे मोठे विख्यात झाले. त्या लढाईचें फळ जसें की, साल्हेर
 किड्यासमोवता मोंगलांचे लश्कराचा वेढा होता, तो काढून मोंगल लोक पिडून
 लाविले, ते ओरंगाबादेस पळून गेले.

जे लोक शिवाजीचे कैदेत सांपडले ते रायगडास नेऊन ठेविले; मग त्यांचा
 जरबमा बऱ्या झाल्यावर जे चाकरीस राहिले ते ठेविले, आणि जे नराहीत, त्यांस
 मोठ्ये संमानानें आपले ठिकाणी जाऊ दिले. त्या दिवसापासून विजापुरकरांचे
 लश्करीलोक, व मोंगल लोकांचे लश्करीलोक, त्यांची चाकरी सोडून शिवाजीस ने-
 टून, त्याचे चाकरीस राहूं लागले.

यानंतर शिवाजी पोर्तुगीस लोकांपाशीं खंडणी मागूं लागला; तेव्हां त्याणीं
 मान्य नकेलें, सगून वसईजवळचा साष्टी परगण्यांत घोंडबंदर किड्या आहे तो
 ध्यावयास गेला, परंतु तो त्याचे हातीं लागला नाहीं; त्या लोकांनीं त्यास मार्गें हद्द्याला.
 त्यावेळेस मुंबैमध्ये इंग्रेज लोक इतकाजवळ शिवाजी आला सगून मिळून, आपल्या
 कित्याचा बंदोबस्त करूं लागले. इतके दिवस इंग्रेज व शिवाजी यांचे कधीं युद्ध झालें
 नव्हतें; कांकीं परस्परें दोघांस एकमेकाची गरज होती, ती अशी, मुंबईचे लोक,
 धान्य आणि जळण शिवाजीचा मुळखातून आणीत असत; आणि मगठे लोका-
 स त्यापासून असा उपयोग होई, कीं ते लोक मोंगलांची लढाऊ गळवतें मुंबैवरून
 पुढें शिवाजीचा मुळखाकडे जाऊ देत नव्हते; सगून त्याचा व शिवाजीचा स-
 ह्या होता. या मार्गे एकवेळ मन मोळाशें एकसष्टांत शिवाजीनें राजापुर लढले.
 तेव्हा इंग्रेजाचे द्रव्य दहा हजार होत गुप्तें गेलें होतें; ते ध्यावयाकरितां आणीत
 घोग कित्येक वेळा केला, परंतु त्याणें दिलें नाहीं; मग यावेळेस त्यांनीं बळ करून

पैका घ्यावयाचा उद्योग नवीन कला. त्यांस शिवाजी स्वणाला की आस्नाला जंजिरा घ्यावयास तुम्ही कुमक कराव तर होत देईत. हें जर मर्जीस येइना तर राजापुरीं फिरत कोठी करत पहिल्या प्रमाणें व्यापार चालवावा. स्वणजे होत देतो. त्या वर इंग्रेंजानें उत्तर केलें कीं. मीं व्यापार करावयासच गथें आलों. जो आमचे वाटेस जातो त्यावर मात्र आम्हीं शास्त्र धरितों. निर्निमित्त उपद्रव करावा, असें आमचा धर्मांत नाहीं. आतां आम्हीं राजापुरीं व्यापार चालवूं, परंतु इतः पर उपद्रव होणार नाहीं. असा पक्का जामीन पाहिजे; तेव्हां ती गोष्ट तशीच राहिली.

इतक्यांत मोंगलांचे मुलखांत कांहीं विशेष बंदोबस्त झाला. तो असा, औरंगजेबानें सुलतानमाजूम व मोहाबतरवान यांस आपल्याजवळ बोलावून नेले, आणि गुजराथेचा अधिकारी खानजहानबहादुर तो दक्षिणेचा अधिकारी करून पाठविला. तो दक्षिणेस येउन असें समजला कीं, शिवाजीचा वाटेस जावयाजोगें आपल्याजवळ सैन्य नाहीं; यास्तव आपल्या मुलखाचें मात्र संरक्षण करावें. स्वणून त्याणें कित्येक देशांत जावयाचा याटांचा वाटा बंद केल्या. तेव्हां शिवाजी दुसरी नवीच वाट काढून फौजेसहित घाटावर जाऊन अहंमदनगर व औरंगाबाद यांचे आसमंतांत लुटूं लागला; तेव्हां त्याचे पारिपत्याकरितां खानजहानानें, चहूंकडे लोक पाठविले, परंतु त्याची कुठेही गांठ पडली नाही. मग पर्जन्य काळजवळ आला स्वणून, भीमेचे कांठीं पेडगांवापाशीं छावणी करून राहिला. तेथें एक किड्डा बांधून त्याचें नाव बहादुर गड ठेविलें. तो मोंगलांचा सरदार किड्डा बांधित असतां, शिवाजी गुप्तरूपें लश्करसहित गांवळ कोंड्यांत शिरला. आणि तेथून पुष्कळ खंडणी घेऊन स्वस्थपणें रायगडास गेला. यानंतर मोंगलांचाही मुलखांत शिवाजीनें त्थार पाठविले, त्याणीं जेथें बळ चालेल तेथें लुटावें, आणि मोंगलाचे लश्कराची गांठ पडली असतां, ती लूट बरोब घेऊन पळावें, यांतच त्या लोकांस पुरुषार्थ आहे, असें वाटत असे.

शिवाजी गांवळ कोंड्यांत होता इतक्यांत समुद्रतीरचे त्याचा गांवाचा फार नाश झाला; तो असा, सुर्वेचीं आणि जंजिऱ्याचीं लडाउ गलबतें येऊन, ते गांव लुटले; परंतु तेणें करून त्याचें बळ किमपि उणें झालें नाहीं; कांकीं त्याहानिपेक्षां गांवळ कोंड्यांत लाभविशेष झाला.

सन सोळावें बहादुरांचा बाराव्या महिन्याचे पंधराव्ये तारिखेस, विजापुरचा बादशाह अल्ली आदिलशाह याचे शरीरास वायूचा उपद्रव होऊन, एकाएकीं हानपाय गेले; तेव्हां त्याणें आपल्या राज्याचा कांहीं बंदोबस्त करून मग थोडकेंच दिवसांनीं मरण पावला. त्याला पुत्र एकच पांच वर्षांचा सुलतान शिकंदर नामें होता, आणि एक कन्या होती. त्या वेळेस त्याचा वजीर अबदुल-

महंमद

महंमद तो मोठा कुलीन आणि म्हज होता, परंतु त्या काळातुल्य त्यामध्ये सामर्थ्य नव्हतें, दुसरे मोठे मोठे तिघे मुत्सदी होते. एक खवास खान, दुसरा अबदुल करीम त्यालाच बाळोळरवान म्हणत, तिसरा मजाफेर खान, हे तिघेही सरकारचे हित नपदातां आपलें मात्र प्राबल्य असावें असें इच्छित होते. तो वजीर अल्प-सामर्थ्य होता, यामुळे त्याला त्या मोठमोठ्या तिघांस आज्ञेत वागवावयाची शक्ति होईना; आणि तेतर आपलें माहात्म्य वाढवावें म्हणून अमार्गवर्ती झाले, तें कळून आंतल्ये आंत वेंमनस्यें पडलीं, यास्तव त्या राज्याची दशा अशी जाती कीं बाहेर शिवाजी आणि मोंगल नें राज्य घ्यावयास टपलेले. आणखी आंत फिर होता. यावरून असें दिसूं लागलें, कीं हें राज्य शीघ्र लयास जाईल, असें असतां अबदुल महंमद याणें बादशाह मरते समयी, मसलत दिली कीं सुलतान शिकंदर घोट होई तो पर्यंत, खवास खान यास मुख्य करावा. आणि जे दुसरे दोघे मुख्य राहिले, त्यांस व मला सुलतानमध्ये जागोजाग वेगळा वेगळा अधिकार द्यावा. तेव्हां बादशाह निरुपाय होऊन मान्य केलें; आणि खवास खानाला जवळ बोलावून त्याचे हातांत पुत्राचा हात दिला; आणि वजिगनें मसलत दिली होती, त्या प्रमाणें वागावयाची आज्ञा दिली. मग बादशाह मृत्यु पावल्यावर तो खवास खान मुख्य झाला; त्याणें तिघां मुख्योंतील, एक मजाफेर खान यास मात्र कर्नाटकांत पाठविला; दुसरे दोघे मोंगलांचे आश्रयें करून प्रबळ होतील, अशा भयानें ते आपल्या जवळ ठेविले, यांचो यांजवळ ब्रालण आश्रित होते, त्या योगें करून तेथेंचें बारीक वर्तमान शिवाजीला कळत असे. त्या शिवाजीला विजापुराची अशी अवस्था समजतांच, त्याणें असें मनांत आणिलें कीं, पूर्वी जो अबदुल महंमद याशीं तह ठरविला होता, तो बादशाह याचे मरण पर्यंत झाला; आतां आपला लाभ साधावा हेंच मुख्य.

या प्रमाणें निश्चय करून सन सोळाशें च्यहानरांचा तिसऱ्या महिन्यांत, शिवाजीनें विशाळ गडास मोठें सैन्य जमा केलें. त्यांतून कित्येक लोक पाठवून पन्हाळा किह्या छाप्याला घेतला, परंतु त्याचे मनांत हुबळी नामें मोठें शहर जामध्ये व्यापार मोठा चालतो आहे, तें लुटावयास फार अगत्य होतें. तें काम त्याणें आनाजी दत्तो यास सांगितलें; त्याणें तेथें जाऊन तें शहर लुटून असें द्रव्य जमा केलें कीं, जाच्या अदमास करितां येत नाही. मग ते लोक तेथून गेल्यावर, तेथें संरक्षणार्थ पूर्वी पासून राहिलेले, जे विजापुरकणांचे लोक होते, त्याणीं जें शेष राहिलें द्रव्य तें सर्व नेलें. या खेरीज शिवाजीनें विजापुरकणांचा समुद्राचे तीराच्या मुलुख लुटावयास लढाऊ गलबतें पाठविलीं; आणि गांवो गांव देश सुरवादि अधिकारी गांव मस-

लत दिली की विजापुरकरांचे लोकांस हांकून तुझी स्वतंत्रपणाने वागावे. त्या वेळस बंदनूरचा गणा याणें हुबळी शहराची ती दशा पाहून शिवाजीला शरण आला आणि खंडणी घाबयास कबूल करून अभय मागीतलें.

त्यावर दिडा महिन्यानें मावळे लोक पाठवून शिवाजीनें परळी किल्ला घेतला. त्यानंतर सातारा किल्ला. जास विजापुरचे सरकाराचा बंदोबस्त असे, त्यास येरा घातला. तो चार महिने लढला मग शिवाजीचे हातीं लागला. त्या किल्ल्याचा एक विशेष आहे तो असा, जापासून फिनूर इत्यादि अन्याय झालेले, असा जो सरकारचा महा अपराधी त्याला सोताऱ्यावर बंदीत ठेवावा. अशी चाल कित्येक पिढ्या विजापुरकरांची होती. ती आदिलशाही वंशापासून, किंवा त्याचे अगोघर पासून चालत आली. तो किल्ला याणें घेतला आणि मोठा हर्ष पावला परंतु त्याचे वंश्य त्यांत पुढे बंदीस पडतील तें त्याला समजलें नाहीं.

त्यावर्षी पर्जन्य काळामध्येच. बंदन, बंदन, पांडवगड, नांदगिरी, आणि तादोरा हे पांच किल्ले शिवाजीचे हस्तगत झाले.

इकडे विजापुरांत सुलतान शिकंदर बादशाह लहान सणून जो मुख्यकेलेला, खवासखान होता, त्याणें शिवाजीचें असें सामर्थ्य जाणून एक फौज पाठविली. ते लोक जाऊन पन्हाळ्या किल्ल्याचा आसमंतात मुलुख घेतला. इतक्यांत शिवाजीकडचा प्रतापराव गुजर विजापुराचे सभोवता लुटूं लागला; आणि मोठा उपद्रव करू लागला. तेव्हां विजापुरकरांनें आपलें लश्कर माघारें बोलाविलें. प्रतापराव याणें त्या लश्कराची वाटच बंद केली, आणि त्यांस दाणापाणी मिळेना असें नाना प्रकारें दमविलें. तेव्हां त्या विजापुरकरांचा लश्करांत मोठा सरदार अबदुल करीम होना, तो त्या प्रतापरावाशीं आर्जवाचा गोष्टी बोलून आपलें लश्कर वांचवून विजापुरीं गेला. त्यावरून शिवाजीला मोठा राग येऊन, त्याणें त्यास निर्भर्त्सना करून लिहिलें तेणें करून प्रतापराव फार खिन्न होऊन शिवाजीची आज्ञा नसतां, वराडांतील पैस घाट मुलखांत सेन्य चालविलें.

त्यापुढें अबदुल करीमानें प्रतापराव दूर गेला असें समजून सन सोळाशें चौऱ्या हात्तरांचा दुसऱ्या महिन्यांत, पुनः सेन्य घेऊन पन्हाळ्या किल्ला घ्यावयास चालिला. तो त्या किल्ल्याचे जवळ जाऊन पोहचला तो प्रतापराव पुष्कळ सेन्य सहित तेंथे त्याचे दृष्टीस पडला. त्यास त्या पूर्वी शिवाजीचा निरोप आला होता कीं, असा अमार्गवर्ती जो वूं तो विजापुरकरांचें लश्कर लुटल्या वांचून मला तोंड दाखवु नको; यास्तव तेंथें करून तो आयला बंदोबस्त न पहातां, एकाएकी त्या

* अपराधी लोकांस बंदीत ठेवावयाचा असा सातारा विजापुरकरांचा; तसाच पूर्वी कोहगड अहमदनगरकरांचा होता.

लश्करावर उडी घालून आपण मृत्यु पावला, आणि त्याचे सैन्याची दुरदशा झा
ली. ते लोक पळाले ते पन्हाळ्याचे ताकतवाली गेले. तेव्हा त्यास आश्रय मांण्ड-
ला. ते वेळेस एक सराफा हंसाजी मोहिते ना मे पांच हजार स्वारांचा सरदार होता,
तो अकरावात आला. त्याने विजापुरकर यांचे लोक सराफे लोकांचे पाठीस लागले.
ते आणि बरोबर सहित असे राहून आपण हत्ता केला, बग त्यांचा मोड होऊन म-
राठी लोकांनी माघारें उलटून आपल्या पाठीस लागणाऱ्यांस पळविले ते समयी
विजापुरकरांचा सरदार मोठ्या लज्जेने माघारें विजापुरी गेला.

त्या हंसाजी मोहित्याचे लोकांत, दोन सरदार, मोठ्या गौर्ये करून लढले;
तो एक हंसाजी घोरपडा; आणि दुसरा धनाजी जाधव; त्या पुढे ते दोघे अशा
आचरणें करून मोठे विख्यात जाले.

जेजें हंसाजी मोहित्याने कार्य केले ते ते शिवाजीला मोठे हर्षास्पद जाले;
तेणें करून त्याणें त्याचें हंबीर राव असें नवें नांव स्थापून, लश्कराचे सरनोबत-
कीचा अधिकार दिला. त्या प्रतापराव गुजरातेंही पूर्वी मोठी मोठी कामें के-
ली होती आणि या वेळेस तर मृत्युच पावला; यास्तव त्याची फार फार प्रशं-
सा करून, शिवाजीने त्याचे सोयरे धायरें सहित त्याचा मुला माणसांचें पोषण
केले; आणि त्याची कन्या व आपला पुत्र राजा राम, यांशीं विवाह केला.

तो प्रतापराव मृत्यु पावला त्याच सुमारे आवाजी सोनदेवाचा काळ जाला
त्याचा पुत्र रामचंद्र पंत तो मुजूमदार केला. त्या शिवाजीची चाल अशी होती
कीं गुणी असल्या वाचून पुत्रास बापाचा अधिकार देऊन ये.

शिवाजी कारादिवस आपणास राजा महागज स्तणवीत असे, आणि
आपले राज्यांत त्याणें नव्या टंकशाळा यातल्या होत्या; आणि तो ब्राह्मणा-
स स्तणूं लागला कीं तुझी मला राज्याभियेक करून जा दिवशीं मी तत्काधिप-
ती होईन तो वर्यारंभ दिवस करावा; त्या वेळेस काशीहून एक गागा मट नामें
मोठा विद्वान ब्राह्मण आला होता; त्यास ते काम सांगितलें, त्यास त्याणें शास्त्रा-
र्थ बद्धत पाहून मन सोळाशें चौत्याहानरांचे सहाव्ये महिन्याचे सहाव्ये तारि-
खेस शके पंधराशें चौत्याणवांचे ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशीचे दिवशीं सुमुहूर्ती राय-
गडीं शिवाजीस यथाविधि राज्याभियेक केला.*

पूर्वी कारभारी यांची अधिकार संबंधी नावे फारशी राज्याची होती; मग
शिवाजीला राज्याभियेक आल्यावर तीं बदलून नवीं संस्थांत बसिली. ती नावे
शिवाजी जीवत होना तो पर्यंत चालत होती, त्या पुढे अष्टपधानाची नावे राहिली;

* त्या पुढे पंधराशें दिवस शिवाजीची आई जिजाबाई येथी राहून त्यास पुत्र राज्याभियेक
केला, परंतु पंधराशें दिवस तो पंडित राज्याभियेक आला तो इ.स. १६१३ मध्ये होला.

त्या नावांचा तपशील आणि त्या अधिकाऱ्यांचीं नावें अशीं.

फारशी

संस्कृत

मूळचे

पेशवा

सुरब्धप्रधान

मोरोपंत पिंगळे

मजीमदार

पंतअमात्य

रामचंद्रपंत बहूतकर

सुरणीस

पंतसचीव

आनाजी दत्तो

वांकनीस

मंत्री

दत्ताजी पंत

सरनोबत

सेनापती

हंबीरराव मोहिते

डबीर

सुमंत

जनार्दन पंत हणमंते

न्यायाधीश

न्यायाधीश

बाळाजी पंत

न्यायशास्त्री

पंडितराव

रघुनाथ पंत

यानंतर शिवाजीने सुवर्णतुलापुरुषदान केलें, आणि मोठा विधी करवून आपणास उत्तम रजपूत स्मरणविलें. आपणखी नानागुणयुक्त महत्त्वप्रतिपादक श्रीनंत इत्यादिपदविशिष्ट आपलें नांव लिहावयाची चाल केली.

पूर्वी शिवाजी सत्तोळाशें न्यहात्तरांत जेकां विजापुरकरांशीं युद्ध करूं लागला ते वेळेस त्याणें मोंगल लोकांशीं तह केला होता स्मरण ते लोक त्यास उपद्रव करित नव्हते. परंतु सन सोळाशें पंचहानरांत मोंगलांच्या दिलीरखान नामें सरदार याणें शिवाजीचा मुलरबास उपद्रव केला; तेंच तह मोढावयास शिवाजीला भिन्न झालें. त्याणें मोरोपंतास पाठवून पुनः ओंढा, पटा हे किछे घेतले, आणि हंबीरराव सेनापती याणें सुतेंजवळचा घाटावर जाऊन आपल्ये फौजेचा वेगळ्या वेगळ्या ठोक्या करून बक्राणपुर पावेतों मुलुरुख तुटला; तेथून पुढें माहूर पर्यंतही लुटित गेला. त्यांतलीच एक ठोकी जाऊन भडोज परगणा लुटला. त्या इर्षी कोणी मराठा नर्मदाउतरून पत्नीकडे गेला नव्हता. त्या शिवाजीनें आपण अंगें जाऊन पन्हाळा व तांदोरा यांमध्ये ठाणें बसवून कोंकणांत पोडा किछा यास येरा पातला. तो शिवाजी फौजेसहित कोंकणांत गेला असें पाहून, विजापुरकरांकडचे सरदार निवाळ कर व घाटगे व फलटनराव मलावरीचे देशासुरवायाजी शिवाजीनें बसविलेले ठाणें उठवून त्या संबंधी मुलुरुख घेतला.

हंबीरराव गोदावरी उतरून माघारा आल्यावर दिलीरखान मोंग्या नि-
कराणें त्याचे पाठीस लागला; परंतु त्याणें जी लूट मिळविली होती ती मोठ्या

= रावगडी शिवाजीला राव्याभिषेक झाला, ते समयी इंग्रज लोकांशीं आणि शिवाजीशीं तह झाला. त्या कामास मुंबईहून एक साहेब गेला होता. त्याणें शिवाजीचा तुळेस सोळा हजार होन लागलेले पाहिले.

कष्टानें

कष्टानें बांधवून रायगडास नेली. त्यासमयीं सोंगलांनीं काळीयांनीं परगणा लुटला. शिवाजीनें पोंडा किळ्याचा बुरुज सुलगानें उडवून तो किळा घेतला. त्यानंतर त्याणें दक्षिण कोंकणांत जाऊन कित्येक ठिकाणें लुटवून, कित्येकां जागचीं खंडणी घेऊन, घाटावर जाऊन सुंडात्रांतांतील द्रव्य घेऊन रायगडीं फिरून आला.

विजापुरांत जो मुख्य झालला स्ववासखान होता, तो शिवाजीचा मथानें राज्याचे रक्षणाचें अगत्य सोडून केवळ आपल्याच हितासाठीं खान जहानाबगबर तहाचें बोलणें करूं लागला, कीं इतःपर आलीं तुमचे क्षणवून राहूं आणि सुलतान शिकंदर बादशाह याची बहीण बादशाह बिबी, औरंगजेबाचा पुत्रास देऊं. हें वर्तमान विजापुरकरांचें मानकरी लोंक्यांस समजतांच त्याणीं मारकरी घालून त्या स्ववासखानास मारून टाकिला. नंतर अबदुल करीम कारभार चालवूं लागला, त्याणें सुलत्याचे रक्षणाविषयीं आज्ञा केली स्ववासखानापेक्षां सरदार लोक विशेष मानीत होते. नंतर जेव्हां दिल्लीखान विजापुरचे सुलखान गेला तेव्हां अबदुल करीम लश्कर सुद्धां युद्धास सिद्धच होता, मग त्याची आणि याची कित्येक वेळा लढाई झाली, आणि खी विजापुरकरांच्या कांहींसा जय झाला, तेव्हां दिल्लीखानही तो अबदुल करीम त्याचे जातीचा क्षण त्यास कांहीं अनुकूल झाला, तेणें करून त्यास तह करणें सुलभ पडलें.

सन सौकाशें गाहाभरांत, तादोरा व पन्हाळा यांचे मधला सुलग्य शिवाजीनें निसर्गानें घेतला. आणि विजापुरचे जहागिरदारांच्या उपद्रव नलागावा, खणून किळे बांधिले. त्यांचीं नावें वर्धनगड, भूषणगड, सदाशिवगड, मचिंद्रगड, हे चार किळे फार मोठे नक्षते, परंतु सुलखाचे रक्षणास मोठे उपयोगी पडत, अशा जागीं बांधिले होते. आणि त्यांचे संबंधीं ने सुलग्य त्यांचा वसूल पुष्कळ उत्पन्न होत असे. असा बंदोबस्त करित असतां त्या शिवाजीचा शरीरीं समाधान नाहींसें झालें; तेणें करून तो सातात्यास कांहीं महिने पडला होता, तेव्हां त्याणें बहुत देवसेवा अनुष्ठाने करविली; आणि त्या दुस्वण्यांतच त्याणें कर्नाटक प्रांतीं जाऊन तें राज्य घ्यावयाची अशी मोठी मसलत केली, कीं त्या पूर्वीं कधीं केलीच नव्हती. ती सुलभ करावयास त्याणें काय काय कामें करून शेवटास त्यावयास उद्युक्त झाला, तें पुर्वेपणें समजावया करितां पूर्वीं लिहिलेल्या वर्तमानांतील कांहीं प्रकरणाची सूचना लिहिली पाहिजे; ती याभागाचे पुढच्या भागीं लिहिण्यांत येईल.

सन सोळाशें शहाजगणसून, पेशी नव्वेव झालेली तर्तमानलि
कून भाग नववा.

अनुक्रमणिका.

शिवाजी कर्नाटकप्रांत घ्यावयास गेला तो प्रकार.

तो शिवाजी तिकडे जाताना, वाटेने देवस्थान पाहून, तपस्या करावया-
स गेला.

त्याणें कर्नाटकीं जाऊन युद्ध कोणें प्रकारें केलें तें.

आणि त्याचा सावत्र भाऊ व्यंकाजी याशीं बोलणें झालें तें प्रकरण.

मोंगल आणि विजापुरकर मिळून, गोवळकोंडेकर यांचें राज्य बुडवा-
यास सैन्य पाठविलें.

परंतु तें कार्य शेवटास गेलें नाहीं.

अबदुल करीमाचा मृत्यु आणि त्याचे जागीं मसाउदखानाची स्थापना.

व्यंकाजी शिवाजीचा लश्करावर छापा घालून आपणच पराभव पा-
वला तो प्रकार.

जनार्दन पंत, व हंवीरराव, व मोरोपंत, याणीं युद्धें कशीं केलीं.

सुलतान माझूम यास दक्षिणेचा अधिकार मातक्यान दिला तें व-
र्तमान.

मोंगलांचें लश्कर विजापुर घ्यावयास आलें झणून मसाउदखाना-
नें शिवाजीपाशीं कुमक मागीतली.

तो शिवाजी मोंगलांचे सुलतानीं जाऊन उपद्रव करिता झाला.

आणि तेथून लूट घेऊन मायारा येत असतां वाटेने मोंगलांचा लश्क-
रापासून मोठें संकट पावला.

नंतर, महत्त्वशौर्यें करून, आणि जासुदांचे चातुर्यें करून, तो, व त्या-
चें सैन्य वांचलें.

संभाजीची वागणूक.

मोंगलांनीं विजापुरचा घेरा उठविला, नंतर शिवाजीनें विजापुरकरां-
स कुमक केली होती, ती पाहून काय लाभ पावला.

तेणें करून व्यंकाजी निरुत्साह झाला, यास्तव त्यास शिवाजीनें हितोप-
देशार्थ पत्र लिहिलें.

त्या शिवाजीचा मृत्यु, व त्याचा स्वभावाचें वर्णन.

तो मेल्यानंतर तत्ताधिपती कोण कोण झाले तें वर्तमान.

भाग नववा.

पुर्वी औरंगजेबानें आपल्ये सनात निश्चय केला कीं सर्वे दोहाणेचे राज्य आपल्ये सत्तेत ठेवावे. मग तो आपले राज्य संभाळीत असता काळे करून विसरला असेल. असे समजून ये. पहिल्या पासून त्याची मसळत अशी होती कीं. शिवाजीचे अधिकारी वराजे. हे आप आपल्यांत कळकळ करून हीन व झालेले तसेच राखावे. नंतर जेव्हां आपले चिन्तास येईल त्या समयी आपण ताडून घेतां येईल. ते काम त्याला दुसऱ्यास सांगतां येईना. कांकीं जाणावरीं तें राज्य लागेल तोच प्रबळ होईल. अशी मनांत शंका होती. या वस्तुच समजतें. कीं शिवाजीनें एकदां धाम धूम केली असतां मोंगलांनीं तत्कां बुडविला नाहीं. शिवाजी गोंवळ कोंदकरोशी आणि विजापुरकराशीं कळकळ करी त्यांतही औरंगजेब आपले हितच जाणत असे. आणि या कामासाठीं त्याचा उद्योगही असाच होता. कीं आपले वकील राज्यांत पाठवून कांहीं युक्ती-येमनस्यें पाडवावीं. त्याला असें वाटे कीं अशाच आचरणें करून आपले काम जाण होईल. परंतु याणें करूनच आपले अहित आढे असें न समजला. कांकीं कुकर्म अंगीकारिलीं असतां. कोणेंकें समर्थी तींच त्या कारणास बाधक होत. शेंवटी त्याचीं कुकर्म त्याला घातक झालीं. यावरून अर्थ असा दिसतो कीं उत्तमाचरण केवळ एकाचेच उपयोगी पडतें असें नाहीं मोठ्या बादशाहा-पासून गरीब गेंबे पर्यंत सर्वांचे उपयोगीं सांगित्वें पडतें.

विजापुरी अबदुलकरीम याणें मोंगलांशीं आणि आपणाशीं सद्दारा-वला होता परंतु त्यांशीं बहुत काळ पर्यंत मैत्री ठेवावी असें त्याचे मनांत नव्हतें. कांकीं त्याणें आपले दिताचा युक्ती वेगळ्याच कल्पिल्या होत्या. त्याचे लोक मोंगलांचे लोक एकाजानींचे होते. त्याणें मोंगलांशीं सद्दारे केला त्याचें कारण असेल. नाहींतर तो आपल्या शहाणपणानें, शिवाजीशीं तहकर्ता. कांकीं शिवाजीचा दिताचें आणि त्याचा दिताचें कारण एकच होतें. आपणवीं मोंगल त्यास बुडवावयास पहात होते.

गोंवळ कोडे तेथील मानकरी लोक बहुत दिवसां पासून, मोंगलांस तह झालेले होते. जासमयीं कुतुबशाह मेल्या. त्यासमयीं औरंगजेब समजला कीं आतां आपणास हित होईल. कांकीं तेथचा तत्काधिपती होणांर कुतुबशाहाचा जावाई अब्दुलसेन तो केवळ विषयी होता. मग तो बादशाह झाल्यावर त्याणें आपले सर्व दुर्गुण दाखून उत्तम प्रकारें राज्य कारभार साळवून घेला. तेव्हां औरंगजेबाची निगशा आली. त्या आड दुस्रेनाजवळ मसळत देणारे

देणा. ब्राह्मण दोघे भाव होवे. एक अकण्ठापंत, एक मादण्णापंत, त्यांत मादण्णापंत पार चतुर होता परंतु त्याचा स्वभाव ब्राह्मणाचे जातीप्रमाणेच, कुटिल नागीनुसारी अस. त्या दोघांचे मसलतीनेच तो अबूकुसेन बद्धवागवे. या प्रमाणे दक्षिणेचा राज्यांत वर्तणुकी झाल्या, त्या बद्धतेक लिहिल्या आतां शिवाजी कर्नाटकांत गेला तें प्रकरण.

सन सोंळाशें शहाज्जरांचे अखेरीस शिवाजी तीस हजार स्वोर आणि बाकीस हजार पायदळ बरोबर घेऊन गोंवळ कोडयास जाऊन पोहचल्यावर तेथचा बादशाहाजीं मादण्णापंताचे योगेंकरून तह केला; आणि त्या पासून तो फार गोरें सरंजाम घेऊन. सन सोंळाशें सत्याहत्तरांचा तिसऱ्या महिन्यांत तेथून निघून कृष्णचे पलिकडे उतरून गेला; तिकडे जाता ना त्या वाटेचा एक बाजूस देवराजन श्रीशैल नामें आहे, तेथें आपण लश्कर सोडून एकदा देवसेवा करावया करितां गेला, तो बारादिवस पर्यंत मोठें दुर्घट तप करून शेवटीं तरवार काढून प्राण देऊं लागला; ते समयीं भवानी प्रत्यक्ष येऊन वारणपूर्वक बोलिली कीं, राजा प्राण देणें योग्य नाहीं, कांकीं तुझा हातून अद्यापि हिंदुधर्म वाढवावाचा आहे; असें त्या वेळेचे लोक बोलत होते. इकडे इतक्यांत तें लश्कर कर्नाटकचा पेनघाट मुलखांत पोहचलें होतें, तेथें शिवाजी जाऊन त्यास मिळाला. मग जिंजी नामें विजापुरकरांचा किछा होता तेथचे सरदारांनें विजापुरचे मुख्याचे आज्ञेवरून किछा दिला. तेथे कोणी मावळा सरदार शिवाजीनें ठेविला, आणि आपल्या देशचा कायद्याप्रमाणेंच तेथें वसुलादिकांची रीति चालविली, त्या कामावर ब्राह्मण ठेविला.

यानंतर विजापुरकरांचा एक पांच हजारां स्वारांचा सरदार तो शिवाजीचा निवारणाचा उद्योग करूं लागला. तेव्हां शिवाजीनें त्याचा पराभव करून त्याचे घोडे घेतले. त्या शिवाजीनें आपलें पाठि मागें कांहीं सैन्य ठेवून आपण पुढें आला होता. त्या सैन्यानें विजोरा किछ्यास वेढा घातला असतां, शिवाजी तंजोर नांत हस्तगत करावयाचा यत्न करीत होता; त्याणें आपला सावत्र भाऊय्यकाजी यास त्रिवादेनं देथे भेटावयास बोलाविलें, कीं तुझी एथे येऊन भेटावें. ब्रह्मज किछ्याचे मुलखाचा विभाग करून घेऊं. तेव्हां तो निरुपाय होऊन आला. त्यास शिवाजी मावळा समारंभानें भेटला, आणि त्याजवळ मुलखाची अर्धी वांटणी मागीतली; परंतु तो एकेना तेव्हां शिवाजीचे मनांत आलें कीं बळाकारावांचून मसकत सिद्दीस जात नाहीं; तथापि तो आपले संतोषें करून भेटीस आला म्हणून शिवाजीनें त्यास माघारा तंजोरास जाऊं दिला; परंतु मनांत अत्तनिश्चय धरिला किं, एक तंजोर न घेतां जिवका शहाजीचा जहागीर

जहागीर सुलुख आहे तो सारा घेऊं. त्या वेळेस त्याणें व्यंकार्जीस पत्र पाठविलें कीं माझेजवळ सुलुख पुष्कळ आहे. आणखी सुलुखाची इच्छा नाही. परंतु माझी वतनाची जागा जर मी न घेतली तर मला योग्य नव्हे. त्यास कळवून कर्हितां तंजोराचा अर्धा भाग व आरणी किड्या व अणीक किड्ये व वर्कड सुलुखांतील अर्धा भाग बरोबर द्यावा.

यानंतर शिवाजी विद्दोरास आला. आणि थोडकेच वेळांत त्याणें तीन किड्ये घेतले; आणखी एक वेदोभास्कर नामें ब्राह्मण आरणी किड्याचा अधिकारी शहाजी पासून होता. तो येऊन शिवाजीस किड्या देऊन आपण त्याचे चाकरीस राहिला; मग त्याच वर्षी शहाजीचे जहागीर प्रकरणी कोल्हार व बंगलोर, व उसकटा, व बाळापूर, व शेरा, हे सर्व घेतले; आणि त्याचे स्वार सर्व कर्नाटक प्रांतांत जाऊन, विजापुरकरांचा सुलुखी सरदेशमुखी व चौथ-निमित्तें करून लुटते झाले.

शिवाजी या मोहिमेस निघाल्याचे पूर्वी, त्याणें खानजहान नामें मोंगलांचा सरदार होता त्याशीं स्नेहाचा तह केला होता; हें तहाचें वर्तमान औरंगजेबास कळलें तेव्हां तें त्यास मान्य वाटलें नाहीं. त्या वेळेस त्याचा दिलीखा-न नामें दुसरा सरदार त्याणें मसलत केली कीं आझाळा विजापुरकरांचें लश्कर सहाय झालें असतां, आझीं गोंवळकोंड्याचें राज्य अगदीं निर्मूल करूं. तेव्हां औरंगजेबानें त्या खान जहानास बोलावून आणून त्याचे जागीं दिलीखा-नास पाठविला. या प्रमाणें मोंगल आणि विजापुरकर मिळून गोंवळकोंडकरांचा द्वेष करावयाचें कारण असें; गोंवळकोंडकरांनीं शिवाजीशीं स्नेह केला होता त्यांचा मादण्णा पंतानें हीं दोड्डीं लश्करें एकदांच येऊन मोठा अनर्थ करितील असें समजून मोठें सैन्य जमा केलें होतें; मग तीं दोड्डीं लश्करें आलीं तेव्हां, त्याणें आपल्या सैन्याचे सामर्थ्य करून त्या दोड्डीं लश्करांचा पराभव केला. त्यांत विजापुरकरांचा असा नाश झाला किं, त्यांतले कित्येक लोक लश्कर सोडून पळाले आणि ते राहिले ते रोजमुरा मिळेंना खणून युद्धास झेपनासे झाले. या खेरीज अबदुल करीम याचे शरीरें समाधान नाहींमें होऊन सन सोळाशें अठ्ठ्याहान गोंवळें पडिले राहिल्यात तो मरण पावला. तेव्हां दिलीखानाचा योगें कळून शिहीनोदराचा जांबाई मलाउदखान शिही तो अबदुल करीमाचा अधिकार आकडूं लागला. नंतर दिलीखान परगांवीं लश्कर सुखां गेला.

हें सर्व वर्तमान शिवाजीला कळल्यावर तो आपल्या सुलुखाकडे जाऊं लागला ते समयी त्याणें आपल्या भाऊ संताजी नामें, तो शहाजीचा दासीपुत्र

भी पुत्र थारा आणि रघुनाथ नारायण व हंबीरराव सेनापती, यांस तें कर्नाटकचें
 स्थान संपवून, आपण भायारा चालिला; तो बिलारी जवळ येऊन पोहचला, तेथे
 या इमाई अधिकारी जोगन द्याला होता, आणि त्याची स्त्री तें स्थान संभाळून अ-
 से, तेथे त्या शिवाजीच्या लडकरांचें युगलें मारिलें गेलें; तेव्हां शिवाजीनें तिला तें
 वर्तमान कळविलें; परंतु तिणें तें मनासच भाणिलें नाहीं. तेव्हां शिवाजीनें
 त्या किड्यास घेरा घाळून सत्तावीस दिवस सुद करून घेतला. मग कोपाळ
 नामें दुसरा किड्या आणि बहादुर बेडा देवतले; तेव्हां जनार्दन पंत सुमंत या-
 स तेथेच बंदोबस्त राखावयास सांगून, पुढें चालिला. तो तुर्गेल शहरी पोह-
 चल्यावर व्यंकाजीनें पाठिमागें राहिलेल्या लडगरावर छापा घाळून तोच प-
 राभव पावला. असें वर्तमान शिवाजीला कळलें तेव्हां त्याणें त्यास लिहिलें
 कि तुमचे योग्यतेस्तव मला बलात्कारें करून मुलुख घ्यावा लागला; आणि
 आता तुमचे दांडगाईसुळें माझा सरदारासही तुमचें पारिपत्य करावें लागलें
 आतां तुम्हीं सावधपणानें विचार केलात, तर तुमच्या आणि माझा स्नेह अ-
 सावा याणें करूनच कल्याण; असें तुमचे ध्यानांत येईल; आतां मी तुम्हांशीं
 स्नेह करवयास सिद्ध आहे. परंतु तुम्हांस वडिलांच्या जिवका मुलुख आहे तो
 सर्व माझे स्वाधीन करावा लागेल; आणि मग मी तुम्हांस योग्य असा दुसरा
 काहीं मुलुख देईन. त्यानंतर व्यंकाजीनें रघुनाथ नारायणाचे योगें करून,
 वडिलांचे वेळेचा अळंकारादिकांचा आणि मुलखाचा अर्धभाग करून दिला,
 आणि काहीं द्रव्य देऊन शिवाजीस वश केला. तेव्हां त्याणें तंजोर आणि
 दुसरा संपूर्ण वडिलांचे परगण्यानील कर्नाटकचा मुलुख त्याकडे राखिला;
 नंतर शिवाजी रायगडी आगोठीस पोहचला. इतकें काम करावयास त्याला
 दीड वर्षे लागलें होतें.

तिकडे कर्नाटकांत हंबीरराव व जनार्दन पंत यांणीं विजापुर कर्णाचे ल-
 डकर तुंगभद्रा व रुणा या दोहीं मध्यें होतें तेथें जाऊन छापा घातला; आणि
 पांचशें घोडे व पांचहत्ती आणिले. त्यांकडील कोपाळ व बिलारी, याचे सभों-
 वते मोठे मोठे प्रबळ जे दंगा करणारे देशमुख होते, ते शिवाजीनें वश करून
 घेतले.

शिवाजी कर्नाटकांत होता ते वेळेस मोगल जिंमल पेशवे याजकडे जो
 मुलुख संपविला होता तो युक्तीनें संभाळून जंजिरा याच्या शिंदीजी मोठ्या नि-
 कसाने लढत होता त्या शिंदीस मोगलांचा आश्रय असे; ते समयी त्या ठिका-
 णीं शिंदी संभोळ होता, तो औरंगजेबानें दूर करून त्याचे जागी शिंदी का-
 जीम नामें दुसरा ठेविला. आणि त्याचे नावास या कुटुंबान असें पद जो-

डिलें

डिलें, तें पूर्वी शिंदी संभोळ याचेही नावास होतें.

त्या वेळेस विजापुर करानीं राजा दिलेले स्वार मोरापंत वधू लागला. त्या दितीर खान घेऊन ला पा घालील असें भय होतें. परंतु दितीर खानाने जो दक्षिणेचा बंदोबस्त केला होता, तो औरंगजेबाचे सनासन घेऊन त्याणें त्याचा तो अधिकार काढून सुलतान माझुमास दिला; आणि मात्क्यान त्यास दक्षिणेंत पाठविला; परंतु युद्धादिकां में दितीर खानाकडेच राखिलीं होती. त्या वेळेस विजापुरचे मानकरी लोकांत वेंमनन्यें पडलीं होती, ते लोक आपला सुग्य मसाउदखान याशीं वक्त होते; परंतु मोंगलाशीं फारच द्वेष करीत असत, असें असतां औरंगजेबाचा वकील विजापुरीं होता, तो मसाउदखानाचे स्थापनसमयीं जो करार केला होता, त्या प्रमाणें बादशाह बिबी अल्ली आदिल शाह याची कन्या मागूं लागला, आणि बोलिला कीं, नद्याक तर आसचें लश्कर आणून राज्य घेई. तेव्हां तो मसाउदखान तें मान्य करि ना, यास्तव औरंगजेबाचें लश्कर विजापुरवर येई लागलें. इतक्यांत ती बादशाह बिबी आपलें सुशीलपणें करून सनांत समजली कीं मी जर संतोषानें मोंगलांस जाऊन मिळाल्यें तर माझे भावाचे जीवास आणि राज्यास भय नाहीं, साष्टन दितीर खान औरंगजेबाचें लश्कर घेऊन येत होता, त्यांत जाऊन मिळाली. हें वर्तमान सनसोळाशीं एकुण ऐशींत पडलें. या प्रमाणें तिणें अनर्थोपशम यत्न केला परंतु तो उपयोगी पडला नाहीं; कांकीं त्या दितीर खानानें तिचा बरोबर कांही लोक देऊन औरंगाबादेस पाठवून आपण पुढें चालिला.

अशा संकटसमयीं त्या मसाउदखानानें शिवाजीस मदत मागीतली. तेव्हां त्याणें मान्य करून पन्हाळ्यास पुष्कळ तयार जनाकरून विजापुरकडे चालिला; तो जवळ येऊन पोचला तेव्हां त्यास समजलें कीं मोंगलांचें लश्कर बहुत मोठें आणि त्यांत पठाण फार आहेत. त्यां पुढें एका एकी युद्ध करावयाचा उपाय नाहीं; यास्तव तो मीमा उतरोन पलिकडे जाऊन मोंगलांचे सुलतानांत दंगा करूं लागला. मग पुढें जाऊन गोदावरीचे उत्तरेस जालनें शहर लुटलें; त्या शिवाजीला त्याचे जासुदानीं जिथें जिथें द्रव्य होतें त्याचा ठिकाणा लावून कळविलें होतेंच; यावरून त्यासमयीं त्याणें द्रव्याविषयीं पिराचीही ल्यानें सोडिली नाहींत असें तीन दिवस आलें. सुलतान नातून तेसमयीं औरंगाबादेस होता त्याणें तेव्हांच त्याचे पाठिपत्य करावें परंतु ते घडले नाहीं मग तो शिवाजी तें द्रव्य घेऊन रायगडास जाऊ लागला असता सगलें नरास पांचला; तेसमयीं त्याचे पाठिसागें मोंगलांचे सैन्य आले तेथे मोठे युद्ध आलें. त्यांत मगडे लोकांचा पराभवच होता इतक्यांत शिवाजीनें अन्यत्र गेला.

जे मन्तू

यकलून अहून सुद्ध केले आणि त्यास मागे दडवून आणण वाढ चालुं लाग-
ला; तो बहुत दूर गेला नाही ना आणिक मागलांचे लडकर आले; त्यापुढें त्याचा
उपाय चालेना, तेसमयीं त्याचे जामुदानी मोंगलांचा लडकरास सांपडे नाशाचोर
वाद्यनी नेऊन, त्या शिवाजीचें लडकर वाचविलें; नें पदा किल्यास स्वस्थपणें पोचलें.
मग मोंगलांचें सैन्य औरंगाबादेस माघारें परतलें. त्यानंतर शिवाजीनें चोंगलास-
नय पाहून पदयाचे जबळ आसमंतात किछे होते ते घ्यावयाचा उद्योग केला ते का-
म मोरोपंतास नेमिलें.

शिवाजी पदाकिल्यावर असतां मसाउदखानानें त्याला बहुत आर्जवा-
चें पत्र लिहिलें, कीं तुझी यासमयीं कृपाकरून मला कुमक केलीत तरच, माझें रा-
ज्य गद्दीळ नाहीतर मोंगलांचें कार्य शेवटाय जाईल अवकाश राहिला नाही.
तेह्वां शिवाजी लडकर सुद्धां उठून विजापुरीं जाऊं लागला, तेह्वां त्याला वाटेनें अ-
सें वर्तमान समजलें कीं आपला बडील पुत्र संभाजी, जाणें ब्राह्मणस्त्रीस बळा-
कारें भोगिली यास्तव पक्षाळा किछा चावर बंदींत ठेविला होता; तो तेथून प-
ळून जाऊन, दिल्लीरवानास मिळाला, यास्तव शिवाजीनें विजापुरीं जावयाचें का-
न हंवीर रावास सांगितलें, आणि आपण संभाजीला माघारा आणावयाकरितां
पन्हाळ्या कडे गेला.

तो संभाजी दिल्लीरवानानें प्रीतिपूर्वकसं भाळिला, आणि औरंगजेबास
पत्रीं लिहिलें कीं, हा संभाजी आपल्या हातीं लागला आहे, याचें खूळ माजविलें
असतां, हे दोघेपिता पुत्र चुद्धें कर्ता कर्ता हीनबळ होऊन मराठे लोक सहज नि-
सत्य होतील. ही कल्पना औरंगजेबाचे मनास आली नाही; त्याणें उत्तर
पाठविले कीं असें केलें असतां, बंड माच वाढेल; ते कामाचें नाही.

या उलगवरून असें दिसतें कीं औरंगजेब पहिल्यापेक्षां शहाणा झाला;
परंतु पूर्वीं बंडकरणारे मराठे लोक प्रबळ झाले नव्हते, तेह्वांच त्याणें आप-
ल्या मुसलमान लोकांचीं राज्यें रक्षुन, बंडें मुळींच दृढिगत होउं दिल्लीं नसतीं; तर
मराठे लोक इतके सामर्थ्यवंत झाले नसते, शेवटीं तो औरंगजेब त्या बंडांचा
प्राबल्यंकरूनच नाश पावला.

त्या दिल्लीरवानानें औरंगजेबाकडून पत्राचें उत्तर आलें नाही, तोंच आप-
लव्ये कल्पनेनें वागावयास प्रारंभ केला; तो असा संभाजीचें नाव ठेविलें कीं.
हा मगढ्यांचा गजा, आणि आपलें कांहीं सैन्य देऊन शिवाजीचा किछा गोपाळ
गड, यास व्यावयास पाठविला तो त्याणें किछा घेतला.

हंवीरराव जो लडकर सुद्धां विजापुर करोंचे कुमकेस जात होता, त्याला
वाटेनें मोंगलांचें स्यार नउद्रजारनेवले. तेह्वां तेथें युद्धप्रसंग होऊन मोंगलांचा
स्वारांचा

स्वारांचा अगदी पराभव झाला. त्यानंतर हंबीरराव तेथून पुढे जाऊन दिल्ली-
रवानाचे लश्कराजवळ राहिला, आणि त्यांस नाना प्रकारे उपद्रव देऊ लागला.

मोरोपंत जास कित्ते व्यावयाचे काम सांगीतले होते त्याणें आहत किद्या,
आणि नवावागड, हे दोन्ही घेतले; नंतर आपल्या लश्कराचा लहान लहान दोळ्या
करून अवघ्या स्वानदेशावर पसरल्या, आणि ते लोक जेर केले.

दिल्लीरवाना विजापुर व्यावयाविषयी यत्न करित होता फारच परंतु,
लश्करास अन्नादि सामग्री शिवाजीचा उपद्रवानुळे कमी येऊ लागली यामुळे
उपाय घ्यावेना, तेव्हां निराश होऊन विजापुरचे समोबता घेरा घातला होता तो
उठवून, मुलुरुख लुटू लागला. तो कर्नाटक प्रांतांतही जाऊन उपद्रव करूं लाग-
ला. तेथे जनार्दनपंत होता त्याणें कोणे एके वेळेस, त्या दिल्लीरवानाजवळ फार
फौज नाहीं अशी संधी पाहून, सहाहजारां स्वारांनशीं छापा घातला. नेणें क-
रून त्याचा फार नाश झाला आणि तो पळाला.

दक्षिणेंत असें वर्तमान झालेलें ऐकून, औरंगजेबानें सुलतानमाझु-
मास माघारा बोलावून नेला; आणि त्याचे जागी पुनः स्वानजहान पाठविला
त्याच वेळेस दुसरी आज्ञा आली, कीं संभाजीला कैद करून दिल्लीस पाठवून
द्यावा; परंतु दिल्लीरवाना संभाजीला अनुकूल होता म्हणून ती औरंगजेबा-
ची आज्ञा शेवटास जावयाचे पूर्वीच, त्याला पळून जावयास अवकाश सांफड-
ला. मग शिवाजी आणि संभाजी एकचित्त झाले; परंतु संभाजीचा दुःस्वभावा-
गेल्याची संशयनिवृत्ति होई तो पर्यंत, त्याला शिवाजीनें पन्हाळ्या किड्यावर
रहावयाची आज्ञा दिली.

शिवाजी जासमयीं विजापुरकरांस वश झाला, ते समयीं असा नेम ठरला
होता कीं कोपाळव बिलारी, या दोहों ठिकाणां संबंधें जो मुलुरुख आहे तो शि-
वाजीचे स्वार्थीन द्यावा; या खेरीज द्रविड देशांतील जितका मुलुरुख शिवाजी
नें घेतला होता त्याविषयीं विजापुरकरानीं स्पर्धा न करावी; आणि त्या तें जो-
र व गैरे जितका मुलुरुख शहाजीच्या कर्नाटकांत जहागीर असेल तितका त-
साच असावा, या प्रमाणें वंदोबस्त झाल्यावर शिवाजी विजापुरीं जाऊन त्या
मसाउदरवानाशीं व त्याशीं एकांत झाला.

त्या शिवाजीचा सावत्र भाऊ, व्यंकाजी त्याला असें वादले कीं विजापुरकर
शिवाजीला इतके अनुकूल झाले, त्यास भातां आपला स्वतंत्रपणा राहिला
नाहीं; मग निरिच्छ झाला आणि राज्यकारभार टाकून विरक्ताप्रमाणें वर्तू-
लागला; ते समयीं शिवाजीनें त्याला हितोपदेशार्थ पत्र लिहिलें त्या पत्रांती-
ल अर्थलिहिला आहे⁺

+ तुझाकडून फारजिदस वज आले नाहीं, तेणें करून आमचे धितास मुलुरुख वांटना-
जे

यानंतर शिवाजीचा अवकाळ समीप आला. तो प्रकार असा रावणही
मत्तता याचा गुराची रीत झाली. तो प्रतिदिनही हद्दिगत होऊन त्या त्याचा
व्यापत्येकरून फार मोठा त्रास आला. तो महादिवस मोठ्या मोठ्या दिवशी
सुख पावला. तो दिवस सर्व सोळाव्या रोजीचा चवथ्या महिन्याची पारवी तारी-
ख. तो मेला त्यावेळेस त्याचे वय त्रैपन्नां वर्षांचे होते.

शिवाजी मोठा चतुर्कारिक पुरुष होता. त्याची कित्येक कृत्ये सद्योप-
तीं तथापि त्याचे मोर्चादिगुण केखांत असून लेख पूर्ण द्वावा हे उत्तम दिसने,
त्यास त्याचे गुण पुर्तपणें ध्यानांत आणावया करितां, पहिल्या पासून त्याचा क-
त्यांचा विचार केला पाहिजे. प्रथमतः मावळे लोक अर्थे नग्न आणि अगण्या-
तराणारे, अशांची संगत धरून त्या शिवाजीने आपल्या मोठेपणाचे बुद्धीस
आरंभ केला तो असा. त्याणें शीतोष्ण पर्जन्य यांचें सहन करून आपल्या का-
यांसाठी त्या गनवत लोकांचीं सत्ते ग्राह्य करून घेतलीं. याप्रमाणें आपले अर्थ
सिद्धास त्यावया करितां, जाजा कल्पना त्याणें केल्या, त्या पुढें दुसरा कोणी क-
रील असें दिसत नाहीं. तो बुद्धप्रसंगांतही प्रजेचा बंदोबस्तांत अंतर पडूं देत
नसे, अणखी प्रजांचा हितार्थ त्याणें नवे नवे कायदे केले होते; आणि संकटस-
मयी त्याणें आपला जीव बहुत युक्तीने वांचविला. चौरपस्तीनें किड्या घेणें,
किंवा मुत्तुराव हस्तगत करणें, आणखी आकड्यां पागोचा बंदोबस्त राखणें,
इत्यादि लहान मोठ्या सर्व कामाविषयी त्याचें चातुर्य सारखें होतें. तो मो-
ठ्या योग्यतेस आला आणि त्याजवळ बहुत इव्य झालें तरी, त्याणें आपल्या
कायद्याखेरीज खर्च केलाच नाहीं. अर्णाक जें विशेष द्रव्य मिळविलें त्या
पेकीं शिपाई लोकांस देऊं केले, लोभें करून आपणान्मठविलें नाहीं. या
गुणावरून असें वाटतें कीं तो अद्वितीय पुरुष होता. परंतु राज्यकार्यकरण्या-
त, त्याचे बुद्धीस सरळ मार्गापेक्षां कुठिल मार्ग चांगला वाटे; हा एक त्याचा दोष,

तें जातें. तुझाविषयी आझास राघोपताने लिहिलें आहे कीं तुझीं निरिच्छ होऊन पहिल्या प्र-
माणें आपल्या शरीरास जपत नाहीं; आणि मनोव्वाह योग्य दिवसही मानीत नाहीं; तुमचें
वडकर उगेच बसलें आणखी तुझीं राज्य कारभार दाकून, विरक्तप्रमाणें वागूं लागलां. या-
णें करून मला मोठी चिंता वाटते; आम्हां असें खणतीं कीं आपले वडील किती सावध होते आ-
णि तुमचा असा स्वभाव कसा झाला; हे तुझास योग्य नव्हे. त्यास आज पासून हे विरक्तप-
ण दाकून स्वस्थपणें प्रजेचें पालन करावें. आणि आपलें सैन्य चांगले राखून उत्तम कामा-
मध्ये मन द्यावें. सर्व कारभारी याजपासून चाकरी घेऊन आपली प्रणिष्ठा संभाळावी.
जो माझा कनिष्ठबंधू आहे त्या तुझी मुली मी कानानें ऐकेन तर मला बहुत आनंद
होईल. रघुनाथपत तुझा तवळ आहे तो माझा प्रमाणें तुमचा उपयोगी पडेल; जें करणे
ते त्यास विचारून करावें, मारांज आळशीपणा करूं नये, तारुण्य बहुत उपयोगी आहे,
यांत वेगळ्या कामाचें नाहीं; आतां तुझी सावधपणा धरून मला त्याचा प्रत्यय दाखवा.

आणि

आणि त्याणें किती एक वेळा आपलें कोंबें, आणखी घातकपणा प्रगट करून दाखविला.

त्या शिवाजीची स्तुती करणारे जे मराठे लोक ते सधनात कीं तो अवतारी पुरुष होता. तो आपल्ये कुटुंबात केवळ सावडा आणि निडस्थपणानें वागत असे; बाहेर तर सर्वोशीं प्रिय भाषण करी, परंतु कोंणाच्या वर्यडपणा होईत नसे. त्याचा स्वभाव शीघ्रकोपी असे, परंतु त्याचे सोयरे धायरे व पदरचे लोक यांचेहिताचें फार अगत्य वाळगी. त्याची आकृति लहान. आणि बळापेक्षां आपल्य विशेष होते; त्याचें मुख सुरेख होते त्यावरूनच तो गुणवानसा वाटे. त्याचे उंची पेक्षां हात लांबीस अधिक होते. त्याणें आपल्ये तरवारेचें नांव भवानी ठेविलें होतें, ती तरवार अद्यापि सातान्यांत त्याचे वंश्य देवी प्रमाणें पूजितात.

शिवाजीला चौघी स्त्रिया होत्या. एक सई बाई निंवाळकरांची कन्या, एक सोयराबाई ती शिर्के यांची कन्या, एक पुतळाबाई मोहित्यांची कन्या, आणि चवथी एक होती. त्यांत दोघी शिवाजी असतांच मरण पावल्या; आणि सोयराबाई व पुतळाबाई या दोघी होत्या; त्यांत पुतळाबाई शिवाजीचा मरणानंतर मद्दिनां दीड महिन्यानें सती गेली; सोयराबाई तिच्या पुत्र राजाराम, संभाजीची आई सईबाई ती अगोदरच मेली होती. शिवाजीचे मरणापूर्वी आनाजीदत्तो व भोरोपंत व गैरे कोणी मोठे मोठे लोक जवळ असतां शिवाजी बोलिला कीं, माझा मरणानंतर संभाजीचा दुष्ट स्वभावेकरून राज्यास अपाय होईल असें दिसतें. ही गोष्ट सोयराबाईस कळली तेव्हां तिचे मनांत आलें कीं संभाजी एकीकडेस करून आपला पुत्र राजाराम यास वक्ताधिपती करावा; यास्तव तिणें सर्व प्रधान वशा केलें, त्यावरून असें ठरलें कीं ते प्रधान झणाले, राजाराम लहान आहे तो पर्यंत त्याचे नावें आझी राज्य कारभार चाळवूं. ही मसलत सिद्दीस न्यावया करितां जनार्दनपंत सुमंत, यास पन्हाळा किल्ल्यास लडकर नुद्दां पाठविला. आणि रायगडास शिबंदी नवी ठेविली; आणि किर्ही लडकरांचा कांहीं कांहीं बंदोबस्त ठेविला. त्या वेळेस पन्हाळ्या वर संभाजीचा बंदोबस्तास जो दिराजी फरजेंत होता, त्यास या सान्या मसळतीचें पत्र पाठविलें; ते जागृद किल्ल्यांत देत असतां त्या संभाजीचे हातीं लागले; तेणें करून त्याला सर्वविदित झालें. तेव्हां त्याणें तेथची शिबंदी व-

+ दीड महिन्यानें सती जावयाचें कारण असें, शिवाजी मरण पावला हें वर्तमान वृत्तें कारभारी याणीं संभाजीस न कळावें म्हणून गुप्त रक्षिलें. त्याचाच कोणी भाडबंद शिवाजी सोसला नासें होता त्याचे हातून त्याचें दहन वगैरे ज्वलंत गुप्तपणें करविली.

श करून घेतली आणि जे तेथे मुख्य कारदार दोघे होते ते जिवें मारिले; आणि त्या आपण किल्ल्याचे व्याप्त्ये करून त्यागला. तेव्हा कोणी शत्रु नित्र न जाणतां किल्ल्याचा बंदोबस्त ठेविता झाला. तेव्हा जनार्दनपंत सेन्यासहित आला त्याणें किल्ल्या समोवता घेराभात्र घातला, आणि तेथे उगाच महिना दोन महिने राहून शेवटी आपण जाऊन कोलापुरांत राहिला. इतक्यांत रायगडीं राजारामास तत्काधिपती करून राज्यकार भार चालविला, तो सुमार सन सोळाशें ऐशींचा सहावा महिना. नंतर थोडक्यांच दिवसांनी पेशवे आणि सचिव यांमध्ये येमनस्य पडलें.

इकडे पन्हाळ्यावर संभाजी होता त्याणें जनार्दन पंताचें लश्करांतले कित्येक लोक वगळले आणि आपल्या किल्ल्यातील कित्येक मावळे लोक बरोबर घेऊन, रात्रीस त्या लश्करांतून कोलापुरांत जाऊन जनार्दन पंतास धरून पन्हाळ्यावर नेला. हे वर्तमान मुलखांत प्रसिद्ध झालें तेव्हां हंबीर राव सेनापती संतुष्ट होऊन बोलिला कीं हा जिवाजीचा पुत्र स्वरा, आणि त्यापासून त्या सेनापतीनें त्या संभाजीची चाकरी धरिली. तसाच मोरोपंतही त्यास अनुकूल जहाला; हंबीरराव संभाजीचे नेदीस गेला तेव्हां तो पन्हाळा सोडून रायगडीं जावयास निघाला. तो तेथें जाऊन पोचला नाहीं तोंच तेथील शिवंदीनें त्याचें अगत्य धरिलें; आणि इतरही लश्करें त्यास राजीं झालीं, तो संभाजी सन सोळाशें ऐशींचा सहाव्या महिन्यांत रायगडीं दाखल झाला.



सन सोळाशें ऐशीं पासून, सोळाशें एकुण नव्वद पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून, भागदहावा.

अनुक्रमणिका.

संभाजी राज्य घेत असतां, त्याणें काय काय निर्देशपणा केला.

त्याणें स्वादेरी पासून शिंदीला हांकून घावयाचा उद्योग केला, परंतु तो व्यर्थ गेला.

औरंगजेबाचा पुत्र गुलतान महंमद आकबर, तो आपल्ये संरक्षणार्थ संभाजीला बळगेल्या.

हा संभाजीचा सावत्र भाऊ राजाराम त्यास अधिपती करून संभाजीचा कायदा असे त्याच जवळच्या लोकांनीं चोखिलें, त्यावरून संभाजीनें कित्येक लोक जिवें मारिले.

मोंगलांचे

मोंगलांचें लश्कर कांकणात गेलें, तें संभाजीनें मागे हटि वलें.

त्याणें जिद्दीचा जीजिऱ्यास घेरा घातला; आणि उठून गेल्या.

मग पोर्तुगीस लोकांशीं युद्ध करूं लागला.

त्याचा वजीर कलुया याची गोष्ट.

पूर्वी शिवाजीचे वेळेंस जी लश्कराचा बंदोबस्त होता, तसा संभाजीचे राज्यांत चालिला नाहीं; त्याचा परिणाम कसा झाला तें प्रकरण.

औरंगजेब दक्षिणेस आल्या त्या वेळेंस, देशाचा प्रकार काय होता तो.

औरंगजेब अहमदनगरास आल्या त्या वेळेंचें त्याचे संपत्तीचें स्वरूप कथन, केलें तें प्रकरण.

मोंगलांचे लश्करानें काय आचरण केलें तें.

औरंगजेबानें गोंवळ कोडकरांशीं सल्ला केला.

दिजापुर मोंगलांनीं घेतलें तो प्रकार; त्यावर तें राज्य बुडून राहिलें ओस पडलें.

पहिला झालेला सल्ला मोडून गोंवळ कोडें औरंगजेबानें घेतलें, त्यावरून तें राज्य बुडालें.

हंबीरराव मराठा सेनापती शिरजीस्वानास जिंकून आपण मरण पावला तो प्रकार.

कर्नाटकांत काय काय वर्तमान झालें तें.

संभाजी केवळ अयोग्य, असें समजून सुलतान महंमद आकबर निघोन गेला.

नंतर दक्षिण देशाची दुर्दशा झाली, तें प्रकरण.

इंग्रेंज लोकांनीं समुद्रांत उपद्र केला, तो प्रकार.

संभाजी आपल्या वजिरा सुद्धा औरंगजेबाचे कैदन सांपडिला.

त्या दोघांचें मरण.

भाग दहावा.

संभाजी शिवाजीचे मरण कळल्यावर केवळ पराक्रमें करून वागूं लागला; त्यावरून लोक कल्पना करूं लागले, कीं आतां याणें आपले दुर्दैव आपा दक्षिणें; आणि त्याप्रमाणें त्याची स्तुतीही करित होते. पण तो गडगडी पोचतांच त्याचे कुरपण लोकांत प्रसिद्ध झालें. तें असें आताजी दत्ता याचे विडी यावरून बघीत देविला; आणि त्याची सारीं देवळत घेवली. आणत्या आपल्या गावत्र भायरातारास त्यालाही बंदीत ठेविला. आणि त्याची आई शोयराबाई

सोयराबाई, ती आपल्या समूह आणून तिला नाना प्रकारे अमर्याद घोटून, असे ठरविले की, हिणे आपला पती विष घाळून मारिला; त्यास आतां हीचे हाल करून मारवी, अशी आज्ञा केली. तेणे करून ती मरण पावली. आणखी जेतिज कडचे सरदार होते, त्यांचीं डोकीं मारिलीं. आणि एक सरदार फारच तिचा अगन्याचा होता, त्याचा कडे लोट केला. अशा क्रूरपणाने तो लोकांचा मनांतून उतरला. तेव्हां ते लोक याचा प्रारंभच दुःशकुन असें खणू लागले, मग सनसोळाशें ऐशींचा आठव्या महिन्यांत त्याला राज्याभिषेक झाला, त्या पासून मुलखांत लोकांसही दुःशकुन दिसू लागले.

संभाजीस राज्याभिषेक झाल्यावर, प्रथम त्याणें जंजिन्याचा शिंदीशीं युद्ध केले. तें युद्ध पूर्वी शिवाजी असतांही, निरंतर चालत होतें; शिवाजीनें आपल्या मरणाचे पूर्वी एक वर्ष, मुंबईचे जवळ लहान लहान दोन बेटें आहेत, एकाचें नांव उंदेरी, एकाचें नांव खांदेरी, त्यांत शिवाजीनें उंदेरी बेटावर किल्ला बांधिला, तो शिवाजी पासून घ्यावयास उद्युक्त झाले; परंतु तो अर्थ सिंदीस गेला नाहीं. नंतर दुसऱ्या खांदेरी बेटावर शिंदीनें किल्ला बांधिला; तो घ्यावयाचा उद्योग शिवाजीनें केला, तोही सिंदीस गेला नाहीं. असे ते दोघे किल्लेदार लढत होते.

सनसोळाशें एक्यायशींत संभाजी पन्हाळ्यास जाऊन राहिला; तेथे त्यास असें वर्तमान समजलें कीं, औरंगजेबाचा पुत्र महंमद आकबर याणें बंड करून यापाशीं लढणार होता तें त्यास कळलें, तेव्हां पळून आपणाकडे आश्रय मागावयास आला; यास्तव आपला कोणी मोठा मानकरी त्याचे भेटीस पाठवून, त्याची दतसे गांवीं राहावयाची सोय केली; परंतु आपण कांहीं कामानिमित्त गेला नाहीं. इतक्यांत, आनाजीदत्तो याचा पक्षपाती लोकांनीं त्या महंमदाशीं राजाराम याचा हिताविषयीं संभाजीचा घाताचीं कांहीं मसलत केली. तें वर्तमान संभाजीस कळून, त्याणें महंमदास अपराधी जाणला; इतक्यांत त्याणेंच संभाजीस कळविलें कीं, इकडे याप्रमाणें वर्तमान आहे; तेव्हां संभाजी मोठ्या सभारंभानें त्याचे भेटीस गेला. मग त्याणें आनाजीदत्तो व, शिरके कुळातील जे मुख्य सांपडले, ते व परभू बाळाजी आजी चिठनीस बऱ्याचा पुत्र, व त्याचा दुसरा कोणी एक भाऊबंद, इतके हत्तीचा पायीं दिले. यानंतर शिरके कुळातील जे कोणी मोठे मोठे राहिले, ते भयें करून पळाले; आणि किल्लेक मोगलांचा चाकरीस राहिले. त्याचा अशा अन्यायकर्मिंनीं सारे लोक त्यास कंटाळले, कांकीं आनाजीदत्तो शिवाजीचे वेळेस बहुत उपयोगी पडला; आणि तो जातीचा ब्राह्मण होता.

त्यावेळेस संभाजीचे जवळ हिंदुस्थानांतून आलेला कन्होजा एव. चासण कटुषा नामें होता. तो गुप्तपणे संभाजीस मसळत देत असे. त्याप्रमाणें संभाजी वागे. त्याणें शिकविले कीं, मोरोपंतपिंगळा पेशवा, यास बंदीस घालावा; कांकि, त्याणें आनाजीदत्ता, याचा भरणायकरून तुमची फार निर्भत्सना केली, आणि आपणही कंटाळला असें दर्शिलें स्मृण.

त्यासमयीं रघुनाथ नारायण दणभेंते, याणें आपलें संस्थान, दुसऱ्यास संभाळावयास सांगून कर्नाटकान्तून निघोन, संभाजीचे भेदीस रायगडीं आला. त्याणें आपल्ये बरेबर कांहीं वस्तुताचें द्रव्य आणिलें द्यातें, स्मृण संभाजी त्याचा संमानास मोठें दरबार जमाकरून भेटला. तो रघुनाथ नारायण, मोठा धैर्यवान होता, त्याणें त्याच समयीं अतीतीविषयीं संभाजीस निषेधिलें, आणि बोळिला कीं, जर तुम्हीं पुरातन सेवकांचा असा घात कराल तर कवकरच नाश पावेल.

तो रघुनाथ नारायण एवढ्या धैर्यानें बोळिला त्या गोष्टीचें आश्चर्य वाटेकच; कांकी त्याचा भाऊ जनार्दन पंत तोही संभाजीचा बंदीत होता; परंतु विचारेंकरून पाहिलें असतां, संभाजीस अशी शंका होती कीं, जर यास कांहीं उपद्रव केला, तर, कर्नाटक प्रांत हातचा जाईल. यास्तवच त्याणें जनार्दन पंत व मोरोपंतपिंगळे, यांस सोडिलें. आणि रघुनाथ नारायणाचा संमान करून कर्नाटकांत जाऊं दिल्या. तो जातांना वाटेनेंच मृत्यु पावला; तरी जनार्दन पंताला संभाजीनें त्याचे जागीं स्थापिला. वाशिवाय संभाजीनें त्यावेळेस कर्नाटकचा हरजीराजा, नासरघुनाथ नारायणानें आपल्ये जागीं ठेविल्या होना. तो तसाच राहिला. यावरून संभाजीचें आचरण कांहींसें बरें दिसूं लागलें. परंतु तें टिकलें नाहीं; त्या कटुषाचा संगतीनें नष्ट झाले.

संभाजी आणि महंमद आकबर, यांची मैत्री झाली त्या वेळेस, लोक कल्पना करूं लागले कीं, हा औरंगजेबाचें राज्य घेऊन, महंमदास स्थापील. परंतु त्याणें आपल्या नीचपणाप्रमाणें केवळ क्रोधवशा होऊन गर्विष्ठतेनें, मोठी मोठी कामें टाकून शिद्दीचा अतिदेष करावा हेंच मोठें कार्य, असें मानून, जंजिरासाच व्याख्याविषयीं बहुत श्रम केले. परंतु तोही अर्थसिद्दीस गेला नाहीं. त्यानंतर त्याणें लडाऊ गळबतें जमाकरून, शिद्दीचा लडाउ गळबतांशीं युद्ध केलीं. त्यांतही ढाण्याचे खाडी जवळ संभाजी पराभव पावला. तेव्हां तो क्रोधयुक्त होऊन, तेथें इंग्रेज व पोर्तुगीस लोक होते, त्यांस बोळूं लागला कीं, तुम्हीं माझा पक्ष स्वीकारित नाहीं. आणि माझा शत्रूला आश्रय देतां; यास्तव तुम्हीही शत्रूच आहांत. हे वर्तमान सन सोळाशें व्यायशींत घडलें.

नंतर

नंतर पोर्तुगीस लोकांचे गांवांस तो उपद्रव देऊं लागला; आणि मुंबैचा वांकणांत घासपुरी नामें एक बेट आहे, तेथें मुंबैस उपद्रव करावयाकरितां किड्या बांधित होता; परंतु त्यास असें वर्तमान समजलें कीं, औरंगजेब मोठ्या तयारीनें येतो आहे; तेव्हां तें काम तसेंच राहिलें.

संभाजीचा कारकिर्दींत मोरोपंत पिंगळा बंदीस घातल्या पासून मुख्य कारभारी कळ्या झाला. पुढें बंदांतून सुटल्यावर मोरोपंत लवकरच मेला. कळ्याशिवाय संभाजी दुसऱ्याचें ऐकत नसे; आणि त्याचे वर्गी वांचून कोणी समूर आला असतां, त्यावर रागें भरून त्याचें पारिपत्य करी संभाजी इतका त्या कळ्याचा स्वाधीन झाला, त्यावरून लोक म्हणत, कीं यास कांहीं तरी, पक्षें वर्गीकरण साधलें आहे. त्या कळ्यास लोक फार निंदीत होते, परंतु तो मोठा मनमिळाऊ होता, आणि तो कवी असे, परंतु राजकारभारास अयोग्य होता; त्यास संभाजीनें प्रधानांमध्ये पंडितराव असें पद दिलें. प्रधान असा दुष्ट, आणि राजा याप्रकारचा, तेणें करून शिवाजीचे वेळेस जे बंदोबस्त होते, ते सर्व मोडूं लागले. त्यांत प्रथमतः लश्कराचा बंदोबस्त बिघडला, तो असा, जे लश्करचे चाकर शिंपाई लोक होते, त्यां खेरीज लोकांत ही जाचा मनास येईल त्याणें स्वारी निघाली म्हणजे बरोबर जावें. कोणास कांही लूट सांपडली असतां, त्याणें ती संभाजीस कळवूंच नये; आणि लश्करा मध्यें बायकाही बरोबर न्याव्या; आणखी लोकांचा बायका धरून नेऊन विक्या. स्वारी माघारां आली म्हणजे लोकांस पैका घ्यावयास मिळेना म्हणून, लूट करावयाची आज्ञा दिली होती.

संभाजी भलत्याच जागीं स्वर्च करीत होता यासुळे, थोडक्याच दिवसांत वजिना संपला असतां, त्या कळ्यानें त्यास बुद्धि शिकविली कीं, स्वारी केल्यानें इज्या मिळत नाही, तर रेंते पासून वसूलच अधिक घ्यावा. तेव्हां त्याणें तसेंच केलें, परंतु जमाबंदीचे वेळेस असें समजलें कीं, शिवाजीचे वेळेपेक्षां जितका चढ केला, तितका तोटा आला. त्यावरून तो समजला कीं, यांत सुभेदार, व पाटील, व जमेदार, इत्यादिकांचें कांहीं कृत्रिम आहे; यास्तव त्यांस दूर करून, सर्व कामें मरयत्यानें सांगीतलीं; तेव्हां रेंतेनें चासें करून गांव दाकिले; येणें करून संभाजीचा गज्यांत नाशप्रसक्ति झाली. या खेरीज त्याचे वेळेस औरंगजेब दक्षिण घ्यावयाकरितां दिल्लीहून बझाणपुर पावेतो आला होता. ते वर्ष मन सोळाठें न्यायशीं. त्यावेळेस गांवळ कोंडकरांचें व विजापुरकरांचें काय काय वर्तमान होतें तें समजलें पाहिजे.

हैदराबादेत अबूहुसेन बादशाह होता, त्याजवळ बहुत द्रव्य आणि

सेना मोठी होती; त्याचा कारभारी अत्यंत गहाणा, हिंदू ब्राह्मण, मादण्णापंत
नामे होता, तो त्या राज्यात जितके हिंदु लोक होते, त्यांस अत्यंत प्रिय वाटे. प-
रंतु तेथचा मुसलमानास तो जातीचा ब्राह्मण, आणि डोंयजड क्षण्ण पारच
विषमवाटे. या खेरीज औरंगजेबाचा वकिलानी, तेथचा कारभारी लोकांतवैम-
नस्य पाडिला; तथापि, अवृद्धसेन त्या मादण्णापंताची योग्यता जाणून, त्या वा-
चून दुसऱ्याचा विश्वास धरीत नव्हता.

या पूर्वी गोंवळकोंड्याचें राज्य स्मटलें आहे, तें, हेंदगबादचें असें स-
मजावें.

विजापुरस औरंगजेबाचा वकील होता, त्याचें नाव, नलिरवेंबरखोर
दार, त्याणें त्या दरवारचें कित्येक कारभारी, व कित्येक सरदार लोक वज्र केले;
त्यांमध्ये एक मुसलमान शिरजीखान नामें सरदार तो त्या सर्वांपेक्षा प्रतापी
होता, त्याणीं पूर्वी मसाउदखानाचें, सेनेसंबंधें कांहीं वांकडें पडलें होतें, स्मण्-
न, त्याणें एक सेयद मखदूम मानकरी यास मसाउदखानाचें जागीं स्थापाव-
याची योजना केली होती; आणि तो मसाउदखान, राज्यकारभार टाकून,
शिवाजी मेल्यावर एका वर्षांनें विजापुर सोडून आंदोणीस जाऊन राहिला
होता, तेव्हां तेथचा राज्यकारभार कांणी चालविला तें कळत नाहीं; परंतु इ-
तकें समजतें कीं, औरंगजेबाचा वकिलानें, विजापुरकर, व मराठे लोक चांशीं
स्नेह नसावा स्मण्ण, शिवाजीनें घेतलेला, कृष्णेचे कांठचा मुलुरव होता,
तो, त्यांस साधारण ध्यावयास शिकविलें; त्यावरून त्याणीं फौज पाठवून,
तो मुलुरव घेतला, तेणें करून त्यांचें स्नेहांत तूट पडली; असें त्या वकिलाचें क-
त्य शेवदास न जातें तर, हेंदगबादचा कारभारी मादण्णापंत याचे बुद्धीस आलें
होतें की, हे दोन्ही एकचित्त करून औरंगजेबाचें कांहीं चालू देऊं नये, ती मस-
लत उपयोगास पडती परंतु तें न घडलें. या खेरीज विजापुरचे राज्याचा ना-
शाचें कारण अणिक एक झालें, तें असें, शिवाजी असतां, त्या मसाउदखाना-
नें कित्येक त्सार दूर केले, ते, शिवाजीकडे जाऊन राहिले; तो निवर्तल्यावर, ते
संभाजी जवळ होते; त्याचवेळेंस विजापुरचे मनसबदारही कित्येक संभाजी
कडे राहिले होते, असेच मराठे मनसबदार निजामशाहींत होते जे त्यांचे कि-
त्येक भाऊवंद संभाजीचा लश्करांत चाकरीस राहिले होते, यावरून कित्येक
ते लोक आपल्या वतनासाठीं निरंतर भांडत, आणि त्यावादाकरितां जो सव-
ळ पक्ष असेल, तिकडे मिळोन वतन ध्यावयाचा अभिमान शेवदास त्याचा
स्मण्ण, कित्येक आपला धर्मही टाकीत असेन.

औरंगजेब बद्दाण पुगस येऊन कित्येक महिने मुलुरवाचा वसुलाचा
वंदावस्त

बंदोबस्त बहिंदुलोकांबर जिर्जीयानामें कर बसविणें, ब दक्षिणेंत स्वारी घाला-
याची तयारी करीत होता. प्रथम त्याणें सुलतान माजूम यास शाह अहं असे
मोठें पद देऊन, संभाजीचा मुलखातील दक्षिणे कडचा मुलुख व्यावयास पाठ-
विला, आणि त्याचें उत्तरें कडे खानदेश लगत्याचे किछेंव मुलुख व्यावयास, सु-
लतान आजिम यास पाठविला, आणि आपण बद्राणपूर सोडून औरंगाबादेस
आला. मग सुलतान माजूम आंबेदराघाटानें कोंकणपट्टींत जाऊन, काठिया-
नी परगण्यांतून, रायगडा पासून बेंगुलें व माळवण पर्यंत मुलुख लुटून जाऊन
दाकित्वा, सुलतान आजिम साल्हेर किछा व्यावयास गेला. त्याचे हातीं तो किछा
दग्यानें सहज लागला; परंतु पुढें पुढें त्याचें काहीं कार्य सिद्धास गेलें नाहीं तोच
औरंगजेबानें, त्यास माघारां बोलावून, त्याचे जागीं शाबूदिन खान नांमो दुस-
रा सरदार पाठविला. तो फार गर्वीनें आला, परंतु जव न पावला. रासशे-
अ किछ्याजवळ त्याचा फार नाश होऊन तो भागें हटला.

इतक्यांत सुलतान माजूम आपण मुलुख ओस पाडित्यानें, आणि
संभाजी विशाळगडीं होता, त्याचा लोकांचा उषद्रवा मुळें, उपाशीं मळें लाग-
ला. तेव्हां औरंगजेबानें शाबूदिन खान यास घाटाचा वाटमो कळ्या करा-
यास पाठविला, आणि सुरतेचा जो मुख्य अधिकारी त्यास आज्ञा केली, कीं ग-
लबतांत दाणा भरून दंडाराजपुरी व बेंगुरलें, यास पोंचता करावा. तें नि-
कडीचें काम संपून त्या सुरतवाल्यानें एकेंक गलबत भरून पाठविलें. तें वर्त-
मान संभाजीचा लढाऊ गलबतांस कळून, त्याणीं नीं गलबतें बहुतेक लुटलीं;
त्यांतलीं कांहींशीं गलबतें जाऊन पोंचलीं, तितक्यानें साहित्य पुरेसं झालें ना-
हीं, संपून सुलतान माजूम सैन्यसुद्धां आंबेघाट चढून कृष्णेचे कांठीं वळवें
गांव यास पर्जन्य काळीं राहिला; हें वर्तमान सन सोळाशें चौन्यायशीं त घ-
डलें.

जो शाबूदिन खान सुलतानाचे कुमकेस पाठविला, त्याची व संभाजी-
ची गांठ पडली, तेव्हां त्या दोघांचें कांहींसें सुद्ध होऊन, शाबूदिन जव पाव-
ला. हें वर्तमान औरंगजेबास कळून, तो मोठा लाभ नसतांही शाबूदिन,
त्याचे रुपेंतला व त्याजवळ अस्सल मोंगल होते त्यांचें मन संतुष्ट कावया
करितां, त्या शाबूदिनाचा मोठा संमान करून, त्यास गाजीवदिन, असें नवें
नाव दिलें; त्या पुढें दक्षिणेंत जें निजामउलमुलुख नामें कुळधिरव्यात झालें,
त्याचा तो शाबूदिन खान मूळ पुरुष.

मग पाडसकाळ गेल्यानंतर औरंगजेब दक्षिणेंत मोठया समारंभा-

नें चाळू लागला.

तेव्हा पाणी आपल्या गळ्यांतल्या लवंग जांतांतीक मेन्य बडून जमा केले होते. त्यात उत्तरेकडचे लोक जांचीं जरीरं मोठी आणि रबी आगांतून चिकण्यातें चढविलेले तीं जड लांब्यांची व त्यांचे घोडेही, मोठे मोठे, आणि पुष्ट, असे पाहिले असतां दक्षणी लोक त्यापुढें केवळ मुकुमार दिसत. तसेच पायदळामध्ये, कित्येक चापाचे बंदुकवाळे, व कित्येक तोड्याचे बंदुकवाळे, व कित्येक तीरकमाणशाळे असत. त्यांचा सरंजाम बहुत उत्तम होना आणि लहान व मोठ्या तोफा पुष्कळ असत; व मोठे दाजा मध्यें फिरंगी होते; या रवेरीज कित्येक ओढीं वहावयाचे, व कित्येक लढाऊ असे हत्ती बहुत होते. त्या ओरंगजेबाच्या दिल्लीमध्ये जसा बेत चालत होना, त्यांत किमपि अंतर न पडता, प्रयासांतही तसाच चालत असे. त्याचा अधिकारनाही बरोबर होना. त्याचा डेन्हाचा लभोवती लावायाची कनाथ सोळाशें हात लांब होती; त्याचा कचेरी-या डेन्हांत व एकांतीं मनलत कगवयाचा डेन्हांत, त्याचें बसावयाचें रत्नजडीत सुवर्णाचें अत्यंत सुंदर सिंहासन मांडलेलेच असे, या रवेरीज अंतःपुर संबंधी विषयोपभोगार्थ, कित्येक डेरे असत; आणि स्नान संध्ये सारिखें त्या लोकांचें कांही निव्वकर्म आहे, त्या कामाचेही कित्येक होते, तितक्या ठिकाणींही विलासती सरवलादा व मरवमालेचीं आस्तरणें, इत्यादिक व सुवर्णयुक्त नानाप्रकारचीं वस्त्रें मोठीं मोठीं उंच परिपूर्ण, जांचा तोटाच नाही.

त्यांत जावयाचे वाटेवर दोही बाजूनें, तोफा ओळीनें चडभ्या केलेल्या; त्यांमधून ओत जाणांचे बहिऱ्या डेरा नगार रवान्याचा लागावा; त्याहून पुढें गेलें खणजे खासगीचा व्यवकीचा लोकांची पहारा करावयाची जागा, त्या कामावर नित्य नवाउमराव जात असे.

त्याचे भोजन संबंधीं डेरे, मेवा मिठाई खावयाचा व पाणी गार करून, ठेवावयाचा, व तांबूल भक्षणाचा या सर्वप्रकरणीं निरनिराळे डेरे असत. त्याचा वाटेनें या प्रमाणें सरंजाम होता खणून आश्चर्य वाटेले; परंतु असें समजावें कीं, असेच त्याचे लहान मोठे सर्व पदार्थ दुहेरी होते; तेणें करून, त्याची त्यांरी कधीं मुकाम सोडून दुसरे मुकामी गेली असतां, कोणत्याही गोष्टीची खास न्यूनता नसे. त्यांरी मुकामी येउन पोचली खणजे पन्नास तोफा सोडाव्या असा नेम होता. या रवेरीज तो आपल्ये राजधानींत आसतां, त्याचा तो जरीति चालत होत्या, त्या मार्गानेंही सर्व तशाच चालत असेत.

त्यास अशी संपत्ती असोन, तो स्वयें सर्व विषयोपभोग लोकप्रशंसे साठीं

माही. गरिबाचे प्रमाणे करी. तेणेकरून त्याची प्रजा त्यास फार मानीत असे. या प्रमाणे स्वटले त्याणे प्रवामांतही बरोबर चालविले. त्यावरून त्याचे सरदार ही आप आपले स्वटले वाढविते आले. त्या योगाने लश्कराचा पत्तारा मारी होऊ न. स्वर्च फार लागू लागला. यास्तव थोडक्याच अवकाशाने द्रव्याचा तोटा आला. आणि लश्कराची काही मसलत वगरेने होडनाशी झाली.

मुलतानमाजूम वाळव्यामध्ये राहिला असता. त्या गोवांचे जवळचा आसमतात मुलुरव त्याचे हातीं लागला तितका त्याणे घेतला. त्या पासून विजापुर करानी दिलेल्या बतनादिकांचा सनदांत त्याणे आपले नांवमात्र घातले. आणि पूर्वीचा नेमाप्रमाणे चालविले. ते हा काळ मर्याद चालत आले.

त्या मुलतानमाजुमाचे लश्करांत पर्जन्यकाळाचे शेवटी. काही रोगे करून लोक बहुत मेले तेणेकरून लश्कर कमी झाले. असे असताही बादशाहाची अशी आज्ञा आली की. विजापुर करांचा शिवाजीने घेतलेला निस्ती दिशेचा मुलुरव. संभाजीकडे आहे. तो सर्व घ्यावा. असें लिहिले येताच तो तेथून निघोन गेला. त्याणे गोकाक व धारवाड व हुबळी ही तीन्ही घेतली. अणीकही. मुलुरव घ्यावा परंतु रोगामुळे माणसांचा तोटा पडला. आणि घेतलेल्या मुलुरवांत जागोजागरक्षणार्थ. माणसे ठेवून त्यास आपलेच संरक्षण करावयाचें कठीण पडले. यास्तव कदाचून तो माघारा अहमदनगरास आला. हे वर्तमान सनसोळाशें पंचायर्षीत घडले.

त्याच वर्षी संभाजीचा. हंबीरराव कोंकणांत लश्करसहित होता. त्यास वर्तमान कळले की. खानदेशांत कोणी रवानाही. त्यावरून त्याणे लश्कराचा लहान लहान दोळ्या करून उत्तरेकडे जाऊन ते सर्वलोक बझाणपुरावर एके जागी मिळविले. आणि ते शहर लुटले. तेथे त्यास बहुत द्रव्य मिळाले. नंतर तो तेथून माघारें घेताना त्याणे बझाणपुरापासून. नाशिकपर्यंत. मुलुरव लुटून जाऊन टाकिला. तेथे आरंगाबादेहून. खानजहाननामें सरदार आला. तो त्याचे पाठीस लागला. परंतु त्याची व त्याची गांठ पडली नाही.

त्यापुढे काही एक न दिने गेल्यानंतर. आरंगाजेब लश्करमुद्दा सोलापुरास गेला. आणि जुनरासजे लश्कर सोंगलाचें होतें ते आरंगाबादेस पाठविले. तेणेकरून उत्तरेची वाट मोकळी सांपडली आणि मराठे लोकांनी मोठ्या लोरेने तापी व नर्मदा उतरून जाऊन. भडोज लुटली. त्यावेळेसही तेथचे द्रव्य ते स्वस्थपणे आपले मुलुरवी घेऊन गेले. आणि त्याबरोबर

+ ते सोलापूर पूर्वी. मुलतान आजिमानें घेतलेलें होतें.

होता जो महम्मद साकबर, त्याला बायलां हाताच पद देऊन, हाच बादशाह, औरंगजेब नव्हते, असें लोकांत प्रसिद्ध केले.

बदायण पुर व नदो ज ही दोन्ही औरंगजेबाच्या आविचाराने बुढशी गोळी, कांकी, तो दुसरी राज्य व्यावयाच्या उद्योग करीत असतां त्याणें आपल्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला ठेविला नाहीं.

औरंगजेबाचे मनांत पुर्वी पासून फार दिवस होतें कीं, विजापुरकरांचे राज्य बुढवावे, त्यासाठी, त्याणें सन सौळाशें गायत्रीचा प्रारंभी, आपला पुत्र, आजिमशाह, यास बरोबर सैन्य देऊन विजापुरावर पाठविला. त्याचे आठ-ले वर्षी तेथें पर्जन्य कमी पडला, तेणेंकरून त्या मुकरशी पीक थोडें आलें हो-नें, तेंही त्याणीं जमाकरून किल्ल्यांत नेलें. स्वपुत्र आजिमशाह याचे लष्करास अन्न मिळेतानें आलें, तेव्हां बादशाह याणें सौळापुराहून पाठवावें, परंतु तें पडना कांकीं तिकडेही नोंदा पडला होता; यारंगीज, विजापुरकरांचे लष्करां लोक आजिमशाहाचा लष्करावर त्यांच्या घालीत, त्यामुळें त्या लष्कराचा फार नाश झाला, असें पाहून बादशाहानें अहमदनगरास गा-जिवदिन सरदार होता, त्यास आज्ञा केली कीं, वीसहजार बैल गोण्या भरून, त्याबरोबर आपण सैन्य सुद्धां जाऊन विजापुरावर मुलतान आजि-मान पांचव्या कराव्या. अशी आज्ञा पांचतांच तो तेथून धाव्य घेऊन निघा-ला, तें वर्तमान विजापुरकरांस कळलें, तेव्हां त्याणीं तो अर्थ सिद्दीस गेला असता, आपणांस बाधक होईल, असें जाणून त्यांवर सैन्य पाठवि-लें, त्या दोही लडकरांची गांठ पडतांच, मोठें युद्ध होऊन, विजापुरकरा पराभव पावले; तेणेंकरून आजिमशाह याजवरचे मोठे अरिष्ट टळलें, त्याची बायको जाली बेगम, ती त्या लडकराबरोबर त्याकडे जात होती, ती त्या लडाईत हत्तीवर बसून, मध्ये गिळत, आपल्या लोकांस धीर देत होती; हा येक त्या युद्धांत मोठा चमत्कार झाला.

यानंतर औरंगजेबही विजापुरास येऊन पोचला; तें शहर मोठें विस्तीर्ण घास्तव सर्व सैन्यानें त्याचा बंद वेष्टिला. नंतर त्याणें तो कोट दांसळावया करितां, जागोजाग मोरचे लावून, खेंडारे पाडिलीं; परंतु ह-त्तान केला, कांकी त्यास असें पक्कें समजलें होतें कीं, या लोकांस अन्न मिळेतानें आलें स्वपुत्र, थोडकेंच दिवसांनीं कंटाळोन आपल्या आपण कि-ल्ला देतील. शेवटीं त्याच वर्षीचा दहाव्या महिन्यांत त्याणीं आपल्या सं-तोषानें किल्ला दिला. औरंगजेबानें शिरजीखान नामें एक विजापुरकराचा मोठा सरदार होता, त्याला सोठी मनसब देतुन रुस्तुमखान अ-सें

सं त्यांचे नवेच नाव करून आपल्या पाकरीस ठेविले। त्यांकराज त्यांचे दुसरे जे कोणी मोठे मोठे सरदार होते तेही ठेविले.

नानंतर ते राज्य बुडून, तेथचे रहाणारे लोक त्यांलेच निघून गेले. आणि शहर ओस पडले. त्या नगराचा गट चिरेशंदी आहे, तो अद्यापि नवा केल्यासारखा दिसतो. आणखी त्यात मोठे मोठे मनोरे व उंच चिथुमट आहेत ते फार दुरून दिसतात. तेथे जाणारास ते शहर वाहेरून पाहून असे वाटते की एथे वस्ती मोठी दाट आहे; मग आत जाऊन पाहिले असता, जिकडे तिकडे कोस कोस पर्यंत ओसाडी आणि मोठमोठ्या हवेच्या मोडक्या त्यातून गनें वाटलेली दृष्टीस पडतात. तेणेकरून चित्त उदास होतें; तेथे रहाणारे लोक केवळ गरीब, आणि ती वस्ती अगदी थोडी. त्या शहराचा घेरा पंधरा कोसांचा. त्याचा मध्यभागी किल्ला आहे. त्याला दुहेरी तट, आणि त्या सभोंवता खंदक आहे. त्या किल्ल्यांत मुख्य बादशाह रहावयाची जागा पुरातन बांधलेली अति सुंदर आहे. ती आतां मोडलेली दिसत्ये; शहरासभोंवता एकेरी कोट, त्याचे वाहेरून खंदक आहे.

असा विजापुरचा नाश करून औरंगजेबानें गोवळकोंड्याचा नाश विषयी उद्योग केला. त्यापूर्वी युक्ताच सुळतान नागुमानें त्यांशीं सल्ला केला होता, तो नमानिनां त्याणें अयुक्त केले, ते असें, त्याचा बकील तेथें होना त्यास लिहिले कीं, अबूहुसेनास कांहीं भय प्रदर्शनादिकरून, त्यापासून कांहीं द्रव्य व अलंकारादि, आह्मासाठीं घ्यावें; त्यावरून त्याणें त्या प्रमाणें केले. तेव्हां त्याणें भिऊन आपल्या बायकोचा अंगावरचा अळंकारांसहित जामदार खान्यांतले, सर्व अळंकार व द्रव्य आपणास बादशाह प्रसन्न होईल अशा आशेनें दिले. तथापि औरंगजेबानें ते सर्व घेऊन, युद्धाची तयारी केली, आणि सुळखानें असें विदित केले कीं, अबूहुसेन बादशाहपदवीस केवळ अयोग्य; जाणें आपल्ये जातीखेरीज ब्राह्मण मुख्य प्रधान केला; आणि आमचा धर्म मानित नाही असा जो संभाजी त्यांशीं सरव्य केले, यास्तव आह्मी त्यांशीं युद्ध करणार. हें वर्तमान सनमोळाशें सत्यायशींत घडले. त्यासमयीं, अबूहुसेनाजवळचे कित्येक लोक त्यास सोडून गेले; आणि कोणी इमानी चाकर होते ते मात्र थोडेके

+ ते शहर वाजिरायाचें राज्य गेल्यापासून, सानान्यात्ता राजाचे स्वाधीन झाले, त्यापासून त्याणें आपल्या महत्त्वानुरूप, तेथचा कांहीं बंदोबस्त करून त्यांतील उत्तम सुळांची दागदुजी केली; त्यांत महंमद आदिलशाह याची कबर आहे तिची एकशें चवतीस हात उंची, आणि एक्याचशीं हात रुंद घुमट आहे.

से त्याजवळ राहिले.

नग तो अबू हुसेन, त्या राहिलेल्या लोकांस हचर्ते नान गोवळ कोंड्या-
न राहून, सात महिने पचत मोठ्या शौर्य करून ठेवला. शेवटी तो किछा
मोंगलांनीं दगा करून घेतला. आणि तो अबू हुसेन धरून दोल्ताबादला
किछ्यामध्ये ओरंगजेबानें बंदी ठेविला. तो मेल्यावर प्रौढप्रतापी, सद्-
य, तानाशा असें त्याचें नाव पडलें. त्याचें मूळकाय तें आतां समजत ना-
हीं, परंतु असें वाटतें की, कोणी एक हुसेनाचा अत्यंत हितकर्ता त्या नावा-
चा त्याचा गुरू असेल.

पूर्वी ओरंगजेब गोवळ कोंड्यास घेरा घालूं लागला, त्यास मयी, वि-
जापुरास त्याणें आपला एक फौजदार ठेविला होता. आणि दुसरा फौ-
जदार, कार्शी मरवान नामें छप्पेचे दक्षिणेस पाठविला. आणीक विजा-
पुरकरांचा पहिला चाकर, शिरजीरवान नामें होता तो, संभाजीला जिं-
कावयास नेमिला, दुसरा एक, गाजीवदिन, त्याला विजापुराचे अग्ना-
यी दिशेस योजिला. अशा प्रकारें विजापूर व गोवळकोंडे संबंधें मुलु-
ख, आपल्ये हातीं लागावा स्मरून, ओरंगजेबानें यत्न केला. त्याचा
फौजदारांनीं काय काय केलें तें वर्तमान आधीं लिहिलें पाहिजे; मराठी
लोकांचें वृत्त पुढें लिहिण्यांत येईल.

मोंगलांचा सरदार गाजीवदिन यास आंदोणी किछ्यांत विजापु-
करांचा पुरातन मुख्य कारभारी मसाउदरवान होता, त्याणें युद्ध करून
परिणाम नीट होणार नाहींसें जाणून किछा दिला. परंतु ओरंगजेबाचे
चाकरीस राहिला नाहीं. विजापूर व कलबुरगा, या दोहोमध्ये सग-
र नामें किछा आहे, तेथें एक बाराहजार बरडांचा नाईक पाळेंगार हो-
ता, आणि तो किछा मोठा मुद्दत असे. आणखी जांचे सभावती झाडी
व दाट रान बहुत होती. असें असतांही, त्या नाईकाने मोंगलांचें
नाव ऐकूनांच भिरून किछा दिला. त्या ओरंगजेबाची शक्ति अशी हो-
ती कीं, कोणी आपल्यासंतोपें करून स्थान दिलें तर, त्याचा मोठा
संमान करावा. स्मरून त्याणें मोठे मोठे लोक व मनसबदार हा-
सतील हा अर्थ मनांत न आणितां, त्यास मनसबदारांचे पदवीस द-
टविला. नंतर तो बरेड, थोडकेच दिवसांनीं, कांहीं आजार होऊन म-
रु पावला. त्याचा पुत्र फेन नाईक, त्यास मोठ मोठ्या साणसांत दाग

+ फौजदार छप्पेचे जास लश्करांत चाकरी असून प्रांतातीव वसुलाची जबा-
बदारी त्याचे हाकून होत असावी.

णें दीक पडेना, यास्तव त्यांतून निघून वांकीणकेरा गांवीं राहून पाळेगारपणा करूं लागला. त्यापुढें विसांवर्षांनीं असें झालें कीं, एवढा मोठा औरंगजेब, परंतु त्यासही त्याचा पारिपत्याकरितां स्वारी करावी लागली. ती त्याची शेवटची मोहीम.

गोंवळकोंडें घेतल्यानंतर, वादशाहाचें लश्कर विजापुराकडे येऊन उतरलें. मग तेथून चहूंकडे राज्याचा संपूर्ण बंदोबस्तास निरनिराळ्या त्यांच्या नेमित्या. या योगेंकरून व पूर्वीं जात्यांच्या पाठविल्या होत्या, त्यामुळे गोंवळकोंड्याचा पूर्वेचा सुलुख, व गजमंडी शहर, व बंदर मासुली पटन, बंदर गांजाम, त्याचे स्वाधीन झालें. आणि खडपा, व खोनजेबेराम, व पुनामाळी, यांचे कारभारी येऊन मिळाले. यारवेरीज विजापूर व गोंवळकोंड संबंधीं जो सुलुख कर्नाटकांत होता, तोही वादशाहाचे हातीं लागला.

मोंगळलोक याणीं जेव्हां नवा प्रांत हस्तगत केला, तेव्हां जाप्रकारें त्याणीं प्रजापालन केलें तो विस्तार असा. फौजदार याणें, लश्करचें काम संभाळावें; आणि शहरामध्ये चोरादिकांचा उपद्रव होऊं देऊं नये. त्यास सर्कारचा वसुलापेकीं चवथाई देत असत, दुसरा खालसा दिवाणनामें एक कारभारी होता, त्याणें सर्वजमाबंदीची चौकशी करावी; त्याकडे लश्करसंबंधीं काम नाहीं.

औरंगजेब असा सुलुख घेत असतां संभाजीनें अंगें कांहीं उद्योग केला नाहीं; त्यावरून त्या वेळचे लोक कल्पना करूं लागले, कीं कलूषाचे जादुगिरीमुळे, तो उगाच राहिला. परंतु असें नव्हे; तो संभाजी आपले दुष्ट स्वभावेंकरून, आणि मद्यपानादिव्यसनेंकरून अप्रयोजक झाला होता. तो कोणे एके समयीं सावध होई, त्याजवळ त्याचा वडिलांचे वेळेचे शाहाणे माणूस त्याचे चाकरी वाचूनही त्याजपाशींच राहिलेले होते, परंतु त्या कलूषाचे भयानें आणि याचे अव्यवस्थितपणेंकरून, ते आपआपले ठिकाणीं उगीच राहिले.

जेव्हां औरंगजेबानें विजापूर घेतलें, तेसमयीं तेथचे सर्व मराठे मनःसबदार याणीं पत्र लिहिलें कीं आह्मीं तुमचे चाकरीस रहावयास सिध्द आहों. तेव्हां औरंगजेबानें त्यांस आज्ञा दिली कीं, संभाजीला जिंकावयास पाठविला जो शिरजीखान, त्यास वाई पाशीं जाऊन मिळावें. शिरजीखान आला तो वाईस पोचला. परंतु ते लोक संकेताप्रमाणें आले नाहींत. तेव्हां संभाजीचा हंबीरराव, याणें त्यास जिंकिला. परंतु त्याच युद्धांत तो मरण पावला. याप्रमाणें मराठ्यांचा जय झाल्यानंतर त्याणीं

णी त्यांच्या पाठवून विजापुरासंबंधी कित्येक मुलुरुख घेतला. त्याणी त्यांनी ल कांहीं स्थार औरंगजेब गोवळकोंड्यास घेरा घालीत होता तेथे जाऊन पोचले. परंतु युद्ध न करिता मार्गे फिरले. या खेरीज संभाजीने मोरोत्रिमळ पिंगळे याचा भाऊ केसोपंत पिंगळा पेशवा, मुख्य सरदार याचा हाता ग्वाली संताजी घोरपडा देऊन कर्नाटकांत पाठविला. नंतर त्याणें हरजी राजा महारीक यास मिळून गद्दाजीचा जहागीर संबंधें कर्नाटकांतील व्यंकाजीभोंसलेकडे आहे तो मुलुरुख घ्यावा अशी आज्ञा होती, तें लश्कर जिंजीपर्यंत पोचलें.

तिकडे व्यंकाजी पूर्वार्थ समजला कीं आपणास वडिलांची जहागीर संभाजी जिरूं देणार नाहीं म्हणून, तें लश्कर आलें नाहीं तोंच त्याणें ह्येसुरचा चिकद्योनामें राजा, यास, तीन लक्ष रुपयानां बंगलोर शहर विकत देऊं केलें. ते वर्तमान जिंजीस पोचलें, तेव्हां ते लोक अशी इच्छा करूं लागले, तो अर्थ मिळीस गेला नाही. तोंच आपण जाऊन शहर घ्यावें, असेंच मोंगल लोक इच्छित होते. अशा समयीं केसोपंत व त्याचा पुतण्या, निळोपंत, या दोघांचा कांहीं कज्जा होऊन मराठे लोक लवकर न पोचले, इतक्यांत मोंगल जाऊन पोचले. त्याणीं शहर घेऊन, त्या राजाला तीन लक्षांस विकलें तेव्हां मराठे लोक ते बंगलोर हातीं लागत नाहीं सें समजून ह्येसुर प्रांती जाऊन, तेथची खंडणी घेत कांहीं महिने राहिले. नंतर मोंगलांनीं गोवळकोंडे घेतले. असें त्यांचें प्राबल्य जाणून ते माघारें जिंजीस गेले.

नंतर सन सोळाशें अठरावर्षींत हरजी राजा यास कळलें कीं, मोंगलांस मोठे मोठे जहागिरदार व मनसबदार मिळाले, त्यावरून तो भ्याला; आणि केसोपंताशीं त्याणें सख्य केलें. मग ते दोघे जाऊन, कांहीं मुलुरुख घेतला, परंतु मोंगल येतात आणि आपल्ये मंडळींत वेमनस्यें पडलीं आहेत, असें समजून तो घेतलेला मुलुरुख सोडून, पालियानदीचे कांहीं कित्येक महारिकाचे किळे होते तेथे जाऊन राहिले.

यानंतर त्याच वर्षीं कर्नाटकाचा बहुतां दिवसांचा उसकटा परगणा होता, तो ह्येसुरचा राजानें व्यंकाजी पासून घेतला. तेव्हास संभाजीचें लश्कर जवळच होतें, परंतु त्याणीं व्यंकाजीला कुमक केली नाही; काकीं मराठे लोक भाडवंदकी संबंधें, भांडत असले म्हणजे ह्यापास्तच ते आपला नाश जरी आल्या तरी होणुं देतात. हा त्यांचा जाति स्वभाव आहे. अशा द्वेषामुळे, कर्नाटकांत गेलेले जे मराठे होते, ते ही नबळ होऊं लागले. इकडे देशानध्येंही ते लोक एकचित्त नसतां, ते

गज्य बुद्ध्या कांहीं कारणानें राहिले. नाहीतर तेव्हांच गज्य बुद्धीन ओं-
रंगजेबाची मसळत मिट्टीस जाती; आणि ते पूर्वी प्रमाणे अप्रसिद्ध झाले असते.

संभाजीनें गज्यकारभारांत चित्त ठेविलें नव्हतें, तो विशाळ गडास
अथवा पन्हाळ्यावर किंवा संगमेश्वरीं, एक बाग होती, तेथें राहून का-
ळक्रमणा करी. आणि त्याचा वजीर कलूपा गज्यकारभारापेक्षां संभाजी
ची मर्जी संभाळावयास फार जपत असे; आणखी, जो याचा आश्रय क-
रून राहिला होता, आणि समयविशेषी, यास कांहीं वर्तमान कळवून,
याचें मोठें हित केले तो महंमद आकबर, याचा स्वभावास कंटाळून,
त्याणें याला सोडिलें. आणि राजापुराजवळ एका इंग्रजी जाहाजा-
वर बसून फारशी लोकांचें एक इस्पाहान नामें शहर आढे, तेथें जा-
ऊन त्या बादशाहाचा आश्रय करून वीस वर्षे त्या पाशीं राहून, सन स-
त्राशें सहांत, तेथेंच मृत्यु पावला.

शिवाजीचा मरणापासून लश्कराचा बंदोबस्ताची अनवस्था
झाली, तो प्रकार उत्तरोत्तर वृद्धिंगत झाला; तेणें करून संभाजीचें रा-
ज्य बुडूं लागलें. तें संभाजीस हित नव्हतें; परंतु मुलखांत बंडउत्पन्न
करायास मोठें उपयोगी झालें; कांकीं जाजवळ भाला व घोडा असे, तो
त्या मराठी लोकांत शिरून, एकाच दिवसाचे लुटीनें द्रव्यवंत होई, याप्रमा-
णें जिकडे तिकडे बहुत दिवस युद्ध प्रसंग पडल्यामुळे, अशी फौज झाली कीं,
मुलखाचा सर्व वसूल रोजमुच्यास पुरेना. यास्तव रजा द्यावी लागली, ते
लोक बहुत करून मराठे होते; त्यांस शिवाजीचा पराक्रमें करून, बराज्यां-
त किल्ले पुष्कळ, यायोगें व आपले जातीचे मराठे नामांकित फार होते
त्यांस बुद्धिशिकविणारे ब्राह्मण, यास्तव ते गर्वास चढले असत. आणि
एक वर्तमान असें होतें कीं, हिंदूंचा मनुष्यमात्री, मोंगल कर वसविणार
क्षणून मराठे मोंगलांशीं वक्र होते. त्या सर्व गोष्टींचा उपाय करावयास
ओंरंगजेवाला सामर्थ्य होतें, कांकि त्याजवळ द्रव्य बहुत व फौज मोठी,
आणि सर्व मुलखांतील हत्त त्यास विदित होत असे, आणखी कोणास
ही पत्तास चढवावयाची शक्ती त्यास होती. परंतु तो स्वजातिधर्माभि-
नानी, आणि मोठा गर्विष्ठ होता; क्षणून त्याची शक्ति हितोपयोगी झा-
ली नाही. व त्यात बंडांचा बळाचा सुनार सांपडला नव्हता, तीं बंडें आ-
पले स्थापित राजांचे हादनेच त्याणें मोडवावीं, तें न करितां बहुतां दिव-
सांचीं संस्थानें बुडूं दिलीं. आणि त्यांचे जागीं दुसरे कोणी न स्थापि-
तां

तां गर्वकरून असें मानिले कीं आपणच सर्व सभाकडे. आणि त्याणें आप-
ले जवळचे कित्येक फौजेसही रजा दिली. तेव्हां ते तात्काळ जाऊन व-
हान्ना भित्तीन त्याचे गव्घे झाले. या खेरीज कित्येक असत्तातून ब्राह्मण
ठेवावयाचे जागी, त्याणें आपल्या जातीचे सुसलमान ठेविले. तेणेंकरून
जी अव्यवस्था झाली ती त्याच्या आदोषेना. जे त्याचे जातीचे आज्ञेची हो-
ते, ते त्याची कीर्ति वर्णित, परंतु ब्राह्मण व मराठे लोकानीं जे श्रेष्ठ होते
ते सनजळे कीं आता मोगल व्यवस्था बदलीन होतील; तेव्हां मोगलां
ने मानकरी, डफळे, वयाडगे, वमाने, व निंबाळकर, व गेरे, सर्व भित्तीन,
आपल्या शिबंदीसह वर्तमान, बंडास अनुसरले. ते समस्त विजोषी, मोग-
लांस, अनुकूल किंवा प्रतिकूल होत असत. ते सर्व लोक संभाजी व मान-
करी लोक यांचे पदरचे होते; यास्तव तेव्हेस पेंढार बहुत नकते, तेथेस
मोगलांचा फौजदारांची शिबंदी होती, ती फुटकळ लुटारूच्या उपाय्यात
देत नकती; जे फुटकळ लुटारू तेच पेंढारी.

ते समर्थी असें झाले कीं, मराठे मानकरी लोकांनी औरंगजेबाकडे
वकील पाठवून त्यास असें समजाविलें कीं, आह्मी जन्मभर तुमचे सेवे
विषयी तय्यार असूं; परंतु त्याचा मुत्तखात लोक पाठवून ते मुत्तुख लुटीन
ते कदाचित थकट झालें असतां वकिलाकडून तेथच्या कोणा मोठ्या मा-
णसास, त्याचे देऊन छपवीत. यादशाहानें फौजदारांस आज्ञा केली होती
कीं, मराठे मानकरी याकरीत वागत असतां, त्याचा मान रक्षावा. मान-
करी फौजदारांशीं स्नेहाचा गोष्टी सांगत, आणि वकीलतर, यादशाहाचे
दरबारी त्याणीं केलेलीं कृत्यें छपवीत. त्याणेंकरून त्यांचे मुत्तुख निरु-
पद्रव असत; आणि जेव्हां ते मोगलांच्या मुत्तुखां जाऊन व्हड करीत,
तेव्हां त्यास समजे कीं, ते मराठे आहेत; परंतु कोणाकडचे, ते समज-
त नसे.

याशिवाय औरंगजेबानें दक्षिणेंत कित्येक असत्तारांस फौजेचा
स्वर्चास मुत्तुख आपले स्वामित्व ठेवून, दिला होता, तेथच्या वस्तुतः पुरेसा वेड-
नासा झाला; खणून ते लोक त्यादि कुकर्मे करून, पैका जमाकरून आगळे,
तेणेंकरून देशाची दुर्दशा झाली.

मोगलांच्या राज्यात अर्शी रीति होती कीं, एखादी घटना जहांगीरसि-
कांनीं झाली असता, त्याच्या अधिपती दुसरा कला तर, त्याच्या वधूपमोर्गा-
र्थ, पत्र दिव्याचे प्रती, त्यापासून साडेसाहोबर्षांचे उत्पन्न अशादर व्याप-
त्यांत चौथाई प्रथम घडून बाकी ऐकत हा पत्रबंदीने घेत. याप्रमाणे

कारण पांच लाख खरीज दस्तुरी बंगरे निमित्त करून कारभारी लोक, पैसा
कार घेत होते. अशा अनीतीमुळे, हा अनर्थ आला की, निरंतर वतनास-
तसी दयादि उपद्रव होऊ लागले. वणें करून लोक बेजार आले. वादगा-
ह वृद्ध वृद्धीनें अशक्त आला होता. त्याचा पहिल्यापमाणें चवकशी राखवे
ना, त्याणें एकाही आज्ञा केली असता, विहिणारांनीं त्या का मासही वर्ष
वर्ष लागावें. अशी बडाची विजापुर व गोंवळकोंडें घेतल्यापासून आगवेंपें
पर्यंत होती. नंतर तीं सर्व अनर्थकारणें वृद्धिंगत होऊन, मोगलांचें राज्य-
भारा पावूं लागले. तसें उत्तम प्रकारें बांधलेलें मोठें उंच घर पाचीन अस-
ले तरी आगले दिसतें, परंतु त्याचा दाग दुर्जी करून उपयोग नाही, कां की,
तें आपलें जीर्णतेनेंच पुढें थोडक्याच दिवसांनीं पडावयाचें. असें तें राज्य
जहाले होते.

औरंगजेब विजापुरीं एकवर्ष लश्कर सुद्धा राहिला होता. त्याणें जा-
फौजा तेथून चहूंकडे पाठविल्या होत्या. त्याजच पावल्या. त्यांत मंभाजी
चा मुलगांत माव बळकट बळकट कित्येक किल्ले राहिले होते, तेही ध्याव-
यास औरंगजेब कांहीं सिद्धना करीत होता, ती अर्जी की ते किल्ले निश्चि-
त होतीं लागवें. इतक्यांत त्याचे फौजेत कांहीं मोठा रोग उत्पन्न होऊन.
कार लोक गेले. तेव्हां तो वत राहून अकलूज नामें शहर निरेंचे काठीं
आहे तेथें जाऊन राहिल्यावर तो राग गेला. असें सन सोळावें एकुण न-
वदांत घडलें.

त्याच सुमारे समुद्रांत इंग्रज लोक उपद्रव करीत होते. द्यायून औ-
रंगजेबानें तिकडे मन लाविलें, आणि त्यांचा व्यापाराची कित्येक म्हांतें,
त्याचा मुलगां होती, तीं जप्त केलीं. वजंशियाच्या शिर्डी, गाकुटरवान,
त्यास आज्ञा केली की, संचईतून दंगे जोस घालवून दे, त्याणें जाऊन माज
गोव व शिंब्या किल्ला व साहीम घेतले. आणि सुबई किल्ला ध्यावयास न
ऊदता मदिने झटला, परंतु कांहीं उपाय नालेना. गोवटी इंग्रज लोकानें
व औरंगजेबानें कांहीं बोलणें होऊन, तो निघून गेला.

औरंगजेब अकलूजेस जाऊन राहिल्यावर बहुत पैसा मगदी लो-
कांचे उपद्रवाचें वर्तमान त्याला कळलें. त्यांत नाशिकाजवळ मोठा समु-
दाय जमला होता. त्याचा पाणिपत्यास तिकडे फौज होती ती पुनना, तेव्हां
औरंगजेबानें त्या बंदोबस्ता करिता. आपला दुय आदिल शाह, फात बरोबर
कोत देऊन, रमाना केला, आणि बजि जना पुन आस दरवान जाज बरोबर दुस-
री फौज देऊन कोकण ध्यावयास पाठविला. आजली कोकणपूर परतणा व्याव पास अ-
बदुलनाचा

नाचा तकरीबस्वाननामें कोणी एक मोठा सरदार होता, त्यास तेशची फौजदारी द्यावयाचा करार करून पाठविला. त्या पूर्वोक्त कोलापुरासंबंध जो सांपाभुलुख, तो मोगलांनी घेतला होता, परंतु तब्बाला आदि करून अवघड जागी, मराठे लोक होते.

तकरीबस्वान तेशें जाऊन तो सर्व ठिकाणांची बातमी घेत आला. असें त्याला भोजने कीं, सभाजी थोडकसे लोक बगेबर घेऊन, कवळ असा वधपणें संगमेश्वरी गढिला आंदे, त्यावरून त्याणें त्यास घेऊन आणावा. असा बंद केला नंतर त्याणें आपला पुत्र, डखलासस्वान, व मोठे मोठे अत्यंत विश्वासू, असें थोडकेच स्वार व वाटांडे बगेबर घेऊन, कोलापुराहून मोठें धेंधें करून निघाला, तो सभाजीचा लोकांस बातमी कळू न देता, संगमेश्वराजवळ पोचला; तेव्हां सभाजीचा जासुदानी, त्यास वर्तमान कळविलें कीं, मोगल जवळ आला, ते समयी तो मद्यपानें करून, उन्मत्त जहाला होता. यास्तव त्यास ओंरडून बोलिला कीं, मूर्ख हो. अशी बंडपणानें कां बडबड करितां, मुसलमान येथें काय येणार आहेत. असें फिरून बोलिलां तर मी तुमची नाकें कापीन. इतकें आल्यावर थोडक्याच वेळांत त. तकरीबस्वानाचा पुत्र कोहीं स्वारसहित मोठ्या त्वरेनें बापाचा पुढें घोडी पिरात सभाजीचा बाड्यांत जाऊन पोचला तेव्हेस ज. लोक तेशें सांपडकेंत मारून टाकिले, इतक्यांत मागून तकरीबस्वानही आला, तेव्हां उरलेले लोक बहुतेक पळाले, परंतु कळपाजवळ कोहीं होते, ते सभाजीचा रक्षणार्थ लढलागले, मग कळपास निराची जरब लागताच, तेही पळाले ते समयी सभाजी सावध होऊन आपला वेष बदलून तेथून निघावयास मिळाला, परंतु त्याचा अंगावर मोठे उंच उंच अळकार होते ते त्याला टाकवतात. त्यामुळे हाच सभाजी असें समजून त्यास धरिला. त्या बगेबर कळपा आणि दुसरे चौवीस असामी धरले गेले.

मग तकरीबस्वानानें त्यास कोलापुरी देऊन औरंगजेबास कळविलें नंतर तेथून आज्ञा आली कीं, त्यास बहुत बंदोबस्तानें हुजूर आणावा तेव्हा वादजाह अकलू जेहून निघून, दंडावणी व भीमा यांचा संगम जवळ तुळापुरी जाऊन उतरला होता. तिकडे तकरीबस्वानास त्यास नेऊं ते

+ तुळापुराचे पहिले नागर गोव असें नांव होतें, मग गाढाजीचा वतांत आले कीं, हत्तीचे पुजन किती असते ते पहायें क्षणतः असें तडीस येत नाहीं ह्मी पाहिले त्याचा कारणें जातकें नांव गाढाजीचा पाणी त्यास निराफी द्याऊन हत्ती कापून त्या मुळे चौबरे पाणी घेईलें पडेलें इत्युद्भासून त्या कर्माचे वस्तु केंडें ती हत्तीची तुळा आली, त्यादिवसापरून त्या गोवाचें नांव तुळापुर ठेविलें.

लश्कराजबळ पोचल्यावर ते सारे बघिवात. नुस्स्या बांधून उठावर बसवून, बगेबगे वाघे आजवीत लश्करांतून बादशाहाचे हुजूर नेले; ते पाहून औरंगजेबाने आज्ञा केली की, एका कैदेतच असू द्यावे. मग विचार करून त्याचा अन्यायानुसार शिष्य केले जाईल. नंतर ते तसेच कैदेत ठेविले.

त्या पुढे मोगलात जे श्रेष्ठ माणस होते त्याणीं बादशाहास असे सल्लोह दिले की, सनातीचा जीवण दावा; ते गे करून, त्याचा गज्यांतले अवयव किंसे सर्व आपल्या हातीं घेतील. ही सल्लोह औरंगजेबाचा ही सल्लोह घेऊन, त्याने सनातीला निरोप पाठविला की, तें नुसल्ले मान हो. त्याने तुझा जीव घ्यावे. त्यावर त्याने उत्तर दिले की, बादशाहाच्या सांगाती, जर तू आपली कत्तल देशी, तर वाटेन. असे बुद्धिजेतुसी सुसल्लोह मानले. त्यातुमचा पैगें बगम धिक्कार असो. मग तो आपली अन्यायकर्म स्मरून, पश्चात्ताप पावून; जे जवळ दल्लास मोगल होते, त्यांस नाना प्रकारे शिष्या देऊ लागला. त्या अशा की, जे जे त्यांतल्या एखाद्या कोर्धे करून मारीलच.

ते इतर औरंगजेबाच्या समजतांच, त्याला बहुत राग घेऊन त्याने अशी आज्ञा केली की, त्याला लश्कराचा बाजारांत नेऊन, मध्यम त्याचे डोके कापवा. चेडागणीने साजावे. नंतर जीभ कापावी. मग डोके मागवे. अशी आज्ञा दी. ज्याचे कारण, केवळ बादशाहाचा रागच नव्हे, असें केले असता हिंदुलोकांत दहशत पडेल असेही त्याचे लक्षांत होते. त्यावरून त्याला तुळ्यापुरीच लश्कराचा बाजारांत नेऊन आज्ञेप्रमाणेच मारिला. त्याचा वर्जीर कटुपा तोही त्याचरोवरच मारिला; दह वर्तमान सन सोळाशें एकुण नव्वदांत घडले.

संभाजीची गोष्ट लिहिली आहे, त्यावरून असें दिसते की, त्यान्या कांहींसं शौर्य होते; आणि चातुर्य नेमस्तच असेल; परंतु हे त्याचे गुण, कुरापण आणि व्यसनें करून व्यर्थ गेले. असें वाटते की, तो जर आणीक कोडीगंचता, तर आणखीही पापच करता. तो मेत्याचे पुरीच तीन वर्षे त्याचा जातीचे मगठे लोक त्याला कदाळले होते; परंतु जासमरी. त्याचा मरणाचा प्रकार समजला, ते समरी तो शिवाजीच्या पुत्र यान्तव सर्वोस कोथ आला. औरंगजेब तर चिंतित होता की, हिंदूंत दहशत पडावी. परंतु तें सिद्ध न होता, केवळ द्वेषमात्र वाढला.

मन मोठाओ पकुणत वडा पाखन सत्राओ सात पर्यंत, झालेली वर्त
मानें मिळून भाग अकरावा.

अनुक्रमणिका.

मराठ्यांनीं गयगडी मसळत करून सभाजीचा पुत्र शिवाजी. तो पोट
होई तो पर्यंत राजाचा सावत्र भाऊ राजाराम तो धणी केला.

मोगलांनीं गयगड घेतला तेथे सभाजीची स्त्री येसूबाई व पुत्र शिवा
जी उभयतां सापडली. तीं त्याणीं ओरंगजेबाकडे नेली.

राजाराम जिंजीस गेला तेथें त्याणे शिवाजी प्रमाणें अष्टप्रधानादिक
रून आपलें माहात्म्य वाढविलें.

मोगलांनीं जिंजीस घेरा घातला ते काम कांहीं निमित्तानें राहिलें.

मराठे मोगलांच्या मुलुखीं घास दाणा घेऊ लागले. तन्निमित्त ओरंगजे
ब ब्रह्मपुरी जाऊन राहिला.

इंग्रेज लोक व पोर्तुगीस लोक यांचें कांहीं वर्तमान.

संताजी व धनाजी उभयतां कर्नाटकान जाऊन मोगलांशी युद्ध करून
जय पावले.

मोगलांचा सरदार अस जिंजी घेणे आवश्यक पडलें म्हणून, त्याणे रा
जारामास काढून लाविला; आणि जिंजी घेतली.

मराठ्यांनीं सातार्याची राजधानी केली.

राजारामाचा अष्टप्रधानांत कांहीं बदल झाला.

काहोजी आंगरे व शिधोजी गुजर यांची गोष्ट.

संताजी घोरपडा कोणे प्रकारें मरण पावली तें प्रकरण.

राजाराम मोठे लश्कर जमा करून, स्वतः देशांत व बराडांत गव्हणी
घेऊ लागला.

ओरंगजेबानें कर्नाटकानून मुल्तफिकार खान बोलावून आणून रा
जारामाचे पाठीस लाविला.

ओरंगजेब कोजे सुद्धा सातार्यास आला त्याणे युद्ध करून किष्वा
घेतला.

राजाराम याचा मृत्यु.

त्याची स्त्री ताराबाई तिणें राज्य चालविलें.

मराठ्यांचे मादल्य व मोगलांची बलहीनता.

मराठे लोक कोणकोणत्या कारणांर्थ एकबिनें करून बारावें व

करण

गंगजेब विजापुरा येऊन, मंगल्याणें बांकिणकेग गांवास घेरा घात
अ ती गोष्ट.

मोंगलानी घेतलेले किछे मराठ्यांहीं लहून माघारें घेतले.

औरंगजेब अहंमद नगरीं येऊन मृत्यु पावला.

भाग अकरावा.

शिवाजीची स्त्री सोयराबाई मेळ्यापासून, तिचा पुत्र राजाराम त्यापासून आपणास कांहीं विघ्न नकावें स्मरण संभाजीनें त्याला रायगडीं बंदीतम
ठेविला पुढें कांहीं दिवसांनी त्याची स्त्री मृत्यु पावली; नंतर दोन करून
दिल्या. पहिली ताराबाई मोहित्यांची कन्या; दुसरी राजसबाई घाटगे यां
ची मूल. ते घाटगे कागलकर. राजाराम बंदीत होता त्याच किछ्यावर संभाजीची
स्त्री, येसुबाई, व पुत्र शिवाजी असे, त्या उभयतांशीं, तो राजाराम स्नेह
ह पूर्वपासूनच करीत होता. पुढें संभाजी मेळ्यावर मराठ्यांचे मुख्य मान
करी होते, ते सर्व मिळून येसुबाईचा विद्यमानें, रायगडीं मसलत ठरली.
कीं शिवाजी प्रोट होई तो पर्यंत, राजाराम धणी करावा. ते समयी मुल
चें वय सहा वर्षांचें होतें. त्याचेंच पुढें शाहू असें नाव चालिलें. त्या मस
लतींतील मान करी याचीं नावें; जनार्दन पंत हणमंते, प्रझादनीराजी
तो न्यायाधीशाचा पुत्र. रामचंद्रपत बडुरकर, खंडोबह्याकचिदनीस
महादाजी नाईक पानसंबळ. संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव. खंडोब
डेगव दाभाडे.

असें आढे, संकटसमयीं थोरलोक एकत्र मिळून विचार करितात.
त्यांत जो उत्तम बुद्धिमान असतो, तो सर्वांचीं चित्ते स्वाधीन करून घेतो, म
ग ते सर्व त्याचे आज्ञेप्रमाणें वागूं लागतात. तशीच, या आठामध्ये प्रह्ला
दनीराजीची बुद्धि विशाळ होती; ती अशी कीं तेथें नानाप्रकारचीं सकटे
असतां, त्याणें स्वस्थचित्तें करून संपूर्ण बंदोबस्त केला. तीं संकटे अशीं
कीं, जामदार खान्यांत द्रव्य नक्कतें; आणि कोठींतलें धान्यही सरलें होतें;
व लश्कराचा बंदोबस्त नाहींसा झाला होता; आणखी शत्रूचें प्राबल्य;
याप्रमाणें अडचण असून त्याणें प्रथम किछ्यांत शिवंदी ठेवून शिवाजी
चा रीतिप्रमाणें बंदोबस्त केला; आणि कोठींत दाणा भरला.

त्यानंतर असा नेम ठरविला कीं, शत्रूचा बातमीदारांस ठिकाणा न
कागावा स्मरण. राजारामानें सर्वदा एके ठिकाणीं राहूं नये; रायगडापास

न

न विशाळगड पर्यंत जे शिवाजीचे बांधलेले किल्ले आहेत तेथे चाकून पाडून रहावे. अशी मसलत झाल्यावर येसुबाई पुत्रासुद्धा रायगडीचे राहिली, आणि राजाराम कुटुंबसुद्धा विशाळगडास गेला. ते समयी लडकराच्या सरदारांस आज्ञा जहाली की, कालानुरूप सावधपणाने वर्तवावे; आणि त्यांच्या लोकांचाणीं बहुत करून, राजाराम यापासून दूर राहून ये.

ते समयी मोगलांचे लडकर, औरंगजेबाने कोकण घ्यावयास पाठविले होते, ते पर्जन्यकाळ गेल्यावर रायगडास येसुबाई व तिचा पुत्र शिवाजी आहेत अशी बातमी घेऊन, किल्ल्यास येरा घातला. तेव्हा त्याचे कुमके सज्जिच्याच्या शिंदीही आला होता; त्याणीं तेथे कित्येक महिने श्रम केले परंतु कांहीं उपाय चालेना; शेवटीं कोणी एक मराठा शिवाजीचे वळेचा जुना चाकर होता, त्याला बाईंचा देशमुखी संबंधे कांहीं खबरदारीनिमित्त राग घेऊन त्याणे कित्येक निवडक मावळे लोक हातागवाली घेऊन मोगलांशीं सरख्य करून बाईंचा देशमुखी वियर्षी करार करून घेतला. नंतर त्याचे छतीनें तो किल्ला थोडकेच दिवसांनीं मोगलांचे हातीं लागला. असें सन सोळाशें नवदांत घडले.

तेव्हां तेथे संभाजीची स्त्री येसुबाई व पुत्र शिवाजी, उभयतां मोगलांलोकांचा हातीं सांपडलीं; तीं त्याणीं औरंगजेबाचा लडकरांत नेलीं. त्यावरून औरंगजेबाने त्या सरदारांच्या संमान केला; आणि त्या पुत्राचे ठिकाणीं प्रीति ठेवून त्याचे शाहु असें नाव चालविले. येसुबाई व औरंगजेबाची कन्या, वेगमसाहेब, यांचा स्नेह झाला.

यानंतर मोगलांनीं मिरज व पड्डाळा घेतला; तेव्हां मराठा लोकांत असें ठरले कीं, राजारामानें जिंजीस जावे. त्यावरून राजाराम याणे, प्रह्लादनिराजी व संताजी घोगपडे, व खंडेराव दाभाडे, व धनाजी जाधव, व खंडोबल्लाळ, व दुसरीं केवळ दिग्वाम्हा अशीं एकवीस माणसें बरोबर घेतलीं; आणि वाण्याच्या वेगाने निघाला. तो निर्विघ्नपणाने तेथे जाऊन पोहोचावा, असा त्याणीं गहाणपणानें बंदोबस्त केला होता. तथापि औरंगजेबास ते कांहीं वर्तमान कळले. ते समयी त्याचा फौजदार कर्नाटकान होता. त्यास व दुसरे त्याचे सरदार जे तिकडे होते त्यांना, त्याणे आज्ञा केली कीं, राजाराम तुमचे नुळकटी नेऊ आढे त्यास धरून आणा. त्यावरून बंगलोर शहराजवळ राजाराम उतरला; आणि तो आपलें पाय माणसा करून धुववीत होता. तेव्हा लोकांनीं बळगिबला की, हा कोणी मोठा नाणूस आहे; मग त्याणीं तेथेच सरदारांस बातमी कळविली. इतक्यांत

खंडोबल्लाळ

खंडोबळाक समजला की, आता आत्मास मोगल येऊन धरितीक; यास्तव तेस-
नवीच राजागमाबगेबर सताजी घोरपडे व धनाजी जाधव देऊन तेथून पळ-
विले. व आपण मदळीमुद्दा तेथेंच सेंपाक करीत बसून, बेत केला की,
जर कोणी आपल्यास धरून नेऊन विचारुं लागले तर सर्वांचें उत्तर एक
व्हावे. की आत्मास कांहीं ठाडक नाही. असा निश्चय ठरल्यावर मोगल
आले. आणि त्यास धरून मार ओड करून पुसूं लागले; परंतु ते सर्व एक-
चित्त, यास्तव त्यास कांहीं ठिकाणा लागूं दिला नाही. तेव्हा त्याणीं त्यास सो-
डिले; नंतर ते सर्व सकेतानुरूप जिंजीत एके जागीं जमले.

राजागम मुकुखमोदून गेल्याचे पूर्वी, प्रह्लादनिगजीचे मसकतीनें
असा बेत झाला होता की, मोगलिंमलाच्या पुत्र निळोपंत यास पेशवा क-
रून; रामचंद्र पंत बहुरकर यास हुकुमतपणाचें पद देऊन, विशाळगड व
गंगणा, व इतर जे मगठ्यांचे किल्ले, व मुकुख त्यांच्या बंदोबस्त सांगीतला.
शिथोजी गुजर, व कान्होजी आंगत्या यां दोघांस लढाऊगळवतांचे काम
सांगितलें. आणि एक क्षातार महादार्जी नाईक पानसंबळ नामें शिल्लेदा-
र मगठी लोकांत मोठा विख्यात होता, तो सेनापती केला. मग थोडेच दि-
वसांनी तो मरण पावला; नंतर सताजी घोरपडे यास तो अधिकार दिला.

राजागम जिंजीस पोचल्यावर थोडेच दिवसांत, तो अत्यवळ अ-
सूनही, त्याणें आपले महत्त्व वाढावें स्मरून, शिवाजी प्रमाणें आपल्या जव-
ळ मोठे मोठे अष्ट प्रधानादि असावे, असें जाणून त्याणें नवे अष्ट प्रधान के-
ले. ते असे जनार्दन पंत हणमंत अमात्य; शंकराजी मन्हार सचिव; रा-
मचंद्र त्रिंबक पुंडे मंत्री. महादार्जी गदाधर सुमंत; निराजी गवजी त्याच्या-
धीश. श्रीकणचार्य पडितगव; पेशवा व सेनापति ते पूर्वीच केलेले होते, ते
व हे मिळून आठ झाले. त्यात प्रह्लादनिगजी मोठा चतुर असे, आणि रा-
जाच्या उपयोगी वकृत पडला होता. यास्तव त्याला पेशवेपणाचें पद असावे
परंतु ते रिकामें नव्हतें, स्मरण प्रतिनिधी असें नवेच पद करून त्याला स-
र्व प्रधानावर्ती स्थापिला. सताजी घोरपडे सेनापति यांस नवे हिंदुगव म-
सककत मदार असे नाव ठेवून, नगाग व जगिषटक्याचें निशाण दिलें. ध-
नाजी जाधव यास जयशिंंगराव असें नवे नांव ठेवून, तो आणि सताजी घो-
रपडे यां दोघास माघारें महाराष्ट्र मुळखी फौज ठेवून मोगलाच्या मुकुख लु-
टावया करितां पाठविले.

असा बंदोबस्त झाल्यावर त्या प्रधानांनीं जिंजीमध्ये राजागम तत्का-
धिपतीं करून, ते आप आपल्या कामांत मोठ्या सावधपणें करून वागू ला-
गले

गले; आणि गुनरूपेकरून आपल्या जातीचे मराठे मानकरी लोक. यांस सांगल्या-
चीं कधीं व मोठे मोठे पोयाकव गेरे पाठवून, त्यास राजागम तत्त्वाधिपति केल्या.
हे आनंदाचे वर्तमान कळविले. या खेरीज जो आपल्या मुकुरस मोगलांनी घेव-
ला होता, त्यांत व जो मोगलांच्याच मुकुरस होता त्यांत कित्येक ठिकाणें जिंदागीर
इनामें करून त्याचा मनवाही, कित्येक मानकरी यांस पाठविल्या. ते देणें ते वे-
ळेस लोकांचे उपयोगी पडलें नाहीं, परंतु राजारामास उपयोग झाला, तो अशा व
लोक संतुष्ट होऊन आपणास या प्रमाणेंच पुढें मिळेल या आशेनें त्यांचे वकी-
ल व लोक कित्येक जिंजीस गेले आले असें होऊ लागले; तेणें करून तो मह-
त्वास चढला.

हे वर्तमान औरंगजेबास कळून त्याणें जुलफिकारखान सरदार क-
र्नाटकांत अशा अभिप्रायानें पाठविल्या कीं, एक जिंजी शहर घेतलें झणजे सा-
रे मराठे एके जागीं सांपडतील. परंतु ती त्याची कल्पना व्यर्थ गेली; कांकीं,
तेस मचीं विजापुरकरांचे व गोवळकोंडकरांचे कित्येक लोक मराठे लोकांचा
नावें करून, नात्रीक, ववेदर, व भीर, एतत्संबंधें संपूर्ण सुलख्यां एक सम-
यावळे देऊं करून, उपद्रव करीत होते. याशिवाय जे स्वामिनीजींचे पद्वि-
चाकर होते तेही येऊन संताजी व धनाजी यांस मिळाले.

औरंगजेबाचा सरदार जुलफिकारखान जिंजीस गेला तो तें मोठें श-
हर पाहून, समजला कीं याचा वेढ्यास आपलें इतकें लश्कर पुरणार नाहीं;
झणून त्याणें औरंगजेबास लिहिलें कीं, सैन्य अणीक पाहिजे तें येई तो पर्यंत
त आपण जिंजीजवळ थोडकीशी फौज ठेवून, दक्षिणेंत त्यांच्या घालून खं-
डणी घ्यावयास निघोन, तंजोर व त्रिचनापालीचे राजे यां पासून खंडणी
घेतली.

या प्रमाणें कर्नाटकाचें वर्तमान असतां महाराष्ट्र देशांत रामचंद्रपंत
किन्न्याचा वसुळाचा व शिवंदीचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें करीत होता. त्या-
णें मोगलांचा लश्कराचा कित्येक जागीं टोळ्या होत्या त्या खगव केल्या; नं-
तर जिंजीहून संताजी घोर पडे व धनाजी जाधव येऊन मिळाले. तेव्हां त्याणें
विचार केल्या कीं मोगलांचा फौजदार वाईस आहे तो धरून आणावा, त्या
वरून ते संतुष्ट होऊन तात्काळ तें काम त्या सरदारांनीं शिवदास नेले.
तें असें तो फौजदार व त्याचे सर्वे लोकाही छाप घालून धरून आणिले.
नंतर रामचंद्रपंत, व संताजी, व धनाजी, या तिघांनीं आपले कित्येक लोक
मोगलांचे सुलखांत चौथ व सरदेशमुखीचा भाग घ्यावयास पाठविले;
त्याणिं आज्ञे प्रमाणें येऊन, आपणास यांस दाण्याचा निमित्तें करून सर-
कार

कार आज्ञेवरजे स्वतःचरणे काही घेऊ लागले. असे बागपारजे त्यांत मुख्य तीन प्रकार वांरागत, व आठवले. त्यास राजाराम उचवस्थे वगैरे काही बक्षिसें कामानुरूप पाठवीत असे. त्याणें प्रकारचे विद्यासंगत असें नवें नांव ठेवून, श्रावतास दिनकरराव असें ठेविलें; व आठवले यास रामशेखरदादर असें नांव दिलें.

रामचंद्रपताने आपल्या लश्करांत धनगर लोकांवर बहुत प्रीति ठेविली होती. त्यांत कित्येक त्याचा आश्रयें करूनच मोठ्या पदवीस चढले. त्याचा कारागृह तत्काजी नारायण नामें मोठा शहाणा होता, त्याणें त्याचवर्षीं सन सोळावें व्याणवांत मोंगलां पासून राजगड घेतला; सगून रामचंद्रपतानें त्यास बाई परगण्याची मामलत सांगीतली. त्याच सुमारे परशुरामत्रिंबक याणें मोंगल अज्ञावध पाहून, त्यां पासून पन्हाळा किड्या घेतला; ते समर्थी संताजीही निरयोग बसला नाही. त्याणें जाऊन मिरज घेतली; तेव्हां रामचंद्रपंत समजला कीं, वाला तेंचची देग मुरवी द्यावयाजोगें धण्यानें आपणास सामर्थ्य दिलें आहे, आणि यांत स्वामीचें हित होईल सगून, तो अधिकार त्यास दिल्या. नग संताजी व धनाजी याणीं आपली पूर्तता होई असें सैन्य जमा करून आपल्या धर्णी राजाराम यास हितावह द्यावया करितां, गोदातीर्थी मोंगलांचा सुलुख होता, तेथें उपद्रव करावयास गेले; तो सुलुख स्वस्थ होता आणि तेथें दाणे सस्ते असत; त्या प्रमाणें इतर सुलुखीं कांहीं कारणांमुळे मिळत नव्हते; ते तेथे जाऊन प्रकट होतांच औरंगजेवानें त्यावर सैन्य पाठविलें, परंतु ते लोक पहिल्या प्रमाणें नसितां सुद्धास उभे राहून तीन वेळा मोंगलांचा पराभव करून प्रतियुद्धी त्यांचे मोठे मोठे सरदार यांस धरिले. आणि त्या पासून बहुत द्रव्य घेऊन सोदिले. त्यावरून औरंगजेब समजला कीं, हे पूर्वचि अत्यसार असून, होतां होतां मोठे प्रवळ झाले. त्या मराठी लोकांमध्ये संताजी मोठा योग्य सरदार असे, तो तारतम्य व्यवस्था निपुण, आणि गरीब होता; तसाच धनाजी जाधवही मोठा योग्य असून, कांहीं सा मोसक असे; वास्तव तो संताजीपेक्षां लघू असतांही. त्यावर लोक मोठी प्रीति करीत होते.

असे मराठ्यांचे सरदार उत्तरेकडे उपद्रव करीत असतां, औरंगजेब आतां काय करावें असा संचिंत होऊन लश्कर सहित भीमातीर्थाचे दुसरे जागी जाऊन उतरला; मग त्याणें असा निश्चय केला कीं अगोदर गतिजी घ्यावी, तेव्हां कायबक्ष नामें आपला पुत्र याजबरोबर फौज देऊन त्यास आसदखान कजीर याचे आज्ञेप्रमाणें वागावयास सांगून, त्या दोघांग जिजीवर पाठविले.

ले. त्याणीं तेथें जाऊन शाह्यास वला बावला; असें मन सोळाशें व्याण्णवांत घडले.

मुलफिकारखान बादशाहानें जिजीव्हर पहिल्या नेमला असतां, यावर आपला पुत्र मुख्य करून पाठविला; तो त्यास अपमानास्पद होऊन, त्यांचे चित्त उदास आले; आणि वजीर जो पाठविला तो त्याचा पक्षपाती होता तो समजला की, ही शेवटीं अर्साति बादशाहाची प्रियजी वायको निजकडून आली.

मुलफिकारखान उदासचित्त आला असें वर्तमान पेंकून, राजागमराजाचा प्रधानानी मोठ्या दर्यानें पांतावर आपला अर्थ साधून व्यावा स्तपून उद्योग केला. शेवटीं मुलफिकारखान व राजागम याचा आंदन गुप्तपणें तह ठरला, कीं कामबक्ष जी मराठ्यां केल्याबेल ती युक्तीनें सोडावी; तें न साधलें तर त्याणें राजागमास ती वातर्भा कळवावी. असें मन सोळाशें चौव्याण्णवांत घडलें. त्याच वर्षीं औरंगजेब भीमेशा कोट सोडून, गन्धगल्यास गेला. त्या जाण्यांत मसकत अशी असेल की, आपणा दक्षिणेंत शिरलां क्षणजे मराठे लोक निकडे येतील. परंतु तसें न झालें. धोरपडा सैन्यसहित उत्तरेसच होता; रामचंद्रपंत सेनेसुद्धा पूर्वेकडे सोळापुरपर्यंत मुलुख लुटीत राहिला. मग औरंगजेब ती कल्पना सिद्धीस गेली नाही स्तपून पुनः नीमारीणीं अय्यपुरीस जाऊन उतरला; तो तेथें लश्कराचे उपयोगी पडतील अशीं कित्येक मोठीं मोठीं घरे बांधून, कांहीं वर्षे राहिला. तेव्हां त्या औरंगजेबानें तेश्वरानच आपला सर्व राज्यकारभार चालविला.

त्या पुढें दोनवर्षे पर्वत महागड मुलुखीं कांहीं विशेष वर्तमान झालें नाही; पोटुंगीस लोकांवर औरंगजेबाचा राग होऊन, लोकाणांतमात्र त्यांचे कित्येक गांव लुटलें, तेसमयीं कित्येक ते लोक समुद्रतीरी दसन इकडई, या दोहों किड्यांत राहून बांधले. त्याच वेळेस औरंगजेब समुद्रतीरांतील उपद्रवांमुळे उगोज लोकांसही कोपेंकरून मुंबईतून होऊन यावयास उडीत होता; परंतु मुंबई स्थान व्यावसाय अतिशय भव्यद याकरिता औरंगजेबानें तो उद्योग केला नाही.

नंतर महागड मुलुखांत सेनाजी घोरपड्यानें तान उपद्रव केला, आणि जे मोंगल त्याचे पाठीस लागले होते, त्यांस, रामचंद्रिणीं जिंकून त्यापुढे उपाय नव्हाले अशा सत्तरीं पकून त्याणे आपल्या सासऱ्यापुत्राणें त्यांचा नाश केला. शेवटीं तीस हजार त्यांस बरोबर घेऊन औरंगजेबाचे थोरले लश्कर पूर्वेकडे होऊन सातात्याहून कर्नाटकांत शिरला. मग जिजीव्हाकड गेला तेव्हा त्या लश्कराचा तिसरा वाटा लश्कर, धनानी आवाय तोपर्यंत देऊन, जिजीमनें वता घरा

येग धातकेल्या लश्करावर आपा पाळावयाकारितां जळत पुढे पाडविला. तो जा-
तांच प्रथम जिंजीजवळचे एक मोंगलांचे ठाणे त्याणे मारिले. तेणे करूनच मों-
गल सनजले कीं मराठे जवळ आले. त्यावेळेस त्या शहरांत जे राजारामाचे लो-
क होते तेही बाहेर निघून मोंगलांस मारू लागले. तेव्हां आसमंतात त्यांचीं
ठाणीं होती तीं एकत्र करून बंदोबस्त करावयास त्यांना अवकाश सांपडला
नाहीं. त्या योगे त्यांचा फार नाश झाला. इतक्यांत संताजी घोरपडा जिंजीकडे
हळूहळू येत होता, तो, खोबर पाकपर्यंत पोचला. तेथें अलीमर्दानांमें मोंगलांचा
फौजदार होता तो मोठें सैन्य जमाकरून त्याची लढला; परंतु त्याचा अगदीं
मोड होऊन, तो संताजीनें धरून त्यापामून द्रव्य घेऊन सोडिला. मग जिंजी-
चा सभोवतीं दूर दूर जितकीं मोंगलांचीं ठाणीं होती तितकीं संताजी व धना-
जी या दोघांनीं मिळून मारून हटवलीं. तीं जिंजीजवळ गेलीं तेव्हां कामब-
क्ष याचे जवळचे जे न्यार होते ते कांहीं बैमनस्यामुळे लढेनात, आणि त्यांस
बाहेरचें वर्तमान मराठे लोक कळू देइनात. आणखी बंदता अशी उठविली,
कीं औरंगजेब मेला. त्यावरून त्यालोकांचा मनांत भय आणि संशय एकदां-
च उत्पन्न झाले. त्यासमयीं जिंजीतले मराठे लोकही त्यावर स्वायी घालून,
मारीत होते. तेव्हां जसे जिंजीसभोवता बंदा घालून मराठे लोक मोंगलांनीं
पृथीं कोडले होते, तसेच, तेही मराठ्यांचा वेदयांत सांपडले. यास्तव उदास
चित्त होऊन, शहरासभोवते मोरचे होते ते मोडून त्या तोफा लढाईचा उपयोगी
नाहींत आकरून, तद्वाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां असें ठरलें कीं, मोंगलांस न
अडिवतां, बादिबाग गांवापावेतो जाऊं द्यावे, मग तेथें औरंगजेबाचें लिहिलें येई
तोपर्यंत, त्यांस त्याच जागीं राहूं द्यावे.

तो तद् औरंगजेबाचा मनास न आला, त्याणे कामबक्षनामें आपला
पुत्र व आसदखान वजीर, माघारें बोलाऊन, पुनः जुलफिकारखानास जिं-
जी घ्यावयाचें काम सांगितलें; आणि आपण भीमातीर सोडून लश्कर सुद्धां
विजापुरास गेला.

तेसमयीं संताजी घोरपडा कर्नाटकांत म्हाय्या घालून विजापुरसंबंधें
मुकुंभव उद्वस्त करीत होता. त्याचा शासनार्थ बादशाहानें विजापुरांतून मोठें
सैन्य पाठविलें. त्या शिवाय त्या मुल्गवी काशीमखान नामें मोंगलांचा फौज-
दार होता, त्याला आज्ञा दिली कीं, तूं त्या सैन्यास कुनक कर. त्यावरून ते ल-
श्कर व तो फौजदार हे सर्व मिळून संताजीला शोधूं लागले असतां, तो त्या
लश्करावर अकरमात घेऊन पडला आणि बहुत लोक मारिले. त्यापुढें मोंग-
ल लोकांचे लश्करांत मोठे मोठे सरदार फार होते, त्या मुळे त्यांचें एकचित्त वा-
रणें

गणें होईना; तें आपणाम मोठें हितावह, असें समजून, मराठे लोक त्या लश्करा-
वर दिवसा छापा घालीत, आणि रात्री वाण्यानीं भाजीत; असा उपद्रव त्या लोका-
नीं तीन दिवस सोसला; नंतर दादोरीनामें एक लहानसा किड्या आढे तथ जा-
ऊन त्या आश्रयानें आसमंतात गहिले. मग थोडकेच दिवसांनी त्यांस अन्ना-
दिकाच्या तोटा पडला. तेव्हां त्या किड्यांत काहीं धान्यादि होतें तें लुटलें जाईल
स्वप्न त्या किड्याकर्यानीं दग्गजा बंट केला असता, तेथचा वाण्यानीं भितीवरून
न फार महाग विकलें; तरी सरलें. त्या लश्कराचे कुमकेस औरंगजेबानें दुसरें
लश्कर पाठविलें तें त्यास जाऊन मिळालें नाहीं तोच, संताजीनें वाटेंतच त्याचीं
लढाई करून जिंकिलें. तें वर्तमानही मोगलांस कळू दिलें नाहीं, नंतर ते
लोक अगदीं निराश होऊन, मराठ्यांस शरण गेले; त्यांत काशीमखान प्र-
माणिकपणें मोठ्या योग्यतेनें, स्वामिसेवा केलेला होता; त्याला तें शरण जाणें
फार वाईट वाटलें स्वप्न, विषरवाऊन मेल्या. इतर जे मोठे मोठे सरदार हो-
ते, त्यांपासून खंडणी घेऊन लुटून सोडिले, ते औरंगजेबाकडे गेले असता,
त्यांवर त्याची इतकजी होऊन, त्याणें ते पदच्युत करून तेथून दूरदेशीं अत्या-
धिकारीं योजिले. इतक्यांत जुलफिकारखान जिंजीस जाऊन त्या शहरास
वेढा घाला वयाचें काम आळसत करीत होता, त्यावरून औरंगजेब समजला
कीं, त्याचा राजागमाचीं कांहीं स्नेह असेल, हें वर्तमान जुलफिकारखानास
कळलें तेव्हां त्याणें राजारामाला सांगितलें कीं, आतां मला या शहरास घेग
अवश्य घातला पाहिजे; त्यास तुम्हीं पळा मीं तुम्हाला अनुकूल आहे; तेव्हां
राजाराम आपले सोयरे शिरके बरोबर घेऊन, विशाळगडी गेला. ते समचीं
जुलफिकारखान व राजाराम यांचा असा करार ठरला होता कीं, शहर घेत-
ल्यावर राजागमाचीं मुलें व स्त्रिया कांहीं निमित्तें करून शिरक्यांचे स्वाधीन
करावीं, असें मन सोळाशें सत्याण्णवांत झालें. मग मन सोळाशें अठराण्ण-
वांचे पहिल्या महिन्यांत जुलफिकारखानानें जिंजीशहर भितीला जिडी लावु-
न घेतलें; त्यांत राजारामाचीं बायका, मुलें, व मोठे मोठे सरदार सोपडले; त्यां-
तील तीं मुलें आणि बायका तेथें कोणी शिरके कुळाचे गृहस्थ होते त्यांचे
स्वाधीन केलीं तीं त्याणीं राजारामाजवळ पांचवलीं. आणखी जे उरले
थोर सरदार माणूस त्यांत कित्येक केद केले, ते असे कीं जयभर, कित्ये-
क जिवें मारिले. कांहीं आपणाविषयीं बादशाहाचे मनांत फितुराचा सं-
शय आलेला गेला पाहिजे स्वप्न. जे मारिले त्यांत प्रज्ञादनिगर्हाचा व
व नागेशझाद होता. प्रज्ञादनिराजी प्रतिनिधी तोतर आगोदर राख-
ण पावला.

राजागम जिंजीहून गेल्याचा अगोदर पासूनच संताजी व धनाजी यांचे वाकडे पडले होते; परंतु ते प्रकट झाले नाही. कांकी प्रह्लादनिराजीचा मसळतीने राजागम कोणाच्याही पक्षपात धरीत नसे, मग तो प्रतिनिधी मेळ्यावर जे संताजीचे शत्रू होते त्यांचा बुद्धीस लागून राजागमाने धनाजीचा पक्ष धरिला. त्या वेळेस ओरंगजेबानेही मराठ्यांला कांती वेंचून पडलेले ऐकून आपल्या वकिलादिकांकरून त्या वेंचून त्याची वृद्धी करविली, अशा निमित्तंकरून संताजीचा लश्कराचे लोकही त्या संताजीवर प्रीति करिनात असे झाले; ते कोणें एके दिवशीं धनाजीचा लोकांस मिळून, संताजीला धरून कंदक गवयाचे मसळतीत पडले; ते संताजीस कळले तेव्हा तो आपले विठ्ठल लोकां शोधकेसे बगेवर येऊन पळाला. ते वेळेस मराठ्यांचा लश्कराचे दोन भाग झाले, त्यांनीं एक भाग कनोद कोत जुलफिकार रवानावर गेला; आणि दुसरा साताऱ्यास गेला. तेथे राजाराज विशालगडाहून आला असे, त्याला रामचंद्रपताने मसळत दिली होती की, साताऱ्याची राजधानी करावी. संताजी पळाल्या तेव्हा राजागमाने कांही लोक त्याचे पाठीस लाविले.

अष्टप्रधानांतला अमात्य जनार्दन पंत हणमंत्या मेला, तेव्हा त्याची पदवी रामचंद्रपंतास देऊन, त्याचा मुख्य कारभारी संकाजी नागयण त्याला सचिव पद दिले. पहिला सचिव जेव्हा मोंगलांनीं पहिल्यानें जिंजीस वेढा घातला, तेव्हाच तो आपला अधिकार दाखून काशीस गेला.

जनार्दन पंत हणमंत्या पहिला अमात्य, त्याचा पुत्र तिमोजी हणमंत्या, तो मोंगलांचे केंदेंत जिंजीमध्ये सांपडला होता, तथापि कांहीं चातुर्य करून, पळाला तो राजाराजास येऊन भेटला; त्याचा बापाचा अगत्यास्तव आणि कल्पनेस आले की, हा मोठा चतुर होईल म्हणून तो प्रतिनिधी केला.

मराठ्यांचा लढाऊ गलबतांचा सरदार, शिधोजी गुजर तो त्याच संधीस मरण पावला; तो जिंजीच्याचा शिद्दीशीं निरंतर लढत असे, त्याचा सोबती कानोजी आंगन्या, त्याणें शिद्दी व मोंगल व दूर कोणी लोक यांचीं कित्येक मोठी मोठी जहाजे घेतलीं होती; आणखी सुर्वेपासून मलबार लगत राव नखोर वर्यत गांवे लुटून बहुत द्रव्य मिळविले. तो बहुधा सुवर्णदुर्ग आणि विजेदुर्ग या दोहों ठिकाणीं गेही. परंतु त्याचे शिवाजीचे वेळेचे रहावयाचे मुख्य ठिकाण कुलाबा. वाडीचे देश मुख्य सावंत ते समय विशेषीं मोंगलांचा पक्ष स्वीकरीत; परंतु आंतून राजाराजाकडचे असत. कारवारचा देसाई, तो कोणाचा पक्ष न धरितां, स्वतंत्रपणें आपण राजा असें म्हणवीत होता.

संताजी घोरपड्याचे पाठीस लोक लागले असतां तो फारदिवस कोणा-
चा हातीं सांपडला नाही तेव्हां बहुतेक लोक कंटाळून त्या यत्नाच्या आखस करूं
लागले; परंतु एक नागोजी मान्यानामें स्वसवाड्या देशमूरव होता, तो आप-
ल्याच द्वेषामुळे त्याची पाठ सोडिना, तेव्हां तो संताजी कोणे एक दिवशीं पळतां प-
ळतां फार थमी होऊन, शत्रू दूर असेल अशी अटकळ करून ओढ्यामध्यें
स्नानास उतरला; ते समयी नागोजीनें तो असावध गाढून, त्याचे डोकें कापून
औरंगजेबाच्या लश्करांत नेऊन बादशाहाचे हुजूर ठेविलें. तेव्हां औरंगजेबा-
नें त्याची प्रशंसा करून, त्याचा सन्मान केला आणि तो आपलें चाकर्ण ठेविला.
संताजी अशा दुर्मरणांनं मेल्यावर, कित्येक जे त्याचे जुने चाकर राहिले त्याला
सोडून राहिलेले होते, ते परम क्रोधाविष्ट होऊन सर्व एकत्र मिळून, त्याचे दोघे
पुत्र राणोजी व पिशाजी, यांस घेऊन संताजीचा कुळाचा झेंडा लाविला. आ-
णि स्वतंत्रपणेंच मोगलांचा मुलखी उपद्रव करूं लागले.

सन सोळावें नव्याण्णवांत राजाराम साताऱ्यांतून लश्कर सुद्धा उत्तर
कडे जावया करितां निघाला, त्याला वाटेनेंच खानदेश, व गंगथडी, व वराड,
या मुलखांतून उपद्रव करीत राहिलेले जे मराठे सरदार लोक होते ते सर्व ये-
ऊन मिळाले. त्यांचीं नांवें, परसाजी भोंसले, देवतगव निंबाळकर, नेमाजी
शिंदे, आठवले समथोर बहादर, व गेरे जमून शिवाजीचा वेळेपेक्षां राजाराम-
माचें लश्कर मोठें झालें. मग ते गंगथडींत शिरून चौथ व सरदेशमुखी
चा अधिकार संबंधें वस्तुल घेऊं लागले; तेव्हां जारेंतेनें तें मान्य केलें ते व जे
मोगलांचे ठाणें करी शिबंदीवाले त्याणींही तें मान्य केलें असतां, त्यांशीं त्याणीं
द्वेषनकेला. आणखी जे कोणी मानिनात ते मारून टाकिले. त्या वेळेस त्या
वसुलाचा बंदोबस्त शिवाजी प्रमाणें ठेविला होता, तो असा. जेथें वस्तुल उग-
वला तेथें उगवून घेतला, जेथें हातास लागेना तेथचा करारनामा करून घेत-
ला. या प्रमाणें नांदेर, व वराड, व खानदेश इतक्या जागीं केलें. तें काम
थोडकेंसें राहिलें असतां, राजाराम तेथून माघारें परतला; तो वाटेनें येता-
ना, त्याणें वागलाण मुलखींची वाकी राहिलेली घ्यावयास, खंडोजी दाभाडा
ठेविला; खानदेशांतली घ्यावयास नेमाजी शिंदे, आणि वराडचे करितां, पर-
साजी भोंसले, आणि गंगथडीचे साठीं, देवतगव निंबाळकर, असे ठेविले.
त्यांत परमाजी भोंसल्याचें सेनासाहेब सुभा, असें नांव ठेविलें. आणि देव-
तगव निंबाळकर याचें सरलश्कर असें नांव ठेवून, त्या दोघांस जगिपदक्याचीं
निशाणें दिलीं. मग तेथून माघारें येत असतां वाटेनें जालना शहर लुटूं ला-
गला होता; इतक्यांत जुलफिकार खान कर्नाटकांतून अकस्मात येउन त्यावर
पडला,

पडला त्याणें परमपौरुषें करून मगठें पिढून लाविलें.

राजारामाचा लश्करावर जुलफिकार खान अकस्मात येऊन पडण्याचें मूळ असें; धनाजी जाधव कर्नाटकांत शिरून उपद्रव करूं लागला असतां, त्या वर औरंगजेवानें मोठा सरदार जास मगठें लोक फार भीत होतें असा जुलफिकार खान पाठविला; त्याणें कित्येक वेळा धनाजीच्या पराभव केल्या, इतक्यांत खान देशा मध्यें राजारामानें बहुत उपद्रव केल्या असें वर्तमान औरंगजेबास कळलें तेव्हां त्याणें आपणाजवळ ब्रह्मपुरी जुलफिकार खानाला बोलाविला; आणि आपला नातू आजिमशाहाचा पुत्र, व तो जुलफिकार खान यांजवरोवर मेन्य देऊन, मुलखांत मगठ्यांचा स्वाऱ्या जा फिरत होत्या त्यांचा बंदोबस्तास पाठविले; आणि आपण किल्ले घ्यावयाचें काम स्वीकारलें. अशीं दोन लश्करें दोहीं कडे निघालीं, जुलफिकार खान जाल नास जाऊन, राजारामाशीं लढला आणि औरंगजेवानें जाऊन वसंतगडास घेरा घातला; तेथें मोठे मोठे मोरचे लावून तिहीं दिवसांत किल्ला हस्तगत करून, मोठ्या दर्यानें तें धून साताच्यास आला. त्या किल्ल्यावर जे मगठे होते त्यांची अटकळ अशी होती कीं, बादशाह आधीं पन्हाळा किल्ला घ्यावयास जाईल, त्पणून तेथें अन्नाची मात्र दोन महिन्यांची वेजमी केली होती.

ते समयीं औरंगजेवानें सातान्यास घेरा घातला तो असा, उत्तरेचे आंगीं आपण उतरला; त्या जागीं आतां कर्जे गांव आहे; आजिमशाह पश्चिमेस उतरला तेथें एक लहानसा गांव आहे, त्याचें नांव तेव्हां पासून शहापूर असे पडलें. दक्षिणेस शिरजी खान उतरला होता, आणि पूर्वेस तरवीयत् खान सरदार उतरला; अशीं चहूंदिशांस चार ठाणीं बसवून, त्यांचा मधून कोणाचेंही जाणें येणें न द्यावें त्पणून दुसऱ्या लहान लहान टोळ्या मध्यें मध्यें जागोजाग बसविल्या. ते समयीं त्या किल्ल्यावर प्रयागजी नामें शिवाजीचा वेळेचा एक परभू असे. त्या किल्ल्याचा डोंगराची उंची नेमस्तच आहे; परंतु वरून सभोंवता तीस तीस हात कडा तुटलेला सारिला, काळा दगड आहे; त्यावर तट फारसा उंचा नाही; त्या किल्ल्याचा एक ईशानी दिशेचा कोन, लावीस आणि उंचीस अंमळसा अधिक आहे; त्याचा आकार बुर्जासारिला दिसतो; आणि सभोंवता तुटलेल्या कड्या पेशां, त्या जागच्या कडाही अधिक तुटलेला दिसतो. त्या दोकावर बुरूज बांधला आहे, तें ठिकाण किल्ल्याचा साऱ्या जाग्यापेक्षां मोठें अवघड. असें असून तरवीयत् खानानें नेमकेला कीं, हा कोंपरा सुरंग लावून पाडून वाट करीन; अशी त्याची प्रतिजा झाल्यावर, युद्धास आरंभ होऊन; साडेचार महिने लोटले; तो प्रयागजी परभू

परभू असा पराक्रमी होता की, मोंगलांस एक पाउल भर जागा आदपायाला, महत्प्रयास पडो, जा पुढे उपाय आलेला. कदाचित् मोंगल हद्द करून लागले तर, तो आपले सारे लोक जमा करून मोठ मोठाले दगड किड्याचे नितीवरून खाली टाकी, त्या दगडांनी तोफांपेक्षा त्यांचे काम अधिक होई. तो जसा पराक्रमें करून लढत असतांही आंतली बेजमी सरली. स्मरण किड्या घाव यास सिद्ध झाला परंतु तेथून जवळच परली किड्या. त्यावर वरगुगमबिंदक होता. त्याणें आजिम शाहास कांहीं युक्तीनें बस करून किड्यावर अन्नादिक साहित्य पोहचवें केले. हें वर्तमान सनसत्रागे भरतां पडलें. ते मसवीर जजारास सिंहगडीं दुरवण्यां पडला होता.

तरबीयतखान याणें नेम केल्याप्रमाणें साडेचार महिन्यांत त्या ईशानीचा कोपन्या खालीं दोन सुरुंग तयार केले. तेंणें करून मोंगलांस असें वाटलें कीं निःसंग्रह कार्य आतां मिडीस जाईल. आणि तो चमत्कार पहावयास औरंगजेबही बसला होता. आणि त्या वेताप्रमाणें तो कोपरा उडाला स्मरण जे. त्वरित हद्द करवया करितां. लोक तयार करून डोंगराचा एका बाजूस लपून बसविले. याशिवाय अशी कांहीं युक्ती केली कीं त्या किड्यावरचे बहुत करून लोक औरंगजेबाचीं आंगी पहावया करितां. त्या बुरजावर जसाचे. त्या प्रमाणें तेही तसेच त्या ठिकाणीं जमले. त्यांत प्रयागजीही आला होता. तेंसमयीं मोंगलांनीं त्यांतल्या एका धाकट्या सुरुंगाच्या आग लाविली. तेव्हां त्या दारूचा जोंगनें त्या जागीं डोंगरास तडा गेल्या. आणि त्या धक्यानें त्या आंगचीं वरली भिंत वरच आंतल्या आंगीं पडून ती जखमीं सांपडून. माणसें बहुत मेलीं. इतक्यांत ते हद्द करून वर जावयास सिद्ध केलेले लोक कांहींसें जवळ गेले; तों दुसऱ्या मोठ्या सुरुंगास आग घातली. तो सुरुंग तयार करतानां कांहीं वेत चुकला होता. यास्तव त्याच्या नेटवरचे आंगीं बुरजाकडे न पोहचला. आणि मोठा भयंकर शब्द होऊन वाद्रेच्या आंगीं तो सुरुंग मोंगलांकडे उडाला. तेंणें करून मोंगल दोन हजारोंवरही, कांहीं मेले गेले.

पहिल्या सुरुंगानें वरची भिंत पडली तेव्हां तो प्रयागजी तेथेंच देवीचा देवळाजवळ त्या भिंतीखालीं सापडला. तेव्हां त्याला तेथून स्मरण वाहेर काडिला. त्याच्या आंगास काही लागलें नव्हतें. आणि देवी जवळ होती. स्मरण त्या सर्व मराठ्यांनीं तो उत्तम शकून मातून निश्चय केला कीं आपणांस देवी अनुकूल आहे. यास्तव त्यांस किड्या घावयाचा नाही. इतकें झाल्यावर आजिमशाह पुनः त्यांस धान्यादि पोचवें होऊं देईनासाज

हाला.

हाला; तेव्हा त्या आजिमशाहाचेच द्वारे किछा घाया, असा मराठ्यां लोकांचा विचार होऊन त्याच वर्षाचा चवथ्या महिन्यात त्याणीं मोंगलांस किछा दिल्या; तेव्हां औरंगजेब समजला की, आजिमशाहाचे योगें किछा हस्तगत झाला, स्रणून बहुत संतुष्ट होऊन त्याचा काहीं मान केला आणि किछ्याचे नांव आजिम तारा असें ठेविलें.

सातारा हस्तगत झाल्यावर, औरंगजेबानें परवी किछ्यास घेण घातला; तेथचे किछे करी मोठ्या शौर्यानें दीड महिना लढून शेवटीं किछा गिकामा टाकून पळाले; तेसमयीं पर्जन्यानें बहुत उपद्रव केला तेव्हां मोंगलांनीं तात्काळ तो डोंगरांचा मुलुख सोडिला आणि माननदीचा कांठीं कवासपुराम घें जाऊन राहिले.

पूर्वीं लिहिलें कीं, राजाराम सिंहगडीं दुखण्यांस पडला, त्यादुखण्यांचें कारण असें, जालनाहून सुलफिकार खान त्याचे पाठीस लागला होता त्या मुळें त्याला रात्रदिवस पळावें लागलें; तेणें करून त्यास बहुत श्रम होऊन, तो उशीं भरला; त्या विकारानें तेथेंच तो एकामहिन्यानें मरण पावला. नंतर एकामहिन्यानें सातारा मोंगलांचे स्वाधीन झाला.

गजरागम कांहींसा शूर होता, त्यास मुलखी कारभाराचें चातुर्य नव्हतें; त्याणें प्रह्लादनिराजीचा शहाणपणानें राज्य केलें; आणि संताजीचा नाश केला, हा मात्र त्यापासून अधर्म घडला. एरवीं तो दयाळू आणि उदार होता, त्याचा मरणाचें वर्तमान औरंगजेबाचा लश्करांत कळलें तेव्हां त्यांस असें वाटलें कीं, आतां मराठे सहज जिंकले जातील; स्रणून मोठा आनंद पावले परंतु त्या आनंदाप्रमाणें तें त्यांचा उपयोगीं न झालें. राजारामाचे दोन पुत्र होते त्यांत वडील शिवाजी तो गजरागम मेला तेसमयीं दहा वर्षांचा होता; त्याची मातृभ्रां ताराबाई ती मोहिन्यांची कन्या, धाकटा संभाजी तो त्यावेळेस तीन वर्षांचा, त्याची माता गजराबाई ती धावगे यांची कन्या. रामचंद्रपंत अमात्य, व शंकाजी नारायण, व धनाजी जाधव, यांचा विचारानें ताराबाईनें आपला पुत्र गादीवर बसवून, गजराबाईला बंदीं ठेविली.

तिमोजी हणमंत्या मोठा चतुर निघेल स्रणून, राजारामानें त्यास प्रतिनिधी केला होता; परंतु तो तसा झाला नाही स्रणून ताराबाईनें तें पद परशुरामत्रिंबकास दिलें; त्यापुढें ताराबाई एकाच किछ्यांत निरंतर रहात नसे, असाच धनाजी जाधवही कधीं एकेजागीं राहिला नाही, आणि चौहींकडे स्वार पाठवून मुलखांत त्यांच्या घालीत असे; या खेरीज निंबाळकर

व भोंसले व गैरे मोठे मोठे सरदार सर्वत्र चोत व सरदेशमुखी व फौजेस घासदाणा अशीं निमित्तें करून खंडणी घेत होते.

असा निरंतर उपद्रव होऊन दक्षिणेचा पखल फार थोडा होऊ लागला तो औरंगजेबाचा लश्करास पुरेना तेव्हा त्याने कधी कधी फौजा पाठवून हिंदुस्थानांतून आपले खासगीचे दख्ख आणविले. तेही कित्येक वेळा मराठ्यांनी छाप्या घालून नेले. तेवेळेस मोंगळ लोक आपल्या पहिल्या थालीप्रमाणे लढत नव्हते.

या पुढें औरंगजेब दार्यक्यामुळे राज्याचे उपयोगी नाहींसा झाला. त्याचा पुत्र तोही राज्य कारभारास ठीक नव्हता. त्यामुळे बादशाह निवर्तल्यावर राज्य कोणे शीचीचें होईल तें कळेंना. स्वयंन जे कोणी कारभारी होते ते पहिल्याप्रमाणे राज्यकारणीं तय्यर असेनातूनसे झाले. अशातें त्यांची आंतून बलहीनता, व मराठे लोक पराभव पावतां पावतां बुद्धनिपुण झाले; या निमित्ताही तें राज्य बुडू लागलें होतें. त्या वेळेस जर मराठे लोक एकचित्त होऊन, उत्तम प्रकारें प्रजासंरक्षणाचा विचार कर्ते, तर सर्वत्र त्यांचीच सत्ता झाली असती. परंतु तें झालें नाहीं; ते लोक बड्या लुटीचा कामास मात्र एकत्र मिळून मसलत करीत; आणखी जाय वाटे कीं मोंगळांस मिळावें यांत आपलें हित आहे; तो तिकडचा पक्ष र्त्तीकारी. त्याचोगें त्या लोकांचें कांहींसें महत्त्व राहिलें होतें.

त्या काळी मराठ्यांत कोणी ल्यहिताबांधून प्रजेचें किंवा त्यामीचें हित पाहिलेंच नाहीं. तो प्रकार असा. मोंगळपक्षी मराठे व ताराबाईचा पक्षाचे मराठे यां उभयतांची मारगें जात असतां जर कधीं गांठ पडली तर परस्पर मोठा सत्कार होऊन, एकत्र भोजनें होत आणखी उठून जातां जातां थट्टेनें मुसलमान लोकांप्रमाणें, अलहमदिल्ल्लाहे असें स्मरण; आणि देवासही प्रार्थित कीं, असा उपयोगी जो औरंगजेब बादशाह तो, बहुत दिवस वांचो.

औरंगजेबानें बहुतेक मोठे मोठे किछे घेतल्यावर तो कित्येक महिने जुनरास गढिला होता; मग पूर्वस मराठ्यांनीं असा दंगा केला कीं, जाचा कर्नाटका पर्यंत उपद्रव लागेल. स्वयंन त्याचा निवारणार्थ तो लश्कर सुद्धां तेथून निघून विजापुरीं गेला. तेसमयीं त्याजबरेवर त्याचा प्रिय कामबक्षनामापुत्र होता. त्याची इच्छा अशी होती कीं आपण स्वतंत्र पणें विजापुरचें राज्य करावें; या हेतूस्तव त्याणें औरंगजेबास मसलत दिली, कीं मराठी लोकांशीं सल्ला असावा. मग धनाजी जाधवाचा द्वारे तें सल्ल्याचें बोलणें

जणे आविलें त्यावेळेस दक्षिणेचा सहासुभ्यांतील वसुक्तापेकीं दहावा भागचो-
त व सरदेश मुरवी संबंधें मराठ्यांस औरंगजेब देणार होता. ते समयीं धना-
जीजवळ मराठे लोक फार जमले असत ते आपण प्रबळ असं जाणून, बाद-
शाहापाशीं त्याखेरीज आणखी कांहीं मागूं लागले; तेव्हां त्याणें जाणलें कीं,
मराठ्यांची मसलत दगाकरावयाची असेल, खणून पहिले सल्ल्याचें घोलणें
करावयास पाठविलेले जेवकील त्यांस माघारें घोलावून नेले; मग तें सर्व
काम तसेंच राहिलें.

इकडे कर्नाटकांत लुटारू फार झाले, त्यांत बांकिण केराचा नाईक मो-
ठा प्रबळ. आणि त्याचा मराठे लोकांशीं अत्यंत स्नेह असे; यास्तव औरंगजे-
बानें विजापूर सोडून लश्कर सुद्धां तिकडे स्थांरी केली; तो जागा विशेष दृढ न-
व्हता. त्यास भुय कोट मात्र होता, तथापि त्या नायकानें औरंगजेबाचा कांहीं
उपाय चावूं दिला नाहीं. बाहेरून धनाजी जाधव मोंगलांस चेंन पडूं देइना
सा झाला, तेव्हां औरंगजेब बादशाह याणें जुलुफिकारवान व गैरे आपले
मोठे मोठे सरदार बोलावून महत्प्रयास मांडिला, ते समयीं तो नाईक किछा-
रिकामा टाकून पळाला.

इतक्यांत मराठ्यांनीं देशामध्यें बहुत उपद्रव केला तो असा; रामचंद्र
पंतानें पन्हाळा किछा व पवनगड घेतला; आणि परशुराम त्रिवक याणे वसंत
गड व सातारा घेतला; तेव्हां तारावाई पन्हाळ्यावर आपणास रहावयाची
जागा करून तेथें राहिली. त्या पाखून तीचें मन त्या रामचंद्र पंताविषयीं सु-
प्रसन्न झालें; इतके कि हें मराठ्यांनीं घेतले, त्यांत सातारा किछा घेण्याचा
पर्याय असा; पहिला मावळे लोकांची कारकुनी केलेला आनाजी पंतनामें ए-
क ब्राह्मण होता, तो मोंगलांनीं जिंजी घेतली तेव्हां तेथें बंदांत सांपडला अ-
सतां कांहीं युक्तीनें तेंथून पळाला; त्याला वाटेनें मोंगलांचे लोक सातान्याचे
बदलीस जात होते ते भेटले, त्यांस त्याणें कांहीं गोष्टी सांगून व कांहीं गाणें
गाऊन. त्यांचीं मनें वश केलीं; त्याणें करून त्याणीं त्याला आपल्या वगेवर ने-
ऊन, त्यास राहायला जागा सातान्यावर दिली. तो तेथें राहिला. त्याणें मो-
ठ्या युक्तीनें मावळे लोक वर घेऊन, मग तेथचे सर्व मोंगल मारून टाकिले.

यापुढें सिंद्हागड व राजगड व गैरे कित्येक किल्ले मराठ्यांनीं मोंगलां
पाखून घेतले तो विस्तार विशेष लिहावासा नाहीं. त्या समयीं औरंगजेब

+ त्यावेळेस मोंगल लोक आपल्यामध्ये कधीं घोडा पाणी पियावयास नेला असतां
तो पाणी नपिवी तर थट्टेनें त्यास खणत कीं, तूं पाणी कांपीत नाहींस तुला धनाजी पा-
ण्यांत दिसला कीं काय. ते लोक इतकें धनाजीचें भय बाळगीत होते.

मरण पावला हें मात्र मोठें प्रकरण झालें.

तो औरंगजेब फार बृहद् झाला, आणि त्यापासून मराठ्यांचा हातीं किंहे लागले तेणें करून ते प्रबळ झाले; यास्तव बादशाह मनांत बहुत खिन्न होऊन मन मत्तार्थें सातांत तो माधारा अहमदनगरीं आला आणि पूर्वी बीस वर्षांचे पाठिमागें मोठ्या थाटानें जा जागीं उतरला होता, त्याच जागीं डेरा दिल्या, परंतु ते समर्थीं तें माहात्म्य नव्हतें. तो तेथें त्या डेऱ्यामध्ये येतांच आपल्या जवळचा लोकांशीं बोलिला कीं, या नृत्यावर माझें जें हिंडणें होतें तें आज संपलें; याच जागीं माझा मृत्यु जगदीशानें नेमिला आहे. मग पुढें थोडकेंच दिवसांनीं मनसबाशें सातांचा दुसऱ्या महिन्याचे एकविसाव्ये तारिखेस, तो तेथेंच मृत्यु पावला. जर कोणी झणेल कीं, औरंगजेबाचे गुण व स्वभाव कसे होते, तर त्याणें समजावें कीं, तो मोठा चतुर असून पापास भीत नसे. त्याचें अर्थीच लक्ष्य, परमार्थी चित्त ठेविलेंच नाही. जाणें आपला लोभीपणा साधूचा सोंगानें छपविला. असाजो तो, प्रथम राज्य करूं लागला तेव्हां त्याची राज्यकारभाराविषयीं दक्षता व त्याची विद्या, व पर्याप्त संपत्ती असून जाचें स्वयें अनपेक्षासारखें वागणें, इत्यादि प्रकारांहीं त्यावेळचे लोक त्याला बहुत मानीत; पुढें त्याणें ती वर्तणूक टाकिली तरी, त्याचा पहिल्या आचरणाचें स्मरण लोकांस होतें त्यावरून त्याचा शेवटपर्यंत लोकांत मान राहिला. त्याणें शहाणपण करून विजापुरकर व गोवळकोंडकर या दोघांचा बळानें पृथ्वीतलीं बंडे मोडावीं, तें नकरितां तींच राज्यें बुडविलीं; तेणें करून बंडे प्रबळ झालीं, हा त्यापासून राजनीतीविषयीं मोठा प्रमाद घडला.

औरंगजेब निवर्तला ते समर्थीं त्याचे पुत्र तिघे होते: एक सुलतान माजूम, एक आजिमशाह, एक कामबक्ष. त्यांतला सुलतान माजूम उत्तरेकडे काबुलमुलखा अधिकार करीत होता. आजिमशाह बापसे त्याचे पूर्वीं त्याजवळ येऊन राहिला होता. आणि ते समर्थीं कामबक्ष बादशाहानें विजापुरी पाठविला होता. मग बादशाह मरण पावला त्या समर्थीं आजिमशाह जवळ होता यास्तव बादशाहाचें तें शारें सैन्य त्याचे स्वाधीन झालें. जुलफिकारखान तर मुलखांत उपद्रव करणारे धनाजी बंगेरेंस गठे यांचा पाटील लागला असे. तो औरंगजेब सैन्याचें वर्तमान ऐकतांच त-

+ औरंगजेब लश्कर सुद्धा अहमदनगरीं आला तेवेळेस मराठ्यांनीं त्याला वाटेस गाठला, तेव्हां त्याचें व याचें युद्ध झालें, ते समर्थीं मोगलांस युद्ध करतां करतां दम धरविलासा झाला, तेव्हां ते लढतां लढतांच तेथून पाय काढून अहमदनगरीं गेले, तेव्हां मराठे असे प्रबळ झाले होते.

काळ त्यांस सोडून आजिमशाहास जाउन मिळाला.

सन सत्राशें सातांपासून सन सत्राशें वीसपर्यंत झालेलीं वर्तमानें
मिळून भाग वारावा.

अनुक्रमणिका.

शाहूला शाहू असें नांव कोणे प्रकारें प्राप्त झालें तें प्रकरण.

तो शाहू दिल्लीतून सुटून आपल्या राज्यावर आला, ते स मयीं ताराबाईनें तो खोटा, खटला खणून युद्ध झालें.

अकल कोटचा राजाची मूळ पीठिका.

बाळाजी विश्वनाथ याचा उद्भव.

मोंगल लोक व शाहू यांची वर्तणूक.

धनाजी जाधवाचा मृत्यु.

ताराबाईनें पन्हाळा किल्ला घेतला, आणि कोल्हापुराची राजधानी करून तेथें राहिली.

ताराबाईचा पुत्र शिवाजी याचा मृत्यु.

संभाजी राजा होऊन ताराबाई बंदीस पडली.

चंद्रसेन जाधव आणि बाळाजी विश्वनाथ यांचा वाद होऊन जीं जीं वर्तमानें झालीं तें.

निजाम उल मुल्क याची गोष्ट.

मोंगल व मराठे यांचें युद्ध.

निजाम उल मुल्क यांनें कोल्हापुरकरांचा पक्ष धरिला, आणि शिंदेजी घोरपड्यानें संभाजीचा पक्ष स्वीकारिला.

मराठे लोक यांमध्ये फार अव्यवस्था झाली.

कान्होजी आंग्र्यानें बहिने पंत पेशव्याचा पराभव केला.

नंतर बाळाजी विश्वनाथानें कान्होजीजीं तह केला, तेणें करून मराठ्यांस हिव होईल असें जाणून, शाहूनें बाळाजीला पेशवाई दिली.

मग तो पुरंदरचें आधिपत्य पावला.

नंतर मराठ्यांची कांहीं व्यवस्था दिसूं लागली तो तपशील.

शाहूचे स्वभावाचें निरूपण.

केवळ शेर नांवशाहानें मराठे लोक आपणास अनुकूल कावयाचा

उद्योग

उद्योग केला तो पर्याय.

त्याणें सैन्यदुसरेन आह्मीरवानाशीं कृत्रिम केलें तो किस्तार.

शाह व सैन्यदुसरेन यांशीं तह होउन सैन्यददिह्मीस गेला आणि केरु-
कशेरास पदच्युत करुन दुसरा बादशाह स्थापिला.

बाळाजी विश्वनाथ चौथे व सरदेशमुखी व स्वराज्य यांचा सनदा घेउन
सातान्यास आला.

नंतर मराठे लोक राज्यांनीं लवसूल जमाकरुं लागले तो प्रकार.

कान्होजी आंग्र्याची गोष्ट.

भाग वारावा.

पूर्वी मोंगलांनीं रायगड घेतला तेसमयीं तेथें संभाजीच्या पुत्र व
स्त्री सांपडलीं, तीं त्याणीं बादशाहाकडे नेलीं; असें मागे लिहिले. तीं उभ-
यतां औरंगजेबानें आपल्या कुटुंबाचा माणसांत ठेविली. त्यांवर बादशाहा-
ची कन्या वेगमसाहेब अत्यंत प्रीति करुं लागली; आणि त्या पुत्राला सा-
गवळ आपल्या जवळ बाळगीत असे; तेथें औरंगजेब येई तेव्हां त्या मुलास
पाहून बहुत संतुष्ट होवता. त्याचा बापाचा औरंगजेबानांत आणून,
त्याला सावाचा नावें. शाह स्नपून थट्टेनें हाक मारी. मग तो मोठा झाला.
तरी त्याणें आपलें तेंच नांव घालविलें. पुढें औरंगजेबानें त्या मुलाची वी-
न करुनें केली; तो एक संबंध शिंदेकराचा जाधवांचा कन्येशीं, दुसरा व.
पेहर खेरचे पादील शिंदे यांची कन्या. मग बादशाहानें ते उभयतां जा-
वळ व पादील यांचा संमान करुन पदवीस चढविले. शाह्यास अक-
ल कोट, व इंदोपूर, व नेवासें, व मुपें, जहागीर करुन दिली. याशिवाय
आपल्या कमरेची एक तरवार, व दुसऱ्या दोन तरवारा दिल्या; त्यात एक
शिवाजी जवळ भवानी नामें पहिली तरवार होती ती, व दुसरी आगमु-
करवानाची. शिवाजीनें त्यास दग्यानें मारुन घेतलेली; या दोनीं रायगडीं
सांपडलेल्या होत्या; अशा तीन झाल्या. त्या अद्यापि सातान्याचा राजा
जवळ आहेत. पुढें औरंगजेब बादशाह मरण पावला तेसमयीं आजि-
मशाहानें त्या शाहला आपल्या बरोबर नर्मदेच्या उत्तरेस नेला. तो आ-
जिमशाह, मुळतान माझमनामा त्याचा भाऊ, त्याशीं बुद्ध करावयास जा-
त होता.

मोंगलांचें लश्कर देशांतून उठून गेलें, तें ताराबाई व तिचे अपत्य

धान यांस मोठें हितावह झालें; तें असें, पुण्याचा फौजदार लोदीखान, त्यास धनाजी जाधवानें जिंकून चाकण किछा घेतला; आणि जे इतर मराठे सरदार होते ते मोंगलांचा मुलखी उपद्रव करीतच होते. हें वर्तमान आजिमशाहास कळलें, तेव्हां त्याणें जुलफिकारखानाचा मसलतीनें, शाहूची आई व भाऊ व बायका यांस जामिनकीस ठेविलीं. कीं दंगा नकावा, अशा वेतानें शाहूस मोडिला. त्या वेळेस त्याणें बादशाहाजवळ कबूल केलें कीं, जर मी राज्यपदवी पावलों तर तुमचा आज्ञेत वागेन. त्यावरून आजिमशाह ही बोलिला कीं, तूं जर तसा वागलास, तर तुझा बापानें घेतलेला बिजापुर चा मुलुख, तो, व भीमा, आणि गोदावरी या दोहों मध्ये जितका मुलुख आहे, त्यातील कांहीं तुला देईन. असा नेम ठरवून आजिमशाहानें शाहूला सोडिला.

तो शाहू तेथून मुक्त झाला, नंतर त्याणें दोन मराठे सरदार वराड, व खानदेश, यांत अधिकारी होते; त्यांस निरोप पाठविला कीं, मीं तुम्हाकडे येतो तुम्हीं मला अनुकूल द्यावे; असें त्याचें सांगणें जातांच ते येऊन शाहूला भेटले; तेव्हां त्याणें ते वश करून घेतले. यानंतर हेंवतराव निंबाळकर, व नेमाजी शिंदे, व गैरे कित्येक मराठे सरदार त्यास तसेच अनुकूल झाले. मग शाहूनें तारावाईला पत्र लिहिलें कीं, मी आपल्ये जागीं येतां, माझे पद माझे स्वाधीन करावें; तेव्हां तारावाईचा मनांत त्यास तें पद द्यावेंसें नव्हतें, म्हणून ती क्षणे कीं हा शाहू नव्हे; दुसरेच कांहीं थोतांड असेल. आणि तिणें आपले अष्ट प्रधान मिळवून त्या पासून शपथ घेतली कीं, तुझा पुत्राचा पक्ष स्वीकारूं. इकडे शाहूचा मनांत अगोदर असें होते कीं तारावाडनें ठरविलें कीं, हा शाहू नव्हे, तें लोकांचा मनांतील जावयाकरितां कांहीं दिवस गोदावरीचा कांठी राहून, आपण शाहू खरा असें लोकांस कळवावें; परंतु त्याजवळ पंधरा हजार फौज जमली चाम्तव तो युद्दासच निघाला. इकडून तारावाईकडेचे प्रतिनिधी व धनाजी जाधव दोघेजण सैन्य घेऊन निघाले, तेवेळेस रेंतेचें चित्त तारावाईकडेसच होते; याकरितां शाहूचें लश्करवाटेनें येत असतां कोणेंएके गांवीं त्यावर तेथचे गांवकरी यांणीं तोफांचे वार केले. तेव्हां तो गांव त्याणें लहून घेतला. तें युद्ध होत असतां त्या गावांतून कोणीएक बायको आपला मूलकडेवर घेऊन बाहेर निघाली ती शाहूस मूर जाऊन त्यापुढें मूल ठेवून बोलिली कीं, मी हा आपला मूल तुमचा सेवेस अर्पिला. तो शाहूनें घेऊन, त्याजागीं आपणास प्रथम जय प्राप्त झाला म्हणून, त्या मुलाचें नांव फत्ते-

+ त्या मुलाचें पहिलें उपनांव लोखंडे असें होतें.

गिंग ठेविलें; आणि त्यास भोंसले असें आपलें उपनाव दिलें. नंतर अक्कल-
कोटचा राजा त्यास केला. तो फत्तेगिंग अक्कलकोटकर भोंसले यांचा मू-
ळ पुरुष.

शाहूचें व ताराबाईचें लश्कर यांची एकत्र गांठ पडतांच, शाहूचें व ध-
नाजीचें कांहीं बोलणें होऊन, असा निश्चय ठरला कीं समय विशेषी धना-
जी शाहूचा पक्ष स्वीकारील; मग पुण्याचे उत्तरेकडे पंधरा कोसांवर लढा-
ई झाली; त्यांत प्रतिनिधी होता त्याणें पाहिलें कीं, धनाजी तत्पक्षी झाला ते-
कां तो आपले लोक एकीकडे निगळे जमवून सातान्याकडे पळाला. मग शा-
हू व धनाजी मिळून चंदन व बंदन हे दोन्ही किल्ले घेतले, तेथें ताराबाईकड-
चा कित्येकां सरदारांचीं मुलें माणसें मांपडलीं; तीं त्याणें बंदीत ठेविलीं. नं-
तर पुढें जाऊन सातारा किल्ला घेतला, तो अग्या; तेथें एक मुसलमान सरदा-
र होता, त्याणें युद्ध न करितां तेथचा अधिकारी ब्राह्मण असें त्यास कैद क-
रून किल्ला दिला. हें वर्तमान मन मन्नाशें आळांत घडलें. तो शाहू सा-
तान्यास पोहचतांच त्याणें आपली गादी स्वीकारिली. आणि आपणास म-
राठयांचा राजा स्मरणवूं लागला, आणखी त्याणें गदाधर प्रफादास प्रतिनि-
धीकरून बहिरोपंत पिंगळा याला पेशवा केला; सेनापती धनाजी जाधव
होताच, त्याला प्रांतांनीं लवसूल जमा करावयाचें काम सांगितलें. त्या वे-
ळेंस दंग्यामुळें, मुलखाची लावणी नीट झाली नव्हती म्हणून, जेथें मांपडे
तेथें कांहीं घेत; भर वसूल उत्पन्न होइना. त्या कामावर धनाजीनें दोन का-
रकून ठेविले; एक आवाजी पुरंदरे, सासवडचा कुळकरणी, दुसरा श्रीवर्ध-
नचा कुळकरणी त्याचें नाव बाळाजी विश्वनाथ भट, तोच पुढें पेशवा झाला;
तें श्रीवर्धन चोलप्रांतीं आहे.

इकडे मोंगलांकडे काय काय वर्तमान झालें तें प्रकरण असें सुलतान
माजूम व आजिझशाह हे दोघे आग्राजवळ लढले; त्या युद्धांत सुलतान मा-
जूम जय पावला, आणि आजीमशाह व त्याचे दोन पुत्र व कित्येक मोठे मो-
ठे सरदार मरण पावले. कामबक्षतर बादशाह मेत्यावर आपणास, आ-
पणच बादशाह स्मरणवूं लागला; तेकां मोंगल व कित्येक मराठे लोकही त्या-
स अनुकूल होते, परंतु त्याची वृत्ती ठीक नाहीं असें पाहून, त्या लोकांनीं पुढें
त्याचा पक्ष सोडिला. सुलतान माजूम तर जय पावला असतांही उत्संकळ
नहोतां, मोठ्या धिमेपणानें दक्षिण जिंकावयास निघाला; तो आपला भाऊ
कामबक्ष यास बिजापुर बंदेदगबाद या दोहों संस्थानाची बादशाही देणार
होता; परंतु तो तें कांहीं ऐकेना आणि युद्दास सिद्ध झाला तेकां सुलतानानें
त्यावर

त्यावर जुलफिकारखान पाठविला; तो व कामवक्ष उभयतां हेदराबादेजवळ लढले, त्या युद्धांत कामवक्ष मेला.

तो जुलफिकारखान आग्राजवळचे लढाईत आजीमशाह याच्या लश्करांत होता; त्याणें त्या वेळेस मोठें शौर्य केलें; शीवटीं आजीमशाहाचा अगदीं नाश झाला तेव्हां तो युद्ध टाकून निघून गेला; त्यावरून मग मुल्तानमाजुमानें त्याला बोलावून आपण सर्वदक्षिणेचा अधिकार त्यास दिला. आणि मीरउल अमराव असें त्याचें नांव नवें केलें. असा त्यास मुल्तान प्रसन्न झाला सपण, तो मुल्तानमाजुमाकडचा झाला. तो जुलफिकारखान हेदराबादचे लढाईस गेला तेसमयीं शाहुराजानें त्याचे कुमकेस फौज पाठविली; तोही शाहूचें इष्ट चिंतित असे; त्याणें बादशाहास असें समजाविलें कीं, जर तुम्हीं शाहूला अनुकूल काल तर तो आपल्या प्रजेमध्ये मान्य होईल, तेणें करून आपलें हितच घडेल. त्यावरून बादशाह शाहूला दक्षिणेचा सरदेशमुरवीची सनद द्यावयास सिद्ध झाला; मराठे पहिले सरदेशमुरवी वळेंच करीत होते. परंतु जुलफिकारखानाचा बोलण्यावरून, बादशाह शाहूला त्या अधिकाराची सनद देत होता; तेव्हां ताराबाईचा वकिलांनीं बादशाहाचा वजिरास समजाविलें कीं ताराबाईचा पुत्र मुख्य धणी, यास्तव मुल्तानानें ताराबाईचा पुत्र शिवाजी याचे नावें सनद तयार केली, आणि तेसमयीं असा नेम केला कीं, तुर्त सनद द्यावयाची नाही; उभयतां लढून जो ठरेल त्यास देउं.

त्याच वर्षीं पर्जन्यकाळीं शाहूनें ताराबाईशीं युद्ध करावयास चंदन व वंदन येथें लश्कर तयार करून ठेविलें; मग दसरा झाल्यावर लढाईची सिद्धता केली, तोच प्रथम पन्हाळा व विशाळ गड हे दोन्हीं किल्ले शाहूचा स्वाधीन झाले. मग रांगणा किल्ला घ्यावयास गेला तेथें ताराबाई होती. ती शाहूजवळ आला असें समजून तेथून पळून मावण्यास गेली. पाठिमार्गे तेथचा किल्ले करी रांगणा किल्ला देईना सपण युद्धाचा उद्योग मांडिला तोही सिद्धीस जाईना; कांकीं, तो किल्ले करी मोठा शूर होता आणि पर्जन्यकाळही समीप आला असे, याकरितां शाहू तेथून निघून कोल्हापुरीं गेला. त्यावर पाउस काळ गेला नंतर पुनः तो कल्प निघाला होता, परंतु मोंगलांचा कांहीं सांगण्यावरून, त्याला ताराबाईस जिंकणें आवश्यक न पडलें; त्या बोलण्याचा प्रकार असा; तेसमयीं मुल्तानमाजूम माघारा हिंदुस्थानांत गेला त्याजवरोवर जुलफिकारखानही निघाला; तेव्हां त्याणें आपल्या अधिकारीं दाउदखान पनी नामें दुसरा एक

मुसलमान

मुसलमान ठेवून. त्याला दक्षिणेच्या सर्व अधिकार असून त्यावेरीज व दहाण पुर-
थाही अधिकार दिव्या. आणि शाहूचे पक्षा जे मराठे त्यास सांगीतले की तु-
झास दाउदखान प्रतिवर्षी वसुलापेयी चतुर्थांश देत जाईल. त्यावरून अ-
र्थात् ताराबाईचे स्वामित्व नाही असें गिद्द झाले, स्वप्न शाहू समजला.

नंतर सन सत्राशे नव्यांचा समाप्तीस शाहू कोल्हापुर सोडून माघारा सा-
ताच्यास आला; मग त्याणें आपणास दोन बायका केल्या, एक शिरके यांचा कु-
ळाची दुसरी मोहित्यांची; त्याचा पहिल्या दोघी स्त्रिया दिहिलीं तय होत्या; मग
पुढे थोडक्याच दिवसांत त्यांतली एक नेली. ती जिघ्यांची कन्या होती. ध-
नाजी जाधव यास फार दिवस वरें वाटेनासें होऊन कोल्हापुराहून माघारा
साताच्यास येत होता तो वाटेनें वारणेचे कांठीं त्याच वेळेसच मृत्यु पावला.
त्याजवगेवर बाळाजी विश्वनाथ श्रीवर धनकर होता; तो त्याच्या शरीरास
वरें नाहीसें होतांच, त्याचा सर्व अधिकार आपण संभाळूं लागला. तेव्हां
धनाजीचा पुत्र चंद्रसेन जाधव व कित्येक त्याचे पदरचे ब्राह्मण ते त्याविषयीं
मात्सर्य करूं लागले.

तो शाहू कोल्हापुर सोडून साताच्यास येतांच पन्हाळ्याचा हवलदारा-
र्थां त्याचे कांहीं बोलणें झालें त्यावरून आणि पुढे सावंत यांच्या साहाय्यें करु-
न ताराबाई मालवणाहून निघून पन्हाळ्यास आली. ती तेथें येऊन पोंड-
चतांच त्या हवलदारानें किल्ला तीचा म्याधीन केल्या; मग ती माघारी मालव-
णीं न जातां कोल्हापुरच आपले संस्थान करून राहिली. ते समयीं राम-
चंद्रपंत व शंकाजी नारायण हे दोघे तिचा पक्षाचे होते, त्यांत शंकाजी नाराय-
ण, हा सचिव, याचा मुळखांत शिवाजी प्रथम राज्य करूं लागला स्वप्न म-
राठे लोक यांस असें वाटे कीं हें आपल्या राज्याचा आरंभाचें मूळ ठिकाण,
यास्तव शाहूला तो मुळुरव घ्यावयाचें काम आधीं करावें लागलें. याक-
रितां त्याणें पुण्याहून लश्कर पाठवून पहिल्यानें राजगड घेतला, त्या शि-
वाय जें त्याचे दुसरें किल्ले राहिले होते, त्यांतून सामान फार भरलेलें आणि
शिबंदी मावळे लोक बद्धत असत, स्वप्न असाध्यसें समजून तें काम दा-
किलें. असें असतां शाहूला वर्तमान कळलें कीं. सचिव पंतानें ताराबाईचा
पक्ष स्वीकारून स्वप्न शपत वाहिली. तेणें करून त्यास महत्पथ्यानापेढा
ऊन, त्याणें सन्यास करून जळस माधि घेतली. हें वर्तमान सन सत्राशे
वारांचा पहिल्या महिन्यांत घडलें. त्याच महिन्यांत ताराबाईचा पुत्र शि-
वाजी यास देवी येऊन मेला. तेव्हां रामचंद्रपंत ताराबाईला राज्य कावो-
तून काढून राजसबाईचा पुत्र संभाजी यास शिवाजीचे जागीं स्थापून मोठ्या
दक्षतेनें

दक्षतेनें आपण कारभार करूं लागला.

सचिव पंत मेळा, ते शाहूस हर्षास्पद होऊन, करबीरस्थताराबाई व गेरे यांस विघ्न झालें. शाहूनें चतुरपणानें आपला भलेपणा व स्वाभित्व लोकांत प्रकट करावें याकरितां, तेवेळेस नारोशंकर नामें त्या सचिवाचा पुत्र दोन वर्षांचा असतां, त्याचा नावें सचिवपणाचीं वस्त्रें पाठवून, त्याचा कारभाऱ्याचा हातून तें काम घेऊं लागला.

त्याचा अशा आचरणानें, सचिव आजेंत वागूं लागले, परंतु प्रतिनिधी वागेना; तो वश झाला पाहिजे स्मरण शाहूनें उद्योग केला तो असा. त्याणें परशुरामत्रिंबक प्रतिनिधी याला कैदेतून सोडून, आपला प्रतिनिधी गदाधर प्रन्हाद यास दूर करून त्याचे जागीं परशुरामत्रिंबक यास नेमित्त असतां त्याणें त्या अधिकारीं आपला पुत्र योजिला. त्याणें विशाळगडीं जाऊन, त्याचा सारा मुत्तुरव त्याचे हातीं लागतांच ताराबाईचा पक्ष स्वीकारिला; तेव्हां तीणें त्यास कोल्हापुरच्या प्रतिनिधी केला. असें होतांच शाहू समजला कीं, हें कृत्रिम परशुरामत्रिंबकाचेंच असेल; याकरितां त्यास पुनः कैदेत ठेवून जिवानशीं मारावा असें शाहूचा मनांत होतें, परंतु त्याजवळचे कारभारी याणीं त्यास असें समजाविलें कीं, जर तुझीं यास माराल तर लोकांचें मन तुम्हावरचें उतरेल. त्यासजरी त्याचा अन्याय असला तरी नमारावा हेंच योग्य तें शाहूचा विचारस येऊन त्यास कैदेत ठेविला.

दिहीचा दरबारांत कांहीं प्रकरणीं, व्यत्यय आला स्मरण दाउदरवानाला दक्षिणेचा अधिकार दाकून गुजराथेंत जावें लागलें; यास्तव मोंगल व मराठे यांचा तह होऊन मोंगल मराठ्यांस चौथ व सरदेशमुखी संबंधें जें देत होते, त्यांतही कांहीं अंतर पडलें. स्मरण शाहूनें चंद्रसेन जाधव सेनापती यास मोंगलांचा मुलगांतून, तो चौथ व सरदेशमुखी व घांसदाणा संबंधें ऐवज जमा करून आणावया करितां फौज देऊन पाठविला. त्या बरोबर त्याचा बापाचा कारकून, बाळाजी विश्वनाथ यास देखरेख करावयास दिला; त्या दोघांचें वैमनस्य पूर्वी धनाजीला समाधान नाहींसें झालें तेव्हां पासूनच पडलें होतें. मग या चौकशीचा निमित्तें करून फारच द्वेष वाढला. नंतर कोणे एके दिवशीं बाळाजी विश्वनाथाचे स्वार् हरणाचे पाठीस लागले असतां त्यांशीं जाधवाचा स्वारांचा कांहीं कलह उत्पन्न होऊन, जो त्यांचा द्वेष गुप्त होता तो प्रकट झाला. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ आपला जीव रक्षावया करितां पळाला. तो सासवडांत सचिवाचा कारभारी होता, त्याजवळ जाऊन त्याचें बहुत आर्जव करून पुरंदर कित्यावर आ-

पणाय आश्रय लागू लागला. त्याने जाधवाचा संबंध करून त्यास किल्लावर बंद
दिला नाही. त्या वेळेस त्याचे पाठीस लागलेले जाधवाचे ल्यारही त्याचे दहा
स पडले. तेव्हा तो बाळाजी विश्वनाथ व त्याचे दोघे पुत्र बाजिगव आणि चिम-
णाजी व थोडकेसे लोक त्याबरोबर होते. ते समूहचा खोऱ्यांत पाडवगड आ-
हे. त्या ठिकाणी जाधवाचा विचार करून कांहींसे तिकडे गेले. तेथेही जाध-
वाचे लोक त्याचा शोध करीत होते. ते त्यास उमगले. नग थोडकेसे ठिक्क
कुठेतरी दडून राहिले. त्यात एक पिळाजी जाधव एक दुसाल नामा असे
दोघे मगडे होते. त्याणीं कवळ केले की, आम्ही आपल्या भाउवदांकडेचे का-
हीं शिपाई जमा करून तुझ्या पाडवगडास पोहचवून देऊ. या कार्या करि-
तां सरून जाऊ. अशी वापस दिली. नंतर त्याणीं त्या प्रमाणे लोक मिळवि-
ले. आणि बाळाजी विश्वनाथास बोड्यावर नीट बसतां येत नव्हते असें अ-
सतांही. त्यास अज्यातूट करून दोही बाजूनें माणसांकडून धरवून जाध-
वाचा लोकांशी वाटेनें लढत लढत त्याला पाडवगडी पोहचविला. तेथें कि-
ल्ले करी होता त्यानें शाहूचे आज्ञेस्तव तो संरक्षिला. तेव्हां चंद्रसेन जाध-
व याणे त्या किल्लेक त्यास फार तिकड लाविली, की याळा लवकर साड्या
त्याधीन कर. नाहीतर मी शाहूचा पक्ष हाकीन. तेव्हां शाहूनें हेंवत राव
निबाळ कर सरळ कर अहंनदनगरी होता त्याला सातान्यास बोळाविला
आणि पाडवगडास तिकून पाठविले की, बाळाजी विश्वनाथाला जाधवाचे
हातीं देऊ नये. नंतर जाधवास कळले की, हेंवत राव फळतनास घेऊन
पोहचला. तेव्हां तो पाडवगड सोडून देऊन गेला. तेथें निबाळ कर हेंव-
तराव आणि चंद्रसेन जाधव या उभयतांचा लश्करांची गांठ पडून मोठें
युद्ध झालें. त्यांत जाधव पराभव पावला. तो कोल्हापुरास गेला. त्याजव
रोबर सरजेराय घाटगा होता. त्याचें बडिलांचे वेळेचें कांहीं घेतन कागल
मोर्ती होते. त्याविषयी मनद राजस बाईचा पुत्र संभाजी याणे त्यावेळेस
दिली. त्यापुढें घाटगे व जाधव उभयतां मिळून, चेनकुळिचरवान नाभें
दक्षिणेचा नवा अधिकारी आला होता त्याचे भेटीस निघून गेले. त्यानें
जाधवाचा मान केला. आणि आपल्या चाकरीस रहावयास सांगितले.
ते त्यानें मान्य केले. त्यापून त्याचे जवळचा लोकांचा पोषणार्थ वाळकी रा-
हर संबंधें मोठा मुलुख जहागीर करून दिली. याप्रमाणें मन सत्राशीं तेंग-
त पडले.

तेवेळेस मोगलांत जें वर्तमान झालें, तो प्रकार असा. मुल्तान राजू-
स मन सत्राशीं बागंत गेला तेव्हा त्या तत्काचा आधिपत्याविषयी त्याचे पुत्र

भांडू लागले. त्यांत कोणासही ते प्राप्त न होतां तेथें दोघे सव्यद होणे ते मोठे शूर असत; एकाचें नांव आबदुलखान, एकहुसेन अलीखान, त्याणीं मुक्तानमाजु भाचा नातू (पुत्राचापुत्र) फेरुकशेर, यास तत्काधिपती केला. त्याच कळवान, जुलफिकारखान याचें डोकें मारलें गेलें. नंतर दक्षिणेचा अधिकारी दाउदखान याची बदली होऊन त्या जागीं चैनकुलिचखान याची योजना आली. त्यांत विशेष हाच कीं, तो चैनकुलिचखान दक्षिणेचा अधिकारीं मोठा विख्यात झाला. तोच हैदराबादचा तत्काधिपतीचा मूळ पुरुष, त्याचें मोठ्या पदवीस चढणें, याचा विस्तार असा. त्याचा बाप गाजीवद्दीन नामा, त्याचें पूर्वीचें नांव मीरकमर अदीन तो तरुण होता तेव्हांच औरंगजेबानें चैनकुलिचखान असें त्याचें नवें नांव ठेवून त्याला पांचां हजारों सव्यांची मनसब, आणि विजापुरची सुभेदारी दिली; पुढें औरंगजेब मेल्यावर, फेरुकशेराचा स्थापनाविषयी, त्यास सव्यांची कुलिचखानानें मदत केली; त्याचा आणि जुलफिकारखानाचा द्वेष होता, म्हणून फेरुकशेर याणें हा आपला हितकर्ता असें जाणून त्याला जुलफिकारखानाचा अधिकार दिला; आणि त्याचा नांवाम निजाम उलमुल्ख, असें पद जोडिलें. यावरून असें दिसतें कीं, एकाचा द्वेष करणारे किंवा प्रीति करणारे असे जे दोघे ते परस्परे एकमेकाचे मित्र होतात; याप्रमाणें गरीब व संपन्न यांची रीति सारिखीच आहे.

जाधवसेनापती व घाटगे उभयतां चैनकुलिचखानाकडे गेले; त्यांचे वगेबर रंभाजी निंबाळकर नामेंतिसरा एक मराठा गेला होता, तो थोडक्या दिवसांत मोठा विख्यात होऊन, राव रंभा असें नांव पावला.

दक्षिणेचा अधिकारी निजाम उलमुल्ख औरंगाबादेस जाऊन पोहचला, त्याणें त्यास मयीं शाहूचा हैबतराव निंबाळकर सरलशकर याचा उपद्रवशमनार्थ, फौज पाठविली. तें वर्तमान ऐकून हैबतराव सरलशकर गोदावरीचा कांठ सोडून भीमातीरीं गेला. त्याचा पुढीं करणार्थ शाहूनें बाळाजी विश्वनाथ याजवगेबर सैन्य देऊन त्याचा नाबास सेनाहत्त असें नवें पद जोडून पाठविला. तो हैबतराव सरलशकरास भेटतांच उभयतांचा विचार ठरला, असा कीं, पुरंदर किड्या जवळ जाऊन, मोगलांचा लश्कराची वाट पहात रहावें; नंतर त्याप्रमाणेंच पुरंदराजवळ बुद्ध प्रसंग होऊन, मराठे आपलाजय झाला असें झणूं लागले; परंतु त्यांचें लश्कर तेथून मार्गे हटून, साळप्याचा घाटाजवळ गेलें; तेस मयीं मोगलांचा लश्करात रंभाजी निंबाळकर मराठा व त्याचे लोक दोन त्याणीं लढाई झाल्यावर पुणे परगणा घेतला; त्यावरून निजाम उलमुल्खानें त्यास पु

प्याजवळच जहागीर दिली. यानंतर शाहूचा आणि मोंगळांचा कांहीं तह होऊन, मोंगल माघारे औरंगाबादेस गेले.

त्यावेळेस दक्षिणेचा राज्याची फार अव्यवस्था झाली; ती अशी कोणी सरदार शाहूकडचे, आणि कोणी संभाजीकडचे; असे दोन पक्ष होऊन, आणखी जो कोणी बळाटय मराठा असे तो स्वतंत्र पणेंच वागे. असा स्वसत्तेने वागणारा दमाजी थोरानांमं सरदार रामचंद्र पंताचे पदरचा; तो पादसे जवळचा हिंगणगांवची गद्दी नीट करून, त्याचा आसमंतात बीस कोस पर्यंत सत्ता करीत असे. त्याचा स्वभाव दंड होता, अद्यापि मराठी लोकांत त्याची कथा अशी आहे कीं त्याणें कोणे एके समर्थी बाळाजी विश्वनाथाशीं बेल भंडार करून अभयवचन दिलें असतां, पुढें त्या प्रसंगीं असें उत्तर केलें कीं, भंडार क्षणजे हळद ती काय? आर्झी नित्य खात नाहीं? तसाच बेल क्षणजे वृक्षाचीं पानें, तीं माझें काय करितील?

दुसरा एक स्वतंत्र पण करणारा उदाजी चव्हाण नामें बर्नीसशिगळेचा गद्दीत असे; त्याणें असा उपद्रव केला कीं, शाहूला त्याचा शमनार्थ शिगळें व वराड यांची चवथाई द्यावी लागली. त्या दोघांखेरीज दुसरेही कित्येक लहान, मोठे मराठे होते ते आपणास संभाजीचे पक्षी स्मणवीत; त्यांत कान्होजी आंग्र्याही होता. त्याचे हातीं मांवताचे वाडीपासून, मुबईपर्यंत मुख्य असतांही, तो कल्याण परगणा घ्यावयाचा उद्योग करीत होता. त्या संकटसमर्थी, बाळाजी विश्वनाथानें शाहूशीं मसलत केली कीं, यावेळेस मोठा पराक्रम केला पाहिजे, नाहीं तर राज्य बुडेल. त्यास आधीं दमाजी थोरान जिंकावा, असा वेत होऊन तो सैन्य घेऊन निघाला. त्यास थोरानां कांहीं तहाचें बोलणें द्यावयाचें स्मणून बोलाविलें, मग दग्यानें तो बाळाजी विश्वनाथ व त्याचे दोघे पुत्र एक बाजीराव, व एक चिमणाजी, व त्याचा मित्र आबाजी पुरंदरच्या इतके बंदीत ठेविले. नंतर त्यांस सोडावयाकरितां बहूत द्रव्य मागों लागला, आणि फार उपद्रव केला. तो त्याणीं सोडीला, तेव्हां शाहूनें त्यांचा मुक्तते साठीं भुईड मागीतल्या प्रमाणें भरून, त्यांची सुटका केली. उपरांत सचिव पंतास आज्ञा दिली कीं, तुम्हीं थोरानास जिंका; तो तेथें जाऊन युद्ध झालें, तेव्हां थोरानां सचिव व त्याचा मुतालीक, उभयतां धरून हिंगणगांवचा किल्ल्यांत कैद केले.

इकडे सातान्यास शाहूनें दोन स्वाऱ्या तयार केल्या, त्यांत एक बहिरोपंत पिंगळा येसवा नेमला; त्याणें कोकणांत जाऊन कल्याण परगणा रक्षा वा. दुसरा बाळाजी विश्वनाथ याणें शंभुमहादेवाचा डोंगराकडचा उप-

द्रव करणारा, लुष्णागव स्वदांबकर, त्यावर जावें. तो ब्राह्मण असा धीर आला होता की जो शाहूचा लश्करावर आदापावेतो चालून आला. त्याचा बाळाजी विश्वनाथानें अगदीं पराभव केल्या असतां, शाहूनें तो शरण आलासा पाहून त्याचा अन्यायाची क्षमा केली आणि स्वदांब गांव त्यास इनाम करून दिल्या. तो अद्यापि त्याचे वंश्य अनुभविताने. त्या लढाईत बाळाजी विश्वनाथ जय पावला. त्याचें मुख्य कारण परशुरामत्रिवकाचा दुसरा पुत्र श्रीपतराव त्याचें शौर्य. तो जावळेस निघाला त्यास मर्ची त्याचा बापानें त्याला साताच्यांतच सांगीतलें कीं, तुझा वडील भावानें दगा करून तागवाईचा पक्ष स्वीकारिला; तेणें करून हा एवढा अनर्थ प्राप्त झाला; त्यास जर तूं यावळेस, मोठें शौर्य करिशील, तरच माझी वंश्वत सुटका होईल. असें त्यास पित्याचें सांगणें होतें, स्मरण तो मनापासून लढला. त्यावरून शाहू प्रसन्न होऊन त्याचा बापाला सोडून त्याची प्रतिनिधी पणाची पदवी पुनः त्यास दिली.

बहिरोपंत पिंगळा आंग्यावर गेला होता, त्याची व आंग्याची लढाई कोंकणांत झाली. त्या युद्धांत आंग्यानें तो बहिरोपंत धरून कैदेत ठेविला. आणि शाहूचे किछे, लोढगड व गजमाची हे दोन्ही घेतले; आणखी लोकांत वर्तमान उदविलें कीं, आतां सातारा घ्यावयास जाणार. तेव्हां शाहूनें आपले सर्व लोक साताच्याजवळ जमा केले. त्यांत मुख्य बाळाजी विश्वनाथ केला, तो आंग्याचा पराक्रम जाणत होता, स्मरण युद्धापेक्षा तह करावा हेंच चांगलें असें समजून त्याणें आंग्याशीं तह केल्या. तो प्रकार असा, शाहूनें मोठे अवबड असें देहा किछे, आणि अंमळसें सबबड असें सोळा किछे व त्यांस बंधें गांवें दिली. या ग्वेरीज त्यास लढाऊ गलबतांचें मुख्यत्वही दिलें, आणि त्याचें पूर्वीचें नाव सर्वेवल असें होतें, तें तसेंच ठ्ठाविलें. आंग्रे घाणी. बहिरोपंत पेशवा सोडावा आणि गजमाची ग्वेरीज जे शाहूचे किछे घेतले ते घावे, आणि शाहूचा पक्ष धरावा, संभाजीचा धरून ये.

या प्रमाणे शाहूचा व आंग्याचा तह होऊन शाहूचा मुलुख आंग्यानें साधार दिवला. त्यांत आंग्याबरोबर कांहीं मुलुख शिंदीनें घेतला होता तो ही शाहूकडे गेला. त्यावरून शिंदी आंग्याशीं लढूं लागला, तेव्हां आंग्याचा कुमकेस बाळाजी विश्वनाथ गेला, मग ते शिंदीचा मुलुखाने शिरले तेव्हां तो लवकरच शरण आला.

असें उत्कृष्ट कार्य करून बाळाजी विश्वनाथ साधार शाहूकडे साता-

+ त्यावेरी कुळावा सुवर्णदुर्ग विजेदुर्ग जयगड देवदुर्ग कनकदुर्ग फत्तेगड इचिनगड यशवंतगड.

न्यास सन सत्राशीं चवदांत गेला. तेव्हां शाहूने न्याचा मोठा मान करून त्याला पेशवाई दिली; आणि त्या बाळाजीचा मित्र आबाजी पुरंदर्या तो न्याचा मुतालीफ केला. आणखी गेमचंद्रपंत भानू, न्यास पेशवा याची फडणिशी दिली. पहिला पेशवा बहिरोपंत पिंगळा तो दूर केला.

चंद्रसेन जाधव सेनापती त्याणें शाहूचा पक्ष दाकित्या पासून, तें पद मानाजी मोच्यास दिलें. परंतु तो तादृश नक्ता स्मरण बाळाजी विश्वनाथ पेशवे व हेंवतराव निंबाळकर उभयतां पुनः थोरतास जिकित्वा करितां वेमिले. तेसमयीं बाळाजी विश्वनाथास विचार पडला कीं, जर आझीं एथें युद्ध प्रसंग केला तर तो थोरत सचिव पंताला मारून टाकील. हें भय, व सचिवाची मानुशी येसवाई तीणें बाळाजीची फार प्रार्थना केली होती, यास्तव, त्याणें थोरताशीं कांहीं युक्तीचें बोलणें करून आधीं सचीव सोडिवला. नंतर युद्ध केलें. तेव्हां थोरतास तें लश्कर मोठें स्मरण मैदानांत लढवेना, याकरितां तो किल्ल्यांत जाऊन लढूं लागला, मग तोफा लावून किल्ल्याचा तट पाडून, आंत शिरले; आणि थोरतास कैद करून, किल्ला पाडून अगदीं नाहीं असा केला. येसवाई आपला पुत्र मुखी आला असें पाहून, बहुत उपकारी होऊन, पुणे परगण्यांत जितके सचिव पंताचे हक्क होते, ते सारे बाळाजी विश्वनाथास दिले. तेवेळेस बाळाजीचीं कुटुंबाचीं माणसें सासवडी होती. या देण्याखेरीज कधीं संकटसमयीं फार उपयोगीं पडेसा अत्यंत सुदृढ असा पुरंदर किल्ला, समयविशेषीं, मुलां माणसांचा संरक्षणासाठीं दिला. तो शाहूचा आज्ञेग्रंथून देवेना, स्मरण बाळाजीनेंही शाहूला हेंच निमित्त समजाविलें कीं, समयीं हा किल्ला आजचा माणसांचा रक्षणास उपयोगी; त्यावरून शाहूने किल्ला पेशव्यास द्यावा स्मरण आज्ञा दिली. तो शाहू इतका वश झाला, आणि पेशव्यास पुरंदर दिला ही, आपल्या वंशाचा वंशाचे मांखळीची, पहिली कडी त्याणें आपल्या हातें घडली.

सन सत्राशीं पंधरांत, सरलश्कर राजानें आपणास सेनापतिव दिलें नाहीं स्मरण. राजाशीं कलह करून निघाला; तो गोदावरी तीरीं जाऊन गढिल्ला; त्यावर पुनः त्याचें सख्य झालें नाहीं. त्यावेळेस पुणे परगण्यांत, मोगलांकडच्या बाजीकदमनासें, मुख्य अधिकारी होता. तो पेशव्यानी आझीं रंभाजी निंबाळकरास उपद्रव करणार नाहीं, असें कबूल करून वश केला. नंतर त्या अधिकाऱ्यानें पेशव्याचा पक्षपात धरिला. तेव्हां तो परगणा पेशव्यांचा हातीं लागला; त्या पासून पेशवे उत्तम प्रकारें प्रजापालन करूं ला-

गले असता चोरांचें पारिपत्य प्रथमतः केलें.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवा. याचें बळ त्यादिवसापासून वाढलें; आणि कोणतेंही मोठें कार्य त्याचे मर्यादतीवांचून होईना असें झालें; व शाहू राज्यकारभारांत मनांतून कोणाची बक नसे. त्यावरून बाळाजी विश्वनाथही तसाच वागे; त्याणें शिवाजीचे कायदे मनांत उत्तम मानिले होते. परंतु संभाजीपासून अशी चाल पडली होती की, कोणी मोठ्या सरदारांनें पराक्रमें करून घेतलेला मुलुख त्यास देत; त्याप्रमाणें निरुपाय होऊन हाही कोणास संदादेई, यानिमित्तें राज्य बळहीन असतें.

त्या वेळेचा प्रतिनिधी व अष्टप्रधान यांचीं नांवें.

प्रतिनिधी, परशुराम त्रिंबक.

पेशवा, बाळाजी विश्वनाथ.

अमात्य, अंबाराम बापूराव हणमंते.

सचिव, नारोशंकर.

मंत्री, नारोराम शेणवी.

सेनापती, मानशिंग मोरे.

सुमंत, आनंदराव.

न्यायाधीश, होनाजी अनंत.

पंडितराव, मुकलभट्ट उपाध्याय.

त्याच वर्षी, परसाजी भोंसले व हैबतराव निंबाळकर मेले; तेव्हां शाहूनें परसाजीचा पुत्रास त्याचा मुलुख देऊन, त्याचें सेनासाहेब सुभा असें पदही दिलें. त्याप्रमाणें हैबतराव निंबाळकराचा पुत्रास देइना; त्याचें पद व मुलुख दावळी सोमवंशी, यास दिला. यास्तव तो विमनस होऊन त्याणें शाहूचा पक्ष टाकिला, आणि मोंगलांच्या सरदार चंद्रसेन जाधव, याचा पक्ष धरिला. त्या पुढें तो हैदराबादचा निजाम उलमुलुखापासून, वारशीआदिकरून मुलुख जहागीर पावला.

त्या वेळेस शाहू राज्यकारभार आपल्या कारभार्यांकडे संपवून, आपण म्यस्थपणें महालांत असे किंवा शिकारीस हिंडे; तो वाळपणी औरंगजेबाचे घरीं महद्विषयोपभोगांत होता. त्यावरून ती सवय त्याला लागली; ती त्याचे मोठेपणी ही जाडना; दपून तो स्वसंतोषें वागण्यांत प्रीति ठेवी. त्याला शिवाजी प्रमाणें, यादमाथा किंवा कोंकणांत आंगेंच संचार करणें आवडत नसे; आणि त्याचे वकील व मानकरी लोक व कारभारी, आप आपल्या कामासाठीं फार नम्रतेनें, आजवी गोष्टी बोलेत; त्या तो मत्तसावून, सर्व

आनें

कामें त्यांचे हातून करवी; तो असें न समजला कीं सर्व कामें दुसऱ्याचे हातीं दिलीं असतां, तोच प्रबळ होऊन आपल्या महत्वाची हाति होईल. आपण वर्तमान असतो ही, मराठे लोक त्यावेळेस प्रबळ होऊ लागले. शाहचातुर्याविषयीतर मध्यम होता, परंतु मोठा धार्मिक असे, आणि ब्राह्मणांचे फार पालन करी. आणखी मोंगल लोक त्या शाहचा बहुत मान राखीत, तेणें करून मराठ्यांचे विशेष प्राबल्य झालें; आणि त्याची प्रजा त्यास बहुत मान लागली. शाहचा पूर्वी शिवाजी पासून जितके तत्काधीन झाले; ते स्वतंत्रपणा करीत, परंतु शाह आपण हिंदूंचा तत्काधिपति असून आपणास दिंडीचा बादशाहाचा आश्रित स्मरणवी.

त्यास मधीं मोंगलांचा फेरुकशेर बादशाह यास जा दोघां सैन्यांचा आश्रयानें पूर्वी तक्त प्राप्त झालें, ते आपणास डोयजड होतील; अशा शकेंन त्याचा मनांत आलें कीं, दोघे वेगळे करून वळहीन करावे. यास्तव त्यांत अल्पवयस्क जो सैन्यदहुसेन अह्मीखान नामें होता त्याला दक्षिणेचा अधिकारी करून रवाना केला. आणि पहिला दक्षिणेचा अधिकारी दाउदखान मोठा गहाणा, त्याणें मराठी लोकांशीं स्नेह ठेविला असे; त्याला आपण गुजराथेचा अधिकारी केला होता, त्यास गुप्तलिहिलें कीं, मीं एथून सैन्यद पाठविला आहे, तर तुझीं दक्षिणेचें अधिष्ठान त्याचे हातीं लागूं देऊं नये; स्मरणजे सहासुभे दक्षिण तुझास मिळेल. त्यावरून दाउदखानानें कुमकेस मराठे सरदारांस बोलावून, युद्धाची तयारी केली. तेव्हां मराठी सरदारांपैकीं नेमाजी शिंदे मात्र दाउदखानास मिळाला, त्याला बरोबर घेऊन सैन्याशीं लढला. तेवेळेस शिंदे एकीकडे उभाराहिला; लढला नाही कांकीं, त्याचा मनांत जो सबळ पक्ष दिसेल, तिकडे मिळावें असें होतें. नंतर युद्ध होऊन दाउदखान पडला; तेव्हां तो शिंदे सैन्यास भेटून त्याजबळ राहिला. हें वर्तमान सन सत्राशें सोळांत घडलें.

सैन्यदहुसेन अह्मीखाणें दक्षिण सुभायेत त्यावर प्रथम खंडेराव दाभाडे याचा पारिपत्यास फौज नेमिली; कारण कीं, त्याणें सुर्ते पासून बहाण पुरपर्यंत बादसरू लोकांस बहुत दिवस उपद्रव केला तो असा; कीं, त्याणें जागोजाग आपल्या लोकांचा ठोक्या करून ठेविल्या असत, ते लोक कोणी बादेन जाई त्या पासून खंडणी घेऊन, त्यास पुढें जाण्याचें दस्तक देत; ते न केल्यास लुटीत. त्यांचा पारिपत्यास फौज पाठविलेली आठ हजार होती. तीं सबळ आली हें वर्तमान कळतांच, दाभाड्याचे लोक त्यांचे तोंडावर जाऊन, म्याल्या मारिखा आकार दाखवून पळाले; आणि त्यांस आगा

वर घेऊन त्यांचा बंदोबस्त विस्कळीत झाला असा पाहून, मार्गे उलटले आणि एकाएकी हल्ला करून, त्यांचा असा पराभव केला की, त्या सेनिकांचीं वस्त्रे देखील तुटलीं. यापुढेही दाभाड्याची मोंगलांशीं लढाई अहंमद नगराजवळ झाली. तेथेही तो जय पावोन, मग सातान्यास जाऊन शाहूला भेटला. तेव्हा शाहूने त्याचा मोठा मान करून, त्यास सेनापतित्व दिलें. व पहिला सेनापति मानसिंग मोन्या होता. तो योग्य नवे सणून दूर केला.

फेरुकशेर सेयदाचा अनिष्टाविषयी दाउदरवान मेल्यावर मराठ्यांस ही गुप्त लिहीत असे; याप्रमाणें बादशाहाचें कृत्रिम आणि दाभाड्याचा जय. या दोहों कारणानीं मराठे प्रचळ होऊन सरदेशमुखी वळेंच करूं लागले. पूर्वी दाउदरवानानें त्यांस चौथोई मात्र दिली होती.

याप्रमाणें बादशाह कृत्रिमी आणि मराठीलोकांचा मोठा उपद्रव. या दोहों अडचणीमुळे, सेयदकुसेनाचा मनांत आलें की, शाहूशीं स्नेह करावा, त्या वेळेस त्याजवळ शंकाजी मल्हार नामें कारकून होता, तो पहिला शिवाजीजवळ असे; त्याला राजारामाचे वेळेस सचिव पद प्राप्त झालें होतें, परंतु तो संकटसमयीं राजारामास जिंजीत सोडून, आपण वाराणसीस गेला. त्यानंतर त्यास तेथें उगेंच रहावेना, सणून सेयदकुसेन दक्षिणेस आला, तेव्हां त्यास मिळून मातक्यान दक्षिणेस आला. त्याचे स्नेही सातान्यांत बसून होते. यास्तव कुसेन अह्मीनें त्याला शाहूशीं तहाचें बोलणें करावयाकरितां पाठविला. तेव्हां महासुभेदक्षिणेची चौथ व सरदेशमुखी व हैदराबाद आणि विजापुर संबंधें कर्नाटक, व हैदूर, व तूचनापली, व तंजोर, या संबंधें मुलुख, व खानदेश खेरीज करून, दक्षिणेंत शिवाजीनें जो मुलुख घेतला होता. त्याची सनद शाहू मार्गें लागला. याशिवाय गोंडवण, व वराड्यांतील मुलुख, सेनासाहेबसुभा, व कान्होजी भोंसला याणीं घेतलेला; तो ही नागीतला. आणि आपलीं मुळे माणसें दिलींत होती तीं लवकर आल्याजवळ पोहचतीं करावीं असें सांगितलें; आणखी आपण कबूल केलें, कीं याप्रमाणें सारीं कामें झालीं असतां, मोंगलांस मुलुख संबंधें वर्षासदहालक्ष रुपये खंडणी देऊं; आणि सरदेशमुखी वावद मुलखांत चोरीचा उपद्रवाचा बंदोबस्त ठेवुं; कदाचित् चोरी झाली तर तें नुकसान भरून देऊं. याशिवाय सरदेशमुखीचा उत्सन्नापेकीं, शेंकडा, सहाशें एकावन्नाचा मानें करून, नजर देऊं. चौथवावद पंधरा हजार फौजेनिशीं बादशाहाची

+ मोंगललोकांची शिंति अशी होती कीं, कोणास अधिकार दिला, सणजे त्यापासून, याप्रमाणें नजर घ्यावी.

चाकरी

चाकरी करू, याशिवाय कोल्हापुरकर संभाजी, राजारामाचा पुत्र, याचे लोक विजापुर सुभाव हेंदराबाद या दोहों जागी उपद्रव करिताहेत. त हाकून देऊ, हें न घडे तर तत्संबंधी जें नुकसान असेल तें भरून देऊ, स्मरण करार केला, हे सर्व शाहूचें पोळणें सेंयद कुसेन अलीखानानें प्रायः मान्य केले, असें सनसत्रां जें सत्रांत वर्तले.

असा तह झाल्यावर, सेंयद अलीकुसेनाकडे शाहूनें मराठे स्वार दहा हजार पाठविले. आज बरोबर सरदार मंताजी व परसाजी भोंसले, व उदाजी पंवार, व विश्वासराव वगैरे होते. हा तह दिह्दीच्या बादशाह फेरुकशेर यास कळल्यावर, सेंयदाचा द्वेषास्तव त्याला ठीक वाटले नाही, त्यावरून सेंयदास समजले कीं, बादशाह आपला पुर्तबघें द्वेष करितो, यास्तव त्याणें नेम केला, कीं हा बादशाह पदच्यन करीत. स्मरण गावला कसक मारीतली. शाहूनें ही ते आपणास नाठ हिताबद्द अस समजून खंडराब दाभाडे व बाळाजी विश्वनाथ, हे दोघे सरदार बरोबर मोठी सत्ता देऊन त्याचे कुमकेंस योजिले. ते निघते समर्थी शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास सांगीतले, दौलताबाद वचांदा किट्टा कसें ही करून घ्यावा व वडून दिवस मराठे गुजराथ, व भाळवा, यादोहों जागची खंडणी वर्षास कांहीं एक प्रकारें घेत आले, त्याची सनद मिळवावी.

सेयद कुसेन मराठी फौज बरोबर घेऊन दिह्दीस चालिला; दिह्दींत फेरुकशेर बादशाह होता त्यास कृत्रिमाचें शहाणपण होतें, परंतु संकटसमयीं त्याची बुद्धि म्थिर नसे; यास्तव जेणें करून आपणास उपयोग होईल, तें त्याला समजेंना; आणि कोणाच्या विश्वासही वाटेना, यास्तव त्याणें सारे हितकारक लोक दूर केले. मग दोघे सेंयद मिळून बादशाहास धरून मारून टाकिला. त्यानंतर साता महिन्यांत दिह्दीमध्ये दोन बादशाह होऊन मृत्यु पावले.

त्यानंतर सनसत्रां एकोणिसांत, रोयन इखत्यार नामें, सुलतानमाजुगाच्या नातू (पुत्राचा पुत्र) त्याचें महंमदशाह असें नवें नांव ठेवून, दोघां सेंयदांनीं तो बादशाह केला. परंतु त्या दोघां वांचून कांहीं एक कार्य होत नसे. ते उभयतां प्रायः दुसऱ्यांचे बुद्धीनें चालत नसत. इतकें मात्र असे कीं, मोठे मोठे सरदार यास आपले अगत्य असावे हें त्यांचे मनान होतें या करितां, निजाम उलमुल्ख मोठा नामांकित स्मरण, त्यास वश करावयाचा उद्योग केला. तेव्हां तो त्यांस मनापासून वश न झाला, याचें कारण असें कीं, तो दक्षिणेंत अधिकारी असतां बादशाहानें त्याचा अधिकारावर सेंयद नेमिला,

आणि

आणि त्याला मुगदाबादेस पाठविला.

तो निजामउलमुल्क मुगदाबादेस राहून त्या प्रांताचे किंचेक उन्मार्ग वर्ती जमेदार यांची पारिपत्ये करून मोठ्या योग्यतेस चढला. मग फेरुकशेर याणें त्यास दिल्लींत आपल्या जवळ बोळावून नेला. तो तेथें किंचेक दिवस बेरोजगार होता; नंतर त्याला बादशाहानें माळवे प्रांतीं सुभेदारी देऊन पाठविला. तो मोठा गहाणा आणि धैर्यवंत असे, त्याला अधिक योग्यतेस चढावयाची आशा होती. परंतु त्याचे अटकळींत आलें कीं, थोडक्याच दिवसांनीं नवी मुद्रा होईल. लष्णून तो तेथें कांही गडबड न करितां, तो समय येण्याची वाट पाहात उगाच राहिला.

बाळाजी विश्वनाथ फौजेसहित, महंमदशाह बादशाह होई तो पर्यंत दिल्लींत राहिला. नंतर तेथून नियावयाची आज्ञा घेतली, आणि सेनारवर्च सेंधदापासून घेऊन, शाहूचीं मुलें माणसें तेथें होती तीं तीं बरोबर घेऊन निघाला. ते समर्थीं पूर्वीं तह केल्याप्रमाणें चौथवसरदेशमुखी, व स्वराज्य, यांचा मनदा घेतल्या; आणि वगडसंबंधीं मुल्कुरव व गुजराथ व माळवा यांचे स्वडणीचा मनदांविषयीं आपला वकील तेथें ठेविला, परंतु त्यास त्या प्राप्त जात्या असतील, असें दिसत नाहीं.

बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस निघाला ते समर्थीं, त्याणें आपला दिवाण आवाजी पुरंदर्या, तो मुतालिक केला. तथापि त्या मुतालिकानें सर्व कारभार बाळाजी विश्वनाथाचा नांवेंच चालविला. नंतर पेशवा दिल्लीहून मनदा घेऊन मातायांस आल्यावर, वसुलाचा बंदोबस्ताविषयीं काहीं काहीं नवे कायदे करूं लागला. तो प्रकार ध्यानांत आणिला असतां असा अर्थ दिसतो, कीं, जे केरवत विद्यानिपुण ब्राह्मण असतील ते श्रेष्ठ द्वावे, आणि तद्विद्यारहित सैनिक शूद्रादित्याणीं त्यांचे स्वाधीनपणें वर्तावें, व समयविशेषीं हिंदूनीं मोंगलांसही उलट गोष्ट सांगावी.

त्या वसुलाचे कायद्याचा विस्तार असा, प्रथम दक्षिण सहासुभ्यांची सरदेशमुखी ती राजाचें वेतन असें केलें; तेणें करून राजा बहुत संतुष्ट द्वावा, आणि दुसरेही मराठे राजे त्याचे वंशांत होतील ते प्रसन्न द्वावे लष्णून केलें; कांकिं, मराठे लोक वेतनाविषयीं अत्यंत लुब्ध असें बाळाजी विश्वनाथास ठाऊक होतें.

+ मुतालिक क्षणजे, मोठा अधिकारी याणें आपल्या कामावर सरकारास बंदूक दिला तो.

सरदेशमुखी क्षणजे जो पैस वसूल त्यापैकीं दहारापये शेंकडयास देणें.

त्यासमर्थीं

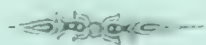
त्यासमयीं उत्पन्न पूर्वीचा ठरलेल्या नेमाची चवथीही, जमा व्हावयास अवघड पडे, परंतु मराठे लोक याबत जमेल्या ठरवा प्रमाणें आसल्या आमची चौथीही घावी असें झाले. आणि जितका ऐवज देत तिका घेऊन बाकी ऐवज आमचा सरकाराकडे घेणें राहिल्या क्षणून मोगल; तेणेंकरून मराठ्यानीं मोगलास समयविशयीं आर्जवेंकरून किंवा बलात्कारेंकरून मागावें; असा मार्ग नीट जाला. याप्रमाणें चतुर्थांश जाऊन बाकी तीन भाग राहिले त्यापैकी एक कोजदाराचा हक्कास जायी; मग दोन उरत तो ऐवज कोणी एकठिकाणचा बादशाहाचे स्वजिन्याकडे सर्व जायी. कांहीं एक जागींचा जहागिरदाराचे देण्यासच स्वर्चे कांकि बादशाहानें त्यास स्वर्चास देविद्धा होता. त्याच निमित्तेंकरून पेशवे व निजाम उलमुख यांचे राज्यांत जहागिरसंबंधें मुलुख जप्त करणें किंवा माघारा देणें, याची शक्ति अशी पडली होती किं, कोणी एक मुलखीं जहागिरदारच तें सर्व घेई; कोणे एके जागीं बादशाहच घेई; यापुढें काळेंकरून, पेशव्यांचा मुलुख सरकार इंग्रज वहादुर याणीं घेतला, तेव्हां कोणे एके गावीं, कुळकरणी यांस बोलावून मागले लेख काढविले, त्यांत दोन भाग जहागीर, असें लिहिलें होतें; परंतु यावे कोणास व त्याचें निमित्त काय तें त्या लेखांत नाहीं झणून कुळकरणी यांस विचारिलें कि, हे दोन भाग यावे कोणास व देण्याचें निमित्त काय; त्यावरून त्याणीं उत्तर केलें कि, मात्मास हें कांहीं ठाऊक नाहीं; आमचे वडिलांनीं लिहिलें आहे इतकें मात्र जाणतो. यावरून असें वाटतें कि, जे दोन भाग राहिले ते सर्व कोणी एक ठेकाणीं पूर्वी जहागिरदारच घेत असेल; मग कांहीं निमित्तेंकरून, बादशाह याणें तो मुलुख घेतला तरी तो लेख राहिला.

जितका मुलुख स्वराज्य, त्याचा वसुळाची चौथ तिला राजाची वापती मसें नवें नांव ठेवून, तो राजाचा हक्क ठरविला. आणि तीन दिसें राहिले, त्यास मोकासा नांव ठेविलें. याशिवाय साहोत्रा व नारगोंड, नामें दोन हक्कासाचे होते ते स्वराज्याचे याबत जमेवर असत, त्यापैकी साहोत्रा शाहूनें पंतविवास दिला; आणि नारगोंड दुसऱ्या कोणास दिला.

त्या वेळेचे प्रधान व प्रतिनिधी यांचीं वतनें राजा आपल्या स्वजिन्यांत देई. याखेरीज त्यांस कांहीं गांव इनाम होते.

+ साहोत्रा खणजे शेंकडा साहा रूपये.

ख नारगोंड खणजे शेंकडा तीन रूपये.



सन सत्राशें विसांपाखून सत्राशें सवीसपर्यंत जालेलीं वर्तमानें
मिळून भाग तेरावा.

अनुक्रमणिका.

निजामउलमुलुरवानें सैयदाचे आज्ञेत वागणें सोडून, मनांत दक्षिण
घावयाचा निश्चय केला.

त्यानंतर तो सैयदाचा सरदाराशी युद्ध करून जय पावला.

सैयद कुसेन अह्मीखान, आपल्या बादशाहा सहित, निजामउलमुलु
खाचा पारिपत्यास दिह्मीहून निघाला. तो वाटेनें शत्रूचा मारेकऱ्यानीं मारि
रिला.

दरमग सैयद अहमदखान. तो निजामउलमुलुखाशीं युद्ध करीत अ
सतां पराभव पावून त्याचे कैदेत सांपडला.

त्या वरून दिह्मीमध्ये लोकांनीं बादशाहाचे प्रसन्नतेसाठीं मोठा उत्सा
ह केला.

परशुरामत्रिंबक, व बाळाजीविश्वनाथ, व खंडेरावदाभाडे, यांचा म
रणामुळे, मराठी दरबारांत काय काय वर्तलें तें.

बडोदेकर गाडकवाड यांचा मूळ पुरुष, दमाजी गाडकवाड, याचे मर
णाचा प्रकार.

निजामउलमुलुख, यास बादशाहानें वश करून आपली वजिरी दिली.

त्यानंतर तेथील दरबारी लोकांनीं त्याचा नाशाचा उद्योग केला.

गुजराथचा अधिकारी, हैदर कुलीखान, त्याचा नाशाविषयीं निजा
मउलमुलुखास बादशाहानें गुप्तपणें आज्ञा केली.

तो निजामउलमुलुखाचे हातून पराभव पावला.

मग बादशाहानें निजामउलमुलुखास वकील सुतलख, नामें मोठी
पदवी दिली.

बाळाजीविश्वनाथाचा पुत्र, बाजिराव याचें वागणें.

होळकर वशिंदे यांची उत्पत्ती.

रदाजी पंढाराची वर्तणूक.

बाजिराव बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र याणें काय काय मसलत केली;
तीचा प्रतिपंथी जाला श्रीपतराव, तें प्रकरण.

शकरखेराजवळचे लढाईचा प्रकार.

सुरतेचा अधिकारी, रुस्तुमअह्मी, तो पिलाजी गाडकवाडाचे घातास
प्रवर्तला.

प्रवर्तला.

अंमदाबादचा अधिकारी आमंदरवान, तो कांताजी व पिल्लाजी यांस चौक देता जाला.

तो ऐवज जमा करते समयी, त्या उभयतांचा कलह होऊन, कांताजीच्या विभाग मायी नदीचे वायव्येस ठरला; व आग्नेयीकडचा विभाग पिल्लाजीचा ठरला.

अंमदाबादेस, शहाबागेजवळ लढाई जाली तें.

गुजराथचे व्यवस्थेचा प्रकार.

वाजिरावानें माळव्या सुलखीं स्यांरी घातली.

भाग तेरावा.

सन सत्राशें विसांत, दिल्लीमध्ये जे दोघे सैन्यद फेरुकशेगचे जागीं, दुसरा बादशाह करून, आपण मुख्यत्वे करून राजकारभास्करीत होते; त्यांवर मानकरी लोक व बादशाह यांची मनापासून प्रीती नव्हती. कांकि, त्यांचा स्वतंत्रपणें वागण्याचा उद्योग होता; ते दुसऱ्यांचें मन वश करण्याविषयी तत्पर नव्हते. यास्तव मानकरी लोक व बादशाह, हे त्यांचा बाह्यात्कारें मान करीत; परंतु रयत, त्यांस मनापासून मानित असे; तेव्हां माळव्याचा मुख्य अधिकारी, निजामउलमुल्तुख, याणें तें सर्व वर्तमान जाणून नेम केला कि, आपण सैन्यदार्थान्वय ठाकून, आपण स्वतंत्रपणें वागावें. असा निश्चय होऊन त्याणें आपल्या नावास, आसीफजा, असें पद जोडून बरोबर बारा हजार सैन्य घेऊन नर्मदा उतरून, आशीरगडचे किल्लेदारास, कांहीं द्रव्य देऊन तो किल्ला घेतला. त्यानंतर बड्ढाणपूर व खानदेश सुभाही त्याचे हातीं लागला. आणि शाहूचे कित्येक सरदार बिथरलेले होते, ते व कोल्हापुरकर संभाजी याजकडचे ही कित्येक सरदार जाऊन, त्या निजामउलमुल्तुखास मिळाले.

त्यासमयीं दोघां सैन्यांचीं दोन लश्करें वेगळीं वेगळीं होती, तीं थोडक्या अंतरानें असत; त्यांत एक माळवालगत लश्कर होते, त्याचा मुख्य सरदार दिलावर खान असे, दुसरें औरंगाबादेस होतें, त्याचा मुख्य सरदार, अल अल्लीखान, तीं दोन्ही लश्करें एकत्र मिळालीं असतीं तर, निजामउलमुल्तुखास भागी जालीं असतीं; परंतु तो दिलावर खान अभिमानें करून औरंगाबादचा अल अल्लीखानास, न मिळता एकदाच निजामउलमुल्तुखावर बड्ढाणपुरी चालून गेला.

+ शाहूचे जे सरदार, निजामास मिळाले त्यांत चंद्रसेन जाधव निंबाळकर, देवतगव सरलश्वराचा पुत्र; व रावरभा निंबाळकर हे दोघे मुख्य.

त्याचा

त्याचा सुखांत जयन होतां, तो मृत्यु पावला.

हे वर्तमान औरंगाबादेस कळले तेसमयीं, अलंअल्लीखानानें आपलें लश्कर तयार करून बक्काणपुरावर थाळिला. त्याजबरोबर शाहूचें मराठी लश्कर, शंकाजीमल्हार जो शाहूकडचा औरंगाबादेस बकील होता, त्याणें जमा करून पाठविलें : या खेरीज, सातार्याहून खंडोजी दाभाड्या, बरोबर खारदेऊन पाठविला.

निजामउलमुलुखास मोगलांचें लश्कर येतेंसें कळतांच, तो लश्कर सुडां तेंथून निघोन, यांचा लश्करावर चालून आला तेव्हां त्या लश्करांचा युद्ध प्रसंग, बराडपेनघाट संबंधी बाळापुराजवळ जाला. त्यांत निजामउलमुलुखानें कांहीं चुकी करून, त्याचें लश्कर अडचणीचा जाग्यांत नेऊन, मग उलटून मारून जिंकिलें. तेसमयीं अलंअल्लीखानानें मोठें शौर्य केलें; परंतु त्याचे बडुनेक लोक पळाले, व कित्येक शत्रूस मिळाले, व त्याचे कुमकेस आलले परमविश्वासू मराठे लोक होते, ते त्यास भोंवते असून लढून मारून गेले, तेव्हां तो मृत्यु पावला. त्या लढायांत मराठे उत्तम प्रकारें लढले, त्यांत कांणी मोठा सरदार नमेल्या; एक शंकाजीमल्हार मात्र फार जखमी होऊन, केवळ मरणोन्मुख होत्याता शत्रूंचा हातीं लागला.

हे वर्तमान दिल्लीस गेल्यावर दोघां सैन्यांस भय वाटलें; परंतु बादशाह अंतः करणीं आनंद पावला. तेव्हां त्या सैन्यांचा बडुन विचार होउन असें ठरलें किं, सैन्यदकुसेन अल्लीखान, धाकटा भाऊ याणें बरोबर सेना घेउन निजामउलमुलुखाचा पारिपत्यास बादशाहासहित निघावें; नंतर तो त्या प्रमाणें सिद्धता करून बडील भाउ सैन्यद आबदुलखान याचा पांथीं पडून, धणी बादशाह यास घेऊन निघाला. तो कांहीं मजला चालून पुढें गेला; तेव्हां, निजामउलमुलुखाचे कांणि मित्र व त्याचे मुलखीं गहाणारे मोठे मोठे लोक, एकत्र मिळून मसलत करून, सैन्यदकुसेनास मारे करी घालून, मारून टाकिला. नंतर त्यामसलत करणारांनीं तें सर्व लश्कर वगळ करून घेतलें, आणि त्यांतील सैनिकांस असें समजाविलें किं, बादशाह धणी, यास प्रतिबंधक असा जो चाकर तो मारावा हेंच उचित; कांकि त्यामीचा स्वतंत्र पणास, व्यत्यय न सावा. त्यास धोरला सैन्यद आबदुलखान यास मारिला असतां बादशाह सुरव पावेल. अशी मसलत देऊन, ते लोक त्या लश्करांत मिळून, सैन्यद आबदुल्लास मारावया करितां बादशाहा बरोबर दिल्लीस जाऊं लागले.

+ त्या लश्करांत सेनासाहेब खुभा काव्हाजी भोंसला, बहेबतराव निंबाळकर, हे मोठे सरदार.

तेह्ना त्या सेचदा जवळ बळून दबळत होती, त्यास हें वर्तमान कळताच त्याणें पुष्कळ स्वर्च करून, थोडके दिवसांत मोठें सैन्य जमा केलें; आणि महंमद शाह बादशाह नकें, असें करून, तो सेचद जाणी धाकट्या सेचदास मारिला; त्याचा पारिपत्यासाठीं दिह्दीहून निघाला. त्याची व याळाकांची बद्दाणपुराजवळ गांठ पडली, तेथें मोठ्या निकगनें युद्ध जालें, तें असें कि, जांत जय कोणाचा होईल तो सुमार कळेना, शेवटीं आबदुलखानचा लडकगचा पराभव जाला, आणि तो घायाळ होऊन शत्रूंचा हातीं लागला. तेसमयीं बादशाह निरंकुश होत्याता, परमहर्ष पावोन, त्या मारेकरी मंडळींत एक महंमद आमीनखान नामें होता तो बजीर केला. आणखी दुसरेहि त्या समुदायातील कितिएक पदवीस चढविले. नंतर बादशाह मोठ्या उत्साहेंकरून, आपल्या राजधानीस गेला. तेह्ना तेथचा नागरिकांहीं, बादशाहाचे संतोषार्थ कितिएक दिवस मोठा उत्साह केला, तो असा किं जांमध्ये आनंदावाचून दुसरा शहर कानीं पडेना; याशिवाय कितिएक मुळग्यांचा मोठ्या मोठ्या लोकांनीं, उत्साहपूर्वक सेवातत्परतेचा अर्थीचीं पत्रें, बादशाहास पाठविलीं. त्यांत निजामउल मुल्तुखाचेंहि पत्र होतें, आणि शाहचा बकिलहि त्यामीचें कल्याण चिंतित होना. त्यानंतर त्या सर्व लोकांचा पत्रावुरूप उत्तरे, बादशाहाचे दरबारी लोक याणीं महंमदशाह याचे नावें लिहून पाठविलीं.

तेसमयीं तो नवा केलेला बजीर अकन्यात सेला. त्याचा अधिकार बादशाहानें निजामउल मुल्तुखास दिला. त्याणें पूर्वी बंडउत्पन्न केलें तें बादशाहाचे उपयोगी पडलें. तो निजामउल मुल्तुखास बजिरी प्राप्त जाली तरी तो आपल्या जहागिरीचा बंदोबस्ता करिता, सनसत्राजें बेविसासपर्यंत दक्षिणेंत राहिला.

त्या मारेकरी मंडळींत, एक हेंदर कुलीखान होता, त्यास गुजराथेचा अधिकार दिला. दुसरा सादतखान त्याला आधीं आघें शहर दिलें, मग बंगाल्या संबंधी उद्घांत दिला. त्या दोघांत, सादतखान पुढें मोठा विख्यात जाला; तो उदचा बादशाहाचा मूळ पुरुष, त्याची संतती अद्यापि आहे.

मोंगलांकडचें वर्तमान असें असतां मराठ्यांचे मुख्य प्रधान, परशुराम त्रिंबक, व खंडेराव दामोद, व बाळाजी विश्वनाथ, हे मृत्यु पावले. त्यामुळे त्यादरबारचे व्यवस्थेंत कांहीं अंतर पडलें, तो प्रकार असा, प्रतिनिधीचा दुसरा पुत्र श्रीपतराव, तो बापाचे जागीं स्थापिला. बाळाजी विश्वनाथाचा वडील पुत्र बाजिराव, त्यास ती पदवी बाळाजीचा पाठिमागें सातां महिन्यानीं प्राप्त जाली. बाळाजी विश्वनाथ सनसत्राजें बेविसाचे दहावे महिन्यांत, कारभार

चा शीण होऊन मरण पावला.

खंडेराव दाभाडा मेल्यावर, त्याचा पुत्र त्रिंबकराव, त्यास सनसत्राशें एकविसांचे पांचव्या महिन्यांत, बापाचा अधिकार मिळाला. खंडेराव दाभाडे मेल्याचे अगोथर, त्याचा सरदार दमाजी गाडकवाड होता; त्याणें मोठें शौर्य केलें, म्हणून खंडेरावानें शाहूस सांगितलें, यास्तव शाहूनें त्यास खंडेरावाचा हाताखाळीं दुसरा अधिकार देऊन, समशेर बहादर असें नांव ठेविलें. तो बडोद्याचा गाडकवाडांचा मूळ पुरुष; अद्यापि त्याचे वंश्य बडोद्याचे अधिकारी आहेत. तो दमाजी खंडेराव दाभाडा मेला त्याच सुमारे मृत्यु पावला. त्याचे जागी त्याचा पुतण्या पिलाजी गाडकवाड यास बसविला.

सनसत्राशें वेविसांत, निजामउलमुलुख आपल्या जहागीर मुलखाचा बंदोबस्त करून दिल्लीमध्ये बजिरीचा अधिकारावर गेला. तो स्वभावे करून तिरसद होता; त्याला हास्यविनोदादि प्रीति नसे, आणि बादशाह व त्याचे दरबारी लोक यांस विनोदादि प्रकार प्रिय होते; त्यामुळे तो त्यांस आवडेना. पुढें त्याणें ती बादशाहाची चाल मोडावयाचा उद्योग आरंभिला; तेव्हां ते दरबारी लोक व बादशाह यांचे मनांत आलें किं तो दूर करावा; यास्तव मसलत केली. तो प्रकार असा, त्यावेळेस कुलीखान गुजराथेमध्ये अमदाबादेस अधिकार करीत होता; त्या पासून कांहीं चूक जाली यास्तव बादशाहाचे दरबारी लोकांनीं त्यास असें भय दाखविलें किं, बजीर निजामउलमुलुख तुझें पारिपत्य करील. इकडे निजामउलमुलुखास त्याचा कांहीं चाहाड्या सांगितल्या, या प्रकारें तो उभयतांचें वांकडें पाहून ते लोक व बादशाह मिळून निजामउलमुलुखास आशा दाखविली किं, तुला गुजराथचा अधिकार देऊं; त्यावरून तो फौज घेऊन कुलीखानाचा पारिपत्यास निघाला त्यासुद्धास बहुत दिवस लागतील, किंवा त्यांत निजामउलमुलुख मेला जाईल, अशी बादशाहाची, व त्या मुत्सदी लोकांची अटकळ होती. ते वेळेस हैदरकुलीखानाजबळ फौज व सरंजाम चांगला होता; परंतु त्याचे कित्येक विद्वांस लोक निजामउलमुलुखानें बघ करून घेतले. तेव्हां तो वेड्याचें सोंग घेऊन दिल्लीस पळून गेला हें वर्तमान निजामउलमुलुख समजून, तो उज्जनीस राहिला; तेथें त्याचे भेटीस कित्येक गुजराथचे मोठे मोठे मानकरी लोक आले, ते समचीं त्याणें त्या मुलखाचा बंदोबस्तास जा मध्ये धान्यादि उत्पन्न पुष्कळ असं त्यांतीलच पांच परगणे आपल्याकडे खासगत जहागीर करून ठेविले; त्यांत एक ठोळका, दुसरा भडोज, तिसरा जंबूसर, चवथा मखबुलाबाद, पांचवा बळसार, याप्रमाणें केलें. आणि अमदाबादेस आपलें काम चालवावया करिता, आपला

पळा इस्तक पुनण्या ठेवून आपण सन सत्रागें तेविस्तार माघारा दिह्दीस गेल्या. तेथें त्याचा व वादशाह याचा स्वभावान्न पडेना झणून तो ते वाजिगवें कान दाकून वकील सुतलखनास दुसरा अधिकार स्वीकारून राहिला. तथापि त्याचे चित्तास तेथे राहाणें आवडेनासें जाळें. झणून पुढे थोडकेंच दिवसांनी कोणे एके सनची शिकारीचें निमित्त करून दिह्दी वाहेर निघाल्या, आणि दक्षिणेंत आपले मुलखीं जाऊन राहिला. त्यानंतर तो आपणाला वादशाहाचा आकर झणवी. परंतु तेव्हां पासून स्वतंत्रपणें वायू लागला. व त्या पुढें पुनः दिह्दीस गेल्या नाहीं. ते सनचीं नर्मदेचे उत्तरे कड्या जितका मुलख, पूर्वी मोगलांनीं यत्नें करून घेतला होता, तो सर्व निजामाकडे मुलखाचे हातीं लागला.

असें हिंदुस्थानचें वर्तमान असता, वाजिगव पेशवेपण पावला. नंतर काहीं अवकाशास तो लष्कर घेऊन दक्षिणेंतून खानदेशीं जाऊन, तेथे त्या मोकासेपणाचा बसूल घेत होता. त्याचे सनांत होतें किं. माळवा मुलख आपले दस्तगत द्वावा, परंतु त्यास प्रतिवर्षीं सातान्यास एकवेळ जावें लागत होतें. त्या अडचणीमुळे तो त्याचा मनसावा अकशबरे जेवदास गेल्या नाहीं. त्याणें पूर्वीं सन सत्रागें चौविसांचे सुमारे किति एक वेळा बक्राणपुरचा सुभेदार व माळव्याहून आलेलें मोगलांचे मोठे सदार यांचा परामव केला; त्यांतल्या एका लढाईमध्ये, वाजिगवाचे दोघे सरदार पुढें सरून मोठ्या जोरें करून लढले, ते काहीं दिवसांनीं पुढें विख्यात जाळे; त्यांत एक सल्दारजी होळकर, दुसरा गणोजी शिंदे. त्यावेळेस सल्दारजी होळकर शिलेदारी करित होता, तो जातीचा धनगर असे. त्याचा बाप निगनदीचे कांठचा होळगांवचा चौबुला. गणोजी शिंदे याचे पूर्वज सातान्याजवळ कण्हेर खेडीं रहात होते, तो शिंदे पूर्वीं मोगलांची चाकरी विश्वासूपणें करून मोठ्या पदवीस चढला असतां हि. पुढें दख्खन प्रांत जाली तेव्हां तो बाळाजी विश्वनाथाजवळ बारगिरी करित होता. त्यानंतर वाजिगवाजवळ त्याची जोदा उचलावयाची चाकरी स्वीकारून राहिला; मग त्याची वर्तणूक यांगडी पाहून त्याणें त्यास जननेतर पदवीस चढविला. त्याचे सुमारे धारचे पवार योग्यतेस चढले. त्याचा मूळ पुत्रपदवीजी पवार, विश्वासराव त्याचा बाप, तो गनचंद्रांत अनाथानें योग्यतेस चढविला होता. ती धार लघाजे, माळवाकडून पुरातन मोठा किस्सा आ-

+ शिंद्याचीं कुळे दोन आहेत, एकाचें नांव कण्हेर पदकर, दुसऱ्याचें नांव बकिराव झणतात.

हे.

बाजिराव फार दिवस असें इच्छित होता किं, हिंदुस्थानांत जाऊन मों-
गल जिंकवे, परंतु त्यास अवसर सांपडला नाही मग जेव्हां पित्याजी गाडकचा-
ड गुजराथेंत स्वतंत्रपणें वागूं लागला, व उदाजी पवार माळवा मुलुरुव आ-
णि गुजराथ प्रांत लुटूं लागला व दिव्हीचा दरबारांत बादशाहार्शी आणि नि-
जामउलमुलुरुवार्शी बिघड जाला; तेव्हां तो असें समजला किं, हा समय आ-
पल्या कार्यसाधनास योग्य आहे, परंतु त्यास कोणी बाहेरचा प्रतिपंधी न-
सतां, प्रतिनिधीच त्याविषयी कांहीं सावकपणा करीत असे. बाजिराव उर-
र होता, आणि त्याचे वाळपणापासून बापानें त्यास राज्यकारभारांत शहाणा
करून तो लहान असतां आपले बरोबर दिव्हीस नेला; तेसमयीं कांहीं मस-
लतसंबंधें बाळाजी विश्वनाथ व जयपुरकर राजा जयशिंग, या उभयतांची गो-
ठ पडली, त्या योगें बाजिरायाचा व जयशिंग याचा परिचय जाला होता. अ-
सा बाजिराव राज्यकारभार, व मसलत, व शौर्य, या तिहिं प्रकरणीं निपुण
असे. तो जातीचा कोंकणस्थ ब्राह्मण यास्तव गोडबोलणें हा त्याचा निसर्ग
सिद्ध गुण होता. आणि शिपाईपणांत तर मराठ्यां सरदारं प्रमाणें प्रवीण
असे; आणि अत्योपायसाध्य जें तें दाकून महदायास साध्य आणि जात ला-
भ मोठा असें जें कार्य त्यास झटावें; अशी त्याची बुद्धी होती. त्याणें एखादी
मसलत केली तर ती शेवदास नेण्याविषयीं तो मोठा अभिमान बाळगी.
त्यासारखा मसलत शेवदास नेणाग ब्राह्मण जातींत केवळ दुर्लभ. तो
नित्य शाहूस स्मरणे किं मोंगल अत्यंत आळगी, आणि अशक्त जाले आदेन
त्यांस हिंदूचा मुलखातून हांकून घ्यावयाचा समय हाच, हल्लीं मराठे लोक
वेगळीं वेगळीं बंडें करिताहेत ते सारे एकत्र होतील तर मोंगलांस लाऊन
देतां येतील, आणि मराठे विख्यात होतील. अशी तो मसलत देत असे
परंतु प्रतिनिधी राजास स्मरणे किं, असें करणें तें केवळ बंडेपणाचें काम.
शिवाजीनें करनादकांतील घेतलेला जो मुलुरुव आपल्या हातचा गेला तो
घेऊन, मग या उपयोगास लागावें. याप्रमाणें त्याचें बोलणें पडत असतां.
शाहू जवळ कोणे एक दिवशीं ते दोघे आपापल्या प्रकारें बोलतांना, बाजि-
रायानें शाहूचा वडिलाचें शौर्य बहुत वर्णिलें; आणि बोलला किं, शिवाजी
ची बुद्धि, प्रतिनिधी सारखी असतीतर त्याणें करनादक घेतल्याचे पृथी त्या-
चे मनांत येतें किं आधिं विजापूर व गोवळकोंडें घ्यावें मग हळूच युक्तीनें
करनादकांत प्रवेश करावा. परंतु तें न झालें, तो थोरबुद्धीचा, त्याणें ए-
कदांच करनादक सर केलें. त्यास, जसा पुरातन आणि मोठा विस्तार

वंत

बंत दृष्ट असतो, तो बुडाशीं तोडिला स्मरण त्याचा सर्व विस्तार पानीं फुलां सहित हातीं लागतो, तसें हें राज्य प्राप्त होईल. त्यास जर मला आज्ञा घाल तर द्याणोपासून अटकनही पर्यंत, तुमच्या झेंडा नी लावीन. हें बोलणें ऐकून शाह फार संतुष्ट होईन त्याभाषा युक्त होवता तोडिला किं, तुमचे वडील मोठे कुलीन, आणि तुम्हांही त्यांचे पुत्र योग्यच आहांत, त्या तुम्हांला अटकेचा पत्तिकडेही कदली खंड पर्यंत झेंडा लावावयास माझी आज्ञा आहे.

इकडे मुसलमानांत निजामउलमुल्तुख बाहेर गेल्यानें दिल्लीचे दरबारी लोक व बादशाह यांचा मनांत घातका उत्पन्न होऊन, हैदराबादचा सुभेदार सवारीजरवान, त्यास लिहिलें किं तुम्ही फौज ठेवून निजामउलमुल्तुखास त्याचे स्थानीं जाऊ देऊ नका; हें काम तुमचे हातून शेवदास गेलें तर तुम्हास दक्षिणसहासुभे अधिकार मिळेल. असें पत्र व त्या अधिकाराची सनद बरोबर पाठविली.

नंतर सवारीजरवानास फौज तयार केली, तेव्हां निजामउलमुल्तुखानें त्याची तह करावयाविषयी फार उद्योग केला, परंतु तो सिद्दीस गेला नाही. शेवटीं सन सत्राजें चौविन्नांचे आठव्या महिन्यांत, शकरखेराजबळ उभयतांची लढाई जाली, तेसमयीं सवारीजरवानास मोठें शौर्य केलें परंतु त्याचा जय जाला नाही. तो लढतां लढतां मेल्ला, आणि त्याचे दोघे पुत्र मेल्ले व दोघे फार जखमी जाले. तो पडला तेव्हां निजामउलमुल्तुखाने त्याचे शिर कापून दिल्लीस पाठविलें, आणि पत्र लिहिलें किं, त्यानीं चा देवयोगें करून आस्तीं हा वंडवाला मारिला.

यानंतर निजामउलमुल्तुख हैदराबादस गेल्ला तेथे खवाजा आदद नामें एक सवारीजरवानाचा पुत्र होता त्याचीं मत्सा करून, गोवळकोंडा व सर्व इतर किल्ले हस्तगत केले. हें वर्तमान ऐकून दिल्लीचा बादशाहानें निजामउलमुल्तुखाचे दोघो जागचे अधिकार मागें घेतले; एक गुजराथचा व एक माळव्याचा. त्या दोन जागीं दोघे नवे अधिकारी पाठविले. गुजराथेस सरबुलंदखान, व माळव्यांत राजा गिरधर, ते जाऊन त्या स्थानीं पोहोचले. त्यांत राजागिरधर यास माळवा घाबऱ्याचें अवघड नपडलें, कांकि, तेथे फौज नव्हती. परंतु गुजराथेंत निजामउलमुल्तुखाचा पुतण्या आनेदखान होता, त्याला तें स्थान युद्धावांचून देव्हेना; आणि आपलें बळकमी, यास्तव तो नी राजधानीं अनदाबादकून दोहदास गेल्ला; तेथे कानाजी कदम बांडे नामें, एक शाहूचा सरदार होता, त्यास गुजराथचे चवथार्ई

ची आशा दाखवून आपल्या कुमकेंस घेतला. आणि माघारा उलटून अमदावादजवळ येऊन सरबुलंदखानाचे लश्कराबरोबर लढून त्याचा पराभव केला व सजायत खान नामें अमदावादेंत सरबुलंदखानानें आपला हस्तक ठेविला होता तो मारून टाकिला. त्यानंतर त्या सजायतखानाचा भाऊ सुरतेमध्ये फौजदारी करीत होता, त्याणें पिलाजीगाडकवाड तेसमयीं सुरतेजवळ होता त्याशीं सरव्य करून निश्चय केला किं, आपण उभयतां मिळून आमेदखानास मारूं. त्या वेळेसच पिलाजी गाडकवाड यास निजाम-उद-मुल्तखाचें सांगणें आलें, किं माझा पुतण्या आमेदखान याचें साहाय्य करवें. गाडकवाडानें तें ऐकून घेऊन मनांत विचार ठरविला किं, आपण जो सबळ पक्ष पाहूं तिकडे मिळूं. मग सुरतवाल्याबरोबर निघोन मायीनदीचे पलिकडे आरास गावीं पोहोंचला. तेथें आमेदखानाचा लश्कराची व त्याची गांठ पडली; तेसमयीं सुरतवाल्याजवळ तोफा फार होत्या त्यामुळे आमेदखानाचा पराभव होतुं लागला तेसमयीं पिलाजीनें त्यास सांगीतलें कीं, तुम्हीं त्याचे पाठीस लागा मी तोफा संभाळितों. मग ते त्याचे पाठीस लागले तेव्हां त्याणें तोफाचे गाडे उलटे फिरवून आमेदखानाचा पक्ष धरिला. तेव्हां त्या सुरतवाल्यावर दोन्ही लश्करें पडलीं तरी त्याणें मोठें शौर्य केलें, परंतु त्याचे लोक फार मेले गेले, आणि थोडकेसे राहिले त्यांस हवर्तमान पळावयास अवसर सापडेना, असें पाहून तो आपणाम तोडून घेऊन मरला.

त्यापुढें सन सत्राशें पंचविसांत कांताजी व पिलाजी दोघे मिळून, गुजराथची चवथाई घेऊं लागले, परंतु त्या दोघांत मुख्यत्वे कोणी वागावें या विषयीं निरंतर कलह असे. शेवटीं खंवायतचे जवळ दोघे लढले त्या युद्धांत पिलाजी पराभव पावला. तेसमयीं आमेदखानानें विचार केला किं, एखादे वेळेस या दोघांतून कोणी तरी माझा पक्ष सोडील यास्तव त्याणें असा ठराव केला किं, मायीनदीचे आग्नाची दिशेचा विभागाची चवथारी पिलाजीनें घ्यावी व वायव्येचा विभागाची कांताजीनें घ्यावी. या प्रमाणें नेम जात्यावर पिलाजी सुरतेकडे निघाला. आणि कांताजी खानदेशामध्ये आपले जहागिरीचे जागीं गेला.

असें आमेदखानाचें प्राबल्य पाहून दिल्लीचा बादशाहानें तें बंड मोडवयास सरबुलंदखानाबरोबर लश्कर देऊन पाठविला. तो मोठा समर्थ होता, आणि आमेदखानानें आपल्या कुमकेंस मराठे सरदार बोलाविले, ते घेऊन पोहोंचले तेव्हां आपणून आमेदखान अमदावादेंत थोडकीशी फौज

फोंज ठेवून, आपण तें ठिकाण सोडून मागें हटला. तो काहीसा दूर गेल्यावर त्याला वर्तमान कळलें किं. मराठे माथी नदी उतरून आलिकडे आले. मग ते व आपण मिळून पुनः माघारा उलटून अमदावादें वर आला, तो शहराज वळ शाहाबागेत जाऊन उतरला. त्याचदिवशीं सरबुलंद खानाचा लश्कराची विनी आदालत गावीं येऊन पोहोचली. मग ते आमदखान जवळ आदेंसा समजून, आपल्या भोवता वर खणूं लागले. त्यावरून मराठे सरदार समजले किं. ते आमचा भयानें हें काम करितात. नंतर आमदखानाने मराठे सरदारासहित एकाएकी हल्ला करून त्या विनीवाल्याचा पराभव केला; परंतु याचे लोक व मराठे वडूत गेले. त्यावरून मराठे हल्ला करायला पुनः अनुकूल होइनातसें जाले. मग आमदखान पेंढारी लोकांप्रमाणें वागूं लागला; त्याबरोबर कांताजी व पिलाजीहि पर्जन्यकाळपर्यंत लुटित होते. मग पांढर्या कावळ्यांकडे गेले.

याप्रमाणें गुजराथचे वर्तमान असतां, व मोंगल लोकांत कलह असतानां, वाजिरायानें दोनवेळा माळव्यांत स्यार्या घातल्या. तेथें गजागिर धर होता त्याणें कांही अडचण केली ती नमानितां, दोन्ही वेळा लुटून वडूत द्रव्य नेलें.



सन सत्राशें सत्ताविमां पावून, सत्राशें चौतीसपर्यंत झालेलीं
वर्तमानें मिळून भाग चौदावा.

अनुक्रमणिका.

निजाम उलमुतुखानें, आपलें एक वादयायाकरितां, मराठी सरदार लोकांत कलह उत्पन्न द्वावा खणून काय काय उद्योग केला तें प्रकरण.

त्याणें प्रतिनिधीचा योगें शाहूशी तह करून, हेंदगबादचे चौथाई ची सोडचिठ्ठी घेतली.

तो तह पेशव्याचे मनास आला नाहीं.

निजाम उलमुतुखानें शाहू आणि सभाजी या उभयतां बंधूंत वेंमनस्य पाडावयाचा यत्न केला तो पेशव्यानीं व्यर्थ पाडिला.

त्यावरून पेशवे व निजाम उलमुतुखानें यांचें युद्ध झालें.

नंतर निजाम उलमुतुखाना वाजिराव पेशवे यांचा शहाणपणापु

ढें

हे उपाय चालेना म्हणून तहाचें बोलणें करूं लागला.

वाजिराव गुजराथची चौथ व सरदेशमुखीची सनद पावला.

कोंढापुराचा राजा संभाजी व प्रतिनिधी हे उभयतां युद्ध करून संभाजी पराभव पावला.

पेशवे वाजिराव व सेनापती दाभाडे या दोघांचे युद्ध झालें त्यांत वाजिरावाचा जय होऊन दाभाडा मृत्यु पावला.

निजामउलमुलुरवाची वर्तणूक.

गुजराथ मुलुरवांत पिलाजी गाडकवाड व जोतपुराचा राजा आभीशिंग, यांचा युद्ध प्रसंग घडला.

त्यापुढें आभीशिंगानें पिलाजीशीं तह करावयाचे निमित्तें करून, मारेकरी पाठवून त्यास मारिला.

बुदलखंड मुलुरवीं राजा चतुरसाळ याणें पेशव्यास कुमकेस घेऊन मोंगलास बुदलखंडांतून पार केला, यास्तव त्याणें वाजिरावाला कांहीं मुलुरव वक्षीस दिला.

राजा जयशिंग यास माळव्याचें आधिपत्य प्राप्त झालें, तें त्याणें वाजिरावास दिलें.

भागचौदावा.

निजामउलमुलुरवास दिल्लीचा बंदशाहाचें भय ताडून नव्हतें; परंतु मराठे लोक प्रबळ होऊन, मुलुरवांतून मनस्वी वस्तू घेऊं लागले, त्यामुळे त्याचा मनांत भीति उत्पन्न झाली; तिचा निवारणार्थ अंतःकरणांत विचार करूं लागला कीं, कोणे प्रकारें मराठे लोकांत वेंचनस्थें पडतील, आणि आपल्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला होईल; अशी योजना करित असतां, प्रथमतः त्याचा कल्पनेस आलें किं, हैदराबाद आपली राजधानी एथवी चौथाची मराठे घेतात, तीचा बद्दल दुसरें कांहीं द्यावयास कट्टल करून त्याचें एथें चौथाची संबंधें येणें जाणें आहे तें बंद करावें. मग त्याणें प्रतिनिधीचा द्वारे, शाहूशीं बोलणें करून असें ठरविलें कीं, शाहूनें हैदराबाद संबंधें चौथ व सरदेशमुखी बद्दल कांहीं द्रव्य व इंदोपुराजवळ कांहीं मुलुरव जहागीर करून घ्यावा. याशिवाय त्याणें प्रतिनिधीलाही, बगड मुलुरवीं कांहीं जहागीर करून दिली. हे वर्तमान ऐकून वाजिरावास मोठा राग आला त्याचा मनांत होतें किं, निजामउलमुलुरवाचा राज्यांत आपला प्रवेश आहे, तो नाहीसा नकावा. तहिपरीत प्रतिनिधीनें केले. त्यामुळे त्याचें व प्रतिनिधीचें

ये वैमनस्य पडलें; न वर्तमान निजामउलमुतुरवाच्या कळतांच, त्याणें मनांत विचार केला किं, आपणास यासमयीं चंद्रसेन जाधव, व रावरभा निंबाळकर, व दाभाडे, व पित्ताजी गाडकवाड, हे सरदार अनुकूल आहेत, व कोल्हापुरचा मुख्य संभाजी नोही वशा आहे; त्यास शाहू व संभाजी यांमध्ये पुनः कलह उत्पन्न करवयास हा उत्तम समय प्राप्त झाला. यान्तव त्याणें संभाजीला निमंत्रण वसूल मागावयास शिकवून, तो कज्जा मोडावयाचा निषेध करून निघावतपणें आपणामध्ये शिरून; उभयतांस सांगीतलें कीं मला तुझीं यांचे सारिखें त्यास वसूल तुर्त मजकडे जत असुंवा. मग मी तुमचा त्याच करीन. या प्रमाणें बोलून त्याणें शाहूकडचे मोकासेदार व सरदेवान् सर्वां जमा करणारे दूर केले.

असें निजामउलमुतुरवाचें कृत्रिम वाजिरायापुढें चालेना; त्याणें शाहूला समजाविलें कीं दापक्या वंचक आहे; त्याचकरणारा नव्हे. तुमचा कलहांत आपला लाभ समजून आपणच हें काम उत्पन्न करून, चुकीनें आंत शिरला आणि तुमचा मुतुरव हातारवाली धातला. त्यावरून शाहूस बहुत राग येवून त्याचा मनांत आलें किं, निजामाजीं युद्ध करावयास आपण आगे जावें यान्तव वाजिरायास नेटिवा किं, मी करितों या कानास अंतःकरणपूर्वक तुमचें अतु मोटन असावें. त्यावर त्याणें उत्तर केले किं, आपण हिंदूंचे राजे, त्यास आपल्या सारिख्यानीं प्रसंगपडल्यास, वादशाहाजीं लढावें; या कामाविषयीं आज्ञा केल्यास मी सर्व बंदोबस्त करीन. तेह्मी शाहूनें त्याचुद्वाविषयीं त्यास मुख्यत्व दिलें. या प्रकरणावरून असें दिसतें किं, वाजिरायाची मसलत हीच, कीं निमित्त साव राजा असून राज्यसुरव आपणास असावें. हातर ब्राह्मणजातीच्या स्वभावच आहे किं, आपणास याकर लपवून, मुख्यत्वे वर्तावें.

यानंतर तिकडे निजामउलमुतुरवाची तयारी होत असतां वाजिराव त्याचा अगोदर तयार झाला; मग निजामाचा लश्कराची गांठ पडल्यावर वाजिरायानें त्याजीं थोडकीं लढाई करून पळाला; आणि असें दारविलें कीं बक्राणपूर लुटावयास जातो; तो खानदेशांत शिरल्यानंतर आपल पाठिमागे निजामउलमुतुरव जवळच आहेत या समजून, काहींसे लोक बक्राणपूरचा वाटेकडे त्याला ठकवावयास वाढविले. आणि आपण अतित्वरेनें मोठ्या सैन्यासहित गुजराथेंत शिरून, तो मुतुरव अगडीं लुटाला. आणि तेथचा अधिकारी सरबुलंदखान यास समजाविलें कीं, आम्ही निजामउलमुतुरवाचे मसलतीनेंय हें काम करितों.

दिकडे वझाणपुरचा वाटेवर, निजामउलमुलुख याचे दिवस किमपि यत्नसिद्धि नहोतां व्यर्थ गेले. मग तो समजला किं, आपणास मराठ्यांनी ठाकविलें, नंतर माघारा फिरून निश्चय केला किं, आतां दक्षिणेंत जाऊन पुणें जाऊन ठाकावें; तो आमेंदनगरास येऊन पोहचला नाहीं तो त्यास वर्तमान कळलें किं, बाजिराव लश्करसहित कांसारवारीचा घाटानें येऊन मुलुख उद्ध्वस्त केला. तेव्हां निजामउलमुलुख माघारा फिरून गोदावरी उत्तरून पलिकडे गेला; तेथें बाजिरायानें त्याशीं हलकी हलकी लढाई करून, त्यास आपल्या आंगावर घेऊन, अशा जागीं नेला किं जांस्थळीं अगदीं पाणीं नाहीं त्या ठिकाणावर त्याचा लश्करास घेरा घातून, त्याचे लोक जे धान्य, तणादिसामग्री, आणावयास जाणारे त्यांस उपद्रव करूं लागला. मग निजामउलमुलुखाला तहकरणें प्राप्त जालें. तो प्रकार असा, बाजिराव त्यास म्हणूं लागला किं, कोलापुरकर संभाजी आमचे हातीं घावा; व आमचे मराठे वसूल जमा करणारे त्यांस कोणतीहि अडचण नपडावी याकरितां त्या मुलखातील किल्ले आमचे स्वाधीन असावे. नंतर निजामानें संभाजी खेरीज करून बर्कड कबूल केलें. ते समयीं बाजिरायानें त्यास सांगितलें कीं संभाजी आमचा स्वाधीन असल्यास कांहीं चिंता नाहीं. कां किं, तो आमचा धण्याचा भाउ; त्यास तो आत्माजबळ धण्याचा मानानेंच असेल. तेव्हां निजामानें कबूल केलें किं, आम्हां त्यास पन्हाव्या वर पोहचवून देऊं. नंतर शाहू व संभाजी उभयतां एकचित्त होऊन, कलह मिटावा. हें वर्तमान सनसत्राशें अठ्ठाविसांत घडलें. त्यापुढें बाजिराव व निजामउलमुलुख एकमेकांस भेटले, तें त्या उभयतांचें परस्परें प्रथमदर्शन.

गुजराथेचा सरबुलंदखान याणें दिल्लीचा बादशाहास बहुतेक प्रकारें विनंती करून बोलणें लाविलें कीं, माझा मुलखाची हेंराणगत जाली, या मुखें वसूल जमा होत नाहीं, त्यास स्वामींनीं द्रव्य देऊन यासमयीं माझें रक्षण करावें. परंतु बादशाहानें त्या मागण्याचें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं, आणि बाजिरायाचा भाउ चिमणाजी आपा याणें लश्करसहित पिटळादेस येऊन त्या शहराची खंडणी घेतली, व ढोळका परगणा लुटला. व आपल्या भाव्याचें सांगणें आणविलें किं, आत्मास गुजराथेची चौथ व सरदेशमुखी घाल तर माझा भाऊ तुमचा मुलखाचें संरक्षण करील, त्यावरून सरबुलंदखानास तें कबूल करणें प्राप्त जालें. मग त्याणें सुरत खेरीज करून सर्व मुलखाची वसूल व जख्खात वसूल, याची चौथ व सरदेशमुखी दिली.

दिही, आणि असदावादशहरसंबंधें कोही दिलें व कोही न दिलें. असें सन सत्राशें एकुणतिसांत झालें. तेसमयीं चौथीचा नेम घेन जमेचा दग वा घनाणें नव्हता; जे वर्षी जें उत्पन्न होई त्याची चौथ्याची देत असत. या बंदक वाजिराचानें अडीच हजार स्यांग देवून मुळखाचा बंदोबस्त रागवावा असें कबूल केलें.

मग वाजिराव चिमणाजीचा पुष्टीकरणार्थ उत्तरेकडे गेला; तेसमयीं कोल्हापुराकर सभाजीला बाहेर निघावयास संधि सांपडली. तो बगेबरळ श्कर घेऊन आपल्या परिवारासहित वारणानदीचा उत्तरकांठीं उतरला, आणि मुलुख लुटूं लागला. तेसमयीं शाहूजवळ प्रतिनिधी पुरी निजामउल-मुल्खाशीं मसळत केल्यामुळे आपल्या किमतीतून उतरलेला होता, त्यास असें वाटलें कि, तेसमयीं सभाजीचा पराभव केल्या तर आपली योग्यता कमी झालेली पुनः वाढेल. यास्तव तो जाऊन सभाजीचा लावणीवर पडला. आणि सभाजी व उदाजी यांस पन्हाळ्याकडे पिढून लाविले; व त्यांचीं कुटुंबाचीं नाणसैं धरून आणिलीं. त्यांत तारा बाई व तिची सून राजसबाई सांपडल्या त्या सातार्यावर नेऊन ठेविल्या. नंतर शाहू व सभाजी यांचा तह झाला त्यांत त्याणें कित्येक मुलुख शाहूला दिला, शाहूनही त्यास दिला; तो प्रकार असा तुगनदेजवळचें कोपाळशहर शाहून सभाजीस दिलें, त्याबंदक आपणास कोकणाचा रत्नागिरी किह्या घेतला; मग साळजी पारून आंकोले पर्यंत कोकण पट्टी कोल्हापुराकडे लावून दिली; सभाजीनें मिरज व तासगाव व आथणी व इतरही कृष्णोचे उत्तरेकडचे गांव व विजापुराचा खालचा कित्येक गढ्या शाहूस दिल्या. हें वर्तमान सन सत्राशें तिसांत पडलें.

नंतर सन सत्राशें एकतिसांत असें झालें कि, निजामउलमुल्ख पुरी वाजिराचास घेऊन आसतांही, त्याला याणे नाश केल्याचें स्मरण होतें; यास्तव तो आपले आग न दाखवितां, दुसऱ्याकडून तो रूड उगवावयाविषयीं विचार करायला लागला असतां, त्यास खंडेराव दाभाडा त्या कामाचे उपयोगीसा वाढला. त्याचें व वाजिरायाचें पहिलेंच वाकडें पडलें होतें, वाजिराव चौथ्याची, व सरदेजामुखीची सनद पावला त्या दिवसापासून दाभाडा फौज देवायास लागला होता, त्याणें सेना पसनीस हजार जमविली. आणि निजामउलमुल्खाचा आनुकूल्य करून पुढें कुमक मिळेल असें समजून, तो दक्षिणेकडे निघावयास सिद्ध झाला. याणे त्याकांत विदित केले कि आमचा धर्णी मराठा याचे राज्य वाजिरायानें घेतलें. ते त्यानीचें स्वामीस देवावयास जातो, याविषयी पित्ताजीगाडकवाड व कोताजीवर

पुजी कदम बाडे, व उदाजी, व आनंदराव पवार⁺ व चिमणाजी पंडित वंगेरे कि-
त्येक लोक मला सहाय आहेत.

या प्रमाणे सेनापती दाभाडे यांकडील वर्तमान असता, बाजिरायांनी
लोकांस विदित केले कि, सेनापती निजामउलमुलुरयास मिळून मराठ्यां-
चा राज्याचे दोन विभाग करूं इच्छितो; हे कर्म केवळ हिंदु धर्मास विरुद्ध
आहे; त्यास यासमर्थी माझे जवळ फौज आहे ती त्याचे निमंही होईलजी
नाहीं तथापि त्याचे पारिपत्यास मी विलंब न करिता जाईन. इतकें करून
बाजिराव पुण्याहून निघाला तो नर्मदा उतरोन पलिकडे गेला, तेव्हां त्याची
बिनी पुढें चालत होती तीवर पिलाजीचा पुत्र दमाजी गाडकवाड याणें ह-
त्ता करून त्या बिनीवाल्याचा पराभव केला. तो त्यास प्रथम अपशक्-
न जाला तथापि, तो नमानून त्याणें नेम केला कि, इतःपर समूर लढाव-
याचें; तेव्हां दाभाडे यांचे नवे नवे ठेविलेले लोक उभे राहिनांत, त्याबरोबर
कांताजी पळाला; तेव्हां खंडेरावाचे पुरातन चाकर होते ते त्याचा पुत्राचा
संरक्षणार्थ युद्ध करीत राहिले. तो त्रिंबकराव दाभाडा हत्तीवर बसला
होता त्याणें आपले लोक पळतात असें पाहून आपल्या हत्तीचे पाय सोरव-
ळ्यानी बांधिले आणि धेंचें करून त्याच जागी युद्धास उभा राहिला. तेव्हां
बाजिराव हिकडे घोड्यावर बसला होता त्याणें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें
बहुत यत्न केला, परंतु जय कोणाचा होईल हें फार वेळ समजेना; शेव-
टी त्रिंबकराव धतुष्याची दोरी ओढित असता, त्याला देवयोगें करून गो-
ळी लागून मेली. तेव्हां त्याचे लोक पळाले, आणि बाजिराव याचा जय
सांग जाला. ती लढाई बडोदें व दुभाय या दोन्ही मध्यें जाली; त्यांत दाभा-
डे यांचा पक्षाचें जे पडले त्यांत एक जाउजी दाभाडा, दुसरा मलोजी पवार
तिसरा पिलाजी गाडकवाडाचा पुत्र, व खंडेराव दाभाडाही पडला आणि उ-
दाजी पवार व चिमणाजी पंडित, हे दोघे कैदेत सांपडले; आनंदराव पवार
व पिलाजी गाडकवाड व गेरे जरबमी जाले परंतु धरले नगेले ते वेळेस बडो-
दें व दुभाय हीं दोन्ही पिलाजीचे स्वार्थीन होती, तीं आपणाय असावी असें

+ त्यापूर्वी पिलाजी व पवार यांची युद्धे होती परंतु ते या कामाकरिता त्यासमर्थी
एकचित्त जाले.

* चिमणाजी पंडित तो मोठा उस्ताती असे त्याणें गुजराथेंत लुटावट वकून केली
त्यास चिमणाजी दामोदरही सणत.

* खंडेराव दाभाडा सेनापती मेल्यावर त्याचा पुत्र यशवंतराव तो लहान सणून
तो अधिकार त्याचा आईनें संभाळिला.

बाजिरावाचा

वाजिरायाचा चिन्तात आले परंतु काही तह होऊन तो पर्जन्यकाळ गेल्यावर माघारा सातार्यास आला. निजामउलमुल्तुखाने वाजिरायाचा नाशविण्यास असें इत्तिम केले, ते सिद्दीस नज्ज्जून उकडी त्यासच नाशशका वाटेली. ती अशी त्याचा कपटावरून वाजिरायाचा मनांत आले कि, निजामाचें पारिपत्य करावें, परंतु तो मोठा सामोपायचतुर त्याणें काहीं युक्ती करून वाजिरायाचें चिन्त मोगळजिकावयास गुंतवून आपत्येवग्या तो राग दूर केला. मग त्याउभयतांचा तह जाळा त्यांत असें ठरले कि, निजामउलमुल्तुखानें आपल्या मुलखां निश्चित पणें रहावें; व वाजिरायाणें दक्षिणेंत सुरव्य पेशवा होऊन वागावें.

दिल्लीमध्ये वादशाह याणें ऐकिलें कि, सरबुलंदखानानें गुजराथची थवथाई व सरदेशमुखी मराठ्यांस दिली. तेणें करून तो बहुत क्रुध होऊन, त्याणें जोतपुरचा राजा आभीशिंग याज बरोबर लश्कर देऊन गुजराथेंत पाठविला, आणि सरबुलंदखानाला माघारा बोलाविला, तो दिल्लीस पोचल्यावर त्याचा अपमान केला.

माळवे मुलखां राजा गिरधर होता, तो उदाजीपवार, व चिमणजी पंडित यांणी युद्ध करून मृत्यु पावला होता; परंतु त्याचा कोणी आतद्या बाहादूर नामें असे तो मराठ्यांणी लढून बहुत वेळा त्याणें मागें हटविले. शेवटीं सन सत्राशें वत्तिसांत वाजिरायाचा भाऊ चिमणजी आपा, व पिल्लाजी गाडकवाड, व मल्हारराव होळकर या बरोबर लढाई करून मृत्यु पावला. यानंतर वाजिराव नर्मदा उतरला, आणि माळव्याचें लश्कर आपत्ये त्याधीन करून घेतले; मग आपला भाऊ, व पिल्लाजी जाधव, यांस आपल्या हितार्थ सातार्यास पाठविले. त्यांसच कोंकणचा बंदोबस्त राखवावयास सांगितला.

गुजराथेंत पेशवा गेल्यानंतर आभीशिंग राजाचा फौजदारानें बडोदे किहदा वृद्धी मोगलांनीं गाडकवाडापासून घेतलेला होता, तो घेतला. तथापि तेथचे प्रजेस त्यापक्षां पिल्लाजीचें अगत्य असे. त्याणें कित्येक जागीं आपलीं ठाणीं बसविलीं होती याकरितां त्यांनीं तह करावयाचा निमित्तें करून त्याणें कित्येक माणसें पाठविलीं. त्याहीं कित्येक वेळा त्यांनीं बोलणें करून कोणें एक दिवशीं त्यांनीं त्याचें बोलणें होऊन त्याचा निरोप झाल्यावर बाहेर निघोन काहीं वस्तु आंत राहिल्याचें मिष्ट करून, त्यांनींल कोणी एक वाड्यांत जाऊन तो काहीं गोष्ट पिल्लाजीचे कानांत सांगवयाचा आकार दाखवून, त्याजवळ गेला आ

णि अकस्मात् खंजीर काढून त्याचा काळजांत खुपसला; तेणें तो मृत्यु पावला. त्या वेळेस तो मारकराही तेंथें कोणी पिलाजीचा होता त्याणें मारि-
आ. तेढां ते बकडें लोक पळाले. हें कृत्य तासरा परगण्यातील डाकुर
गावीं झालें.

आर्भीशिं गानें पिलाजीचा मरणें करून आपणास जो लाभ चिंति-
ला होता, तो त्यास प्राप्त नजाला; कांकि पिलाजीचा मित्र पाद्रागांवचा
देसाई दिला नामें होता. त्याणें त्या सर्व मुलखांत भिड व कोळी उठ-
विले; मग चांगला समय पाहून, देसायानें पिलाजीचा भाऊ महादाजि
गाडकवाड, यास निरोप पाठविला किं बडोदें घ्यावयास हा वेळ उत्तम
आहे. त्यावरून तो आला आणि बडोदें घेतलें. त्यापासून त्याचे वंश्य
अद्यापि बडोद्यांत आहेत. त्यावेळेंच पिलाजीचा बडील पुत्र होता, तो,
मोनगडाहून मोठें लडकर घेऊन आला आणि बडोद्याचा पूर्वसजोत पु-
र पर्वत स्वार्थी घातल्या. तेढां आर्भीशिं गानें अमदाबादेत आपला को-
णी विश्वास ठेवून आपण आपल्या जोतपुर मुलखां जाऊ लागला.

माळव्याचा सुभेदार दयाबहादुर मेल्यानंतर त्याचे जागी दिह्रीचा
बादशाहानें महंमदखान बंगय नामें एक नवा सुभेदार पाठविला, तो
बुदलखंडीं जाऊन राजा चतुरसाल याचा मुलखात उपद्रव करूं लागला.
तेढां त्या चतुरसालानें बाजिरावाकडे कुमक मागीतली; ते समर्थी पेश-
वा त्याचे साहाय्यास जाऊन बंगयाला त्याचा मुलखांतून पार केल्या. त्या
वरून तो राजा प्रसन्न होऊन, त्याणें बाजिरावाचा आपला पुत्र मानिला.
आणि त्यास एक किह्या व झांशीजवळ कांहीं प्रांत असा दिला किं जाचें
उत्पन्न वर्षास सवादीन लक्ष रुपये होत. पुढें काहीं अवकाशानें तो रा-
जा मेल्या, ते समर्थी त्याचे पुत्र दोघे होते, त्यांचे प्रमाणेंच बाजिरावाच्या त्या-
णें आपल्या राज्याचा तिसरा वांटो दिला.

माळव्यामध्ये महंमदखान बंगय मेल्यावर तो अधिकार व आये
चा शिहो अधिकारावर बादशाहानें राजा जयशिंग सन मन्नाशें चवतिसां-
न पाठविला; त्याचा व बाजिरावाचा पूर्वसजोत पारह होता; सगून ती
जागा त्यास मिळाल्यानं मराठे हर्ष पावले; परंतु तो बादशाहाचा हस्तक
सगून मराठ्यांचे बोलणें सारें स्वीकारीता. नंतर त्याचा पुढचे वर्षी बा-
जिरावाचे व त्याचे कांहीं बोलणें होऊन, त्याणें माळव्याचें राज्य बाजिरावा-
ला दिलें, आणि बादशाहास समजाऊन तोही बरा केल्या.

मन सत्राशें चवतिसां पासून, सत्राशें चाळीस पर्यंत, झालेलीं व-
र्तमानें मिळून, भाग पंधरावा.

अनुक्रमणिका.

मराठी लोकांची वर्तणूक.

रघुजी भोंसल्यास येनासाहेब सुभा पदवी, प्रात झाली.

वाडीचे सावंत, व आंध्या, व जिद्दी, यांचें वर्तमान.

बाजिराव पेशवा माळव्या मुलखांतून; माधारा आला तें वृत्त.

मल्हारजी झोळकर याणें मुलखांत स्वार्थी घातल्या तें प्रकरण.

दिह्नीचा बादशाहानें, निजामउलमुलुख आपणास वश द्यावा स्म-
णून उद्योग केला तो विस्तार.

बाजिरावास स्वर्चाची अडचण पडली; चास्तव त्याणें बादशाह
याशीं तह करून माळव्या मुलखां कांहीं अधिकार पावला.

त्या शिवाय त्यास दक्षिणेंतही सरदेश पाडपणा मिळाला.

मोंगल व बाजिराव, या दोहीपक्षां युद्धाची सिद्धता जाली, तेव्हां नि-
जामउलमुलुखानें मोंगलांचा पक्ष स्वीकारिला.

बाजिरावानें पराक्रमें करून दिह्नीचा दरवाजा पर्यंत प्रवेश केला तो
प्रकार.

आंध्याची हकिगत.

बाजिरावानें निजामउलमुलुखाचा लश्करास भोपाळाजवळ घेरा
घालून असा उपद्रव केला कीं, त्यास याशीं तह करवा लागला.

पोर्तुगीस लोक, व इंग्रज लोक, यांची वर्तणूक.

पेशवे, व रघुजी भोंसले यांचें युद्ध जालें तें.

दिह्नीमध्ये द्वारशी मुलखाचा नादर शाह नामा बादशाह, आला;
त्यामुळे मोंगल लोक संकट पावले तें प्रकरण.

मग थोडकेच दिवसांनीं त्याणें दिह्नीचें वक्त मोंगलांस माघारें देऊ-
न, आपण आपले मुलखां गेला.

मराठ्यानी वसई किल्यास घेरा घातला ती कथा.

पराव्यानी दक्षिण घेतल्याचे पूर्वी माळवा व बुंदेलखंड या दोहों
मुलखां काय काय बंदोबस्त केला तो प्रकार.

पेशवाहिंदु लजनात संचार करू लागला.

मराठ्यानी संभाजी आंध्यावर कांहीं मसलत केली होती ती, बाजिरायाचा मरणामुळे सिद्दीस न गेली.

हिंदुस्थान व दक्षिण देश आदिकन्त सर्व मुलखांचा राज्याची वर्तमानें.

बाजिरायाचा स्वभावाचें स्वरूप कथन, व त्याचे पुत्र बाळाजी बाजिराव, वरपुताथराव, व जनार्दनबाबा व समशेरबहादुर यांची गोष्ट.

भाग पंधरावा.

एथपर्यंत मराठे लोक याणीं गुजराथेंत कोण कोणत्या प्रकारें प्रवेश केला; ते व माळव्यांत आपल्या आधिपत्याचा पाया घातला ते सांगितले. आतां वराड व कोंकण यांमध्ये त्याणीं कस कसा संचार केला तो प्रकार समजला पाहिजे, नंतर माळव्यांत उत्तरे कोणी मराठ्यानीं मोठी मोठी कार्ये केलीं तीं लिहिलीं जातील.

पेशवा शाहूचा जवळ नसतां, सेनासाहेब सुभा कान्होजी भोंसला याणें त्याची कांहीं आज्ञा मानिली नाहीं यास्तव शाहूनें त्यास सातार्यांमध्ये कैद केला; आणि त्याच्या भाउ बंद रघुजी भोंसला यास ती पदवी दिली. त्या रघुजीनें पूर्वी गोंडव्यांत कोणि एका मुसलमानाजवळ कांहीं दिवस थोडक्या लोकानशीं चाकरी केली होती; तो अधिकार लहान स्मृत्त तो पुरुष प्रसिद्दीस आला नाहीं; परंतु त्यास कांहीं काम संपविलें असतां, तो ते काम चांगलें करित असे; आणि तो शिकारीचा कामाविषयी मोठा धीट असे; यास्तव शाहू त्याला आपल्याबरोबर शिकारीस नेई. मग त्यावर त्याची फार प्रीति बसली; नंतर त्याणें आपल्या बायकोची व हीण शिकारीची कन्या त्यास देवविली; आणि वराडची सुभेदारी सांगितली. त्याबद्दल त्याकडून कबूल करविलें कि, नेहमीं पांच हजार स्वामनीं चाकरी करावी, व वर्षास नऊ लक्ष रुपये सर्कार पोत्यास पोहोचवावे. आशिचाय कधी पेशवा मोहिमेस निघेल, तेसमयीं त्याबरोबर दहा हजार त्यासहित जावे, याप्रमाणें त्याणें कबूल केलें. त्यावेळेस त्याचा परम पित्र श्रीपतगव वृत्तिनिधि, तो राजाने कोंकणांत पाठविला होता, तो जर त्यासमयीं जवळ असता तर आपल्या स्नेहास्तव रघुजीला इतकें कबूल करूं न देता.

कान्होजी आंध्याचे दोघे पुत्र कोंकणांत असत, त्यांत वडिल सखाजी तो कुलाव्यांत होता; धाकटा संभाजी तो सुवर्णदुर्गेंत राहत असे. का-

न्होजी

होती आल्या जीवत असतां मुंबेचा डोंगेजानी त्यास जिंकावयाचा मोठा प्र-
योग केला; परंतु सिद्दीस गेला नाही. मग काहोजीने त्यानंतर त्याचा
थोरला पुत्र सरखाजी तोही नेला. त्यामार्गे धाकटा संभाजी याणें आपले
सावय नाऊ तिघे होते, त्यांतला बडील आपल्यापशीं ठेविला आणि त्या
पेक्षा धाकटे दोघे येसाजी व मानाजी ने कुळाव्यास पाठविले; त्यांत येसा-
जीला मुळखाचा बंदोबस्त सांगितला, आणि मानाजीस कित्याचा व फौ-
जेचा बंदोबस्तास नेनिला. मग त्या उभयतांमध्ये काहीं कळव उत्पन्न हो-
ऊन मानाजीने कपटेकरून पोर्तुगीस लोकांस कित्यांत आणून येसाजी
चे होळे काढून बंदीत ठेविला. नंतर संभाजी मानाजीचा पारिपत्यास गे-
ला, तेव्हां त्याणें येसाच्या आश्रय केला, यास्तव संभाजीला साधारें जावें
लागलें. येसाच्याने मानाजीची कुमक केली, त्या बद्दल त्याणें त्यास, कुत-
ला व राजमाची हें दोन किले दिले.

त्यावेळेस जंजिर्यामध्ये, शिद्दीचा अंमल बसला होता; त्याशिद्दी-
स मोंगल्यानीं शिद्दी याकुट असें नवें नाव दिलें होतें, त्याशीं व सराख्या-
शीं निरंतर युद्धप्रसंग होई, परंतु त्या याकुटानें कधीहि औरंगजेबानें
दिलेला आपला तुलुरुव मगठ्यांचा हातीं लागू दिला नाही. आणि तो
कधीं कधीं शाहूचा मुळखांतून त्याची घातून खंडणी घेत असे; त्याला
जिंकावयाविषयीं शाहू व त्याचे दरबारी लोक फार डळित होते; परं-
तु त्यापुढें काहीं बळ चालेना तेव्हां काहीं कपटेकरून जिंकावा अशी
प्रतिनिधीनें मसळत केली, तो प्रकार असा, त्या शिद्दीजबळ त्याचा प-
रम विश्वासू याकुबरवान नामें सुसलमान असे, तो समुद्रांत चांचेपणा
करून मोठा विख्यात जाला होता; त्याचे बडील व तो गुहागरचे पा-
हील; ते जातीचे कोळी, याचे लहानपणीं जाला सुसलमानांनीं त्याची पा-
ळून धरून नेला, आणि आपला धर्म शिकविला. त्यास प्रतिनिधीनें व-
ज केला मग सांगितलें किं, शिद्दीचें आधिपत्य नाहीसें जालें असतां यांत-
ले काहीं किले आश्रय देऊन बहुतेक राज्य तूंच संभाळावेंस. ही म-
सळत सिद्दीस त्यावयाकरितां प्रतिनिधीबरोबर लश्कर देऊन मनसबा-
री नेमिसांमध्ये कोकणांत पाठविला. तेव्हां शिद्दीचा मुळखांत गरीब
गुरीब रावत लोकांस मात्र उपद्रव जाला परंतु किह्या त्याचे हातीं लागला
नाहीं. आणि त्याशिद्दीपुढें प्रतिनिधीचें बळ काहींच चालेनासें जालें.
तेव्हां तो नेथून चिपोळणास जाऊन उतरला; आणि गावळकोट कित्यामध्ये

+ काहोजी आल्या वनसत्रागें अठ्ठाविसात सातार्यामध्ये वृत्य पावला.

आपले लोक ठावले. तेथेही शिंदीन आपा घालून गोवळकोट घेतला. अर्जा त्याणे प्रतिनिधीची दुर्दशा केली; हें वर्तमान समजून शाहूने त्याचे कुमके विषयी चिमणाजी आपास आज्ञा केली परंतु तो ऐकेना, शेवटी प्रतिनिधी रुष्ट होऊन माघारा सातार्यास आला.

त्याच सुमारे जंजिर्याचा शिंदी मेला. त्याचे पुत्र पुष्कळ होते, त्यांत वडील शिंदी आबदुलखान नामें होता; त्याचे धाकटे भाऊ सारे एक शिंदी रहिमान खेरीज करून मिळाले; आणि त्यास जिवें नारून टाकिला; हें वर्तमान याकुबास कळल्यावर त्याणें शिंदी रहिमानाचा पक्ष धरून शाहूलासन सत्राशेंपस्तिसांत कुमक मागीतली, त्यास शाहू अनुकूल जाला; त्या वेळेस बाजिराव माळव्याहून येत होता त्यास आज्ञा केली कीं दंडाराजपुरीं जावें; याशिवाय दुसरे जेरिकामे लश्करी लोक होते त्यांस सांगीतलें, कीं, तुम्हीं जाऊन बाजिरावास मिळावें. तो बाजिराव कोंकणांत गेल्यावर शिंदी रहिमान व याकूब हे त्यास मिळाले. मग तळें व घोंसाळें हे दोन किल्ले घेतले. इतक्यामध्ये प्रतिनिधीही मागून येऊन पोहोचला; त्याणें येतांच रायगड घेतला कांकिं तेथचा किल्लेदारास याकुबानें अगोदरच किल्ला घाबयास सांगितला होता.

त्यानंतर जांहीं आबदुल मारिला; त्यांतील एक भाऊ शिंदी रस्त्यान नामें येऊन बाजिरावाशीं लढला, तो मेला गेला. नंतर पेशव्यानें जाऊन जंजिर्यास खुसकीवरून मोरचे लावून तोफांचा मार चालविला; ते समयीं मानाजी आंगव्याही येऊन समुद्रांतून कित्यास तोफा मारूं लागला. असें असतांही बाजिरावानें सुमार पाहिला किं, हा किल्ला लवकर सर्वथा, हातीं लागणार नाहीं आणि आपण फार दिवस कोंकणांत राहिलों असतां मोठ्या मोठ्या मोहिमेचीं कामें रहातील. यास्तव त्याणें तेथचे शिंदी सल्ला करावयास सिद्ध जालेले पाहून सल्ला केला. तो प्रकार असा, तेथें शिंदी रहिमानाचें मुख्यत्व असावें, व त्याणें अकरा महालांचें उत्पन्न अर्पें घावें. व मराठ्यांस, रायगड व तळें व घोंसाळें व उचितगड व बिरवाडी, हे किल्ले असावे. बाजिराव तें खुद्द असें शेवटास नेऊन मोठा विख्यात होऊन सातार्यास गेला. तेथें शाहूनें त्या बाजिरावानें घेतलेल्या रायगड, इत्यादि ठिकाणांची सुभेदारी दिली.

मातवाहन बाजिराव निघाल्यावर त्याचा सरदार मल्हारराव होळकर लष्करसहित तेथे होता तो आघाचे पत्तिकडेही तयारी घालून लुटित

+ शिंदी रहिमान त्यावेळेस जंजिर्यांत नव्हता.

गेली. तसमयी दिल्लीचा बादशाहाचा वजीर खानडोराणनामा होता, याचे मनांत आलें की, राह्या करून मल्हारराव यास मार्गे फिरवावा; परंतु तो हें नसमजला की, बंडाचें परिपत्य केल्याबानून आधीं तहकरणें ठीक नव्हे; मग त्याचा मनांत विचार होऊन त्याणें आपला भाऊ वगेंवर फौज देऊन मोठा भयंकर आकार दाखवून अचूक नर्मदेचा पार करावयास पाठविला. तो निघाला तेसमयी दिल्लीचा सर्वलोकांस हा जय पावेल, असा भरोसा होता; परंतु त्याचा नो ग्वढाटोप व्यर्थ जाला. तें लडकर मगेंज पर्यंत जाऊन मार्गे फिरलें; आणि दिल्लीचा लोकांस दाखविलें की आपण मोठा पराक्रम केला. इकडे मल्हारराव त्याबरोबर मदज हलकें हलकें लढावयास थोडकेसे लोक पाठवि, ते दिवसा त्याचीं कांहींसे लढत, आणि पळत; मग रात्रीस जाऊन त्याचा डेंद्यावर गाण टाकीत. तो मल्हारराव आपणतर सैन्याचा मोठ्या समुदायासुद्धा उद्योग करून त्या मुलगाचा वसुळार्ची जमा आपला धनी बाजिराव यास पाठवावयाचें काम घालविलेंच होतें; माळवे सुलखी व चंबळानदीचे दक्षिणेस मोगलांचे हातीं कित्येक किल्ले होते, तथापि मुलगाचा नाशाचा बंदोबस्त त्यांचानें करवेना; मराठ्यांखेरीज रोहिले लोकही त्यामुलखीं त्यांच्या घालित होते. याशिवाय गुजराथेंतही मल्हारजीनें एकाएकी त्यांच्या घालून अमदाबादेचे उत्तरेकडचे कित्येक गांव लुटून माघारा फिरला.

बाजिरावानें फौज फार ठेविनी यास्तव तो बहुतां लोकांचा कर्ज मारून जाला; मग जा सावकारांनीं पहिलें पुष्कळ दिलें होतें ते अधिक देइनातसे जाले. व त्याचे लडकरी लोकांचा गेंज मुरा थकला, तेणें करून ते लोक त्याचा आजेंत अंतर पाहूं लागले; असें सन सत्राशें छानिसांत घडलें. नंतर त्याणें माळव्याची चौथ व सरदेशमुखीचा ऐवज जमा करून राजा जयसिंग याचा योगें बादशाहापासून माळवा सुलख आपणास पथक मागीतला. याखेरीज सरबुलंदखानानें गुजराथची सरदेशमुखी देऊं केली होती, तिची आज्ञा द्यावी असें मागीतलें. तेव्हां बादशाह वजीर याउभयतांचा मनांत आलें की याप्रमाणें द्यावें, परंतु त्याचे सरदार तुराणी मोगल यांचा मनांस येईना; स्नपून खानडोराणानें आपला वकील कांहींचोळणें करावयास बाजिरावाकडे पाठविला. त्याचे

+ यावेळेस त्याणें कोणाएका महापुरुषास पत्र लिहिलें की, हालीं मी बंडांचा दंगेदार होऊन माझी कुतरे ओढ जाली, हीच जाली मरकथात नाश पावते, आणि माझ्या वडिलेदार यांचा पाखा पडतां पडतां माझा कफळाचें कातडें गेलें.

हाती बोध व सरदेशमुखीची सनद गुप्त देऊन सांगितलें कीं समथविशेष पाहून त्यास सनद द्यावी. असें असतां ग्वानडोराण जवळ बाजिराव याचा वकील होता. त्यास ने वर्तमान कळलें. त्याणें पेशव्यास बातमी पोहचविली. ते समजताच बाजिरावाचा मनांत आलें कि, ते आपणास भीतात. त्यास आणखीहि काही सांगावें. हावर ब्राह्मण जातीचा स्वभाव आहे, किं कांजी मन्त्र काहीं धावत्याच मिळू जाता. म्हणजे अणीक अणीक सांगावें. त्यावर बाजिराव त्यापार्शीं फारच माणूं लागला, तो प्रकार असा, प्रथम संपूर्ण माळवा जहागीर द्यावा; व किछा मांडु व किछा धार व किछा रेभीन, व चंबळा नदीचे दक्षिणेचा मुळखाची जहागीर, व फोंजदारी; व पन्नास लक्ष रुपये वादशाहानें आपल्या खजिन्यांतून द्यावे. याशिवाय दक्षिण सहासुभ्यांची सरदेशपांडेपणाची सनद द्यावी असें मागीतलें.

त्यानंतर बादशाहानें सहासुभे दक्षिणेचें सरदेशपांडेपण मात्र दिलें. आणि सहालक्षरुपये नजर घेतली. केवळ सहासुभ्यांचें देशपांडेपणच पेशव्यास मिळालें हें तरी निजामउलमुलुखाचा ह्यास्तव ग्वानडोराण याणें देवविलें. कांकि सहासुभे दक्षिणेंत निजामउलमुलुखाची सत्ता होती; मग निजामास फार वाईट वाटलें तेसमयीं त्याला बादशाह व मोंगल याणीं लिहिलें कि, तूं दिह्नीस लवकर ये; न आलास तर मुसलमानाचें राज्य बुडेल. तेव्हां निजामउलमुलुखानें विचार केला किं आपणास बहुतां दिवसांचे सहाय जे मराठे लोक त्यांशीं लढावें असें जालें, इतकें होऊन तो दिह्नीस गेला. तेथें अनेक प्रकारें त्याचें मन वशकरावयाविषयीं बादशाहानें उद्योग केला तो असा; त्याचा वडीलपुत्र गाजिवदिन त्यास गुजराथ व माळव्याचा अधिकार दिला, त्याशिवाय सर्व मांडलिकानीं त्याचा हाताखालीं वागावें असें सांगितलें. याप्रमाणें होऊन निजामउलमुलुखाजवळ फोंज चवतीस हजार जमली. त्याखेरीज तोफखानाहि फार चांगला होता.

इकडे बाजिरायानेंहि आपली फोंज जमा करून निघाला तो नर्मदेस जाऊन पोहचला तोपर्यंत त्याजवळ ऐशीं हजार फोंज जमली, तरी त्यांत रघुजी भोंसला व दाभाडे व यशवंतराव व सेनापतीचा कोणी सरदार इतके नव्हते.

बाजिरायानें बादशाहापार्शीं असर्चाद मागणें केलें, त्यावरून त्यादर

+ सरदेशपांडेपणाचा हक्क सरदेशमुखीसारखाच आहे, परंतु त्यांत प्राप्ति शेकडा पांच रुपये.

वारीं असें ठरलें किं, कार मोठें लश्कर तयार करून त्यास भय दाखवावें.
 नंतर त्याणीं दिल्लीचा सभोवतें सुष्कळ लश्कर जमा केलें. ते पकून बाजिरा-
 वातें आपल्या लश्करचें जड सामान आपला मित्र जगतराजनासा बुदलखं-
 डचा राजा, त्याजवळ ठेवून बरोबर दलकें सामान घेऊन आघापासून विसां-
 कोसांवर दक्षिणदिशेस यमुनेचे कांठीं उतरला. तेसमयीं त्याचा सरदार
 मल्हारराव होळकर व दुसरेही मराठे सरदार यमुने वळिकडे दुबाव, येथें
 उपद्रव करीत होते; तेथें अकस्मात मोंगळांचें लश्कर येऊन त्यांस यमुनापा-
 र केले. त्यावेळेस बाजिरावहि ती जागा ठिक नाहींची समजून तेथून नि-
 घोन ईशानी दिशेस चालिला. तेव्हां ते मोंगळांचे सरदार याणीं बादशाहास
 विव्हिलें किं आमीं सर्व मराठे चंचळानदी पार केले ते आपल्या मुलखांत गेले.
 तेव्हां दिल्लीमध्ये लोकांस मोठा आनंद जाला; आणि स्वानंदोराणावरून,
 बाजिरावाचा वकील होता त्यास नियोन जा अशी आज्ञा जाही. त्यानें जा-
 ऊन ते वर्तमान बाजिरावास कळविलें, तेव्हां तो चालिला कि, आमचे मरा-
 ठे लोक दिल्लीचा दरवाजाजवळचीं घरे जाळिलीं, ते पाहून बादशाहा-
 स कळेल किं, अद्यापि मराठे हिंदुस्थानांत आहेत. मग तसाच निश्चय
 करून, गोज बीस बीस कोस मजला करीत आडवाटेनें एकाएकी दिल्लीचे
 दरवाजाजवळ लश्करसहित जाऊन डेरा दिला. तेव्हां कित्येक हत्ती
 व कित्येक उंट शहराबाहेर आले होते ते धरले, व कित्येक हिंदुलोक
 हि दिल्लीतून बाहेर देवदर्शनास जाणारे ते धरून लुटले. परंतु को-
 णाची घरे जाळिलीं नाहींत; कांकिं असें केल्यास बादशाहाचा गग हो-
 ऊन पुढें तह करावयास अवघड पडेल; आणि लूट जमा केल्यानें पळ-
 न जातां येणार नाहीं, यास्तव बादशाहास पत्र पाठवून सल्ल्याचा प्रकार
 दर्शविला. अशी त्याची सुशीलता पाहून दिल्लीचे कित्येक मानकरी
 लोक धेंयेकरून आठहजार लश्कर बरोबर घेऊन युद्धास निघाले.
 त्या युद्धांत मोंगळांचा पराभव जाला, मराठ्यांचा हुंदाजी कदम नामे ए-
 क सरदार व थोडेकेसे लोक पडले. बाबसाणें बाजिरावाचा जय जाला,
 तरी तो असें समजला किं, मोंगळांचे लोक चहूंकडून लवकर जमा होती-
 ल यास्तव गरीसच नियोन गेला. तो ग्वाल्हेरचे वाटेनें रेवारी व सदा-
 बग कडून चालिला. त्याचे पाठिमागे मोंगळांचे काणीं सरदार लागले
 नाहींत, मग त्यास कळलें किं, यावेळेस आपण दक्षिणेंत अवश्य जावें
 त्यावेळेस ग्वाल्हेरानें बाजिरावास सांगून पाठविलें किं, माळव्याचा
 अधिकार व तेराळाखे रूपये कबूल आहेत. तेव्हां पेशव्यानें त्याजवळ आ-

पला वकील फिरून पाठविला. मग आपण सातात्यास जाऊन राजाची भेट घेतली, आणि तत्काळ तेथून निघोन कोंकणांत गेला.

तेथें सन सत्राशें सत्तिसांत कुलाबा घ्यावयाकरितां मानाजीला पोर्तुगीस लोक अनुकूल होऊन कुलाबा त्याचा हातीं लागला, परंतु त्याणें त्यांस घावयाकरितां जो मुलुरव कबूल केला होता तो देइना. यास्तव पोर्तुगीस लोक संभाजी आंध्यास मिळोन मानाजीपासून कुलाबा घ्यावयास सिद्ध जाले. त्यांचा निवारणार्थ पेशवा गेला; तो तें कार्य सिद्धीस नेऊन त्यांपासून सातहजार रुपये रोख, व तीन हजार रुपयांचें सामान, कांहीं विलायती व कांहीं चिनारी, प्रतिवर्षीं द्यावें असा करार ठरविला.

सन सत्राशें अठतिसांत बाजिराव नर्मदापार गेला; त्यावेळेस निजामउलमुलुरव मरांजेस होता, त्याणें तेचसमयीं शत्रूवर चालून जावें हें योग्य परंतु तसें न करितां तो चांगला जागा पाहून भोपाळाजवळ बाजिरावाची वाट पाहात राहिला. तेथें त्याचा लश्कराला पुढचे आंगीं ओढा होता; पाठिमागें माठें तळें असे, याप्रमाणें आश्रय पाहून राहिल्यामुळेच तो पराभव पावला असें दिसतें. कांकिं, मराठे लोक तेथें जाऊन पोहचतांच त्यांस वाटलें किं, याणें सुदृढ स्थळ धरिलें; तत्मात् त्याचा मनांत भय आहे. त्यावरून त्यांहीं त्याच वेळेस हल्ला केला; तेव्हां निजामाकडचे रजपूतलोक पांचशें पडलें; व घोडे सातशें मेले मराठ्यां कडील शंभर पडले, वतीनशें जखमी जाले. तेसमयीं बाजिराव तेथून जवळच दोन बाणाचा टप्प्यावर उभा राहून संधी पहात होता; ती अशी किं, निजामउलमुलुरव आपली जागा सोडून निघाला असतां, त्यावर लश्करासुहां एकाएकी पडून त्याचा अगदीं पराभव करावा. अशी आशा धरून राहिला असे, परंतु त्याणें ती जागा सोडिली नाहीं. मग त्याचा हातून इतकें मात्र जालें किं, याणें आपल्या लश्कराचा दोळ्या सभोंवत्या बसवून निजामाचा लश्करास धान्य तृणादि मिळेनासें केले. असें निजामास संकट प्राप्त जालें तें वर्तमान दिह्दीस कळल्यावर त्याचे मुक्ततेविषयीं तेथें तयारी होऊं लागली; परंतु बाजिरावास विदित होतें किं, तेथचा मुख्य कारभासी खानडोराण तो निजामाचा द्वेषी यास्तव तेथून धांवणें लवकर येणार नाहीं कदाचि न हेदराबाद व औरंगाबाद यांतून कोणी मदत येतील; तन्निवारणार्थ मात्र बाजिरावानें रघुजी भोंसत्यास बहुत आर्जवेकरून लिहिलें किं, सोनगडीं संभापती आहे त्याला माझे मदतीस लवकर पाठवावा. असेंच शाहूनेंही बाजिरावाचा पुष्टीकरणार्थ आज्ञापत्र आपल्याहातचें भोंसत्यास पाठविलें; परंतु त्याणें

त्याणें ऐकिलें नाहीं. बाजिरावाचा भाऊ चिमणाजी आपा तोमाच लोकांज-
मा करून तापीचा कांठी राहिला होता. त्यास बाजिरावाचें लिहिलें की ते
समयी तुला फौज मिळेल तितकी जमा कर, व दक्षिणेंत बोळावणी पाठवु-
न फत्तेशिंग भोंसले व संभुशिंग जाधव व सरळकर यांस आण. बांदे व दा-
भांदे व गाडकवाड, हे सजकडे येत नसल्यास तूं आपल्या जवळ ठेवून घे. आ-
णि तापीवर गेस, जर या वेळेस सर्व मराठे एकचित्त होऊन मला अनुकूल
झाले तर तुमला मान लोकांस दक्षिणेंतून होऊन घावयाची संधी हीच
आहे.

निजाम उल मुल्क अशा अडचणीत पडला तेव्हां ती जागा सोडून
दूर गेला, परंतु त्याजवळ तोफखाना व गेंरे बद्धत सरंजाम होता त्यामुळे
निघून जावयास ठिक पडेना म्हणून तो साधारा फिरत भोपाळ कित्याच
कोटांत गेला; ती जागा पुर्जेची नक्षती म्हणून कांहीं लोक बाहेर राहिले.
तेसमयी बाजिरावाजवळ तड पाडावयाजोग्या तोफा नक्षत्या, तथापि
त्याणें बाण दाकून व बंदुकांचा भडमार करून त्यास असा बेजार केला किं-
त्याणें कोणत्याहि प्रकारें निघून जावेंमें जालें. तेव्हां त्याणें आपलें जड
नामान भोपाळ व इसलाम गड येथें ठेवून आपणाबरोबर कांहीं तोफा
व उंटावरचा जे जाला घेऊन बाहेर निघाला तेवेळेस मराठ्यांनी त्याचा
तोफखाना हत्ता करून घ्यावयाचा उद्योग केला परंतु तो सिद्दीस न जातां
त्या तोफा व जे जाला यांचा आश्रयेंकरून ते मोंगल लोक रोज दोन कोस
असें धिमे चालीनें जातां जातां, दोंगई सराई गावां पावेतो पोहचले. ते-
थें मोंगल व बाजिराव यांचा तड जाला त्यांत असें ठरलें कि, बाजिरावास
चंबळा व नर्मदा या दोहां नद्यांमध्ये जो मुल्कुरव आहे त्याचें आधिपत्य प्रा-
प्त व्हावयास बादशाहास अनुकूल करावा. याशिवाय पन्नास लक्ष रुपये
हि बाजिरावास देव्यावे.

यानंतर बाजिराव चंबळानदीचे दक्षिणेस मुलखाची खंडणी घे-
त राहिला. इतक्यांत व्यंकटराव धोरपडा कोंकणामध्ये पोर्तुगीस लोक
यांचें पाणिपत्य करावयास कित्येक खार घेऊन गोव्याकडे चालिला. दुस-
रा खंडोजी मानकर कोंकणचे उत्तरेस लश्करसुद्धा त्या लोकांचे किडे घ्या-
वयास निघाला. त्यांनी त्या पोर्तुगीसांनीं फार शौर्येंकरून युद्ध केले,
परंतु मराठ्यांचे कित्येक मुख्य सरदार चिमणाजी आपा व होळकर व
सिंदे व गेंरे सरंजाम घेऊन कोंकणांत गेले. त्यांनी युद्ध करतां करतां
पोर्तुगीस लोक बहुतेक मेलें गेले; तेसमयीं प्रायः त्यांचे किडे मराठे

लोक याणी घेतले.

त्या बेटेस मुंबई शहर हें लहानसें गांव होतें. त्यांत इंग्रेज लोक असत, त्यांशीं व पोर्तुगीस लोकांशीं कांहीं वेमनस्य पडलें यास्तव त्यांस गुप्तपणें मराठ्यांचा पक्ष होता, त्या वेमनस्याचें कारण असें. मोळाशीं एक सद्यांत इंग्रेजांचा बादशाह याणें पोर्तुगाल मुलखाचा बादशाहाचे कन्येशीं विवाह केला. तेव्हां त्याणें त्या जांवयास मुंबई व त्या संबंधें मुलुख आंदणामध्यें दिला. त्यानंतर दुसरे वर्षीं इंग्रेज लोक पांचशीं मुंबईस आले आणि पोर्तुगीस लोकांपाशीं साष्टी मागूं लागले तेव्हां ते सणाळें कीं साष्टीशीं आणि मुंबईशीं संबंध नाहीं, हें बेटच निराळें आहे. असें बोलून देईनात शेवटीं त्यांपासून मराठे साष्टी घेऊं लागले तेव्हां इंग्रेज कांहींसा हर्ष पावले; कांकि, ते असें समजले किं, मराठ्यांपासून पुढें कधीं तरी हें स्थान आपणास प्राप्त होईल. आणि हालीं याचें पारिपत्यहि जालें.

याप्रमाणें कोंकणांत पोर्तुगीस लोकांशीं आणि मराठ्यांशीं युद्ध होत असतां सेनासाहेब सुभा याचा पुतण्यानें कोणाची आज्ञा न घेतां हिं दुस्मानांत अल्हाबाद पर्यंत त्यांच्या घालून मुलुख लुटला. तेणें करून बाजिरावास फार राग येऊन त्याणें त्याचा पारिपत्यास ओजी कावरे नामें सरदार पाठविला, त्याला रघुजी भोंसल्यानें जिंकिला, मग बाजिरागव त्याचा सूड घ्यावयास निघाला. तेसमयीं त्याला वर्तमान कळलें किं कारशी लोकांचा नादरशाह नामा बादशाह दिल्लीस येऊन, त्याणें मोगलांचा पराभव करून दिल्लीशहराची खंडणी बादशाहाकडे मागूं लागला. बखानडोराण मृत्यु पावला, मग तेथून पुढें गेला तो दुसरें वर्तमान समजलें किं, त्या नादरशाहानें दिल्लीचा बादशाहास कैद करून तेथचे राहाणारे लोक आठ दहा हजार सुमारे मारिले. आणि शहर लुटलें हें ऐकून बाजिरावास मोठा विचार पडला, आणि त्यास असे वाटूं लागलें किं, हा कोण मोठा शत्रू आला आहे, यापुढें सेनासाहेब सुभाचा पुतण्या रघुजी भोंसला याचें पारिपत्य करावयास जाणें हें केवळ कनिष्ठ कार्य, व पोर्तुगीस लोकांशीं युद्ध करणें तेंही अल्प कृत्य. कदाचित् तो बादशाहास मारून आपणच गादीच्या अधिष्ठाता होईल, त्यापुढें तिसरें वर्तमान आलें किं, एक लक्ष कारशी जमा होऊन दक्षिणेस येताहेत. तरी तो किमपि नभितां पुढें गेला, तेसमयीं त्याणे आपला माऊ चिमणाजी आपाहि कोंकणांतून बोलावून बरोबर घेतला, आणि सर्व लोकांत विदित केलें किं, जे कोणी हिंदू व मुसलमान जातीचे

त्या

त्या सर्वाही येऊन माझे साहाय्य केले असता बांधून पाळवून देता येईल. मीतर आपले मराठे लोक या कार्याकरिता नर्मदा नदी पासून चंबळा नदीपर्यंत पसरणार. अशी बाजिराणाने तयारी केली, ती होऊ कर वाजिदा हे दोघेहि त्यास येऊन मिळाले. तेव्हा असे वर्तमान आले कि, तो नादरशाह आपल्या संतोषाने दिहीचे तक्त वादशाहास माघारें देऊन लश्कर सुद्धा निघोन आपले मुळखी गेला. तेसमयी त्याणें बाजिराव व शाह व दुसरे जे कोणी हिंदूंचे मांडळिक होते, त्यांस पत्रें पाठविलीं कि, मी हा वादशाह पुनः तत्काधिपती केला. इतः पर हा मला बंधूसमान यास्तव तुम्हीं सर्वाहि याचे आज्ञेत वागावे. जर कोणी याची आज्ञा मान्य न करील तर पुनः मी साधारा येऊन त्याचे पारिफत्य करीन.

पोर्तुगीस लोकांची व मराठ्यांची कोंकणांत युद्धे जाळीं, त्यांत मराठ्याही वसई किल्ला घेतला. त्या युद्धांत परस्परे युद्धनिपुणतेची पराकाष्ठा जाळी; त्यानंतर तसा यत्न मराठ्यानीं केलाच नाहीं. सनसत्राशें एकुणचाळिसांचा दुसऱ्या महिन्याचे सत्राव्ये तारिखेस चिमणाजी आपाचा धिर्नायाला शंकाजी नारायण याणें वसई किल्यास खुसकी वरून घेरा घातला; व त्या किल्ल्यास जा आंगी पाणी आहे, तेथें मानाजी आंग्या येऊन त्याणें तो घेरा पुग केला. तेव्हा तेथचा किछेदारानें आर्जवें करून विनंती केली कि, तुम्हीं जंजिऱ्याचा शिर्डीशीं जमा करण केला तसाच आत्मागीं कराळ तर किल्ला देतो, परंतु चिमणाजीचा भनास ती गोष्ट येईना; कांकि, त्यास असें वाटलें कि, असले सुद्धद म्हाळ यांचे हातीं असतां आत्मीं घेतलेला जो मुळुरव आदे तो हे आमचे मार्गे येतील, आणि पर्जन्यकाळाचा पूर्वीं हें काम शेवदास न गेलें तर हा सर्व उद्योग व्यर्थ जाईल. याकरितां अनेक प्रकारें यत्न चालविला; तो असा मैदानामध्ये जागोजाग मोर्चे बांधून एकामोर्चीहून दुसऱ्या मोर्चास किछेकरांचा तो फांचा मार चुकवून जाण्या करितां जमीन खणून मोढे मोढे चर पाडून वाढा केल्या. तेव्हा किछेकरानीं त्यांवर गरनाळांतून कुलपी गोळे, बंदगड व गेंगे त्या चरांचा वाटेवर दाऊन रोज रोज ते लोक बहुत मारिले. व त्या किल्ल्यांत तोफा बहुत होत्या, तथापि मराठ्यांनीं फार तोफा आपणून त्यांचा तोफांचा उपाय चालेनासा केला. आणि किछ्याचा तडाका भोंक पाविला. परंतु त्यांतून आंत शिरतां येईना. तेव्हा किछ्यांत नाचकाने पाणी वारविले त्याचें खणून त्या कोटाखाचीं मुसंग पादूं लागले.

ले, तेव्हा किल्लेकरांनी त्या सुरुंगाचा सुमारे आठून सुरुंग पाडून त्याचा च-
त व्यर्थ केला. असें बहुत वेळां जालें शेवटीं मराठ्यांनीं मसळत केली
कि एकदांच पांच सुरुंग उडवून तदास मोठें खेंडार पाडलें खणजे मा-
ग मोठा होईल.

नंतर पांच सुरुंग तयार केले त्यांत तीन जवळ आणि दोन दूर;
त्या दोहोंतल्या एकाला पहिल्यानें आग घातली, तो चांगला न उडाला.
मग जे सरसे सरसे तीन होते त्यांस एकदांच आग घातली. तेव्हां त्यांती-
ल दोन उडून त्यांचें खेंडार मोठें पडलें. तेसमयीं मराठे किछ्यांत शिरा-
वयाकरितां जवळ गेले; तोंतिसरा सुरुंग उडाला त्यांत सांपडोन ते फार
मेले गेले व किल्लेकरांनींही गरनाळांचा गोळ्यांनीं व बंदुकांचा मारानें
फार हेंगण केले, त्यावेळेस ते सर्व मराठे मागे हटले. तेव्हां किल्लेकरां-
नी त्या खेंडारांतून चढून जावयाचा उपाय चालेनासा बंदोबस्त केला.
त्या नंतर पांचां सुरुंगांपैकीं एक राहिला होता, त्याचें काम मल्हारराव
होळकरानें पकें केले होते; त्यास आग घातली. तेव्हां तो चांगला उडा-
ला त्याणें अर्धा बुरूज कोसळला. तेसमयीं मराठ्यांनीं मातक्यान ह-
छा केला तेव्हां पोर्तुगीस लोकांनीं मातीचा दोपल्या भिंती सारख्या रचू-
न तेथून तोफा लागू करून आपला जीव वांचविला, व मराठ्यांस जव-
ळ येऊंच दिले नाहींत मग त्यांस खाण्यापिण्याचा तोटा पडून बहुत
श्रमीं जाले आणि त्या युद्धास आरंभ होऊन, तिसरा महिना भरला अ-
ज्ञानमयीं त्याहीं मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें लाविलें त्यांत असें ठरलें
कि, आठां दिवसांत, पोर्तुगीस लोक आपलीं मुलें माणसें काढून किछा-
रिकामा करून देतात. त्या किछ्याचा युद्धामध्यें मराठ्यांचे लोक पां-
च हजारांवर मेले गेले. पोर्तुगीस लोकांचे मेलेले व जरबमी मिळून
आठशें जाले. या युद्धाशिवाय कोंकणांत मराठे व पोर्तुगीस लोक यां-
चीं युद्धें जालीं, तीं व हें मिळून मराठ्यांचें माणूस बाराचौदा हजार सु-
मारे मेले.

द्वारशी लोकांचा बादशाह याणें दिल्ली सोडल्यानंतर वाजिरा-
वानें दिल्लीचा बादशाहाचे प्रसन्नतेविषयीं पत्र लिहिलें व एकशें मोह-
रा नजर पाठविल्या. नंतर बादशाहाकडून वाजिरावास बहुमाना-
चें उत्तर व वस्त्रालंकारादि उत्तम प्रकारचें प्राप्त जालें. परंतु निजामा-
चा बोलण्याप्रमाणें माळव्याची सनद न मिळाली. त्यावरून पेशवा या-
णें निजामास घातकीसा जाणून, मनांत विचार केला कि, सर्व दक्षिणेंत
निजामाची

निजामाची सत्ताच नाहीशी करावी. त्यावेळेस निजाम आणि त्याचे बहुतेक लोक हिंदुस्थानांत होते; यास्तव त्या कार्यास ती संधी उत्तम, परंतु तेसमयी बाजिरावाचे मोठे मोठे सरदार लश्करसहित कोंकणातून आले तद्दत्ते; त्यापुढे बाजिराव माळव्याचा बंदोबस्त करीत राहिला, व त्या मुलखाचे पश्चिमेक चंदळेचे कांठी कोदापासून आल्हावादपर्यंत मुलखाचा अधिकारी रजपूत त्याशी स्नेह रक्षित होता; त्यांत विशेष इतका कि, बुदलखंडचा राजाने समयी बाजिरावाचा भागें मोंगलांस बुदलखंड न देतां, दोन महिनेपर्यंत बाजिरावाचे कुमकेची मार्गप्रतीक्षा करीत ठरावे, तो पावेतो कुमक न पोंढचल्यास, तद्द करून मग कुमक मिळाल्यावर पुनः ठरावे. याप्रमाणें ठरले, असा उत्तरेचा बंदोबस्त करून त्याचे वर्षाचे समारंभस, बाजिराव दक्षिणेक ओरंगावादेजवळ निजामउलमुलुरवाचा पुत्र नाशिरजंग नामा, दहाहजार सैन्यासहित होता, तेथें जाऊन त्यास भोंवता घेरा घातला, परंतु थोडक्याच दिवसांत त्या नाशिरजंगाचे कुमकेस एक मोठें सैन्य येऊन तो मराठ्यांचा हातचा सुदोन गोदावरीपलिकडे अमदानगरचे वाटेनें मुलखांस उपद्रव देत चालिला. तो अमदानगरीं जाऊन पोंढचला नाही तोच बाजिरावाचे मदतीस चिमणाजी आपाचें मोठें लश्कर येऊन पोंढचले. मग बाजिरावानें त्याशीं युद्ध करून त्यास पुढें जाऊन देतां माघास गोदावरीकडे परतविला. त्यावर कितीक महिने त्या उभयतांचें युद्ध तसेंच होत असून त्यांनींल एकासहि किमपि अर्थलाभ न होतां दोघांचा तद्द होऊन ठरले. किं इतः परं तेस कोणी उपद्रव करूं नये, व मोंगलांनीं बाजिरावास नर्मदेचे कांठी जहागीर घावी. मग बाजिराव मनोदयानुरूप अर्थसिद्धी पावला नाही त्मणोन फार खिन्न होऊन पुण्यास व सातान्यास न जातां एकाएकी त्या लश्करासहित हिंदुस्थानांत जावयास निघाला. तेसमयी त्याचा पुत्र बाळाजी बाजिराव, त्यास नानासाहेब स्मरणत, तो कोंकणांत आल्याशीं लढत होता त्याचे कुमकेस चिमणाजी आपा गेला; तेथें त्या नानासाहेबाशीं रेवदडा किह्दा व्यावचाची समस्या करीत बसले होते, तेवेळेस वर्तमान आले किं, बाजिरावास नर्मदेचे कांठी मन सत्राशें चाळिसांचे चोथ्या महिन्याचे अद्वाविसावे तारिखेन देवाजा जाही. असें ऐकतांच शंकाजी नारायण विनीवाला त्यास कोंकणची सुमेदारी दिली. आणि खंडोजी मानकर यास लश्करचा मुखत्यार केला; मग चिमणाजी आपा व त्याचा पुतण्या नानासाहेब पेशवा हे उभयतां बाजिरावाचें उन्नयकार्य करून सातान्यास आले.

जातिगयाचें मरण तें मोठें प्रकरण वास्तव त्यास मर्गी मगल्यांची हकिगत काय काय होनी ती समजायाविषयी, तेव्हाच हिंदूंनी त्यानें अधिकारी कसकसे वागत होते तें प्रथम समजलें पाहिजे.

दिह्लीमध्ये तेवेळीं महंमदशाह नामें बादशाह होता त्यास नादरशाहानें बंदीस घालून त्या राजधानीतलें कित्येक लोक मारिले व शहर लुटून द्रव्य नेलें; त्या शहराचे उत्तरेकडील काबूल व तारा, व मुलतान, हे सुलुख घेऊन त्याणें आपल्या मुलखाकडे लाविले होते; त्यावरून बादशाहाचें तेज कमी होऊन दिह्लीचा जवळ दुसरीं कित्येक नवीं नवीं राज्ये होऊं लागलीं होती, तीं प्रवळता पावतीलसें दिसूं लागलें, त्यांत एक रोहिला असे, त्याचा मुळ पुरुष हिंदुस्थानचे अहीर जातीचा होता, जसा मराठ्यांमध्ये धनगर तसा त्यांत तो. त्याचे लहानपणीं कोणी एका अफगाणानें आपल्या जवळ त्यास अह्ली महंमद रोहिला असें नाव ठेवून, बाळगला. मग तो मोठा जाल्यावर अफगाणाचा स्वारांची सरदारी करीत होता. त्यानंतर त्याणें कित्येक मुलखाचा उत्पन्नाचा चढपत करून सुलुख आपल्या हातारवालीं घातला मग पैका घावयाचा समयी युद्धास सिद्ध जाला. त्याचा पारिपत्याविषयीं बजिरानें आपला कोणी मुखतयार पाठविला; त्याचा त्याणें पराभव केला. हें वर्तमान दिह्लीपासून पन्नास पंचावन्न कोसांवर दक्षिणेस जालें.

दुसरा शूद्रामध्ये जाट नामें जाति, असा कोणी एक इंदसकांठचा राहाणार; त्याणें घेऊन आग्रें व जयपूर यांचें आधिपत्य औरंगजेबाचे सम्राटीस केलें. पुढें त्याचे मरणानंतर त्याणें त्याच गडबडींत आपलें आधिपत्य सुदृढ करून, मग जेव्हां मराठे चंबळा नदी उतरून पलिकडे गेले तेव्हां त्यांचा व आपला एक लाभ पाहून त्यांशीं स्नेह केला.

दक्षिणेंत व करनाटकांत स्वराज्य वजहागीर सोडून निजामउलमुलुख आणि मराठे निमंनिमे वाटून घेत होते, बजिराव मेल्यानंतर तो निजामउलमुलुख कित्येक दिवस दिह्लींत होता; त्याचे नावास बादशाहानें अमीरउलउमरा असें पद जोडिलें होतें; त्याला वर्तमान कळलें, किं, आपला पुत्र नाशीरजंगनावाचा दक्षिणेंत आहे तो माझी सत्ता नाहीशी करून, आपण कारभार करणार. तें बंड मोडावया करितां निजाम दक्षिणेस निघाला; तेसमयीं त्याणें बादशाहास विनंती केली किं. मला जें पद दिलें तें माझा बडील पुत्र गाजीबदिन यास असावें.

करनाटकांत विजापूर, व गोंदळ कोंडें येथें जे पहिले मुख्य अधिकारी

कारी होते त्यांची संतती पुष्कळ झाली असे; त्यांत स्वतंत्रपणे वागण्याची शक्त पडली होती.

इंग्रेज व फ्रांसीसही या मुलखांत असत, परंतु ते आपला पराक्रम न जाणतां किंवा जाणत असून स्वार्थसाधनास युद्धादिकें करून इतकें नुकतें; आर्जवानें अथवा लांच देऊन कार्यं करून घेत. त्यांशीं कोणी वक्तृ झाला तर तातकाळ युद्धास सिद्ध होत. त्यावेळेस असें असतां पुढें त्यांचा योग असा होता की या मुलखां सर्व मोठ मोठ्या कामांत त्यांहीं प्रवीण व्हावें.

पूर्वीं सनसत्राशें एकूण चाळिसांत इंग्रेजांनीं आपल्या व्यापाराचा साधनास चिमणाजी आपाचा स्नेहानें पेशवा अनुकूल करून व्यावदास वसई मध्ये चिमणाजीशीं कांहीं तह केला होता.

पोर्तुगीस लोक मराठ्यांला फ्रांसीस बहुत वुद्धे करून केवळ बळहीन झाले होते.

वाजिराव स्वतः फार चांगला होता, त्याची बोलण्याची किंवा कोणत्याही कार्यकरण्याची ठव शिपायाप्रमाणें दिसे; आणि तो लडकराबरोबर असतां पेशव्यांचा उपभोगासाठीं आपल्या सेवेत बहुत माणसें वाळवीत नसे. जें त्याचा शिपायास दुःख तें तो अंगें अनुभवीत असे. याविषयी कथा आहे, किं पूर्वीं त्याची आणि निजामउलमुल्खाची भेट झाली नव्हती तेव्हां निजाम याणें कोणाएका मोठ्या चितार्यास सांगीतलें कीं, तूं जाऊन वाजिराव पेशवा यास पाह्या आणि तो तुझा दृष्टीस जें काम करताना जसा पडेल तसें त्याचें चित्र काढून मला आणून दे. मग त्या चितार्यानें तसें चित्र काढून आणिलें तें असें होतें किं, वाजिराव घोड्यावर बसून भाला आंगाशीं धरून जोधक्याचीं कणसें हातावर बांधून ग्यात ग्यात चालिला आहे, व त्याचा घोड्याचे पायबंध व मेखा तोब्यांत भरून तोवर घोड्यावर बांधून घेतलेला होता. त्याचा जातीचे ब्राह्मण खणताना कीं, तो द्रव्यलोभी असे, आणि आपल्या कित्येकां जातिधर्मासही मानीत नसे; व तो शिपाईपणांत विशेष प्रीति ठेवून दुसरीं राज्यकारभारादिकानें लुक मानी. हें त्या लोकांचें बोलणें सत्य जरी असलें तरी त्याकडे दोष नाही; कोकिं त्यावर बहुतबेळी संकट पडलें होतें. तो राज्य निव्वडण्याविषयी लोभी स्वरा, परंतु मराठे एकचिन्न वागविणें व निजामाचा मनसोबा नमजून त्याचें निवारण करावयाचे कामीं तदक्ष होता चालतव त्याणें आपल्या मराठ्या लोकांचें फारहित केलें. त्याचे मरणानंतर त्याचे जागीं बाळाजी वाजिराव ताना त्याचा बडीलपुत्र, तो स्थापिला. दुसरा रघुनाथराव तो रघुनाथांची कार्यं करून नामांकित झाला. तिसरा जतादेन याचा तो लहानगणीय सेवा.

चोथा

चौथा यवनीचाठार्या झाला तो समशेर बहादूर.

सन सत्राशें चाळिसां पासून सत्राशें एकुणवन्नास पर्यंत झालेलीं
वर्तमानें मिळून भाग सोळावा.

अनुक्रमणिका.

कर्नाटकांत मराठ्यांचा प्रवेश.

रघुजी भोंसला याणें बाळाजी बाजिराव यास पेशवाई नमिळावी म्हणून
राजाजवळ उद्योग केला तो शेवदास न गेला.

चिमणाजी आपा याचा मृत्यु.

पेशवा राजा पासून महत्त्वाभाची सनद पावला.

भास्करपंत बंगाल्यांत शिरला.

दमाजी गाडकवाडानें माळव्यांत स्वार्थां घातल्या.

अह्मीवेरदीरवानानें भास्करपंतास बंगाल्यांतून काढून दिल्यावर, र
घुजी भोंसला याणें स्वयें स्वारी केली.

तेह्नां दिह्नीचा बादशाहानें पेशव्यास माळव्याचा अधिकार व इतर
लाभाची आशा दारवविली यास्तव त्याणें अह्मीवेरदीरवानाचा पक्ष स्वीका-
रून रघुजीला तेथून घालविला.

मग पेशवा बादशाहा पासून माळव्याची सनद पावोन सातार्यास
आला.

त्यापुढें रघुजी भोंसले आणि बाळाजी बाजिराव पेशवे यांची कांहीं
समजूत पडली.

निजामउलसुलुरवा याची कांहीं गोष्ट.

रघुजीचा भास्करपंत, व मोठे मोठे मानकरी मराठे सर्दार पुनः बंगाल्या-
त गेले ते अह्मीवेरदीरवानाचा कपटानें घातें करून मारिले गेले.

आफगाणाचा बादशाह आमेदशाह अबदाली याची गोष्ट.

दिह्नीचा बादशाहाचा मृत्यु, आणि त्याचा पुत्राचें स्थापन.

निजामउलसुलुरवाचा मृत्यु.

नाशिरजंग मोठें सैन्य घेऊन कर्नाटकास चालिला.

राजारामराजा कसा मकट झाला तें प्रकरण

न्यानेतर सातार्यास सकवारवाईची व ताराबाईची काय वर्तणूक झाली ती.

बाळाजीनें

बाळाजीने मग वार वाईला कोणे नकां सती वाळविली तो दिवाण.

भाग सोळावा.

रघुजी भोंसले व पेशवे यांमध्ये कलह उत्पन्न झाला तो द्वायनी नांवाचा नादरशाह नामा बादशाह, दिव्हीस आल्यामुळे कांहीं दिवस राहिला होता, पुढे त्या उभयतांची गांठ पडली तेव्हां तो कज्जा अगदीं मोडला. त्यासमयीं त्या दोघांची काय मसलत झाली ती पुर्तेपणें समजत नाही, परंतु असें वाटतें किं, वाजिगवाचा मनांत हिंदुस्थान घ्यावयाचें, व कर्नाटक, आणि बंगाला, आपल्या सत्तेंत आणावा अशीं मोठ मोठीं कार्ये करवयाचीं होती, त्या मसलतींत त्यास घेतला असेल. त्यानंतर कर्नाटकांत लश्करसुद्धां रघुजी भोंसला शिरला त्याचें कारण तेंच दिसतें.

त्या लश्करांत राजा, व पेशवे, व प्रतिनिधी, व फत्तेशिंग भोंसला, व इतर मराठे सरदार यांचे शिपाई होते त्यांत संताजी घोरपड्याचा वंश्य मुगारगव घोरपडा असे. त्याणें राजाचा पक्ष तेसमयीं नूतन स्वीकारिला; पूर्वी राजानें त्याचा वडिलांस विटविले होते. तो यांस मिळाला तेवेळेस आपलें सेनापतित्व मागूं लागला. तें न देतां तुंगभद्रेजवळ कांहीं परगणे देऊन बस केला. मग तें लश्कर पन्नास हजार जमून कर्नाटकांत गेलें; तें दामलचरीचा घाटाजवळचे आडवाटेनें जाऊन एकाएकी दोस्त अह्मीनवाब जेथें लश्कर सहित होता तेथें प्रकट झालें. नंतर त्यांशीं युद्ध होऊन दोस्त अह्मी मेला, आणि त्याचा दिवाणमीर आसद नामा तो धरला गेला. त्यानंतर मराठे त्या मुलखीं जिकडे तिकडे पसरले, आणि खंडणी घेऊं लागले; शेवटीं दोस्त अह्मीचा वडील पुत्र सफदर अह्मी त्याणें द्रव्य देऊन मराठे तेथून निघावे असें केलें. तेसमयीं सफदर अह्मीचें व भोंसल्याचें बोलणें झालें त्यांत कराग ठरला किं नूचनापलीचा अधिकारी चंदासाहेब यास मराठ्यानीं मात्क्यान घेऊन जिंकावा. त्या चंदासाहेबाविषयीं सफदर अह्मीचा मनांत पूर्वी पासून कांहीं शंका होती. त्यानंतर मराठे कंगराप्रमाणें सफदर अ-

+ दोस्त अह्मी सादरउद्दा खानाचा पुतण्या, पूर्वीं सन सत्राशें महांत कर्नाटक पेंनघाट मुलखीं दाउदखानानें आपल्या अधिकारवर सादरखान कारभारीचारा देवला; नंतर तो सादरखान मेळ्यावर दोस्त अह्मी दिव्हीच्या बादशाह यांचे व निजामउलमुल्क यांचे आज्ञे वींचून आपल्या मुलत्याची जागा पावला.

ह्मीचा

ह्रीचा मुलुख मोडून भावारे महाराष्ट्र मुलुखीं गवायशे कोस जाऊन, शिवगंगेचे काठीं उतरले; परंतु त्यांचा मनसोबा होता कि, आपण येथे कांहीं दिवस राहून तो चंदासाहेब असावध आहे असा जाणून एकाएकी जाऊन जिंकू.

इतक्यांत रघुजी भोंसला तेथून निघोन सातान्यास आला, आणि बाळाजीबाजिराव यास पेशवे पदवी न देतां *बापुजीनाईक बारामतीकर, यास पेशवा करावा असा राजाजवळ उद्योग करूं लागला; परंतु त्यास प्रतिनिधी अनुकूल नव्हता; व चिमणाजी आपा आपल्या पुतण्याचें हित करणारा स्वप्न शाहूला समजाविलें कि, बापुजीनाईक पेशवाई करितां, द्रव्य पुष्कळ देईल; इतका यत्न केला तो शेवटास न जाऊन सनसत्राशे चाळिसांचा आठव्या महिन्यांत शाहूनें बाजिरावाचे जागीं बाळाजीबाजिराव स्थापिला. बापुजीनाईक बारामतीकर आपल्या मनोदयानुरूप कार्य सिद्ध न झालें यास्तव बाळाजीस बाजिरावाचा कर्जाविषयीं फार तगादा करूं लागला; त्यामुळे त्यास बहुत संकट प्राप्त झालें, तेव्हां त्याचा दिवाण महादजी पेंत पुरंधराच्या याणें त्या संकटापासून बाळाजीची मुक्तता केली, यास्तव तो त्याचा मोठा उपकार मानून, त्याचेठायीं अत्यंत नीति करूं लागला.

रघुजी भोंसला याणें योजिलेलें कार्य मिडीस नगेलें स्वर्ण बापुजीनाईक बारामतीकर यास आपले बरोबर घेऊन द्वाचतापलीचे मोहिमेसंबंधें लाभ साधावयास पुनः कर्नाटकास चालिला. त्या बरोबर प्रतिनिधी श्रीपतराव, व फतेशिंग भोंसला हेही गेले. तें लवकर तंजोरास पोहचलें तेव्हां त्या मुलुखीं मराठे होते ते आपल्या मनांतील वैमनस्ये ठाकून दक्षिण देशांचे मराठे आपले भाउवंद यांस मिळाले. त्यानंतर कर्नाटकीं काय काय युद्धे झालीं तें समजत नाही; परंतु इतकें ठाऊक आहे कि, सनसत्राशे एके चाळिसांचा तिसऱ्या महिन्यांत द्वाचतापली म-

* बापुजी नाईकाशीं आणि बाजिरावाशीं कांहीं वैमनस्य पडलें होतें, त्याचें कारण असें, बापुजीनाईक मोठा द्रव्यवान होता; त्यापासून बाजिरावानें कर्ज घेतलें तें माघारें घावयास मिळत ना.

† त्या वेळेस दिसण्या नव्हें त्या प्रांताचा धर्णी शिवाजीचा भाऊ व्यंकाजी त्याचा नातू (पुत्राचा पुत्र) होता परंतु मुख्यत्वेन सुसलमान असे, तो व्यंकाजी याचा धाकटा पुत्र तुकाजी याचा वेळे पासून तंजोरांत शिलेदारी करीत होता, असें समजावें.

राठ्यांचा

राव्याच हाती लागली. तेव्हा तेथल्या पणी चलासाहेब बोला, तो रघुजी भोसल्याने केव्हा करून सातात्यास पाठविला. आणि पुरार राव पाचपरा त्या किल्ल्याचा मुखत्यार करून ठेविला. त्या जवळचे शिबंदीस दरमहा शाहूकडून पोंदवत असे; परंतु ते लोक पेशव्याचे होते. कर्नाटकचे खंडणी पैकी प्रतिवर्षी बीस हजार रुपये बाळाजी बाजिरावास देत जावे, असे ठरले हा एक पेशव्यास त्यावर्षी लाभ झाला.

त्याच वर्षाचा पहिल्या महिन्यांत चिमणाजी आपा मृत्यु पावला. तो मराठे सरदारांत मोठा मान्य असे, कांकि, त्याणें पोर्तुगीस लोकांचा पराभव करून आपल्या जातींत लौकिक मिळविला. परंतु एवढी त्याची योग्यता असेलच असें स्वगतां येत नाही. त्याणें जाणिलें कि, पायदळ व तोफा यांचा बंदोबस्त चांगला असल्या बंधून युद्धाचें साहित्य ठीक नाही, ती कल्पना बहुधा बरी दिसत्ये, परंतु ती मराठ्यांस योग्य नव्हें; ते आंग धडाईनें मारामारीविषयीं समर्थ. चिमणाजीचा पुत्र सदाशिव चिमणाजी भाऊ याणेंही ती बापाची कल्पना उत्तम मानून, पुढें विसावर्षींनीं आपले मोठेपणीं, त्या प्रमाणें सिद्धता करून यानपतचे धडाईत त्याच चुकीनें लश्करसहित नाश पावला, असें दिसतें, चिमणाजी आपा मेल्याचे आगोदर खंडोजी मानकर याणें त्याचे आजेंवरून पोर्तुगीस लोकांचा खंडोडा किल्ला राहिला होता तो घेतला, तेणें करून दमान व गोबें यांनर्थें त्या लोकांची सत्ता किमपि राहिली नाही.

बाळाजी बाजिराव आपल्या मुलगाचा मरणानंतर एक वर्ष सुमारे मुलगाचा बंदोबस्त करीत सातारा व पुणें येथें राहिला होता. त्याणें शाहूस आपली गरिबाई दाखवून, पोर्तुगीस लोकांस जिंकून घेतलेला मुलुख होता त्याची सनद पावला. व गुजराथ खेरीज करून नर्मदेचा उंचरे कडचा मुलगाची खंडणी जी व्यावयाची ती व बसल जमा करावयाचा जो तो त्याचा हातून काढा असेंही शाहूनें केले.

शाहूनें त्याच समयी एवढें दिलें तेणें करून पेशव्याचा प्रबळतेस फार उपयोग झाला. तो ध्यानांत यावयाकरितां आधीं बंगाल्यांनीं लवतमान कांहीं लिहिले पाहिजे तें असें. सनसत्राशें चाळिसांत बंगाल्याचा नवाब सुजाउद्दीन खान नामें होता; त्याणें बाहार सुभ्यामध्ये कोणी एक आपलाहस्तक अह्मीवेरदी खान नामें ठेविला. तो सुजाउद्दीन मेल्यावर त्याचा पुत्र तच्चाधिपती झाला; परंतु अह्मीवेरदी खान त्यास

+ सदाशिवचिमणाजीस भाऊसाहेब स्वगत.

मानीना

मानीना; पुढें त्या उभयतांचें युद्ध होऊन तत्ताधिपती मरण पावला. आणि अह्मी वेरदीखान यास तें आधिपत्य प्राप्त झालें. त्यावेळेस उरसासुभ्यामध्ये कोणी एक पहिल्या नवाबाचा हस्तक मुरशेदकुली नामें असे त्याचा दिवाण मीरहबीब नामें होता; त्याशीं अह्मीवेरदीखानानें युद्ध करून सुभ्याचा पार घालविला; तो तेवेळेस पळून जाऊन मग थोडकेशा दिवसांनी पुनः येऊन अह्मी वेरदीखाना जवळच चाकरीस राहिला. त्या पुढें बंगाल्यांत मराठे लोकांची सत्ता द्वावयास तो उपयोगी पडला, त्याचा प्रकार असा, मुरशेदकुली अह्मी वेरदीखानानें मुलखांतून पारकेल्यावर मीरहबीबानें बराडांत रघुजी भोंसत्याचा हस्तक भास्करपंत होता, त्यास मसलत दिली किं, कदा सुभा लुटावा; तेव्हां भास्करपंतानें आपला धणी करनाटकांत गेला, त्याचे आज्ञे सार्थी वाट पाहिली इतक्यांत अह्मीवेरदीखान लश्कर सहित येऊन, तो सुभा घेतला. तो मीरहबीब जाऊन त्यास मिळाला. यावरून त्या वेळेस बंगाल्याचा मर्यादेंत शिरणें राहिलें; परंतु भास्करपंताचा मनांत ती इच्छा होऊन थोडक्या वेळानें लश्कर घेऊन कांहीं एक निमित्तें करून पूर्वेकडे चालिला. तो निघून गेला तेव्हां पेशवा हिंदुस्थान आपल्यासत्तेत आणावयाची वाट पहात होता, तो त्याच समयास उत्तम मानून निघाला, आणि गराव मंदेला किछा हस्तगत केला. तेव्हां पाउसकाळ जवळ आला म्हणून नर्मदेचा कांठीं छावणी केली. मग दसरा झाल्यावर आल्हाबादेस स्वारी घालावी अशी मसलत होती, इतक्यांत दमाजी गाइकवाड व बाबुराव सदाशिव माळव्यामध्ये पेशव्याचे मुलखीं लुटूं लागले; यास्तव पेशवा आल्हाबादेची मोहिम दाखून माळव्याकडे गेला. त्यास मर्या पेशवा पूर्वेस न जातां माळव्यांत गेला, तें रघुजी भोंसत्याचें चातुर्य; कांकि, पेशवे पूर्वेस न जावे आणि तो सर्व लाभ आपणच घ्यावा अशी त्याची मसलत होती.

इकडे भास्करपंत बंगाल्याकडे जात असतां, बाहार परगणा या मध्ये स्वारी प्रथम घातली, त्यावेळेस अह्मी वेरदीखानाचा पुतण्याचा पुत्र कदा प्रांता मध्ये कांहीं बंड करीत होता, तें मोडावयास अह्मीवेरदीखान बाहारांतून कांहीं सैन्य घेऊन कदा प्रांताकडे गेला. मग तें बंड मोडून तो मोरशेदाबादेस जाणार होता, परंतु मराठे बाहारांत शिरल्याचें वर्तमान ऐकून, त्यांचा परिपत्त्या करितां त्वरेनें आला; तेस मर्या मराठी लश्कर सुमारे दहा बागहजार होते, परंतु लोकां मध्ये पन्नास हजार अशी आवाई असे.

अल्लीवेरदीखान यापाशीं तीन साडेतीन हजार सुमारे न्याय व चार हजार सुमारे पायदळ असे तरी त्याणें मराठ्यावर चालून जावचाविषयी विलंब न केला. परंतु त्याचा जय न झाला; त्याचा लश्कर सभोंवता मराठ्यांचा वेढा पडून त्याचें सर्व सामान लुटलें; तेंणेंकरून ते बहुत कष्ट पावले, आणि कित्येक मेले गेले; व कित्येक पळाले. शेवटीं स्वोर व पायदळ मिळून त्यापाशीं तीन हजार उरले. तेव्हां त्याणें विचार केला किं, मराठ्यांचे हातीं लागावें त्यापेक्षा युद्ध करून मराठे अथवा त्यांस मारून वाट धरवी, यांत उत्तम आहे. असा निश्चय करून मोठ्या निकरानें युद्ध करतां करतां खटवा पर्यंत पोहचला. त्या युद्धांत अल्लीवेरदीखानाचा लश्करांत मीरहबीब होता, तो पहिले दिवशींच युद्धाचे प्रसंगीं प्रारंभींच धरिला; त्यानंतर त्याणें मराठ्यांचा पक्ष स्वीकारून अशीं उत्तम कामें केलीं किं, भास्कर पंतनामें त्या लोकांत मोठा सरदार होता त्याचा तो परम विश्वासू जहाला. अल्लीवेरदीखान खटव्यास पोहचला त्या समयींच मीरहबीब याणें त्या पासून कांहीं शिपाई मागून घेऊन मोरगेदावादेस चालिला; तेथें त्याचा भाडु केंदेंत होता त्यास सोडविला, आणि त्या शहराचा रद्दाणाग जगतशेठ अलंछंद नामें मोठा सावकार होता, त्याचें घर लुटून पंचवीस लक्ष रुपये काढून भास्कर पंतनास जाऊन मिळाला. त्यास द्रव्याचा लोन दाखवून वेंगात्यांत राहून घेतला.

तेव्हां त्याचा मसलती प्रमाणें भास्कर पंत मायाग फिरून कांहीं युक्तीनें हुगळी शहर हस्तगत केलें. त्या पुढें खटव्या पासून मिदनापूर पर्यंत बहुतेक मुत्तुख त्याचें हातीं लागला. त्यावेळेस हुगळीचे नदींत पाणी भरून आलें; यास्तव नदी उतरून पार जाघेना तेणेंकरून मोरगेदावाद परगण्यामध्ये प्रवेश झाला नाहीं. असें असतां दिल्लीहून बादशाहाचा कोणी कारभारी बंगाल्याची खंडणी मागावयास अल्लीवेरदीखानाजवळ आला. तेव्हां त्याणें उत्तर केलें किं, जोपर्यंत मला मराठ्यांचा उपद्रव असेल, तावत्काळपर्यंत अनुकूलता नाहीं यावेळेस हेंच योग्य किं, त्यामीनीं माझा पुढीकरणाथ लश्कर पाठवून रक्षण द्यावें. असें त्यास बोद्धून बराह प्रांतांतील रघुजी भोंसल्याचा मुत्तुख लुदावयाकरितां पेशव्यास सूचना केली, आणि त्या कामाकरितां कांहीं द्रव्य पाठविलें तें त्यास नपोहचतां उद् प्रांताचा नवाबानें मध्येच लुटून नेलें.

अल्लीवेरदीखान याणें पेशव्यास आणि बादशाहास कुमक मागीतली, तथापि आपल्या कामांत अत्यंत सावधपणें राहिला तो असा.

आपले

आपले मुलखाचे शिपाई आज्ञेत वागणारे असे मारे जमा करून पाउस काळ जातांचे खटव्यामध्ये भास्करपंताचा लश्करावर एकाएकी जाऊन पडावयाची तयारी सर्वप्रकारे केली. आणि नदीचे पाणी उतरले नसतां हि हुगळीची नदी व आजीनदी यांमध्ये होड्यांचे पूल बांधून दोन्ही नद्या उतरून पलिकडे जाताना आजीनदीचा पूल कांहींसा तुटला तेणें करून पंधराशें माणसें वाहून गेलीं; एवढें विघ्न झालें तरी, तो रात्रीसच भास्करपंताचा लश्करावर अकस्मात छापा घालून, मग त्याणें मराठ्यांस असें भयप्रदर्शन केलें किं ते लोक लढाई न करितां पूर्वेकडे रानांत पळून गेले. त्यांचा कित्येक वेळ अल्लीवेरदीखानास ठिकाणा लागला नाहीं, मग तो तेथून माघारा गेल्यावर ते मगठे मिदनापूर परगण्यांत शिरले; मग अल्लीवेरदीखान आपल्या पाठीस लागला असें पाहून ते त्याचीं विशेष युद्ध न करितां, आपले स्थानीं बगडांत माघारे गेले. ते ठिकाणीं पोहचल्याचे पूर्वार्च रघुजी भोंसला आपल्या लश्करासुद्धां करनाटकांतून येऊन वराडास पोहचला होता; त्याचा दिवाण भास्करपंत याणें बंगाल्यांत सत्ता केली त्या पुष्टीकरणार्थ निश्चय करून तो जावाटेनें पूर्वी बंगाल्यांत गेला होता, त्याच वाटेनें भोंसलाहि जाऊं लागला. हें वर्तमान दिल्लीचा बादशाहास कळलें त्याणें उदधानवा बसफदरजंग यास आज्ञा केली किं, मराठ्यांस आपली मर्यादा सोडून, बाहेर जाऊं देऊं नये; याशिवाय त्याका मास पेशव्यानें अनुकूल व्हावयाविषयीं बोलणें लाविलें, व तो वश व्हावा म्हणून अल्लीवेरदीखानाकडील आजिमाबादेचा खंडबसूल व्हावयाचा होता त्यापैकीं चवथार्ड ऐकज घ्यावयाविषयीं बाळाजी बाजिराव यास पत्र पाठविलें. त्या खेरीज माळव्याची सनद देऊं असें वचन दिलें. या आज्ञेनें पेशवा माळवा सुलुख सोडून सनसत्राशें त्रेचाळीसांत आल्हाबादेवरून मोरशेदाबादेस पोहचला. तो तेथें असतां त्याणें अल्लीवेरदीखानास बादशाहानें आपणास देवविलेल्या पैक्याची निकड लाविली. कांकि, त्यास ठाडकहोतें किं, राजास जें कांहीं मागणें तें संकटसमयीं मागीतलें असतां, तो उदारपणें देतो. दुसरे रघुजी भोंसला मोठ्या सैन्यासहित मोरशेदाबादेवर सुद्धास येणार हेंहि त्यास कळलें होतें, तेव्हां अल्लीवेरदीखानानें हिशेब चुकवून देतो असें कबूल केले; ती बातमी रघुजीस कळली तेसमयीं रघुजी भोंसला मोरशेदाबादेकडे येत होता तो डोंगराकडे पळून माघारा गेला. तेसमयीं अल्लीवेरदीखान मोठ्या त्वरेनें त्याचे पाठीस लागला. त्यावरून बाळाजी बाजिरावानें कल्पना केली किं, मराठे

यांचे लश्कर बंगाली लोकांचे हातीं लागणार नाही, म्हणून आपण लश्कर सुद्धा निराळ्या वाटेनें बंगाल्याचा लश्कराबुद्दे जाऊन रघुजीचा पाठीस लागला. नंतर त्यास गांठून उभयतांचें युद्ध होऊन रघुजी पराभव पावला. त्यानंतर बाळाजी आपणाय पादशाहानें माळव्याचा अधिकार देऊं केला होता, ती सत्ता सुद्धा करावयास सन सत्राशें चाळिसांत गेली. तो माळव्यास जाऊन पोहचला तेव्हां, महंमदशाह बादशाह यास बाळाजीला तो अधिकार द्यावयाचें अगत्य मोठें पडलें कांकि, बाळाजीनें त्याचे सेवेंत अंतर किमपि नकेलें; तथापि त्यास एवढा मुत्तुस्व दिल्यानें, आपला मान हत्तका होईल म्हणून, आमदनाजें आपला पुत्र तो त्या अधिकारीं नाममात्र मुख्यत्वे कवून माळव्याची सनद बाळाजीस दिली. त्यानंतर पेशवा बाळाजी नाताच्यास येऊन, त्याणें आपल्या मर्यादेप्रमाणें राजास हिशेब दिली. तेव्हां आपण राजाचा मुख्य सरदार अशा अर्थें समजाविलें; परंतु पुढेंही त्या राजाची तादृश सत्ता नाहीशी झाली तरी प्रतिवर्षीं स्वयें जाऊन त्याप्रमाणें हिशेब समजावीत असे.

पेशव्यानें रघुजी भोंसल्याच्या पराभव केल्या तेव्हां रघुजीनें पेशव्या कडे वकील पाठवून स्नेह करण्याचें बोलणें लाविलें, किं, तुम्हीं राजनीति प्रमाणें जीं कांहीं वर्तणूक करितां ती माझा व सर्व मराठे लोक यांचा हितास फार उपयोगी, असें मला आतां समजलें. याप्रमाणें बोलण्यांत अंतःकरणाची निर्मळता दाखविली असतांही तो भोंसला पुण्यावर लश्कर सहित येत होता. अशासमयीं प्रतिनिधी शरीर प्रकृतीनें असावध झाला असे; त्याच्या मुतालीक चमार्जी शिवदेव, तो रघुजीस अनुकूल न होतां दाभाड्यास अनुसरून पेशव्याशीं वक्र झाला असे, आणि दाभाडा पुण्यावर येणार होता. तेव्हां पेशव्यानें हा सर्व प्रकार ध्यानांत आणून विचार करूं लागला किं, रघुजीला यासमयीं बंगाला द्यावा किंवा सर्व मोठे मोठे मानकरी मराठे सरदार लोक यांशीं लढावें; असें मनन करून या दोहोंमध्ये रघुजीस बंगाला द्यावा हेंच बरें पडेल, याप्रमाणें निश्चय ठरून रघुजी आणि पेशवा यांचा तद्द राजा मध्यस्थ होऊन झाला. त्यांत पेशव्यानें आपला पूर्वजचा संपादित जो मोकासा व आपण मिळविलेली जहागीर आणि पूर्वजार्जित जा जहागिरी त्या व कोकण आणि माळव्याचें आधिपत्य, या शिवाय आल्हाबाद व आर्थे, व आजमीर, याची खंडणी आणि पाटणा प्रांतांतील तीन तालुके व अकौटपरगणा यांतील जमिंपेकीं बीस हजार रुपये; याखरीज रघुजीचें सन्नेंतील कित्येक गावें, हे सर्व पेशव्यानें अनुभव

गावे अशी राजाने सनद दिली. रघुजीस सनद दिली किं. लखनाऊ, व पाट-
णा, व पेनबंगाळा, याचा वसूल, व खंडणी त्याणे घ्यावी. चारवेरीज बराडा
पासून कटाक पर्यंत खंडणी जमा करावयाचे काम रघुजी भोसल्याने क-
ले. याप्रमाणे राजाने उभयतांस दोन सदा दिल्या, त्यावेळेस असें ठर-
ले किं. दमाजी गाडकवाडाने माळव्यांतील खंड घेतल्याचा हिशेब पेशवा-
यास दाखवून तो ऐवज त्याचे हवाली करावा. असेंच दाभाड्याकडेही रा-
जाचे देणे पुष्कळ होते परंतु त्यावेळेस ती चौकशी झाली नाही.

मराठ्यांमध्ये असें वर्तमान असतां, निजामउलमुलुखाचा पुत्राने
बंड केले, ते मोडावया करितां तो निजाम दिहीहून निघोन ओरंगाबादेस
गेल्या, तेथें युद्धप्रसंगें महत्प्रयासें करून पुत्र स्वाधीन करून घेतला. नं-
तर असें पाहिलें किं, कृष्णेचे दक्षिणेस मोगलांचे सत्तेतील मुलखीं अ-
व्यवस्था, व कर्नाटक प्रांतांत अर्कोटचा नवाब सफदर अहली, यास त्याचा
मेकणा मोर्तिजाखान, याणे घातें करून मारिला, हे सर्व ध्यानीं आणून असें
समजला किं, यास मर्यां आपलें आधिपत्य स्थापावयास संधि ठीक दीच
आहे. स्मरून सन सत्राशें वेचाकिसांत हेदराबादेहून मोठें लश्कर जमा
करून कर्नाटकांत चालिला, तो तेथें कित्येक मुलुख घेऊन एका वर्षानंतर
र त्याणे मराठे सातात्यास मोठी सेना जमा करिताहेत असें जाणून त्या-
चा मनांत कांहीं शंका उत्पन्न झाली यास्तव तो तेथून माघाग फिरून हेद-
राबादेस निघाला; तेस मर्यां आपला हस्तक अनवारउदीन याला कर्नाट-
कपेन घाटीं ठेविला, आणि आपला नातू हीदायत मोयदीनखान, त्यासच
मजफरजंग स्मरण. त्या नामें तो मोठा विख्यात होता; त्याला कर्नाटक उंच
प्रदेश जास वालाघाट स्मरणतात, तेथें स्थापून त्यास आदोणी परगणा ज-
हागीर देऊन त्याचे राहावयाचे मुख्य स्थान विजापुर केले. आणि आपण
हेदराबादचा वाटेनें जात असतां त्यास असें वाटलें किं, आपल्यावर मराठे
यांची मसलत नाही स्मरून आपल्या राज्याचा बंदोबस्त करीत तेथेंच राहि-
ला. तेव्हां निजामउलमुलुख आपली मर्यादा सोडून दूर आहे असें समजू-
न मराठ्यांहीं त्या मुलखीं जाऊन कांहीं स्वार्थ साधावा परंतु ते न झाले, को
किं, रघुजी भोसला याणे आपल्या सत्तेत आणिलेला जो बंगाल्या संबंधी मु-
लुख होता तो त्याचे हातून गेला असे त्यास तो मातृव्यान हस्तगत कराय-

+ अनवारउदीन याचे पट्टिलें रहायाचें ठिकाण, दाउदखान बनेवायते नामें व-
वनजातिविशेष नवाब याचे वेळेपासून झालेली अर्कोट प्रांती पुरातन राजधानी होती.
तीच त्याला रहावयास मुख्य जागा केली.

विषयीं उद्युक्त झाला. पेशव्यास जेका उत्पन्न झाला कि, आपण कबूल केल्याप्रमाणें रघुजीचें निवारण न झालें यास्तव आपणास वादशास्त्राचें ज्ञान लागेल. याकरितां दक्षिणेंत कामें बहुत आढेत असें मिय करून उत्तरेस गेला नाहीं.

रघुजी भोंसला वगडांत पाउसकाळीं पोहचला, मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर त्याणें आपला प्रधान भास्करपंत व कित्येक नामांकित सरदार यांजवगेवर बीस हजार स्वार घेऊन उरसा प्रांतांतून बंगाल देशांत पाठविले. तेथें अह्मीवेरदीखानानें त्यांशीं युद्धाविषयीं आपल्या लश्कराची तयारी केली, परंतु कपटानें आपलें कार्य साधवयाकरितां त्यास तुमचा आमचा तह असें समजावून, भास्करपंत व त्याचे वगेवरचे मोठे मोठे सरदार बीस आसामी मेजवानीस बोलावून त्यांवर मारेंकरी घालून ते एकवीसही मारून टाकिले. तेणें करून मराठ्यांचें लश्कर युद्ध न करितां जावाटेनें आलें त्या वाटेनें माघारें गेलें; तें जातानां त्यांतील कित्येक लोक वाटेचा निराळे सांपडले ते गांवकरी लोकांनीं वासास्तव मारिले.

त्यासमयीं मराठे यांचें कार्य सिद्दीस न गेलें तथापि ते आपला समय पाहून बसले, मग पुढें थोडक्याच वेळानें त्यांस तसाच समय आदळला. तो असा, अह्मीवेरदीखानाचा लश्करांत आफगाण लोक होतें ते कांहींसा दंगा करूं लागले; त्यांचा पारिपत्यास अह्मीवेरदीखान उरसाप्रांतीं बंदोबस्तास ठेविलेल्या शिपायांतील कांहीं लोक वगेवर घेऊन तेथें हिंदू अधिकारी ठेवून आपण त्यांवर गेला. हें वर्तमान रघुजीला जासुदानीं कळवितांच त्याणें उरसाप्रांतीं स्वारी घालून कित्येक परगणे हस्तगत केले; आणि बाकी सुलखाची खंडणी तीस कोटी रुपये मागूं लागला. तेवेळेस अह्मीवेरदीखान याणें कांहीं युक्तीनें त्यास भुलवून, कित्येकदिवस पेका न देतां घालविले; मग आफगाण लोक स्वाधीन जहात्यावर त्यास असें उलटउत्तर दिलें कि, जेणें करून उभयतांचा तह राहिला नाहीं. मग दोघांचा युद्धास प्रारंभ होऊन कित्येकावेळानें मराठे लोकांचा कांहींसा मोड होऊन युद्ध राहिलें. कांकि, त्यावेळेस रघुजीस आपल्या सुलखां जावें लागलें, त्याचें कारण असें कीं, गोंडवणांतील देवगडचा तक्ताविषयीं तेथचा राजाचे पुत्र भांडूं लागले; त्यासमयीं तो राजा मेला होता, त्याचें नाव वखत बुलंद, तो पूर्वें ओरंगजेबानें वाढविलेला असे; त्याचा पुत्रांत एक बलीशाह नामा होता त्याणें आपले दोघे भाऊ केंद्र केले, आणि दुसरा एक चांडाचा राजा नीळकंठ शाह होता, तोही

तोही औरंगजेबानें बादविलेला होता त्याला आपल्या स्नेहांत घेऊन, मराठे यांस चौथ व सरदेशमुखी नद्याची असें केले याप्रमाणें ते दोघे स्वतंत्रपणें वागूं इच्छित असतां, त्याचा शेवट असा झाला किं, रघुजी भोंसला याणें उभयतांचा मुलुख घेतला. तेव्हां बलीशाहानें आपले दोघे भाऊ बंदींत ठेविलेले होते, त्या एकास रतनपूर दिलें; आणि त्याचा स्वर्चाप्रमाणें काहीं पैका आपल्या रवजिन्यांतून घावयाचा कबूल केला असें सनसत्राशें चव्वेचाळिसांत जालें. अद्यापि त्याचे वंश्य नागपुरांत आहेत, त्यांस आजून त्या देण्यापैकीं कांहीं मिळतें. दुसरा भाऊ अकबर शाह तो निजामाचा आश्रयानें कांहीं वर्षे सुख पावोन मेलाले गेला.

त्यापुढें सनसत्राशें सत्तेचाळिसांत आफगाण लोकांचा बादशाह आमेदशाह अब्दाली, तो प्रथम हिंदुस्थानांत त्यांच्या घालूं लागला, त्याला पूर्वी नादरशाह नामा फारशी लोकांचा बादशाहाचा आश्रय असे मग काळें करून तो आफगाण लोकांचा बादशाह झाला. त्यानंतर त्याणें सनसत्राशें अठ्ठेचाळिसांत दिल्लीवर स्थांरी केली, तेव्हां दिल्लीचा बादशाहानें आपल्या पुत्राबरोबर फौज देऊन त्यास काबुलपर्यंत मागे हटविलें, आणि तो माघारा दिल्लीस येई तोपर्यंत त्या बादशाहाचा काळ झाला. नंतर तो आमेदशाह त्याच वर्षाचा एप्रेलाचे समाप्तीस तत्काधिपती झाला. त्याणें निजामउलमुलुरवास बजिरीचा अधिकाराविषयीं बहुत आग्रह केला. परंतु तो स्वीकारीना. कांकि, त्याचें वय फारां दिवसांचें होतें, यास्तव तो म्हणे किं, फार वृद्ध मी झालों आतां या कामास कसा योग्य होईन; तेव्हां आमेदशाहानें ती पदवी सफदरजंगनामा उदचा नवाब यास दिली. त्यानंतर दीड महिन्यानें जून महिन्याचे एकुणतिसावे तारिरवेस, निजामउलमुलुरव बझाणपुरीं मृत्यु पावला. तेवेळेस त्याचा वयाला एकत्रो चार वर्षे होती, त्यामागे त्याचे पुत्र सहा होते, त्यांत एकाचें नाव गाजीवदिन, दुसरा नासिरजंग, तिसरा सलाबतजंग, चवथा निजामअल्ली, पांचवा महंमदसरीफ, सहावा मीरमोंगल, यांत प्रथम दोघे एका आईचे दुसरे चार त्यांचा आया निरनिराळ्या होत्या. निजामउलमुलुरव मरण पावला, त्यावेळेस गाजीवदिन दिल्लीस होता म्हणून दुसरा नासिरजंग तोच तत्काधिपतीपणा करूं लागला. त्यानंतर दोन तीन महिन्या-

+ ने आफगाण लोक यांची नावे हिंदुलोकांमध्ये तीन प्रसिद्ध आहेत, एक दुराणी, अब्दाली, गिलजा.

❧ उदप्रांतास अयोध्या लग्नात.

नी दिह्तीचा बादशाहानें आपल्या हातचें मान पुनः सर पत्र नाशिरजंगाला पाठविलें किं, तुझीं भेटीस याबें तेद्दां नाशिरजंग नर्मदा पावेतो पोंदचका नंतर त्यास बादशाहाचें मनायी पत्र आलें; त्याचें कारण काय तें समजत नाहीं. तें पत्र त्याला पावलें असतांही, तो नाशिरजंग उदासचिन्न न झाला; कांकि, त्याचा पुतण्या, सुजाफरजंग याणें चंदासाहेबाचे साहाय्यें व फ्रांशीस लोकांचा आश्रयें करून दंगा आरंभिला होता, तें वर्तमान त्यास कळलें त्यानंतर त्यास दुसरें वर्तमान कळलें किं, निजामउलमुल्खानें आपला हस्तक अनवारउदीन कर्नाटकपेन घाटीं ठेविला होता तो मृत्यु पावला, त्यानंतर नाशिरजंगानें रघुजी भोंसत्यास पत्र लिहिलें किं, यासमयीं तुझीं लश्कर पाठवून जर माझे साहाय्य कराव तर मी तुझाला कांहीं मुलुख देईन. याखेरीज जे कोणी मोंगल संबंधीं लोक होते त्यांस लिहिलें किं, मी तिकडे येतो, त्यास तुझीं मला येऊन मिळायास सिद्ध असा. मग तो दक्षिणेस कर्नाटकाकडे चालिला तेद्दां, ते जाऊन मिळाले; त्यांत मुरार राव घोरपडा असे, त्यास निजामउलमुल्खानें घुटीची जहागीर दिली होती स्मरण त्याला त्याकडे जाणें अवश्य पडलें. दुसरा सैमुरचा राजा, व कित्येक नवाब व अनवारउदीनाचा दुसरा पुत्र महंमद अह्मी तो.

हे सर्व लोक अंगें किंवा लश्कर पाठवून त्याचें साहाय्य करीत असत. महंमद अह्मीचा स्नेहास्तव मद्रासचे इंग्रेज लोकही, त्या नाशिरजंगाचे उपयोगी पडले.

याप्रमाणें निजामाचें लश्कर कर्नाटकीं गेल्यानें पेशव्यास आपलें कार्य साधन करावयाचा अवसर बरा होता, परंतु सातान्यांत कांहीं विशेष वर्तमान झाल्यामुळे त्याला अवकाश सांपडला नाहीं; तो प्रकार असा. शाहुराजा कित्येक वर्षे भ्रांत झाला होता, त्याचा शरीरीं स माधान नाहींसें होऊन ती भ्रांती गेली; तेसमयीं त्याजवळ कोणी लोक होते त्यांहीं मसलत केली किं, राजानें दत्तपुत्र घ्यावा. त्याणें तर भ्रांतव्याचाचे पूर्वर्षि आपला पुत्र मेला तेवेळेस सांगितलें होतें किं, कोलापूरकरसंभाजीयास जर संतती होई लागली तर मी त्यास आपल्या गादीचा अधिपती करीन. मग संभाजीला पुत्र झाला नाहीं, स्मरण बिचार ठरला किं, मालोजीचा बंधू शहाजीचा चुलता होता, त्याचा कोणी वंश्य घ्यावा. मग त्याचा शोध बहुत केला परंतु तो कोणास सांपडेना. त्यावर शाहूनें महादाजीपंत पुरंदर्या, व गोविंदराव चिदणीस, यांस सांगितलें किं, हातीं नागबाई सातान्यास आहे तीणें आपला नातू दुसऱ्या शिवाजीचा पुत्र, तो सत्राशें वागंत आ-
पले

पले बापाचे पाठिमागे जन्मला; त्यास कुटेतरी लपवून ठेविला त्याचा शोध करून आणावा. तेव्हा ताराबाईस विचारिले, तिणें सांगितलें कि, शिवाजी मेलाला तेव्हा त्याची स्त्री भवानी बाई गरोदर होती; तिला पुत्र झाला मग शिवाजीचे पाठिमागे राजाराम राज्य करीत असतां त्याला कळलें तर तो त्या पुत्रास मारून टाकील यास्तव मी त्याला पन्हाळ्याहून काढून गुप्तपणें नेऊन तुळजापुरीं त्याचा मावशीचे स्वाधीन केला; तिणें तेथून वारशीस नेला, तेथेंही तो अप्रसिद्धपणेंच राहिला. तो अद्यापि आहे.

हें वर्तमान शाहूची थोरली बायको शिरक्यांची कन्या सकवारबाई नामें होती तिला कळलें, तेव्हां ती फार रुष्ट झाली; कांकि, तिची वासना अशी होती कि, कोणी एखादा लहानसा मूल नक्काधिपति निमित्तमात्र करून आपण सर्व कारभार चालवावा. तिणें ताराबाईची गोष्ट ऐकून त्याचा निवारणार्थ पत्र लिहिलें कि, हालीं ताराबाईचा नातू निघाला हाखोटा, त्यास तुझीं त्याचा निवारणास अनुकूल व्हाल तर मी तुमचें साहाय्य होईल तितकें करीन; आतांच मला यमाजी शिवदेव, व श्रीपतरावाचा पुत्र, जगजीवनराव प्रतिनिधी, व दमाजी गाइकवाड, हे अनुकूल आहेत. याशिवाय घाटमाथा व कोंकणांत शिवंदी ठेवावयास कारभारी लोक पाठविले आहेत. याप्रमाणें सकवारबाईनें बंदोबस्त केला, आणि आपला मनोरथ सिद्धीस जावया करितां त्याची प्रसिद्धी लोकांत नव्हावीसणून, ती नित्य बोलत असे कि, मी आपल्या धण्याचे बरोबर सती जाईन.

असें असतां बाळाजी बाजिराव, पंस्तीस हजार लश्कर बरोबर घेऊन साताच्यास आला. तो सकवारबाईचा मनसोबा जाणत असे, आणि ती त्यास मारेकरी घालून मारणार हेंही त्यास कळलें होतें; तथापि त्याणें तो द्वेष प्रसिद्ध नकेला. कांकि, ब्राह्मणाचें माहात्म्य फार वाढलें, तें अधिक नव्हावेंसें मराठ्यांचा मनांत आहे, अशी त्याचा चित्तांत शंका होती. यास्तव तो विचार करी कि, आपण सर्वसत्ता करावी कि, ताराबाईचा पक्ष स्वीकारावा; मग तसेंच केलें. सकवारबाईतर सारावेळ राजाजवळच असे कदाचित् ती जवळ नसल्यास तीचा पक्षाचे लोक कोणीतरी जवळ असत; तथापि बाळाजीनें राजाशीं एकांत करून त्यापासून सनद घेतली, कि, मराठ्यांचा सर्व राज्याचा कारभार पेशव्यानें करावा, आणि लोकांकांत राजाचा मान मात्र रक्षावा. ताराबाईचा नातू अधिपती करून, तोच त्यास पुढें संतती होईल तिच्या उत्तम रीतीनें सांभाळ करावा. याशिवाय त्या संदेत ठेव होता कि, कोलापुरसंस्थान संभाजीचें तें पृथक्.

त्यानंतर

नानतर लवकरच राजाचा काळ झाला. तेव्हासुद्धी साताच्यात बाळाजीचा स्वारांची दोळी धांवत धांवत येऊन, प्रतिनिधी व त्याचा मुताळिक या उभयतांचा पायांत विड्या घालून दोघास दोहों किल्ल्यावर दूर दूर ठेविले. तेवेळेस पेशव्याची शिबंदी साताच्या किल्ल्यावर चढली; आणि रामराजा ताराबाईचा नातू तो कोलापुराहून येत होता त्यास आपावयाकरितां कित्येक लोक सामोरे गेले. असें झालें तेव्हां सकवार बाई समजली किं, मीजें मनांत योजिलें तें लोकांत प्रसिद्ध झाले आतां तें कांहीं एक सिद्दीस जात नाहीं बाळाजीनें तर तीणें पहिल्यानें खटलें किं, मीं सती जाईन, त्या पासूनच मोठ्या मेहनतीनें तें लोकांत प्रसिद्ध केलें; कांकिं, तीचें मती जाणें त्यास असंत हितावह; यास्तव तिला तें आवश्यक पडावयाकरितां त्याणें तो उद्योग केला. मग शाहू मेल्यावर बाळाजीनें सकवार बाईला कपटानें विनंती पूर्वक आग्रहाचा निरोप पाठविला किं, मीं तुमचे आजेंत वागणारा इमानी चाकर असतां तुझीं कां सती जातां; आपण न जावें. असें तिला सांगोन तिचे भाऊ शिरके, कुबारजी त्यांस बोलाऊन सांगितलें किं, तुमची वहीण सती न गेली तर तुझीं व तुमचे जातीचे मगटे यांचा मान राहाणार नाहीं; त्यास तिणें तें अवश्य केलें पाहिजे, जर तुझीं करवाल तर तुझास कोंकणांत जहागीर देऊं, अशा छत्रिमें करून, बाळाजी बाजिराव पेशवा याणें आपली मसलत सिद्दीस नेली. ती सकवारबाई अशा अडचणी उत्पन्न करून सती घालविली. त्या पेशवां जर तिजकडे कांहीं अन्याय आहे असें मिय करून तिचा शिरछेद करविता तर लोकांत त्याचा पौरुषास एवढें दूषण न लागतें; जां शास्त्रजाण त्यांस हें यावत् वर्तमान ठाऊक आहे, ते हा केवळ अधर्मसा जाणून या कर्मास अश्लाघ्य मानितात.

मन सत्राशें पन्नासां पासून, मन सत्राशें छप्पन्न पर्यंत झाले-
लीं वर्तमानें मिळून, भाग सत्रावा.

अनुक्रमणिका.

पेशव्यानें रघुजी भोंसला व इतर सरदार बश केलें.

पुणें मराठे लोकांची राजधानी झाली.

पेशवा व सदाशिवराव भाऊ यांमध्ये कांहीं कलह उत्पन्न झाला.

रामचंद्र

रामचंद्रबाबा शेणवी याचा उद्भव.

पेशव्याने गाजीवदिन निजामउलमुल्कबाचा वडील पुत्र, याचा पक्ष अंगीकारिला, आणि फांशीस लोकांनी मुजाफर जंगाचा पक्ष धरून त्यास निजाम पदवी दिली.

मुजाफर जंगाचा मृत्यु, व सत्ताबतजंगास निजाम पदवीचा लाभ.

पेशवा गाजीवदिनाचा कामासाठी कृष्णपर्यंत गेला, परंतु ताराबाई व गाइकवाडाचा कृत्रिमामुळे माघारा आला.

राजाराम मोठ्या अडचणीने बंदीत पडला.

सत्ताबतजंग फांशीस लोकांचा आश्रय करून गांवें लुटित पुण्याकडे गेला.

रघुजी भोंसल्याने काय काय संपादन केलें तें प्रकरण.

मीरहबीब याचा मृत्यु.

दिह्लीकडील कांहीं वर्तमान व मराठे त्या कामांत शिरले तो विस्तार.

गाजीवदिन शिंदा व होळकर यांचा आश्रय करून दिह्लीहून दक्षिणस चालिला. तो आपली निजाम पदवी पावेल असें सिद्ध झालें असतां आपण मृत्यु पावला.

सत्ताबत जंग निजाम पदवी पावल्यावर त्याणें पेशव्यास काय काय दिलें तो प्रकार.

पेशव्याने कर्नाटकी स्थापरी केली.

पेशव्याने आपला भाऊ रघुनाथराव गुजराथेंत पाठविला तो तें कार्य करून हिंदु स्थानांत गेला.

रघुजी भोंसल्याचा मृत्यु व त्याचा चौघां पुत्रांची गोष्ट.

पेशवा व ताराबाई यांची समजूत झाली ती कथा.

दिह्लीकडचे कांहीं वर्तमान.

दिह्लीचा अमेदशाह पादशाह याचे गाजीवदिनाचा पुत्रानें डोंळे काढून त्यास कैदेत ठेविला, आणि जानदारशाह सणून पूर्वेचा बादशाह याचा नातू तत्काधिपती केला.

पेशव्याने आंग्र्यांचा मुल्क व व्यावयावियची इंग्रजांशीं कांहीं बोलणें करून तें काम डंगल्याचे पूर्वेच. त्याला सावनूर व्यावयाकरितां तिकडे जावयाचें अगत्य पडलें.

इंग्रजांची लढाऊ जाहाजे जाऊन सुवर्णदुर्ग किल्ला घेतला, तो मराठे यांस सोपविला.

मगढे याणीं ओं व्याचा सुलुख व किल्ले घेऊन विजयदुर्गास येरा पात ला असतां त्यांचे कुमकेस इंग्रजांची जहाजे जाऊन त्याहीं मगढे लोक आपल्या लोकांत नयेतां तो किल्ला घेतला.

मगढे लोक जाऊन त्याणीं साबनूर किल्ला घेतला.

भगजीस लोक यास दक्षिणेनून काठावयासाठीं पेशवा व सलाबतजंग याणीं मसकत केली, ती बरीच युक्ती पुढे मिडीस गेली नाहीं.

पुण्यामध्ये पेशवे, आणि मुंबईचे इंग्रज यांची समजूत झाली तो प्रकार.

भाग रत्नावा.

गाह्या मृत्यूचे अगोदर पेशव्यानें राजाचे नाव करून यज्ञवंत राव दाभाडे, व रघुजी भोंसले, व इतर जहागिरदार सरदार यास बोलाविले, तेसमयीं रघुजी भोंसले आणि जहागिरदार आले, परंतु दाभाडे व त्यांचा मुख्य सरदार दसाजी गडबड न आला. यां सर्वांस बोलावण्याचें कारण हेंच किं, यांत आपणाधिबर्षी कोणकोणाचीं मनें कसकशीं आहेत ते समजावे; व आपला जो कर्तव्यार्थ त्यास ते अनुकूल व्हावे. त्यांत रघुजी भोंसला तर आपली व्हड दशा व बाळाजीचा मारव्याची चढती, व आपणास प्रतिवर्षी बंगाल्यांत त्यांशीं करवयाची आवड, व नाशिरजंगाबरोबर आपला पुत्र दहादजार फौज घेऊन करनाटकांत गेला, त्या योगें स्वसामर्थ्याची न्यूनता; या सर्वप्रकारांनीं पेशव्यास प्रतिकूल होणें हीक नाहींसें समजून त्यास बडा झाला. परंतु त्याणें एकदां राजारामराजा यास भोसल्याचा वंश नव्हेसा मानिला, मग नागबाईचें व त्याचें एकताईं भोजन झालेंलें पाहून मानूं लागला. तेव्हां बाळाजी बाजिराव पेशवा याणे आपली मसकत मिडीस गेली ते व रघुजी भोंसला आपणास बडा झाला ते मसिद्दावाकरितां सातात्यांत ठेविला, आणि आपण पुण्यास गेला. तेसमयीं रघुजीस बोळिला किं, तूं दुसरे सर्व जहागिरदार घेऊन पुण्यास ये; मग राजा जे सांगितलेल्या यादीपेकीं राहिलेलीं सर्व कामें करूं. नंतर तो व्यापसाणें सर्वास जमा करून ते व आपण मिळून त्याजबळ गेले. त्यापासून पुणें मगढे लोक यांची मोठी राजधानी झाली. हे वर्तमान मनसबाजें पन्नासांत झालें.

वापकार बाळाजी बाजिराव पेशवा याचा मनोदयानुरूप सर्वे कार्ये झाल्याचे आनंदेंकरून तो पुढे नागबाई कांहीं गडबड करील किं, न करील

तें समजलाच नाहीं. ती सत्तर वर्षांची स्नातरी होती, तिणें रघुज आणि जातीची उंच अशा स्त्रीचा अपमान करणारा निःसंशय धोका पावेल सें समजावून त्यास सावध केला. तो प्रकार असा, सिंहगडीं तिचा भर्त्याचें थडें होतें, त्याचें दर्शन घ्यावयाचें मिय करून तेथें गेली. आणि पंत सचिव यास आपल्याकडे अनुकूल करून घेईन आपण स्वतः धनीपणा करावयाची मसलत योजिली. तेढां बाळाजीनें त्यास फार आग्रह करून पुण्यास बोलावून, तुझाला राज्यकारभारांतील बहुत कामें मिळतील सें सांगून महत्प्रयासें वश केला. आणि सांगितलें किं, माझा मसलतीप्रमाणें राजा रामाला वागवावा.

त्यास मयीं वराड व गोंडवण व बंगाला यांची सनद बाळाजीनें रघुजी भोंसल्यास दिली. या खेरीज प्रतिनिधीची जहागीर वराड प्रांताशीं, लागून होती तीही, रघुजीस दिली. यशवंतराव दाभाडे यांस गुजराथेचा निमो भाग दिला. राणोजीशिंदा त्यावेळेस मृत्यु पावला, त्याचा वडील पुत्र यास बापाचा अधिकार दिला. माळवा मुलुरव याची जमा दीड कोट रुपये वर्षास होत, त्यांतून चौन्याहान्तरलक्ष होळकारास दिले. आणि साडेपांसष्ट लक्ष शिंद्यास दिले. बाकी साडेदहालक्ष उरले, ते इतर जहागीरदार यांस वांटून दिले. त्यांत मुख्य आनंदराव पंवार हे सर्व पेशव्यास अनुकूल होते; यांपासून त्यास विपरीत भावाचें भय नसे, सरलश्वर पदवी सोमवंशीचे कुळांत होती ती घेऊन लिंबाजीनिंबाळकर यास दिली. हा सर्व बंदोबस्त राजाचे नावें झाला, परंतु लोकांत प्रसिद्ध होतें किं, हें कर्तव्य पेशव्याचें.

जगजीवनराव प्रतिनिधी पेशव्यानें कैद केला होता, तो सोडून त्या बरोबर यमाजी शिवदेवही सोडिला. तो सुटका पावल्यानंतर त्याणें पंढरपुराजवळ सांगोळा किल्ला आहे तेथें जाऊन बंद उत्पन्न केलें. मग सदाशिव चिमणाजीनें जाऊन त्यास जिंकिला. राजाराम सदाशिव चिमणाजी बरोबर सांगोळ्यास होता तेथें त्याणें असें पत्र दिलें किं, सर्व राज्याचा कारभार पेशव्यानें करावा; आणि आपणास सातान्या भोंवता थोडकासा मुलुरव खासगीकडे असावा; तें पेशव्यानें कबूल केलें परंतु राजाचा खासगीकडे किमपि न दिलें. तो विस्तार पुढें लिहिण्यांत येईल, त्यास मयीं राजारामराजा याबरोबर बंदोबस्ताकरितां पुष्कळ सैन्य देऊन सातान्यास पोहचविला.

इकडे पुण्यास पेशवा व त्याचा चुलत भाऊ, सदाशिवराव या उभयतां

तो नव्वे कोही कळत उरून होऊन त्या पेशव्याने आपल्यादितार्थ सादवणें
 जा जो नेम केला तो तो व्यर्थ होईलसा दिवूं लागला. त्या कळदाचे निमित्त
 असे, कोणी एक सावताचे वाडिपातांत आरवलीगांवचा कुळकर्णी, रामचंद्र
 बाबा गोगावी, त्याचें पहिलें नांव रामचंद्र मल्हार होतें, तो आपल्या कुळकर्णी
 पणाचा हिशेबांत कोही नव्वे पडलें स्मृणून नेष्टून पळोन मानाच्यास आला.
 त्यासच कचेवर बाबा अनीतकर याणें आपल्यें चाकरीस देविला, त्यानंतर
 त्यापासून त्याणें बाळाजीचा बापाचा आश्रय संपादिला होना, पुढें तो कार-
 कुनी वशिपाईगिरी या दोही कामांत निपुण असा पाहून त्यास बाजिरावा-
 नें शिंद्याचा दिवाण केला. मग गणोजी शिंदे सेव्यावर त्याचा पुत्र जयाश-
 शिंदे याचीही दिवाणगिरी आपण करवी स्मृणून सदाशिवराव भाऊ यांस
 कोही लांच दिला, परंतु त्या जयापाचें व याचें बेमनस्य असे आणि मल्हाररा-
 व होळकर त्या रामचंद्र बाबास प्रतिकुळ स्मृणून बाळाजीने त्यास दूर केला.
 तेव्हां सदाशिवरावानें रामचंद्रास आपला दिवाण केला, आणि त्याचें मस-
 ल्याने आपल्या बापाची पदवी मागूं लागला. ते मागणें बाळाजी मान्य
 करिता, काकिं, त्यावर महादाजी पंत पुरंदर्याचा मोठा उपकार होता त्यास
 दूर करून ती जागा सदाशिव भाऊला द्यावी लागली. अशा दळकटाकारणा-
 नें पुढें हेच मोठा वादला, मग सदाशिव भाऊ व होळकर आणि पेशवा व रा-
 मचंद्र यांची परस्पर बेमनस्यें पडण्याचें कारण तेंच. त्यामुळे तात्काळ पु-
 द्दसंग झाला असता, परंतु महादाजी पंत याचा उत्तमाचरणानें राहिला,
 तो प्रकार असा, सांगोळी किल्ला घेतल्यानंतर सदाशिवरावानें त्या बेमन-
 स्या संबंधें कोल्हापुरकर संभाजी याचा पक्ष धरिला, त्याणें त्यास आपला
 पेशवा करून त्यास पारगड व कळानिधी व चंद्रगढी हे तीन किल्ले आणि
 वर्षास पांच हजार रुपये उत्पन्न होत अशी जहागीर दिली, तेव्हां महादा-
 जी पंत पुरंदर्याने आपला अधिकार सोडून जागा रिकाना केला मग तो
 पेशव्याने सदाशिव भाऊस दिला. नंतर तो कोल्हापुरकराची चाकरी सो-
 डून पुण्यास येऊन बाळाजी बाजिरावाजवळ मुख्यत्वेन कारभार करूं ला-
 गला.

आहूचा नरणाचे पूर्वी नाशिरजंग निजामाचा दुसरा पुत्र याणें बा-
 पाचा अधिकार चालविला होता, तो नाशिरजंग कर्नाटकी मोठे सेव्य ये-
 ऊन चालिला. असें पूर्वी लिहिले आहे, त्यामध्ये राजीबदिन निजामाचा फ-
 डील पुत्र तो मल्हारराव होळकर याचा हारे आपल्यास स्वतः निजामपदवी
 प्राप्त क्रावी स्मृणून, पेशव्यास सहाय मागूं लागला. तेव्हां पेशवा याणें तो

गोष्ट मातून त्याविषयी दिव्हीचा वादगाढास पत्र लिहिलें, आणि आपणसें न्य बगेबर घेऊन ओरंगाबादेकडे गेला. तेव्हां ताराबाईची प्रसन्नता गव्वा-
वयासाठीं सिंहगड घेऊन त्याबद्दल तुंग, व तिकोना, हे दोन किण्वे पंत सर्चाव या-
स दिले. त्याखेरीज साताऱ्यातून आपले लोक काढून जे तेथचे पुरातन ग-
डकरी होते त्यांचे स्पर्धीन सातारा किल्ला करून, त्याहीं ताराबाईचे आजेंतवा
गावेसंकेले. त्यावेळेस राजाराम गजा याच्या किल्ल्याचा स्वर्च खेरीज करून,
स्वर्चास पांचष्ट लक्ष रुपये वर्षीस देऊन मोठ्या संमानानें सातार्या शहरांत
मोकळेपणें ठेविला होता.

त्याच समयी नाशिरजंग कर्नाटकांत गेला होता, त्याचा आश्रित राम-
दासनामें एक ब्राह्मण असे त्याचे द्वारें फांशीस लोकांचा रुपळे नामें कोणी ए-
क सुरूप त्यास होता, त्याणें त्या नाशिरजंगाचा लडकरींत वंगा उत्पन्न केला. त्या-
वंगा करण्यांत कोणी एक महंसदखान नामें पठाण, स्वर्पाचा नवाब होता, त्या-
णें गोळी घालून नाशिरजंगास मारून टाकिला. त्यानंतर फांशीस लोकांनीं
त्याचा भाऊ मुजाफरजंग यास त्या नाशिरजंगाचे जार्गी सत्ता असावी असें
केले, आणि त्यास बगेबर घेऊन हैदराबादेकडे आलिले, परंतु त्याणें तें पद
बहुत दिवस अनुभवावेसे न झालें; कांकि, नाशिरजंगास मारून जो अर्थका-
य तो झाला नाहीं सणून ते पठाण लोक पुनः कांहीं बंड करूं लागले, त्यांचा
परिपत्त्याकरितां मुजाफरजंग युद्ध करूं लागला, त्यांत तो जय पावला परंतु
त्या क्षणांतच मेला गेला. त्यानंतर त्याचा भाऊ सलाबतजंग यास त्याची जा-
गा मिळाली, असें सन सवाशें एकावन्नांत झालें. त्यानंतर तो सलाबतजंग,
फांशीस लोकांसहित हैदराबादेकडे जाऊं लागला, तेव्हां तो पेठाव्यानें कृष्णेचे
कांहीं गांठला. ते समयी युद्ध प्रसंग द्वावाच परंतु त्याच वेळेस साताऱ्यातून
असें कांहीं वर्तमान आलें किं, जेणें करून बाळाजी बाजिराव युद्ध न करितां स-
लाबतजंग याणें जो नह केला त्यासच मान्य होऊन मोठ्या तरेनें साताऱ्यास
निघाला.

तें वर्तमान असें, पेठावा ओरंगाबादेस आलिला तेव्हां ताराबाईनें असें
केलें किं, राजाराम याचें मन स्वतंत्र पणें वागावयाचें आहे किंवा नाहीं, तो गो-
ध केला त्यांत असें दिसूं लागलें किं, तो केवळ अयोग्य, मग तिणें त्यास सम-
जाविलें किं मी सहज विचारिलें; आणि त्याच समयी दमाजी गाडकवाड या-
स पत्र लिहिलें किं, सांप्रत तुझास कोण एथें प्रतिपंथी नाहीं, त्यास तुझील-
वकर घेऊन राजा व मराठे यांचें राज्य ब्राह्मचा हातचें सोडवावें, ही गोष्ट दमा-
जीनें मान्य केली आणि साताऱ्यास आलिला तो जवळ आलासा समजोन,

ताराबाईनें

ताराबाईनें राजास गहरांतून आपल्या जवळ सातात्यास बोलावून
 नेला; आणि त्याची नेट होतांच त्यास अत्यंत निमग्नता करून बोलिली, कि,
 अरे तू शिवाजीचा वंशज नसेस, मी आपला मूल गोंधळ्याचे घरी लपवून ठेवि-
 ला होता. त्याणें तो देवून आपला पुत्र दिला असेल; त्या तुला चौकरी न करि-
 तां मी एवढ्या पदावर बसवून, आतां परम पश्चात्ताप पावलों जो गोंधळ्याचा-
 योग तो शिवाजीचा वंशज मी केला, त्या पापाचें प्रायश्चित्त मला कृष्णचो-
 ढीं जाऊन केले पाहिजे. असें भाषण करून मग त्याला बंदीग दवून किल्ला-
 चा हवळदारास आजा केली कि, जे लोक यात्रे बरोबर आले आहेत त्यांवर
 बंदुकांचा मार करून घालवून द्या. आणि गहरांत कोंकणस्थ ब्राह्मणाचे जे
 पक्षी असतील त्यांचा बराबर तोफांचा मार चालेसा बेंत करून देवा. हे व-
 र्तमान त्रिविक्रपंत जास नानापुरंदर्या स्मरणत, तो व गोविंदरावचिठणीस, व
 इतर जे पेशव्याचे पक्षी सरदार सातात्यास होते त्यांस कळले; परंतु ते सम-
 जले कि, ही खातारी वेडी झाली स्मरणत ते प्रकरण त्यांहीं तुळ मानिलें. म-
 ग जेव्हां असें वर्तमान आलें कि, दमाजी गाडकवाड फौजेसहित सातात्या-
 स येतो, तेव्हां ते आपले सारे लोक जमा करून कृष्णचो-
 ढीं अरळें गांव
 आहे तेथें जाऊन उतरले. ती सेना बीस हजार भिकाऱ्या; मग दमाजी गाड-
 कवाड पंधरा हजार फौज घेऊन साल्प्याचा घाटानें आरक्याजवळ आला, ते-
 व्हां त्या उभयता लडकगंची गांठ पडतांच पेशव्याचे लोक त्यांवर जाऊन पडले,
 परंतु ते पडणें दिमर्तानें न झालें; आणि कांहींसे युद्ध करून त्रिबास मार्गे हटू-
 न गेले. दुसरे दिवशीं गाडकवाडाचे लोक त्यांवर पडून त्यांचा अगदीं मोड के-
 ल्यानंतर दमाजी सातात्यास जाऊन ताराबाईस नेटला तेव्हां ताराबाईनें सा-
 तात्याजवळचे कित्येक किल्ले हस्तगत केले, तिला प्रतिनिधी अनुकूल होता,
 हे वर्तमान ऐकून पेशव्याला मोठ्या खरेनें सातात्यास यावें लागलें. तो ये-
 ऊन पोहचल्याचे पूर्वार्थ नानापुरंदर्यानें गाडकवाडाचे फौजेची लढून त्यास
 सातार्याहून जोरखोऱ्यापर्यंत घालविला होता. मग त्या दमाजी गाडक-
 वाडानें असें पाहिलें कि, फौजेसहित पेशवा जवळ आला आणि प्रतिनिधी-
 नें बोलिल्याप्रमाणें साहाय्य न केले, यास्तव त्याणें पेशव्याशीं नहाचें बोलणें
 लाविलें; तेव्हां ते पेशव्यानें मान्य केलेसें दाखवून, त्या बोलण्याचा कामानि-
 मित्त दमाजीनें आपल्याजवळ उतरल्यावर मग पेशवा त्यास आपले हातीं पुरता सांपडला
 असा समजून त्याजवळ गुजगथे वावद जो पैका याबचाचा होता तो व गु-
 जगथेसंबंधी कित्येक जुडगुव मागूं लागला. ते समयी त्याणें उत्तर केले कि,

या कानास नी आंग्या धणी नहे. त्यानंतर पेशव्यानें गाडकवाडाची व दा-
भाड्याची सुलें माणसें तळेगांवीं होती त्यांस आज्ञा पाठवून केंद केली आ-
णि तेथून काढून लोहगड किल्ल्यास पाठविली. मग दमाजी गाडकवाड्या-
चा लश्करावर छापा घालून दमाजीस केंद करून पुण्यास पाठविला. त्या-
नंतर पेशवा आपणास ताराबाई वरा होऊन साताराकिल्ला हस्तगत क्रा-
वा स्मृण उद्योग करूं लागला परंतु ती ऐकेना, आणि सर्व मराठे लोकही
नाहीत किं, त्यतः कारभार संभाळावा हा अधिकार ताराबाईचाच; या शं-
केस्तव पेशव्यानें बलात्कारें करून तिला बाहेर न काढिली. असें संकट पेश-
व्यास प्राप्त झालें तथापि राजास केंद प्रथमच केला त्याचा दोष, त्याज-
कडे न आला हा एक त्यास लाभच झाला. जसा मोठा अपराधी चोरदि-
यास केंद न देवितान तसाच राजास राजा चास ताराबाईनें प्रतिबंधांत ठे-
विला, त्याचा पायांत किडीमात्र घातली नव्हती.

त्यानंतर बाळाजी गाजीवदिनार्जी कबुलात केल्याप्रमाणें औरंगा-
बादस चालिला, तो पुढें वाटेनें जाजा गाजीं सत्तावनजंगाची सत्ता होती.
त्याच्या जागची खंडणी घेत चालिला. त्यासमयीं सत्तावनजंग फ्रांशिसां-
चा सरदार मोठा लावध बसीनामा होता; त्याजबळ फ्रेंच सुलखीं गहाणारे
गोरे लोक शिपाई पांचगें होते, त्याशिवाय हिंदू शिपायी पळटणी लोकही
पांच हजार असत, त्याचें सत्तावनजंग यास बळ असे, यामुळे तो त्याचे
मसलतीनें वागे त्यावरून बाळाजी आपले सुलखीं उपद्रव करितो स्मृण
तो आपला सुलख न राखितो नराट्यांचे सुलखांत जाऊन दंगा करूं लागला
आणि ताराबाई व कोल्हापुरकर संभाजी चांही आपला पक्ष स्वीकारावासा
केला. हेवर्तमान समजून बाळाजीस चांही आश्चर्य वाटलें त्याणें येऊ-
न आपले चाळीस हजार लोख जमाकरून मोंगळांचे लश्करावर जाऊन,
आपल्या शतीप्रमाणें समूर नलढता त्यांस भोंवता घेरा घालून नानाप्रका-
रें उपद्रव देऊ लागला. परंतु त्या मोंगळांस फ्रांशिसांचें लश्कर व तोफा
यांचें बळ चांगलें होतें, त्यायोगें त्यांही तो उपद्रव न गणिता वाटेनें गांव
जाळीत पुण्याकडे चालिले. जेव्हां मराठे याणीं मोठ्या निकरनें सांवर
हत्ता केला. त्यासमयीं मोंगळांचा लश्कराचा नाश बळून झाला, परंतु फ्रां-
शिसांचा तोफांचे आश्चर्य करून ते वांचले. त्या लढाईंत कोण्टेरविवक
एकबुदी नामें मराठ्यांचा एक सरदार होता, त्याणें असा पराक्रम केला किं,
त्यादिवसा पासून तो पासरे नांव पावला, त्याचा पांड्याचे पायांत रुप्याचे
कडे असे. या प्रमाणें मराठे जय पावले तरी मोंगळांचें लश्कर भीमेचेकांहीं
कोरे

कोरेगावांपर्यंत पोहचले. तेथे सत्ताबतजंगयाशी पेडावा तडाचे बोलणे करून लागला, परंतु सत्ताबतजंगयाचा मुलखाचे काही वर्तमान आल्यामुळे पुन्हा तह न होता तो मराठ्यांचा उपद्रव सोडीत. साधारण जुनराकडे गेला. नंतर बसीचा सप्तकतीने तो पेशव्याने तडाचे बोलणे लाविले होते ते मान्य करून लष्कर सहित देवरावादेस चालिला. ते वर्तमान मन सत्राशी जावनांत घडले.

याप्रमाणे हिंदुमुलखाचे पश्चिमेस वर्तमान असतां. पूर्वेकडे रघुजीने आपला पुत्र कर्नाटकी गेला होता तो साधारण आल्यावर त्यास बंगाल्यांत त्यांश करावयास, आणि मीरहबीब याचे साहाय्यास पाठविला. त्या समर्थी अह्मीचेरदीखान निरुपाय होऊन कदाकदातांतील मुलुख इतरेकडे वात्सल्योपर्यंत मीरहबीबाचे श्वार्धान केला. परंतु लोकांत आपल्या मानाचा संरक्षणार्थ असें केले किं. मीरहबीब आपला इत्तक आहे. असें मन सत्राशी एकावनांत आले, तो मीरहबीब एवढ्या योग्यतेस येऊन तोच योग्यता त्याचा नाशाला कारण झाली; ते प्रकरण असें, रघुजीचा पुत्र जानोजी याशी व त्याशी परस्परें स्पर्धा उत्पन्न होऊन, जानोजीने यावर काही पैका खाल्ल्याचें निमित्त ठेवून त्या मीरहबीबास केदंत ठेविला. ते त्यास तो प्रतिबंध सोसेना म्हणून त्याजवळ जितके लोक होते तितक्यांसहित त्या चौकिदागंवर पडून मृत्यु पावला. अह्मीचेरदीखानाने रघुजीस कदाकदातांतील मुलुख दिला तेवेळेस बंगाला व बहाग यांचा चवथारीबदल वारा लक्ष रुपये घेतले; या थोडक्या घेण्याचें कारण असें, पेडावा व सत्ताबतजंग युद्ध करून लागले त्यांत आपला अर्थ साधावा असें मनांत आणून, बंगाल्यांत शिरून त्याणें किल्ला गावेलगड व नरनाला व माणिकगड हे तीन किल्ले घेतले, त्यानंतर मोंगलाचें लष्कर पुण्याकडे चालिले. असें वर्तमान ऐकून पैनगंगा व गोदावरी या दोहों नद्यां मध्या मुलखाची खंडणी घेऊन मोंगलाची ठाणी उघडून, जागोजागीं आपलीं ठाणीं बसविलीं.

आतां आधीं दिल्लीकडे काय काय वर्तमान झालें तो प्रकार ध्यानांत आला पाहिजे. आमेदशाह तेथचा तत्काधिपती झाल्यावर आफगाण लोकांच्या बादशाह पुनः दिल्लीस येऊं लागला. त्यास मध्येंच लाहोरचा अधिकायीने आपल्या मुलखाची खंडणी देऊन मार्गे फिरविला. त्यास मधीं दिल्लीमध्ये सफदरजंग नामें बजीर होता त्याचा मनांत आले किं. गेविले लोक मोठ्या योग्यतेस येऊन फार उत्तम झाले. आणि त्यांमध्ये तत्काधिपत्यादिधर्मा

तत्काधिपत्याविषयीं तिथे भाऊ, भांडतान तस्मान्न हा समय त्यांना जिंकावया-
स उत्तमग्या समजून तो लश्कर सहित निकडे आऊन त्याणें तो मुलुख घेत-
ला. आणि तेथे कोणी गक आपला हस्तक नेवळगई नामें कायत जाती-
चा ठेवून सायाग दिह्हीस गेला. मग रोहिल्याही मिळून त्या कायताला
मारून टाकिला. तेव्हा तो वजीर दुसऱ्यानें त्यांवर गेला परंतु जय न पाव-
ला. अशा अवस्थेंत त्याणें मल्हार राव होळकर व जयापाशिंदा व जा-
दांचा राजा गुरजमल्ल नामें होता तो, या इतक्यांस सहाय करून माल्या-
न रोहिले जिंकून तो मुलुख घेतला. आणि त्या साहाय्या बदल होळकर
व शिंदे यांस त्याच मुलखाचा बहुतेक भाग दिला. असें कार्य झालें ते
समयीं आफगाणाचा बादशाह दिह्हीकडे पुनः आला आणि लाहोर व
मुलतान मुलुख घेतला. तेव्हास दिह्हीचा बादशाहानें आपला वजी-
र सफदरजंग जवळ नव्हता यामुळे त्यास लवकर यावे स्मरून बोलाव-
लें, परंतु त्याचें घेणें होई तोंपर्यंत दम न धरितां शत्रूस लाहोर व मुलता-
न मुलुख दिला. मग तो वजीर आल्यावर बादशाहास समजलें किं, आ-
फगाणाचा बादशाह काढून घावयाकरितां वजिरानें मराठ्यांस बहुत दे-
ण्याची आगा दाखवून सहाय केले होते. त्याही त्या वजिराचा कामासा-
ठी रोहिल्यांसून पन्नासलक्ष रुपयांचा कबुलातीचें पत्र घेतलें आणि
त्यांचा मुलुख सोडिला. नंतर जेव्हां समजलें किं, आपण केलेला प्रयत्न
व्यर्थ गेला; तेव्हां तो सफदरजंग अशा अडचणींत पडला, किं मराठ्या-
नां बंदीस काय घावें, व त्यांस काम कोणतें सांगावें, तोंच पेशव्यांकडून
सलाबतजंगाचा जिंकावयाकरितां आपल्या पुढीकरणार्थ शिंदे व होळ-
कर यांस बोलावणें आलें. तेव्हां सफदरजंगानें पेशवे व गाजीवदीन यां-
चा तहामध्यें, गाजीवदिनास निजांपदवी घावयाची कबूल केली होती, तें
स्मरून त्या मराठ्यांवरगेवरच गाजीवदिनास पाठविला, आणि त्यांस अ-
सें सांगितलें किं, तुम्हीं गाजीवदिनाचा कार्याविषयीं पेशव्याचें साहा-
य्य करा.

इकडे औरंगाबादेत सलाबतजंग होता त्याणें असें पाहिलें किं,
आपला भाऊ गाजीवदिन पूर्णबळ झाला, आणि त्यास बद्दाणपुरचा सो-
गळही अनुकूल आहे. स्मरून त्या सलाबतजंगानें पेशव्यांशीं तहाचें
बोलणें लाविलें. त्यापूर्वीं पेशव्यानें गाजीवदिनाशीं बोली केली होती
किं, तुमची पदवी तुम्हास देवविली असतां वराडाचे पश्चिमेस तापीपा-
खून गोदावरीपर्यंत मुलुख तुम्हीं आसाळा घावा. त्यावरून त्यामवीस

आपआपकी योजिलेली कार्ये सिद्धीस जातीलसा भरोसा होता. परंतु काळा-
नुकूल्य नव्हते यास्तव गाजीवदीन त्यासहरोत निजमअल्लीच्या मानुश्रीक-
डे भोजनास गेला तिथे त्याला विय घातले तेणेकरून तो त्याच गरीब
मरण पावला.

यानंतर सलाबतजंग मराठ्यांस गाजीवदिनानें द्यावयाचे कबूल
केले होते तें नद्यावें अशी इलाकें लागला; परंतु त्यांचा सामर्थ्यापुढे
निरुपाय होऊन कबूल करिता आला कि, रघुजी भोंसल्यानें पैनगंगेचा
आलिकडचें आपले ठाणें उठविलें सणजे माझा भाव्यानें कगर केल्याप्रमा-
णें मी पेशव्यास देईन; मग तें रघुजीनें मान्य केले. नंतर सलाबतजंग
निर्वाधपणें निजामपदवी अनुभवूं लागला, आणि होळकर व शिंदे लष्कर
मुद्दो हिंदुस्थानांत गेले. नंतर पेशवा पुण्यास आला याप्रमाणें मनसबाशें
त्रेपन्नांत घडले.

पेशवा गाजीवदिनाचा कामाकरितां औरंगाबादेस गेला असता.
तारवाडींमराठे, वगमोग्री, मिळून पांच सहा हजार लोक ठेवून, बाई व सा-
ताग हे दोनही परगणे स्वसत्तात्मक केले. मग पेशवा पुण्यास आला ते-
व्हां त्याणें असा निश्चय केला कि, करनाटकीं त्यांशि घाल्यावी परंतु त्यास
तारवाडीचा बंदोबस्त आधीं करावा हें उत्तम वाटले. नंतर त्याणें साता-
यास मोठी फौज पाठविली, आणि तेथचा शिबंदीस बाहेरून अन्न न पोह-
चें सें करून किड्या घ्यावा असें केले. त्यासमयीं त्या किड्याचा हवालदार
र आनंदराव जाधव नासें होता. त्याणें असें पाहिलें कि, आता युद्ध करून
परिणाम ठीक नाही स्पष्ट विचार करिता आला कि, राजास काढून तारवा-
डीचा हद्दीबाहेर त्याचा हें वर्तमान तिला कळले तेव्हां तिणें तेथचा शिपा-
यांस आज्ञा देऊन, त्या हवालदाराचा शिरछेद केला.

यानंतर पेशवा तारवाडीकडील बंदोबस्ताचें काम तसेंच ठेवून, के-
नाटकांत गेला. तो तेथें पदिल्यापेक्षां न्यस्तपणें खंडणी घेऊन श्रीरंग
पट्टनाचाही खंड घेता आला. आणि किड्या हुळी औनोर, तो त्याणें यु-
द्ध करून स्वसत्तात्मक केला. मग मनसबाशें त्रेपन्नांत पर्जन्य काळाचा
सुमारे पेशवा पुण्यास आला पुढे पाउस काळ गेल्यावर तो गुजराथच्या
वयास उद्युक्त आला. तेव्हां त्याणें आपला भाऊ रघुनाथराव याजबरोबर
सेना देऊन गुजराथेंत पाठविला.

तेवेळेस दसाजी गाडकवाड पुण्यामध्ये बंदीत होता. त्यास सोडून
आपल्या कामांत व्यावा असा निश्चय करून पेशव्यानें त्याचीं तहाचे बो-
लणें

कणें लाविलें. त्यात असा नेम ठरला कि, गाडकवाडाने पहिलें देणें मराठी बाबद पंधरा लक्ष रुपये पेशव्यास द्यावे, आणि आपला गुजराथेंतील मुकु-
 गव्ही निसे घावा; त्या खेरीज दुसरा कांही मुकुख घेतला असता त्यासंब-
 धें जो लाभ होईल तोही अर्धा घावा. याशिवाय जेसमयीं स्वारीचें काम
 पडेल तेसमयीं दहा हजार फौज चाकरीस पाठवावी. यावेगळे दाभाडे
 सेनापती यांचे मुताळकी बाबद पांच लक्ष रुपये द्यावे; आणि जितका मु-
 कुख गुजराथेंत आपला भाग आहे त्याबद्दल पंचवीस हजार रुपये द्यावे.
 याशिवाय गुजराथेंत पेशव्याचे भागीं पेशव्यांस ठाणीं वसवावयाविषयीं
 सहाय द्यावे; आणि सातार्यांचा राजाचा प्रतिवर्षी कांही खर्चास द्यावे, अ-
 से कबूल करून दमाजी मुक्तता पावला. तो मग गुजराथेंत जाऊन, नवें
 लष्कर ठेवून पुढें पेशव्याचा भाऊ रघुनाथराव तिकडे गेला तेव्हां तो त्या-
 समिळून ते दोघे स्वस्थचित्तें मुळस्वार्थी खंडणी घेत चालिले. ते अनदा-
 वादेस पोहचले तेव्हां तेथचे किल्लेकरी चांगीं युद्ध करूं लागले; तो मो-
 ठा संग्राम होऊन शेवटीं त्या मोंगलांही किल्ला पेशव्यांस दिला, तथापि
 त्या किल्ल्यांत जवान मर्द नामें त्या मोंगलांचा मुख्य होता त्याचा शौर्येक-
 रून त्यास अमदावादेचे उत्तरेकडे कित्येक मुकुख मिळाला, त्यांत पदन
 व वरनगर व रादनपूर व दुसरेही कांही परगणे होते; परंतु पुढें दहा
 वर्षींनीं दमाजीनें त्यातील बहुतेक परगणे साधारें घेतले, त्या युद्धांत पेश-
 व्याकडचा नाराशंकर होता त्याचे स्वार्थीन बहुत आरब असत; तो त्या
 वेळेस आपल्या शौर्येकरून मोठी योग्यता पावला. याप्रमाणें सनस-
 राशें पंचावन्नांत गुजराथची राजधानी अमदावाद मगठ्यांचे हातीं पु-
 र्तेपणें लागली. तेथें पेशव्यानें श्रीपतराव नामें आपला हस्तक ठेवि-
 ला, आणि असा नेम ठरला कि, तो सर्व वसूल पेशवा व गाडकवाडया
 उभयतांही समसमान वांटून घ्यावा; आणि त्या किल्ल्याचा एका दरवा-
 जावर मात्र गाडकवाडाचे शिपाई ठेवून वर्कड सर्वजागीं पेशव्याचे लोक
 ठेविले. असा बंदोबस्त झाल्यानंतर रघुनाथराव व दमाजी बडोद्यास जा-
 ऊन एकमेकांच्या परम स्तकार करून मग ते दोघे परस्परेणें वियोग पावले
 तो प्रकार असा रघुनाथराव आपल्या बगेवर दत्ताजी शिंदे यास घेऊन हिं-
 दुस्थानांत गेला आणि दमाजी बडोद्यासच राहिला. पेशवा हिंदुस्थानां-
 त गेल्यावर मल्हारराव होळकराचा पुत्र खंडेराव होळकर त्यास मिळा-
 ला मग ते दोघे तिकून अजमीर प्रांतांत पसरले, आणि तेथें लुटालुटक-

+ नागेशंकरानें त्या पूर्वीं ग्वान देजाम नाळतांब किल्ला बांधिला होता.

रून चौथे व सरदेशमूर्खी घेतली. आणि जवू व मित्र समान मावून जेथेजेथे सांपडे तेथे तेथची खंडणी घेत चालिले. तेव्हा जादलोक घांसही खंडणीघावी लागली, परंतु ते युद्धावांचून देडनात. त्यांचा किल्ला कुंभेर तेथचे लढाईत खंडेगव होळकर मृत्यु पावला. नंतर सन सत्राशे चौपन्नांतर रघुनाथ राव पुण्यास आला.

असे पश्चिमेकडे वर्तमान होत असता पूर्वेकडे सन सत्राशे चौपन्नांतर रघुजी भोंसला कैलासवासी झाला. त्याचे चौघे पुत्र एकाचें नांव जानोजी, एक साबाजी एक सुधोजी आणि एक विंबाजी, त्यांत दोघे बडील जानोजी व साबाजी ते धाकट्या बायकोचे मूल; आणि दुसरे जे सुधोजी व विंबाजी लहान होते ते थोल्या बायकोचे. रघुजीने आपल्या मरणाचे वेळेस त्या चौघां पुत्रांस आपले जवळ जमा करून, चौघांस दौलत व सुलुख वांटून देऊन त्यांत बडील जानोजी तो मुख्य करून त्यास सेनासाहेब सुभा पदवी, पेशव्यानें घावी असें केले; आणि उपदेश केला किं तुम्हां चौघांत कलह नसावा, आणि आपल्ये मराठ्ये जातींत कोणी भांडूं लागले तर तो कज्जा तुमसा उद्योग तुम्हीं करावा, व सर्वाही एकचित्त असून राज्य करावें हेंच श्रेयस्कर होईल. त्यांत विभाग नकावे. असें त्याणें सांगितलें होतें परंतु सर्व जनास विदित आहे किं, जसे अनुभवानें प्राणी सावध होतात. तसे केवळ उपदेशानें सावध होत नाहींत, याचें उदाहरण हेंच किं, रघुजीचा मृत्यूनंतर एकाच महिन्यानें जानोजीस कलहासुळें असें अगत्य पडलें किं, सुधोजीला बलात्कारेंकरून आपल्या आजेंत वागवावा.

यानंतर जानोजी पुण्याकडे आपली सेनासाहेब सुभा पदवी संपादन करावयास निघाला. तो जवळ आला असें वर्तमान साताच्यांमध्ये तारावाईला कळतांच, तिणें पेशव्याचें अभय पत्र घेऊन, राजाराम राजा यास किल्ल्यांत बाबुराव जाधव याचे स्वार्थीन ठेवून आपण निघोन पुण्यास आली. तिजबरोबर जानोजीचा भाऊ विंबाजी भोंसला होता. त्याणें तिचा पक्ष स्वीकारिला असे. आणि तिचें माहेर मोहितेकूळ त्यांचा कोणा सोयऱ्या धायऱ्याचा कन्येजीं विवाह केला होता. ती तारावाई पुण्यास येऊन पोहचली तेव्हां पेशव्यानें तिचा असा संमान केला किं, त्याणें जें जें समजाविलें तें तें तिणें संतोषेंकरून मान्य केलें. परंतु प्रथम तिणें जेजोरीचा खंडोबा जवळ पेशव्यास नेऊन कृत्रिम करणार नाहीं अशी शपथ करविली ते समयी पेशव्यानेंही कबूल करविलें तारावाई कडून, कीं, बाबुराव जाधव यास दूर करावा; त्या पेशव्यानें तारावाईला पक्की जाणली कीं, ही विपरीतकरीअ-

हे. त्या तिचा स्वभावापासून त्याणें आपला अर्थ साधिला, तो असा. त्याचे मनांत होतें कीं, राजागम राजा बंदीतून सुटून ये यास्तव तो पेशवा नागबाईजवळ त्या राजासोबतचा मुक्ततेविषयी वारंवार विनंती करीत असे. ती तिणें कधींही अंगीकारिली नाहीं.

जानोजी भोंसला याणें सरकारांत राजाचा स्वर्गीकडे नऊ लक्षरुपये प्रतिवर्षी द्यावे व जासमर्फी आज्ञा होईल त्यासमर्फी दहा हजार फौज चा करीस पाठवावयाची कबूल करून आपली सेनासाहेब स्वभाषदयी मिळवून माथारा बगडात गेला. त्याचा भाऊ बिबाजी तोही त्याचे बरोबरच होता. तो जानोजी माथारा जाताना मोगल व मराठे यांचा मुळखातून गावोगाव घांस टाणा घेत आहिला. तेणेकरून सत्तावतजंग त्यावर रुढ झाला. त्यावरून जानोजी त्याचा मुळख लुटून आगला. तेव्हां सत्तावतजंगानें आपला एक सरदार बरोबर थोडकीशी फौज देऊन मराठ्यांवर पाठविला. त्या जी व जानोजीजीं युद्ध होऊन जानोजी भोंसला पराभव पावला. तो मागे हटून नागपुरापर्यंत गेला. आणि त्याचा दिवाण कैदेत सांपडला. त्या जानोजीनें जी लूट पहिली जमा केली होती ती नागपुराकडे जाताना त्यास बहुतेक माथारी द्यावी लागली. नंतर तो जानोजी भोंसला नागपुरी आश्रय पावला.

इकडे दिल्लीमध्ये कारमारी लोकांत वैमनस्ये पडल्यामुळे मराठ्यांस मध्यलपणें त्यांत शिरवयाची संधि सापडली. गाजीवदिन मृत्यु पावल्यावर त्याचा पुत्र मीरजाबुद्दिन याणें आपणाविषयीं वजिरास मोह उत्पन्न करावयासाठीं आपल्या बापाचा ओकेकरून अत्यंत व्याकुळपणा दाखविला तेणेकरून त्या वजिरास त्याची दया आली, त्या यांणे तो आपल्या बापाचें गाजीवदिन नाम पद आणि त्याचा अधिकार अमीर उलुमुग नामें होता तो मिळविला. नंतर तो आपला परम उपकारकर्ता असा जो वजीर त्याचा नाशा विषयीं उद्युक्त झाला. आणि त्याची वजिरीही आपल्या आतेचा भर्ता यास देवविली. तेव्हां तो पहिला वजीर व बादशाह यांजीं युद्ध होऊ लागलें, तें सहा महिने पर्यंत दिल्लीचा आसमंतात होत होतें, शेवटीं त्यास कंटाळा येऊन, तो वजीर तें युद्ध टाकून आपलें पहिलें ठिकाण लखनऊ तेथें जाऊन राहिला. त्याचे पूर्वी मीरजाबुद्दिन बळेंच त्या कुडांत शिरला होता; त्याणें आपल्या कुमकेस मल्हारराव होळकर व जयापाशिंदे यांस बोलाविले. परंतु ते आल्याचे पूर्वीच तो वजीर युद्ध सोडून गेला; मग ते होळकर व शिंदे आल्यावर त्यानां बरोबर येऊन वजिराचा पक्षपाती गुरजम

तु याचा पारिपत्यास गेला. तेव्हां सुरजमल्ल आपल्या किट्यात शिरून
 युद्ध करून लागला. तेव्हास शाबूदिनाने बादशाहाजवळ तोफाविषयी वि-
 नंती केली. तेसमयी बादशाहासत्या नव्या बजिरीचे सांगणे पडले की हा शा-
 बूदिन सर्व सानर्थ्य आपणासच असावे असे इच्छितो, अशा पुरुषास अनु-
 कूल होणे होऊ नये. त्याचसुद्धा बादशाह याणे तोफा न दिल्या, आणि ते-
 च समयी त्या सुरजमल्लानेही बादशाहास शरणागतासारखे विनंती-
 पत्र पाठविले. तेणेकरून तो बादशाह ना शाबूदिन व सगळे यांचा निवा-
 रणार्थ फौजेसहित निघाला. हे वर्तमान सन्धार गव होळकरास कळ-
 तांच त्याणे शाबूदिन व जबाब्या शिंदे हे केवळ अत्यसारसे मानून त्यास
 नविचारितां तो एकाएकी बादशाहाचा सैन्यावर जाऊन पडला, तेसमयी
 बादशाह गावध नक्षता, आणि तोतर बाण दावून लागला. तेव्हां ते एक
 भयभीत होव्याते पळून लागले. तेव्हास होळकराला त्या लष्कराची ल-
 द सापडली. नंतर तो होळकर दिव्दीस गेला, तेसमयी शाबूदिनाने
 बादशाहापाशीं आपणास बजिरी मिळवून आपल्या आतेचा भती जो
 होता त्यास पदच्युत केला. त्यानंतर त्याणे तो आमेदशाह बादशाह
 याचे जागी पूर्व्या जहानदार बादशाह याचा नातू त्याचे दुसरे अलंगी-
 र असे नाव देवून सन सत्रां चोपन्तांत पांचव्या मे महिन्यात तो तत्का-
 धिपती केला. तेचसमयी त्या पहिल्या आमेदशाह बादशाहाचे होळे का-
 दून त्यास बंदीत देविला. तेच संधीत पहिला बजीर सफदरजंग मरण
 पावला. त्याचा पुत्र सुजाउदबला तो आपल्या बापाचे जागी उदघाताचा
 अधिकारी झाला.

पेशवा स्वभावेकरून धिमा असे. आणि दुसरीस कामें संपवून
 आपण स्वस्त असावे यांत त्याची आवड होती. त्याणे आपला भाऊ
 रघुनाथराव यास लष्कराचे काम सांगितले. आणि सदाशिवचिमणा-
 जी आपला चुलत भाऊ तो सुलखाचा बंदोबस्तास नेमिला. त्याणे रा-
 मचंद्रबाबा शेणवी याणे ठरविल्या प्रकारें तो बंदोबस्त रक्षिला. मग
 तो रामचंद्र सैन्यावरही सदाशिवचिमणाजीने त्या शेणव्याने लढा-
 पिलेले जे सारी होते ते आणि दुसरेही कांहीं उत्तम प्रकारचे नवे नवे
 नेम केले. तेणेकरून सजा बहुतदिवसपर्यंत लुटाळट किंवा दुसरा
 कांहीं दंगा नहोतां सुरव पावली.

तो पेशवा करतादकावून आल्यावर एक वर्षपर्यंत पुण्यांत हो-
 ता. तेव्हा त्याणे आज्याचा सुखी घ्यावयाविषयी इंग्रेंजांशी कुमके
 नाही

साठी कांहीं बाळण लाविले होते मग सन सत्राशें पंचावन्नांत पर्जन्यकाळ गेल्यावर तो पेशवा आपले जें कोंकणांत लश्कर होते ते वाढवून आग्यावर जावयास तयार झाला; इतक्यांत करनाटकी कांहीं बंडुत्पन्न झाले ते मोडावयास त्याला आधी तिकडे जावें लागले. त्या बंडाचें सृष्ट असें, मळावत जंगाजवळ हिंदी पळटनें होती. त्यांस पूर्वी हैदराबादेत निरोप दिल्या; नंतर त्यांचा मुख्य सरदार मुजाफिरखान नांम होता. त्याणें ते लोक आपण पेशव्याचे चाकरीस ठेविले; मग तो सरदार करनाटकांत गेल्यावर कांहीं रुसव्यामुळे पेशव्याचा पक्ष सोडून सावनुरचा नवाबाची चाकरी धरिली. तेसमयीं पेशव्यानें त्या नवाबास तो आपला सरदार मागीतला; त्याला घुटी व सोडुरचे घोरपडे मराठे लोक यांचें साहाय्य असे तेणें करून तो धीटपणें सरदारास पेशव्याचे त्याधीन करीता. त्यासाठीं पेशवा याणें, आपलें मोठें लश्कर जमा करून, जानोजी भोंसत्याचे दहा हजार स्वोरब लावून आपण, छणोपलिकडे जाऊन बागलकोट घेतला. तेथून पुढें सावनुरास जावयाकरितां हैदराबादेस वकील पाठवून, त्यांस तुझाला व आझाला या सावनुर संबंधें धक्का समान वसेल; असें समजावून त्या तत्काधिपतीचीही कुमक घेतली. मग ती व आपली सेना एकत्र करून पुढें जाऊन सावनुरास घेरा घातला.

इकडे कोंकणचे आंग्रे प्रकरणीं पेशव्यांहीं इंग्रेजांहीं कांहीं बोलणें लाविलें होते तो प्रकार असा; तुळाजी आंग्यानें आपला सावत्र भाउ संभाजी आंग्या तो मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलुग्व, बाणकोट, व सावंताची बाडी यांमध्ये होता, तो आपण बहिवादीत असे; आणि समुद्रांत स्वतंत्रतेनें चांचेपणाही करीत होता. तो अनर्थ शमवावयाकरितां सन सत्राशें पंचावन्नांत बाळाजी बाजिगव पेशवा व इंग्रेज या दोघांमध्ये असें ठरलें कीं, पेशव्यांचीं सारीं लढाऊ गलबतें इंग्रेजांहीं आपल्याकडे घेऊन आपलीं जहाजे एक चव्वेचाकिसां तोफांचें, व एक सोळां तोफांचें, व दोन गरनाळांचीं जहाजे, इतक्यांसहित जाऊन, आंग्याचे समुद्रकांठचे किळे घ्यावे. असा बेत झाल्यावर मार्च महिन्याचे सविसाव्या तारिखेस त्या कामाविषयीं इंग्रेजांचीं जहाजे निघालीं; परंतु पेशव्यांचा गलबतांस कांहीं निमित्तें करून यावयास उशीर लागला. त्या योगें आंग्याचीं लढाऊ जहाजे सुवर्णदुर्गाजवळ होती तीं इंग्रेजांचा हातीं न लागली. त्यानां तीं पळवावयास अवसर सांपडला. मग इंग्रेजांचा मुख्य सरदार कामादोरजेम्स नांम होता तो जयगड पर्यंत त्याचे पाठीस लागला. नंतर

तर त्यास ते कांदीं नरोपडतां तो माघार घेऊन, एथेलाचे चवथे नारिनेस त्याणे सुवर्णदुर्ग घ्यावयाचा उद्योग आरंभिला. तो प्रकार असा. किह्याचा तडाजवळ त्याणे आपली जहाजे नेऊन नागर केले. नंतर चवथे दिवशीं जीजिग सुवर्णदुर्ग व त्याजवळचे खुसकीवरील किहू ते त्याचा स्वाधीन झाले. पेशव्यांची गळवतें मागून आली ती त्या किह्यांतील तोंकांचे मागिगीरवालीं पोंढ्यांची नाहींत, त्या जहाजांवरील शिवंदीचा मुख्य नागेपंत नामें होता, त्याणे कित्येक वेळा परमशौर्यें करून खुसकीवर युद्धें केलीं होती; परंतु तो समुद्रांत युद्ध करावयावियरीं केवळ नित्रा असे. ते समरी पजन्य काळासुळे विजयदुर्ग घ्यावयास अवसर होइना; तेव्हां इंग्रजांनीं सुवर्णदुर्ग किह्या पेशव्याकडील कोंकणा सरसुभेदार याचा स्वाधीन करून आपलीं जहाजे घेऊन माघारे मुंबईस आले या कामाचा बोलण्यामध्ये असें ठरले होते किं, बाणकोट व त्या बाणकोटचा खाडीचे कांदरीं पांच गांवे पेशव्यांनीं इंग्रजास द्यावी; तीं पजन्यकाळ गेल्यानंतर त्यांहीं त्याचे स्वाधीन केलीं. मग दुसरे वर्षीं विलायतें हून वाढगाहाचीं कित्येक मोठीं मोठीं जहाजे मुंबईस येऊन, तीं व दुसरीं मुंबईसंबंधीं लढाऊ जहाजे मिळून चौदा जहाजे विजयदुर्ग घ्यावयास रवाना झालीं. त्यांवर आठशें विलायती लोक, व एक हजार हिंदू पलटनी लोक चढले होते; तीं जहाजे विजयदुर्गास मग्न जात तीं पर्यंत मराठ्यांही आंध्याचे दुसरे कोंकणचे किहू होते ते घेतले; आणि विजयदुर्गासही घेग घालून, इंग्रजी कुमकेची वाट पहात होते; इतक्यांत तीं गळवतें जवळ येतांच त्या किह्यांत तुळाजी आंध्या होता, तो मराठ्यांचा लश्करांत जाऊन, इंग्रजांखेरीज मराठ्यांशीं मात्र तहाचे बोलणे करूं लागला. त्या तहास पेशव्यांचे लोक अनुकूल होऊन त्या किह्यांत बहुत द्रव्य होते तो सर्व लाभ आपणास घ्यावयावियरीं इंग्रजांची कुमक नयेतां, त्यांस युक्तीनें माघारे लावावयास उद्युक्त झाले. हे सर्व वर्तमान इंग्रजांचा त्या सरदारस कळले, त्याणे तात्काळ समुद्रांतून किहूकरांशीं युद्ध आरंभिलें, आणि आपले शिपायी लोक कांहीं उतरून पेशव्यांचें लश्कर व किह्या या दोहोंमध्ये आपले ठाणे बसवून, किह्या खुसकीवरून व समुद्रांतून आपण वेढला. आणि त्या किह्यावर बहुत द्रव्य आहे त्यांत आपली कांदीं बांदणी असावी स्मरून मराठ्यांकडील रामाजी पंत नामें तेथे कोणी मुख्य होता, त्याणे आपले थोडेक तरी लोक किह्यांत जावे यासाठीं कार उद्योग केला; त्यांत इंग्रजांचा कोणी चौकीचा बंदोबस्त राखणारा सरदार होता त्यास युक्तीनें आमचे कांदीं लोक आंत जाई दिले असतां, तुझास मुंबईहून ऐजीं हजार रुपयांची हुंडी देऊं असें गुप्त सांगितले,

कें असा लांच देत असतां तो गेकेना. इतके होऊन शेथटीं तो किछा इंग्रेजांचे अर्धीन झाला. त्यांत मराठ्यांचें माणूस कोणीही गेलें नाहीं, त्यावरून इंग्रेजांचा सरदारांनीं तेथें द्रव्य दहा लक्ष होतें. त्यापैकीं मराठ्यांस किमपिनदेता त्या लोकांहीं आपणांत वाटून घेतलें. असें झाल्यावर मुंबईचा मुख्य इंग्रेज होता. त्याणें विजयदुर्ग किछा फार सुद्धसा जाणून तो आपणाकडे घ्यावा आणि मराठ्यांस वाणकोट द्यावा असें केलें. या कृत्रिमाविषयीं पेशव्यानें इंग्रेजांचा मुख्य बादशाह याजवळ, आणि मद्रासचा मुख्य इंग्रेजांचा कारभारी साहेब होता त्याज पाशीं फिर्याद केली. त्यावरून दोहीकडचें लिहिलें मुंबईचा मुख्यास आलें, तेव्हां त्याणें मराठेही तद्दामध्यें जोनेन ठरला त्या प्रमाणें वागले नाहींत असें समजावून, त्यावेळेस तें प्रकरण तसेंच रक्षिलें.

करनाटकांत सलाबतजंगाचें लश्कर व मराठे लोक मिळून सावनूर किछा बहुधा फ्रांशिसांचा तोफा चालवायाचा कोश ल्येंकरून घेतला. आणि दुसराही त्याचा सुलुख घेऊन त्या नवावाशीं त्यांहीं स्नेह केला. तेव्हां जानिमित्त इतका कलह झाला तो मुजाफरखान पुनः सलाबतजंगाचे चाकरीस राहिला. असा सलाबतजंगाशीं आणि पेशव्याशीं स्नेह पडला, त्याचें कारण हेंच दिसतें किं. फ्रांशीसलोक मोठ्या योग्यतेस आले. ते सर्व कांहीं आपल्या सन्तेंत घेतील अशा शंकेनें त्यांस काढून घाबेसें त्यांचा मनांत होतें. त्यावरून ते सावनूर स्थान त्यांचे हातीं घेतांच फ्रांशिसांचा मुख्य बसी नामें साहेब होता, त्याला सलाबतजंगानें सांगीतलें कीं. आतां आस्मास तुमचें प्रयोजन नाहीं; तुझीं आमचे मर्यादेबाहेर आशीं तुझास सुलुख दिला आहे तिकडे जा. असा निरोप झाला त्यावेळेस बसीजवळ त्याचा जातीचे फ्रांशीस घोडे स्वार् दोनशें, व पायदळ सहाशें, याशिवाय पांच हजार पलटणी हिंदुलोक व उत्तम सरंजाम युक्त त्याचा सेने प्रमाणें त्यास पुरतशा तोफा होत्या; असें त्याचें सामर्थ्य असतां तो बसी समजला कीं, हे मला काढून घावयास मिळाले आहेत. आणि जर मी त्यावेळेस यांची आज्ञा न मानवी तर, मुजाफरखान याजकडे आहे, त्याचे व आपले हिंदी पलटनाचे शिपायी लोक यांचें इष्टत्व आहे; यास्तव निःशंक युद्ध होणार नाहीं, त्यास हेंच उत्तम कीं, आपल्ये मर्यादेत जातो, असें दारबखून, हैदराबादस जाऊन तेथें

+ सन सत्राशें पन्नासांत बसीला लश्करखर्चास दक्षिणेचे पूर्वेकडे समुद्राचे कांठीं राजमंड्री शहर, व शिकेकोळ, व पछोर, इतका सुलुख सलाबतजंग याणें दिला होता.

आपला बंदोबस्त चांगला करवा आणि आपल्या मुख्य ठिकाणाची कुमक आणावी. नंतर मागे उलटावे. असें मनांत आणून तो ते सांगणें अवश्य मानून मोठ्या व्यरेनें जाऊन हेंदरावादेस पोहचला. तेथें चांगली बंदोबस्ताची जागा पाहून आपण त्या आपल्या लोकांसहित त्यांत राहून युद्धाची तयारी करूं लागला. आणि तेथें सलाबतजंगाकडचे मुख्य सरदार रामचंद्र जाधव व जानोजी निंबाळकर होते ते वडा केले. इतक्यांत मासुली पटनाहून त्याची कुमकही येऊन पोहचली. त्यानंतर त्याचा असा बंदोबस्त झालेला जाणून, सलाबतजंग त्यास दूर करवयाची समकत दाकून त्याशीं स्नेह रक्षिता झाला. मग तो वसी सलाबतजंगाजवळचा कारभार्यांत पहिल्यापेक्षां मान्यता पावोन त्याणें मुजाफरखानाला सलाबतजंगाचे चाकरी दत्त काढिला. मग त्या मुजाफरखानानें पुण्यास जाउन पेशव्यास बहुत आर्जे वून कबूल केलें कीं, इतःपर क्वचिं न करीतां इन्नानीपणें चाकरी करीन. त्यावरून तो पेशव्यानें आपणापाशीं रक्षित्वा, परंतु सदाशिवचिमणाजी याचा मनास ती गोष्ट आली नाहीं.

पेशवा कर्नाटकांतून जुलाईचे विसाव्ये तारिखेस पुण्यांत आला; नंतर त्याणें सुंबेंचा अधिकारी बोंचेर साहेब त्याला बहुत स्नेहयुक्त पत्र लिहून, त्यांत असें समजाविलें कीं, आह्मी पुण्यास आलों, आतां पूर्वील कामांपेकीं कांहीं बंदोबस्त राहिला आहे तो आपला कोणी साहेब एथें आला सगजे त्याचे विद्यमानें केला जाईल. त्यावरून बैफील नामें व स्पेनसर नामें दोघे साहेब सुंबईहून गेले; ते पुण्यांत पेशवा व रघुनाथराव व सदाशिवचिमणाजी यांस भेटले. मग अकटोबराचे वाराव्ये तारिखेस असा निश्चय ठरला कीं इंग्रजांनीं विजयदुर्ग पेशव्यांस द्यावा; आणि पेशव्यांनीं इंग्रजांस बाणकोट व त्याजवळचे ग्वाडीचा काठचे दहा गांव द्यावे, यारवेरीज आमचें कांहीं मागणें सरकार कंपनी वहादुराकडे राहिलें नाहीं. असें लिहून द्यावें याप्रमाणें तीं सर्वकामें उलगडून ते दोघे साहेब माघारे सुंबईस आले.

सन सत्राशें छप्पनापासून सन सत्राशें साठपर्यंत झालेलीं वर्त-
नानें मिळून भाग अठरावा.

अनुक्रमणिका.

रघुनाथराव लडकसुद्धां हिंदुस्थानांत स्वारीस गेला. व पेशवा कर्ना-
टकांत जाऊन श्रीरंगपट्टणचा खंड घेतला.

खडापाजवळचे लडाईचा प्रकार.

क्षेसुरचा सरदार हेंदर अह्मी याचा उत्कर्ष.

हेंदराबादचे दरबारीं कांहीं आभ्यंतरीय कृत्रिम झालें. तें व त्याचा शे-
वट.

इंग्रेज लोकानीं सुरत घेतली तें प्रकरण.

पुनः मराठे याणीं कर्नाटकांत संचार केल्या तो व हेंदराबादचे कांहीं
विशेष वर्तमान.

सदाशिवरावाचा स्वभावाचें निरूपण.

त्या सदाशिवरावास मारेंकरी घातला असतां तो वांचला तें प्रक-
रण.

आमेद नगर मराठ्यांहीं कृत्रिमेंकरून घेतलें.

सदाशिवगवसेनेचें मुख्यत्व पावोन रघुनाथराव कारभार करूं लाग-
ला. तो प्रकार.

दक्षिणेंत मराठेव मोंगळ यांशीं युद्ध होऊन मराठ्यांस काय लाभ
झाला तो पर्याय.

भाग अठरावा.

सन सत्राशें छप्पनाचा पर्जन्यकाळ गेल्यावर. पेशव्यानें आपला भा-
ऊ रघुनाथराव याजबरोबर फौज देऊन त्याची दिवाणगिरी सरवारामवाप्-
ला सांगून हिंदुस्थानांत पाठविला. आणि आपण मोठें सैन्य जमा करून.
कर्नाटकास चालिला. तो सन सत्राशें सत्तावन्नांत अकस्मात श्रीरंगपट्ट-
णचे किड्याजवळ प्रकट होऊन. आमचा बाकी खंड राहिला असें निमित्त
करून अमर्याद पैसा मागूं लागला. तो तिकडे जात असतां खर्चाचा न-
वाव खेरीज करून कृष्णाचा दक्षिणकांठचे नवाब त्याला अनुकूल झाले.
आणि योरपडाही सहा हजार स्वार्गनिशीं येऊन त्यास मिळाला. नजी
राजानां सें क्षेसुरचा राजाचा दिवाण तो वळेंच श्रीरंगपट्टणचा अधिकार.

आपण

आपण चालवीन होता; त्याणें तें पेशव्याचें मागणें पदिल्यानें मान्य केलें नाहीं; परंतु तोफांचा मारापुढें निरुपाय होऊन, आर्जवानें त्याहीं बोद्धून, तें देणें फार हलकें ठरवून तात्काळ नगद पांच लक्ष रुपये दिले, बाकी ऐवज जमा होई तोपर्यंत त्यांहीं कांहीं सुलुख वहिवाटावासा केला. यानंतर पेशव्याचा मनांत आलें कीं, पूर्वीं मराठ्यांचा स्वाधीन जितका कर्नाटक-चा सुलुख होता तो आपल्या सत्तेंत आणावा. मग त्याणें गेरा परगणा घेऊन पाउसकाळ पुढें समीप आला स्मणून तें लश्कर बहुतेक बरोबर घेऊन, माघाग पुण्यास येऊं लागला; तेव्हां बाकी फौज बळवंतराव मेहेंदळ्याचें स्वाधीन करून उसकटा, व बंगळोर, व बाळापूर, व कोल्हार, इतकें व्यावसायीं नेथें ठेविली. त्यानंतर खरपाचा नवाबापासून बळवंतरावानें उसकटा घेतला; आणि अर्कीटचा नवाबापाशीं चौथ व सरदेशमुखीबद्दल बहुत वाद प्रतिवाद करून दोन लक्ष रुपये नगद व अर्डीच लक्ष सुलखांतून बसूल करून व्यावे असा निश्चय ठरला. त्या अर्कीटचा नवाबास मद्रासचे इंग्रेज लोक अनुकूल होते, त्यांहीं त्यास खंडणी न पडावी स्मणून यांस सांगितलें कीं, तुम्हाला फौजिसांचा सुलुखीं त्यांरी करावयास हा उत्तम समय आहे. असें त्या इंग्रेजांचें सांगणें बळवंतरावानें न मानितां, जें मागणें केलें होतें तोपेका त्या नवाबास द्यावा लागला. यानंतर खरपापाशीं खरपाचा व करनोळचा या दोहों नवाबांनीं मिळोन त्या मेहेंदळ्याशीं युद्धप्रसंग केला; परंतु ते जय नपावतां खरपाचा नवाब मृत्यु पावला, आणि मराठ्यांहीं त्याची राजधानी लुटली. तथापि तत्पक्षीं जे लोक होते त्याणीं युद्धें करून तो सुलुख मराठ्यांचे हातीं लागूं दिला नाहीं, इतक्यांत खेसुरचे दरबारीं हेदर अह्मी पुढें मोठ्या योग्यतेस येणारा त्याचे मसलतीनें त्याला कांहीं पूर्वीं खंडणीपैकीं कांहीं नगद पेका देऊन बाकी ऐवजास सुलुख लावून दिला तो माघाग घेतला. त्याबद्दल पुण्यामध्ये पेशव्यानें सैन्य तयार करून गोपाळहरीस त्याबरोबर देऊन, मेहेंदळ्याचें कुमकेंस पाठविला परंतु औरंगाबादेत मुख्य प्रधान शानवाजरवान याणें कांहीं मसलत करून बादशाहास केंदेंत ठेवून त्याचे जागीं त्याचा भाऊ ल्हापावा, व त्याचें साहाय्य करणारे फौजीस लोक दक्षिणेंतून काढून घावे, अशी योजना करिता झाला. त्या मसलतीस पेशवे मुळा पासून अनुकूल असतीं स्मणून गोपाळहरी श्रीरंगपट्टणी हेदर अह्मीवर जात होता, तो मनाकरून औरंगाबादेकडे पाठविला, नंतर त्या नवाजरवानानें कल्पिकेकें कत्रि

न अवदास न जाता तो फ्रांसीस लोकांचे हातून मेळा गेला. त्याचे जागी प्रधान बादशाहाचा भाऊ सत्ताबतजंग यास केला. दुसरा भाऊ निजामअल्ली, तो पळून गेला. आणि फ्रांसीस लोक यांचे वळ वाटले इतक्यांत ते फ्रांसीस चांचा कोणी नवा मुख्यतयार येऊन त्याणें इंग्रजांचें युद्ध संभाळावयास त्या फ्रांझिसास बोलाविले. तेव्हां तो बर्सा फौजेसहित स्वसंतोषें दोळतावाद किट्टा जोडून दक्षिणेंतून निघाला. ते समयीं त्याचीं स्पर्धा करणारे हिंदू व इतर त्यांस मोठा चमत्कार व आनंद वाटला. आणि सत्ताबतजंग जास त्यांपासून उपयोग होई तो आश्रय रहित होऊन, फार श्रमी झाला. ते वेळेस मराठे लोक पुण्यास चालिले असैं औरंगाबादेकडचें वर्तमान असतां मुंबईचा इंग्रजांनीं सुरत व्यावयाची भसलत करून त्याप्रमाणें तयारी करित होते. त्या वेळेस पेशवा औरंगाबादेचा कामांत गुंतून, त्याला त्या इंग्रजांचें निवारण करावयास अवकाश सांपडला नाहीं, म्हणून त्याणें चातुर्य करून तें काम सिद्दीस जाऊं न दिलें, तो प्रकार असा. कल्याणचा सुभेदार शंकराजीपंत त्यास आज्ञा केली कीं, हांहीं आग्याला रिकामपणा नाहीं, तोपर्यंत तुझीं इंग्रजांस भुलयाची देऊन नसेच रागवावे. त्यावर त्याणें विनंती केली कीं, तें चालावयाचें नाहीं, कांकीं, ते लोक आपला अर्थ शेवट्यास नेतील. त्यावरून बाळाजी बाजिरवानें आपलें लश्कर कित्येक मजला पश्चिमेकडे चालविलें, आणि पुण्यामध्ये इंग्रजांचा बकील हिंदू होता त्याकडून इंग्रजांस असैं कळविलें कीं पेशवा लश्कर सुद्धां मुंबईवर जातो, त्यावेळेस इंग्रजांनीं दक्षिणी कारभार किमपि न जाणव्यामुळें तें वर्तमान स्वरें मानून मुंबेचा वंदोवस्तास लढाऊ गळवतें कांहीं सुर्तेस होती तीं तींही आणवून, मोठ्या तयारीनें पेशव्याची मार्ग प्रतीक्षा करित तेथेंच राहिले. अशा कारणानें त्यावेळेस तें काम न झालें; परंतु पुढें थोडकेसे सहिने गेल्यावर त्याहीं सुरत घेतली, त्या कामांत इंग्रजांचे शिपाई व सरदार बहुत मेळे गेले. याप्रमाणें सनसत्राशें एकुण साठांचा थोथा महिना मार्च याचे चवथ्ये तारिखेस इंग्रजांचे हातीं सुरत लागली.

पेशवा साधारण पुण्यास आल्यावर पर्जन्यकाळ गेल्यानंतर सैन्यसुश्रूक्षणे रचडणीपैकीं पेशवास लावून दिलेला सुसुरव त्याणें साधारण विनंती होता तो व्यावया करितां गोपाळदरीस पाठविला त्याणें तें कार्य करून बंगळोरस येरा घेतला. ते समयीं सैन्यसुरचा लश्कराचा मुख्य दैवर अली झाला होता. त्यानें पहिल्या कराराप्रमाणें मोठ्या

लक्ष्मणयांचे सोने तोळून दिले, आणि मोठ्या लक्षांचा हुंडी चिठ्या दिल्या. ते
ह्यां बाकी वसुळाविषयी बहिर्वादावयाम लावून दिलेला मुळुग्व सोडून, म-
राठ्यांही त्याशी सह्या केला.

नंतर गोपाळदरी तेथून निघाला तो मद्रासेस इंग्रेज होते, त्यास-
भोंवता वेदा घालून फ्रांशीस त्याशी युद्ध करित होते, तेथे जाऊन त्या दोघांपा-
सून खंडणी घ्यावयाचा उद्योग करू लागला, परंतु त्या उभयतांही त्याचा धि-
क्कार करून त्यास लावून दिला. तो खंड उगवावयाकरितां फ्रांशिसांचे त्या-
धीन त्रिपुरीचे देवस्थान होते ते त्याणे घेतले. तेथचे यात्रेत पैका बहुत वस्तू
होत असे. तो जमा करणार होता. परंतु त्याला पुण्याहून साधारें घाला-
वणें गेलें तेह्नां तेथें थोडकेसे लोक ठेवून तो तेथून निघाला, नंतर अर्कादचा
नवाबानें ते लोक तेथून काढून दिले.

फ्रांशीस लोक दक्षिणेंतून गेल्यावर सत्तावतजंगाचा भाऊ निजामअ-
ल्ली तो पदवीस चढू लागला; त्यास पेशवा अनुकूल होता. याशिवाय नि-
जामउलमुळुग्वार्शी आणि फ्रांशिसांशी पहिलाच द्वेष असे, त्या निजामाचा
हा पुत्र स्वर्ण इंग्रेज लोकही त्याची कृपा संपादन करवया कारणें इच्छीत हो-
ते. नंतर त्या निजाम अल्लीला समजलें कीं, सत्तावतजंग बादशाह इंग्रेजव
फ्रांशीस हे दोघे लढत असतां आपण हैदराबाद सोडून फ्रांशिसांचे कुमके-
स घालिला. तेह्नां तो निजामल्ली आधीं औरंगाबाद घेऊन पुढें हैदराबादेस
जाऊं लागला, तेसमयीं सत्तावतजंग साधारा आपल्या ठिकाणीं आला. नं-
तर निजाम अल्लीस प्रधानकी प्राप्त झाली, आणि सत्तावतजंग आपलें पहिलें
ठिकाण आंदोणी तेथें गेला.

पुण्यामध्ये मुख्यत्वे कारभार सदाशिवराव भाऊ करित होता, त्याचा
कारभारी रामचंद्र बाबा शेणवी तो पूर्वी चार पांच वर्षे मेला त्याचे द्रव्य पुष्क-
ळ होतें, ते त्याणे आपल्या भावाजवळ दिले असे; त्यांतलें तिसगवांदा त्या
भावानें धर्मकृत्यास लाविलें; आणि उरले जे दोन वांटे तो एक रामचंद्र बाबा
चा पुत्रास दिला आणि एक आपण घेतला.

सदाशिवराव मोठा लोभी आणि उतावळा परंतु सावध व सुदृढ व
स्वभावेकरून अहंकारा आणि कांहीसा निर्दय असे, तथापि तो सुबुद्धी
आणि स्वकीयांविषयीं सुशील होता. तो लोकां पासून पैका रवाऊन कामें
करी, दाएक त्यास मोठा दोष होता, कांकि, सरकारचा जो चाकर त्याणे चा-
गलेंही काम करून मध्ये रवाऊन घे. परंतु मराठ्यांमध्ये कारभारानें चा-
गल्या कामात पैका रवाळा असतां, तो दोष मानित नाहींत, ही चाल सर्वथा

अनुचित, असें आहे किं, जो उत्तम कामें करून द्रव्य खाईल तो समयविशेषीं लोभेंकरून वाईट कामही करील.

रघुनाथराव हिंदुस्थानांतून आल्यावर तो व सदाशिवराव यांमध्ये युद्धसाहित्य व सेनारचसंबंधें कांहीं भांडण लागलें. कांकिं, तो सरकार स्वजिन्यास कांहीं द्रव्य न आणितां कर्ज घेऊन माघारा आला. त्या कळवित रघुनाथराव कोपेंकरून बोलिला कीं, एवढें चातुर्य तुझामध्ये असेल, तर दुसरे न्यारीस तुझीच जा. त्या दिवसा पासून तो कळह वादतां वादतां त्या कुळांतही दोन फळ्या होऊन त्या गोष्टी लोकांत प्रसिद्धीस येऊ लागल्या. शेवटीं जास पेशवा चाकरीस ठेवतेस मयीं हा माणूस योग्य नव्हे असें सदाशिवरावानें म्हणलें होतें, तो मुजफरखान याचा कोणी शिपायी संगमावर सदाशिवराव भाऊ आपल्या कचेरीचा डेर्यांत बसला होता तेथें हळूच त्याचा जबळ जाऊन एकाएकी खंजीर काढून मारूं लागला. तो त्याचा कोणी माणूस जबळ होता त्याचा हात धरून पलिकडे सरला, त्या योगें त्या सदाशिवरावाचें शरीर बांचलें कांहींसें पाठीस मात्र तें शस्त्र लागलें. नेह्नां तो मारेंकरीयास मारहण करून पुसतांच तो कबूल झाला कीं, मला मुजफरखानानें सांगितलें. त्यावरून मुजफरखानास आणून विचारिलें, तेसमयीं तो किमपि नाकबूल न जातां हें मी केलें म्हणाला. मग तो मारेंकरी व तो मुजफरखान, या दोघांस तेथून बाहेर काढून मारिले. ते वेळेस कोणी एक परभू त्या मुजफरखानाचा चाकर होता त्याजकडे ही या प्रकरणीं कांहीं अन्याय लागू झाला; त्यावरून त्याला किड्यावर टाकिला. त्यापुढें त्याचें कांहीं वर्तमान प्रसिद्धीस न आलें, यांत कांहीं आश्चर्य नाही, कांकीं, मराठे लोक यांची पूर्वीपर चाल अशीच आहे कीं, जो सरकारचा अपगधी तो एकदां किड्यावर टाकिला म्हणजे पुनः त्याचें कांहीं वर्तमान दुसऱ्यास कळत नाही.

मग पेशव्याचे दरबारीं असा नेम ठरला कीं, रघुनाथरावानें पुण्यांत राहून मुल्तर्बी कामें करावीं, आणि सदाशिवरावानें न्यारीस जावें. नंतर सदाशिवराव लश्करसहित उत्तरेकडे जावयास मिह झाला, तेसमयीं, असें वर्तमान आलें कीं, पूर्वी सदाशिवरावानें कपडेंकरून आनेदनगर व्यावयाची मसलत केली होती त्याप्रमाणें मोंगलांचा किहंदारानें लांच खाऊन तो जागा सदाशिवरावाचा कारकुनाचे स्वाधीन झाला. हें वर्तमान सळावतजंग व निजाम अह्मी यांस कळलें नेह्नां ते फार क्रुद्ध होऊन पेशव्याशीं युद्ध करवें असें मनावर घेते झाले, परंतु तेसमयीं त्याजपाशीं

युद्धाजोगा वंदोवस्त नीव नद्धता: तथापि ते नगर निजामशाही बादशाहीत
ली पुरातन राजधानी, आणि महत्त्वपूर्णकरून आपल्या हातास आली.
ती व्यर्थ गेली हा मोठा अपमान जाणून निश्चय केल्या की, हेथे समर्थी वि-
लंब न करितां युद्धास जावें. तेवेळेस जे लोक निघाले ते आगळेच पुढें रा-
वाना केले. त्याज बगेवर मोठ्या मोठ्या तोफाही चालल्या केल्या, ते लोक-
क वेदगवस्त धारणस जाऊन पोंहचल्यावर नागून सत्तावनजंग व नि-
जाम अह्मी हे दोघे सात हजार फौज बगेवर येऊन जात होते, ते समर्थी स-
दाशिवराव याणें भीमारीण जाऊन बहादुरगड घेतला: इतक्यांत त्यास
हे दोघे भाऊ थोडकें सैन्य बगेवर येऊन जाताहेत असें वर्तमान कळलें ते-
ह्मां त्याणें त्यास नधूनच धरून त्याचयाकरितां आपली एक फौजेची टो-
की पाठविली. तेवेळेस त्या दोघां भाद्यानीं मोठी त्वग करून आपल्या
थोरल्या फौजेत जाऊन निघावें तें न करितां, उदगीर येथें ठाणें धरून रा-
हिले. तेथें सदाशिवरावाचे विनीवाले पुढें येऊन पोंहचले, त्यांशीं त्या दोघां
भाद्यांहीं लढाई करून आपली दारू व गोळी उगीच स्वरचली. ते विनीवा-
लेतर नागून सदाशिवराव येऊन पोंहचावा स्मणून कालक्रमणार्थ हलकें
हलकें युद्ध करित होते, मग सदाशिवराव येऊन पोंहचला त्याजबगेवर
चाळीस हजार स्यार व इन्नाहिमखान गार्दीनामें पलटणीचा सरदार,
त्याजबळ पलटणी शिकविलेले लोक ५००० होते त्यांस गारदी स्मणत तो
ही येऊन पोंहचला. त्यासमर्थी ते दोघे भाऊ समजले कीं, आह्मीं ठाणें ध-
रून राहिलों हें ठीक न झालें, मग निजाम अह्मी तह करावयास सिद्ध झा-
ला परंतु सदाशिवराव ऐकना. तेह्मां त्या दोघां भाद्यांहीं मोठ्या निकरानें
इन्नाहिमाचा पलटणावर हल्ला केला आणि त्याचीं अकरा निशाणें घेतलीं ते
समर्थी ते पलटणी लोक फार नाश पावले आणि बहुतेक नेले गेले. तथापि
त्या जयाचें फळ त्याहीं फारवेळ न भोगिलें, कांकि, इतकें होतें तों मराठ्यांची
मोठी एक टोळी येऊन त्यांचे सोंगळ सुमारे तीन हजार मारिले. इतकें झा-
ल्यावर निजाम अह्मीनें आपलें अधिकाराचें मोर्तेव सदाशिवरावास पाठवि-
लें. त्यांत अर्थ असा कि, आतां तुमचा चिन्तास येईल तें करावें, तेह्मां सदा-

+ इन्नाहिमखान फाशिसांचे हाताखाली शिकलेला आणि मुजफिरखान या-
चा कोणि सांयरा होता. तो पूर्वी सत्तावनजंग व निजाम अह्मी यांचें वांकडें
पडलें त्यासमर्थी निजाम अह्मी जवळ होता मग ते दोघे एक झाल्यावर निजाम अ-
ह्मीनें त्यास निरोपदिला, त्यासमर्थी त्या इन्नाहिमखानाला सदाशिवरावानें आपल्या
चाकशीस ठेविला.

शिवरावानें

शिवरावानें तह केला तो असा. किछा दोंलताबाद, व शिवनेरी, व आशीरगड व विजापूर, इतकें मराठ्यांकडे असावें. याशिवाय मराठ्यांहीं आमंदनगर जें घेतलें त्याविषयीं मोंगलांनीं वाद करूंच नये. याखेरीज विजापूरपर-
गण्यांतील व बेदरचा कांहीं भाग, व औरंगाबाद शहरावांचून तो प्रांत, ह-
रसोल व गीतागरहित, इतकें मराठ्यांचा स्वार्धान असावें. याप्रमाणें तह
होऊन जितका मुलुख मराठ्यांचे स्वार्धान झाला, तितक्याचें उत्पन्न वर्षा-
स यासष्ट लक्ष रुपये होत असे, त्यांतून एकेचाळीस लक्ष रुपये पेशव्यानें
आपल्या लश्करी सरदारास जहागीर करून त्याबद्दल चाकरी फौजेसहीत
करावी असें कबूल करून घेतलें. त्याची अर्गी चाल होती की, आपणास
मुलुख मिळाला असता त्यांतील कांहीं विभाग आपल्या सरदारांस असा-
वा, चांत अर्थ इतका की, तो सरदार आपली चाकरी व मुलखाचा बंदोबस्त
चांगला ठेवील आणि सावध असेल.

याप्रमाणें तह झाल्यावर दक्षिणेंत मुसलमानांचा विभाग होता, तो
त्यांचा मुलखापासून बहुत दूर, आणि त्यास भोंवता मराठ्यांचा मुलुख त्या
वरून असें दिसूं लागलें की, तो जागा किमपि विलंब नलागतां मराठ्यांचे
हातीं जाईल. आणि तो सारा मुलुख एकत्र झाल्यानें पूर्वी शेंकडोंवरचे दुस-
ऱ्याचे आज्ञेंत वागलेले जे ब्राह्मण लोक, ते स्वतंत्रपणें वागतील असाही अ-
र्थ दिसूं लागला.

असें मराठ्यांचें प्राबल्य झाल्यानें प्रजेस सुख किंवा स्तेर्य न झालें
कांकि, जेथें जेथें त्यांची सत्ता होई तेथें तेथें लूट व जुलुम व नाश हीं तीन
ही द्वायार्थांचे ते लोक धर्म करून प्रजापालन करावयाचा अर्थ मनास आ-
णीतच नसत; अशा अनर्थांत रेंतेस सुख कोठून; परंतु जे लोक लश्कराशीं
संबंध न ठेवितां गेले करून आपल्या नीतीनें वागतात ते जें मिळेल तें स्वा-
उन सुखी असतात; आणि ते आपआपल्यांत एक मेकाविषयीं प्रीतिमंत
असून परस्परे विश्वास ठेवितात ते लोक आपल्याखेरीज दुसऱ्याशीं व्यव-
हार करूं लागले असतां दुसरे लोक त्यांचा रीती सांगिते न घालिले तरी
त्यांस दूषण ठेवित नाहीत.

बाळाजी बाजीराव आपल्या पुतण्याचा उद्योगें करून इछेसारखा
जय पावला असतां हिंदुस्थानांवरून पराजयसूचक कांहीं वर्तमान आले तें
पुढचे भागीं विदित होईल.

सन सत्राशें साठां पासून
एकसष्ट पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग एकुणिसावा.

अनुक्रमणिका.

आफगाणाचा बादशाह आमेदशाह अबदाली याणें हिंदु स्थानां येऊन दिह्दी व मथुरा शहर लुटलें.

रघुनाथराव याणें मुलतान व लाहोर पेशव्याचें सत्तेंत आणिलें तें प्रकरण.

राणोजी शिंदे याचा पुत्रांचें कांहीं वर्तमान.

दिह्दीचा बादशाह अलमगीर यास शाबूदिन वजीर याणें मारून टाकिला.

अबदाली बादशाह याणें मुलतान व लाहोर यांतून मराठ्यांस घालविले आणि आपण दिह्दीकडे चालिला.

त्याणें मराठे सरदार यांचा पराभव केला; त्यावरून सदाशिवरावच्या पारिपत्यास दक्षिणेकडे निघाला.

तो पुढे ज्ञान असतां त्यास कित्येक सरदार येऊन मिळाले, त्या योगें त्याचें सैन्य फार वाढलें.

सग त्याणें निकडे जाऊन दिह्दी हस्तगत केली, आणि नवा बादशाह स्थापिला.

पानपताजवळची लढाई.

त्यांत मराठ्यांचा बहुत नाश झाला.

आफगाण लोकांचा क्रूरतेचें निरूपण.

वाळाजी बाजिराव पेशवा याचा मृत्यु.

त्याचा स्वभावाचें कथन.

भाग एकुणिसावा.

सन सत्राशें चोपत्तात दिह्दीमध्ये शाबूदिन याणें कृत्रिमें करून दुसरा अलमगीर नासें नवा तत्काधिपती केला; त्यास दिह्दीत ठेवून त्याचा पुत्र अह्दीगोर नासें दिला त्यास बरोबर घेऊन, मुलतान व लाहोर यांजकडे गेल्याचा मनांत होते कीं, आफगाणाचा बादशाह आमेदशाह अबदाली याणें हे दोन्ही प्रांत आसचें घेतले आहेत ते साधारें व्याचे. ते अबदालीने घेत

के ते समर्थी तेथें दिह्तीचा वादशाहाचा ठेवणाईत, मीरमनुनामें होता त्याणें तर ते दोन्ही प्रांत पहिल्याने रक्षिले; मग त्याचा उपाय चालेनासा झाला, तेव्हां त्या आमेदशाह अबदालीचीच चाकरी स्वीकारून त्याकडून ते प्रांत आपणाकडेसच रक्षून त्याच ठिकाणी राहिला. पुढें तो मेल्यावर त्याचा पुत्र लहान होता स्रणून अबदालीनें ते प्रांत मीरमनुचे स्त्रीचे स्वाधीन ठेविले. मग तीचें स्वामित्व असतां, त्या प्रांतांची फार अव्यवस्था होऊन, तेथचे रेंयत लोक निर्धन झाले. तेव्हां त्यांतील कित्येकां लोकांहीं ते प्रांत टाकून दुर जाऊन, शीख लोकांचा मंडळींत मिळाले. त्यासमर्थी त्या वाईला तीचाच कोणी एक सरदार याणें कैद करून तिणें आपणास निमं राज्य घावें असा करार झाल्यावर सोडिली; आणि त्याप्रमाणें केलें. हें वर्तमान शाबूदिनाला समजलें तेव्हां तो तें राज्य घ्यावयास हा उत्तम समय आहे असें जाणून त्या प्रांताकडे चालिला. तो तेथें जाऊन पोंहचतांच त्याणें तेथें एक फितुरी माणूस याची मंत्री केली; अबदालीची स्वारी त्या सुलखी प्रथम होण्याचें कारण तोच मनुष्य. त्याचें नाव आदीनाबेगो, त्याशीं स्नेह करून ती मीरमनुची स्त्री धरून दिह्तीस पाठविली; आणि तो आदीनाबेगो तेथचा सुभेदार केला.

हें वर्तमान त्या आमेदशाह अबदालीला कळतांच तो फार क्रुद्ध होऊन मोठें सैन्य बरोबर घेऊन निघाला. तो अटकनदी उतरून निर्भयपणें दिह्तीस पोहचला, तेथें मुख्य वर्जीर मीरशाबूदिन याणें आपली गरीबाई दाखवून त्याचें बहुत आर्जव केलें, स्रणून त्या आमेदशाहानें क्षमा केली. परंतु त्याणें तें शहर लुटून फार नाश केला. आणि मथुराशहराचीही तीच दशा केली अणखी आग्रें शहर याचीही तीच वाट झाली असती परंतु त्या आफगाणाचा लश्करांत असा रोग उत्पन्न झाला कीं. त्या अबदालीला तें वारें बदलायाकरितां आपल्या काबुलप्रांतीं जावें लागलें. तेसमर्थी त्या आमेदशाह अबदाली बादशाहानें आपला पुत्र तिमोरशा त्याला मुलतान व लाहोर सहित पंजाब सुलखाचा अधिकारीं आपला हस्तक करून पाठविला. आणि दिह्तीमध्ये कोणी मोठ्या योग्यतेस आलेला रोहिला नजीब अदावला नामें होता, त्यास मीरउलुमरा पद देऊन मीरबक्षाची जागा दिली होती तें शाबूदिनाचे मनास ठीक वाटलें नाहीं, याकरितां अबदाली गेल्यावर त्यास पदच्युत करून तें पद आपला कोणी इष्ट यास घावें अशी इच्छा शाबूदिनानें धरिली; परंतु अलमगीर बादशाह त्यास अनुकूल होता, आणि दिह्ती शहर त्या दोघांचे स्वाधीन असे. स्रणून शाबूदिनानें आपला अर्थ शेवदास न्यावयासाठीं असा निश्चय केला किं, आधीं दिह्ती शहर आपण घ्यावें.

इतकें

इतकें होतें तो रघुनाथराव मनसाराश उभयलात्र सनातीना नाचण्यास गेला. त्याशीं कांहीं बोलणें लावून त्यास आपण दिव्या घेतली. आणि अलसगीरबा दशाह यासही आपल्या स्वाधीन ठेविला. मग तो अवदालीचा ठेवणाईत सर्वा व आदवला त्यास होळकर याचा आश्रयानें जीवसे रक्षण करितां पळून जावें लागले.

यानंतर रघुनाथराव कित्येक दिवस दिव्याजवळ डेरें देऊन राहिला होता. तो लाहोर आदीनावेगोनें आजेंत कांहीं अंतर करून तें लाहोर ठिकाण सोडून तेथून जवळचाच डोंगरीं जाऊन राहिला. तेथें गहून जांस पहिलें योगान्यासावोचून दुसरें कांहीं ठाऊक नव्हतें असे जे श्रीरव लोक त्यांस युद्धकुशळ करून मग आपणास धरगवाकर्ती आले जे अवदालीचे लोक त्यांस मागें हटवून रघुनाथराव यास निरोप पाठविला कीं, यासमयीं तूं माझें साहाय्य कर आणि हा सारा मुत्तुरव घे. त्यावरून तो संतोषानें तात्काळ निकडे गेला मग अवदालीचे जे मुख्य होते ते सर्व जिकून मोठा जयवंत होत्साला लाहोरेंत शिरला. असें मनसाराशें अद्यावन्नांत झालें. त्या काळीं रघुनाथराव त्या आदीनावेगोस सुलतान व लाहोरचा सरसुभेदार करून त्याचा पुष्टीकरणार्थ कित्येक मराठे लोक देवून आपण तेथून निघोन पुण्यास आला. त्याणें हिंदुल्लान सोडित्याचे पूर्वी दिव्याजवळ जनकोजी नामें जयापाशिंघाचा पुत्र त्या जपाशीं कित्येक लश्कर समयविशेषीं लाहोरचा लोकांस कुमक करावयास, व रजपुतांपासून खंडणी घ्यावयास ठेविलें. माळव्याचा बंदोबस्तास ल्हारगव होळकर व दत्तोजी शिंदे यांस ठेविले. तो रघुनाथराव सर्वत्र जय पावोन त्याणें आपणास व मराठ्यांस मोठी योग्यता संपादिली; परंतु त्याजवळ ऐवज किमपि नव्हता; ऐशीं लारव रुपये कर्ज होतें. त्यावरून त्याशीं आणि सदाशिवरावाशीं भांडण लागलें.

यानंतर जोतपुरचा राजा अभीशिंग मेळा तेव्हां त्याचे दोघे पुत्र रामशिंग व वेजीशिंग हे दोघे तत्कासाठीं भांडूं लागले. तेव्हां रामशिंगानें पेशवा सहाय केला, त्याणें गणोजी शिंदे जो पूर्वी बाजिरवाचे वेळेस मोठा विख्यात झाला होता त्याचा पुत्र जयापाशिंदे त्यास आज्ञा केली कीं, रामशिंगाची पुष्टी करून कलह तोडावा. मग त्या शिंद्याचा आश्रयानें तो रामशिंग असें करिता झाला कीं, नागौर किह्यांत आपला झाला असता त्या

+ गणोजी शिंदे शाहू महाराज नेल्यावर पुढें थोडक्या अवकाशानें मेळा त्याचे तीन पुत्र एक जयापा एक दत्ताजी एक जोतिबा हे निघे आणि दोघे दत्ताजी पुत्र एक तुकोजी एक महादजी तुकोजी तो असतांच मेळा होता.

किश्यास

किल्यास घेरा घातला. तेसमयी त्या बेजीशिगाने आपला बाप आभीशिग याणें पिलाजी गाडकवाड जसा घातानें मारिला, तसाच आपला भाऊ रामशिग मारकरी घातून मारविला. त्यावर जथापाचें लश्कर मागे हटले, परंतु पुढें रघुनाथगवानें अजमीर घेऊन जोनपुर्खी खडणीं दवरविला.

रघुनाथगवानें हिंदुस्तान सोडिलें तेसमयी तेंथें दत्ताजी व महाजी शिंदे ठेविले. त्यांस शाबूदिनानें रोहिले जिंकावयास योजिले. त्यांनां मथम नजीब अदबला जिंकावा लागला. तो आपणावर एवढें मोठे सैन्य आलेसें पाहून आपल्या रोहिल्यांसहित गंगेचा कांठी ठाणें धरून राहिला; आणि अयोध्येचा नवाब सुजाउदबला यास आपल्ये कुमकेस बोलाविला. तो व रोहिले यांचें पुरातन वैमनस्य होतें, परंतु मराठ्यांचें प्राबल्य त्या उभयपक्षां समान बाधक असें समजून त्याणें त्यास सहाय मागीतलें. तो त्यास मान्य होऊन, सर्मीप आल्यावर दत्ताजीशिंद्यानें बुदल खंडचे सुभेंदार पेशव्यांचे ठेवणाईत गोविंदपंद बुंदेले, यांस मागीतलें कीं, रोहिल्यांचे मुळखीं जाऊन त्या मुळखाचा अगदीं नाश करावा. त्यावरून तो त्या मुळखीं जाऊन तात्काळ त्याणें गंगेचा पूर्वेकडचे त्यांचे मुळख व दुबाबनामें एक त्याचा मुळख होना तो ही कुटून उद्दस्त केला. तेव्हेस तेथचा मुख्याला तेथून जाऊन कमाऊनामें डोंगर आहे तो आश्रय करावा लागला. परंतु त्यासमयी सुजाउदबला याणें गोविंदपंताचें लश्कर जबळ नेटलें असें पाहून आपल्या लश्करची गोसावीं लोकांची मोठी टोळी पाठवून त्याचा अगदीं मोड केला, आणि त्यास गंगेचे पार घालविला.

त्यावेळेस दत्ताजीला असें वर्तमान समजलें कीं, आमेदशाह अबदाली तो मोठें सैन्य घेऊन मुळतान व लाहोर गाघारें घ्यावयास येतो; त्यावरून त्याणें त्या रोहिल्यांशीं तह केला, आणि आपण लाहोरचे मराठे यांचे पुष्टीकरणार्थ निघाला.

असें रोहिले व मराठे व अयोध्येचा नवाब यांचें वर्तमान असतां, दिल्लीमध्ये शाबूदिन याणें अलमगीर बादशाह व आपला सोयराईतिजाम आदबला व हल्लीं दिल्लीवर येतो आहे जो आमेदशाह अबदाली, हे तिथे एकमत आहत असें लोकांस विदित करून तो बादशाह व आपला सोयरा या दोघांस मारून टाकिले; आणि त्या बादशाहाचे जागीं ओरंगजेबाचा कनिष्ठपुत्राचा पुत्र त्याचें शहाजहान असें नांव ठेवून तो तत्कां धिपती केला. एवढें दुष्कर्म करून मग मराठे व अबदाली यांचा युद्धांत कोण जय पावेल तें पहावयाकरितां जाटांचा राजा सुरजमल यास तो श-

रण गेला आणि त्याचा आश्रयाने राहिला.

तिकडे शहोरामाचे युवाधरावाचे मराठे लोक होते. त्यांस होळकर व दत्ताजी शिंदे यांची कुमक येऊन पोहचल्याचे अगोप्यरच त्या आमदशाह अवदालीने त्यांचा पराभव करून वटविले आणि आपल्या लठ्ठकरांची विनी त्यांचे पाठीस लाविली होती. मग दत्ताजी शिंदे व मल्हारराव होळकर आपल्या मराठ्यांचा कुमकेस येऊन पोहचले आणि तेथें सुमार पाहुं लागले. तो आपली दोघांची फौज नीस हजार आणि ते अवदालीचे विनीवाळे पाठीस लागून आले जे तेच मुख्य लश्कर; असें समजून मागे वटले. ते यमुनेचा पश्चिमकांठीं चालताना त्यांचें लक्ष्य आपल्या समोरचा विनीवाल्याकडे सच असतां दिही जवळ आमदशाह अवदाली याणें यमुना उतरून एकाएकी दत्ताजी शिंद्याचा लठ्ठकरावर पडोन त्या सैन्याचे दोन भाग मारून टाकिले; बाकी एक भाग उरला. त्या युद्धान्त दत्ताजी शिंदे व त्याचा भाऊ जोतिबा हे दोघे मारले गेले.

असें एकतांच होळकर आपल्या सेनेसहित लवकर लवकर मागे वटूं लागला तो यमुनेचा पूर्वकडे शिवंद शहर तेथें पोहचल्यावर तें लुळनिर्बाध असें समजला; तथापि त्या ठिकाणींही आफगाणाची एक टोळी आपले मोठें सैन्य सोडून त्याचे पाठीस लागत फार लांबून आली ती एकाएकी त्यावर पडली. आणि त्याचा बहुत नाश केला.

मागल्या भागी लिहिलें की, पेशव्यास पराजय सूचक कांहीं वर्तमान समजलें तें पुढचे भागी लिहिलें जाईल. तो प्रकार हा. हे वर्तमान पेशवा हेदराबाद संबंधें मोठा लाभ मिळवून संतोषें करून सदाशिवरावासहित मांजरा नदीतीरां डेरा देऊन राहिला होता. तेथें त्यास समजलें. तेव्हां सदाशिवराव नुकता बहुत जय पावला त्यामुळे तो अन्यंत दृष्ट आणि सगवे ऐसा होत्साता बोलिला कीं. मी व विश्वासराव यांस हे समयीं हिंदुस्थानांत नेमले असतां आम्हां गेलेले स्वरूप पुनः मिळवून आफगाण लोकांस अटकेचे पार घालवून देवूं. असें त्याणतांच पेशव्यानें त्यांस आज्ञा दिली तेव्हां सैन्य तयार होऊ लागलें. ते समयीं लोकांस असें वाटलें कीं, हे मोठा जय मिळवितील; परंतु असें न समजलें कीं, हा एवढा मोठा सैनिक होऊन चालिला. यास युद्धकौशल्य किंमपि नाहीं. अनायासें सिद्ध जो जय तितक्यानेंच तो गर्वास चढला; त्या सदाशिवरावास एकाएकी महत्पदवी प्राप्त होऊन यश आलें, जर लढान कार्ये करून त्याचा पराजय झाला असता तर तो पुढें सावधपणानें वागता. तन्मात्र महत्सदारुद्ध जो मनुष्य त्याचे जें अज्ञान तें त्याची सेना व राज्य यांस परम अपायकारक झाल्याचेंचून तष्ट होत नाहीं.

सदाशिवराव

सदाशिवराव व विन्हासराव यांचे वरोवर हिंदुस्थानीत सरदार व फौज गेली ती प्रकाश आसा. निवडक घोडेस्वार मराठे बीस हजार, व कवाईत शिकविलेले पायदळ गार्दी लोक, डब्यादिसरवान गार्दी यांचे व तो फरगान्याचे लोक मिळून दहा हजार. यास्वेरीज ते चवळानदीचे कांठी पोहचले नाहीत तीं, बाळाजी बाजिरावाचे आजने मल्हारराव होळकर व जनकाजी शिंदे व दमाजी गाडकचाड व यशवंत राव पवार व आपाजिराव आठवले व अंताजी माणकेश्वर व गोविंदपंत बुंदेले व गैरे सरदार आपआपली सेना घेऊन त्यांस मिळाले. याशिवाय बहुतेक रजपूतराजांनी आपआपल्या स्वारांची एक एक टोळी पाठविली. यास्वेरीज पेंढारी पुष्कळ होते.

सदाशिवरावा वरोवरचे जे सरदार होते त्यांत बळवंतराव गणपत मेहेंदळे व समशेर बहादूर व नारोशंकर व विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर व त्रिवंकमदाशिव पुरंदरे व कित्येक मराठे कुळांतील श्रेष्ठ लोक होते, आणि होळकराचा स्नेहास्तव जादोचा राजा सुरजमल्ल तो तीस हजार सैन्यासहित येऊन मिळाला. ते समर्थी भाऊचा लश्करचा सरजाम असा थाटाचा केला होता की, जसा पूर्वी औरंगजेबाने केला त्या प्रमाणे कांहींसा असे, त्यापूर्वी मराठे तसा सरजाम कधी घेत नव्हते कामापुरता मात्र घेत. ते लश्करपुढे चालतें झालें असता, युद्धाविषयी परमकुशळ असा सुरजमल्ल याणें जाणलें की, भाऊचे स्वाधीन मोठ मोठ्या तोफा फार व पायदळ बहुत आणि बुणगेंदी पुष्कळ, यामुळे स्वागंस त्या वरोवर रहावें लागेल आणि युद्धांत त्यांस अडचण पडेल क्षणून त्याणें अशी मसलत केली की, मोठ्या मोठ्या तोफा व बुणगेंद एखाद्या किछ्याचा आश्रयानें ठेवावें, आणि आपले व भाऊचे स्वार मिळून पुढें जाऊन त्या अवघाळीचा लश्कराचा आत्मसंतात उपद्रव करून त्याचा धान्यादिबेग मी साहित्याचा नाश करवा; ते ऐकलून तो आपल्या आपणच मागे हटेल. यामसलतीस होळकरही मिळाला होना, परंतु सदाशिवरावाचा स्नेही रामचंद्रबाबा शेणवी त्याचें व होळकर यांचें वैमनस्य होतें क्षणून त्या होळकराची सदाशिवरावावर प्रीति नव्हती, यान्तव त्या होळकराची मसलत सदाशिवरावास आवडेना; आणि जाटाचें व होळकराचें इष्ट होतें, त्यावरून त्या सुरजमल्ला विषयीही भाऊचा मनोवृत्त कांहींशी अग्रीति झाली. अणखी त्याणें कवाईत शिकविलेले पलटणी लोक कांशीस लोक यांस बहुत उपयोगी पडलेले पाहिले होते, या सर्व कारणांनी वृथास नेवून, होळकर आणि जाट यांची अत्यंत हितावह अशी जी मसलत ती न घेतां, लववृद्धीनें वागूं लागला. मग तो त्या लश्करासहित पुढें जाऊन प्रथम तोंफाचे मोर्चे लावून दिल्ली घेतली. नंतर पुढें जावें परंतु यमुनेला पाणी व

हुत आलें होतें तेणेंकरून पळिकडे जावयाची सोय नाहींची झाली म्हणून ते थेंबे देणें देऊन राहिला. त्यावेळेस त्याचा मनांत आनंद की, विश्वास राव या सदिष्टीचा वादशाह करून सुजाउदवळा यास त्याची वजिरी घाबी परंतु त्या समयी तें काम काहीं निमित्तेंकरून राहिलें.

यानंतर त्या भाउ सादेवाचें लश्कर वेसुमार, व बुणगेंदी पुष्कळ यासुद्धें थोडक्याच दिवसांनीं दिल्लीचा आसमंतांत धान्यादिकांचा तोटा पडूं लागला. आणि भारुपाशीं द्रव्याचा तोटा पडेल असा सुमार झाला. त्याणें आपल्याकडे वर दक्षिणेंतून येते समयी दोन कोटि रुपये आणिलें होतें. याशिवाय होळकर व शिंदे व गोविंदपंत व रजपूत यांजवळ तीन कोटि रुपये होतें. तथापि भाऊस वाटलें कीं, स्वर्चीस तोटा पडेल; याकरितां त्याचा मनांत आलें कीं, - वादशाह याचा दिवाणखान्यांत सोन्या रुप्याची गोभा केली आहे ती सोडून द्रव्य करावें; त्यावरून होळकर व सुरजमल्ल यांस फार वाईट वाटून, त्याहीं आग्रदानें विनंती केली कीं, हें आचरण केवळ अयोग्य, आणि नाशकारक होय, असें बहुत प्रकारें सांगितलें तरी तो ऐकेना, मग त्याणें तीं सर्वगोभा नष्ट करून त्यास फार लाभ न झाला, अस्के सत्रा लक्ष रुपये उत्पन्न झाले. त्या भाऊचा अशा दुष्टाचरणानें तो सुरजमल्ल आपलें लश्कर घेऊन तेथून निघून चालिला. यानंतर त्या लश्कराचे रजपूत लोक यांचे सोंगळांचा लश्करांत कोणी स्नेही होते, तेही त्यांचा बोलण्यावरून तें लश्कर सोडून निघोन गेले.

इतक्यांत आनेदशाह अवढाली लश्कर सुद्धां गंगेचे कांठीं येऊन, अनुपशहरासमोर डेरें देऊन उतरला. तो तेथें असतां त्याणें सुजाउदवळा आपणाकडे करून घेतला.

मग पर्जन्यकाळ कांहींसा शांत झाल्यावर त्या सदाशिवरावानें अलवरगिरनामें दिल्लीचा वादशाह तो ते समयी तेथें नसतां त्याचा पुत्र मीरजवान खान याने तत्काधिपती करून सुजाउदवळा त्याचा वजीर असें लोकांस विदित केलें. यानंतर नागेशकरास दिल्लीचा किल्ल्यांत ठेवून आपण लश्करासहित गंजपुरातामें कोणी एक कोट आहे त्यामध्ये पुष्कळ शिपाई लोक व सामान यथाल्छित होतें, तेथें जाऊन तो फा लावून तो कोट पाहून तें स्थान घेतलें. इतक्यांत आनेदशाह त्या ठिकाणचा लोकांचे पुष्टीकरणार्थ फार उ-

+ सुजाउदवळा तेवेळेस आनेदशाह अवढाली याचा पक्षपाती झाला असतांही, तो त्या युद्धान्त पहिल्या पाख्खून तहाचें द्वार झाला होता म्हणून त्याची प्रीती संपादन करवयासाठीं सदाशिवराव उद्योग करीत असे.

सुक झाला, परंतु यमुनेस उतार नव्हता तथापि तो लश्करसहित यमुनेचा कोठा जवळ जाऊन राहिला. तेथें तह करावयाचें निमित्त करून भाऊला बहुत भुल थापी दिल्या, नंतर दिही पासून दहा कोसांवर एक यमुनेत उतार सोधून काढिला, आणि आपलें लश्कर बहुतेक यमुनेचा पार उतरून लाविलें. त्या सनयीं कोणी तें वर्तमान भाऊस कळविलें, परंतु त्याचें लश्कर बहुतेक उतरून येई तो पर्यंत भाऊ सत्य मानीता; शेवटीं सन सत्राशें साठांचा महिना दहावा अकटोवर याचें पंचविखाव्ये तारिखेस ते सर्वां मुसलमान लोक यमुनेचा आलिकडे आले.

मग दुसरे दिवशीं प्रातः काळीं त्या दोही लश्करांचा विनीयात्यांचा मोठा युद्धप्रसंग झाला. त्यांत दोघेही आपआपला जय झाला असें क्षणत होते, परंतु ते दोन्ही पक्ष समानच असत; ते सनयीं मराठ्यांचा लश्कराने मसलत झाली कीं, उद्यां मुसलमान लोकांवर एकाएकी हत्ता करवा परंतु होळकर क्षणे कीं, हें ठीक नव्हें, प्रथम त्यांस अनेक प्रकारें उपद्रव करून त्यास धान्यादिकांचा तोटा पाडावा, या मसलतीस तात्काळ इब्राहिमखान गार्दी अमान्य होऊन बोलिला कीं, ही तुमची मसलत माझें पायदळ व तोफा शस्त्रांचे हातीं शीघ्र सांपडावयास कारण होईल, अशीच आहे, यास्तव जो कोणी या मसलतीस मान्य होईल त्याजवर मी तोफांचा भडमार करीन. असें त्या इब्राहिमखानाचें बोलणें होतांच तो व होळकर यांचें वितुष्ट मोठें पडलें. ते महत्प्रयासें मिळविलें. तो पर्यंत मराठ्यांचें लश्कर मागें हटत हटत पानपत पर्यंत गेलें. तेथें इब्राहिमखानाचे मसलतीनें सदाशिवराव भाऊ याणें आपल्या लश्करास भोंवता खंदक पाडिला. तो खोल आठहान, आणि रुंद तेहतीस हात, याप्रमाणें केला. तेव्हेस आमेदशाह अबदालीही त्या लश्कराचा जवळ येऊन उतरला त्याणें आपल्या लश्करास भोंवता आश्रय मोठीं मोठीं झाडें पाहून आंत शत्रूचा प्रवेश नव्हता अशी अडचण केली.

ते सनयीं मुसलमानांचें सैन्य एकेताळीस हजार आठशें स्यार व पायदळ अडतीस हजार इतकें निवडक सैन्य होतें; या खेरीज स्वतंत्र शिपाई लोक जे त्याचा पक्षाचे तेही त्या निवडकां खालोरवाल होते, त्याशिवाय तोफा सत्त्याहान्तर होत्या.

मराठ्यांकडे पंधावन्न हजार स्यार व पंधरा हजार पायदळ आणि दोनशें तोफा, या खेरीज पेंदारी, व बुणगें मिळोन दोन लक्ष सुमारानें असतील.

याप्रमाणें दोन्ही लश्करें बंदोबस्तानें ठाणें धरून राहिल्यानें तर गोविंद
पंत बुंदेला यास मोंगळांचा धान्यादिवेगनीसाहिल्याचा नाश करवयाकरितां
सदाशिवरावांनं पाठविल्या; तो तेथें जाऊन एका आम्हाईन आपण हजारां
कांसहित गुतराहून बाकीचा लोकांकडून तें धान्यादिसाहित्य लुटावयाचें
काम बहुत युक्तीनें करवीत असतां, कोणीएक आमंदशाह अबदालीचा सर-
दार येऊन एकाएकी त्यावर पडोन उभयतांची मोठी तोंडा तोंडी होऊन गो-
विंदपंताचें डोकें तोडून आमंदशाह अबदालीकडे पाठविलें. मराठ्यांचा ते
वेळेस इतकाच नाश झाला असें नाहीं. त्या गोविंदपंताचा मरणानंतर कि-
त्येक त्यां आत्मांमस एकेक रुपयांची धेंडी घेऊन दिह्दीहून आपल्या म-
राठ्यांचा लश्करांत येत होते; ते रात्रीस वाट चुकीत आफगाण लोकांचा
लश्करांत गेले; ते त्या लोकांमध्ये शिरतांच त्याणीं त्यांस मारून तेंद्रव्य घेतलें.
जासमयीं गोविंदपंत बुंदेला मारला गेला. त्यापूर्वी मराठे व मुसलमान यां-
चा तह होईलसा दिसत होता, कांकि, त्या दोन्ही लश्करांचे सरदार येऊन ए-
कामेकास भेटत होते; मग तो मेल्यानंतर युद्धाखेरीज उभयपक्षां दुसरा
उपाय नाहीं सा झाला. मग तें युद्ध सन सत्राशें साठांचा महिना अकरावा न-
वेंबर याचे एकोणतिसाव्ये तारिखेस सुरू झालें. तो प्रकार असा, मराठे
लोक पंधरा हजार सुमारे मोठ्या धैर्येकरून अबदालीचा लश्कराचे डाव्ये बा-
जूस जेथें आमंदशाह अबदालीचा बजीर ठाणें धरून राहिला होता. त्यावर
पडून आपल्या मोठ्या मारा पुढें त्यास उभें राहावेनासें केलें; त्यांत त्या अबदाली-
चें लोक आफगाण दोन हजारोंवर मेले गेले, यानंतर त्या बजिरास अबदाली-
ची कुमक चहुंकडून आली तेसमयीं मराठ्यांस नागें हटावें लागलें. ते वेळेस
त्यांचेही हजार सुमारे लोक मेले गेले. त्या लढाईत मुख्यत्वे होळकर होता.
त्या दिवसापासून रोज रोज शिपाई व सरदार यांत जाचा मनास येईल, तो हि-
कडून व तिकडून कोणी बाहेर घेऊन लढत; असें नित्यशः दिसेंवराचें तेविसा-
व्ये तारिखेपर्यंत होत गेलें. मग एके दिवशीं त्या अबदालीचा बजीर शाय-
लीग्यान तो आपल्या बगेरा त्यारांची दोळी घेऊन तेथून निघोन जवळ ए-
क नशीद होती तेथें जात असतां, त्यास पाहून सदाशिवराव व बळवंत
राव मेहेदळे व विठ्ठलराव व होळकर व गेरे लश्करासहित कित्येक स-
रदार त्यावर जाऊन पडावयास त्यास भोंवता घेरा घातला. तें पाहून त्या-
चे कुमकेस अबदाली कडचे लोक व नजीब अदबला व दुसरेही कित्येक
सरदार त्यावर जाऊन पडले. तेव्हां त्या उभयतांचें युद्ध मोठ्या निकराचे
झालें. त्यांत नजीब अदबला त्यासमयीं आपल्या लोकांपेक्षा मार पडला

ऊन उदत होता; तेव्हा बळवतराव मेहेंदेवला त्यावर मोठ्या खरेने जाऊन पडला. ते सनघी त्याजबळचे तीन हजार रोहिले मारिले गेले; आणि तोही मराठ्यांचे हाती लागता लागता. त्यास गोळी लागून तो मेहेंदेवला मृत्यु पावला. तेव्हा सदाशिव गबास ती मोठी हाती वाटली त्या योगें तो फार कधी होऊन युद्ध न करिता. तें प्रेम साकारें छावणीस नेलें तेव्हा नजीब उदवला त्यास मागें सरावचाची संधी सांपडली तेवेळेस युद्ध तसेंच राहिलें; नंतर नित्य नित्य उभयपक्षां दोळ्यां दोळ्यांचीं युद्धे होत. असें असतां रोहिले लोक व सुजाउदवला हे सर्व मिळून एकदांच उठून मोठें युद्ध कावें लागून. बादशाहाजबळ फार आग्रह करीत होते; परंतु तो बादशाह फार शहाणा आणि सावध होता. त्याणें आपल्या लश्करांत धान्यपुर्त नाही तथापि मराठ्यां पेक्षा अधिक आहे असें असून, आपले लोक युद्धाविषयीं अस्थिर, यावरून मराठे तर फारच उतावळे असें समजून. तो युद्धाविषयीं दिरिंग लाविता झाला. त्याची कल्पना ठीक होती कीं, मराठे यांजकडील धान्यादि साहित्य अगदीं रक्खून पुढे उपाशीं मरणार आहेत असें असतां कोणे एके रात्री त्यांचा लश्करांतील बुग्याची दोळी आपल्या बायका मुलांस अन्न नाही याकरितां धेंयें करून रवंदकां तून पळिकडे उतरले; नंतर पुढें जाऊन धान्याचा शोध करीत असतां आफगाण लोकांनी येऊन त्यांस भोंवता वेढा घालून ते सर्व मारून टाकिले. त्यावर सर्व मराठे लोक आपल्या सरदारांस बोळ लागले कीं, आतां आमी एथें उपाशीं मरावें हें ठीक नाही; आत्मास त्या युद्धांत मरूं द्या. असें त्यांचें बोलणें ऐकून सरदारांनीं भाऊला सांगितलें; तेव्हा त्याणेंही तें मान्य केलें आणि सांगितलें कीं, उद्यां लढाई करावी. अशी आज्ञा देऊन ते दिवशीं रात्रीस सरकार कोटींत जितका धान्यसंग्रह होता तितका सर्वत्रांस वांटून दिल्या कांकीं, इतके दिवस धान्याचा तोटा होता आतां आज रात्री सर्वांनीं स्वस्थ भोजन करून सुद्धास सिद्ध कावें. मग दुसरे दिवशीं उजेडावयाचे पूर्वीं दोन घटिकारात्रीस सन सत्राजें एकसदांचा पहिला महिना जानेवारी त्याचे साहाय्ये तारिखेस सर्व लश्कर सिद्ध होऊन आपले छावणीपासून डावे बाजूनें निघालें. तें असें पुढें तोफा व जेजाला व उंठावरचे जंघुरे व बाणदार असें चालतें करून त्याबरोबरच इब्राहिमखान गारदी व त्याचीं पलटनें, त्यासागून दमाजी गाडकवाडाचे त्यांर चालिले, त्यासागून वकईजे मराठे सरदार यांचे त्यांर अशा बंदोबस्तानें ते अबदालीचा लश्करावर जाते वेळेस मराठे असे दिसत होते कीं, ते लोक केवळ मरणाचाच निश्चय करून जाताहेत; आपण जय पावों ही गोष्ट त्यांचा मनांत आहे असें त्यांचें चिन्ह दिसत नव्हतें, कांकिं, त्यांचीं पागोटीं पदर सुटलेलीं, आणि तोंडास व हातास हळद लाविलेले असे होते. ते त्यांवर चालून जात असतां ति-

कडे अबदालीचा लश्करांत वर्तमान कळले तेसमयीं बादशाह तो शीघ्र प्रस्थान
 यास घोंड्यावर बसून आपल्या तळ सोडून अर्धा कोस पुढे जाऊन पाहिले, तेव
 न्याचा मनात आले की, मराठी लश्कर फार बंदोबस्तानें तळ सोडून निघाले न
 मंच उभें पथें आहे, असें पाहिले. त्यांत तो फामात्र पुढें समुद्र केल्या होत्या.
 आणि जनकोजी शिवा तो लश्कराचे उजवे बाजूवर होता, आणि इब्राहिम गा
 दी तो डावे बाजूवर होता. मग इकडे अबदालीचें लश्कर तयार झालें त्याचा
 बंदोबस्त असा, त्यानींही तो फा समुद्र काविल्या, आणि त्याचा लश्कराचे उ
 जवे बाजूस आमंदर्यान बंगव, व रोहिले, व कित्येक मोठे मोठे सरदार होते.
 मध्यभागीं शाहूबलीखान बजीर, व डावे बाजूस आफगाण लोक, व सुजाउ
 दख्खा, व नजीब अदख्खा, या सर्वांचे डावे बाजूस एक आफगाणाची निबडक
 दोळी होती, तिचा सरदार शाहूपसंद खान नामें होता. या प्रकारें लश्करी उभ
 यपक्षीं बंदोबस्त असतां प्रथम परस्परे दोहीकडून तो फा चालू झाल्या, इतक्या
 न तीं दोन्ही लश्करें एकामेकांवर चालून येऊ लागले, ते उभयपक्षीं लोक तो
 फा दाकून पुढें सरले असतां मराठ्यानीं एकाएकी मोठा हरहर असा शब्द के
 ला, जाची ध्वनी आकाशांत भरली. तेव्हां इब्राहिमखान गादीं दमार्जी
 गाइकवाडासहित आपल्या समुद्राचे रोहिल्यांवर धेंच्यानें चालून गेला; तेव
 ठेस तो आपल्या दाव्या बाजूनें शत्रूचे लोक येतात असें पाहून, त्याकडे दोन
 पलटणे यांचा रोख दाखवून आपण पुढें सरला; तो रोहिल्यांवर फडून त्यागे
 आठ हजार रोहिले मारून दाकिले, परंतु त्याचेही अर्धे अधीक लोक मारि
 ले गेले; आणि त्या इब्राहिमखानासही जखमा लागल्या, परंतु जय पावला.
 मध्यभागीं सदाशिवगवानें आपल्या समुद्र मुसलमानाचा लश्कराचे मध्य
 भागीं शानवाजखान होता त्यावर मोठ्या वेगानें चालू केली, तेसमयीं त्या
 शानवाजखानाचे जबळ दहा हजार स्यार होते त्याणीं त्या सदाशिवगवावर
 चालून जावें तें न करितां ते आपल्या ठिकाणींच उभे राहिले; तेणें करून ते
 स्यार व त्यांनीं ल पाय दळ याचा अगदीं मोड करून मराठे त्यांतून पार गेले
 त्यात मराठ्यांचेही स्यार दोही लश्करी लोकांचे धक्का धक्कीनें कित्येक पडले
 तेसमयीं स्वकीय किंवा परकीय असें त्या उभयपक्षीं लोकांस समजेना,
 आणि जी धूळ उडाली तेणें करून काही त्या मदीं त दिसेना; तेव्हां मराठे
 व मुसलमान हात पाई करून संपूर्ण एकत्र होऊन आप आपल्यासच मा
 रून लागले; तेसमयीं कोणी कोणास बळखिना असें झाले. तेव्हां त्यांनीं
 ल शब्द घुण अर्जी की, मराठ्यांकडील हरहर आणि मुसलमानांकडील
 दीन दीन असा शब्द होई तेणें करून मात्र बळखून मारीत; तेव्हां कोणाचें

नोड कोणास दिसेना, शेवटी त्या गर्दीत आफगाण लोक कांहींसे मार्गे हटू लागले ते पाहून शाहूबलीखान आंगांत चिलखत चढविलेला होता तसाच घोडयावरून उडी टाकून मोठी हारोळी देऊन बोलिला कीं, हे मित्रहो तुझी पळता कोठे, तुमचा मुखरव पथून जवळ आहे किं काय. असें बोलून ते लोक आपले बरोबर घेऊन तेसमयीं त्याणें आपल्या जिवाचें संरक्षण केलें. याप्रमाणें सुसलमान लोकांचे लश्करचा मध्यभागची व उजवे बाजूची अवस्था झाली परंतु त्याची डावी बाजू हाडली नव्हती, त्यांतील सरदार शापसंदखान याणें चालून येतेवेळेस असें पाहिलें कीं, कदाचित् मोड झाल्यास पाठिमार्गे येणें जेवाळें तर कांहीं आश्रयाकरितां जागोजागीं चर खणून मातीचा बर्वंड्या करून मिती सारखे आश्रय जागोजागीं करून ठेविले होते, असें असतां बादशाहास लश्करची खबर दोन प्रहरीं कळली, तेव्हां त्याणें आपले खासगीचा शिपायांतून निवडक जे होते त्यांस लश्करचे छावणीचे जागीं पाठवून, त्यांस सांगितलें कीं, जे कोणी पळून जाऊन छावणीचे जागीं उभे असतील त्यांस हाकून युद्धास पाठवावे; आणि उजवे बाजूचे लोकांस पुष्टीकरणार्थ कित्येक लोक पाठविले. आणि शाहू नवाजखानास निरोप पाठविला कीं, दहा हजारों स्यारांची एकेक टोळी करून मोठ्या वेगानें मराठ्यांचे लश्कराचा मध्य भागावर हल्ला करावा. अशी आज्ञा झाली तेसमयीं त्याणें तसेंच केलें; आणि त्याचे बरोबर शापसंदखान व नजीब अदबला याणींही हल्ला केला, तो वेग मराठ्यांही बहुत वेळ सोसून, आफगाण लोकांस कित्येक वेळा मार्गे वळविले. शेवटीं हातघाईचे वेळेस ते आफगाण लोक शरीरानें पुष्ट आणि सुदृढ असे जे त्यांपुढें मराठ्यांचा उपाय चालेना; तथापि त्यादिवशीं मल्हार राव होळकरास खेरीज करून मराठे सरदार आपआपल्या सामर्थ्यांनुसार लढले. आणि मल्हारराव आपल्या शक्तीप्रमाणें नळटला खणून कोण कोणाचा मनांत आलें हां होळकर कांहीं क्विमी आहे.

यानंतर अडीज प्रहर दिवस सुमारे विश्वासराव यास असाध्य जरब लागली, तें पाहून सदाशिवराव भाऊ आपल्या हत्तीवरून खाली उतरून होळकरास निरोप पाठविला कीं, मीं तुझास पहिलें जें सांगितलें होतें तें आतां करावें; याप्रमाणें सांगणें गेल्यावर मग तो भाऊ साहेब आपल्या घोडयावर बसून युद्धाचा गर्दीत शिरला. तेव्हां लोकांस दिसेनासा झाला. त्याचा निरोप होळकरास पोहचला, तेव्हां तो रणभूमी सोडून निघाला, त्याजबरोबर दमाजी गाडकवाडही निघाला. तेवेळेस मराठे लोक युद्ध करणें टाकून आपल्या जीवाचा रक्षणासाठीं पळू लागले तेव्हां हजारों शिपाई तरवारांनीं नोडले गेले

गेले, व कित्येक छावणीकडे पळाले. त्यांस गर्दीसुळे त्या ठिकाणांत जावयाची वाट सांपडेना. तेव्हां त्या खंदकांत एकमेकावर पडून दडपून सेळे गेले. त्या ल्हा नाजवळ पानपत नामें गांव होतें तेंथें त्या मराठी लश्करचा वायका व सुळें व कित्येक बुणग्यांतील लोक व कित्येक शिपाई एकदांच शिरले. त्या योगें तो सगळा गांव भर दादी झाली. मग दिवस मावळला तेव्हां आपगाण लोक येऊन त्या पानपता सभोंवता घेरा घालून रात्र भर तेथें होते. मग प्रातःकाळी ते सर्व लोक बाहेर काढून त्यांस आपगाणाहीं आपल्या ठिकाणी नेऊन त्यांतील वायका व सुळें वाढून घेतली. आणि पुरुषांचा दावणी करून त्यांचा मस्तकांचेटींग आपल्या डेंयी पुढें घातले. अशा निर्दयाचरणानें त्या लोकांची या पृथ्वींत निरंतर निंदा राहिली; व त्या योगें मनुष्य जातीसही बट्टा लागला. कांकि, असे निर्दय प्राणी मनुष्यांत उत्पन्न होतात इतकें कळलें.

नंतर त्या लढाईत विज्वासरावाचें प्रेत सांपडलें तें आमंदशाह अवदाही याणें पद्मावयास आपले जवळ आणविलें, तेसमयी त्यास पद्मावया करितां, आपगाणलोक मोठा शब्द करीत येऊन बहुत जमले तेवेळेस त्या लोकांची फार दादी झाली. त्यान असा उदळा कीं, आमचा धर्माहून वायजे त्यांचा वादशाहाचें हें प्रेत; यास्तव आमीं याला वाळवून यामध्ये गवत भरून आपल्या काबुलवांती येऊन जाऊं. असें नानाप्रकारें बोलत असतां, गेदिले लोक व सुजा उदबळा याणीं वादशाहाजवळ अर्ज करून तें प्रेत हिंदूंचे त्याधीन करविलें. मग तें हिंदूंनीं जाळून टाकिलें. त्या समयीं सुजा उदबळा याणें जनकोजी शिंदा व इब्नाहिमखान गार्दी हे दोघे जरबमी होऊन वादशाहाचे केंदेंत सांपडले होते त्यांचाही प्राण वांचवायाविषयी अर्ज करावयासाठीं उपुक्त झाला परंतु तें मिदीस गेलें नाहीं. तेव्हां त्या लोकांहीं असें केले कीं, इब्नाहिमखान गार्दी याणें असन्यधर्मी लोक यांचा पक्ष स्वीकारून सन्यधर्मी लोकांशीं लढला, हें त्याचें मोठें दुष्कर्म जाणून त्याचा शिरछेद केला.

शिंदा आणि नजीब उदबळा या उभयतांच्या फार हेय होता यास्तव तो ही मारिला गेला. मग त्या रणभूमीचा एके बाजूस एक शिरका पडलेलें थड सांपडलें तें सदाशिवरावाचा आकृती प्रमाणेंच दिसत होतें. त्या समयीं हेंच भाऊचें शरीर असेल असें स्मरण लागले. याशिवाय त्या भाऊचें विशेष काही कर्तमान नाहीं. दुसरें जगवंतराव पंचार तो त्या रणभूमीतच पडलेला होता तो सांपडला. समशेर बहादूर तो त्या रणभूमीतून जरबमी होऊन जिवाचा भयास्तव पळता पळता त्यास कोणी गावकरी याणीं मारिला. मग विठ्ठलशिवदेव विंचुरकर व दमाजी गाडकवाड व नागे शंकर आणि कित्येक शिपाई लोकां

न साधारण आपले मुळशी स्वच्छपणे आले त्या मराठी लश्करचे जे लोक आले त्याचा सुमार असा आहे की, जितके गेले तितक्यांचाच मुर्तुतीचा साधारण आहे. याप्रमाणे बुध त्याचाही तोच प्रकार यावरून असे वाटते कि, त्या भाऊसाहेबाचे लढाईसंबंधे दोन लक्ष सुमारे मराठी लोक मेले गेले. त्यातून पळून कित्येक लोक खुरज मद्धा कडे गेले; त्यांस त्याणें आपल्या मुळशीं रुपाकरून रक्षिले. ती त्याची कीर्ति अद्यापि मराठे लोकांत आहे.

असा वृत्तान्त हिंदुस्थानांत झाला ते वर्तमान पेशव्यास कांहींसे कळले तद्वा तो आपले स्वासर्गीचें सैन्य व दहा हजार सैन्यासहित जानोजी भोंसला यास बरोबर घेऊन, हिंदुस्थानांत जावयाकरितां निघाला. तो त्या वर्षाचा जानेवारीचे मध्यभागीं नर्मदा उतरत होता तेव्हां त्याचा लोकांस कोणिएक सावकार याचा जासूद औरंगाबादेस जात होता तो सांपडला. त्याणें मराठ्यांचा पराभवाचें वर्तमान सांगितल्यावरून त्याला पेशव्याजवळ नेला तेव्हां पेशवा याणें त्याजवळचे कागद उघडून पाहिले, त्यांत खुणेचें लिहिलें होतें की, दोन मोर्ती गळून गेलीं, आणि सत्तावीस मोहरा सांडून गेल्या; आणि रुपये व खुर्दी किती हरवला त्याची संख्या लागत नाही. यावरून सदाशिवराव व विश्वासराव आदिकरून मंडळीची दशा काय झाली ती पेशवा समजला. त्यानंतर थोडक्याच अवकाशानें त्यास त्यालढाईतून आलेले लोक भेटले, त्यांत वातुरावाचा पुतण्या बाळाजीजनार्दन, तो प्रथम; पुढें नाना फडनवीस या नावें तोच लोकांत प्रसिद्ध झाला. मग पेशवा त्या अनर्थाचा प्रकार पुरतेंपणें समजून घेऊन हळू हळू साधारा पुण्यास येऊं लागला. मग त्या दुरवेंकरून, त्याचे बुद्धीस कांहीं अंतर पडलें; आणि त्यादिवसापासून त्याचा शरीरास दिवसानादिवस असमाधान होत चालिलें, मग त्याच वर्षाचा पांचव्या महिन्यांत जुनाचे अखेरीशीस, तो पर्वतीचा देवळांत मरण पावला; तें देखून त्याणेंचवों धिलें होतें.

तो सदाशिवराव भाऊचा अनर्थ सर्व मराठी लोकांस दुरवाटिक होण्याचें कारण झाला. मग पेशवाही मरण पावला त्यायोगें अधिकच अवघड पडलें.

तो बाळाजी बाजिराव फार योग्यतेस चढला, परंतु केवळ आपल्या सामर्थ्यानें योग्य झालासा नाही, त्याचे आगोधरचे पुरुषांचें कृत्य त्याचे वळेस ओवडास गेलें; तो राजनीति इत्यादि कामांत निपुण, असें त्यास त्याचे लोक क्षणतः परंतु बहुधा कुटिल वर्तनास ते लोक बुद्धिकल्पना असें मानितात; ही त्याचे बुद्धीस चूक आहे, सत्यतेनें जें वागावें तीच बुद्धि.

बाळाजी बाजिरावांचे वेळेस प्रजेला कायकाय सुख होतें तो शोध केला असता, असें दिसतें कीं, सर्वत्याचा मामलतीची चाल मोडिली, व कोणी कुठारु आला असतां गांवकरी याणींचि मारता असें शिकविलें, तेंणें करून प्रजा सुख पावली असेल; मग पेशव्यानें प्रांतांत जागोजाग सुभेदार व मामलतदार ठेवून त्यांचे चवकळीवर सरसुभेदारही केले; आणि वसूल जमा करणाऱ्यांची पहाणीं द्वावीं असाही त्याणें बेत ठेविला होता, याशिवाय जो दिशेब दिशेना त्याचें परिपत्य करून दिशेब येत असत, पुण्यांत बाळकृष्ण गाडगीळ मोठा कुलीन शास्त्री तो त्याचाधीश केला; त्या योगें शहरचे लोक फार सुख पावले, या सर्व उत्तम रीतीचें मूळ रामचंद्र बाबा शेणवी तो मेल्यानंतर मराठेशिब रावानेंही तसेंच चालविलें, त्या राज्यांत बासणांचीं कुळें बहुतेक योग्य नेस आलीं, आणि त्या राज्यांत प्रजाही सुख पावोन लोक नाना साहेब पेशवाक न्य असें सणें लागले. ती कीर्ति अद्यापि त्या लोकांत आहे.



सन सत्राशें एक सष्टांपासून सासष्ट पर्यंत

झालेलीं वर्तमानें मिळून

भाग विनावा.

अनुक्रमणिका.

माधवराव बळाळ पेशवा झाला तें प्रकरण.

ताराबाईचा मृत्यु.

निजाम अली, मराठी लोकांत बेंमनस्यें पडलीं अशी संधी पाहून त्यांमजिंकावयाकरितां नियाला.

दोंक्याचा देवळांनाचा संग, निजाम अलीनें केला तें प्रकरण.

तो निजाम अली पुण्यांत बळ येऊन त्याजीं व पेशव्याजीं तड झाला.

रघुनाथराव, व माधवराव पेशवे, यांचा बिघड झाल्यामुळे रघुनाथराव औरंगाबादेस गेला तेथे त्यास, मोंगलांची कुसक मिळून तो माघारा पुण्यावर येत असतां, माधवराव पेशवा आपल्या मूर्खपणानें त्याचा स्वाधीन झाला.

रघुनाथराव मुख्यत्व पावोन त्याचा अनुचित आचरणें करून, मोठ मोठ्या लोकांचीं मनें बिडलीं, तेंणें करून ते कित्येक जाऊन मोंगलास मिळाले.

त्यावर मोंगल बाळगणाऱें राज्य बुडवावयास उद्युक्त झाला.

मोंगल पुण्यास येऊन तें शहर लुटून तेथचा कित्येकांय मोंगलां खंड घेऊन

कित्येक

कित्येक घरे जाळिलां.

शेवटीं रघुनाथराव चांगला समय पाहून, मोंगलांचा लश्कराचा अगदीं पराभव करिता झाला.

नंतर औरंगाबादेस पेशवे आणि मोंगल यांचा तह झाला.

हैदर अह्मीचा उत्कर्ष.

माधवराव फार युक्तीने त्या हैदराचा पराभव करिता झाला.

पेशवा व निजाम अह्मी मिळून जानोजी भोंसला याशी युद्ध करून, त्यापासून दिलेला मुलुख कित्येक माथारा घेतला.

भागविसावा.

सन सत्राशें एकसष्टांचा महिना नव्वा सपेंबर, याचें अखेरीस रघुनाथराव याणें आपला पुतण्या बाळाजी बाजिरावाचा दुसरा पुत्र माधवराव यास बरोबर घेऊन, सातार्यास जाऊन राजापासून त्या मुलाचें नावें पेशवाई संपादिली; ते समयीं त्या माधवरावाचा वयास सत्रावें वर्ष होतें.

त्यापुढें तीन महिन्यानी ताराबाई मृत्यु पावली, तेवेळेस तिचें वय शायशी वर्षाचें होतें; तिणें राजारामराजा यास कैदेंत ठेविला, तो त्यादिवसापासून तसाच होता. ती ताराबाई मरणपर्यंत बाळाजी बाजिराव पेशवे व सदाशिवराव भाऊ यांचा द्वेष करीत होती; ती मरणसमयीं बोलली कीं, हे दोघेदुर्दैवा होऊन मेले तेणें करून माझे मनोरथ पूर्ण झाले.

बाळाजी बाजिराव मेला हें वर्तमान सलाबतजंग व निजाम अह्मी यांस वेदर मुकामी कळलें तेव्हां निजाम अह्मी तो आपणास दिवाण सणवी आणि सलाबतजंगयास नानमात्र धनी असें करून आपण सर्व राज्यसुखासुभव घेन होना, तेव्हां तो समजला कीं, आपला मुलुख मराठ्यांहीं घेतला आहे तो यासमयीं सोडवावयाविषयीं सुलभ पडेल सणून कांहीं एक निमित्त करून औरंगाबादेचा आसमंतात मोठी फौज जमा केली. ही त्याची कल्पना स्वर्गच होनी कांकि, त्यापूर्वीं चाळीसवर्षे त्यास अशी संधी सांपडली नाही तोप्रकार असा. पानपताचे लढाईत मराठे पराभव पावले त्यामुळे ब्राह्मण व मोठे मोठे मराठे सरदार एकमेकांत परस्परें त्या नाशाचें कारण कल्पून भांडूं लागले; त्यायोगें आपआपल्यांत फार वैमनस्यें पडलीं आणि रघुनाथराव तो आपला पुतण्या माधवराव पेशवा याचें वय लहान सणून राज्यकारभार आपण चालवीन असे, आणि त्यापाशीं सैन्य त्या निजाम अह्मीचा निवारणास पुरेसें नव्हतें; हें वर्तमान त्यास कळतें तर तो मोठा लाभ पावता.

परंतु

परंतु ते त्याला पुरतेपणे न समजले; याशिवाय त्याने दक्षिणेने येऊन प्रथम हो-
क्यामध्ये दिवडी देवळात होती ती फोडली तेव्हा त्याचे सुसलमान लोक व ती
असे समजले की, हे आली केलेले कर्म ईश्वरसंतोषकारक झाले, परंतु तेणे-
करूनच त्या निजाम अलीचा नाश झाला, कांकि, त्याचे लश्करांत रामचंद्रजा-
धव सरदार बगेरे दिवडे जाऊन होते, ते लुप्त होऊन बहुतेक त्या पाखून निघून
गेली; आणि पेशव्याकडे जाऊन गेले. त्याणीं मीरमोगल नामें निजाम उल-
सुलुखाचा कनिष्ठपुत्र त्यासही बरोबर नेला.

न्यानंतर निजाम अलीचे लश्कर पुण्यावर येऊं लागले त्याचे निवाण्या-
थे दिवसेंदिवस, मराठ्यांचा उद्योग वृद्धिंगत होत गेला. शेवटीं तो पुण्याजव-
ळ एका मजलेवर आला, तेव्हा त्याचे पाहिले मानस होतें की, मराठ्यां पाखून
आपला सर्व सुलुख सोडवावा; ते राहून इतके मात्र केले, की, बेदर व औरंगा-
बाद या पाखून सत्तावीस लाख रुपये घेत होते ते त्याही प्यावे. त्यावर नि-
जाम अली बेदराकडे मार्गें गेला; तो तेथें जाऊन त्याणें आपला भाऊ सलाब-
तजंग यास मनसचाशें वासट्यांचा जुलाई महिन्यांत केवळ करून त्यापुढें पंधा-
न महिन्यांनीं जिवें मारून टाकिला. अशी त्याणें बंधुहत्या केली ती व्यर्थ केली -
असें दिसतें; कांकि सलाबतजंग केवळ गरीब होता. त्याचा हातून किमपि नाश
झाला नसता.

ते सुसलमान लोक पुण्यापाखून दूर गेल्यावर, सदाशिवचिमणाजीभा-
ऊ याचा मामा त्रिंबकराव तो दक्षिणेतील बसूल जमा करून माघाग पुण्यास
आला नंतर पेशव्याचा बुलना रघुनाथराव यास स्वयं लागला की, तुझीच स-
र्व कारभार करितां यांत कांहीं माझा भाग असावा; तेव्हा त्या उभयतांचा वा-
द पडला, नग तो रघुनाथराव व सरकारानबाद व मीरे जे मुख्य कारभारी हो-
ते ते आपल्या मनांत समजले की, आपणावांचून कारभार चालणार नाही स्व-
यं कुद्द होऊन त्यांस हा श्रेष्ठ सानी असें समजून, ते सारे कारभार सोडून आ-
पले परीं उगेच बसले, आणि दुसरे समजले की, आसावांचून कामांत अड-
चण पडूं लागली स्वयं जे हा आपणच आम्हां आर्जव करूं लागेल. परंतु आ-
मामास तात्काळ जवळ बोलावून दिवाणगिरीचे काम सांगितले तेव्हा त्याणें
गोपाळराव गोविंद पदबर्धन मिरजकर याचे साहाय्याने कबूल केले ते सर्व
समजून रघुनाथराव व सरकारानबाद यांचा मनांत त्या मामाविषयी हेवा व

रघुनाथरावाचा मनातील द्वेष वाढवयाचें कारण आनंदी बाई ती रघुनाथराव-
याची स्त्री, माधवरावाचा मनातील द्वेष वाढव्यास कारण गोपिकाबाई, ती त्याची ना-
तुली, तिचा तो माधवरावपुत्र.

द्वेष उत्पन्न झाला. त्यावरून रघुनाथराव पुणें सोडून नाशिकास गेला मग तो तेथून पुढें औरंगाबादेस जाऊन त्या शहराचा मुख्य सुगंद ग्वान होता त्याणें त्याचा मोठा समान करून त्यास मोंगलांची कांहीं फौज दिली; त्यानंतर त्याला मराठेही पुष्कळ जाऊन मिळाले. त्यावर तो पुण्यास येऊं लागला तेव्हां त्याचा लश्कराची आणि माधवराव पेशव्याचा लश्कराची गांठ पुणें व आमंद नगर, यांचे मध्यभागी पडली; तेसमयीं पेशव्याचें लश्कर रघुनाथरावाचा लश्करापेक्षा फार कमी भसें समजून ते लोक त्याशीं युद्धास उभे न राहिले. त्यावेळेस तो रघुनाथराव याचे पुष्टी करितां निजाम अह्मीही येत होता आणि बराडोवून जानोजी भोंसला तोही सेनेसहित पुण्याकडे येऊं लागला होता, परंतु तो कोणाचा पक्ष स्वीकारील तें समजलें नाहीं. हें सर्व जाणून माधवराव याणें परमदक्षता व शहाणपणें करून मनांत निश्चय केला कीं, यासमयीं आपण काकाचे स्वाधीन व्हावें; मग आपल्या बरोबरचा लोकांस सांगितलें कीं, आपआपले प्राण संरक्षणास पाहिजे तिकडे जावें. नंतर आपण जाऊन काकास भेटून त्याचा समूर उभा राहून बोलिला कीं, आपल्या राज्यांत विभाग व कलह नसावा याकरितां मी तुमचे स्वाधीन झालों. तेव्हां रघुनाथरावानें त्यास बंदीत ठेविला, परंतु त्याचा असा मान रक्षिला कीं, तो बंदीत असतांही त्याची जेवढी प्रतिष्ठा होती तेवढी पुढें रघुनाथराव मोठी योग्यता मिळवून निरंकुशपणें सहस्रदालद झाला तरी त्यास मिळाली नाहीं.

यानंतर मोंगलांनीं कुमक केली यास्तवर रघुनाथरावानें कबूल केलें होतें कीं, दखलताबाद व शिवनेरी व आशिरगड व आमंदनगर व एकाबनलक्ष रुपये प्रतिवर्षी उत्पन्न होत असा मुतुख देईन; त्याप्रमाणें त्यास घाबयाची नात्काळ आज्ञा दिली, परंतु तें त्यांचे स्वाधीन झालें नाहीं तों कांहीं मध्येच निमित्त उत्पन्न झालें, तो प्रकार पुढें लिहिण्यांत येईल. तेवेळेस तर मोंगलांस दखलताबाद मात्र दिली. मग निजाम अह्मी पेरगावी येऊन रघुनाथराव यास मिळाला तेव्हां त्याला समजलें कीं, हे चुलते पुतणे मिळाले; त्यावरून त्याणें असें दर्शिलें कीं, हें तुमचें ऐक्य पाहोन मी संतुष्ट जहालों.

याप्रमाणें रघुनाथरावाची सत्ता झाल्यावर त्याणें सरबारासबा पृथ्वी-
ककंद महादेवपुरंधरे हे दोघे आपले मुख्य कारभारी केले. त्यावेळेस जग-
जीवनराव प्रतिनिधीचा पुतण्या श्रीनिवासराव तो प्रतिनिधी असतां त्यास
दूर करून रघुनाथरावानें आपला पुत्र भास्करराव तो फार लहान बालक होता
त्यास प्रतिनिधी करून, नागेशंकर यास त्याचा मुतालिक केला; आणि काही
जी

जी माहित यास मंगलकर पदवी दिली. वेडाव्याचे फडतवीस याकाशीस नथापासून भातूचा कुळातले झाले, त्यानीं क मोरोनापुराव भातू यापासूनती फडतविशी घेऊन चिंतोविठ्ठल यास दिली.

याप्रमाणें रघुनाथरावानें प्रतिनिधी आदिकरून रवे केलें. तेंपेकरून तो श्रेष्ठांचा मनावून उतरला. असें असतांही आपला पूर्वीचा रूढ उगवावया साठी, गोपाळराव पटवर्धन याचा किड्डा मिरज लढून घेता झाला. त्याचोंगे सोढ मोढ्या श्रेकाचें मन फारच विदून, मग गोपाळराव पटवर्धन व जे त्या रघुनाथ रावापासून दुःख पावलेले सरदार ते निजाम अह्मीचा बजीर विठ्ठलसुंदर याचा बोळावण्यावरून निजाम अह्मीस जाऊन मिळाले, त्यांत रामचंद्र जाधवही होता. तो धनार्जीचा नातू त्यास रघुनाथरावानें सेनापतित्व दिलें असतांही गुजराथेंचा आधिपत्याविषयी त्याला इछा होती त्याप्रमाणें तें न मिळालें स्मरण तो तिकडे गेला. मग त्या मुरादखानानें केलेला पेरगांवचा तह सोडून, मग ठेंगोक व मुसलमान लोक पुनः सनसत्राचें सदसदांत युद्धाचा प्रसंग करिते आले.

ही एवढी पटना होईलशी त्या रघुनाथरावाची अटकळ झाली नाहीं. त्यावरून त्याणें युद्धाची तयारी केली नव्हती. त्या वेळेस माधवराव बंदीन असतांही त्याणें आपल्या शक्तीप्रमाणें काकाची पुढी केली, आणि मन्हारराव होळकर व दमाजी गाडकवाड हे दोघे रघुनाथरावाकडेन होते असें असतांही तें लडकर मुसलमानांचा समूरुद्धावयाजोंगे नव्हतें स्मरण त्या लोकांचा समूर युद्धास गेल्यासारखें भासऊन मग एकीकडे जाऊन मोंगलांचें लडकर आपल्ये पाठीसागें दाकून औरंगाबादेस जाऊन त्या शहराचे तदास शिडी लावून आंत शिरवयाचा उद्योग केला. परंतु तो सिद्दीस गेला नाहीं. नंतर तो निजाम अह्मी पाठीस लागला असा पाहून वराड प्रांतीं जाऊन जानोजी भोंसल्याचा मुकुल लुटतां लुटतां मळकापुराची खंडणी रुपये साठ हजार घेतले. त्यानंतर मोंगलांचा प्रांतीं जाऊन फार नाश केला. तेसनची तो निजाम अह्मी त्या रघुनाथरावाचें पाठीस लागोन बहुतवेळ आल्यावर समजला की, हा आपल्ये प्रांतीं लागत नाहीं. नेह्नां तो रूढ उगवावयास त्याणें निश्चय केला की, पुण्यास जाऊन तें शहर अगदीं लुटून जाऊन दाकावें. हें वर्तमान रघुनाथरावास कळलें तेस-

* विठ्ठलसुंदर यजुर्वेदी ब्राह्मण होता त्यास निजामानें आपला भाऊ बंदीत घालून तेसनची दिवाणगिरी दिली व्हा मुरादखानाचा योगें मगढ व मुसलमान यांचा तह झाला. त्यापासून तो विठ्ठलसुंदर या मुरादखानाचा बंधास्तव पुनः नवें युद्ध उपज करवावयास उद्युक्त झाला होता.

मयी त्याणें तो झूड घ्यावयासाठीं हेंदराबाद जाळावयाची मसलत केली, आणि कडे चालिला.

हे वर्तमान पुण्याचा लोकांस कळले कीं, मोंगल पुणें शहर जाळावयास येतो, तेव्हां नेथचे बहुतेक लोक आपलीं घरे टाकून, आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें संसार खट्टीं घेऊन डोंगरी किळ्यांतून व कोंकणांत जाऊन राहिले. मग निजाम अह्मी येऊन पुण्याजवळ उतरला नंतर जाजा वरांची खंडणी त्यासन मिळाली तीं तीं घरे कांहीं सोडून कांही जाळिलीं; मग पुरंदराकडे जाऊन भीमानदीपर्यंत मुतुख उदस्त केला. त्यानंतर पाउस काळ जवळ आल्यामुळे तो बेदरास जाणार होता परंतु जानोजी भोंसत्याचे मसलतीनें औरंगाबादेस जावयाचा नेम ठरला.

इकडे रघुनाथराव हेंदराबादेस गेला तेव्हां त्या शहरास भोंवता तट होता त्याजमुळे तें शहर घेतां येईना; तेव्हां बाहेरचा पेंठची खंडणी एक लक्ष ऐशी हजार रुपये घेतली, मग हेंदराबाद सोडून निजाम अह्मीचें काय वर्तमान आहे तो शोध घ्यावयास आला. त्याणें त्यावेळेस निजाम अह्मीचे जे मराठे सरदार होते त्यांशीं कांहीं बोलणें करून सुमार पाहिला जो त्यांजकडील मराठ्यांतील मुख्य जानोजी तो आपलेकडचा होईल कांकी, तो निजामास मिलाळा तेसमयीं जसा त्याचा मनोरथ होता त्याप्रमाणें त्यास लाभ न झाला. तेव्हां रघुनाथरावानें कबूल केलें कीं, प्रतिवर्षी तुझास बरी सलक्षरुपये देऊं, आणि तो समयीं आपल्या पक्षाचा होईल सा करून ठेविला.

मग मोंगल सहित निजाम अह्मी औरंगाबादेस जात असतां, तीन चार मजली त्याचे पाठिमागें होता, तो गोदावरीस जाऊन पोहचला तेसमयीं आपण व बहुतेक लोक मिळून पलिकडे उतरून गेला, तेव्हां आलिकडे आपला दिवाण व कांहीं लोक राक्षसभुवन गांवाजवळ तो सर्व खटला उतरून पार जाई तीं पर्यंत ठेविले. तेवेळेस जानोजी भोंसला आपले फौजेस कांहीं दरमहान पोहचल्याचें निमित्त करून त्या दिवाणास सोडून त्यापासून कांहीं अंतरानें उतरला तें वर्तमान रघुनाथरावास कळोन तो समजला कीं, हे चिन्ह आपल्या न दितावद् आहे; त्यावरून मोठमोठ्या मजला करून अकस्मात मोंगलांचा लश्करावर पडोन तें मोठ्या निकरानें दोन दिवस युद्ध होऊन त्याचे मोंगल लोक बहुतेक मेलें गेलें. त्यांत तो दिवाणही मृत्यु पावला. त्या प्रसंगीं नाथराव होता तो आपल्या जोरें करून व सावधपणानें आणि चातुर्यें करून मोठा विरव्यान झाला; तेसमयीं निजाम अह्मी गोदावरीचे पलिकडे होता.

+ त्या युद्धास मराठे तेंदळजाचें युद्ध सणतात.

त्याच्यानें

त्याचानें त्यादिवाणास पुष्टि करवेंना आणि त्याचा लश्कराचा नाश पाहून आपण औरंगाबाद शहरांत शिरला: त्याचेही पाठीस मराठे लागून त्याही औरंगाबादेवर पुनः हल्ला केला, तेव्हांही त्यांचे लोक फार मेलें गेले, परंतु अर्धसिद्धीस गेला नाही. त्यानंतर निजामाही फार पश्चात्ताप पावल्याचा आक्षेप करून रघुनाथरावाचे भेदीस आला, आणि आपण जें कृत्य केले तें सर्व दिवाणाने करविलें असें रघुनाथरावास समजावून त्याचें मन असें सुप्रसन्न केले की, त्याणें जानोजी भोंसत्यास जो बत्तीस लक्ष रुपये उत्पन्न होतसा मुतुरख देऊं केला होता तो वजाकरून एकावन्न लक्ष रुपये उत्पन्न होतसा जो पूर्वी लाऊन दिलेला मुतुरख होता, तो द्यावयास सिद्ध आला: परंतु त्याचा कारभारी लोकांहीं हें ठीक नव्हें, सें समजाविलें त्यावरून त्याणें त्यास दहा लक्ष रुपयें मात्र उत्पन्न होईलें दिलें, याप्रमाणें पूर्वीचा करारापेकीं नऊ लक्ष रुपयांचा मुतुरख निजामास नदिला, तो पेशव्यास लाभला. मग त्या निजाम अल्लीशी आणि पेशव्याशीं अकटोबर महिन्यांत नया तह झाला. तेसमयीं जानोजी भोंसत्यास बत्तीस लक्षांचा मुतुरखाची मनद देताना रघुनाथराव त्यास बोळिला की, तूं आपल्या वडिलांचें महत्त्व जेणें करून वाढलें, असें जें मराठ्यांचें राज्य तें बुडवावयाचें कृत्य केलेस आणि निजामाचा आश्रय संपादिलास मग त्याचाही घात केलास, याप्रमाणें त्यास निषेधून कराराप्रमाणें मनद दिली. त्यावेळेस भास्करराव प्रतिनिधी मरण पावला तेव्हां ती जागा भवानराव प्रतिनिधी यास पुनः प्राप्त झाली; आणि गोपाळराव पदवर्धन यास भिरजेचाकिल्ल्या रघुनाथरावानें पुनः साधारा दिला. तेसमयीं मोगेबा फडनवीस यास याचे जागीं न स्थापिला परंतु त्याचा चुकत भाऊ बाळाजी जनार्दन भातु यास तो अधिकार दिला.

पूर्वीं स्नेहुराचें वर्तमान लिहिलें त्यांत हैदरअल्लीचा प्रकार आला तोहें दर कोणें प्रकारें विख्यात झाला तो विस्तार असा. मराठे लोक घानपतचा लढाईला दक्षिणेहून उत्तरेस गेले, तेसमयीं सत्तावतजंग आपणास स्वतंत्रपणें राज्य मिळवावयास हाथ उत्तमसमयसा जाणून करनाट जात गेला आणि तेथचा हैदरअल्लीशी स्नेह केला नंतर त्या सत्तावतजंगानें किमपि मुतुरख घेतला नाही तोच त्या हैदर अल्लीनें त्याला शेरगोत्रीचा नचाव केला; मग ते दोघे बरोबर जाऊन उसकटा व शेरगोत्री बडवाळापर इतकी घेतली. नंतर तो सत्तावतजंग याणें आपला भाऊ निजाम अल्ली याचा भयास्तव हैदरअल्ली याची संगत सोडिली. आणि आंदोणी नासें आपलें रहावयाचें पदिलें ठिकाण तेथें गेला; परंतु हैदर अल्ली त्यासारखा न भिडून तेथेंच राहिला

राहिला, आणि तें राज्य अणखी साधारण उद्युक्त झाला मग त्याणें कित्येकां गावें गारापासून खंडणी घेऊन बेदनूर प्रांत आपल्या सत्तेत आणिला. त्यापुढें सनसत्राशे चौसठांत त्याणें सावनुराचा नवाब जिंकिला; मग कांहीं कारणांनीं निज त्या हेंदराला बेदनुरी जावें लागले. म्हणून तेथें एक सरदार ठेविला; त्याणें बारबाड घेतले आणि हेंदराचें ठाणें कृष्णातीराजजिक बसविलें हेंदर अह्मी.

तो हेंदर अह्मी असा पराक्रम करित असतां, मराठे उगेच नवसले; त्याही त्याचा उत्कर्ष आपल्या नाशास कारण असें समजून सनसत्राशे चौसठांतच पुण्यामध्ये मोठे सैन्य जमा केले. मग मे महिन्यांत ती फौज घेऊन माधवराव करनादकांत शिरला. ते समयी हेंदराचें लश्कर मोठें सुदृढ ठळक करून अनवतीनासक जाग्यावर छावणी करून राहिलें होतें. माधवराव आपल्या सैन्या सुत्यां नेथून पुढें दुसरी एक युद्धोपयोगी सुदृढ अशी चांगली जागा पाहून राहिला, त्या हेंदरा जवळ बीस हजार घोडे सवार व पायदळ थोडीस हजार होतें, त्यांत बीस हजार कवाईत शिकविलेले पलटणी लोक असत; तेथें मराठ्यांचें लश्कर जवळ येऊं लागले तेव्हां त्या मराठी लोकांनीं मसळत केली कीं, याचें ठाणें सुदृढ आहे यास्तव समूर जाऊन लढूं नये. त्याणें वर्धानदीचें उत्तरेस ठाणीं बसविली आहेत तीं उठवावीं म्हणजे तो बाहेर निघून मोठी लढाई झाली असतां त्यांत आपलें हित होईल तें ऐकून त्या हेंदरा नें मसळत केली कीं, आपण ठाणें सोडून जातो असें दाखवून, बाहेर निघून मराठे आंगावर आले असतां मार्गे हटून त्यांस पुरतें आंगावर घेऊन, एकदांच हल्ला करून मारून टाकावे. अशी कल्पना करून तो त्या प्रमाणें उद्योग करूं लागला, मराठेही ते समयी तो त्याचा संपूर्ण मतलब जाणून आपण भीतीं असें दाखवून मार्गे मार्गे हटूं लागले या प्रमाणें करतां करतां याणीं त्यास पुरता आपल्या आंगावर घेऊन मग एकाएकी त्याचा लश्करा सभोंवतीं आपले सारांची दादी करून त्याचा बहुत नाश केला; तो असा कीं, शेवटीं त्याला आपलें पहिलें ठिकाण अनवती जागची छावणी, महत्प्रयासें करून प्राप्त झाली. असा हेंदर अह्मीचा पराभव झाल्यानंतर, मुरारराव घोरपडा पेशव्यास जाऊन भिळाला त्या मुराररावाचा मूळ पुरुष संताजी घोरपडा, त्याचें स्वरूप राजारा मराजा याचा वेळेस अनीतीमुळे प्रकट झालें नाहीं याल्लव हे समयी तद्वय मुरारराव जाणोन सेनापतित्व पदवी यास द्यावी ही सुनीती असें ठरून, तो मुरारराव घोरपडा सेनापती केला.

यानंतर तें युद्ध समाप्तीस जाऊन मराठे यश पावतील असें निश्चित मजले

मजकें असतांही, माधवरावातें आपल्या काकानिगेप पाठविला की, आपण येवून हे काम घेवतास त्यावे, यांत त्या माधवरावाची परममुर्जीकता नकट झाली परंतु ती राजनीती नव्ह, कोकि, आपणाला यश येत असतां त्याचा अधिकारी दुसऱ्यास करणें हें साधुसार्गास फार योग्य आहे, आणि नज्जास अहित, असा त्या माधवरावाचा निगेप गेल्यावर तो रघुनाथराव येऊन त्यास निजा ला, ते वेळेस तें लश्कर वरदानदी पलिकडे जाऊ लागलें असें नवाशें छप्पन्नांत घडलें.

तें मराठ्यांचें लश्कर वरदानदी पलिकडे जाऊन, अनवतीस सीप दाट रान होतें तें तोडून आपणाला तिकडे जावयाची मोठी वाट करून हैदराबादी चें लश्कर बंदनूर यांचा मध्यभागीं वाणें पाळावयाच्या येन करीत होतें; तें वर्तमान हैदरास कळतांच तो मोठ्या खरेनं बंदनूर कडे जाऊ लागला. त्यास मयीं मराठे तो सुखुख झाडीमुळें आंत शिरायास फार कठीण झणून हैदराचा लश्करास दोन दिवस फारसा उपद्रव न देतां, यथा शक्ति कोहीशीं स्वतः ट करीत राहिले; मग तिसरे दिवशीं नैदान सुखुख लागला तेव्हां मराठ्यांचा लश्कराची एक दोन्ही बाजूला लश्करा पलिकडे जाऊन बंदनूरच्या आलिकडे अगोदरच उभी राहिली होती, तेथे जाऊन पोहचला तेसमयीं त्या हैदरास बुद्धाविषयीं उभें रहाणें प्राप्त झालें, तेव्हां मराठे त्यावर मोठ्या वेगें करून हल्ला करून लागले असतां, तो हैदराबादी जाचे बहुतेक लोक रानांत पळून गेले, मग हजार पायदळ व अडीच हजार सवार इतक्या फौजेनिशीं तो बंदनूरचा पोहचला; त्याचे पाठिमागून मराठेही सुखुख येत येत गेले, रोबदीं रघुनाथराव याणें हैदराकडून कबूल करविलें कीं, पेशव्यास बत्तीस लक्ष रुपये द्यावे, व घोरपडे यांच्या सुखुख त्याणें घेतला होता तो त्यांस माघारा द्यावा; याशिवाय सावनुरचा नवाबापामून खंडणी वगैरे कोहीं घेऊं नये. असा तह रघुनाथराव याणें केला तो माधवराव याचा मनास आला नाही, परंतु त्यावर सर्व कार्यभार सोपविला होता म्हणून त्यावेळेस त्याला किमपि प्रतिकूल न बोलतां त्याचे दुसरे वर्षीं फेब्रुवारी महिन्यामध्ये तो माधवराव कर्नाटक सोडून छण्णे पलिकडे गेला. मग त्याच वर्षीं निजामाबादी व पेशवा हे दोघे एकचिंत होऊन वराडास जाऊन तानोजी भोंसला याशीं युद्ध करून, तो अगदीं नष्ट केला; आणि त्याणें पेशव्याशीं व निजामाबादीशीं दगलबाजी करून सुखुख संपादिला तो बत्तीस लक्षांचा होता त्यापैकी त्याला चवथार्डेवून बाकी सर्व घेतला. आतां पेशवाराजांचा सुखुख माधवरावानें निजामाबादीस दिलेला; तो त्याचे सेवीसाठीं तिला तसें पुण्याचे बरवरींत लिहिलें आहे. परंतु

असें

असें दिसतें किं, करनाटकीं आपण स्वांगीकरून हैदर अल्लीचा जिकणार त्या कार्यास निजाम अल्लीने सहाय द्यावें म्हणून माधवरावानें त्याशीं गुप्तपणे कांहीं बोली केली त्यावरून पंधरा लक्षांचा मुलुख दिला, त्यांतही तो संबंध असेल.



सन सत्राशें सासष्टां पासून
बाह्यत्तर पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग एकविसावा.

अनुक्रमणिका.

इंग्लीश सरकार कंपनीबहादुर या नामाचें अर्थसूचन व त्या इंग्लीशलो-
कांहीं हिंदुमुलखीं कोणे निमित्तें प्रथम प्रवेश केल्या तें प्रकरण.

पुढें त्यांहीं आपल्या रक्षणार्थ राजमंडी घेतली.

मग त्यांहीं आणि निजाम अल्लीशीं स्नेह पडला ती गोष्ट.

माधवराव पेशवा करनाटकीं जाऊन तेथेचा खंडणीचें बहुत द्रव्य घेऊन
मायारा पुण्यास आला.

रघुनाथरावानें हिंदुस्थानांत त्वांरी केली.

मल्हारराव होळकर याचा मृत्यु.

रघुनाथराव गोहदचा राण्याचें स्थान घ्यावयास गेला तो तेथें सिद्दीन
पावतां मायारा पुण्यास आला तेथें आपला पुतण्या माधवराव पेशवा याविष-
यी त्याचा मनांत कांहीं अविश्वास उत्पन्न होऊन तो होळकर व दमाजी गाडक-
वाड व जानोजी भोंसला यांचा साहाय्यानें युद्धंकरून सर्व राज्य आपणास ड-
ळिता झाला.

मग मोठा युद्ध प्रसंग होऊन रघुनाथराव माधवरावाचे कैदेत सांपड-
ला तो प्रकार.

माधवराव व निजाम अल्ली एकचित्त होऊन जानोजी भोंसल्याचे मुल-
खीं गेले तो त्यांस शरण आल्यावर पेशव्यांस हितावह असा जानोजीशीं न-
ह झाला तो विस्तार.

माधवराव करनाटकांत जाऊन हैदर अल्लीचा बहुत मुलुख घेतला.

मनवगळच्या किड्या घेते समयी पाडुंगे कुळांचे दोन भाग यांचा पुरा-
तन वाद उत्पन्न पुनः झाला ती कथा.

करनाटकांत माधवराव आपलें लश्कर त्रिंबकराव सामाचा त्याधीन
करून

करून आपण माघारा पुण्यास आला.

न्यात्रिबकराव मामानें देवरास जिंकून त्याशीं तह केला.

पानपतचे लढाईनंतर हिंदुस्थानांत काय काय वर्तमानें झालीं त्यांचा वि-
स्तार.

विसाजीकृष्ण सैन्यासहित हिंदुस्थानांत गेला.

दिह्याचा बादशाहानें इंग्लिशांचा आश्रय धरिला.

नजीब अदवला याणें मराठ्यांशीं तह केला.

दिह्याचा बादशाह इंग्लीश लोकांचा आश्रय सोडून नगरी लोकांकडे
गेला.

मुजाउदवला व रोहिले मिळून मराठे लोक यांस मुल्खांतून बाहेर घा-
लवावयास सिद्ध झाले.

दिह्याचा बादशाह दक्षणी ब्राह्मणाचा अवतमस्यभावास कंटाळोन, त्याणें
आपल्या सरदाराला सर्व मराठे हांकून घावयास सांगितले.

माधवराव पेशवा याचा मृत्यु, व त्याचें गुण कथन.

रामशास्त्री याची गोष्ट.

भाग एकविसावा.

पूर्वी हिंदूंचा मुल्खात इंग्लीश व फ्रेंच, यांचें कित्येकवेळा युद्ध होऊन शे-
वटीं इंग्लीशाहीं फ्रेंच लोकांस जिंकिले. ते इंग्लीश आपली विलायत सोडून
प्रथम हिंदूंचा मुल्खांत आले तो प्रकार असा. तेथचे कित्येक द्रव्यवंत लोक
मिळून एकचित्त होऊन त्याहीं असा संकेत केला कीं, हिंदूंचा मुल्खांत जाऊन,
कांहीं उदीम करावा; मग त्या साधनार्थ ते आपल्या बादशाहा जवळ जाऊन वि-
नंती करिते झाले कीं, आम्हीं इतके जण मिळून आपलें द्रव्य एकत्र करून, इंग्लंड-
चा हिंदू मुल्ख तेथें जाऊन उदीम करूं उछितों; त्यास या आमचा मंडळी खेरीज
दुसरा कोणी निकडे न जावा, आणि आत्मास या कामाविषयीं अनेक प्रकारे म-
रकाराश्रय पाहिजे; अशास कृपा करून आमचा उद्योग निर्बाधपणें चालेजी म-
नद कावी; त्यावरून बादशाहाची तजी सनद होऊन ते मंडळीचे लोक तेथून
निघोन हिंदूंचा राज्यात कळकत्ता व मद्रास व मुंबई या तिहीं ठिकाणीं आपलीं

+ इंग्लीश लोकांस मराठे लोक इंग्लंड असें खणतात, आणि फ्रेंचांस फ्रांजीस असें ख-
णतात. परंतु इंग्लीश व फ्रेंच हें शुद्ध.

* ती सनद पावलेल्या मंडळीचे नांव विलायतेत असें पडलें कीं, अनखाल इंग्लंडचा कं-
पनी सणजे हिंदुलोकांशीं संबंध ठेवून व्यवहार करणारी श्रेष्ठ मंडळी.

करने कहिये, मग तथे कांहीं इदीम करित बसता त्यास त्या मुलखाचा
 रक्षाणाराशी त्या कामाविषयी कांहीं संबंध पडला, तेव्हां त्याशिंद्याच्या का-
 पद्व्यामुळे त्या इंग्लीश लोकांना, आपल्या उदितारें व प्राणार्थे रक्षण करावें संपू-
 न शिपाई लोक बाळगून कित्ते बांधावे असे जागृत्य पडलें. मग ते पंचाराजाशी
 संबंध घडून त्यांचे हातीं कित्येक सुतुरव मांपडला, तेव्हां त्यांस ते काम श्रेष्ठ असें
 नवावतां राजाप्रमाणें वतीवें लागलें. फ्रेंच जिंकिले ते समयी बहुतेक सुतुरव
 त्यांचा हातास लागला तेणें करून ते परमविस्मय पावोन, मनांन विचार करूं
 लागले कीं यांत कांहीं एक भाग, आपल्या कामापुरता ठेविला आणि बाकी दा-
 किला तर आपणास बरें पडेल कीं नाहीं, तेव्हां असें ठरलें कीं, अर्थे मध्यें दाकावें
 आणि अर्थे मध्यें भोगावें हें ठीक नव्हे, त्यास दाकावें तर अगदीं सारेंच घाकून वि-
 लायतेस जावें, किंवा उत्तरोत्तर जमिं कायदा पडेल, तसें अणिक अणिक घेऊन.
 आपण त्या लोकांचे आचरणानुरूप वतीवें हें योग्य त्यावरून बंगाल्यांत फ्लेव ना-
 में कांठ तो विलायतेचे बादशाहा पासून सरकार आजेंनें मुलखाचा बंदोबस्तास
 सन सत्ताशें छप्पन्नांत आला, त्याणें असें पाहिलें कीं, आपल्या रक्षणास उगेंच ब-
 सणें ठीक नव्हे, कांकि, तशानें रक्षण ठीक होत नाहीं दुसरा मार्ग लागे तो पर्यंत
 उपेक्षा करण्यांत मोठी हानी आहे, यास्तव पुढें होऊन अवश्य कांहीं उद्योग क-
 रवा. असा निश्चय करून त्यास प्रथम दोन कार्ये साधवायाचें अगत्य पडलें,
 त्यांत एक कार्य असें, साष्टी व करजें व मुंबईजवळचा अणखी एक बांधू आप-
 ले स्वाधीन करावा. दुसरें कार्य असें, पूर्वी फ्रेंच लोकांस निजामानें शिबदीचा ख-
 रीस दिलेले पांच परगणे मद्रासेजवळ आहेत ते आपल्या सत्तेंत आणावे.
 तेव्हां साष्टी आदि बांधू मराठे देडनात, कांकि पूर्वी विलायतेचे पोर्तुगीस लोक
 यांस जिंकून त्याहीं घेतलेले, ते जर या इंग्लिशांस दिले तर आपली मान दानी हो-
 ईल; व यांची वृद्धी आपणास बाधक होईल असें त्यांचा मनांत आलें. मद्रासे
 जवळचे परगणे निजाम अह्मीकडे होते त्या पांचां परगण्यांनील एक गंठूना-
 में परगणा तो त्या निजामाचा भाऊ सलाबतजंग यास जहागीर होता, संपून
 तो निजाम देईना. तेव्हां त्यास लाट सणाळा कीं, या गंठूना खेरीज चार परग-
 णे आहेत ते तुझीं पूर्वी अर्कादचे नवाबास मखत्यानें देत होता, तेव्हां त्यांचें
 उत्पन्न त्या पासून जें घ्यावयाचा नेम ठरविला असेल त्यापेक्षां षडुणित आझीं
 तुझांस देऊं. त्यास ते चारी परगणे आत्मास तुझीं घावे, असें मागीनले अ-
 सतांही तो निजाम ऐकेना, तेव्हां त्या लाटानें निश्चय केला किं, वलात्कार करून
 आपल्या रक्षणार्थ घेतलें पाहिजेन, त्यावरून त्याणें दिह्दीचा बादशाहाची

+ लाट सणजे मोठ्या उमरावासारिवें पद आहे.

सनद त्या परगण्याविषयी नोंद घेत करून, नदरासल जो कोणी तुम्ह्या आदब हो-
ना त्यास आज्ञा देऊन त्याणे राजमंडी शहर येतले. त्या वरून निजाम अर्दीन
रंगयऊन बोलीला की, आज्ञा आधी इंग्लिशाच्या अगदी निघुंक करून द्या. या
नंतर त्याणे हेंदरास शिकविले की, तुम्ही कमीत की जाऊन इंग्लिशाही येतले का
तुम्ह्या सोदवा. तेव्हा तो अतरे सुकवासला करितां हेंदराची स्नेह करा प्रवास हो
ही बोलण्या निमित्त बकील पाठविला, परंतु तो हेंदर बकिलास आपल्या कडे ये-
ऊच देईना. हें वर्तमान आदाम सनजले तेव्हा त्याणे मद्रासचा साहेबास लिहि-
ले की, दह्री हेंदर व निजाम व नरांदा यांची एकचिन्ता आहे, यांत मराठे व नि-
जाम यांचे पहिले येमनस्य होतें. यावरून असे दिसतें की निजामाची स्नेह क-
रावा नरा त्याचा साहाय्य करून हेंदर व मराठे यांचा पर्यायेंत वागावयास फार
मुळस पडेक. मरा ती स्नेहाची गोष्ट निजामास बळविती तेव्हा त्यास तें बरे वा-
टले, कांकि, त्याचा मनांत होतेंच की, हेंदरास जिंकून पर्यायेंत देवावा. परंतु
त्याचा मनांत आले की, एकदांच उभयपक्षांची नविदाये, मराठ्यांची गुप्तपणे
जो तह केला आहे तो नसाच राखून आधी हेंदर जिंकवा यावरून त्या निजा-
मानें इंग्लिशाची स्नेह करून घरी परगण्याची सनद दिली, आणि आपल्या
न प्रतिवर्षी यांत लक्ष लक्ष पैसे घ्यावे असा करार करून, त्याशिवाय जावेकेंस गराज
लागेक तेव्हेकेंस आपल्या आकरीस इंग्लिशांचीं दोन पलटनें बराहा नोफासिह
अराव्या, याचा स्वर्ग आकरी पडेल ते सनदी आली देऊ, असे निजामानें कबु-
ल केले.

इकडे मराठ्यांचे दरबारी इंग्लीश व निजाम यांचे मनांतील संकत क-
ळले असतील असे वाटतें, कांकि, सन नराशें सदसष्टांचे जानेवारीत पाधव
राव आपल्या निजामानें पूर्वी संकता प्रमाणें येऊन मिळावयाची वाट न
पद्यातां एकाएकी कुठे पलिकडे लश्करसहित जाईन दोहों मदिन्यांत गेरा, व
उत्तकटा येतला व हेंदरापासून ती सलस रूपये घेऊन करनाटकचे दुसरे जो
कोणी मोठे मोठे होते आपासून सवा लक्ष रूपये घेतले, आणि ते सर्व द्रव्य ज-
मा करून, निजामाची गिडता आली नाही तोच आपण आपले मुलाशी भाषा-
ग आला. नंतर निजाम व इंग्लीश या दोघाही पालव्यास त्या तेव्हेच्या द्रव्या-
ची वांटणी मारीतली, तेव्हा तो थारा तुळ मानून मान्य आला नाही.

नंतर निजाम अर्दी नो इंग्लिशाचा पक्ष सोडून हेंदराकडे मिळून इ-
ंग्लीश जिंकावपाची सलसत आंधें लागला. मरा सन सआधी अहमदाबाद
बेवारीचे तेविसाव्या बारिदस तो निजाम हेंदराचा पक्ष सोडून पुनः इंग्लिशा-
ची स्नेह करिता आला. यांत पूर्वे स्नेहापेक्षा इतके अधिक झाले, ते असे.

निजाम आणि इंग्लीश या उभयतांचा मतें असं ठरलें कीं, हेदर अली खणजे केवळ पंडे याचा मानरक्षणार्थ आपणास प्रयोजन नाही, त्यास याचा मुलुख घेऊन चिन्नास येईल तो प्रकार केव्हास दोष किमपि नाही. त्यावरून निजामानें नेमकेला की, हा हेदर दिल्लीचा बादशाहाचा हातचा दक्षिणेचा अधिकारी स्थापित आहे; त्यापेक्षां कर्नाटक बालेघाट घेऊन किंवा, त्या स्थानांतून हेदरास भ्रष्ट करून, तेथे बहिर्वादीस इंग्लिशांला दिवाण करीन. याशिवाय बसालतजंगास गंदूर परगणा जहागीर आहे तोही बसालतजंग मेला असतां, अथवा त्याचे वर्तणुकेंत अंतर पडलें असतां मी इंग्लिशास देईन. त्याचे पाठिमागचे वर्षी रघुनाथराव मल्हारराव होळकरास बरोबर घेऊन हिंदुस्थानची स्वारी करवयास गेला; तेस-मधीं तो मल्हारराव मृत्यु पावला. त्या योगें रघुनाथरावानें कल्पिलेले अर्थसिद्धीसनगेलें, व पूर्वी पानपतचे लढाईनंतर गोहदचाराणा एक जाट होता, त्याणें पेशव्याचा पक्ष सोडून विपरीत वर्तणूक केली यास्तव रघुनाथरावानें त्याचा पारिपत्यासाठीं त्याचा शहरास घेरा घातला, आणि कित्येकवेळा युद्ध प्रसंग करून शेकटीं तो किट्ठा हातास घेत नाही या समजून त्यापासून तीन लक्ष रुपयें खंड घेऊन मायारा दक्षिणेस आला. त्याचे आगोधरच माधवराव पेशवा कर्नाटकांत जाऊन पोहचला होता, त्याणें काकास निरोप पाठविला कीं, आपण दोक्यास घेऊन मला भेटावें. तेढां काकानें तर आनंदी बाईचा सांगण्यावरून मुलखाचा अर्धाभाग घ्यावा अशी मसलत केली होती, त्यावरून त्यास वाढलें कीं, माझी मसलत फुटली; त्यास तेथें गेलों तर माधवरावाचा कैदेत सांपडेल. या शकेंनें तो दोक्यास जाईना, मग गोविंदशिवरायाचा शोभें करून निर्भयपणें तेथें गेला. तेढां पेशव्याचा मनांत होतें कीं, त्याकाकास आरातेरा लक्ष रुपयें वर्षास उत्पन्न होतील अशी गोदावरीचे उगमीं जहागीर करून घाबी; तीचा उपभोग करून, काकानीं कारभार न करितां स्वच्छ असावें. परंतु त्या रघुनाथरावास राज्याचा अर्ध भाग पाहिजे होता, खणून तें देणें त्याचा मनास येईना; तरी त्याणें त्याप्रमाणें घेतलें, तथापि त्याचें मन संतुष्ट न झालें. त्यापुढें पर्जन्य काळ समीप आला तेसमयीं रघुनाथरावानें पंधरा हजारोंवर सैन्य जमा करून त्यांदोरचा डोंगरांत धोरप खणोन किट्ठा आहे तेथें त्या लष्करासहित जाऊन आपणास जातोजी भोसला घेऊन मिळावा अशी त्याची मागे प्रतीक्षा करून त्याटिकाणीं राहिला.

+ मल्हारराव होळकर मृत्यु पावला तेढां त्याचे जागीं त्याचा नातू मल्हाराव स्थापिला तोही लयकरच गेला. मग त्या मल्हाररावाचा दिवाण, व अहम्याबाई खंडेराव होळकराची बायको, यांचा त्या अधिकाराविषयीं वाद पडला. शेवटी अहम्याबाईनें आपला भाऊवड नंदे अशा कोणी एक पराक्रमी शिंदेदार होता, तो त्या अधिकाराचा पाली केला.

त्याचे

त्याचे मनांत होत की, आपणास पाहिजे तितके राज्य वळाकारें करून घ्यावे. त्या मसलतीस दमाजी गाडकवाड व होळकरा या दिवाण गंगाधर यशवंतराव होते त्यात गंगाधर यशवंत रघुनाथरावाविषयी अनुरक्त आणि पेशव्याविषयी तो आंगचा द्वेषी असे. कांकि, पूर्वी जासनायी रघुनाथरावानें राज्यकारभार हाकिमा होता, तेसमयीं कोणें एके दिवशीं पेशव्याचे घरीं सभेमध्ये बोलतां बोलतां त्या गंगाधर यशवंतरावानें रघुनाथरावाची स्तुती व माधवरावाची निंदा दर्शविळी तेव्हां माधवराव काहीं नबोलतां आपल्या आसनावरून उठून त्याजवळ जाऊन मोठ्या वेगानें एक त्याचा तोंडांत मारिली होती.

रघुनाथरावापास त्या तिंगरी हिंसाणी पेशव्यानें फार दिवस राहूंदिला नाहीं कांकि, त्यास मध्यस्थान झालें की, काकाळा जानोजी भोंसला घेऊन कुसक करीक, क्षणूक मोठी त्वराकरून लडकर सहित एकाएकी जाऊन त्या रघुनाथरावावर पडून त्याचा लडकराचा अगदीं पराभव केला. तेव्हां तो रघुनाथराव आपो आपो कित्यामध्ये गिरला. मग नोकिल्लाही घेऊन, त्या काकाळा पडून पुण्यास आणिला.

त्या वेळेस पर्जन्य काळामुळे पेशव्यास जानोजीचा पारिषत्याकरिता पुढें जावयास अवसर झाला नाहीं, परंतु दुसरे वर्षीं सन सत्राठीं एकूण द्वात्रिंशत पेशवा आपल्या सैन्यासहित बरोबर लकन अदबला नामें मोगलाचा कर्जास फौजेसुद्धा घेऊन नागपुरास आकिला. तेसमयीं जानोजी आपल्या सरक्षणाथें सुद्धाचें तयारीचा चांगला बंदोबस्त करिता झाला. तो पेशव्याचा सभ्या सुद्धास उभा राहिला, आणि आमंदनगर पलिकडे जाऊन, पुण्याचे आसमंतात सुदता झाला. इतक्यांत माधवराव पेशवा याणें त्याचा घातांत तज्ज्ञाता सर्व जागीं ठाणीं बसवून बसूळ घेतला. मग चांडा किछा चास घेरा घालून गोपाळराव पद वर्धन व गजचंद्र गणेश यांजबरोबर बत्तीस हजार सवार देऊन जानोजी भोंसल्याचे पाठीस लाविले. तथापि पुण्याचे आसमंतात जो उपद्रव होत असे त्याचा प्रतिबंध न झाला. कांकि, त्या दोघांहीं त्या जानोजीचीं आवृत्त गुप्तपणे स्नेह ठेविला होता, त्यावरून पेशवा चांडाचा घेरा उठवून, गोपाळराव दे आला तेसमयीं त्या जानोजीनें असा आकार दाखविला कीं आतां त्याचा सभूर जाऊन लढतां, परंतु त्याचा मनांत तसें नव्हतें, कांकि, त्यानें पेशव्याचे लडकर मादुरासमीप एकीकडे दाऊन बाद धरिली, तेवेळेस त्याचा कोणीएक सरदार बापू गुरांव्या नामें होता, तो त्या जानोजी कडून घेऊन पेशव्याचे लडकराचा गुणग्रावर पडून कांहीं लढ घेऊन गेला. त्या पुढें पेशवा व जानोजी भोंसला हे उभयता सुद्धा लक नक्षेसं समजून मार्चाचे तेव्हाचें नाशिरास नां

चा नव्व भीचेचे उतर कांठी कंकापुरी झाळा. त्यांत असें ठरलें कीं, पूर्वीचा दिवस वतीस लक्षांचा मुळखा पेंकी आंगलक्षांचा मुळख पेशव्यानें त्याकडे रक्षित ठेवा. तो घ्यावा. आणि अकल कोट्या राजा फर्नेशिंग भोंसला याचे जतीचा कांठी वसूल होईल तोही पेशव्यानें घ्यावा. याशिवाय पेशव्याचे लश्कराचा कोणीस-नेदार लखून घेईल तो जानोजीनें आपल्या जवळ बाळगून घे. याखेरीज बखिर्गी सुनेदार, बदिहीचा बादशाह, व अयोध्येचा नवाब, व इंग्लीश व रोहिळे, यां-हून कोणा एकाजिही त्या भोंसल्यानें राजकारणीं मसलत करून घे. याप्रमाणें कबुलात होऊन त्यादिवसा पासून पांचावर्षीनीं पांच लक्ष व एक रुपया पेशव्या-स द्यावे, असें ठरलें. या करारांत अणग्धी प्रकार सुष्कळ होते. परंतु जे त्यांत नु-ख्य ने लिहिले. पेशव्यानीं करार केला कीं, कधीं हिंदुस्थानांत येत्या सहित जा-वें त्यागल्यास वाटेनें जानोजी भोंसल्याचा मुळखाम उपद्रव देऊन घे. जर दुस-रा कोणी निकडे त्वांरी करील तर लश्कर पाठवून जानोजीचें साहाय्य करवें.

या प्रमाणें पेशव्यास जो लाभ झाला त्यापेकीं निजामास तीन लक्ष रुपये वर्षास पावूं लागले; व त्याचा बजीर रुक्कण अदबला, यास प्रतिवर्षी एक लक्ष रुपये माधवरावापासून पावूं लागले.

इकोट कर्नाटकांत, हैदर अल्लीनें इंग्लिशांशीं कांहीं स्नेह करून आपल्ये पुढीकरणार्थ सभ्यविशेषीं ते आपल्ये उपयोगी पडतील असें जाणोन तो म-राठ्यांचें भय मानिनासा झाला. मग तो आपण मराठ्यांस खंडणी नदेतां, पेशवेपक्षाचा कोणी पाळंगार होता त्यापासून खंडणी घेता झाला. असें त्याचें विपरीताचरण कळलें तेव्हां माधवराव पेशव्यानें बहुत त्वांर जमा करून गोपा-ळराव पदवर्धन व मल्हारराव रास्ते व गेरे सरदार यांस त्यांवरोबर देऊन, त्याहैद-रावर पाठविले. मग थोडक्याच अवकाशानें आपण बीस हजार त्वांर व पंध-रा हजार पायदळ बरोबर घेऊन त्यांचे पाठिसागून गेला; तो तात्काळ दोन्ही बा-ळापुरें व कोल्हार व नंदीदुर्ग व मनवगळ, यांखेरीज सोळा किल्ले व पंचवीस भु-इकोट घेता झाला. असें वर्तमान सन सत्राशें सत्तरांत घडलें.

मनवगळचा किल्ला घेतानां असें झालें कीं, घाडगे कुळाचे विभागीदोषे एक बुधकर नामें, दुसरा मलावरीकर नामें, या दोही कुळांचा वाद वतनावि-वर्षीं यामणी वंश्य बादशाहापासून चालत आला होता तो, तेसमयीं न-व्यानें उत्पन्न झाला. त्याची पंचाईत होऊन नागोजी नामें घाडगा होता, तो त्या घाडगेवतनाचा अधिकारीसा ठरला. त्याचा प्रतिवादी, बजी घाडगा नामें होता, तो जुझारराव घाडगाचा वंश्य, त्याचा मनास ती पंचाईत घेईना. तेव्हां तो माधवराव पेशवे यांजवळ बोलिला किं, आमचा वादास पंचाईत उपयोगी ना-हीं

हीं, भात्यानें जो जिंकीत तो आमचा वतनाचा अधिकारी होईल. तेव्हां माधव राव याणें तशी आज्ञा न दिली. मग त्या किड्याचा हाड्याचे वेळेस, अमा नेम करला कीं, या दोघां याघांत जावें निशाण जरिपदक्याचा निशाणापुढें जाऊन, या किड्याचा तटावर आधीं खंडेल तो वतनाचा अधिकारी होईल. या प्रमाणें कल्याणा निघाल्यानंतर बाजीघाडगा नतिवादी याचा निशाण धरणारा सरदार हत्ता कर्तेंसमचीं पडला, आणि जरिपदक्याचा धरणारा दमदेगनामें सरदार होना तोही पडला. तेव्हां नागोजी आपलें निशाण घेऊन पुढें सरगेन, तो जरिपदका उचलून मोठ्या वेगानें किड्यांत शिरून, त्याचा तटावर जाऊन तेथें आपलें निशाण उभें करून त्याचाच काठीवर जरिपदका उभारिला. तें पाहून सर्व सरांठे लोक मोठ्या हर्षानें नागोजीची प्रशंसा करित होत्यात परमजय जयकार शब्दानें करिते झाले. या प्रमाणें शौर्येकरून मराठ्यांहीं तो किड्या घेतला, परंतु त्यांत एक मोठी अपकीर्ती झाली ती अशी; तो किड्या घेतल्यावर जे त्यांत शिपाई लोक होते ते सर्व मारून टाकिले.

यापुढें माधवरावाचें प्रहृतीस वरें वाटेनामें होऊन, त्यास जून महिन्यांत माघारें पुण्यास यावें लागलें; परंतु तेथचें कार्य मिडीस न्यावयासाठीं बीस हजार त्यों व सारें पायदळ त्याणें तेथें त्रिवकराव मामाचे न्याधीन करून ठेविलें. मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर माधवराव सैन्य घेऊन त्रिवकराव मामास जाऊन मिळावें स्मरून पुनः निघाला. तेव्हांही त्याचें प्रहृतीस समाधान नाहीं असें झालें, याम्मव पूर्वी पानपतचे लढाईंत मृत्यु पावला जो बळवंतराव त्याचा पुत्र आपाबळवंत, याम तें कार्य संपवून आपण माघारा पुण्यास आला. त्यानंतर मनसबदारीं एकाहानगांत तो आपाबळवंत जाऊन त्रिवकराव मामास मिळाला, तेसमचीं त्या दोघांचें मिळून सैन्य तोफखाना खेरीज करून चाळीस हजार त्यों व दहा हजार पायदळ जमा झालें; त्यावेळेस हेदराकडे बारा हजार त्यों व पंचवीस हजार पायदळ व चाळीस तोफा होत्या; तरी तो मराठ्यांचा भयान्तव युद्धास निघेना, तेव्हां त्रिवकराव मामा आपणें तो हेदर अह्मी बाहेर निघावयासाठीं खुलीनें लढकेंच वर्तमान उठविलें कीं, त्रिवकरावानें आपलें अर्थे लश्कर दुसऱ्या कामास पाठविलें; तें त्यास सत्य वाटून तो हेदर धेर्षेकरून बाहेर आला, परंतु युद्धसमचीं त्यास पुर्तुगेजें समजलें कीं, आमी फसलों, तेव्हां तो आपलें पूर्वीचें शौर्य दाखून युद्ध न करितां केवळ वापरेवणानें बघाला, आणि श्रीरंगपट्टणी स्थान धरून गेहिला. तेवेळेस त्याचा सर्व तोफखाना, बराचदया, व डेरे वगैरे सरंजाम व पंचवीस हत्ती हे सर्व मराठ्यांचे हातीं लागले. यानंतर त्रिवकरावानें त्या

त्या श्रीरंगपट्टनासही घेरा घातला, आणि तेथे त्या ल्हानाविषयीं सवा महिन्यापर्यंत अटून पाहिलें; परंतु तें ल्हान हातीं लागेना तेव्हां तें सोडून त्या मुलुखाची खंडणी घेत घालिला; तेसमयीं त्याची ससलून होती कीं, सुंदाव बंदनूर हे दोन परगणे व्यावे, परंतु त्याचे आरंभीच असें वर्तमान आलें कीं, पुण्यांत माधवराव पेठव्याचे प्रकृतीसफार अजार झाला आहे, असें एकून त्याला पुण्यास माघारे जावें अशी उक्ता लागली. यास्तव तो त्या वेळेस हेंदगाने तहाचे बोलणें आयिलें होतें, त्यास आपण मान्य होऊन तह करिता झाला. त्यांत असे ठरलें कीं, पूर्वी शिवाजीचे वेळेस कर्नाटकचा मुलुख जितका मराठ्याकडे होता, तो त्याहीं घ्यावा. याशिवाय मदगिरी व गरमकोडा हे दोन्ही किल्ले त्रिंयकराव मामानें घेतले होते, तेही मराठ्याचे स्वार्थीन असावे. या स्वर्गज तुर्त लडकरावर्च हेंदगानें मराठ्यांस लुत्तीस लक्ष रुपये द्यावा आणि प्रतिवर्षी चवदा लक्ष रुपये खंडणी द्यावे यास अंतर करूं नये. या प्रमाणें ठराव सन सत्राशें बहात्तरात झाला.

इकडे माधवरावास पुणें येथें कफोद्वय होऊन हेंरण होता, तो कफपजन्य काळांत उपशम पावोन, त्याची प्रकृती बरी होईल अशी दिसायाला लागली.

मग हिंदु ल्हानांत पानपतचे लढाई पासून काय काय वर्तमान झालें तो प्रकार असा. तें युद्ध सन सत्राशें एकसह्यांत झालें: त्यांत अब्दाली बादशाह जय पावला, नंतर त्याणें दिल्लीचा पहिल्या बादशाहाचा औरस पुत्र, शाह अलं, तो तेसमयीं दिल्ली पासून दूर अगाल्याचा नवाब व इंग्लीश या उभयतांशी युद्ध करीत होता, सणून तो येई तो पर्यंत त्याचा पुत्र जवान वक्त. नामें होता त्याणें तें आधिपत्य चालवावें असें केलें, आणि त्याची वजिरी अयोध्येचानवाब सुजा अदवला यास सांगितली व नजीब अदवल्लानें पूर्वी अमीर लडुमराव पदवी संपादिली होती, ती पुनः त्यास दिली. इतकीं कार्ये करून तो दिल्लीस गेला. तेसमयीं नजीब अदवला दिल्लीचा बादशाहा जवळ राहिला, आणि सुजा अदवला तो आपल्या अयोध्येस जाऊन तेथेचा बंदोबस्त करून काळीस गेला. तेथे शाह अलं बादशाह येऊन तो व आपण उभयतां मिळून बुदलखंडांत जाऊन झोशी घेतली, आणि त्या प्रांतांतून मराठे लोक यांस काढून द्यावयाचें काम आरंभिलें; तें सिद्दासच गेलें असतें, परंतु मीर काशीम नामें बंगाल्याचा अधिकारी तो इंग्लिशांचे भयेंकरून पळाला. तो सुजा अदवला यास शरण आला; त्याचा अभिमानास्तव त्याणें इंग्लिशांशीं विरोध बांधिला; त्या योगे ते काम तयेंच राहिलें. नंतर सन सत्राशें चौसह्यांत अकबराचे ते विमाळ्ये नारिखंस बकुसार शहराजवळ, त्याची व इंग्लिशांची गांठ पडली तेव्हां

तेव्हा त्या उभयतांचे युद्ध होऊन सुजा अदबला पराभव पावला. आणि शाह अलं बादशाह इंग्लीशाचा आश्रय करून राहिला. त्यापुढे दुसरे वर्षी आगष्ट महिन्यात सुजा अदबला याणे इंग्लिशांशी तह करून त्यांही आपला मुकुट घेतला होता. त्यापैकी आल्हाबाद व गवोरा या दोहों खेरीज अयोध्येचे राज्य संपादिले. आणि अबदानांने दिलेली दिहलीचा बादशाहाची वजिरी तिला अहंकाराने होईसा केला.

दिहलीमध्ये जवान वरवत तो अबदालीने तत्काधिपती केला होता. तेथे नजीब अदबला याणे ते सर्व काम आपले हातीं ठेविले; यास्तव शाह अलं बादशाह निर्बळ होऊन इंग्लिशापासून आल्हाबाद व गवोरा यांचे उत्पन्न रवाऊन रवाऊन राहिला. त्यास आजा होती कीं, इंग्लिशांचा आश्रयाने आपले तत्क आपणा समिळेल.

जादांचा राजा सुरजमल्ल तो हळू हळू बळाढव होऊन नजीब अदबला यास युद्ध करून मर्यादेत ठेवावयाविषयी याशीं लढून मृत्यु पावला. त्याचा पुत्र मल्हारराव होऊन याचा आश्रय करून कांही दिवस दिहली सभोवता येग घालिता आला, परंतु त्या नजीब अदबलाने होळकरांशी कांही बोलणे करून त्याणे त्या सुरजमल्लाचा पुत्राचा पक्ष सोडून जावे असे केले. तेव्हा तो मृत होऊन यास सोडून निघोन गेला. हे वर्तमान सन सत्राशे चौसष्टांत घडले.

होळकराचा यात्यांशी शिवाय सन सत्राशे एकसष्टापासून सत्राशे एकुणहत्तरपर्यंत चंबळानदी पलीकडे मराठ्यांची ल्यांगी गेली नव्हती. या वर्षीचे समारंभस माधवराव याणे विसाजी ह्मण यास सेनानायक करून पन्नास हजार ल्यार व पुष्कळ पायदळ व मोठा तोफखाना सिद्ध करून चंबळानदी पलीकडे पाठविता आला. या विसाजी ह्मणाने सन सत्राशे सनगत रजपुतांचा राजापासून खंडणीचा बाकी ऐवज राहिला असें निमित्त करून दहा लक्ष रुपये घेतले. यानंतर तो जादाचे मुळखी जाऊन खंडणी घेत घेत, मराठे पुरासमीप गेला असता, तेथे मोठे युद्ध होऊन जादास जिंकिला, आणि त्या पासून दहा लक्ष रुपये रोख घेऊन पंचावन्न लक्ष रुपये हप्त्याने व्यावे असें केले. यानंतर मराठ्यांचे लडकर दिगचा किल्ला जबळ पजन्यकाळी लावणी करून राहिले असता नजीब अदबला याणे ते समर्थी असा विचार केला कीं मराठे लोक आपला बांध, व मोगलां पासून मृत्यु पावल्याचा खंडगवतीळ असे जाणून पुढे अन्तर्ध नद्दाचा यास्तव याशीं मैत्री करवयाविषयी वकीळ पाठविला, आणि बोलणे लाविले; यास विसाजी ह्मण समजला कीं,

या

या सत्पुरुषांत मराठ्यांचें हित आहे परंतु त्यानवगेवर रामचंद्रगणेश व महादजी शिंदे हे दोघे होते ते रोहिल्यांचा सुड घेण्याविषयीं कार आग्रह करिते झाले. मग असें ठरलें कीं, घण्याचें आज्ञेप्रमाणें जागावें त्यावरून ते वर्तमान त्याहीं पेशव्यास विदित केलें. त्याचें उत्तर आलें किं, नजीब अदबला व मराठे यांहीं शुद्ध स्नेह होणार नाहीं, परंतु दिह्दीचा बादशाह शाह अलें. तो सांप्रत इंग्लिशांचा आश्रयास आहे; त्यास आपल्या आश्रयांत आणावयाची मसलत नजीब अदबल्याचें द्वारें शेवदास जाईल; यासाठीं तूर्त विसाजी कृष्णाचें विचारें घ्यालावें. त्यावरून मराठे व मोंगल यांचा तह ठरला; मग त्या नजीब अदबल्या नें विश्वासार्थ आपला पुत्र जाविताखान यास विसाजी कृष्णाजवळ पाठविला. त्यासुद्धें सन मन्नाशें सत्तरांचे अक्टोबरांत तो नजीब अदबला मृत्यु पावला. त्या वेळीं त्याचे जागीं त्याचा सुत्र दिह्दीस जाऊन आपल्या बापाचें काम चालविता झाला.

यानंतर मराठे त्यादिगचा छावणी पासून उठून दिह्दीवर कांहीं मोहीम न करितां रोहिल्यांचा सुत्तुरव सहज घेतें झाले. त्यावरून इंग्लिशांला कांहीं आश्चर्य वाटलें; त्यांस वाडक नकतें कीं मराठ्यांचें व शाह अलें याचें ऐक्य आहे. सुद्धें त्या शाह अलमानें इंग्लिशांस समजाविलें कीं, मराठ्यांचा आश्रयास जातो. मग मराठे रोहिलखंड सोडून सन मन्नाशें एकाहात्तरांत पर्जन्यकाळाचे अगोघर दिह्दीस आले, त्यांहीं त्याजवान वक्ताचे मर्यादेस्तव दिह्दीचा आंतील किह्दीमात्र आपल्या सन्नेत न आणिला, बर्फड सर्व जागीं आपले ठाणें घातलें. यानंतर महादजी शिंदे याणें इंग्लिशांकडे जाऊन शाह अलमास भेटून आपल्या लवकरांत विसाजी कृष्णाजवळ आणिला; तो बादशाह त्याचवर्षीचा दिसंबराचे समाप्तीस मराठ्यांचा आश्रयानें दिह्दीचा तक्ताचा अधिपती झाला.

सुजा अदबला दिह्दींत मराठे होते तोपर्यंत आपण त्या बादशाहाचे वजिरीचा कामास अंगें आला नाहीं, तथापि त्याची व मराठ्यांची ऐक्यता होती, कांकि, नजीब अदबल्याचा पुत्रास मराठे बुडविणार होते आणि सुजा अदबला याचा मनांत होतें कीं, रोहिले निर्बळ करून पुढें संपूर्ण सुत्तुरव आपले सन्नेत आणावा. त्यावरून मराठ्यांहीं जाविताखान नजीब अदबला याचा पुत्र याचा बहुतेक सुत्तुरव घेतला, ते समर्थी रोहिले लोक त्यांस असें भीत होते, कीं, ते मोठ्या सुद्ध किह्द्यांत असले तरी त्यांहीं मराठे घेतात असें ऐकूनच ते ठिकाण सोडून पळ्यावें. त्यासुद्धें सुजा अदबला समजला किं, जर मराठ्यांहीं रोहिले अगदीं जिंकिले तर आपलीही दशा नीच होईल. याल्लव त्याणें रोहिले

रोहिते यांचे सरदार यांसारक्या आधीसकत स्वयं घेऊन, या रोहित्याची सधेत
केला की तुम्हा व आधीसकत सरदार यांसारक्या रोहित्याची सधेत घेऊन यांचे
चे.

इकडे दिव्हीसक्या रावसाह याणे विसाजीकृष्ण बहुसरे कोणी बाढण
होते ते केवळ अतुल्यभाव असे जाणून फार पश्चात्ताप पावला आणि मनांत
निश्चय करिता झाला की, कसेंही संकट प्राप्त झाले तरी या लोभी लोकांचा सं-
बंध टाकावा. मग त्याणे आपल्या लठ्ठकरत्या मुख्य सरदार नजीक स्वान पा-
न सांगितले की, सराटे युद्ध करून आपल्या मुलगांतून काढून घ्यावे, हे सर्व व
तमान विसाजीकृष्णास समजून तो विचार करिता झाला की, शेवटचा उपाय यु-
द्ध, यावांचून दुसरी काही युक्ती करून जें कार्य साधेल तें बरें दखून त्याणे तेथ-
चा सर्व घनांत पुण्यास लिहून पाठविला; त्यांत सुचविलें की, आतां कोणत्याप्र-
कारें वर्तवें, ती आज्ञा घ्यावी.

या उत्तराची मार्गप्रतीक्षा करीत असतां, त्यास वर्तमान कळलें की, मा-
धवराव थंडरास मृत्यु पावला; ते समयी त्याचे वयास अठ्ठावीस वर्षे झालेलीं
होतीं. त्यास पुत्र किंवा कन्या कोणी अपत्य नव्हतें त्याची स्त्री रमाबाई तिची व
त्याची फार प्रीती असे, ती त्याबरोबर सती गेली. असें वर्तमान सनसत्राजें बहा-
त्तरांचा नवेंवराचे अठराव्ये तारिखेस धडलें.

तो माधवराव अनेकगुणसंपन्न होता; त्याणे युद्धादिकार्येनें पुण्यें करून
न मोठी रव्याति मिळविली, परंतु त्याची राजनीतिदक्षता अशी होती की, तिचा
पुढें त्याची शौर्यप्रशंसा होतकी. तो राज्य करूं लागला तेव्हेस त्याचा मुख्य
कारभारी फारादिवसांचा आणि मोठा चतुर असा सरवारास बापू नामें होता
तो लोभी असूनही त्याचा चातुर्यामुळे लोकांस त्याची भीड फार असे; त्याचा
पुढें माधवराव गज्यारुढ असतांही त्याचा मान तादृश होडना, आणि रघु-
नाथराव तोही मोठा पराक्रमी त्यामुळे त्याची प्रशंसा होडना. पुढें त्याणे र-
घुनाथरावाला बंदीस घातला त्यापासून त्यास काहींसे शोक मानूं लागले; मग त्या-
णे त्यास स्वारास बापूला आपल्या प्रतिष्ठेस प्रतिपेथी असा जाणोन एक दिवस ए-
कांतीं त्याला नेऊन विचारिलें की, या लोकांत माझा मान किमपि टिसत नाही;
त्यास मी अयोग्य आहे किंवा दुसरें काहीं कारण आहे तें सांगा, व यास उपा-
य काय तो सांगा, त्यावर त्याणे त्याचे मनांतील अर्थ समजून उत्तर केलें, की,
याचें कारण मीच आहे त्यास सोरोबा फडनवीस याचा कारभार सांगवा.

असें त्याणे बहाणपणाचें उत्तर केलें त्यावरून माधवरावसमक्ष होऊन त्यास
स्वारास बापूनें आपली जहागीर स्वाऊन स्वस्त रहावें असें केलें आणि सोरोबा

फडनवीस यास कारभार सांगितला.

याप्रमाणें माधवराव मोकळेपणा पावल्यावर पुढें तो कांहीं मोठें कार्य करणें तर तें आपल्ये आज्ञेवाचून करूं देत नसे, त्याणे त्यावेळेस थोका त्त रामजावयास अनेकप्रकारचे उत्तम कायदे केले. तो माधवराव राज्य करीत असता, त्यास सुद्धा स्वर्गीज कधी शिकानपण सांपडलें तर त्या अवकाशांत तो आपल्या प्रजेस कोणें प्रकारें सुरस होईल तो अर्थ पहात असे, कोणेंही ठिकाणीं फिरीद आल्यास त्याचा त्यास शुद्ध करण्याविषयी त्यास मोठी आवड होती, याविषयी त्याणें कोणी एक रामशास्त्री नामें ब्राह्मण बाळगला होता, तो फार उपयोगी असें, त्या रामशास्त्र्यानें जाजा युक्ती करून पंचाइती ठरविल्या तें ठरव अद्यापि त्याचाच उपयोगी पडताना. तो रामशास्त्री चांगल्या वागणारास सुभागेदर्शी आणि स्वत्वास यमसदृश होता, तो सातान्या नजीक माहुली क्षेत्रीं जन्मला. त्याचें अडनाव परभुणे तो तरुणपणीं विद्याभ्यास करावया करितां काशीस गेला होता. त्यास वाळकणा शास्त्री याचा मृत्यु झाला तेसमयीं पुण्याचे देरबारी त्याजकडून कांहीं यत्न नसतां बोलवून सर्वशास्त्री यांचा तो मुख्य केला; पुढें माधवराव योग्यतेस येऊं लागला तेसमयीं, तो त्यास नीतिविचार सांगत असे, त्याविषयीं एक गोष्ट आहे. तो प्रकार असा, कोणे एके समयीं माधवराव यास पडितांचे भाषणें करून इच्छा झाली कीं, कांहीं तपस्या करावी. त्यामुळे माधवराव जप करूं लागला, मग एकदिवस तो जपास बसला असतां, रामशास्त्री कांहीं कामानिमित्त त्याजकडे गेला तेव्हां त्याजवळचा शिष्याही सांगितलें कीं, यावेळेस श्रीमंतांची गांठ पडणार नाही. कांकिं ते जपास बसले आहेत, त्यावरून तो आपल्या घरीं जाऊन विचार करिता आला, कीं, जर याविषयीं वाद करावा तर ठिक नव्हे; त्यास याचा आश्रय सोडून जावें हेंच बरें. मग दुसरे दिवशीं तेथें जाऊन बोलिला कीं, मला काशीस जावयाची आज्ञा घावी. तें ऐकून माधवराव बोलिला कीं, आपण येऊन गेलां ते समयीं मी जप करित होतो. त्यानिमित्तें आपली गांठ पडली नाही, त्यावर त्याणें उत्तर केलें कीं, आपण जें निमित्त सांगतां तें ब्राह्मणास योग्यच आहे; परंतु ब्राह्मण जर आपलें कर्म सोडून राज्य करूं लागले तर त्याणीं प्रजापालन करावें; तें दाकून जप करीत बसले तर तो अन्याय. त्यास जर आपल्या चित्तांत जप करावा असें आहे तर हें सर्व राज्य दाकून मज बरोबर चलावें; मी तें आपणास पुर्तपणें शिकवीन. त्यावरून माधवराव मनांत समजून त्याणें तें कृत्य टाकिलें.



सन सत्राशें बहात्तरां पासून
सत्राशेंपंचहत्तरां पावेतंव झालेलीं वर्तमानें
मिळून भागवविसावा.

अनुक्रमणिका.

रघुनाथराव बंदीतून सुटला, परंतु नारायणरावपेशव्याचा कांहीं तंट्या
सुकें पुनः बंदीत पडला.

नारायणरावाला मारेकरी याणीं मारिला.

मराठ्यांचें सैन्य हिंदुस्थानातून माघारें फिरलें, रघुजी भोंसला बास सैन्यास
हेच सुभा पदवी प्राप्त झाली.

निजाम अह्मीवर रघुनाथरावाचें युद्ध होऊन निजाम पराभव पावोन या-
णें रघुनाथरावास दिलेला मुलुख याणें त्यास माघारादिला.

रघुनाथराव कर्नाटकात गेला असतां, कारभारी लोकांही त्यास अहित
अशी कांहीं संसलत केली.

त्रिचक्रराव मामा रघुनाथरावाशी युद्ध करून पराभव पावला.

नगर रघुनाथरावानें हिंदुस्थानात जाऊन इंग्लीश व होळकर व शिंदे यां-
शीं आपल्या साहाय्यार्थ कांहीं बोलणें लाविलें.

पुण्यांत कारभारी लोकांमध्ये वैमनस्य पडून त्यांचा दोन फळ्या झाल्या.

हेदर अह्मीनें कर्नाटकांतील मुलुख मराठ्यांचा घेतला.

बित्तायते तून कंदर्पी सरकारचे आजने मुंबेहून कोणी बकील साहेब, पु-
ण्यांत रहावयास गेला.

इंग्लिशांहीं भडोज किड्डा घेतला.

ठाणें नामें साष्टीचा किड्डा इंग्लिशांहीं घेतला.

शिंदे व होळकर, यांहीं राघोबाचा पक्ष गोंडिला; यान्न व राघोबा बडो-
चास गेला.

गाडकवाडाचे कुमकेचें कांहीं वृत्त.

राघोबा व इंग्लीश यांचें बोलणें होऊन तह झाला.

त्या प्रमाणें त्याचे कुनकेंस इंग्लिशांचें लश्कर आलें.

तें व रघुनाथ राव याचे लश्कर मिळून कसें कसें वर्तलें तो बिस्तार.

आरासाजवळचे लढायांचा प्रकार.

जहाजाची लढाया.

फारेशींग गाडकवाड यांना इंग्लीश व राघोबा यांशी तह झाला.

रघुनाथराव

रघुनाथराव याचा उत्कर्ष, व माधवराव नारायण पेशवा याचा द्वाय लोकांमध्ये दिसू लागला.

भाग वेविसावा.

माधवराव पेशवा तो आपला अवकाळ समीप आला असें जाणून पुढें रघुनाथराव याचें आनुकूल्य नसल्यास आणि कारभारी लोकांत वेंमनस्य असल्यास आपला भाऊ नारायणराव यास राज्य संभाळावयाचें अवघड पडेल; असें समजून त्याणें सरवाराम बापूला जवळ बोलावून आपली दिवाणगिरी सांगितली. आणि रघुनाथराव काका यास बंदीतून काढून आपल्याजवळ नेला, आणि सरवारामबापूचा देखतां मोठ्या अगत्यानें, कारभारी व धणी यांची एक चित्तता असल्यानें राज्यास फार हित आहे असें समजाविलें, मग आपल्या भाव्याला त्या दोघांचा स्वाधीन केला, नंतर तो माधवराव पेशवा मेल्यावर त्याचें उत्तरकार्य झाल्यानंतर त्याचा भाऊ नारायणराव तो सातान्यास जाऊन, राजारामराजा याचे हातून पेशवे पदवीचीं वस्त्रें पावला. तें समयी त्या नारायणरावाचा नावास राजानें नवें कारभारी असें पद जोडून बजावापुरंधऱ्या यास त्याचा दिवाण केला, आणि नानाफडनविसास त्याची पूर्वजार्जित फडनविशी दिली.

तो नारायणराव पेशवा व त्याचा काका रघुनाथराव यांचा कोही दिवस स्नेह राहिला; मगर रघुनाथराव याची बायको व नारायणराव याची आई या दोघींचें मन मिळेंना, त्या योगें या दोघांचा द्वेष पडला. ते ह्मां त्या नारायणरावानें आपले कारभारी मिळवून मसलत केली कीं, काकाला पुनः बंदीस घालावा. त्या कृत्यास सरवारामबापूचें मात्र अनुमोदन नव्हतें, तो क्षणात्ता कीं, हें केवळ अनुचित कर्म दिसतें. मग एनेलाचे अकराव्ये तारिखेस पुण्यांत नारायणराव जावड्यांत रहात होता त्यांतच एका खोलींत रघुनाथराव काका याचा प्रतिबंध केला.

या पुढें पेशवा याणें आपल्या कारभारी मंडळीचा लोकांमध्ये वजावा पुरंदरे व नाना फडनवीस व हरिपंत फडके यांवर विश्वास ठेवून बहुतेक राजकारभार यांचे हातून चालवित होता. हे तिघे कारभारी यांचें व सरवारामबापूचें वेंमनस्य असे; परंतु ते सारे शहाणे झणून वाढेर असें दिसत होतें. कीं, मुख्य कारभारी सरवारामबापू.

जानोजी भोंसला तोही माधवरावाचे मरण समयी थेंउरास होता. त्या

+ स्वाधीन केला हा सर्व वृत्तांत थेंउरास माधवरावाचे जरीरी समाधान नसतां झाला.

जे पूर्वीच साधारणपणे गावें जे आपला भाऊ सुधोजी भोंसला याचा पुत्र रघुजी भोंसला तो उत्तक घेतला.

साधोजी अवायव ज्ञानोजीचा आणखी भाऊ होते; त्यांस संतती नव्हती. ज्ञानोजीने तो मुल घेतल्यावर त्या मुलाचा बाप सुधोजी तोच त्याचा रक्षक केला असले असे पाहून परंतु तो अर्थनिश्चिंत होत नाही. त्यापुढे दुसरे वर्षी मे महिन्यांत बुळापुराजवळ ज्ञानोजी भोंसला मरण पावला, तेव्हा त्याचा पुत्र रघुजी भोंसला याचा रक्षक कोण स्मरण ज्ञानोजीचे बाप सुधोजी भोंसला व साबाजी भोंसला हे दोघे नाहू लागले. तेसमयी ज्ञानोजीची स्त्री दर्याबाई भोंसली ती त्या दोघां दिरांकून एकाएकी मुलाचा रक्षक न करिता आपणच भोंसल्याचे राज्याचा कारभार करितो झाली. त्यावेळेस तिजें साबाजीला आपलें लडकेंकरचें काम मुख्यें सांगितलें; तेव्हा तो सुधोजी भोंसला आपणास देसमयी युद्धावांचून दुसरा उपाय नाहीसा समजून लडकें जबाब घेतून युद्धास सिद्ध झाला. नग तोच त्याचा भाऊ साबाजी भोंसला पांची गांव घटून कुमारी गांव आकोल्याजवळ आढे तेथें युद्ध झालें. त्याप्रसंगी सुधोजी भोंसला याचा अगदीं पराभव होऊन, तो आपल्या जीवाचें रक्त गासाही पळून गेला. नग पेशव्याचे योगें ते दोघे भाऊ युद्ध करणें बघून, एकमेकांस भेटले असता, त्या दर्याबाईनें एकाएकी साबाजीला दाकून सुधोजीचा पक्ष अवलंबिला. असें झाल्यावर सुधोजी इलीच पुरचा कोणी मुख्य पक्ष होत त्याचे साहाय्य करून पुनः युद्धास उद्युक्त झाला, आणि साबाजी निजाम व पेशवे यांचा साहाय्य संपादनार्थ यत्न करूं लागला. इतक्यांत असें आलें कि. नारायणराव पेशवा मारकरी बाणी मारिला; त्या अनर्थासुद्धें इतर सर्व मोठ मोठी कार्ये राहिली. असें नवन सत्राचें वेळानगंचा आगष्ट महिन्याचे तिसाव्ये तारिखेस आलें

मारकरी बाणी नारायणराव पेशवा मारिला, तो विस्तार असा. नारायणराव भोजन करून आपल्या नहाळात व्यावर्जी मिजला होता, तेसमयी त्या बाइयात एकाएकी गडबड मोठीच झाली ती ऐकून तो जागृत होऊन, पाहूं लागला. तो बाइयात गारदी शोक शिरले, पोंन सुमेर शिंग, व महसद घूसफू हे दोघे होते ते आपला रोजसुरा बाकी राहिला स्मरण कांहीं धोंडगाई करितात, असेंही त्याचे दरीस पडलें, आणि ते आपल्या आगावर घेतात असें पाहून तो पळत पळत आपल्या जाकाचे खोलीत गेला. त्याचे बाहीस गारदी लाक लागले. त्यात सुमेर शिंग भार निघत होता, तेव्हा तो जाकल्या जाकाचे बाहीस मिठी मारून बोळिका की, त्याका भावाभावा बाणीमज कोळगावा. असें ऐकून रघुनाथराव मध्ये होऊन सुमेर शिंगास त्याच रक्षणार्थ उद्युक्त करारें बोळिला.

तेव्हा सुमरशिग बोळिला की, मी हें कार्य यथपर्वत केलें तें जर आता लोडिलें तर माझा नाश मी आपल्या हातें केल्या सा होता. आता तुमी पायी आशा सोडा. आणि बापासून उबकर दूर व्हा; नाहीतर दोघे नेले जाऊ. तेव्हां रघुनाथरावानें आपल्या शरीराची भिठी सोडवून गचीवर पळून गेल्या. त्याचें पाठि मागें फिरून त्यास धरावयास नारायणराव तिकडे बरेनें जाऊ. त्याच्या असनां कोणी एक हत्यारबंद रघुनाथरावाचा बाकर घेव्या पंवार होना. त्याणें त्या नारायणरावाचे पाच धरून मागें ओढून पाळत्या पाडिला. त्याच धर्णी नारायणरावाचा बाकर परमविश्राम लोपाजी दिळे करनामें, तो हत्याररहित अगहनही मोड्या बरेनें धावोन आपला धर्णी आपल्या अंगाखाती घातून, त्याचा रक्षणार्थ आपण त्यावर पडल्या. तेसमयीं सुमरशिग व बल्या पंवार या दोघाही एके जागी बरोबर ते दोघे धर्णी व बाकर तरबारीनें ठार मारिले. हें घनमान बाहेर कळल्यावर सखाराम बापूनें हरिपंत फडक्याचें हातचें पत्र आलेल्या प्रकाराचें शोधाय वाडयांत रघुनाथरावाकडे पाठविलें, त्याणें उत्तर असें दिलें की, हें कल्प गारदी लोकांनीं केलें. त्यावरून रघुनाथरावानेंच हें कल्प केलें असा मनात संशय उत्पन्न होऊन, हरिपंत फडके तेंच देळेंस बारासतीस पळून गेले. आणि सखारामबापू याणें शहरचें लोक फार गडबडले होते. त्यांस धेंय देऊन स्वस्त्य केले. मग त्रिंबकराव मामा त्या वाडयांत जाऊन, त्याणें तें पेडाव्याचें प्रेत नेऊन आडिलें.

रघुनाथराव त्या गारदी लोकांचें बंदीस बाकी रोजपुरा देण्याचें निमित्तें करून राहिला असनांही बकील व कारभारी लोक त्याजकडे जात होते. नंतर सर्व कारभारी लोकांचें मनें असें ठरलें की, नारायणरावास रघुनाथरावानेंच मारविला असेल; परंतु याचा निश्चय होत नाही, त्यास हाथी याच्या पेशवे बदवी प्राप्त झाली ती याणें भोगावी.

याचिबारास रामशास्त्रीही अनुमोदन देता आला. परंतु तो बहुत पुत्कीनें गुप्तपणें त्याचा आंढून बारीक शोध काढूं लागला. त्यावर दीड महिन्यानें त्याज पुरतेपणें तें सर्व विदित आलें. तेव्हां रामशास्त्री रघुनाथरावापाशीं जाऊन बोळिला की, हें अकर्म तुमीच करविलें; मी याचा पुरतेपणें शोध करून तुम्हाकडे आलों. असें त्याचें भाषण ऐकून रघुनाथराव याणें इतकेंच मान्य केलें की, मी त्यास धरवा असें मात्र पत्र दिलें होतें, हें वर्तमान खरेंच असेल कांकि, पुढें तो रघुनाथरावाचा हातचा अस्सल कागद रामशास्त्री यास सो-

+ बल्या सणजे तुळाजी असेल.

* छापजी सणजे चांफाजी.

पडला, त्यांनीच केवळ मुळचा असा होता की, तो धरावा. त्या धकारावर कोणी आणीक नाही पावून नारावा असे केले. तेव्हाच आनंदी आईचंच असेल, असे सर्वांचा समज आले. नंतर रघुनाथरावांनी यास धरण्याबिबयी पत्र लिहिले हा अन्याय आपणापासून घडला असे मान्य करून रामशास्त्री यास विचारिले की, या शोषास माग शिज काय करावे. यावर त्याणें उत्तर केले की, यास देहांत पायशिरा मिळजे, काकिं, तुमचें बाकी उरले जे आपण त्यांत तुलापासून सहन होणार नाही. आणि यासुद्धे तुला व तुमचें राज्य बांधी घटणारी मळा दिसत नाही. दान्तव इतः पर ती तुला राज्य करित आसात तो पुरेचें पुण्यास येणार नाही. आजपर्यंत सरकाराश्रित आलों होतो तोनी आतां नव्हे. इतके बोळोन तो शास्त्री तेव्हा त्रिपोन बायीं क्षेत्राजवळ एका लहानशा गावीं राहून काळक्षेपं करिता झाला.

इकडे त्या गारदी लोकांचा आकी गेजमुरा देऊन रघुनाथराव मोकळा झाल्यावर त्यास सातार्थीहून पेत्रावे पदवीचीं पत्रे आली.

जातमयी नारायणराव मारिता गेल्या तेव्हां त्यांचें वय केवळ अल्प असावयाचें होतें. जितक्यांत त्यांचे पुण अथवा दुर्गुण हे लोकांस दिसून आले नाहीत, परंतु त्यांचा धैर्याबिबयी एक कथा आहे ती अशी. माधवराव वेडा अमता हे शोधे भाऊ पुण्यामध्ये गुल्लदेकडी कडे हर्जीची लढाई पहात बसले असता त्यातून एक हत्ती मोठ्या खरेनें जेथें ते दोमेवसले होते तेथें नमूर धांवोन आला तेव्हां त्याजवळचें जे चाकर लोक बगेर ते सर्व पळाले. तेसमयी तो नारायणरावही उठून पळावयास मिह झाला. इतक्यांत माधवराव त्याचा हातान धरून बोळिला की, तें नर पळालास तर तुज बिबयी आक बल शिंहगारे काय लिहितील. तें ऐकताच तो त्याजवळ स्टीत बसला. नंतर तो हत्ती केवळ निकट येऊन पोहचला असतां कोणी एक आपाजीरावपाटणकर नामें बराठा गिलेदार तो मोठ्या धैर्यानें धांवत येऊन, नारायणरावांचे पुढे होऊन हत्तीचा सोडेंत खंजीर खुपसून त्याणें त्या हत्तीला एकीकडेस केला.

हिंदुस्थानांत लष्कर तुहा विसाजी कृष्ण होता तो असें ज्ञात असे की, बोगलाजी बुद्ध न होता. सधुख्यानेच कार्ये साधवें, परंतु ते न होता मनसः गाजें बहादुरीचा दिसेंबराचे एकुणिसाव्ये तारिखेस दिह्नीतयळ त्याचा व भोगलांचा बुद्ध प्रसंग झाला. त्यांत मराठे जय पावले, नंतर त्याजी व बादशाहोबी तड झाला, त्यांत असें ठरले की, पेशव्यास बादशाहापासून बरी पदवी भरावी आणि त्याचा हस्तक नावितारवान त्या कामावर देवावा, आ-

जि जाय पावन बायसाहानें भरपूर घेतले ते जाते ते त्यांचे त्यास घावे. या सर्वजण दुष्टांशी नवीन वादपन्थापावन शारा व रागा हे दोन परमणें घेतले ते बायसाहाकडे वासत तेही जायसा घावे. याप्रमाणें करार आल्यावर विसा जी कुण्या लउकर सुद्धां पर्जन्य काळाचे अखेरीस पुण्यांत दारबल झाला.

जातोजी भोंसला या बायसापुत्र रघुजी भोंसला तो रघुनाथरावास पेशवे पदवी प्राप्त झाली असता आपली सासू-माताजी वीर्या वर्याबाई व सुधो-जी भोंसला यास दिव वेडून पेशवासास मिळाला. त्या रघुजीस सेनासाहेब सुभा पदवी प्राप्त झाली. नंतर रघुजी व वर्याबाई नेथून निघोन परास कोठे ते गेले परंतु सुधोजीने पाहिलें की, साबाजी आपले पेशां बलादय लपोन तो राज्याजवळ राहिला.

याप्रमाणें दक्षिणेंतील वर्तमान वासतां हे दरब निजाम यांचा राज्यात ससलती होण्या कीं, मराठ्यांचे वेंमनस्यें पडोन कार अव्यवस्था झाली आहे, त्यास वासमयीं कांहीं आपला लाभ पहावा. त्यांत निजाम यांची सिद्धता जहाजी कांहीं तीच रघुनाथराव मोठी त्वरा करून त्या निजामावर आक्रमण गेला. तेव्हां त्यास असे अगत्य पडलें की, जाचें प्रतिबर्षी वीस लक्ष रुपये द्यावे असा मुकुराव देऊन तह करावा. अशी लक्ष्मी त्या रघुनाथरावास मिळाली तीजर तो आपले मराठे मुख्य सरदार यांस वांटून देता तर त्याचे पेशवे पदवीस दहता येता, परंतु तें न करितां त्याणें निजामाचा गोड गोड गोटी अशा ऐकिल्या किं, तुझी व आली बहुतां दिवसांचे सांबती त्यावरून मोहित होऊन तो वीस लक्ष रुपयांचा मुकुराव घेतलेला त्याचा त्यास माघारा दिला. त्यावेळेस जे त्याचे अनिष्ट चिंतक होते त्यांस मोठा हर्ष झाला कीं, हा एवढा मूर्खपणा झाला या योगें हा लवकरच बुडेल. असेंच आणीक एक त्यांस हर्ष होण्याचें कारण झालें तें अर्जे, औरंगाबादेजवळ त्याचाजी भोंसला लउकर सहित होता त्यावर त्रिवक नावनामास पाडविला, आणि आश्रय कर्नाटकांत जाऊन हे दरब डंग्ळीश यांशीं युद्ध प्रसंग करणवयाची ससलत केली. त्यावरून त्या अनिष्ट चिंतकास त्याचे पेशवे पदवीस कांहीं विघ्न उत्पन्न करण्यास तो दूर गेल्यावर पाठिमागें सुळन पडेलसें वाटलें. त्यावरून सरकाराने बापू व नाता फडनवीस हे दोघे त्या रघुनाथरावाचें लउकर सोडून माघारे पुण्यास आले. जग थोडक्या शावेळानें गणपतराव रासत्या, व बाबूजी भाईक वारासतीकर, व कोराबा फडनवीस, व बजाबा पुरंदारे, व गेंग लउकर सोडून काहीं निमित्त करून माघारे पुण्यास आले. तेसमयीं त्या रघुनाथरावाचे निकटवर्ती लोक आणि तो रघुनाथराव यांखेरीज नबेलोक ससलले कीं, रघुनाथरावास अहित अशी कांहीं मोठी ससलत

मसलत आहे, त्यावेळेस पुण्याचा कारभार चालविणारे सरवागमचापू व शिंबक. रावमामा व नानाफडनवीस व मोगेवा फडनवीस व बजाबा पुरंदरे व आनंदराव जिवाजी व हरिपंत फडके इतके असत, ते पेशवे कुळाचे योगे वादले. शाहुमहा राजाचे अष्टप्रधान त्यांशिवाय दुसरे होते. असें असतां तेवेळेस त्या अष्टप्रधानास बसवून कारभार हे चालवित होते. यांहीं नसलत केलेली लोकांस पहिल्यानें कळली नाहीं, शेवटीं या कारभार्यानीं असें केले कीं. नागयणरावाची स्त्री गंगाबाई गरोदर होती ती, आणि दुसऱ्या कांहीं गरोदर स्त्रिया तीज बरोबर नेऊन तिच्या त्यांसहित पुरंदर किल्यावर ठेविली, आणि जे रघुनाथरावाचे पक्षी होते त्यास बंदीस घालून कारभार त्या गंगाबाईचे नावे चालविला, तेव्हा लोक समजले कीं, गंगाबाईस पुत्र होईल अथवा त्यांतील एकीचा पुत्र तो गादीचा अधिकारी करून रघुनाथरावास भ्रष्ट करवा अशी मसलत आहे. या कारभारी त्यांकांहीं त्यावेळेस निजाम अहली व साबाजी भोंसला हे आपल्ये मसलतीस अनुकूल केले; आणि रघुनाथरावाचा लश्करांत मुख्य कारभारी छप्पराव बळवंत तोही डकडून कांहीं सुचना झाली असतां, या मसलतीस अनुसरुलसा केला. असें सनसत्राशे चवत्याहात्तरांत झालें.

याप्रमाणें पुण्याचें वर्तमान असतां, रघुनाथराव कर्नाटकांत बलारीपलीकडे जाऊन त्याणें हैदराशीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें तेसमयी. त्यास अशी द्रव्याची गरज लागली कीं, त्या हैदराणें कांहीं नगद रूपये देऊन पुढें पंचवीस लक्षरूपये पर्यंत घावयाचा करार केला असतां, त्या रघुनाथरावाणें कर्नाटकांत मराठ्यांचे तीन परगणे दोते ते त्या हैदरास दिले. त्यानंतर त्यास पुण्याची मसलत कळली तेव्हां त्याचे मनांत होते कीं. अर्काटचा नवाबाचा मुलुरुव लुटावा तें सोडून त्याणे त्या हैदराशीं तह करून ठरविलें कीं. वर्षास सहा लक्ष रूपये खंडणी तुझ्यासच देऊं आणि पेशवे तुझीच. मग त्या रघुनाथरावास कोणी सांगितलें कीं, तुमचा लश्करांत सरदार लोक छत्रिमी आहेत. त्यात भवानराव प्रतिनिधी मुख्य; त्यास तुझी आपली सावधगिरी करा. त्यावरून प्रतिनिधीस त्याणें विचारिलें कीं, तुझी तीनशें त्यागनिशी आपल्या अधिकाराप्रमाणें आकरी करावी असें असता तुझ्यास चार हजार स्वार ठेवायाचें प्रयोजन काय. त्यावर तो कांहीं उत्तर देऊन तेव्हा मुगलराव घोरपडे सेनापती यांस सांगितलें कीं. भवानराव प्रतिनिधी याचे लश्कर मरा. त्यावर त्याणे उत्तर केले. कीं, तुमचा जो दुष्ट असेल त्यावर आसी जाऊ. हा आपले घराचा खंदका यांत आसी शिरणार नाहीं. मग भवानराव गोविंद पदवर्धन व गेंरे सरदार यांला क्रमेंकरून तेंच सांगितले असता. त्याणींही तेंच उत्तर केले तेव्हां त्याणे आपले

ले खासगीचे लोक व कांहीं तोंडा येऊन त्या लश्करांतून बाहेर निघाला; तशी प्रतिनिधी त्याणें पुसल्याचें उत्तर देईना. आणि त्या प्रतिनिधीचा जबळचे शिपाई लोक बहुत करून मानव येरळा नदीचे कांठीं रहाणारे होते. त्यांहीं प्रतिज्ञा केली कीं, आमचा धन्याचें जिवाम जर बरें वाईट होईल, तर आमी इतकेही मरोन जाऊं. हें वर्तमान कळतांच रघुनाथराव बुद्धापाय दाकून आपण त्या मकान रावाकडे एकांत कंगवयास गेला. तेव्हां प्रतिनिधी त्याचा संमान करून एकांतीं दोघे बसने समर्थी आपली तरवार दोघांमध्ये ठावली; तेव्हां रघुनाथरावानें त्यास विचारिलें, कीं, तुलास येवढ्या दूर दृष्टीचें प्रयोजन काय आहे. त्यावर तो बोलिला कीं, कदाचित् पंत प्रधान प्रतिनिधीचीं ओलताहेत त्यांत विचर पडेल. मग त्या एकांतांत एकमेकांस प्रमाणपत्रचनें होऊन त्या रघुनाथरावानें प्रतिनिधीला कांहीं द्रव्य द्यावयाचें कवृळ केल्यावर, उभयपक्षां बुद्धादिप्रकार नाहींसा झाला, नंतर रघुनाथरावानें आपल्या बरोबर मुगलराव घोरपडा व प्रतिनिधी यांस बरोबर घेऊन पुण्यास येऊं लागला. तेव्हां वामनराव पटवर्धन व गेंरे सरदार तेही त्याबरोबरचालत होते, परंतु त्याचा लश्करांत ते नमिल्लां वेगळेच उतरत आणि रात्री रघुनाथरावाचा छापा पडेल म्हणोन फार सावधपणा राखीत असत. ते समर्थी रघुनाथरावावर हरिपंत फडका लश्कर सहित पुण्याहून येत होता, आणि त्रिंबकराव मामा व साबाजी भोंसला परिड्याहून येत होते व निजाम अह्मी तो कळबुर्ग्याहून येत होता, यातिघांतून जो कोणी प्रथम येईल त्यास मिळून रघुनाथरावाचीं बुद्ध करावें अशी वामनरावाविसरदार मंडळीची मसलत होती. यातिघां येणाऱ्यांत त्रिंबकराव मामा याचा मनांत आलें कीं, रघुनाथराव मोठा शूर आहे; त्यास जिंकिलें असतां आपली मोठी कीर्ति होईल. आणि साबाजी भोंसलावर आपल्या कामाकरितां विलंब करितो याकामांस, असें मनांत आणून आपण एकदाच पुढें लश्कर सहित येऊन भीमानदीचे पार उतरून पंढरपुराजवळ मोठ्या मेढानांत रघुनाथरावास गांठून त्यावर एकाएकी पडला. त्या समर्थी मामापेक्षां त्या जवळ फौज कमी असतांही त्या रघुनाथरावानें त्याचा पराभव करून तो मामाही फार जरब मीं झाला. ते समर्थी रघुनाथरावानें त्यास धरून कैदेत ठेविला. त्या कदाईत रघुनाथरावाचे दहा हजार मुमारे स्वारे होते, त्यांत पुढचे तोंडीं आपण होऊन मोठ्या वेगानें लढला. ते समर्थी मामाकडच्या सरदार गंगाधररावरास्ता तोही जरब मीं झाला परंतु रघुनाथरावाचे कैदेत नसांपडतां वांचला. प्रतिनिधी व मुगलराव घोरपडा हे दोघे रघुनाथरावाकडचे होते, परंतु ते त्या बुद्धांत

+ पंत प्रधान अणजे रघुनाथराव, त्यास प्रतिनिधीनें बुद्धी व आमीं सारखेच असें दर्शिलें.

नशिरतां

नशिरतां एकीकडे उभे राहिले. सग थोडक्याच दिवसाने प्रतिनिधी हरिपंताचा लश्करांत जाऊन त्यास मिळाला, आणि सुरारगाव घोरपडा आपले स्थान पुढी नेथे जाऊन राहिला. सग हरिपंत फडका साबाजी भोंसला व निजाम अहली यांस जाऊन मिळाला परंतु त्या दोघांचे सनांत लवकर जाऊन रघुनाथरावापर पडाव असे वाटते. असा तो राघोबा जयबाबल्यावर त्याचे समकालीन काही जीव आढेसे काही दिवस दिसत होते कांकि. बिनाजी कृष्णानें द्विदुस्त्रानांतून आणिलेले जबाबी होते तें त्याणें पंदरपुर्त मोडिलें, आणि तेश्ची खंडणी घेऊन द्रव्य जमा केले. त्यावरून त्याजपाशी कोज जमा होऊ लागली, तेव्हा तो रघुनाथराव पुण्याशी पधरिता आला. सग काही सज्जता तिकडे गेला असता, त्याचा सनांत आले की माझाजवळचें द्रव्य या रावच्या लश्करास पुरणार नाहीं, आणि हें द्रव्य सरन्यावर लश्कर आपल्याजवळ तिकडसा विज्ञास नाहीं, यास्तव तो पुण्याचा मार्ग सोडून बक्राण पुरास आशिला, आणि इंग्लीश व होळकर वशिंदा यांची कुमक घेऊन काही साधनें असे त्याचा सनांत आले. याविषयी त्याणें पूर्वी पाहूनच, याविषयी काही सोचणीं लाविले होते. तो रघुनाथराव पुण्यावर येऊ लागला त्यावेळेस पुण्याशी पकारभारी लोक फार भ्याले कांकि. कदाचित् साबाजी भोंसला व निजाम अहली हे रघुनाथरावाचा पक्ष धरितील असा संशय होता. यास्तव त्याही विचार ठरविल्या की, सातारांचा राजा मुक्त करून त्याचे मुख्यत्वे रघुनाथरावाचा पराभव करावा. परंतु तो बक्राण पुरास जाऊ लागला त्यावरून ते निर्भय होत्साते लश्कर जमा करून त्याचे पाठीस आविले आले. त्यावर निजाम अहली व हरिपंत फडका तेही त्याचे पाठीस लागले, हें सर्व मिळून पन्नास हजार लश्कर होते.

रघुनाथराव बक्राण पुरी शिंदा व होळकर यांची गांठ पडायचे आशेने थोडकेंसे दिवस राहिला परंतु ते न आले म्हणून तेश्चून निघाला. त्यास त्याचे लोक नेवेळेस बक्राण पुरास निघणित असता, तो ते न मानितां नर्मदा पार गेला. तेव्हा त्याजवळ सात हजार सवार मात्र राहिले, त्यांखेरीज मुथोजी भोंसला व गैरे सरदार त्याला सोदून नियोन गेले. नंतर तो राघोबा इंदुरास पोहोचला तेथें शिंदा व होळकर होते त्याही त्याला मोठा सान करून त्यास आपल्या लश्करांमध्ये घेतला त्यावरून अशी वदंता उठली की, या दोघांही रघुनाथरावाचा पक्ष धरिला; आणि गोविंदराव व फत्तेसिंग गाडकवाड, हे दोघे भाऊ गुजराथचा आधिपत्याविषयी भाडताहेत, तेही आपला कज्जा शिंदा व होळकर यांजकडे नेऊन ते सांगतील त्यास नाव्य होऊन त्याचे विचार रघुनाथरावाचे साहाय्य करितील.

परंतु त्यापूर्वी एतेकाचे अडराव्ये कारिवेस नारायणरावाची स्त्री गंगा बाई मरून आली तो पुत्र जन्मला. तेणेकरून रघुनाथरावास पेशवेपदवी प्राप्त होणार

होणार नाहीसा निश्चय ठरला. त्यामुलाचें नांव माधवराव नारायण असें ठेविलें, त्याचा जन्मदिवसापासून चाकिसावे दिवशीं त्यास मातार्याहून पेशवे पदवीची वस्त्रे घेऊन तो राज्यावर स्थापिला.

इकडे रघुनाथरावाचा पाठीस लागलेले निजाम अह्मी व हरिपंत फडके त्यांत निजाम अह्मी तो पुण्यांतील कारभारी लोकांहीं सुकुम्ब द्यावयाचा कबूल केला होता, त्याप्रमाणें मिळाला नाही व शिंदे आणि होळकर याणीं रघुनाथरावाचा संमान केला हें वर्तमान ऐकून त्याची पाठ सोडून बासमनजीक आवणी धरून राहिला; आणि हरिपंत फडके याणीं बझाणपुराजवळ सुकाम केला. यानंतर पुण्यांत कारभारी लोकांमध्ये ईर्ष्या उत्पन्न होऊन एकमेकांचा विश्वासांत कांहीं अंतर पडून, त्यांमध्ये दोन फळ्या झाल्या. त्यांत एक फळी अशी. मोरोबा फडनवीस, व बाबुजी नाईक बारानतीकर, व बजाबा पुरंदरे, हे तिघे रघुनाथरावाचे पक्षपाती झाले. यांहीं मसलत केली की, सरवारामबापू व नाना फडनवीस व गंगाबाई व तिच्या पुत्र यांस धरून केंद्र करवे. त्यावेळेस पुरंदर किल्ल्यावर पर्जन्य काळामुळे धुकें फार सणून ते सारे त्या किल्ल्यावालीं उतरून सायबान गहिले होते त्यांस ते वर्तमान जून महिन्याचे तिसाव्ये तारिखेस कळलें. ते द्वां ते तात्काळ पुरंदरावर चढले.

कर्नाटकी, हेंदर अह्मीनें दक्षिणेंतील हें सारें वर्तमान ऐकून तुंगभद्रेंचे दक्षिणेस जितका मराठ्यांचा मुलुख होता तो सर्व हस्तगत केला. आणि बसालत जंग, मराठी मुलखांत तिरून आथणी व भिरज पर्यंत खंडणी घेत आला.

रघुनाथराव बरोबर तीस हजार फौज घेऊन इंदूर सोडून तापी नदीचे कांहीं जाउन उतरला; त्यासमयीं त्याजवळचीं फौज बहुत करून शिंदे व होळकर यांजकडची होती त्याचे मनांत होतें कीं, मुंधोजी भोंसले व गोविंदराव गाडकवाड हे घेऊन आपणास मिळतील; त्या आशेनें त्यांची मार्ग प्रतीक्षा करीत असतां त्याणें इंग्लिशांशीं पुनः तहाचें बोलणें लाविलें. त्या इंग्लिशांचा मनांत पूर्वीं पासून फार दिवस असें होतें कीं, मुंबई जवळचे लहान दापू व साष्टी व बसई हीं व्यावीं आणि याविषयीं ते फार उद्युक्त असत, परंतु त्यांची ती मसलत सिद्दीस गेली नाही. मग रघुनाथराव यास जे द्वां त्यांचें कारण पडलें ते द्वां ते समजले किं, यारघुनाथरावाचा द्वारे आपला अर्थ सिद्दीस जाईल सणून त्यांहीं आपला वकील

+ वकील मोस्तीन साहेब तो माधवराव पेशवा याचा मरणाचे कांहींसा आगोघर पुण्यास पोहोचला होता, त्यास विलायतेंतून कंपनी सरकारची आज्ञा होती कीं, हिंदु मुल्कवी आपले उद्दीर्षी लोक आहते त्याचा व तेथचा आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त ठेवून त्या लोकांशीं सलुखा माव असावा; परंतु कोणाशीं देणे घेणें व गेरे कोणत्याही गोष्टीचा संबंध करूं नये.

मोस्तिन साहेब नामें होता त्यास आज्ञा दिली की, तें कार्य तुम्हीं साधावे. त्या पूर्वी सनसत्राशें बहाचरांत जादिवर्गी साधवरावाचा मृत्यु झाला तेच दिवशी इंग्लिशाही भडोज घेतली. त्या घेण्याचें कारण असें, इंग्लिशांकडे सुर्तेचें आधिपत्य असता. त्यास भडोजचा नवाबाकडची खंडणी यावयाची होती ती तो देऊना. तेव्हा इंग्लिशाही सनसत्राशें एकाहाचरांत पर्जन्यकाळाचे कांहींसें पूर्वी तोषेका मागाववास फोज पाठविली. तरी त्याणें खंडणी दिली नाही. मग तो नवाब पर्जन्यकाळा नंतर मुंबईस येऊन इंग्लिशांशीं कांहीं तह करून गेला. पुढें तो तह त्याचें मनास ठीक वाटला नाही म्हणोन त्याणें तेथे इंग्लिशांचा वकील होता त्याचा कांहीं अन्याय केला. त्यावरून त्यावकिलास मुंबईसरकारची आज्ञा झाली की, तुम्हीं भडोजेहून निघोन सुर्तेस जावे; आम्हीं लश्कर पाठवून तो कित्ता घेऊं. त्यावरून वकील तेथून गेल्यावर मुंबईहून फोज येऊन तो भडोज कित्ता घेतला.

रघुनाथराव पुण्यास येत होता तेव्ही वाद सोडून बड्ढाणपुरास गेला, त्या मुळें साष्टी व गेरे स्त्रानें हस्तगत करण्याविषयी मोस्तिन साहेबास रघुनाथरावद्वर पडला यास्तव त्याचा योगें तें कार्य सिद्दीस जाडना; परंतु पुढें रघुनाथरावताशी उतरला तेव्हां सुर्तेचा अधिकारी साहेब होता. तद्वारा त्या मसलती संबंधें बोलणें पुनः आविलें; परंतु तो साष्टी व गेरे यावयास कबूल होडना, म्हणोन तें सिद्दीस गेले नाही. आणि दुसरे कांहीं बोलणें होत होते तों पोर्तुगीस लोकांचा विजय तेंनील बादशाहाकडून साष्टी व गेरे स्त्रानें हिंदु लोकां पासून मायारीं घ्यावयास फोज गोसंतकीं आली. त्यावरून मुंबईसरकारत असें ठरलें की, ठाणें नामें साष्टीचा कित्ता तो आपण न घेतल्यास पोर्तुगीस घेतील; यास्तव त्वगकरून तें ठाणें आपण घ्यावे. तेव्हा सहाशें गेरे लोक व एक हजार पलटणी शिपाई तोफांमुद्धा त्या कामावर जमिले; ते सनसत्राशें चोंच्याहाचराचा दिसेंबराचे बागव्ये नाहिस्वस मुंबईहून निघाले. त्याचे दुसरे दिवशीं पोर्तुगीस लोकांची जहाजे येऊन मुंबईत बळ नागरली; आणि ते लोक इंग्लिशांस लष्णाळे की, साष्टी व गेरे ठिकाणें पूर्वी पासून आसथी ती आली घेऊं, त्यास तुमचे जें लोक तिकडे रवाना झाले ते मागें फिरवा. जसे त्याचे बोलणें इंग्लिशां ऐकेनात, तेव्हा ते लोक तेथूनच माघारे गेले, आणि इंग्लिशांचा लोकांही तेथे गेल्यापासून त्यानवे दिवशीं ठाणें घेतलें नंतर थोडक्याच दिवसांत संपूर्ण साष्टी आणि उरण दावूही त्याही हस्तगत केला.

असें मुंबईकडचे वनेमान असता. पुण्यातील कारभारी लोकांही गुप्तपणे शिंदेव होळकर यास रघुनाथरावाचा पक्ष नाहीसा करून त्यालाच ताबो केले. आणि तीस हजार सैन्य जमा करून, पुढाराहून निघाले ते रघुनाथरावाक

राजिन्स नीतागिन्स नवेवराची सत्ताविसावी. असें झालें असतां. रघुनाथराव
प्राणें शिवा व होळकर यांचे झुप्रिम समजून पुरंदराकडील लडकर येऊन तापीवर
सेहोळकर नावाचा राजा तें जिंकून होळकर यांचें लडकर ताकून निघाला. तो तेथून
पुढें जाणीनवीचे आशे तालनेर नामे किल्ला आंद. त्याच आपले स्वाभंगीचे लोक भ-
जणे आपण राजराजकडे निघाला. तेव्हां त्याची स्त्री आनंदी बाई बहुतां दिवसां
ची भरोदर होती. तिळा घारेचा किल्ल्यांत नेऊन ठेविला; आणि थोडकेसे दिवस
तसें राहिला असतां, ती प्रसूत होऊन पुत्र झाला. तो बाजिरावर रघुनाथ त्याचा योग
य असता होता कीं ब्राह्मणाचा राज्याचा शेवट तो पुरुष असतांच द्यावा.

यानंतर रघुनाथराव सनसत्राशें पंचाहानरांत जांनेवारीचे तिसऱ्ये तारि-
खेस बडोद्यांत पोहोचला; तेसमयीं त्याबरोबर दहा हजार स्वार व चारशें पाय-
दळ होते. तो बडोद्यास जावयाचें कारण असें. त्याचा मनांत आलें कीं, गोविंदराव
गाडकवाड याशी स्नेह करावा आणि इंग्लिशांशीं बोलणें लाविलेंलें शेवटास न्या-
वें. डकडे पुण्यातील कारभारी लोकांनीं तो तालनेर किल्ला घेऊन रघुनाथरावा-
चें पाठीस हरिपंत फडका यास फौज देऊन लाविला, आणि सरवारामबापू व
नाना फडनवीस, हे दोघे तेथून माघारे पुरंदरास येऊन तेथेंच कारभार चाल-
विला.

रघुनाथराव बडोद्यास गेला तेव्हां गोविंदराव गाडकवाड तो आपला भा-
ऊ फत्तेशिंग बडोदेशहरांत असे. त्या शहरास घेरा घातून लढत होता, पूर्वीस-
नसत्राशें अडसद्यांत रघुनाथरावाचें व माधवराव पेशव्याचें वैमनस्य पडलें ते
द्वों दमाजी गाडकवाडानें रघुनाथरावाचा साहाय्यास आपला पुत्र पाठविला, तो-
च हा गोविंदराव गाडकवाड.

माधवरावानें रघुनाथरावास जिकित्यावर पुढें थोडक्याच दिवसांनीं तो
दमाजी मृत्यु पावला. त्यास मयीं त्याचे पुत्र चार होते, त्यांत एक सयाजी दुसरा
गोविंदराव, तिसरा माणिकजी, चवथा फत्तेशिंग. इतक्यांत सयाजी वडील, परंतु
तो दमाजीचा दुसरे स्त्रीचा पुत्र. गोविंदराव तो दुसरा पुत्र, परंतु पहिले स्त्री-
चा माणिकजी व फत्तेशिंग हे दोघे तिसरीचे. दमाजी मेला तेसमयीं गोविंदराव
यास हार रघुनाथरावाकडचा स्मृण पुण्यांत प्रतिबंधांत होता, तथापि त्यास त्याचे
बापाचें स्थान व त्याची पदवी सेनारवास काईल नामें होती ती त्याला प्राप्त होण्या-
स कोणी प्रतिबंधी नव्हते. कांकीं त्याणें आपण रघुनाथरावाचा पक्ष स्वीकारि-
ला या अन्याया बदल तेवीस लाख रुपये दिले आणि नजर एकवीस लाख; या
शिवाय आर्माक कांहीं कारणान्तव साडेमहा लाख मिळून साडेपन्नास लक्ष रु-
पये दिले. आणि प्रतिबंधीं सातलक्ष रकूम हात्तर हजार द्यावयाचे कबूल केले.

चारवेरीज पुणे जुकासी निवृत्त आतकडोल सरदाराही चाकरी तीन हजार न्यारा निशी करावी अर्णीक कधीं माहिनेचें समर्थी चार हजार न्यारा निशी चाकरीस अत्तावे असें त्याणे मान्य केलें. चास्त्राचे ने स्ठान व ने नाम त्यास मिळालें. डकडे बडोद्यात त्याचा बडील भाऊ बराजी तो वेदसर होता, तथापि त्याचा कनिष्ठ बंधू फत्ते शिंग त्याणे पुणवास घेऊन त्यास पाजीचे तुरथत्व स्थापिलें. आणि आपण त्याचा मुताळिक झाला. त्यावरून तो फत्ते शिंग व गोविंदराव यांचे वांकडे पडलें; ते त्यांचें वेननस्य माधवराव पेशव्यास इष्ट असेल. त्याची समलन होती कीं, गाडकवाड यांस वाटुं देऊ नये आणि तो संकस्य मिट्टीस त्यावयासाठी त्या भाव्यांत सुद्ध करवावें, तोच उपाय श्रेष्ठ असें मानीत होता.

नारायणराव पेशवा याचा मृत्युनंतर राघोबा पेशवा झाला तेव्हां पुनः ती गदबी गोविंदरावास दिली. त्यावर गोविंदराव गुजराथेंत जाऊन आपल्या भाव्यास जिंकावयाचा उद्योग करूं लागला. रघुनाथराव तिकडे जाई तेंव पर्यंत ते त्याचें कार्य शेवटास गेलें नव्हतें. मग तो गोविंदराव व रघुनाथराव त्या कामाविषयी एक व झाले.

याशिवाय रघुनाथरावातें तेच समर्थी सुतेंचा अधिकारी साहेब होता त्याची पूर्वीचें आरंभिलेलें बोलणें चालविलें तें बहुतेक होऊन शेबटीं सन सबाशें त्या दानरांचा मार्च सहिन्यांत मघातीस गेलें. तो प्रकार असा. रघुनाथरावाचें कुम केस मुंबई सरकारांतून पालखें गोरे व एक हजार पलटणी शिपाई लोक तशाच त्या वेताप्रमाणें तोफा खरित घाव्या. सायून अणरबी कांहीं गोरे लोक व पलटणी शिपाई पाठवून तीन हजारोंची भरती करावी. त्या सेनाखर्चास दर माहा दीड लाख रुपये राघोबातें घावयास कवळ केलें. आणि त्या देण्याबद्दल इंग्लिशांकडे गहाणादारबळ गुजराथचा आसोद परगणा व हानसोठ व बरसाल व आखळजीर यांतील कांहीं विभाग इतकें दिलें. त्याशिवाय साटी व बसई व मुंबई जवळचे लहान लहान सर्व दोष्ट सनद करून दिले; चारवेरीज गुजराथेंतील जें बृसर परगणा व उयार परगणा दिवा, आणि आखळजीर परगण्याचा जमेंतून वर्षास पाउण खारव तपचे घावयाचा करार केला. आर्णीकही इंग्लिशांस उपयोगी अशा कांहीं बाबती त्या करारांत होत्या. परंतु तो विशेष लिहावासा नाही. त्यावेळेस रघुनाथरावाजवळ रोकड द्रव्य तहनें झणून महालक्षाचें जवाहीर मुंबईमध्ये इंग्लिशांकडे तूर्त सेनाखर्चा निमित्तें देविलें. असा राघोबाचा व इंग्लिशा-

+ महादशाचे तवाहीर मुंबई मध्ये देविले ते वृत्त अग्रायिसा वर्षांनी याजिगवर रघुनाथ पेशवा शीब बरी देगा रळराद त्यावर गुलाब खोविला त्यास संधी इंग्लिशाही त्याला बक्षील पाठवून दिलें.

चा नह आला त्याच कारणाने पुढे इंग्लिश व मराठे लोक यांचे प्रथम युद्ध उत्पन्न झाले.

हरिपत फडके रघुनाथरावांचे पाठीस लागून गुजराथेत गेले तेव्हा त्यांजवळ फौज तीस हजार होती ती जवळ आली असे समजून रघुनाथराव गोविंदराव हे दोघे येरा पाहून बडो घाशी लढत होते ते युद्ध टोकून त्यांस मायी नदी पलीकडे जावे लागले. ते तेथे वासव गांजवळ डेरे देऊन राहिले; राग फेव्वारीचे सत्राव्ये तारखे पर्यंत हरिपत फडके यांजवरोबर फत्तेजिंग गाडकवाडही आला असता, त्याचे मसलतीने आपल्या लठकराचा तीन टोळ्या करून तीन ठिकाणी एकदाच मायी नदी उतरले, आणि त्या तीन टोळ्यांचे मधली टोळी रघुनाथरावावर पडली; तीज बरोबर तो युद्ध करित असता, त्याचे मागून गोविंदराव गाडकवाड व खंडेराव गाडकवाड हे दोघे येऊन पोहोचले नाहीत तो त्या दोही कडचा दोन टोळ्या रघुनाथरावावर येऊन पडल्या तेव्हा रघुनाथरावाचे दोघे उत्तम सरदार सरवामहरी व मानाजी फांकडे यांस फार जरब लागल्या आणि त्या रघुनाथरावाने आरवांची एक टोळी नवी ठेविली होती ती काही दरमहा थकल्याचे निमित्त करून युद्ध न करिता एकीकडेच गेली; आणि ती लढाईची जागा फार अडचणीची होती त्या योगे बहुत अव्यवस्था होऊन रघुनाथरावास असे वाटले की, आतां माझेही लोक मला धरतील, सगोन त्याभयें करून तात्काळ हजार स्वार बरोबर घेऊन मोठ्या त्वरेने घोंडे पिडीत खबाडती कडे गेला. त्या खंबाडतचा नवाबाचे मनांत पूर्वी होते की, रघुनाथरावास मिळावे, परंतु तो पळून आलासा पाहोन त्यास आश्रय करावयास भिऊ लागला. ते समयी तेथे इंग्लिशांचा वकील मालेट साहेब नामें होता, त्याणें त्याला भावनगरास पोहोचविला. नग तो तेथून सुर्वेस दारवळ झाला, नंतर चौदिवसानीं सनसराचे पंचाहातगंचा फेव्वारी महिन्याचे सत्ताविसाव्ये तारखेस मुंबईहून इंग्लिशांचे लठकर सवाचारचे गोरे व साडे नऊशें पलटनी लोक तोफांसहित सर्व मिळून पंधरावीं पोहोचला त्याला कुमक येऊन पोहोचले. तेव्हा रघुनाथरावाचे लोक पराभव झाले ते उत्तरेस पालपूरी गेले होते त्यास भिळावयाविषयी सुर्वेहूनही, पुढे खंबाडतेस जावनांतही असा आजा विचार दिला. आणि रघुनाथरावही त्यांजवरोबर निहत्त गेला.

ते लढकने खंबाडतेत असता, त्यास आणीकही कुमक मुंबईहून मद्रास त्याच्याशिपाई लोकांनी एक पलटण, आणि पावणे दोनशें सुनार गोरे लोक आले. अनंतर एके कामाचे पालपुराहून राघोबाचे लठकर इंग्लिशांस भिळावयाकरिता निघाले ते व इंग्लीशा लोक यांची खंबाडते पासून पांचां कीसांवर गांठ पडली.

+ खंडेराव गाडकवाड तो गोविंदराव गाडकवाडाचा चुलता.

त्या लश्कराचे सरदाराने दरी व सावाजी फाकडे पाहून लोक सहा हजार किंवा आठ हजार जागळे होते. परंतु त्याचरोजसुरा नानि इत्यणून दोहवाडे करीत; वकई वारा किंवा पंधरा हजार सुनारें बसणारी होते. ते केवळ कुडात त्यांपासून उपयोग न होता नाजायसाज करणाऱ्यांस असत. त्यास जाहून इंग्लिशांची जी मुख्य कारखान्दकितिक जासे होता, त्याला मगदयांचा लश्कराचा अनुभव नव्हता, मगोन तो ते उक्कर एवढे मोठे आणि जामध्ये तिन्नाणें व हेरे फार पाडिले. इतक्याकरूनच मोठा संतुष्ट झाला. आणि आपल्या लोकांसाठी बरोबर द्रव्य नेणे होतें तें ही त्या कित्येकांस वांटिलें. त्यानंतर एथेलाचे तेंपिशाचे तारिखेंस वेधून तें लश्कर उत्तरेकडे मातर गावी गेलें. त्यास तेथें पोंहवाक्याचे पूर्वी वाटेनें दोनवेळा हरिपंताचा लश्कराची गांठ पडून कांहीं कांहींसे पुढे झाले. त्यात पडिलें अमानती गांवाजवळ आले, तें इंग्लिशांचे लोकांशी, त्यात इंग्लिशांचे लोक पडले नाहीं. दुसऱ्या मध्ये रघुनाथगवाकडचे जखमी व मेले मिळून पन्नास साठ सुनारें पडले इतक्यानेंच रघुनाथगवाकडचे लोक अधीर बौळन यापुढें युद्धास उठेनातसें आले. त्या पुढात रघुनाथगवाचा लोकांचा पराभव झाला असता त्यांचे डाव्ये बाजूस इंग्लिशां लोक होते. त्यांचेर हरिपंताचा लोकांही हत्ता केला परंतु रघुनाथगवाचा लोकांपेक्षा त्यांचा अधिक नाश होऊन मिळून गेले. त्यापुढें राधोबाचा मनांत आला की, पर्जन्यकाळ जाही तों धरत अमदाबादेत रहावें; परंतु इंग्लिशांची मसळत होती की, त्याच वेगानें पुण्यावर ताऊन पडाचें यास्तव त्या रघुनाथगवानें निकडे चालू केली. परंतु कोणें रितीच्या नसळत त्या कानास असावी ती नीट नव्हती; आणि त्या गुजराथेंतील मार्ग संकोचित असे, जास दोहीं बाजूनें उघडेंच कुडणें केलेली. त्या मुळे तें लश्कर फार हळू हळू जाऊं आगळें असतां तापार गोवाजवळ नेमहिन्याचे अठराव्ये तारिखेंस पोहचलें. त्यास इतका विलंब लागला.

त्या लश्कराने म्हायत मोहिन्यापासून याबरोबर कितितु साहेब लोका त्यांचेर रघुनाथगवाचा लोकांस तांगीतलें की, तुम्ही दोही बाजूनीं बाळून मध्ये गुणगें येऊन दंडीबल्लाने चाल्या. परंतु ते त्या कानास नेपटना काहीं शत्रुबेला असें ऐकिले असता ते लोक गुणगमासम्यें शिरून चालत, अथवा इंग्लिशांचे दोळीच्या आश्रय धरीत असें आले असता रघुनाथगवाचा सांगण्यावरून त्या साहेबानें त्या लोकांस धर्य पावयाकरितां गोनर गांवे लोक बघावून पलटवी शिपाई अशा दोग दोनही लोकांचा दोन दोघ्या करून त्यास दोन लोकां देऊन त्या तळा एक दोळा मार्ग चालावयास ठेविली. एकीस दोहा पाहणी चालविली आणि सभयविशेची त्या दोही दोघ्याही एकमेकींस कुमक करावी तशी आज्ञा केली.

या प्रवाणी बंदोबस्तानें तें लडकर चालत असतां, अठराव्या तारिखेस नापार मोडून एका कोसावर गेले तो तेथें वाटेचा डाव्या बाजूस एक मोठ्ठ मोठ्या रुक्षाची झाडी होती तीतून एकाएकी सहा तोफांचा मार त्या मागल्या दोळीवर चालू आला, आणि त्या झाडीतूनच शत्रूचा लडकराची एक मोठी दोळी धांवोन येत्ये असें पाहिले. तेव्हां त्या कितिडू साहेबानें लोक पुढें चालत होते ते उभे केले, आणि आपण एक ताफे व एक करनाळ बरोबर घेऊन मार्गे आला इतक्यांत ती बाजूची दोळी पाठिमागचे दोळीस येऊन मिळाली. तेव्हां शत्रूनें तोफांचा मार बंद करून ती आपली दोळी मार्गे फिरविली. ते समयी त्या सहांपैकी त्याचा दोन तोफा तेथें राहिल्या त्या ध्याव्या असा बेत होऊन इंग्लिशांचे लोक तिकडे जाऊ लागले असतां ती वाट अडचणीची आणि ते कारागरेनें गेले तेणें करून त्यांचा चालण्याचा बंदोबस्तान काहीं अंतर पडले. मग त्या तोफांचे जवळ पोहचल्यावर आपला बंदोबस्त नीट करवयास गुंतले असतां त्यांवर शत्रूची एक दोळी मोठ्या वेगानें येऊन पडली. तेव्हां ते इंग्लिशांचे लोक त्याशीं लढू लागले तो त्या कितिडू साहेबानें आपल्या लोकांस तोफांची कुमक करून शत्रूचे लोक मार्गे हटविले. नंतर इंग्लिशांचे लोक त्या तोफा व्यावसाय पुनः उद्युक्त झाले ते समयी त्यांवर पूर्वीचे पक्षा मोठी स्वारांची दोळी फार वेगानें येऊन पडली. तेव्हांही त्याणीं त्यांचे कित्येक लोक मारून त्यांस मार्गे हटविले. परंतु ते समयी इंग्लिशांचेही किति एक लोक मेले गेले, तेव्हां राघोबाचा कोणी कारकून होता त्याणें छत्रिम करून त्या अडचणींत दोन हत्ती चालून ती वाट बंद केली, आणि शत्रूस धैर्य देऊन मारून हत्ती करविला. तेव्हांही त्या पळवणी लोकांनीं त्यांकडे तोंडें करून त्यांशी लढून त्यांस दूर केले. इतक्यांत राघोबाचे स्वारे व आरब व शिंदे लोक मिळून आले ते इंग्लीश लोक यांचें लडकर व पुढची दोळी या दोहीं मध्ये शिरले तेव्हां शत्रूचा पक्षार्थ कोण व रघुनाथरावाचे कोण ते इंग्लिशांस समजेना असें झालें. मग ती गोरे लोकांची एक दोळी काहीं कारण नदिसतां आज्ञे वांचून मार्गे हटू लागली; तेव्हां काळे लोकही आपला मोड झाल्याचे आंतीनें तसेच मार्गे हटू लागले. ते हटत हटत थोडक्यासा वेळानें आपल्या लडकराकडे बंदोबस्त रहित पळू लागले. ते समयी शत्रूचे लोक त्यांमध्ये शिरून ते लोक आपल्या ठिकाणीं पोहचत तो पर्यंत त्यांनीं कित्येक मारिले. परंतु ते त्या ठिकाणा जवळ पोहचले तेव्हां इंग्लिशांचा तोफाचा व त्या सर्व पळवणी लोकांचा मार त्यांवर पडोन त्याचा फार नाश होऊन ते पळाले. यामागें अगसाज

+ त्या दोळीस सरदारानीं आज्ञा दिली की, शत्रूस दावे ते समजले की, मार्गे सरावें असे चोंकशीवरून पुढें समण्यांत आले.

बकरी लडाई आली, त्यांत इंग्लिशां जय पावले; परंतु त्यांत अनर्थ न झाला असें नाहीं; कांकि, त्यांचे मोठे लोक जरब मी डाले व सेले गेले मिळून शायरी आणि पलटणी लोक जरब मी व सेले गेले मिळून एकजोड झाले, असें सर्व मिळोन दोनशें बेवीस पडले.

यानंतर कितिडू साहेब भडोजेस जाऊन आपले जरब मी लोक तेथे ठेवून आपण तेथून निघोन नर्मदेचा उगसाकडे त्या भडोजे पासून वार चौदा कोसांवर बहुशी रास एक मजल करून गेला. तेव्हां तेथे नवे वर्तमान आले कीं, हरिपंताचे लश्कर नदी उतरोन गेले नाहीं; आपल्या पासून पांच कोसांचे अंतराचे आहे. तेव्हां कितिडू साहेब त्याच दिवशीं मध्यरात्री निघाला आणि मनांत आणिले कीं एकाएकी हरिपंताचा लश्करावर जाऊन छापा घालावा, ती त्याची कल्पना शेवटास आली परंतु रघुनाथरावाचे न्यायेंस कांहीं एका दोहा रोजाचा पेंका भडोजेस मिळाला होता तितक्यानेच कांहीं ऐंथी उत्पन्न आले असेल किंवा कांहीं त्यास लढविले या अर्थाने ते मागे राहिलात, आणि इंग्लिशांचा लोकांत शिरून त्याही अशी अव्यवस्था केली कीं, त्या साहेबास आपल्या पलटणी लोकांचा बंदोबस्त नीट करिता तो दिवस उगवे तो पर्यंत पुढें जावयाची संधी सोपडली नाहीं; त्याणे करून ते हरिपंताचे लोक सावध आले आणि त्याही आपल्या लोका व गैरेजड सामान नर्मदेत बुडवून खंदले पुढें चालले केले मग ते यऊन, मिळत तो पर्यंत आपणही निघोन गेले. तेव्हां त्याचे जहाजांचे डेट व एक हत्ती तळावर होते ते रघुनाथरावाचा लोकांनीं यऊन गेले. तसें वर्तमान सुनाचे आढळ्ये तारिखेंस डाले, तेसनचीं पजेन्त्यकाळ जाऊन आल्या न्हंके पुढें जावयाची सोय नाहींशी पाहोन इंग्लिशांचे लश्कर बंदोबा पासून दहा कोसांवर दुभाई शहर आहे तेथे छावणी करून राहिले, आणि रघुनाथरावाचे लश्कर बंदोबे व दुभाई यांमध्ये भील्यापूर नासे गांव आहे तेथे उतरले. तेव्हां गोविंदराव गाडकवाडाचा बोळण्यावरून असें ठरले कीं, पजेन्त्यकाळ गेल्यावर कतेगिराशी लहोन बंदोबे घ्यावे.

याप्रमाणे युद्ध खुसकीवर होत असतां, समुद्रांतही युद्ध चालते जाले, तो प्रकार असा. या युद्धाचे प्रारंभी मराठ्यांचीं पांच जहाजे मोठीं होती, त्यांत एकजो चाळीस तोफांचे, एक अठतीस तोफांचे आणि बसिसाचे एक व दीस लव्हीसांची, शारपेरीज दहा फतेमान्या, एक एकीस दोहोपासून नड तोफा पर्यंत होत्या, अशा पंधरा. याप्रमाणे असतां एके दिवशीं इंग्लिशांची व पोर्तुगीसगंडामध्ये गांव पडली तेव्हां इंग्लिशा लोकांचा जहाजाचा मुख्य सरदार कामोदार जानमुर नासे होता, तो त्या मराठी लोकांस न नीतो त्या जबर चालून ते

या जवळ दोन जहाजे गाव होतील तसे असताही त्यान पुढीलच परगणे आपल्या ग-
लबताची सांगीतई हाकाहून मागे पळून जाऊ लागले. तेव्हा तो त्याच पाडीस का-
गळा. त्या त्या इंग्लिशांचा दोही जहाजांतील एक मोठ्या खोने दाखवणार मुंबई
गुराबनास मीडे होतें तें पुढे जाऊन भगव्याचा जहाजातील गोरे सभेजोर जमना-
स पकडो चाक्रीस तोफांचें जहाज होतें त्यास गाढून त्यांची तो साडे बळई लाग-
ला. तो त्याचें दुसरेही जहाज येऊन पोहचलें नंतर एक महूर पडित बुद्ध झाल्या
वर त्या सभेजोर जग जहाजावरचा दाखवणाऱ्यांस तो फेफा गोळा आणत ती दाखू
पेटली. तेव्हां त्या जहाजाचे तुकडे तुकडे होऊन ऊंच उडाले. तेवेळेस त्या जहाजा
वरचा मुख्य बंदुसरे त्याचे लोक बघून एक मेळे गेले. आणि त्यांवरून थोडकेंसे
वांचले.

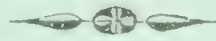
याप्रमाणें इंग्लिशांची कुमक रायोबाचे उपयोगी पडली असता, त्याणें
आमोद परगणा बहिनसेठ परगणा हे दोन्ही इंग्लीश लोकांका समद करून दि-
ले. तेसमयी त्या दोही परगण्याची जमा दोन लक्ष सव्याहान्न हजार रुपये वर्षी-
स उत्पन्न होत.

इकडे बडोद्यात गोविंदराव व फत्तेझिग गाडकवाड यांचा कलह होता तो
ही इंग्लिशांचा योगानें मिटला. त्यांत रायोबास तीन महिन्यांत सव्वीस लक्ष रुप-
ये मिळतील असें ठरलें. आणि गोविंदरावास रघुनाथराव याणें दहा लक्षांची
जहागीर दक्षिणेंत द्यावी असा नेम केला. आणि कंपनी सरकारास भडोज शह-
राचा वसुळांतील जितका भाग गाडकवाडाचा होता तो वकिलेक गांवांचासन-
वामिळून वर्षास दोन लक्ष तेरा हजार रुपये उत्पन्न होत असा मुतुरव गाडकवाडा-
नें द्यावा असा निश्चय झाला.

याप्रकारें रायोबाचा उत्कर्ष होत असतां पुण्यांत माधवराव नारायणाचा
झास दिवू लागला. तो असा. इंग्लिशांचा भयेंकरून हरिपंत फडका लडकरगु-
हां बहुपिरापासून माघारा दक्षिणेस आला. असा स्वसेनापराभव झाला असतां
सरवाराम बापू व नाना फडनवीस उद्दिग्नचित्त झाले. आणि बर्कड मंडळीचा
मनांत येऊं लागलें कीं, रघुनाथरावाचा उत्कर्ष झाला असतां वराडचा राजाही त-
त्पक्षासारी होईल. त्यापूर्वीं शिंदे व होळकर ही त्या कारभारी मंडळीचा पक्षसो-

+ दोही जहाजांत एकाचें नाव दिलें. त्या नावाचें बारदान १३०० सुरती खडी होतें
त्यावर तोफा १२ रतली गोळ्यांचा २० व ४ रतली गोळ्यांचा ६ होत्या. त्यावर दर्जावर्दी
लोकांचा भरणा सर्वमिकोन १६४ आसामी होता, त्यामध्ये सत्तर गोरे लोक होते. दुसरे
मुंबे गुराब त्या नावाचें बारदान १६० सुरती खडी होतें. त्यावर तोफा १२ रतली गोळ्यांचा १६
व ३ रतली गोळ्यांचा ८ होत्या. त्यावर दर्जावर्दी लोकांचा भरणा सर्वमिकोन १६६ आसामी
था होता, त्यामध्ये गोरे लोक ६० होते.

इत निराळे झाले होते. आणि निजामअली तोंही त्या मंडळीस भयप्रदर्शनाथें रघुनाथरावाजीं कांहीं बोलणें आरुव त्यांस क्षण त्यागला कीं. नागयणरावामुन झाला तो खरा नसेलसा आश्वास वाढतो. त्यावरून त्या कारभारी मंडळीनें त्या ससत्राकडे पचापशी हजारांचा मुलुख देऊन, तो अनुकूल केला. या सर्व गोष्टी वरून लोकांस असें वाटले कि. पुढें पर्जन्य काळ गेल्यावर रघुनाथराव येऊन या या किंचित जय झाला तरी ते सर्व कारभारी त्यास अनुकूल होऊन तो आधिपत्य पावेल अथवा माधवराव नागयणाचें रक्षण मुख्यत्वेन आपण करील. परंतु इंग्लिशांमध्ये कांहीं अकल्पित खदला उत्पन्न झाल्यामुळे तें प्रकरण तसें बगदिलें. तो खदला उत्पन्न झाल्याचा विस्तार पुढचे भागां लिहिण्यांत येईल.



सनसत्राशें पंचाहात्तरां पासून
एकुणऐशीं पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग तेविसावा.

अनुक्रमणिका.

रघुनाथराव मुंबई सरकार पासून आपलें कार्य करून घेत होता. तें कलकत्ता याचें मुख्य साहेब आणि त्यांचें मंत्रदायक मध्यें पडल्यामुळे मिडीस गेलें नाहीं.

कलकत्त्याकून कोणी बकील गादेंथ पुरंदरास आला त्याचें व पुरंदरास कारभारी लोक यांचें वागणें बऱ्या बकीलारी त्या कारभारी मंडळीनें नकळत तो विस्तार.

हेंदरअलीनें पेशव्यांचा कांहीं मुलुख घेतला.

सदाशिवराव भारुचें सोंग घेणारा सदीबायाच्या उत्कर्ष व पराभव आणि मृत्यु.

राजारामराजाच्या मृत्यु व त्याचे जागी बिंबकजी तोंसला याचा पुन शाहूमहाराज नामें करून स्थापिला.

कोल्हापुरकर व मुंधोजी तोंसला यांचें कांहीं मागील वर्तमान.

पुण्यांत कारभारी लोकांमध्ये वेसतस्य पटून तुकडी झाली.

मोरोबाफडनवीस याची मंडळी मुख्यता वावोन राधोबास आणवून तो मुख्य करावा अशी मसलत ठरली.

नाना फडनवीसानें आपला अर्थ सापावयासाठीं सकपट सुत्ती केल्या तो प्रकार.

त्यावरून राघोबाविषयीं मोरोबाचें मन फिरून त्यास रघुनाथरावाविषयीं इंग्लीश बोलत असतांही त्याणें राघोबाचें अगत्य दाखिलें.

नाना फडनवीस व त्याची मंडळी श्रेष्ठता पावोन तो मोरोबा फडनवीस व त्याची मंडळी कैद केली.

केंळांचा वकील पुण्यांत येऊन प्रतिष्ठेनें वागला तो प्रकार.

त्यानिमित्तें कलकत्याहून सहा पलटणें लश्कर मुंबईस येऊं लागलें.

नंतर मुंबई सरकारांत मसलत ठरली कीं, राघोबास बळेंच पुण्यांमध्ये स्थापावा.

त्यावरून नाना फडनवीस याची तयारी.

इकडे मुंबई सरकारचे मंडळींत वैमनस्य पडल्यानें राघोबाचा कार्यास इंग्लिशांचें लश्कर विलंबें करून बोरघाटावर जमा झालें.

मग तेथून पुढें तळेगांवाजवळ मराठी लश्कराची गांठ पडली असतां त्या मुख्य साहेबांस कांहीं भय वाटोन ते पुढें न जातां त्याहीं मार्गे हटावें असा नेम केला; त्या संबंधें वडगांवाजवळ त्या इंग्लीश लोकांवर कांहीं अनर्थ पडला तो प्रकार.

बंगात्याहून इंग्लिशांचें लश्कर मुंबईस येत होतें तो विस्तार.

महादजी शिंद्यानें रघुनाथरावाविषयीं काय काय वर्तणूक केली, त्या गोष्टीचें कथन.

त्या शिंद्यानें सरवारामबापू, व चिंतोबिठुल, हे दोघे नाना फडनवीसाचा स्वाधीन केले.

ते त्यास अनिष्ट कारकक्षणेन त्याणें त्यांस बंदींत ठेविले असतां, त्या प्रतिबंधांतच ते उभयतां मृत्यु पावले.

भाग तेविसावा.

सन सत्राशीं थवच्याहात्तरांत विलायती सरकार आज्ञेनें बंगात्याचा मुख्य साहेब व त्याचें मंत्रदायक मिळून, मुंबई व मद्रास हींदु मुलखांत इंग्लिशांचीं मुख्य स्थानें तेथील मुख्य व त्यांचे मंत्रदायक कसे कसे वागतात; तीं थवकशी प्रथम करूं लागले. तेव्हां त्यांस असें समजलें कीं, मुंबई सरकारानें मराठे यांशीं संबंध करून कांहीं मुलुख संपादिला, त्यावरून त्याहीं त्यांस सांगितलें, कीं, तुम्हां हें काम सरकार हुकूमारेरीज केलें. त्यास ते लश्कर दाखून घा, आणि

जें लश्कर सराफ्याचा कुसकेस पाठविलें आहे तें साधारें आपल्या कंपनीचा मर्यादे मध्ये आणवा; आणि साष्टी व बसई मात्र आपल्याकडे देवा; आझी वकील पाठवून पुण्याचे गादीचा जो मुख्य असेल त्याशीं स्नेह करूं; राघोबा हत्या करणारा तस्मात् तो अयोग्य असेल. त्यावर मुंबई सरकारनें आपण केलेल्या कृत्यास पुष्टिकारक अशीं अनेक प्रकारचीं साधनें बोलण्यांत आणिलीं. आणि राघोबाचा हातून हत्या घडली नाहीं, असें आस्मास पुर्तुगेजें ठावुक आहेसें समजाविलें तरी कलकत्त्याचा मुख्य व्यापारी मंत्रदायक ऐकेंनांत. तेह्नां ते निरुपाय होऊन त्यांहीं कितीतुं साहेबास लिहिलें कीं, पत्र पावतांच पुढे मनाकरावें आणि मार्ग चालू झाले क्षणजे कंपनीचा मर्यादेत मुर्तेजवळ लश्करसुद्धा येऊन रहावें. यानंतर दिसेंबर महिन्यांत बंगाल्याहून आप्तत्वां साहेब नामें वकील पुरंदरास आला. त्याजबरोबर सरवाबापुला गवर्नर जनरालाचें पत्र होतें; त्यांत लिहिलें किं, आझीं विलायतेहून बादशाहापासून आपल्या कामावर दुरूप्यत्वे आलों. त्या आमचे आज्ञेवांचून मुंबई सरकारनें कोणाशीं नहं किंवा पुढे करूं नये; तें नसून त्यांहीं राघोबाचा पक्ष स्वीकारिला, क्षणोन आझीं तें सर्व सोडून तुमचा स्नेहाकरितां तुम्हाकडे वकील पाठविला आहे. हें वर्तमान राघोबास कळलें परंतु असें होण्याचें कारण काय तें तो नसमजता; क्षणोन त्यास आश्चर्य वाटलें. सगल्याचा मनांत आलें कीं, मीं जें इंग्लिशोस द्यावयाचें कबूल केलें तें त्यांस थोडके असें वाटत असेल. याकरितां तो आणखीही बहुत द्यावयास सिद्ध झाला.

इकडे पुरंदरीं कारभारी लोक हें गवर्नर जनराल याचें कृत्य आपणास फार उपयोगी असें जाणोन हर्ष पावले. आणि तो वकील त्यांशीं नम्रतेनें वागे त्यावरून त्यांस वाटलें कीं, इंग्लिश आत्माला भीतात. तेह्नां ते त्यांशीं बहुत बर्चदपणा करून त्यास बोलूं लागले कीं, साष्टी व गेरे स्त्रानें लवकर आमचे स्वीर्धीन करा आणि राघोबालाही आझाकडे स्वरित पोहचता करून द्या. या प्रमाणें केल्यावर आझीं कृपाकरून तुमचा मुंबई सरकारास स्वर्चीनिमित्त वारा रुक्षरुपये देऊं. या बोलण्यांतच त्यांस काहींशीं धमकीची गोष्टही दिसिली. त्यावरून त्या वकिलाने कलकत्त्यास लिहून पाठविलें कीं, आझीं यांशीं नम्रतेनें वागतों, तेंणें करून यांस वाटतें कीं, आपणास इंग्लिश भीतात. आणि साष्टी व गेरे स्त्रानें याचा सनदा मागाव्या अशी मला आज्ञा होती. तें कांहीं घडत नाहीं. आणि यांशीं स्नेह करणें तेंही सोबदास जात नाहीं. तें पत्र कलकत्त्यास पोहचल्यावर पहिली मसकत फिलून असें ठरलें कीं आतां महत्त्वयासें करून राघोबाचा पक्ष स्वीकारावा. त्यावरून गवर्नर व जनराल आणि त्याचे सल्लागक याणीं निजाम अली आणि हैदराबाद यांचे द्वारे राघोबाला अनुकूल नेचें

कुळनेचें पत्र पाठविलें. आणि शिंदे व होळकर च सुभोजीभोंसला यांस लिहिलेंकीं तुम्ही रघुनाथरावास अनुकूल असा हें कदाचित न झालेंतर त्यास प्रतिकूल न व्हावें. यावेरीज त्याहीं कित्येक द्रव्य न काहीं सेना सुबईस जाव. याकरितां सिध्द केली; आणि मद्रासचें पलटणीलोकही सुबईस जाव अशी आज्ञा झाली. हें वर्तमान ऐकून राघोबास मोठा अनंद झाला, परंतु याप्रमाणे सिन्धी न पावला. कोंकी पुरंदरचे कारभारीलोकही हे सर्व जाणून एकाएका नक्ष होईन ते इंग्लीशांही मागीतल्याप्रमाणें घाब्यास सिद्ध झाले. तेव्हा तो अपुलनसाहेब वगैरेलोकलकत्यांचे आज्ञेची याद न पाहतां तद्द करितां झाला त्यांत असें ठरलेंकीं, साष्टी इंग्लीशांही घेतली आहे ती त्यांक देसन आसवी. आणि भडोंजराहगच्या पेशव्याचाजो भाग असेल तोच त्या शहराचे असमंतात तीन लक्षांचें उत्पन्न होयसा मुलुरव इंग्लीशांस द्यावा. याशिवाय बाशलक्षरुपये द्यावे. आणि फनेशिंगानें इंग्लीशांस दिलेल्या दुसऱ्या तो आब्यास गाइवडावाही घेता साष्टी असें ठरलेंतर इंग्लीशांही तो मुलुरव पेशव्यास द्यावा; आणि राघोबाजी सुबईसरकाराचा तद्द झाला आहेतो इतःपर नसावा; या तद्दास रघुनाथराव अनुकूल झालांतर त्याणें महिना पंचवीसहजार रुपये खर्चास घेईत गोदावरी कोपरगांवीं रहावे, त्याजवळ एक हजार स्वार शोभार्थ असावे.

याप्रकारें तद्द ठरल्यावर सुबईसरकारास बहुत विषम वाटलें; कोंकी ने मराठीलोकांचे साहित्यार झाले असतां, त्यांस नविचारितां वगैरे सरकारानें ठगव केल्या तो मराठ्यांस फार दिनकारक होईल.

ते तद्दाचें वर्तमान ऐकून राघोबाचें बोलणें पडलेंकीं या तद्दास अनुकूल व्हावें त्यापेक्षां मला कोणी दुसरा सहाय नसलां हीमां एकदाचें युक्त करीन. परंतु त्यास कोणी मराठा अंतःकरणपूर्वक सहाय मिळेना, आणि कलकत्याची मरुल्लन झालेली पुनः न फिरेल असें समजून त्याणें आपल्या सेनेस रजा देईत दोनशें माणसांनशीं तो रघुनाथराव स्कॅलेंत, इंग्लीशांचा आश्रयानें राहिला. त्यावेळेस कोणीं सद्योयानामें ब्राह्मण होना, त्याणें पानपतची लढाई झाल्यावर आठांनवाचर्षीनी आपण सदाशीच रावचि-मणाजी असें नांव केलें; त्यावेळेस माधवरावानें त्याची चवकशीकत्तन तो खोदास्ता ठरविला; आणि त्यास बंदीत घातला होता. तो एके ठिकाणीं ठेविले नसत. त्याचें स्थानान्तर करतांकरतां, तेवेळेस तो रत्नागिरीस ठेविला. तेव्हां तेथचा स्कंधेदार रामचंद्रनाईक परांजपेनामें होता त्याणें पुण्यातील अख्यवस्थां जाणून, त्यास मुक्त केलानर आपणास मो-

ठा लाभ होईल असें समजून त्यास सोडिला. आणि लोकांर विदित केलें कीं. सदाशिवराव भाऊ हा स्वरा असतां. कारभारी लोकांनीं यावर जुलूम करून उगाच याचा प्रतिबंध केला. ही गोष्ट लोकांस सत्य वाटोन त्याजकड वीस हजार फौजजमा होऊन त्याणें कोंकणातील वीस बेबीस किल्ले घेतले. असें झालें असतां मुंबईचा सरकारास तो खरा वाटला. मग त्याहीं त्याजकडे वक्रील पाठवून त्याचा मोठा संमान केला. शेवटीं तो सदीबा आपल्या सैन्यासुद्धां बोरघाटानें वर चढून त्याणें राजमाचीचा किल्ला हस्तगत केला. तेव्हां तो त्या राजमाचीस असतां पुरंदरचा कारभारी लोकांहीं तो तेथें कांहींसा ठगवया करितां मुलथापीनें तहाचें बोलणें लाविलें; आणि त्यास नकळतां शिंद्याचा सरदार रामजी पाटील नामें व भिवगव पानशा यांस लडकर सुद्धां राजमाचीस पाठवून एकाएकी त्याजवर हत्ता करविला. तेसमयीं त्याचें लोक व तो भयभीत होऊन कोंकणांत पळाले; त्यांतून कित्येकांनीं साष्टीचें ठाण्याचा भिंतीचा आश्रय केला, आणि तो मुंबईस गेला, परंतु तेथें मुख्य साहेब नकता खणोन तो बोलिला कीं. एकां आसीं कुळाव्यास जातों मग मुख्य साहेब आल्यावर पुनः येऊं. असें खणोन तो कुळाव्यास गेला. तेथें रघुजी आंग्या होता त्याणें त्यास दोबास केंद करून पुण्यास पाठविला; तेथें त्यास हत्तीचे पायीं देऊन मारिला.

इकडे मुंबई सरकारानें त्या सदीबाचा संमान केला आणि राघोबा सनसबा शें शाहानगत नवेंबराचे अकराव्ये तारिखेस सुर्वेहून मुंबईस आला; त्यास इंग्लिशोंहीं दरमहा दहा हजार रुपये खर्चास देऊन आपल्या आश्रयांत ठेविला. त्या वरून पुरंदरचा कारभारी मंडळीनें बंगाल्याचा मुख्य गवरनर जनराल व त्याचे मंत्रदायक साहेब यांस शब्द लावून लिहिलें कीं. तुमचा व आमचा तह असतां, मुंबई सरकारानें याचा प्रमाणें कृत्रिम केलें. त्यावरून मुंबई सरकारही त्या कारभारी लोकांस शब्द लावी कीं. तुसीं आस्मास जो तीन लक्षांचा मुलुख दिल्यात त्याचें उत्पन्न आतां तसें होत नाही असा वाद कित्येक वेळ होत राहिला.

फत्तेशिंग गाडकवाड तो आपणास पेशव्याचा ताबेदार खणवीत असे परंतु पेशव्याचे कारभारी लोक इच्छित होते कीं. आपल्या आज्ञे वांचून कोणाशी युद्ध किंवा तह करणार नाहीं. व मुलुखही आज्ञे वांचून कोणास देणार नाहीं असें गाड-

+ मारिला तो ब्रासण होता, यान्तव पुण्यातील ब्रासण आपल्याकडे बसविल्याचा दोष नयावा खणून कोणी खणत कीं. तो सोनार होता. कोणी खणत कीं. तो ब्रासण होता. यान्तव तो हत्तीचा पायीं दिला नाही परंतु त्या अन्यायाची शिक्षा लोकांत दाखवायामागीं आमेदनगरचा किल्ल्यांत त्यास पाठवून तेथें कोणिएक सोनार सहत अग्रगधी होता. त्यास जिवें मारावें अशी आज्ञा झाली असे, त्याला त्या सदीबा बद्दल उपोषणादि दुःख देऊन मारिला. आणि तो सदीबा सोडिला.

कवाड या पाखून लिहून घ्यावें; याप्रमाणें त्यांचा मनांतील अर्थ जाणोन फत्तेशिंग याणें पेशवे यांचा धनीपणा मानिला, परंतु युद्धकरणें किंवा सुलुख देणें या कामास मला दुसऱ्याचे आज्ञेची गरज नाही असें बोलोन त्याणें इंग्लिशांस सुलुख दिल्या होता तो माघारा इंग्लिशांजवळ मागीतला. तें मागणें त्या कारभारी मंडळीचा मस्तकीनेंच झालें असा अर्थ नाही; कांकि, राघोबानें गाडकवाडास सुलुख देऊं केल्या होता तो त्याप्रमाणें त्यास प्राप्त न झाला असणोन त्याणें इंग्लिशांस आपला दिलेला सुलुख माघारा मागीतला.

इकडे पुरंदरचा कारभारी लोकांहीं तो सदाशिवराव भाऊचें सोंग करणार याचें पारिपत्य केल्यावर कोंकणांत फौज पाठवून त्यास दोबानें घेतलेले किल्ले सर्व हस्तगत केले.

यानंतर सन सत्राशें सत्याहत्तरांत पर्जन्यकाळ गेल्यावर हरिपंत फडका फौज घेऊन हैदराशीं युद्ध करावयास कर्नाटकांत गेला, परंतु तदनुसार लाभ न पावला; त्यावेळेस त्या हरिपंताचा लश्करांतील मानाजी फोंकडानामें सरदारव कित्येक मराठे मानकरी लोक त्या हैदरअल्लीनें फितविले होते; तें समजून हरिपंत फडका तेथून माघारा लवकर निघूं लागला, नंतर त्या लोकांतलाच एक सख्खाडचा देशमुख यशवंत राव नामें फितुरी होता त्यास हरिपंतानें तोफेचा तोंडीं दिला त्यावरून तो दंगा शांत झाला. त्याच वर्षीं सातार्यांत रामराजा फार वृद्ध झालेला होता तो दिसेंबराचे बाराव्ये तारिखेस मृत्यु पावला. त्याच सुमारे भवानराव प्रतिनिधीही मरण पावला; त्याचे जागीं परशुरामश्रीनिवास नामें त्याचा पुत्र स्थापिला; त्यापूर्वीं सन सत्राशें साठांत कोल्हापुरचा राजा संभाजी तो दिसेंबर महिन्यांत मरण पावला होता. त्यानंतर दोन वर्षींही त्या राजाची स्त्री जिजाबाई तिणें इंदोपुर परगण्यांतील खानवत गांवचा पाटील शाहाजीभोंसला याचा पुत्र दत्तक घेऊन, तो गादीचा धणी करून, तो कारभार आपण चालवूं लागली. तेव्हां त्या राज्यांत पूर्वीचा रितीस फार अंतर पडूं लागलें. तें असें तिणें पेशव्याचा राज्यास उपद्रव दिला, आणि निजामाशीं कांहीं संबंध ठेविला; तेणें करून माधवराव बळवंत त्यावेळेचा पेशवा त्यास राग घेऊन त्या कोल्हापुरकरांचा कित्येक सुलुख घेऊन आपले सोईरे पदवर्धन यांचे जाहागिरीकडेल्याविला. याशिवाय तिणें समुद्रांत चांचेपणा केल्या असणोन इंग्लिशांहीं तिचा मालवण किल्ला व सावंतवाडी संबंधें रडी किल्ला घेतला.

वराडांतील वर्तमान असें, सन सत्राशें पंचाहत्तरांत साबाजी भोंसला व मुधोजी भोंसला या दोघांचें युद्ध होऊन त्यांत साबाजीचा जय झाला त्याचा लोकानीं मुधोजीस वेष्टून धरिला आणि कैद करित होते, इतक्यांत साबाजी त्या

जयाचा

जयाच्या आनंदाने आपलाहर्ती मुधोजीच्याहर्ती जवळ नेऊन बोलिला किं आतां कशास लढतां असें खणत असतां त्या मुधोजीनें त्यास किमहि उत्तर न देतां जवळ-
चा पिस्तुलाचा गोळीनें त्यास मारून टाकिलें मग तो मुधोजी आपला पुत्र रघुजि-
भोंसला याचा रक्षक होऊन कारभार चालवूं लागला.

इकडे बडोद्यांत फतेसिंग गाडकवाड याणें पेशवे सरकारास पांच लाख रु-
पये नजर व खंडणीं बाकी ऐवज साडे दहा लक्ष रुपये नानाफडनवीस व सरवा-
रामबापू यांस दरबार खर्च एक लक्ष रुपये देऊन आपलें सेनारवासखेल पद पा-
वला.

इकडे राजाराम मृत्यु पावल्याचे कांहींसं पूर्वी त्याचा वृद्धपणा झणून बा-
बीगांवचा पाटील त्रिंबकजी राजा भोंसला तो मालोजीचा भाऊ विठोजी भोंसला
याचा वंश्य.

त्याचा पुत्र राजारामास दत्तक दिला, तो विठोजी तो गहाजीचा काका, त्या
गहाजीचा पुत्र शिवाजी महाराज राजारामाचा दत्तकाचें नांव शाहू महाराज ठेवि-
लें.

सन सत्रावें अठ्याहत्तरांत पुण्यामध्ये कारभारी लोकांत वैमनस्य पड-
लें तें उत्तरेन वृक्षिंगत झालें तो प्रकार असा, नानाफडनवीस तो आपला चुल-
त भाऊ मोरोबाफडनवीस याचे बुद्धीस तुळ मानून द्वेष करीत होता. त्या मोरोबा-
स राघोबाचे पक्षीजे मानीत होते त्यांत मुख्य बजाबापुरंदरे व सरवारामहर्षी व
चिंतोविठल व विष्णूनरहर याहीं मिळून तुकोजी होळकर आपल्याकडे घेतला
असे. आणि मोरोबाफडनवीस व सरवारामबापू यांशीं मसलत होऊन पुनः रा-
घोबास स्थापावा असें ठरलें परंतु त्याचे पूर्ववर्षी माधवराव नारायणाची मा-
ता गंगाबाई मरण पावली तेव्हां पासून मोरोबा विषयीं कांहीं मनांत गंकाउ-
त्यन्न झाल्या मुळें सरवारामबापू त्या कामांत पुर्तपणें शिरेना, ही गोष्ट यावरून
न समजते कांकीं जावेळेस मोरोबानें हें वर्तमान सुंबई सरकारास विदित के-
लें त्यावरून ते इंग्लीशही अनुकूल होऊन सरवारामबापू पुरंदरचा तहकर-
णास मुख्य त्याची अनुकूलता या कामास पाहिजे असा आक्षेप त्याहीं धरि-
ला, तेव्हां तो तसें पत्र देईना. यास्तव तें सिंधीस गेलें नाहीं. यावरून नाना-
फडनवीस याणें मनांत आणिलें कीं मोरोबास धरून कैद करावा परंतु तो
त्याचा मतलब मोरोबास कळला तेव्हां तो पुण्याहून पळून गेला तेव्हां नाना-
फडनवीस समजला कीं हे कृत्य मी एवढाच केले हें ठीक झालें नाहीं, नंतर
सरवारामबापूचा द्वारेणें युक्तीनें तो माघारा यावयास कारभारी मंडळी नवी-
च होणार त्यांत मोरोबा व बजाबा पुरंदरचा हे असावे असा आकार घातला.

तेव्हां

तेव्हा मोरोबा वशा होऊन पुण्यास माघारा आला; परंतु बजाबा पुरंदरच्या नानाचा कृत्यास विश्वासेना, आणि सरवारास महरी मोठ्या धैर्यानें स्पष्ट बोलिला कीं मोठा शूर आणि प्रमाणिक व भोळा असा जो रघुनाथराव त्याचा पक्ष सोडून मी कदापि कृत्रिमी व भित्रा असा जो नानाफडनवीस याचा पक्ष धरणार नाहीं.

या पुढें मोरोबाचे पक्षपाती जितके होते त्यावर नानाफडनवीसाची शक्ति होळकराचा बळा पुढें चालेनाशी झाली. स्मृण तो पुरंदरास निघोन गेला मग थोडक्याच दिवसांनी त्या मोरोबास त्याणें असें दर्शिलें कीं जर मला अभय असेल तर मिर्हा रघुनाथरावास अनुकूल आहे. इतकें करून त्याणें सरवारास बापूचा व मोरोबाचा बद्दल मान रक्षून त्याची प्रसन्नता संपादिली. त्यानंतर पुण्यांत पुनः विचार होऊं लागला कीं रघुनाथरावास त्या पदावर स्थापावा किंवा नस्थापावा. असें असतां तो मोरोबा आपल्या भोळे पणानें समजला कीं आतां मिमुख्य झालो आणि त्यास नानाफडनवीस वारंवार समजाऊं लागला कीं रघुनाथरावाचें आचरण नीट नाहीं आणि तो पदारूढ असतो त्याणें बहुत द्रव्य व्यर्थ खर्चिलें. त्यावरून त्याचा मनांत आलें कीं आतां रघुनाथरावाचें महत्त्व झालें असतां माझी योग्यता उतरेल. स्मृण त्यास रघुनाथरावा विषयीं इंग्लीश बोलिले असतां ही त्यास तो आळस करूं लागला आणि त्याचे मनांत तें कार्य शीघ्रतास जावेंसें नव्हतें. त्यावरून इंग्लीश चाणीं ही ती गोष्ट सोडिली.

यानंतर नानाफडनवीस मोठ्या आर्जवे करून त्या कारभारी मंडळीची सुप्रसन्नता राखात असतां त्याचे पक्षी महादजी शिंदे व हरिपंत फडके हे फौजेसुखां कर्नाटकी हेंदर अलीची युद्ध उरकून मिरजेस दोघे एकत्र मिळून तेथून पुढें निरनिराळे निघून पुरंदरास जून महिन्याचे आठवे तारिखेस उभयतां येऊन पोहचले. तेव्हा नानाफडनवीस आपली मुख्यता पूर्वीचा प्रमाणें साधूं लागला आणि मुख्य मुख्य स्थानीं आपलीं ठाणीं बसऊन शिंद्याचे द्वारे होळकरास रघुनाथरावाचा पक्ष नाहीं सा केला. त्यावरून मोरोबाफडनवीस मात्क्यांन आपणास इंग्लीश सहाय व्हावया विषयीं उद्युक्त झाला परंतु तें कार्य सिध्दीस जायल असा अवकाश नव्हता; कांकीं जून महिन्याचे अकरावे तारिखेस महादजी शिंद्याचा स्वराची एक टोळी येऊन अकस्मात त्या मोरोबास धरून नानाजवळ नेला. त्याणें त्यास आमेदनगराचा कित्यांत बंदीस घातला; ते समयीं त्याचे पक्षपाती ही सांपडले ते कैद केले. सरवारास बापूनें इंग्लीशांचीं पुरंदरचा तह केला त्यास प्रतिबंध केलातर तो तहरहाणार नाहीं स्मृण तो तसा-

तसाच मोकळा देविला. त्यासमयी राखागनहरी तो राघोबाचा मोठा अभिमानी आणि विश्वासू असा मेवक होता, पास्तव त्याचे पायांत अशी जड बिडी घातली की, तो पुरुष बलाढ्य असताही. त्याला ती उचलेनाशी होती. आणि त्याचे स्वाध्यायीण्यांत असे होळ केले की, चौदा महिन्यांत त्याला उठावयाची शक्ति राहिली नाही. तरी तो आपल्या त्यासीचा अभिमाने करून बोलत असे की, माझे बळ गेलें आणि प्राणही लवकरच जातील, परंतु मी मेल्यावर माझी निमीस दाडेंही, रघुनाथरावाचा कल्याणाचे शब्द करीत रहातील.

या प्रकारे नानाफडनवीस आपल्या कुटिल युक्तींनी त्या कारभारी मंडळींत आपली श्रेष्ठता पावला असता, तो मनान आपणू लागला की, अशाच कृत्रिमने इंग्लीशाही ठकतील. आणि त्या इर्वीसन सत्राशें सन्यादात्तरांत कोणी एक फेंछ बकिलाचा वेपेंकरून पुण्यांत आला होता, त्या लोकांशी व इंग्लिशांशी हिंदुमुलखाचे राज्याविषयी परस्परें फार स्पष्टी पुरातन आहे, असें त्या नाना फडनविसास वाडक होतें. त्यावरून त्याणें युक्ती कल्पिली की, आपण फेंछ लोक हातीं धरिले असें इंग्लिशांस भय दाखवून कांहीं एक प्रकारें ते वश करावे, म्हणोन त्यादिवसापासून तो त्या फेंछांचा बहुमान रक्षित झाला; आणि त्या पूर्वी पुरंदरचा तहासंबंधें कांहीं खदले पडले तेंही तसेंच होतें असें असता, तो नाना फडनवीस व शिंदे व होळकर यांस कलकल्याहून इंग्लिशांचें लिहिलें आलें की, आम्हां व फेंछ लोकांचें बिलायतेमध्ये युद्ध असता, ते लोक सांप्रत तुमचा राज्यांत संमानातें वागतात; त्यास ते कदाचित् आमचा मुंबईसरकारस प्रतिपेची होतील; याविषयी आम्हीं पलटणें खुसकीचा मार्गानें कलकल्याहून मुंबईस येतील त्यांस तुमचा अडथळा नहोईशी मनद घा. त्या गोष्टीस शिंदे व होळकर तात्काळ मान्य झाले; परंतु नाना फडनविसास असा विचार पडला, की, जर हें मी मान्य करीन तर ते लोक डकडें येऊन प्रबळ होतील. आणि जर मान्य न कावें तर ते बुद्धास मिड असतील. नन्मात आपण त्या इंग्लिशांस भय प्रदर्शनार्थे फेंछ लोकांची प्रतिष्ठा वाढविली; तो उद्योग बहुत नहोता तर बरे असतें, आतां यांत फलको असे दिसतें, इतका विचार करून तोही निरुपाय होऊन वजा आला; परंतु त्याचे सरदार बुद्धलखंडांत होते त्यांस गुप्त पणें लिहिलें की, माझे अंग नदर्शियता, होईल नितका इंग्लिशांस अडथळा करावा. या नंतर मुंबईसरकार याणीही त्या कारभारी मंडळीस स्पष्ट सांगितले की, जे तुम्हीं

+ तो सव्यारामहरी जातीचा परभू होता, याशिवाय त्या जातीचे कित्येक पुरुष परभू अभिमाने करून नरादयांची चाकरी करीत आले; असें नरादयाचा बरबरीदलून विदित होतें.

नवे कारभारी आह्वात, ते पुरंदरचा तहाळा आहे त्याप्रमाणे मान्य आहोत की, नाही ते उत्तर द्या, व त्यापैकी कांहीं अशा राहिला तो आमचा आत्मास प्राप्त होण्यास विलंब नसावा. आणि तुम्ही पुण्यांत केल्ल्या कांथा वकील ठेविला यावरून तुमचा चित्तांत काय आहे ते आत्मास समजत नाही त्यास पुढे कर्तव्य काय असेल ते आत्माकडून विलंब पाहिजे. यावरून नानाफडनविसात पुण्यांत तुम्ही नामें फेळांचा वकील होता, त्यास नियोन जावयाची आज्ञा दिली. परंतु त्या दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर विलंबाने कुठिल मार्गाचे आणि अस्यष्ट केलें; यावरून मुंबईस ठरलें की, हे पुरंदरचा तहाळा मान्य नाहीत, त्यापेक्षा यांबरोबर युद्ध करावें.

असें आज्ञ्यावर नानाफडनवीस समजला की, हा मजबूर मोठा अनर्थ येऊन पडेल; यास्तव कांहीं महत्त उपाय केला पाहिजे. म्हणोन त्याणें मुंबईमध्ये या प्रकरणीं सुद्धाची गोष्ट मात्र निघाली तोंच कांहीं एक युक्ती करून काल-क्षेपार्थ कोणी एक वकील मुंबईस पाठविला; आणि मुळखा मुळखांचा मिले-दारांही दसत्यास पुण्यावर येऊन मिळावें अशी आज्ञा केली. याशिवाय को-कणांत जेथें जेथें त्याचीं जहाजे होती, तेथें तेथें त्या जहाजांवर धान्यादिसाहित्यें भरून सुद्धाची मिढता करविली. याप्रमाणें नानाफडनविसाची तयारी होत असतां, मुंबईमध्ये त्या सुद्धास जावयाची गोष्ट मात्र निघोन तयारीस विलंब लागला, याचें कारण असें की, तेथचे मुख्य व त्याचें मंत्रदायक, यांचा विचार एकचित्त होईना. मग असें ठरलें की, रघुनाथरावाबरोबर कांहीं फौज देऊन त्यास पुण्यांत पाठवून तो माधवराव नागयणाचा मुख्य रक्षक करून, स्थापावा. ही गोष्ट मिडीस त्यावयाकरितां यांबरोबर सेना दिली निघा सरदार व दोघे तिकार्डेत साहेब त्या कामास नेमून तो अर्थ शेंवदास जावासाकेला. त्या फौजेत सहाशें सुमारे गोरे लोक व दोन हजार दोनशें पलटणी लोक तोफ-खान्यासहित होते; ते त्या राघोबाबरोबर निघोन, दिसेंबराचे तेविभाष्य तांग-खेस बोरघाटावर सारे जाऊन एके जागीं मिळाले, त्यांत पलटणी सरदार साहेब व ते दोघे तिकार्डेत साहेब यांचे कांहीं वैमनस्य पडलें आणि तो पलटणी साहेब हिंदूंचीं सुद्ध करण्याविषयीं माहित नव्हता; म्हणोन त्यास खंडाळ्यापासून कारत्यापर्यंत जातानां, शत्रूची फारशी अडचण नसतांही आठ दिवस लागले. तेथून पुढे तळेगांवावर पोहचले तेव्हां जांत महादजीशिंदे व हरिपंत फडके मुख्य असें मगठे यांचे मोठे लडकर त्याची गांठ पडली. ते सैन्य सुमारे पन्नास हजार होते, तेसमयीं प्रथम मराठे याही बुद्ध करणार असें दर्शिलें; परंतु इंग्लीश आपल्या बंदोबस्तानें त्यांवर चालून जात असतां, ते

ते समुद्र उभे राहिनाने स आले. नंतर तेतळे गावाजवळ जाऊन पोहचता-
त तो तोच गाव उजाड झालेला होता. आणि त्यास दुसरे वर्तमान कळले
की या गावाप्रमाणेच चिंचवड व पुणे अस पाडावचा विषयी नानाची आज्ञा
आहे. त्यावरून मराठे फार निकराने लढताले. अशी अटकळ करून ते
साहेब साधारं सुबईस जावयास सिद्ध झाले. इतके होई स्तोपचन लहान
लहान बुद्धे कोणी पागे व पनकी लोक यांनी आली त्यांत इंग्लीश जय पाव-
ले आणि त्यांचे जवळ अठरा दिवस पुरेशी सामग्री होती अणखी राखोचा व
ते पलटणांतले कित्येक सरदार यांचा मनास ती साधारं जावयाची मसळत
येईना. असें असतां ते तसेच पुढे जाऊन जर तात्काळ पुणे घेते तर ते कार्य
सहज झाले असतें, परंतु ते नकारितां तेच रात्री इंग्लीश आपले मोठ्या तोफा
वगैरे जड सामान तेथचा लष्पान बुडवून डेरे पाडून मार्गे फिरले. तेव्हा त्या-
स वाटले कीं आली शत्रूस नकळतां एक मजल पार होऊं. परंतु मध्यरात्री न-
ंतर दोन अडीच घटिकांनीं त्यांचा विनीस शत्रूचा मार होऊं लागला. आणि त्या-
वेळेस त्यांचे कोही स्वतः लढले नव्हते. मग थोडक्या गावेलांने त्यांचा पाठी मा-
गची दोन तोफा सहित पलटणी सहागे काळ्या लोकांची एक टोळी होती ती-
वर शत्रूनें हल्ला केला असतां ही ते लडकर शत्रूची लढतां लढतां उजेडल्याव-
र पुढे चालतें आले. ते समयी त्यांचा दृष्टीस पडले कीं आपल्या सभोवती श-
त्रूचा स्वारंगची मोठी दाटा आली आहे. आणि ते आपणावर हल्ला करणार
आहेत असें समजून ती हल्ला आपणावर घ्यावयास बंदोबस्तानें उभे राहिले.
त्यावेळीं मराठे लोक यांनीं जहाज हा ना पासून चाल पडल्याप्रमाणें त्यांचा
समुद्र नलढतां त्यावर मागून हल्ला केला. तेव्हां ते मागचे शिपाई लोक म-
रीकाळे होते. त्यांचा मुख्य साहेब हार्नेलिनानें युद्ध निपूण होता त्याची आज्ञा
वारंवार मानून ते मोठ्या स्थिरतेनें तेथेंच अस्तून त्यांहीं तो शत्रूचा स्वारंगीं
हल्ला केलेला व्यर्थ केला आणि त्यांस पिडून त्यांचे पाठी मार्गे जावें, अशी आ-
ज्ञा ते पलटनी लोक मागत होते. मग सूर्योदयाचे समयी, मराठ्यांचे पाय-
दळ आणि चार सिकून पुनः मागच्या टोळीवर चाल केला. आणि मोठ मोठ्या
तोफा आणून त्या लडकराच्या थोरल्या भागावर बार टाकिते आले. तेव्हां इं-
ग्लीश यांनीं ही आपल्या तोफा सुरू केल्या. आणि मागचे टोळीचे कुसकेंस
चारजे सुमारे गारे लोक व दोन शेकाळे लोक पाठोपठे. ते त्यांस सिकून मग
त्या मागच्या टोळीचा लोक कोही दोन प्रहर पार्श्व आपणावर मराठे फार निकरा-
नें हल्ला करित होते तो निष्फळ केला. तेव्हां मराठे चाला बंदोबस्तांत कोहीसं
शिथिल पडले. अशी संधी पाडून ते लोक आपल्या थोरल्या भागास जाऊन

आश्रय पावले. ते समयी ते थोरल्या भागाचे लोक बडगावांत ठाणे धरून मराठ्यांशी तोफांनी लढत होते. ते त्या गावांत शिरत्येवेळेस त्यांचे बुणगं त्या पळटणाचे दोळींत शिरले. त्या योगें त्यांचा बंदोबस्ताची काहीशी न्यूनता झाली ती संधि पाहून, मराठ्याही त्यावेळेस माच हत्ता करून त्यांचा काहीसा नाश केला; मग तिसरे प्रहरी मराठ्याही युद्ध बळून करून सोडिले. त्या संधींत साहेब लोक समजले कीं आमी पथ पर्यंत आपले सर्व संभाळून आणिले; आतां या पुढें नीट संभाळून जाणें ह्याणार नाहीं. म्हणून त्याही तहाचें बोलणें करावयासाठीं मराठ्यांकडे वकील पाठविला. आणि राघोबाचेंही आपल्या विषयीं शिंद्याशीं तहाचें बोलणें लाविले. त्यांत इंग्लीशाही कबूल केले कीं सन सत्राशीं व्याहत्तरां पासून जो हिंदूचा मुलुख घेतला आहे तो माघारा द्यावा. व कळकल्याहून लश्कर मुंबईस येत आहे तें माघारें फिरवावें. आणि राघोबातर स्वमर्जेच शिंद्याचा स्वाधीन झाला. याशिवाय इंग्लीशाही आपला भंडाज गहरचा भाग शिंद्यास द्यावा. आणि त्या शिंद्याचे कारभारी लोक यास एक चाळीस हजार रुपये दरबार खर्च द्यावा. असा करार झाल्यावर मराठ्याही त्या इंग्लीशांस जाऊ दिले.

बंगाल्याहून लश्कर निघून मुंबईस येत होतें तें मे महिन्यांत यमुना पार उतरले. त्यास आज्ञा होती कीं वाटेनें निट मुंबईस जावें. परंतु मराठ्यांचा सरदारही वाटेनेच त्यांना अडविलें त्यावरून त्यांचा पारिपत्या करितां त्या लश्करास विलंब लागला. ते समयी त्या लश्करी लोकांही मराठ्यांशीं युद्ध करून कात्याचा कित्ता घेतला आणि बुदलखंडचा रजपूतांशीं लढतानांही कांहीं उशीर लागला. त्यावरून कळकल्याचा मुख्य साहेबाम राग येऊन त्या लश्करचा मुख्य सरदार साहेब यास माघारें बोलऊन करनेल गाडुडनामें साहेब त्या कामावर नेमिला. तो त्या लश्करांत जाऊन पोहचतांच तेथून पुढें सुरतेस चालता आला त्यास वाटेनें कोणी मराठ्या सरदारांही उपद्रव केला असतां तो त्यास जिकून पुढें जाऊन नर्मदा पार उतरला. नंतर त्याणें मुधोजी भोंसल्याशीं कांहीं तहाचें बोलणें करावयासाठीं कांहीं दिवस तेथें मुकाम केला. तो तह कळकल्याचें साहेब याणीं मुधोजी भोंसला आपणास वश होऊन त्याणें पेशव्याचा पक्ष सोडावा या आशेनें केला. आणि मुधोजीही तदनुसृत वागणार होता परंतु पुण्यातील तयारीचें वर्तमान ऐकून तें घडलें नाहीं. मग तो गाडुड साहेब नर्मदा सोडून फेब्रुवारीचें सहाव्ये तारिखेस बहाण पुरावरून

न सुखतेज आऊन पोहचला, तेव्हा त्याशीं गाणीत सराडे सरदार जसे बविवशी
पणें लागत होते तसा नवागता भोपाळचा नवावानें त्या इंग्लिशांचा मोठा संमान
करून पुढें सरादयांचा राग आपणावर होईल असें नमानिनां त्याणें इंग्लिशांस
जो जो पदार्थ पाहिजे तो तो आपल्या शक्तीप्रमाणें अजुकूळ करून त्यांशीं स्वह
ठेविला. त्या स्नेहात्मक इंग्लिशांनींही त्यास अनुर केला, तो आपण अद्यापि त्या
चे वंश्य अनुभवितात.

महादजीशिंद्या तो नानाफडनविनाचा पक्षपाती असें न त्याचा मनांत हो-
तें की, आपण नानाचा हातारवाळचा वागणारा असें न द्यावे; किंबहुना स्वतंत्र
पणें त्यापेक्षां आपली श्रेष्ठता असावी, मनांत त्याणें रघुनाथरावास हातीं धरि-
ला, आणि त्यास स्वर्चासाठीं बुदलखंडीं वाराळदांची जहागीर नेमिली. आ-
णि त्या राघोबास सांगितलें कीं, हें तुझास अविलिप्त पोहचेल; न पोहचल्या-
स मी देईन. आणि नानाजवळ योलिला कीं, हा रघुनाथराव कांहीं अनर्थ उ-
त्पन्न करील तर त्याचा जापवाळ मला पुरावा, असा तो उभयपक्षां आपण म-
ध्यस्त झाला. त्याचा मतलब असा होता कीं, नानाफडनवीस याचा उत्कर्ष न-
सावा; आणि त्याशीं व इंग्लिशांशीं विरोध असला तर नानाफडनवीस यास
वारंवार आमची गरज लागेल आपली श्रेष्ठता राहील, यान्तब त्याणें इंग्लि-
शांशीं होय पडावयासाठीं कांहीं मस्लत देऊन, नानाफडनविनाकडून त्या इं-
ग्लिशांचा किड्या बाणकोट वाजवर हल्ला करविला.

याशिवाय राघोबा बुदलखंडांत आपली जहागीर घ्यावयास पाठविल्या
तेवेळेस त्याचे बरोबरचे जे लोक होते ते, तो फरवाना व गैरे सरंजाम सुत्यां
त्यास मागमें जाऊं दिले. आणि त्या रघुनाथरावाचा चवकशीस जे आपले
लोक त्याबरोबर पाठविले ते, त्याचा लोकांपेक्षां कांहींसे अधिक होते. तो रा-
घोबा तिकडे जात असतां नन्हीदेसमीस पोहचला तेव्हां त्यास कोणी समजा-
विलें कीं, तुझास झांशीचा किड्यामध्ये शिंद्या बंदीस घालणार आहें. त्या-
वरून रघुनाथरावानें आपल्याबरोबर चवकशीकरितां जे शिंद्यानें पाठविलेले
लोक होते त्यांवर थोडी महत्त्वाची नदी पारतें समर्थी एका एकीं हल्ला करून
त्यास पळविले. आणि आपण मोठ्या खरनें भटोजेस जाऊन इंग्लिशांचा आ-
शय केला. या सर्व प्रकाराचा विचार पाहिला असतां, असें दिसतें कीं शिं-
द्यानें राघोबास बंदीस घालण्याचें तय आपणच दाखविलें असेल. का-
कीं ते सत्य मानून त्याणें पळून जावें. आणि इंग्लिशांचा आश्रयास रहावें
तेणें करून इंग्लिशा व नानाफडनवीस यांमध्ये पक्का विरोध उत्पन्न होऊ-
न, आपली श्रेष्ठता सुदृढ द्यावी. याच अर्थें त्याणें राघोबा बरोबर चवक-

जीस लोक थोडे पाठिविले. असा राघोबा पळून जाण्यास अणीक एक मसळत असेल ती अर्जीकीं समयविगेचीं आपणास इंग्लीशांची प्रसन्नता संपादन करण्याचें कारण पडल्यास हें कृत्य उपयोगास येईल, हा एक अर्थ दिसता. कांकीं त्या पुर्वी त्याणें कित्येक वेळा साहेबलांको पाजीं भाषण प्रसंगीं तुमची व आमची मेंत्री असावी असें दर्शिविलें. त्यांचेकीं एक गाष्ट अर्जी आहे कीं वडगांवच्या नद्दा नंतर कोणे एके समर्थी तीं येथे वधे साहेब व तो महादजी शिंदा बोलत बसले असतां, त्या समेत महादजी शिंदा इंग्लीशांच्या लडक्यां सागत्ये टोळीचीं पुर्वी लढलेल्यांचें स्मरण करून स्तुतिपूर्वक बोलिला की धन्य तुमची बुद्ध शिक्षा. जो सी एवदा लडणाऱ्या त्या मज पुढें तुमचे पळदनीं लोक, एक सारिखे तो वड्या भिंती प्रमाणें मला दिसत, ती भिंत एखादे जागीं तुटली असतां ताकाळ पुनः बांधली जाई. असें बोलतां बोलतां, त्यांतील एक जीवाल्हद नामें साहेब याचा कानांत सांगितलें कीं, असें बुद्ध करणारे तुमचे लोक व माझे शिपाई एक मत्त झालें असतां, फार चमत्कार होईल; यास्तव तो समय यावा असें मी इच्छितो.

राघोबा पळाला ते समर्थी नानाफडनवीसा बरोवरीच्या सखारामबापू वरघुनाथराबाच्या मुख्य कारभारी चिंतो विठ्ठल हे शिंद्यापासून नानाफडनवीसानें मागून घेतले. तेह्नां त्याणेंही त्या प्रमाणें त्यास त्याचे स्वाधीन केलें; त्यावरूनच कोणीं क्षणनील कीं तो महादजी शिंदा अंतःकरण पूर्वक नानाफडनविस्वास अनुकूल होता, तर ती चुक आहे कोकीं, त्याणें आपलें आंग राघोबास पळवावया विषयीं किमपि न केलें, असें त्या नानाला समजावयासाठीं ते त्याचे हातीं दिले असतील. यानंतर नानाफडनवीसानें तो सखारामबापू मोठा शहाणा मनुष्य तो कोणे वेळेस काय करील तें समजून देतां, आपणच सर्व आदर्पील या भयास्तव त्याला एक ठिकाणीं न ठेविला; तो कांहीं दिवस सिद्ध गडीं व प्रताप गडीं व दुसऱ्यां कित्यां वरून ठेवितां ठेवितां, शेवटीं तो सखारामबापू हाल होऊन त्या बंदीमध्ये रायगडीं मृत्यु पावला. आणि चिंतो विठ्ठलही तसाच कोणे एके किल्ल्यांत मरण पावला.



सन सचाशें एकुण ऐशीं पासून
पंचायशीं पर्यंत झालेलीं वर्तमानें भिकून
भाग चौवितावा.

अनुक्रमणिका.

जनगळ गाडुड साहेब व नाना फडनवीस यांचें तहाविषयीं कांहीं वाक-
णें झालें.

इंग्लीश दुसऱ्याचा पक्ष नधरितां स्वयंच मराठ्यांलां कांशीं युद्ध करूं
लागले.

मग बडोद्याजबळ दुभाय शहर आहें तेथें इंग्लिशांचें लश्कर जाऊन, तें
ठिकाण घेतलें.

फत्तेशिंग गाडकवाड याशीं तह केल्याचा प्रकार.

पेशव्यांचा लोकां पासून अमदावाद कोट इंग्लिशांहीं लडोन घेतला.

मग गाडुड साहेब यास जिकावयाकरितां शिंदे व होळकर गुजराथेंत गे-
ले. ते कोण कोणत्या प्रकारें वागले तें प्रकरण.

बंगात्याहून लश्कर घेऊन ग्वाल्हेर व लाहोर हे दोन्हीं किल्ले घेतले.

कोंकणांत इंग्लीशां व मराठे युद्ध करिते झाले तो प्रकार.

दुधाराजबळच्या लढाई.

वसयी किल्ला इंग्लीशांहीं हस्तगत केला.

जनगळ गाडुड साहेब कच्चा मसूलतीनें वार पाडास ठाणें धरून राहि-
त्या, मग मुंबईकडे त्यास हटून जाणें प्राप्त झालें.

त्यांत त्याचा कांहींसा नाश झाला.

बंगात्याचें लश्कर शिंद्याचा मुलखांत शिरलें तो प्रकार.

मद्रासचे कुमकेंस कलकत्त्याहून लश्कर पायवाटेनें पाठविलें तें स-
मयीं मुधोजी भोंसल्याचें लश्कर त्या लकत्यास दोतें तत्संबंधें आपल्या ल-
श्करास अडथळा न होण्याविषयीं कलकत्त्याच्या साहेबानें तो मुधोजी स्व-
पक्षानुसारी केला.

तारें मराठे व इंग्लीशांच्या मद्रासजी शिंद्याचा द्वारे तह झाला.

दिह्या कडील कांहीं वर्तमान.

हेदर अह्मी मरण पावल्यावर त्याच्या पुत्र दिपू याचें वागणें, मद्रा-
सच्या इंग्लीशांहीं सालप्याच्या तहाच्या वेद ध्यानांत न आणितां दिपूजीं वेग-
ळा तह केला.

नानाफडनवीस व निजाम यांची दिपुवर काही मराठे न आली.

रघुनाथरावाचा मृत्यु व त्याचा पुत्रांची काही गोष्ट.

सनसचाशे व्याह नगे पासून दिली कडे काय काय वर्तमान आले ते प्रकरण.

सुजा अदवत्याचा मृत्यु.

नजीकरावाचा दत्तपुत्र याणे शिंद्याची कुमक मारीतली.

तेणे करून तो शिंद्या दिली मध्ये फार योग्यता पावला.

त्या याणे शिंद्या उन्मत्त होऊन त्याणे इंग्लीशांस काही अमर्याद मागणे केले, त्यावरून ते रुष्ट होऊन त्याही शिंद्याची मध्यस्थता दूर करून, आपला कोणी साहेब नेहेमी पुण्यास आसावाना नेम केला.

भाग चौविसावा.

गाडुड साहेब सुर्वेस जाऊन पोहचला, नंतर त्याचा कळकत्याचा साहेबानी मोठा मान वाढवून त्यास जनगल पदवी देऊन त्याला आज्ञा केली की नानाफडनवीस व मुंबई नजीकर यांची स्नेह पडेल असा उद्योग करावा; त्यांत पुरंदरचा तहा प्रमाणे वन आसावा. अशी आज्ञा झाली, त्यांत विशेष इतकाच की, फेंछ लोकांस हिंदूंचा मर्यादेत येऊ देऊ नये. त्यावरून त्या साहेबाचे व नानाफडनवीसाचे बोलणे चालले असता, सनसचाशे एकुण ऐशी मध्ये पर्जन्याचे समाप्ति समयी त्या साहेबास वर्तमान कळले की एक समया वळेदेकरून इंग्लीशांची स्थाने कळकत्ता व मद्रास व मुंबई हीं हल्ला करून घ्यावी, आणि इंग्लीशांस घालवून द्यावे, आणि रवी हे वर्तमान ऐकित्याचे पूर्वीच त्याणे नानाफडनवीसास मैत्री संबंधे काही स्पष्ट प्रश्न केला असता नानाने विलंब न करिता उत्तर दिले की, सारी व राघोबा आमचे स्वाधीन केल्या नंतर तहाचा विचार करिता येतील. या दोहों कारणास्तव तो गाडुड साहेब काही उत्तर न देता, मुंबईस गेला. तेथल्या मुख्य साहेब व त्याचे मंत्रदायक यांचा विचारें असें ठरले की, मलबार प्रांतां समुद्रतीरीं मद्रास रवाने संबंध करुन आह्मे ते आपल्या कुमकेस बोलावून युद्धाची तयारी करावी. याशिवाय मुंबईस फौज तयार करून गुजराथेंत पाठवावी.

राघोबा भडोजेस पळून गेला ते समयी इंग्लीशांही त्याचा पहिल्याने फार सन्मान केला नाहीं, परंतु त्यास आश्रय मात्र दिल्या. मग जून महिन्याचे बाराव्ये तारिखेस तो राघोबा आपले पुत्र अमृतराव व बाजीराव हे दोघे

दोघे बरोबर घेऊन सुर्नेस जनगळ गाडुड साहेब चाचें तेंदीस गेला; तेदो
त्या साहेबानें त्यास दरमहा पन्नास हजार रुपयें खर्चास देऊन ठेविला; आ-
णि त्यास पुढें जें विज्ञाप कर्तव्य तें किमपि सांगीतलें नाहीं, कांकीं, तो मराठे को-
कांचें मनांतून उतरला त्यास बळेंच मुख्य करून स्थापणें ती सुबुद्धि नव्हें; आ-
णि आपण याची नादग प्रतिष्ठा न वाढविली असतांही, ते कारभारी लोक पु-
रंदरचा तहा प्रमाणें न वागलें तरी आपण आपल्या मान रक्षणार्थ स्वयेंच बु-
ड करवें हें उचित असा विचार त्यांहीं ठरविला होता.

यानंतर तो गाडुड साहेब याणें सनसचाशें एकुण ऐशींचा शेवटीं,
सुर्नेस मायाग येऊन तेथें नानाफडनवीसाच्या बकील होता, त्यास निरोपदि-
ला; आणि आपल्या लश्कराची तयारी करूं लागला, तेच समयीं त्या साहेबा-
नें फत्तेशिंग गाडकवाड यास मंत्री संवंधें कांहीं प्रश्न केले, त्याचें उत्तर विलं-
वें करून अस्पष्ट दिलें; त्यावरून तो गाडकवाड पुर्वींचा बोलण्या प्रमाणें या-
गणार नाहींसा समजून, गाडुड साहेब आपल्या लश्करासुद्धां तापी उतरू-
न, सनसचाशें ऐशींचा जानेवारीचे पहिले तारिखेस, उत्तरेकडे गेला.
तो बडोद्याजवळ दुभाय शहर आहें तेथें किल्लेदार ब्राह्मण दोन हजार को-
कांसहित त्या कांहींत होता; त्यापाशीं तें ठिकाण साहेबानें सांगीतलें अ-
सतां, त्याणें दांड गाईचें उत्तर केलें; आणि आंतून जेजाल्याचांचे वार मा-
नूं लागला. तेदो इंग्लीश रात्रीमध्ये मोर्ची बांधून, प्रातः काळीं पाडूं ला-
गले तों कांठशिकामा दोकून ते लोक रात्रीसच निघून गेले होते; असें तें श-
हर दस्तगत झालें. नंतर फत्तेशिंग गाडकवाड कृत्रिम टाकून सरळप-
णें तहाचें बोलणें करूं लागला. तेदो असें उरलें कीं, मायी नदीचे उत्तरे-
स पेडाव्याच्या ओ भाग आहे तो फत्तेशिंगास असावा. त्याबद्दल फत्तेशिं-
गानें अद्दाविर्जी नामें तापीनदीचे दक्षिणेस अद्दावीस बहाल आहत ते
व भडोजच्या ओ गाडकवाडाचा भाग होता तो, व त्या परगण्यांत त्यांचे कां-
हीं गांव होते ते, व नर्मदेचा कांहीं शिबोर नामें परगणा आहे तीही इंग्ली-
शांस द्यावा, परंतु इंग्लीशांहीं पेडाव्याचें अमदाबाद शहर घेऊन गाड-
कवाडास अगोदर दिलें पाहिजे.

असा करार झाल्यावर, जनगळ गाडुड साहेब मोठ्या त्वरेनें अम-
दाबादेवर गेला; तें शहर मोठें आणि त्याचा कोट परम सुहृद असें तेव्हा-
केस तें शहर ओल होतें तथापि त्यांत एक लक्ष मनुष्यांची वस्ती होती,
आणि तेथेच किल्लेदार ब्राह्मण असे, पण तो किट्टा इंग्लीशांहीं नागीत-
ला. तेदो त्याणें उत्तर केलें कीं, मी एकाच खाब्यास मिट्ट आहे परंतु म-
जपाशीं

जपानी आरब व शिंदी लोक मिळून महाहजार व दोन हजार गरावे स्वार आहे-
न. इतके वश करावयास काही विलंब लागेल असे बोलणें लागलें असतांही, दु-
सरे दिवशी इंग्लिशांचे काहीही लोक त्या कोरा जवळ गेले. त्यांस त्या कोराकधी-
ही तो फांवा मडमार करून त्यातील कितीक लोक वेढे गेले. त्यावरून त्या गा-
डुडसाहेबानें मोर्चा लावून एके जागीं तो कोरा पाहून मोठे खंदार आत जावया-
आणें एका दिवसांत केले. नग दुसरे दिवशी प्रातः काळी इंग्लिशांचा ठशकग-
तीलोळी त्या कोरांत जावयास सिद्ध झाली. असतां, आरब व शिंदी लोक त्या
खंदारावर बघून त्यास प्रतिबंध करवयास उने राहिले, तेव्हां त्या उभयपक्षां यु-
द्धप्रसंग झाला तेव्हां त्यांस आणून ते फार निकरांनें आडवीत होतें, तेसमयीं त्या-
ंचे तीनशें लोक पडले तोंपर्यंत ते मार्गें न सरले, तेव्हां इंग्लिशांचे जरबमाव मेले
मिळून एकशें सहा पडले. असें तें शहर इंग्लिशांहीं घेतलें तेव्हां त्या साहेबानें
फार बंदोबस्त ठेविला तो असा, किं, आपण आंत शिरल्यावर शहरांतील को-
णाएकही माणसास उपद्रव नकावा तरी ते आंत गेल्यावर तेथचा शिपायां खे-
रीज त्या शहराचीं दोन माणसां मात्र मारिलीं गेलीं.

याप्रमाणें गुजराथेंत इंग्लीश जय पावत असतां शिंदे व होळकर बीस
हजार स्वारांसहित नर्मदा उतरून बडोद्याजवळ येऊन मुकाम केला. हें वर्तमा-
न ऐकोन जनराल गाडुडसाहेब अमदाबादेहून निघाला तो फाजिल्पुराजव-
ळ मार्यानदीउतरून बडोद्याकडे चालिला. तेव्हां शिंदे व होळकर बडोद्यापासू-
न नियोन पवनगडास गेले, तेसमयीं शिंद्याजवळ बडगांवचा तहासंबंधें जामि-
नादारबल दोघे साहेब होते, ते त्याणें गाडुडसाहेबाकडे पाठवून त्यास समजा-
विलें कीं, मीं तुमचा स्नेही आहे. त्याचा मनांत आलें असल, कीं, आपण इ-
ंग्लीशांशीं स्नेह ठेवून पेशव्यांकडे भारीपणानें वागावें, परंतु इंग्लीश असें इ-
च्छित होते कीं, आपला मान किमपि कमी नहोता, त्या लोकांशीं निक्षुण स्नेहमा-
व असावा, काहीएक निमित्तें दुसऱ्याशीं संबंध ठेवून आपलें राज्य वाढवावें, अ-
शी त्यांची वासना नव्हती. यानंतर शिंद्यानें त्या जनरालाकडे वकील पाठवि-
ल्यावर, त्याजवळ गाडुडसाहेब बोलिला कीं, तुमचें तहाचें बोलणें तीन दिवसां-
न द्वावें उगाच विलंब कामाचा नाही. त्यावरून तो वकील माघारा शिंद्याक-
डे जाऊन त्याणें तथून उतर आणिलें कीं राघोबानें बडगांवचा तहामध्यें क-
बुल केलेंहोतें कीं आत्मीं झांशीकडे बारालक्ष रुपयांची जहागीर रवाऊन रा-
हूं; आमचा पुत्र बाजीराव यास माधवराव नारायणपेशवा याचा दिवाण क-
रावा त्याप्रमाणें झालें पाहिजे. त्यावर इंग्लीशांचें बोलणें पडलें कीं, राघो-
बाचे मनास आलें तर तो झांशीस जाईल. त्यावर बलात्कार कर्तव्य ना-
हीं

हीं. या प्रमाणें उभयपक्षी विचार परस्परें थोड्याच दिवसांत विदित झालें
 नंतर तो महादजीशिंदे समजला की या गाडुडसाहेबांनी आपल्या कुटि-
 लपुकी या काव्याचा नाहींत, आणि त्याचा निमित्त काळक्रमणा हाटेस-
 ती नाहीं. यामुळे त्यांचे गोविंदरावगाईकडे हाजीरी कोठेणें ठाविले की, ती
 तुम्हाला गुजरापचा राज्यान्ता अधिपती करितो. असे असता त्या शिंद्या-
 ने आपणावर त्या साहेबाचा लश्कराचा जोबागकागकी येऊन नपटारा, य-
 मून आपल्या लश्करासमोपचा लढान लढान दोळ्या बसवून तोकावगेरें तड
 गागान पध्दत होवें तदाराची पाठवून सावधपणें राहूं लागला. असा बंदोबस्त
 झाल्यावर इंग्लीशांचें लश्कर त्याचा जवळ तीन कोसांवर उतरलें असता, त्याणें
 त्यास किमपि अडथळान केला, मगतीं दोन्ही लश्करें एकमेकांची चवकशी
 सातदिवस करीत राहिली होती; नंतर एकेलाचे दुसऱ्याे तारिखेस गाडुडसाहेब
 याणें कोही एक तोकांची दोन्ही तयार करून आपल्या बरोबर घेऊन गुमपणें
 रात्रीस शिंद्याचा लश्करावर चालून गेला तो त्याचा लश्कराचे सभोंवत्या दोळ्या
 त्याणें घानमीस देविलेल्या होत्या त्यांस कळून देतां, त्याचा थोरल्या लश्करास
 बळ जाऊन पोहोचला; परंतु दिवस उगवावयाचा समय झाला त्यामुळें ते लोक
 घोड्यावर तयारच होते त्यांहीं प्रथम त्या इंग्लीशांचा लश्कर उभे राहून त्यांवर चालून
 येतात असे त्यांस दाखविलें मग ते इंग्लीश त्यांजवर भडमार करूं लागले
 तेव्हां ते तेथून मागे सरून त्यांचा गोळीचा मार चुकवून दूर उभे राहिले, तेव्हां
 इंग्लीशांहीं आपल्याकडेचें अचोथ्याचा नबाबाचे स्वार त्यांचे पाठीस लाविले
 तेव्हां ते तेथूनही दूर पळून गेले. त्या प्रसंगी इंग्लीशांचा पलटणीलोकांपैकीं को
 णीं एकही पडला नाहीं. नबाबाचे पंधरा स्वार माघ पडले, त्यावेळेस यांपैकां
 मराठ्यांचा नाश फार झाला असेल, या प्रमाणें मराठ्यांचें लश्कर पळाल्यानें तो
 गाडुडसाहेब समजला की आपला जय झाला; परंतु मराठे तेथून पळाले ते तो
 साहेब जेव्हां डेरें देऊन उतरला तेव्हांच तेही पट्टिल्या प्रमाणें त्यापासून तीन कोसां
 चा अंतरानें डेरें देऊन उतरले, आणि पूर्वीपैकां दिशेस सावध झाले, त्यानंतर
 मुंबईहून मद्रास रवात्याचे कोही लोक येऊन त्या साहेबास मिळाले तेव्हां त्याणें त्या
 चमद्विऱ्याचे एकोणिसाव्ये तारिखेस पुनः मराठ्यांवर छापा घालावयाचा उद्योग
 केला. तेसमयीं मराठे उभे राहून इंग्लीशांस आपल्या जवळ बाणाचा दव्यात
 येउं देऊन एकाएकी त्यांजवर बाणाची सरबती करून मागे सरले.

तेसमयीं मुंबईकडे युत्वाचें कोही प्रयोग न लागले यासंबंधी साहेबास
 लिहून आले की, तुम्हांजवळ कारणे लढावली साहेब आह त्याजबरोबर को
 हीं लोक देऊन आम्हांकडे पाठवून द्यावा मग त्यास पाठविल्यावर गाडुडसाहेब
 उरलेले

उतरले लोक येउन पञ्चमकास जाई तो पर्थेन नर्मदे-या कांहीं जाइ न गहिना-या
 पूर्वी रुर्ते-या साहेबाने गाडुड साहेबास लिहिल की, ऐसे कोणी मराठा गणेशपंत
 नामें लश्करसहित आला आहे त्यावरून त्या साहेबाने बंगा-त्या-या शिरां-ने एक
 पलटन, व आगो-ये-या नवाबा-ये स्वार व किल्लेक पायदळ पाठवून, एते-या-चे ते
 विसां-ये तारिखेस त्या गणेशपंता-चा लश्करावर आपा घातला. ते-व्हा त्या-चे
 शेंसबा-शें लोक मारिले गेले, आणि त्या गणेशपंता-लाही फार जरब मा लागल्या
 त्यांस कांहीं उपाय आले नाशा होत्या, त्या-चा तीन तोफा व त्या लश्कर-चे बुणगे
 लुटून त्या-चे सर्व सामान घेतले मग त्या-ला कांहीं पारनेर, व बगवारा, व डंडगड,
 हे तीन किल्ले घेतले त्या-च रुमारे गाडुड साहेबाने नर्मदे-या कांहीं शिंदेरासमीप
 एक शिंद्या-चा लश्कर-ची टोळी होती, तीवर बंगा-त्या-चे पलटनी-लोक पाठवून
 त्या-ला कांस तेथून हाकून दिले, त्या-गे इंग्ली-शांहीं गुजराथेंत नवाबुलुख नि
 तका संपादिला होता त्यास पञ्चमकास जाई तो पर्थेन कांहीं उपडव नव्या वासा आ
 ला.

हादली साहेब कोकणांत गेला तेसमयीं मराठे लोक इंग्ली-शांहीं घेतले-या
 कल्याण-गो-व तो घ्यावयास फारजमून आले होते, तेसमहि-त्या-चे पंचविसा-ये
 तारिखेस हत्ता करून कल्याण घेणार होते; परंतु त्या-चे आगोदर चौविसा-ये
 तारिखेस मध्यरात्री हादली साहेब येउन पोचला, तो एका-एकी त्या लश्करांत
 शिरून त्या-णे त्या-चा कांहीं नाश करून, त्यांस पळविले, त्या-पासून फार दि
 वस पर्थेन मराठ्या-चे मोठे लश्कर कोकणांत गेले नाहीं.

असें सुबईकडे-चे वर्तमान असतो बंगा-त्यांत मसूल न आली की, माळ
 त्या-चे ईशानीस लश्कर पाठवून मराठ्या-शीं युद्ध करून, त्या-ंचे चिन आपणा
 कडे गुंतवून सुबई सरकारास कलभपडेलसें करावे, त्यावरून दोन हजार
 शेर पलटनी-लोक पायदळ, व पलटनी-स्वार यांची एक टोळी व लहान लहा
 व तोफा गोरगोळ दाज सहान असें तयार करून पाठविले, ते फेब्रुवरी महि
 त्यांत चमुजापार उतरले ते-व्हा गोहदशहरा-चे आसमंतांत मराठ्या-ंची फौज
 कांहीं लुटित होती ती जिंकिली, नंतर त्या गोहदचागण्या-चा बोलण्यावरून
 का-त्या-चा पश्चिमेस, एक आहोरनामें किला आहे तो, घ्यावयास उद्युक्त आ
 ले, ते-व्हा त्या इंग्ली-शांजबळ भिन पाडाव याजोग्या तोफा नव्हत्या; तरी त्या
 लश्कर-चा फाफमनामें कपना न सुख्य साहेब होता, तो आपल्या-ला कां-चा गो
 यी-चा विश्वासावर थोडकी शी भिन पाडून हत्ता करिता आला, ते-व्हा तो किला
 हातीं आला, परंतु जे लोक हत्ता करायास पुढें गेले होते त्यांनी दोन सरदार
 साहेब, व सबा-शें शिपाई लोक मेले गेले, अला त्या साहेबाने तो किला घेतला.

त्या योगें त्याची प्रवासा झाली. पण त्याणे त्या पूर्वी त्याचेर नासे किड्डा तो त्याहून फार रुदद होता तथापि आपणें एकही मनुष्य नमस्कारां तो किड्डा हसनगत केल्या वेळां च तो मोठा नासाकिन झालेला होता. तो किड्डा घेण्याचा प्रकार असा तो पाप. म्हाहेव त्या किड्ड्यापासून पांच कोसांवर पाउसकाळ जाईतोपर्यंत खावणी करून राहिला होता, तो तेथें गेल्यापासून हा किड्डा कोणत्या प्रकारें हातीं लागेल याचा विचार करूं लागला. त्यास तेथें कच्चें वर्तमान मोहदद्या राण्याचें लोक कळवीत होते त्याप्रमाणें दोन महिन्यांनीं त्याणें तो किड्डा हातीं लागवयास मसलून बाजिली कीं, पलटणी काळ्यालोकांचा कंपनीं दोन त्याजबरोबर चार साहेबलोक सरदार देऊन रात्रीसच पुढें जावें, त्यांचें पाठोपाठ तीस गोरेलोक शिपाई व त्यामागून काळ्याशिपायांचीं पलटनें पाठवावीं अशा कल्पना करून त्याप्रमाणें रात्रीसच निघाले ते तेथें जाऊन पोहचतांच त्यांहीं त्या किड्ड्याचे तळची भिंत दहाहात उंच होती तिला शिडी लावून सर्व चढून आंत उतरले मग त्या भिंतीचा आंत त्यां स ऐझीं हात रुमारे चढाव लागला तोही चढून गेले. त्यापुढें दुसरी भिंत वीसहात उंचीची लागली तेव्हां त्याजबरोबर जे त्यांस माहितगारी करून देणारे लोक होते ते बहुतयुक्तीनें त्या भिंतीवर चढले, आणि तेथून दोरीची शिडी लाविली, मग त्यावरून एकेक शिपाई चढून आंत उतरून त्याभिंतीजवळच बसले. या प्रमाणें वीस शिपाई व एक साहेब आंत उतरून बसले, इतक्यांत त्यांतल्या तिघांशिपायांहीं फार वेडेपणा केल्या तो असा, तेथें कोणां शत्रूंचें लोक निजले होते त्यांवर बंदुकेचे बार टाकिले त्या योगें ते आंतले लोक जागे होऊन त्यांवर चालून आले तेव्हां ते वीस शिपाई व तो साहेब त्या लोकांशीं लागले लढूं लागले तोंच त्यांचे मागून दुसरे लोक मोठ्या त्वरेनें येऊन येऊन विशेष तसाव होत चालिल्या तो बाहोन ते लोक पळाले. नंतर सूर्योदयसमयीं आगष्टमहिन्याचे चवथ्ये तारिखेस तो किड्डा इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला.

तेच रात्री लोकणांत पनवेळीं जवळ मोठा रुदद बाबा मलंगड नामें किड्डा आदि तो मुंबईचा लोकणातून फार नमस्कारिक दिसतो, त्यावरही इंग्लिशांहीं जाऊन खापा घालता, पण त्याप्रमाणें ते समर्थी तो किड्डा हसनगत न झाला. ते खापा घालणारे लोक त्या किड्ड्याचे माचीस गेले, पण त्या किड्ड्याचा लोकांत मिसळल्याच पूर्वान्ति ते लोक सावध होऊन पळोन चालकिड्ड्यावर चढले, तेव्हां त्यांचे पाठीस लागोन इंग्लिशांचा शिपायास बर जावेना असा तो डोंगर कडी-

+ - कंपनी ह्मणजे एकठांसावून शत्रू पर्यंत शिपाई असतात.

क - त्यासमयीं वीस गोरे पुढें चालविले याचें कारण असें कीं, पुढें ते त्यास रुदाचि मु शत्रू सावध होतील.

न आहे. यास्तव ते रवालींच राहोन त्या वर गेलेल्या लोकांला वरच कोडिते जहाले.

त्यावर्षी मुंबई सरकारांत द्रव्याचा तोट्यासुळे पुढें व्यवस्था कोणे प्रकारची होईल असा विचार पडला. त्यावरून त्यांहीं बंगाल्यास लिहिलें; त्याचें उत्तर आलें कीं, यासमयीं हेंदर अली मराठ्या लश्करासहित अर्कोट प्रांतीं आला आला आहे. यासकट्यासुळे आत्माकडून विताची तरतूद होणार नाही. तेह्वां मुंबई सरकारांत असें ठरलें कीं, मराठ्यांचा कोंकणांतील मुलुख घेऊन, वसुलाचा ऐवज जमा करावा. तेवेळेस मुंबईचा कोठांत दहाबारा लक्षांचे तांबें होतें तें विकून पैका केला. मग जनरल गाडूड साहेब यास वसई किड्या घ्यावयाची आज्ञा झाली. नंतर पर्जन्यकाळ गेल्यावर त्याणें येऊन वसई किड्यास घेग घातला; आणि कारणेल हाटली साहेब यास पांच पळटणें देऊन कोंकणांतील मराठ्यांचीं ठाणीं उठवून, वसुलाचा बंदोबस्त करावयास सांगितला. परंतु जे लोक बावामलंगगड घ्यावयास घेरा घालून त्यावरचा लोकांस प्रतिबंध करून राहिले होते त्यांवर मराठ्यांचेही न हजार लोक येऊन त्यांहीं त्यांस भोंवता वेढा घातला होता; यासाठीं त्या कारणेलास ते लोक सोडवावयाचें काम आधीं करावें लागलें. हाटली साहेबांनं तें कार्य कारयुक्तीनें करून मराठ्यांचें लश्कर कोंकणांतून पार घालवून आपण बोरपाटाखातीं जाऊन आपल्या लोकांसहित राहिला. नंतर तेथून कोंकणचा वस्तूल मुंबई सरकाराकडे जमा होऊं लागला

इकडे पुण्यांत हरिपंत फडके व नाना फडनवीस मिळून कोंकणांतील मुलुख इंग्लिशांघासून सोडवावा, व वसई किड्याचा घेग उठवावा याविषयीं फार उद्युक्त झाले. परंतु त्यांची तयारी तशी न झाली म्हणून तेव्हीं त्यांहीं रामचंद्रगणेश आनंदरायरास्ते व परशुरामभाऊ यांस कोंकणांत पुढें पाठवून मग त्यांमागून जोगी सरदार आला तोतो एक एकदाच त्यांचा कुमकेस पाठवूं लागले. त्यामुळे कारणेल हाटली साहेब त्यांचे वाटेवर होता म्हणोन त्याचा लश्करास प्रतिदिवशीं युद्ध करावें लागलें असा एक महिना गेला, तेह्वां त्याचा लोकांत जरबी व आजारी मिळून सहाशें लोक अनुपयोगी झाले. आणि त्याणें वसुलाचा काबास कोंकणांत आगोजाग लहान लहान टोळ्या पाठविल्या होत्या त्यायोगें आजवक दोन हजार जागवर कांहींसे अधिक लोक माव राहिले. तेसमयीं तो साहेब मराठ्यांसजिं कोन वसुलाचा आरोप आपणास होणार नाहीसें जाणोन बोरपाटांतून निघोन वसईचे पूर्वस माडेचार कोसांवर दुधाडापानीं ठाणें धरून राहिला. तेह्वां रामचंद्रगणेश समजला किं, कारणेल वसईकडे गेला यास्तव तो येरा उठवावयाचें कार्य शेवटास आणार नाही, यावरून तो सोडवा रागातें कारणेलाचा लश्कराचा ता

श करावयास उद्युक्त झाला. तो दिसेंबराचे दहाव्ये तारिखेस पायदळ व स्वार मिळून बीस हजार फौजेसहित येऊन तीन वेळा त्या कार्णेळ साहेबाचा लश्करावर हल्ला करिता झाला. परंतु त्या इंग्लिशांहीं तिनकेवेळां मागे हटविल्या. त्यांनी लष्करा हल्ल्यांत तो रामचंद्र गणेश याची पंच हजार स्वारांची दोळी इंग्लिशांचे पळटनीचे डावे बाजूवर चालून मोठ्या वेगानें येऊन पडली. तेव्हां इंग्लिशांचे जखमी व मेलले मिळोन अद्या शिपाई व दोघे साहेब पडले, असें तें युद्ध झालें : परंतु ते इंग्लिशांचे लोक मोठ्या स्थिरतेनें वागले. त्यायोगें त्यादिवशीं त्यांच्या आणखी नाश न झाला.

दुसरे दिवशीं मराठ्यांचे स्वार यांहीं त्यांजवर हल्ला न केला, तथापि त्यांचा मोठ मोठ्या तोफांचा मारानें इंग्लिशांचे मेलले व जखमी मिळोन गें सवाशें शिपाई लोक व दोघे साहेब पडले. त्यादिवशीं इंग्लिशांहीं आपल्या लश्कराचा डाव्या व उजव्या बाजूचा दोहों टेंकड्यांवर लश्कराचा संरक्षणार्थ दोन दोळ्या ठेविल्या, त्या युद्धाचा कामास बहुत उपयोगी झाल्या. परंतु त्यांचा नागा विषयीं मराठे अनि उद्युक्त झाले असें इंग्लिशांस दिसूं लागलें. यावरून कार्णेळ हादळी साहेब चाला समजलें कीं, उद्या निः संशय शत्रू या दोहों दोळ्यांवरच हल्ला करिताल; यास्तव त्याणें तेच रात्री त्यांचा बंदोबस्तास त्या दोहों टेंकड्यांवरून एकेक तोफ ठेविली. आणि त्यांसमोवते तट व खंदक केले. दुसरे दिवशीं सूर्योदयानंतर तीन घटिका दिवसास त्यांनी लश्कराचे टेंकडीवरचा शोकास समजलें कीं, आपणावर मराठे यांची तयारी झाली; परंतु त्यावेळीं थुकें फार होतें त्या योगें ते लोक केवळ त्यांचा समीप आले, तेव्हां, एकाएकी ते थुकें जाऊन सूर्यप्रकाश स्पष्ट होऊन त्यांस असें दिसलें कीं, आपल्या पाठिमागे व पुढें आपल्या शत्रूंचे स्वार व उजवे बाजूनें पायदळ व कबाईत शिकविलेले पेशव्यांचे पळटनी लोक चालोन आपणावर येतात. ते समधी ते इंग्लिशांचे टेंकडीवरचे लोक याणीं त्या मराठ्यांवर फार खरेनें गोळ्या घातल्या असतां, त्यांचा मोठ्या लश्कराचा तोफांचाही मार त्यांवर पडोन त्यांचा फार नाश झाला, तरी ते मागे हटेनांत. आणि त्यांचे पायदळ लोकही बारकरीत करीत पुढें चालोन थेंकें लागले असें असतां, एकाएकी ते मराठे लोक झटोन लढेनातसे झाले, आणि कोणा मोठ्या सरदारचें वेंत मराठे माघाणें घेऊन जातात असें इंग्लिशांहीं पाहिलें. मग त्यांस तो रामचंद्र गणेश असें समजलें, तो पडला तेव्हाच त्यांचा पळटनी लोकांचा सरदार पार्दुगीस तोही जखमी झाला. पारंगव मराठे ते युद्ध मोठून निघोन गेले; अशी दुयारा जबरची लढाई झाली. त्यांत मुंबईचे शिपाई लोक यांचा जवळ होऊन मोठा नाश घातले. त्याचे इर्ष्यादिवशीं गाहूडसाहेब यास इसई किल्ला तेथेच फिरोदार निरुपा-

व होऊन देता जाता. जग तो साहेब तें धून उठोन कर्णेल हाटली साहेबाचे कु-
मकेस गेला, तेव्हां ती दोन लश्करें एकत्र आलीं त्यांत आपल्यापेशा दुसरे मोठ्ठा
दे साहेब आलेले पाहोन तो कर्णेल हाटली साहेब सरकारास पेटून विलायतेस
गेला.

त्यानंतर जनराल गाडुडसाहेब यास वर्तमान कळलें कीं, कळकल्यांतील
मुख्य साहेब याणें मुधोजी भोंसला याचा हारें मराठ्यांशीं स्नेह करून तद्दारा इं-
ग्लिशांस बुडविणारे हेदर व निजाम यांस जिकायाविषयीं उक्कळ आला. या-
प्रमाणें समजतांच त्याचा मनांत आलें कीं, जर मीं यास मयीं पुण्यास गेलों तरही
बंगाल्याची मसलत सिद्धीस लवकर जाईल. त्यावरून तो आपलें लश्कर घेऊ-
न बोरघाटावर चालिला, तेस मयीं हरिपंत फडका कोंकणांत होता तो पुण्यास
गेला, त्याणें जातां जातां बोरघाटांत वाटेचा प्रतिबंधार्थ कोंहीं लोक ठेवून आप-
ण पुढें गेला. त्यामागून इंग्लिशां येऊन त्याघाटांतील लोकांचा तात्काळ पराजय
करून त्याचे लोक घाटावर चढून स्वंडाळ्याजवळ डेरें देऊन उतरले; परंतु तो ज-
नराल गाडुडसाहेब आपण कित्येक लोकानशीं त्या घाटांवालीं च रवों पवली स-
राहिला. त्यावेळेस इंग्लिशांचें लश्कर साडेसाहाशें सुमारें गोरे लोक व साडे
पांच हजार सुमारें काळे लोक होते.

पुण्यांत नानाफडनवीस याणें इंग्लिशांजवळ आल्याचें किमपि भयन
नानितां, आपल्या लश्कराची तयारी आरंभिली; आणि कित्येक नवे नवे लोक
ही ठेवावे व कारण पडल्यास पुणें शहर व तेंथपासून स्वंडाळ्यापर्यंत सुलुख
उठवून करावयाचा वेत केला; तेव्हां जनराल गाडुडसाहेब याणें मुधोजी भोंसला
याशीं व कळकल्याचा साहेबाशीं तह केल्याचा प्रकार त्या नानाफडनविसा-
स लिहून समजाविला; तो त्याणें न मानून उत्तर दिलें कीं, हे वर्तमान आस्तास
मुधोजीनें लिहिलें नाहीं; आणि हेदर अर्जांतर आमचा विजयानेंच आहे. त्याव-
रून जनराल गाडुडसाहेब मनांत असें योजित होता कीं, आपणास पुण्यास
जाऊन पुणें व्याचयाचें सामर्थ्य नसतोंही मराठ्यांस उगींच धमकी दाखवि
ल्यानेंच बंगालची मसलत सिद्धीस जाईल परंतु ते न झालें.

त्यावेळेस नानाफडनवीस याणें परशुराम भाऊ बरोबर बाराहजार
फौज देऊन त्याणें कोंकणांत जाऊन गाडुडसाहेबाचें लश्करें कोठीस उपद्रव
करावा आणि मुंबईची वाट बंद करावी या कामास योजिला; आणि आपल्या
परावर हरिपंत फडके व तुकोजी होळकर यांस सोड्या लश्करासहित घेऊन
पल्याद्रीकडे चालिला. तेव्हां माधवराव पेशवा पुणेंदशीं पाठविला, तेस-
गिं तो सातां वर्षांचा होता.

तेवेळेस मद्रासकर हे वर अखी वहुन उपद्रव करीत होना, त्यासारिखा शत्रू त्या इंग्लिशास त्या पूर्वी कधीही केरला नाही, द्रष्टान त्याहां मुंबई सरकारास लिहिजे की, हे सनयी तुझी आमची कुमक करावी, हे नदीय तर आमचे जे लष्कर पूर्वी तुझाकडे आले आहे ते, आमचे आम्हांकडे पाठवावे. असे ऐकून मुंबई सरकारांत असे ठावे की गाडुडसाहेब पाठावर गेला आहे त्यास मुंबईकडे बोलावून समुद्रकांठी देवर समईया तुलसी दीन पन्हाणें पाठवून त्या देर रात्री बुड आकवावे, व मद्रासचे लोक मद्रासेस नेमावे, असे होऊन गाडुडसाहेबास आज्ञा येथी. ते समयी तो साहेब आपली तीन पलटनें तोफग्यान्पासहित व सातशें स्यार मुंबईहून लडकी सासान आणावया करितां व नवेनीस पाठविलेल्यांची मार्गप्रतिष्ठा करीत होता, सगले लडकर समीनरकडां येऊन एथेलाचे चवथे तारिखेस खोपवलीत येऊन पोहोचले नंतर तो साहेब नेथून निघून मुंबईस जावयाची तयारी करूं लागला, त्यांत प्रथम त्याणें आपले लोक सोदया सोदया तोफा व घुणगे यांसहित, खंडाळ्याहून खोपवलीस त्यादो दिवसांत आणिले. तेव्हां तो गाडुडसाहेब समजला की, सी एथून निघून जाणार, हे वर्तमान कोणारा ठाऊक नाही परंतु तो नेथून दुसरे दिवशीं विसाव्ये तारिखेस निघाला तेवेळेस त्याचे सर्व खटले मुकामाहून नियाले नाही तोच, खंडाळें व कारळे या दोहींचा मध्यभागीं हरिपंत फडका पन्वीस हजार स्यार व तोफग्यान्पासहित चार हजार पायदळानर्शी, उत्तरला होता, तो अकरमान तेथें येऊन पोहोचला. तेव्हां त्या हरिपंतानें त्या साहेबाचे कित्येक देरे व बंदुकाचे दाख गोळी परलेल्या तोट्यांचे बस्ने व दोन हजार तोफांचे गोळे बोगस सासान लुटून नेले. ते समयी वरकड मराठे सरदारही इंग्लिशांचा नाशाविषयीं पूर्वी पाखून त्यासमयाची चार पाहान होते, त्यांत तुकोजी होळकर पंचवीस हजार स्यारांसहित कुरूर घाटाचे पारीं उतरला होता, आणि परशुरामभाऊ तो बारा हजार स्यारांसहित भिमाशंकराजयळ पडला असे, तेही त्या हरिपंत फडक्या बरोबर इंग्लिशांचा पाठीस लागले. ते दिवशीं दोन प्रहरांवर दोन घटिकापर्यंत, तो गाडुडसाहेब त्या

॥ ते सामान आणणारे लोक यास लुटवया करितां परशुरामभाऊ याचे कुमकेस नाना फडनवीसाने तुकोजी होळकर पाठविला, तो जाऊन त्यास मिळाला, तेव्हां ते दोघ मिळून लडकर समीने लागले व बागाता खेरीज करून पंचवीस हजार स्यार जमा झाले, त्याशीं लडका लटकां इतकीं होती की लोक नें आपले सासान सभाळून न नवेनीहून निघाले ते तीन दिवसांनीं खोपवलीत पोहोचले. ते पर्वत त्या बुड पसर करून त्या लडकरातीस लोक येले व सरबही मिळून, एकदां सहा पन्हाणी शिपाई काळे व पांख साहेब पडले.

स त्या लोकाशीं युद्ध करिता करिता त्या खोपचढीहून खोका पावतों पोहचें तों पर्यंत, इंगे देऊन उलगवयास अवसर सांपडला नाही. मग दुसरे दिवशीं त्या साहेबास त्याहून मोठ्या निकरानें युद्ध करवें लागले, त्याप्रसंगीं त्याणें बंगाल्यांचे लोक आपल्या लश्कराचा प्रष्टभागीं चालविले होते, त्यांचेर मराठ्यांचा मार विवोष पडला. मग त्या दिवशीं मध्ये एक मुकाम करून दुसरे दिवशीं तेविसाव्ये तारिखेस तो गाडुडसाहेब आपल्या पलटनासहित पनवेलीस पोहचला. ते वेळेस बंगाल्यांचें सहावें पलटन व मुंबईचें तेरावें पलटन, हीं दोन्ही त्या लश्कराचा पाठिभागचें दोन्हीत बुणाग्याचा रक्षणार्थ नेमिलीं होती. तीं विवोष युद्धप्रसंगें करून मोठ्या योग्यतेस चढलीं. त्या दोही पलटनांच्या मुख्य बंगाल्यांचा कर्णेल, पारकर नामें साहेब होता, तो त्या लढाईतच मृत्यु पावला; आणि गाडुडसाहेबाचें सेले व जखमी झाले मिळून चारवों अठेच्याळीस, काळे शिपाई व अठरा साहेबलोक पडले असा नावा पावोन इंग्लीं वा खोपचढीहून मुंबईकडे गेला, त्यावरून मराठे आपण जय पावल्याची प्रसिद्धी लोकांत करूं लागले; परंतु त्यांत त्यांचा नावा न झालासा नव्हता.

यानंतर इंग्लीं वा महिना दीड महिना पनवेलीस राहून मग तेथून कल्याणास जाऊन पर्जन्यकाल जाई तों पर्यंत तेथें छावणी करून राहिला. इतकें होई तों पर्यंत मराठ्यांचा लश्करांतील सरदार साधवराव रामचंद्र याजबरोबर दहाहजार स्यां देऊन गुजराथेंत पाठविला, आणि कोंकणाचा किल्याचा बंदोबस्तास प्रतिकिल्यावर पहिल्यापेशां शिवंदी वाढवून, बाकी उरलेले लश्करी लोक सर्व निघोन आपआपल्या ठिकाणांस गेले.

असें मुंबईकडें वर्तमान असतां गोहदचा राण्याचे कुमकेस जाऊन, ग्वाड्डूर घेतली, मग सालच्यांत शिरून शिंदी हस्तगत करून सरोज पर्यंत गेलेले इंग्लीं वांचें लश्कर, ते वाटेर घालवावयास महादजी शिंदा येऊन त्याणें त्या इंग्लीं वांचा लश्करास आसमंतात कोडून, सान दिवस त्यांचा डेन्चावर मोठमोठ्या तोफांचे गोळे दुरूत दाकिता झाला. तेणें करून इंग्लीं वांस ते स्थळ सोडून जाणें प्राप्त झालें. तेव्हां तो कोणास न कळतां मार्चाचें सानवे तारिखेस मध्यरात्री उठून निघून गेला. मग दिवस उगवल्यावर, तो साहेब गेलासा समजून शिंदा लश्कर मुद्दा त्याच पाठीस लागला. तो वाटेनें दिवसास त्याचरोबर युद्ध करी आणि रात्रीस त्यापासून दोन कोसांचा अंतरानें मोठ्या सावधपणें राहत असे, याप्रमाणें खोविसाव्ये तारिखे पर्यंत इंग्लीं वा आपले लश्कर साच संभाळून त्या शिंद्यावर हत्ता न करिता झाला; त्यावरून तो शिंदा जसा रात्रीस सावधपणा

पणा देधीन असं, तसा देयिनासा उताळा, तेकां इंग्लीशा तर त्याचा असावध पणाची मधी पहातच होला, त्यास ती रोधी सांपडताच त्याणें चोंचि साव्ये तारिखेस गर्जी त्या शिंशाचा लडकराचर खापा घाळून, त्याचे बहुतेक लोक मारिले, आणि त्याचा तेरा तोफा, चतीन हत्ती, बंधोरका उंढा, चकित्येक उंढ, चकित्येक घोडे, लुटून घेतले, आणि ते सर्व लडकर हाकून दिले. मग पर्जन्यकाळी ते इंग्लीश त्या शिंशाचा मुलगांतच राहिले. आणि त्यांही पुर्वी ग्वाड्डेर किड्डा घेतला होला, तो गोहदचा राण्याचे स्वाधीन केला, त्यास मयी कळकल्याचा मुख्य साहेब याणेंही त्या मुलुग्यासमीप राहणारे जे राज पूतलोक यांस मराठ्यांचा पक्ष तरवून ल आपणास बरा व्हावयासाठीं उद्योग केला, परंतु तो शेवटास गेला नाहीं. गोहदचा राणा मराठ्यांशीं बर्फ व्हावा या आशेनें, त्यास ग्वाड्डेर किड्डा दिला, तरी तो आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें मराठ्यांशीं विरोध करीना.

त्यावेळेंस कळकल्यांत मसळता दरती कीं, मद्रासेचे कुमकेस राहा पलटनें पाठविलीं त्यास अडथळा न होण्याविषयीं मुथोजी भोंसला व कळकल्याचा साहेब यांची कांहीं गुप्त समजूत पडली होती. तो मुथोजी भोंसला पेशाचे व वरकड मराठे सरदार यांस आपण इंग्लीशांचा पक्ष धरिला हें कळूं न घावें तरवून त्याणें आपला पुत्र दिसणाजी याजबरोबर आपलें लडकर तीस हजार स्वार देऊन कटाक प्रांतीं पाठविला, परंतु त्या मुथोजीनें इंग्लीशां पासून सोळा लक्ष रुपये घेऊन गुप्तपणें त्याशीं स्नेह केला. हे वर्तमान पुण्यामध्ये थोडक्याच दिवसांनीं प्रसिद्दीस आलें असेल, कांकी, जनरल गाड्डे साहेब पनवेलीस पोहचल्यानंतर त्या मुथोजी भोंसल्यास मानाफट नवीसाचें पत्र गेलें कीं, इकडे आसा पेशव्यांचा तय झाला, हे समयी तुझी याचा पक्ष सोडिला, यास्तव सरकार तुमचे पारिषद करील. हे वर्तमान त्या मुथोजीनें कळकल्याचा साहेबास कळविले आणि लिहिलें कीं, असे असतोही साडे द्वारे पक्षाचे व सर्व मराठे सरदार हे दरअलीला हाकून घ्यावयास तुझ्यास अनुकूल होतील, याविषयीं आपला दिवाण दिवाकरपंत पुण्यास पाठविला. यान्वच त्याची व तुमची प्रथम भेट झाली असतां उत्तम आहे. त्यास हा काडीमध्ये तुमचा भेट घेतल. असे मुथोजीचें बोलणें झाले परंतु ते शेवटास न गेलें कांकी, त्याचा दिवाण तो काडीस जाताना मार्गांतच मृत्यु पावला, आणि त्या समयी कळकल्याचा मुख्यान वर्तमान आलें कीं, महादजी शिंदे पराभव पावल्यानंतर, त्याणें त्या लडकरचा साहेबास तहाविषयीं पार्थना केली आहे तीच राह्य कारण्यास कारण होईल. त्यावरून कळकल्याचा मुख्यानें

ख्यानें तो अर्थ सिद्धीस न्यायथासार्थी एडरसन नांम कोणी एक साहेब पुण्या-
स पाठविला, तो आणि महादजी शिंदे यांची सात्वेगांची भेट होऊन ३११५
नाचा भाषण करून सर्व मराठे इंग्लीश यांचा तह झाला. त्यात उभयपक्षां
जामीनकी त्या महादजीने स्वीकारली. त्या तहाचा प्रकार असा; पुरंदर-
चा तह झाल्यापासून इंग्लीशांहीं जितका मराठ्यांचा मुलुक घेतला तो
सर्व मायारा व्यावा. व भडोंजे अवज्या नीलकणांचा मुलुख पुरंदर-
चा तहामध्ये घेऊन्याहीं इंग्लीशांस देऊं केला होता, तो इंग्लीशांहीं सा-
मु नये. याशिवाय गाडकवाडाचा मुलुख व गुजराथ हीं दोन्ही मनसबा
हीं गच्चाहनात मुठ झाले. त्या पूर्वी जाकडे होना न्याकडेसच असावी.
आणि घेऊन्याहीं गाडकवाडाचा स्वदनीची बाकी न मागावी. वर
पुनाथराव यास दरमहा पंचवीस हजार रुपये खर्चास देऊन त्याचा
मुत्तास घेईल तें एक ठिकाण त्यास रहावयाचें नेमावें. या खेरीज आ-
णिक ठरलेकीं सर्व मराठे व इंग्लीश मिळून हेंदर अर्दीन्हा पदाकान
करून, त्याणें अरकाट्या नचाकाचा व इंग्लीशांचा जो मुलुख घेतला
तो अवज्य सोडवावा. व इंग्लीश लोक जें मराठ्ठमुलुखां सावकारी
करतात त्यांपासून सरकार दगुरी, इतर सावकारांपेक्षां विशेष न घे-
ता, इतरांप्रमाणेच त्यांचे वट्टिचारीस अडथळा नसावा. व पोर्तुगीस
लोकांखेरीज कोणी फिरंगी मुलुखाचा पुरुष घेऊन त्यास मराठ्यांचा
मुलुखां ठाणें धरून राहूं देऊं नये.

असा तह केलकल्याचा साहेबानें मनसबाजें व्यापरींचा जून
नहिन्यांत ठरविला परंतु नाताफडनवीज याचा मनोन आले कीं हा तह
लोबवून, आपण हेंदराचा पक्ष स्वीकारितों, असें इंग्लीशांस भय दा-
खवून, त्यांपासून सार्ही हस्तगत करून मग तह शेवटास न्यावा, या
प्रमाणेच हेंदर अर्दीसही आपण इंग्लीशांकडचा होणार अर्जी कल्प-
ना दाखवून त्यांपासून कोही लाभ संपादावा यासच त्याणें त्या तहाचा
पत्रावर आपली मान्यता लिहावयास तें वर्ष शेवटास जाई तों पर्यंत वि-
लंब केला; परंतु तो हेंदर अर्दी दिसेवराचे सातवे तारिखेस मृत्यु पाव-
ला; तेणेंकरून त्या नाचा फडनवीसास तेविसावे तारिखेस त्या पत्रावर
मान्यता लिहिणें प्राप्त झालें.

याच अवकाशांत इंग्लीशांहीं वडगांवचा तहान शिंद्यास भडों
च कित्ता, देऊं केला होता, त्याप्रमाणे त्याचें स्या धीन केला.

हेंदर अर्दी मरण पावल्यानंतर त्याचा पुत्र टिपू यास त्याचें जा
गी

गी स्थापित। तो मगठ्यास दाखवी की आपण साळ्याचा तडास मान्य आ-
 होत, परंतु इंग्लीशांची युद्धप्रसंग करण्याविषयी त्याणें अंतर न केलें. म-
 ग महादजीशिंद्या त्या हेदगचा पुत्रास निषेधीत असता, त्याणें तें न मानिलें.
 त्या वरून महादजीशिंद्या मगठ्याचें व इंग्लीशांचें लडकर एकत्र करून त्या-
 वर जावें अशी समजून कळू लागला. ते समयी नानाफडनवीसासही त्या
 कामांत आपलें हित आहंसे समजून होते, परंतु त्या महादजीशिंद्याचा उ-
 त्कर्षाविषयी त्या नानाफडनवीसास मत्सर उत्पन्न झाला. यास्तव त्याणें ती
 समजून लाविली. इतक्यांत, मद्रासचें इंग्लीश याही केवळ आपल्या-
 च हितार्थ दिष्ट्या उपद्रव आपणास न लागावा द्यष्टून साळ्याचा तडा
 प्रमाणें तो बेत न ठेविता त्या निगळा त्या दिष्ट्या तह केला. हे वर्तमान
 कळकल्याचा मुख्यास कळतांच तो कुठ्ठ होऊन त्याचा मनांत आलें की,
 ते मोडावें, परंतु मद्रासकरांनं तें काम बहुतेक शेवटास नेलें, त्या मुळे त्या-
 चा उपाय चालेनासा झाला. ती गोष्ट साळ्याचा तडा निगळीशी जा-
 णून मगठे रुष्ट झाले; ते समयी तद्दोष शमनार्थ कळकल्याचा साहेबानें
 मराठ्यांची समजूतपडली की, मद्रासकर याही माझे आज्ञेचा भंग के-
 ला.

नानाफडनवीस याचा मनांत पूर्वीपासून होतें की, दिष्ट्या सामर्थ्य
 हीन करवा; यासाठी त्याणें निजामाशी स्नेह करून त्या उभयतांही सं-
 केत ठरविला की, निजामास खंडनीची बाकी मागावयाचे मिषेकरून ना-
 नानें फौजेसहित आपले देशाचे मर्यादेपर्यंत जावें. आणि निजामानें-
 ही त्या खंडनी बाबत कांहीं बोलण्याचें निमित्त करून फौजे सहित त्यादि-
 कारणी येऊन मगठे उभयतां एकत्र मिळून हेदगवर स्वारी करवी. त्या-
 त जो त्यास होईल त्यापैकी इंग्लीशांस भाग न द्यावा. यासाठी त्याची कुम-
 कही घेऊन ये. या प्रमाणें गुप्तसमजून ठरवून नानानें निजामास व दि-
 ष्टस एकठांच खंडनीची मागणें केलें; ते दिष्ट्यां मान्य करून उत्तर दिलें कीं
 सांभवत आपणाजवळ एवज नाही. निजामानें लिहिलें कीं या प्रकरणीं बो-
 लणें करवयास आपण फौजेसहित यदगिरास यावें; आम्हीही लडक-
 र सुद्धा तथें येतो, मग दोघांचा बेताप्रमाणें दगाव होईल. असे झाल्या-
 वर नाना व निजाम हे उभयतां संकेताप्रमाणें लडकर सुद्धा भीमा व रु-
 णा यांचा मगमाजवळ त्या संकेतस्थली यदगिरास एकत्र मिळाले.
 ते समयी त्या उभयतांचें बोलणें त्या बाकी प्रकरणीं मात्र प्रसिद्धपणें झाले,
 आणि दुसरे बोलणें हेदगनें निजामाचा व मगठ्याचा सुलुख येतला हो-

ना तो मायास द्यावा व दिप्रवर सोहीस करवी. या विषयीं जो संकेत झाला तो गुप्त राखिला. आणि ते समयीं ते काम तसेंच राहिलें. कोंकी निजाम आपले सामर्थ्य विशेषसें जाणून नानास अगोदरच असा विभाग मागृन्ना-
गला की त्या प्रमाणे नानास कबूल करवेना. मग इतकेंच ठरलें की, तुतहें का-
म प्रसेंच रहावें; पुढें जेव्हां उभयतां एकमतें ठरेल तेव्हां करतां येईल. नंतर
ते दोघे आपआपले ठिकाणीं गेले. त्यांत निजाम अह्मी आपली राजधानी हेंद-
गबाद येथें पोहचतांच त्यास वर्तमान कळलें की, दिप्र फौजेसहित येऊन, ल-
ष्णांचे दक्षिणेस मोंगलांचे मुळरवीं स्वारी घालणार आहे. आणि त्या वेळेस
त्या दिप्रनें निजामास खेद उत्पन्न होईसा निरोप पाठविला की, तुझीं विजापुर
चा स्वामीपणा करिता तो खोटा, त्यास तें स्वच्छ माझे स्वाधीन करा. यावरून
असें वाटतें की, निजामाचा व नाना फडनविसाचा गुप्त तह झाला तो दिप्रला
कळला असेल.

तो निरोप पोहचतांच निजाम अह्मीनें नाना फडनविसास आपल्या कु-
केस बोलाविला. परंतु तो नाना आपल्या राज्यांत कोही कामास गुंतला, आ-
णि त्याचा लश्कराचीही तयारी नाहका नव्हती. म्हणोन निजामानें आपला व-
कील दिप्र जवळ होता तद्वारा तो अनर्थ शमविला. नाना फडनवीस कामा-
स गुंतला म्हटलें तें असें; त्यास वर्तमान कळलें की, माधवराव नारायण यास
पदच्युत करून गादीचा अधिकारी रघुनाथरावाचा पुत्र बाजिराव यास स्था-
पावा. अशी मसकत बहुतां लोकांहीं फार दिवसांपासून केलेली आहे, ती
मिद्दीस जाईल यास्तव तें मोडावयाविषयीं त्यास यत्न करावा लागला. त्या
वेळेस रघुनाथराव याचें कुटुंब साल्याचा तहाप्रमाणें कोंपरगांवीं होते. आ-
णि तो रघुनाथराव तेथें गेल्यावर दोन तीन महिन्यांनीं मृत्यु पावला होता.
ते समयीं त्याची स्त्री आनंदीबाई गरोदर होती. ती त्याचा मरणानंतर थोड-
क्याच दिवसांनीं प्रसूत झाली, तो पुत्र जन्मला; त्याचें नाव चिमणाजी आपा.
रघुनाथरावाचें मृत्युसमयीं बाजिराव नवावर्षाचा लहान असतांही त्या रघु-
नाथरावाचें पक्षपाती व नाना फडनविसाशीं रुष्ट झालेले जे लोक होते ते स-
र्व मिळोन त्या बाजिरावाला गादीचा अधिकारी करावयास उद्युक्त झाले अ-
सत. तेव्हां नाना फडनवीस याणें त्या कोंपरगांवप्रकरणीं मंडळीस कि-
नपि उपद्रव न देतां, त्यांचा विश्वासमात्र न ठेविला. मग पुढें रघुनाथरा-
वाचें पुत्र बाजिराव व चिमणाजी आपा यांचा आणि नाना फडनविसाचा
द्वेष पडला त्याचें कारण हेंच.

रघुनाथरावाचा पुत्रास गादीचा अधिकारी करणारे लोक, यांत महा-

दजी शिंदा मुख्यत्वे आहे, अशी त्यावेळेस वदता उठली होती. परंतु ती स्वभाव असेल असा निश्चय करिता येत नाही. त्यांत इतकें मात्र खरे की नाना निरंतर चिंतेंत असावा. याविषयी महादजी शिंदा बास मोठी आवड होती; परंतु तें सिद्धीस त्यावेंच असा त्याचा मनोरथ नसेल; उगेंच त्या नानाळा नय मात्र असावें इतकेंच असेल. कांकि, त्याचें मन पुण्याचा कारभारांत फारसें नळतें. तो हिंदुस्थानांत आपली श्रेष्ठता वाढवावयाविषयी अत्यंत उद्युक्त होता. त्याचा उद्योगाचा प्रकार समाजवाद्यांसाठीं सनसत्रांशीं व्याहारांत मराठ्यांहीं हिंदुस्थान सोडितें. त्यापासून तिकडे काय काय वर्तमान आलें तें ध्यानांत आलें पाहिजे.

मराठ्यांहीं दिल्ली घेतली तेसमयीं तेथचा बादशाहाचा सेनापती नजीफखान यास पदच्युत केला. मग मराठे दक्षिणेस आल्यावर तो पुनः अधिकाऱाकून होऊन तिकडे मराठ्यांचीं ठाणीं होती तीं उठवूं लागला, आणि बंगाल्याचा नवाब सुजाअदवला तोही तसाच वागत असता. त्याचा मनांत आलें की, आपण नजीफखान यास मिळून, नर्मदेचा उत्तरेस जितके मराठे असतील तितके हाकून द्यावे; परंतु तो सुजाअदवला सनसत्रांशीं पंचाहात्रांचा जानेवारींत मृत्यु पावला त्यामुळे तें तसेंच राहिलें.

त्यापुढें नजीफखान दिल्लीचा बादशाहाचा सर्व कारभार फार चातुर्ये करून मुख्यत्वे आपण करूं लागला. तो सनसत्रांशीं व्यापारींचा एप्रेंच सहित्यांत मृत्यु पावला. तेव्हां त्याचा दत्तपुत्र होता तो वनेथचे दरबारी लोक्यांचीं बहुत भांडणें होऊन मग त्याचीं विरोध करणारे ते बहुतेक लयास गेले. त्यांपैकीं साल्याचा तहाचेवेळेस एकमात्र त्याचा विरोधी राहिला होता. मग दुसऱे वर्षी तो दत्तपुत्र याचा स्वाधीन तो बादशाहही असता. त्याणें या शत्रूपक्षां आपले सामर्थ्य कमीस जाणोन दुसऱ्या कोणा बळवानाचें इष्टत्व संपादन करून त्यास जिंकावयाचा उद्योग आरंभिला. त्यांत प्रथम त्याणें इंग्लिशांकडे यत्न केला. तो साधेना यास्तब शिंद्याकडे यत्न करिता आला; तेव्हां शिंद्याने तात्काळ तें अंगिकारून तो महादजी शिंदा व तो दत्तपुत्र यांची आय्यानध्यें भेट आली; परंतु थोडक्याच दिवसांत तो दत्तपुत्र मारकरी याणीं मारिला. त्यानंतर शिंदा मुख्यत्वे दिल्लीचा कारभार करूं लागला. त्यावर बादशाहाची रुपा होऊन बादशाहानें त्यास आपला सेनापती करून दिल्ली व आज्ञे हीं दोन्ही त्याचे स्वाधीन केलीं. असा शिंद्याचा उत्कर्ष झाल्याचें वर्तमान पुण्यास येऊन पेशवे व नानाफडनवीस वगैरे कारभारी यांस विस्मययुक्त आनंद आला; यावरून पेशव्यांहीं एक फौजेची दोळी त्या शिंद्याकडे पाठविली; त्यांत अर्थ असाकी, या लाभांत पेशवे यांचा अंश आहेनें सर्वांत प्रसिद्ध व्हावें. याप्रमाणें तो शिं-

दा योग्यतेस आला. तेव्हा त्यास असा गर्व आला की. नानाफडनवीस व होळकर हे आपला मत्सर करितील हा अर्थ त्याचा मनांतच न आला; आणि तो केवळ उन्मत्त होऊन त्याणें इंग्लिशकडे बगान्याचीही चोंथ मागीतली. तेव्हा तेथचा मुख्य साहेब याणें त्याचा धिक्कार करून, त्यापासून उलटें असे लिहून घेतलें कीं, तुम्हाजवळ आम्ही मागणें केलें ही आम्हांपासून चुक झाली. त्याशिंदाचा मान हलका करयाविषयी नानाफडनवीस इंग्लिशांस स्मणत होता, कीं, तुमचा कोणीएक साहेब आम्हाजवळ असावा, केवळ शिंदाचाच द्वारें कारभार न चालवा, असें असनाही ते इंग्लीश आपला साहेब देत नव्हते, परंतु तो शिंदा उन्मत्त जेव्हा दिसला तेव्हा त्यांहीं ती गोष्ट मान्य केली. तेसमयीं त्यांहीं पुण्यास मालिट साहेबनामें आपला वकील पाठवावयाचें मान्य केलें, असें वर्तमानसनसत्राशें पंचायशींत पडलें.

सन सत्राशें पंचायशीं पासून
नव्वदपर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून.
भाग पंचविसावा.

अनुक्रणिका.

दिपू नरगुंदचा देसायाबगेवर कसकसा वागला तें प्रकरण.

त्यादिपूनें हिंदूवर जुलूम करून मुसलमान केले.

नानाफडनवीस याणें दिपूला जिकावयाविषयीं इंग्लिशांचे कुमकेविषयीं यत्न केला परंतु तो सिद्दीस गेला नाही.

पुण्याहून मराठ्यांचें लश्कर निघालें तें निजामअल्ली व मुधोजी भोंसले यांस मिळून दिपूवर चालिलें.

बदामीकित्ता युद्ध करून मराठ्यांहीं घेतला.

तुकोजी होळकर कितुगस जाऊन काय काय करिता झाला तो प्रकार.

सावनुरचा नवाबाची कांहीं गोष्ट.

दिपूनें एकाएकी मराठ्यां तहाचें बोलणें लाविलें तो विस्तार.

महाराजजी शिंदा दिन्दीमध्ये योग्यतेस चढूं लागला असतां, त्याणें अन्याय कर्म केली त्यामुळे मुसलमान लोक त्याचा द्वेष करूं लागले.

त्याशिंदानें रजपुतांकडे खंडणी मागीतली असतां, ते सारे एकत्र मिळून त्याशीं युद्ध करिते झाले.

त्या युद्धाचा प्रकार व त्याचा शेवट कसा झाला ते प्रकरण.

त्या शिंद्यासंकट प्राप्त झाले असता तो कस कसा वागला ते प्रकरण.

त्यास पुण्याहून कुमक येउन पोहचली.

आय्याजवळची लढाई.

इस्मायल बेगाचा पराभव.

कोणी गुलाम काढर मामा याचें आचरण व त्याचा मृत्यु.

शिंदादिह्नीमध्ये पुनः मोठी योग्यता पावला.

त्याणें आपल्या लश्कराचा काय काय बंदोबस्त केला तो विस्तार.

भागपंचविसावा.

दिपूनें निजामास जें लिहिलें होतें कीं विजापूर माझे स्वाधीन करा, या धमकावणींत अर्थ इतकाच कीं, तुझी व पेशवे मिळून जाता मस्तकी करितां त्या सर्व सी जाणतो; कांकि, ते समयीं दिपूनें निजामावर चाळून जावें अशी त्या जवळ फौजेची तयारी नव्हती; आणि निजामानेही त्यास मोठी गोष्ट सांगावी अशी त्या निजामास शक्तीही नव्हती, म्हणोन त्या उभयतांचा तह श्रीरंगपट्टणा जवळ झाला, तो त्या उभयपक्षां निर्वचते मुखेंच ठरला. परंतु तो फार दिवस दि-
कणार नाहीसा ते दोघे जाणत होते, थास्तव तो तह झाला तरी युद्धोपयोगी ल-
श्कर सिद्धता व आपल्या मुलखांतील किल्ल्यांचा बंदोबस्त यत्न पुरःसर करित
होता, ती सिद्धता झाल्यावर त्यादिपूनें ते समयीं युद्ध उत्पन्न होण्यास कांहीं नि-
मित्त केलें तें असें, मलप्रभेचे दक्षिणेस सदा कोसांवर नरगुंदनामें किल्ला व त्या-
चा आसमंतात मुलुख, तो कोणी देसाई ब्राह्मण याचा स्वाधीन होता, तो देसाई
पूर्वी मराठ्यांस त्या देशाची खंडणी देत होता; मग हैदरानें कृष्णेचे दक्षिणेकड-
चा मराठ्यांकडचा मुलुख घेतला, त्यांतच तो देसायाचाही मुलुख त्याजकडे गे-
ला. तेव्हां तो देसाई त्या हैदरास मराठ्यांप्रमाणें खंडणी देऊं लागला. पुढें तो
हैदर मेन्यावर दिपू त्या देसायाकडे असर्गोद मागों लागला. तेव्हां तो ब्राह्मणपे-
शव्यांस शरण गेला त्यावरून त्यादिपूस त्यांहीं निषेधून सांगितलें कीं, जहागि-
रदार आपल्या मागीनें वागत असतां दुसरी मुद्रा झाली तरी त्यापासून अधिक
क. घेणें हे ठिक नव्हे. त्यावर दिपूनें उत्तर केलें कीं, मी आपल्या राज्यांत उ-
ल्लेख येईल तरें आपल्या प्रजेपासून घेईन. असें उत्तर पेशव्यांस कळत नि-
कडे लश्कर पाठवून त्यास आज्ञा दिली कीं, जर तो देसाई ब्राह्मण आर्जुन
का मागीतल्या प्रमाणें न देईल तर तो किल्ला घ्यावा. यानंतर तें लश्कर ना-
ऊन किल्ल्यास घेरा घातला असतां, त्या ब्राह्मणाचे कुमकेस मराठ्यांकडून ता-

गणेशपंत बेहेरे व परशुराम भाऊ पटवर्धन हे लश्करसुद्धा तिकडे गेले. त्यासमर्थी दिपूचा वकील पुण्यांत होता. स्वणोन नाना फडनविसाचे त्याउभयतांम रांगीत लेंकिं आधीं मराठ्यांही सुद्धाचा आरंभ न करावा. मग ते दोघे सरदार नरगुंतास पोहचल्यावर त्यांस दिपूचा सरदारांकडून विनोदयुक्त कांहीं धडाड्या निरोप आला त्यावरून ते गणेशपंत बेहेरे व परशुराम भाऊ हे कुढ होऊन नानाबेरांगणें न मानितां, दिपूचा लश्करावर चालून जाऊन त्यालश्करासभोंवत्या लहान लहान दोळ्या त्यांहीं बंदोबस्तास ठेविल्या होत्या त्यांवर पडोन त्या दोळ्या त्यांचा थोरल्या लश्करांत मिळविल्या तेव्हां त्यांतून दिपूचीं दोन पलटनें दक्षिणेक स्वार पुढें होऊन लढूं लागले, ते समयीं मराठ्यांचे बीस शिपाई व एक हत्ती मेला गेला इतकें होताच ते मराठे मागें हटले हे वर्तमान नानास कळतांच त्याणें दुसरें लश्कर मोठें तयार करून तो गणेशपंत व परशुराम भाऊ यांचा कुमकेस पाठवून, त्यादिपूला लिहिलें कीं, हा कलह मजकडून उत्पन्न झाला नाही हे चाकर लोकच भांडतात; त्यास हा कलह जर मिटेल तर मी फार संतोष पावेन. त्यावर दिपूनें उत्तर केलें कीं, मीही तेंच इच्छितों, आणि जर तुझी या नरगुंद संबंधें माझा स्वामीपणा मात्र मानाल तर मी याची खंडणी तुझ्यास दान वर्षाची देईन. असें उत्तर गेल्यावर नानानें निजाम अर्दीचा मसलती प्रमाणें मान्य करून आपलें लश्कर छष्णेचा उत्तरेस नेलें, आणि दिपूनें आपल्या बोलीप्रमाणें खंडणीचा पैज सत्तावीस दिवसांत पोहता करून देतो स्वणोन कबूल केलें. याप्रमाणें मराठ्यांचें लश्कर दूर झालें असतां दिपूनें तो नरगुंद किछा घेऊन त्या देसायाला कुढुंबसुद्धां अक्षय वंदींत ठेविला, आणि त्याची कन्या आपली स्त्री केली; ती शिवाय त्याचा पहिल्या बायका होत्या. असें असतां त्याणें एवढें अन्याय कर्म केलें, आणि मराठ्यांस जें द्यावयाचें कबूल केलें होतें तेंही दिलें नाही. यांत दिपूचा कुटिलपणा स्पष्ट दिसून आला. या शिवाय किदर किछा याचा खंड मराठे घेन होत तोही नरगुंदासारिखा हेदग कडे गेला, नंतर त्यादिपूनें तो हस्तगत केला, मग त्याणें जिनकीं अन्यायकर्म केलीं तितक्यानेंच मराठ्यांस कदाचित् पुर्ता खंड न होईल स्वणोन त्याणें छष्णेचा दक्षिणेचे बहुतेक हिंदू धरून बलात्कारानें त्या हिंदू लोकांचा सुता करून मुसलमान केलें. असा दिपूनें अनर्थ केला तेव्हां शंकराचार्यांचे शिष्य दोन हजार ब्राह्मण यांस तो जुलूम सोसेना यास्तव त्यांहीं अनेक प्रकारानें प्राणत्याग केलें.

नाना फडनवीस याणें मनांत निश्चय केला होता कीं, दिपूला जिंकून तत्संबंधी इंग्लिशांस किमपि भाग त्या लाभोर्कीं नद्यावा तथापि यासमर्थी दि-

पृथक् आला आणि त्याचा पत्तर्त बदोबस्त फार चांगला आहे. अणवर्षा आ-
पला नहाय जो निजाम अह्मी त्याचे लश्कर केवळ अव्यवस्थितसे जाणून त्याणे
इंग्लिशांकडे कुमक मागवया करितां मनांत कल्पना आणिती कीं दिपूच इं-
ग्लिश यां मध्ये पहिलेच बेसनस्य आहे यास्तव तो जिकाथाविषयी व किंचि-
त् काम दाखविल्यानेच आपले सहाय इंग्लिश होतील. त्याणें सुबईसर-
कारांत त्याणे आपला बकील पाठविला. तेव्हां त्यांनीं त्या बकिलाचे बोलणे अक-
सत अकसत ऐकून, त्याचा अंगिकार न करितां. ते वकरणाकलकत्याचा मुख्या-
कडे लोटून दिले. तेव्हां तेथेचा मुख्यानेंही ते काम स्वीकारिलें नाहीं. इत-
क्यांत पुण्यामध्ये मराठ्यांचे लश्कर त्या दिपूवर जावयास मिह झालें; तेसम-
यीं पेशवे व सुधोजी भोंसले यांचा तह झाला कीं, इंग्लीश पेशव्यावर चालून
येत असतां सुधोजीनें त्यांस अनुकूल नव्हावें; व पूर्वी माधवराव पेशवे व
जानोजी भोंसले यांचा तह झाला आहे त्यांत अंतर न करितां. सुधोजी भोंस-
ल्यानें वागावें.

त्यावर्षीं पर्जन्य फारळाबळा त्याणें मराठ्यांचा लश्करास दिसेंबराचे
पहिले तारिखेपर्यंत नियावयास अवसर सांपडला नाहीं. मग हरिपंत फड-
का लश्करासुद्धां पुण्याहून निघोन भोंसले व निजाम यांचा लश्करास मिळाव-
यासाठीं पूर्वीचे संकेत स्थळीं येदगिरास जाऊ लागला. त्याबरोबर नानाफ-
डनवीसही निजाम अह्मीजीं कांहीं बोलणे करावयास नियाला. नंतर तीस-
र्वे लश्करें एकत्र मिळाल्यावर निजामाजीं आणि मराठ्यांजीं मनलून ठरली
कीं, दिपूचे सर्व राज्य घ्यावें. आणि त्याचे सहा विभाग करून त्यांतील दोन वि-
भाग पेशवे याणीं घ्यावे व दोन निजाम अह्मीनें स्वीकारावे; व एक शिंद्यास द्या-
वा, व एक होळकरास द्यावा. असा तेम होऊन तुकोजी होळकर व गणेशप-
ंत बेहेरे, या दोघांबरोबर पंचवीस हजार फौज देऊन दिपूचे कांहीं लश्कर
फितुरापाशीं होतें त्यावर नेसिले. आणि थोरले लश्कर दिपूचा सुकरवांत बदा-
मीवर चालिले. तेसमयीं मनलून झाली कीं, बदामीजबळ जाऊन पर्जन्यका-
ळपर्यंत सुद्धाचा उपक्रम न करितां. उगेंच रहावें पुढें पर्जन्यकालीं नद्या भरल्याव-
र तेथें दिपूची कुमक पोहचेंनाही झाली त्याजें युद्ध आरंभावें. त्या मनलती
स निजाम अह्मी मान्य झाला होता, परंतु पर्जन्यांत युद्ध करणें त्यास आवडें-
ना, यास्तव तो आपला सेनापती पंचवीस हजार सैन्यासहि दारिपंताचा स्वा-
धीन करून, आपण हेदगबादेरा सायाग येन्ना. त्यानंतर मराठ्याही दिपू-
ची अडचण न होईलसे, समजून त्याकित्यास पेशा, सप्तसबाशे शायजी
त्या से महिन्याचे पहिले तारिखेस पातला. तो बदामी फित्हा याचे शहा

तोदया मेदानात असून त्या सभोंवता तट आहे त्याचा मध्यभागी गडी आहे, आ-
णि त्या तटाचा दोहो बाजूं स बाहेरचे आंगी दोन डोंगरी किल्ले आहेत; त्या तटाशीं म-
राठे वीस दिवस तोफांचा मार करून लढले, तथापि तो तट फारसा दाखळला नाही.
तेव्हां असें दखले कीं याचा आंत जावयास शिडी शिवाय दुसरा उपाय नाही; मग विसा
व्येता रिखेस मोंगल व मराठे त्या कृत्यास सिद्ध झाले. तेव्हां त्या कोठांतील मराठे तीन
हजार लोक त्यांचा निवारणार्थ, आंतून त्या भिंतीवर चढले त्यांहीं पूर्वीच त्या तटा
सभोंवते दारु भरलेले बुधले जागे जाग पुरून ठेविले होते. मग ते मराठे व मोंगल
त्यांवर हल्ला करीत असतां ते केवळ त्या पुरलेल्या बुधल्यांवर येउन पोचले, तेव्हां
अकस्मात त्या बंदामी कराहीं त्या बुधल्यांस बंदी देउन त्यांचा फारनाश केला तथा-
पि ते मराठे, व ते मोंगल यांमध्ये मोठी ईर्ष्या उत्पन्न झाली होती, त्या योगें ते तो ना-
शनमानितां, तसेच मोठ्या वेगानें पुढें सरून त्या तटास, जागे जाग शिड्या ला-
उन वर चढून आंत उतरले. नंतर त्या गहराचा आंतील गडीशीं मात्र कांहीं साधि-
लं व लागला. ते समयीं त्या तटांतील लोकांचे पाहीस शत्रू लागले असतां, ते बहुते-
क पळून त्या दोहों बाजूंचा दोहों कित्या वर चढून स्वस्थपणें राहिले; नंतर ते त्या-
चा पाहीस लागलेले मराठे व मोंगल, यांवर त्यांहीं त्या दोहों कित्या वरून मोठे मोठे
दगड लोटून, त्यांवर बंदुकांचाही भडमार करून त्यांचा बहूत नाश केला तरी ते म-
राठे व मोंगल यांचे अट्टछोग व मोठा वेग पाहून, ते किल्ले करी अत्यंत भीत होउ-
न, केवळ जीवदान मात्र मागून त्यांस ते दोनी किल्ले त्यांहीं दिले.

असें झाल्यावर नाना फडणवीस तें युद्धाचें काम हरीपंत फडके यांस सोंप-
वून आपण पुण्यास माघारा गेला. तसा मुधोजी भोंसलाही आपले बहुतेक लो-
क आपला दुसरा पुत्र स्वंडो जी भोंसला यांचा स्वाधीन करून, तें कृत्य हरीपंतास
सोंपवून त्यास कबूल केले कीं मीं दुसरा झाल्यावर आणीक फौज घेउन, तुमचे कु-
मकेंस येतो. इतकें करून तो माघारा नागपुरास गेला. ते समयीं होळकर अगोध-
रच कि तुंगस गेला होता त्याणें त्या परगण्यांतील सर्व दिष्टींचीं ठाणीं उठवून त्या कि-
त्याशीं लढत होता त्यावर कांहीं वेळानें तो किल्ला घ्याव याचें काम तसेंच देउन तो
होळकर तेथून एका दिवसांत तीस बत्तीस कोस जाउन, साबनुरास पोचला; तो तेथे
दिष्टीचा एक मोठा सावकार, गधवेंद्राव नामें होता, त्यास धन व याचा वेतानें गेला पर-
ंतु तो तेथून पळून गेला होता. तेव्हां त्या होळकराचें तेथचे दुसरे दोबतीन सावकार ध-
रून, त्यांपासून दोन लाख रुपये स्वंडणी घेतली. साबनुरांन बाबयास दूवीं दिष्टीं आ-
पली बद्दिण देउन त्याचे पहिले घेतलेले बारा परगणे त्यास माघारे दिले होते; तथापि
ते समयीं दिष्टीं त्यानबाबास कांहीं उपडव दिल्यामुळे, तो दिष्टीचा पक्ष सोडून होळक-
रास पिलाळा.

हरीपंत फडका तो बदासी किछा घेतल्यानंतर मजेंद्रगड वगैरे आगीक किछे घेवुन, मग तो हरीपंत कोपाळकित्यास गेल्या असता, त्यास वर्तमान कळलें कीं, आपणावर टिपू सोदया लश्करासहीत टोंक या-चा नांवोत बसून तुंगभद्रा नदीउतरून आलीकडे आला. तेव्हां हरीपंत फडका त्याटिपूवर जावयास सिद्ध जहात्या परंतु तो मुद्दुस स्वारांचा युद्धास उपयोगी नाहीसा समजून, तो सावनुरास गेल्या, तो तेथे टिपूही घेवुन मग ते वसोगल यांचा लश्करापासून तीन कोसांवर उतरला; तेव्हां तींदोन्ही लश्करें सावनुराचा दोहोंकडे होती; मग पंधरा दिवस पर्यंत ते उभयपक्षां लोक आपआपले तळावर उगेच होते, नंतर टिपूनें पहाटेची पांच घटका रात्र असतां मराठ्यांचा तोफग्याच्यावर छापा घातला परंतु तत्संबंधें त्याटिपूचा दावीं कोहीन लागलें, त्यावेळेस मराठ्यांचा लश्करांत कोही धान्यादिकाचा तोटा पडला आणि टिपूचानेही मैदानांत वेवणार नाही या दोहों कारणास्तव तो हरीपंत फडका सावनुराकून लश्करस्थलां पांच कोस मागे जावुन दुसरी मैदानाची जागा धरून राहिला. तेव्हां टिपूला त्याचे पाठीस लागवेना म्हणून, तो सावनुरांत गिरून राहिला. याप्रमाणें त्या दोहों लश्करांचा युद्धप्रसंग नहोतां व त्यांतील एकामही विशेष लाभ नसतां, एकाएकी टिपूनें सनसत्राशें सत्यायधींचा फेब्रेवारींत, मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें करावयाकरितां हरीपंताकडे तुकोजी होळकराचे हारे, वकील पाठविला, त्याचा बोलण्याचा विश्वास हरीपंत धरीना, म्हणून एप्रैलपर्यंत ते तहप्रकरणीं बोलणें चाललें होतें, मग तो तहटरून मराठ्यांस, कित्रु व बदासी व नरगुंद घात झालें. याशिवाय पंचेताळीस लक्षरुपये टिपूनें मराठ्यांस देतां म्हणून कबूल केलें; आणि सावनुराचानवावासही आपल्या मुलखाचा कोही भाग द्यावयास तो कबूल आला, परंतु त्यासही टिपूचा विश्वास येईना म्हणून तो मराठ्यांचा लश्करावगेबर पुण्यास गेला.

टिपूनें एकाएकी मराठ्यांशीं तह करून कलह मिटविला, याचें कारण असें. बदासीस नानाफड नवीस असतां, इंग्लीशांचा वकील सालीट साहेब तो मराठ्यांकडे नेहेमी राहावयास पूर्वसंकेताप्रमाणें आला, तेव्हां त्याची व नानाफड नवीसाची प्रथम भेट त्या बदासीस होवुन मग तो नानावगेबर होता, आणि कलकत्यास ते समयीं नवा मुख्य साहेब आला. त्याणें कलकत्ता, व मद्रास, व मुंबै, इतक्या जागीं आपल्या पलटणीचा बंदोबस्त बांढला आरंभिला या सर्वप्रकारें करून, टिपूला राटलें कीं मराठे व इंग्लीश निःसंशय, एकचित्त आहेत; तेच भयमान त्याणें सुद्धोडिलें.

महादजी शिवा यास दिवा व आर्जे यास सात, तथापि तेथें प्रचीं अव्यवस्था झाली होती, त्यामुळे त्याबद्दल त्यास तो स्वर्ग लागला त्याप्रमाणें तेथें उस

न जानें नाहीं, नौकिक दिसण्यांत तर तो त्या स मोठा लाभ साक्षात्ता प्रसिद्ध झाला, परंतु मिश्रितार्थ व मानकता, मग थोडक्याच दिवसांत त्या स डव्याच्या तोटा पडला, यास्तव त्याला, जॉन मसलत नाहीं असें अन्याय कर्म करावें लागलें, त्यांत जे मुसलमान सरदार त्या शिंद्यास मिळाले होते, त्या बहुतेकांचा जहागिरी त्याणें जप्त केल्या, आणि जात्या जप्त केल्या नव्हत्या, त्या स ही शंका उत्पन्न होऊन ते त्याच्या द्वेष करूं लागले, असें असता शिंद्यानें बादशाहाचे नांव करून त्या राजपूतांस खंडणी मागीतली आणि आपण लडकर सहीत जयपूरचा दरवाजा पाशीं जाऊन तेथें डग देऊन उतरला, आणि त्यांस सर्व राजपूतांस साठ लक्ष रुपये खंडणी मागीतली, त्या प्रमाणें त्यांहीं बहुतेक पैका देऊन बाकी राहिल्या तो कोहीं अवकाशा नें देऊं नसणून कबूल केलें, मग त्या अवकाशा प्रमाणें ती वेळ आल्यावर, महादजी शिंद्यानें तो एवज मागावयास रयाजी पाटील नामें आपला सरदार पाठविला, तेव्हां त्या जयपूरकरास बादशाहाचे मुसलमान सरदार आंतून अनुकूल होते, यास्तव ते राजपूत याणीं त्या रयाजीशीं लढून त्याचा पराभव केल्या, ते वेळेस दिल्लीचा बादशाह जो कोणी बलवान् होईल त्यास आपलें कार्य करून घेण्यास निमिन्न कारणाचे पुरी साठेला असे, आणि केवळ दुसऱ्यानें दिलें रवाऊन गरीबासारखा होता, तो ही त्या संधीत, शिंद्याच्या तिरस्कार करून लष्णूला गला कीं, या शिंद्यानें माझा किमपी मान देविलानाहीं; असे हे मराठे लोक केवळ रानवट आहेत, ते समयी तो महादजी शिंद्या समजला कीं मीं राजपूतांशीं बांकडां सालों आणि मज विषयीं बादशाहाचे लोक रुष्टं सले, या शिवाय आपलें लश्कर व बादशाहाचें लश्कर यांचा रोज मुन्याची बाकी देणें पुष्कळ थकली, अशा समयीं युद्ध करून जयनं झाला तर, माझा समूळ नाश होईल; एवढें संकट त्या जवर पडलें असतां ही, त्या महादजी शिंद्यास युद्धाचां नून दुसरा उपाय दिसेनासा झाला; तेव्हां त्याणें आपला जीखंडेराव नामें आपला सरदार जवळ बोलाविला आणि पूर्वी दिवायतनामें फौजे नातीचा मोठा नामोकिंत सरदार याणें शिकविलेली त्याचीं दोन पलटनें तुकतीच बुदल खंडांतून आलेलीं होती, त्या स ही जवळ बोलाविलीं, मग तें आपलें लश्कर व बादशाहाचें लश्कर बरोबर घेऊन सन १७८७ शीत दिल्लीहून निघोन राजपूतांवर चालिला, तो जयपुराजवळ पोहोचला असतां, त्याचा मनांत आलें कीं राजपूतांशीं युद्ध करून आपला परिणाम नीट होणार नाहीं; लष्णून त्याणें त्या जयपुराच्याशीं तह करावयाचा उद्योग आरंभिला, परंतु तो जयपुराचा प्रतापसिंग यास जोतपुराचा राजा बटुसिंग ही कित्येक राजपूत राजे मिळून तेथें मोठें सैन्य जमा झालें होतें लष्णून ते सैन्य राजपूत तोतहनमाहून त्या शिंद्याचा लश्करचे कोटीस उपद्रव करून अनेक प्रकारें त्यास वेजार करूं लागले.

असा थोडा कासा वेळ गेल्यावर त्या महादजी शिंद्याकडे मोगल व मराठ्या उघड
वास कंटाळून बादशाहाकडचा सर्व सरदार त मोठा सरदार महंमद बेग आमदानी
नाम होता, तो व त्याचा पुतण्या इसमायल बेग, तोही त्या शिंद्याचा पक्ष जोडून रज
पूतां समिळाले. तेव्हां तो महादजी शिंद्या समजला की, जर आतां युद्धास विलंब करी
नंतर हे बादशाहाचे सर्व लोक रजपूतांस जाडून मिळतील, म्हणून तात्काळ तो
मोठ्या निकरानें परस्परे युद्ध होऊन, त्यांत महंमद बेग मोठ्या तोफबागो व्यानें मृत्यु
पावला ते समयी, अशीसंधी उत्पन्न झाली की, त्या महंमदाचे सर्व लश्कर फक्तून
जावें आणि मराठ्यांचा जय व्हावा, परंतु इसमायल बेग याणें मोठा उद्योग करून त्या
सर्व लोकांची थोपा थोपी केली आणि युद्धाचा लविलें, ते समयी शिंद्यास मागे हटवें
बंलागलें. त्यानंतर निसरे दिवशीं शिंद्या फिरून रजपूतांशीं लढावयास सिद्ध जाला,
ते समयी बादशाहाचे सर्व पायदळ लोक ऐशीं तोफां सहीत अकस्मात त्या
इसमायल बेगास मिळाले. अशा ही संकट समयी शिंद्यानें आपलें धैर्य किमपि
न सोडितां फार युक्तीनें बागणूक केली, ती अशी. त्या समयी त्याणें आपलें सर्व ज
डसानाने व बहुतेक बुणगें कुशळगडा कडून ग्याल्हेरास पाठविलें, मग आपल्या ल
श्करास ह्या मोठ्या तरेनें दीग कित्या पध्दत हटविले. तो तेथे राहून आपल्या लश्करा
चा लहान टोळ्या आसमंतात गेलेल्या, जमा करितां झाला, मग आपणास जा
द लोक सहाय्य करून घेण्याविषयीं त्या जाटाचा दीग किड्या त्यास नाधारा दिला,
आणि आपल्या मोठ्या मोठ्या तोफा त्या जाटाचा दुसरा भरत पुरनामें किड्या आहे
तेथे ठेविल्या, मग आपण आग्रा जवळ जाऊन तो किड्या व त्या आग्रा खेरीज अ
खीरनारामें दुसरा किड्या आहे, त्या दोही जागीं शिबंदी पाठविली.

ते समयी ते रजपूत लोक यांचा मनांत मराठे समूळ बुडवावे असें नव्हतें, म्हणून ते निरनिराळे होऊन आपआपले दिकाणास्त गेले. मग इसमायल बेग तो बाद
शाहाचा मुलुख मराठ्यांहीं घेतलेला सोडवावयास एकदाच उद्युक्त झाला. तो प्र
थम आग्रा जवळ जाऊन उतरला आणि शिंद्याशीं मोठें युद्ध करून आग्रें घेणारा हो
ता परंतु शिंद्या दळकें दळकें युद्ध करून मोठ्या युद्धास जेतेना असे आदिवस गे
ले; नंतर शिंद्याला असें वर्तमान कळलें की, इसमायल बेगाचे कुमकेंस गुलाबचा
दरनामें रोहिला, जाविता खान रोहिला पांचासूच येता, जसें एकदां तो शिंद्या
आपल्या लश्करासहित निघोन ग्याल्हेरास गेला, तेथें त्याणें पूर्वी पेशव्यांस कुम
कमाणीतली होती ती पोद्दांचली बाही म्हणून नावाकड्या शिमास पुनः मोठ्या आ
ग्रहानें लिहिलें कीं माझे कार्य अद्यापि नष्ट झालेले नाही; परंतु सोपन मोगल व
इंग्लीश रजपूतां समिळतील असें दिसत; हे जाणवत मराठ्यांचा लश्कर नाराही
ईल; त्यास हे समयी सर्वही आपला पक्षी एकत्र आहे असें व्याजोत आपण निम

त्सरपणें एकचिन्त होउन, आपलें राष्ट्रमंभावावधाना अभिमान धरिता पाहिजे. असें त्या महादजी शिंद्यानें ना ना कडन वीसास कुमक विषयीं लिहिलें असनां, स्वतः उद्योग किमपि नटाकित्वा, त्या शिंद्याचें लोक आग्रामध्यें इसमायलू बेगाशीं लढत आहेत आणि जादलोकयांची इगमायलू बेगास्य धां करितो कणून ते आपल्या लोकांना सहायार्थ इस्मायलू बेगाला उपद्रव करिता हेत; असें जाणून त्या महादजी शिंद्यानें ननांन आणि लेंकीं इस्मायलू बेगास गुलाम कादर जरी मिळाला आहे तरी ये समचीं आपण जाउन ते आपले आग्राचे लोकां स कुमक करावी. त्यावरून त्याणें आपला सरदार राणेखान, व आगाजी खंडेराव या दोघां बराबर लश्कर देउन त्यांत दिवायनांचीं दोन पलटनें ही नेमिलीं. तो राणेखान भरतपुरास जाउन तेथून जाताचें लश्कर घेउन ते सर्व आग्रावर जावयास निघाले तों इस्मायलू बेगा व तो गुलाम कादर आग्राची लढाई कांहीं शीराखुन तेथून निघोन त्यांवर आले. त्यांची व राणेखानाची भेट त्या भरतपुरापासून आठ कोसांवर होतांच, त्या उभयपक्षां लश्कराचें युद्ध मोठ्या निकराचें झालें. तेव्हां महादजी शिंद्याचीं पलटनें फार सटून लढलीं; त्यांवर इस्मायलू बेगा आपल्या रीतीप्रमाणें मोठ्या तरेनें स्वयें चालून आला असतां ही, फार वेळपर्यंत त्याचा उपाय त्या पलटना पुढें चालला नाहीं; त्या प्रमाणेंच दुसरा एक लिस्तेनानामें, फ्रेंच जातीचा मोठानामां कित सरदार जाता कडचा असे त्याचीं पलटनें फार सटून गुलाम कादराशीं लढलीं; त्या पुढें ही त्या गुलाम कादराचा इलाज चालेना; परंतु त्या जाताचीं दुसरीं तीन पलटनें कोणी जहानगीरखाना नामें मुखलमान सरदार याचे स्वाधीन होनीं. तो एक ही बार न करितां इस्मायलू बेगास जाउन मिळाला; देन होतें आणि त्या लश्करचे स्वार, तीं युद्ध करणारीं पलटनें यांस सटून कुमक करिते तर, ते समचींच शिंद्याजय पावला असना, परंतु ते न झालें. म्हणून त्या पलटनी लोकांचा बहुत नाश होउन त्यांस युद्ध सोडून रात्रीचा आग्र्यानें आपल्या जीवाचें संरक्षण करून साघारें भरतपुरास जावें लागलें. अन्ना मुखलमानाचा जय झाल्यावर आठोचा मुख्य रंजितशिंग यास इस्मायलू बेगा लपूं लागला कीं आग्रें येतलें म्हणजे मी तुजें पारिपत्य करावयास नुकणार नाहीं. असें त्या इस्मायलू बेगानें फुशार कीचें बोलणें शेवटासन गेलें. कांकीं तरबेवालादानाचें आग्राचा किंहेदार होता, त्याणें आपल्या कित्याचा संभाळाना उद्योग निरवसपणें केला, त्यापुढें तें कार्य फार लांबलें. तेव्हां त्या मुखलमानाची कौत परस्परें अविश्वास उत्पन्न होउन वैचन रथें पडत गेली; साखेरीज त्या समचीं राणेखानास वर्तमान कळलें कीं शिंद्या लोक यांणी उत्तरेकडून येउन योगदाना मुलाबात स्वारी घातली. तेव्हां त्या राणेखाना नें आपल्या लश्कराची एक दोही त्या शिंद्याचे कुमकेंस पाठवून त्यांस मागीतले कीं,

कीं, गुलाम का दर आपलें से न्य घेडुन तो उ प ड व मो डा व या सादीं आप न्या मुन
र्या स गेला, ते न्य सम चीं जिं धा नें गणे र्या ता चा ल श्करा स कुम क पा दि लीं ने को
तो पुनः इस मा य ल बे ग स जिं धा व या करि ता आ ग्या स गेला, मग स न स चा शे अ
दया य जीं चा नून म दि न्या चे अ ठ रा न्ये ता रि न्य न त्या आ ग्या ज न ल मो टे यु ड हो डुन न्या ड
स्मा य ल बे ग चा प रा ग व जो ला, त्या यु हो न तो उ स्मा य ल बे ग ही फार ज र्व मीं जा ला, परं
तु न्या चा थो डा ब हु त नो ग ला हो ता स ग न तो न्या थो ड्या मु हो य मु नें न उ डी वा नून आ
प ला जी व नो च वृ न पार नि धो न गे ला, मग त से न्य न्या ब गे ब र य मु नें दून पार गे ले न्या थो
ड क्या जा नो का नि जीं तो गु लाम का दर चा ल श्करा न गे ला, आ गि त्या चे जे लो क प ला ने
ते ब हु ते क दि लीं स गे ले, त्या सम चीं जिं धा चा दि वा च न या चीं प ल ट नें मो दीं या ग्य ता पा व लीं

अ त्या न य पा व न्या व र तो म हा द जीं जिं धा न्या ग ला चे दि लीं स न गे ला स गृ
न ते व ले चे लो क तो न्या चीं मो दीं लु क जीं मा न ला ग ले, परं तु न्या न जा ग्या न जिं धा
आ प लें दि न अ रें स म न त्या अ से ल कीं, इ स्मा य ल बे ग व गु लाम का दर हे दो धे दि लीं स
थें आप न्या ल श्करा चा बं दो ब स्त करी न अस नो, या न्या स्त द फार दि व स दि क णार ना
हीं, मग दु फ लीं जा न्या व र एक आप णा स अनु कू ज हो ई ल, या र्वे री ज पु ण्या ह न
ना ना फ ड न वी र्या क डून कु म क ही नो प र्यंत ये ई ल, मग न्या प्र मा णें पु ण्या ह न ल को
जी हो ल कर व अ लीं ब हा द र हे दो धे ल श्करा घे डुन आ ले, नंतर जिं धा नें गणे र्या न
व आ पा जी र्वे डे ग व व अ लीं ब हा द र व दि वा च न या चीं प ल ट नें इ त के दि लीं स
पा र विले .

इ क डे दि लीं त गु लाम का दर व इ स्मा य ल बे ग या णीं आप न्या ल श्करा चा वा
की ए व ज ध्या व या करि ता बाद शा हा चे ध र लु ट ले, नंतर तो गु लाम का दर दि लीं त
न व ल हो डुन न्या णें दो न म दि ने प र्यंत न्या बाद शा हा स व न्या चा कु न्या स अ न्यंत दुः
ख दि लीं कीं तें प ह न इ स्मा य ल बे ग स ब हु त खे द वा दून न्या उ भय नां चे थो क डें प ड ले,
मग मग द्यां चे ल श्करा दि लीं स ये डुन पो न ले, ते को तो इ स्मा य ल बे ग व दु स रे ते थ चे लो क मो ट या
दं धें करु न त्यां स आं त वे ने आ ले, नंतर न्या हीं एक मो दीं जीं दो लीं मि द करु न गु लाम का दर
स ध रा व या चा उ धो ग आ र भि ला, ते को तो आप न्या लो कां मु हो प डून जा दून मो न ना में धि
न्यां त गि र ला, मग न्या चे पा दीं ग ला ग ले न्या लो को जीं तो ते थून मो ट या नि क रा नें ल व ला,
परं तु या कि न्यां त लीं धा न्या दि को री बे ग मीं स र जीं ते को तो आप न्या थो ड्या व र ब स्त न एक

॥ तो गु लाम का दर दि लीं त प्र व ल हो डून न्या णें ते थ चा बाद शा हा ज हा अ न्ये या स न त्या व रु न उ
र हून न्या चा पु न वे दार व न्त या स त्या चे जा र्गि न्था वून त्या बाद शा हा चा फार अप मा न करु न खे जि
ग ना अ णी नें आप न्या हा तें त्या चे डो के का दि ले, आ गि त्या चा स्त्रि वा व क न्या व त्यां चे स र्वे मो र्गे
व त्यां चा स्त्रि वा पो रीं अनि र्वा न्य अ म र्या हा के लीं, आ गि त्या कि न्ये को स अ न्या वीं न उ पा जीं
मा रि ले .

टाच ते धून पळाला. तो कित्येक दूर गेल्यावर रात्री अंधारांत त्याचा घोडा पडला; तेव्हां त्यास असा धका बसला की, त्या योगें त्याला गत प्राणाचे परी मूर्त्तीचे धून तो अचेतन पडला. मग दिवस उगवल्यावर कोणी शूद्र तेथे आला त्याणें त्यास पाहिलें मग ते धून उचलून त्यास मराठ्यांचा लश्करांत नेला. नंतर तो त्या लश्करांत बंदीस असतां कोही दिवसांनीं शिंद्यानें त्याचे हात पाय तोडून तो थोंटा केला; मग तो कोही दिवसांनीं मृत्यु पावला. नंतर त्या गुलाम कादरनें जहाअलं बादशाहाचा पुत्र बेदरब खुत यास दिलीं तून आपण पळतांना आपल्या बरोबर मिरन कित्यांत नेला होता तो मराठ्यांचा हातीं लागला त्यांहीं त्यास किमपि दुःख न देतां मर्यादेनें बंदी न ठेविला; शेवटीं त्याचा वडिलास शिंद्याचे योगें तत्काधिपत्य आल्यावर त्याणें त्या आपल्या पुत्रास जिवें मारून टाकिला, असें वर्तमान सन्सचागें एकुण नवदांत घडलें.

त्या नंतर महादजी शिंद्याच्याणें गुलाम कादर याची जहागीर बघुने क दुवाव प्रांत व दिल्ली व आग्रे हे दोन परगणे घेतले. एवढें यश त्यास प्राप्त झालें तथापि तो निर्भय झाला नव्हता. तेव्हेस अफगाणांचा बादशाह तिमोरशाह अ बूदाली याचे लोक मुलखांत त्याच्या घालीत होते ते आपणावर घेतील असें त्या महादजी शिंद्यास वाटत होते; याखेरीज रजपुतामध्ये ही मोठे मोठे त्याचे दृष्टे असत. याशिवाय त्याचें साहाय्य होळकर व अली बहादूर यांस त्याचें कार्य होव टास नेण्यापेक्षां त्याणें संपादिलेल्या मुलखाचा भाग घेण्याविषयीं आशाकार होती तो हें सर्व जाणून आपल्या वृद्धाचा उद्योग त्याणें टाकिला नाहीं. तो प्रकार लिहिण्याचे पूर्वीं शिंद्यानें आपल्या लश्कराचा काय काय बंदोबस्त नवा केला तो समजला पाहिजे.

प्रथम त्याणें पहिल्यापेक्षां रजपूत व मुसलमान चाकरीस बहूत ठेविले, आणि त्याचे स्वार पूर्वीं चोळणे घालीत असत, तींचाल मोडून स्वारांहीं रोंटे पयेंत त्यांचीं विजारा घालावयाची चाल पाडिली; आणि त्या पूर्वीं मराठ्यांचा लश्करांत गोसावीं लोक फारसे नव्हते ते अधिक ठेवून त्यांचा एक स मुदाय नवाच मोठा सा करून हिमत व द्वांदरनामें त्यांचा गुरू होता त्यास त्यामंडळीची मुख्यता दिली. या सर्वोपेक्षां त्याणें त्या दिवायनाचीं दोन पलटनें होतीतीं प्रतिपलटनास सातशें लोक या प्रमाणें पलटनें चौवीस केलीं आणि त्या प्रतिपलटनास मैदानांत लढाईचा उपयोगी अशा हलक्या हलक्या लोका पांच पांच दिल्या. त्या चौविंसा पलटनां नील आद आद पलटनांचा बृगेदनामें एक एक भाग करून, एके का बृगेदास पांच पांचशें स्वार नेमिले. या डलल्यास मुदायाचें मुख्यत्व दिवायनास दिलें, आणि त्या पलटनाचा खर्चास पुरेसा मुतुख देउन त्या मुतुखाचे उत्पन्नांत शेंकडा दोन रुपये प्रमाणें त्या दिवायनानें आपलें स्वामित्व संबंधें ध्यावे, व त्यास जातीनें दरमहा दहा हजार रुपये

केला. त्यापलटनी ओ कोत त्या दिवाय नानें आपल्या हाताग्यानीं बिलायनेचे कित्येक मुतुखचे मोटे मोटे चतुर सादेबलो कडेविले होते; त्यांत एक सांगसरनामें सादेब होता तो बंगाल्याचा मुख्य सादेबापाशीं होता; मग त्याणें गोददचा राण्याची आकरी कांही दिवस करून शिंघाचा पलटनानें राहिला, तो तोफा ओतावयाचा कामानें अत्यंत कुशल असे; त्याणें फार सांगत्या साद तोफा शिंघास ओतून दिल्या, मग शिंघाचा तोफखाना वादनां वादनां त्यांत अनेक प्रकारचा तोफा दोन शेंबर जमल्या; एवढी त्या महादजी शिंघाची दबलत वाढली.



सनसत्राशें नव्वदां पासून व्याणव पर्यंत झालेली वर्तमानें मि

कून भाग सविस्ताया

अनुक्रमणिका

दिप्टें पेशव्यांशीं तह केलेला मोडून फौजेची तयारी केली.

नंतर दिप्टें डंग्ळीशांचा मित्र जावन कोरवाला चार्गी युद्ध केले असतां त्यांचा फारिपत्याविषयीं डंग्ळीश व मराठे, वमोगल, यांचें ऐक्य झालें.

डंग्ळीशांची टोळी परशुराम भाडुस मिळून दिप्टीं युद्धाचा उपक्रम केला, धारवाड किल्याचा युद्धाचा प्रकार.

मद्रासे कडून डंग्ळीशांचें लश्कर आले त्याचें वागणें.

मोगलांची वर्तणूक.

हरिपंत फडके व परशुराम भाडु यांचें लश्कर डंग्ळीशांस मिळालें तो वित्तार.

लाटकानवालिस्तानें दिप्ट्या पराभव करून श्रीरंगपट्टणास घेरा घालावयाची तयारी केली असतां, अन्नतृणादि तोट्या मुखें त्यास तो उद्योग सोडावा लागला.

यानंतर डंग्ळीश व मराठे व मोगल यांचा दिप्ट्या मुलुखीं कसकसा संचार सारला तो प्रकार.

लाटकानवालिस्तानें पुनः श्रीरंगपट्टणास घेरा घालला, मग सद्धा झाल्यावर डंग्ळीश व मराठे व मोगल यांस कायकाय लाभ झाला ती कथा.

परशुराम भाडु श्रीरंगपट्टणास किल्लें बेंकरून आला तो वित्तार.

त्यास तेथून माघारा पुण्यास जाताना वाटेनें बहुत उपद्रव सोसावा लागला.

भागसचिसाचा.

सन सत्राशी सत्याचर्चा मध्ये दिपून कार जडून नवकेंला तथापि हरिपंत फडका यांचे लश्कर नुकेंच कृष्णचपलीकडे पोहचले न पोहचले तोच, त्याणे कि तूरमराठ्यां पारून घेतले; वबेदनुरास कोही लश्कर जमा करून कोकणपट्टी मराठ्यां पारून घेणार असें दर्जिबिले, असें त्याचें एकसमचीच नवकरणे आणि नहि, परीनवागणे यांचें मूळ कारण त्या दिपूचा स्वाभाविक यांच त्या वाचून दुसरे कोही दिसत नाहीं; परंतु त्यासमची कित्येक इंग्लीश असें समजले कीं, दिपूचाना फडनवीस वनिजामअल्ली वफ्रेच हेसर्वमिळून आत्मास बुडविणार आहेत, आणि नानाफडनवीस समजला कीं, मराठे बुडवावे असेंच दिपूचा मसलतीचें तात्पर्य, त्यावरून त्यानाना कलकत्याचा मुख्य लाट्कानवालीसनामें साहेब याकडे वकील पाठवून रुचविले कीं, दिपूचें श्रावत्य न होण्यास तुमचें व आमचें ऐक्य असावें, त्यावर त्यासाहेबानें उत्तर दिले कीं, यांत आमचें हितच आहे परंतु आमचा सरकारची आज्ञा अशी आहे कीं जो आपणाशीं विरोध करील त्याशीं मात्र वक्र असावें, दिपूनें पूर्वी आत्माशीं जें बोलणें केले आहे त्यांत जर त्याकडून कोही अंतर पडेल तर आत्मी तुम्हास मिळुं.

यानंतर दिपूचें आचरण इंग्लीशां विषयीं विपरीत नाहीं ते समजून कलकत्याचा मुख्यानें मनांत निश्चय केला कीं, पूर्वी सन सत्राशीं अडस शेंत निजाम अल्लीनें कंगर केला कीं, बसालत जंग मृत्युपावल्यावर त्याची जहागीर गंदूर परगणा इंग्लीशांस मी देईन, त्याप्रमाणें तो बसालत जंग सन सत्राशीं व्यायशीं न मृत्युपावला; त्यास हेसमचीं त्याला मागावयास योग्य आहे, असें समजून त्याकडे त्यासाहेबानें वकील पाठवून मागतांच त्या निजामानें तो परगणा त्यास दिला, तो शेंत अति उत्कृष्ट असून त्याणें उगाच दिला असें नाहीं, तो समजला कीं, इल्लीहिंदू मुलगीं मराठे व इंग्लीश व दिपूच आत्मी सत्ता करितो या सर्वांमध्ये त्याबद्दल असा भीति आहे; त्यास यांनीं लोकाणाएकाचा आश्रय के त्या वाचून साजेंग ज्यदिकणार नाहीं.

त्या निजामाचा मनांत होतें कीं, दिपूशीं स्नेह करवा; कोकीं, तो आपल्या जातीचा मुसलमान आहे, परंतु त्याचे वजीर वगैरे मुत्सदी याणीं त्यास मसलत दिली कीं, हेसमचीं तुम्हीं पूर्वी सातहा प्रमाणें इंग्लीश यांस गंदूर परगणा दे, पुन दोन पसदनें बसवा तो का बगवडनी पहिल्या कंगरा प्रमाणें त्या इंग्लीशांस सांगू व सगल्यांशीं स्नेह करवा तो उपयोगी होईल, असें बघून त्या निजाम

अल्लीनें

अस्त्रीने कलकत्पास वकीलही पाठविला, परंतु सरळपणानें वागणें त्याच्यानें होई ना तें असें, त्याणें कलकत्पाचा मुख्याकडे वकील पाठविला असतां ही, टिपूशी स्नेह साधा वया करितां दुसरा वकील पाठविला, त्याचें बोलणें आलें कीं, तुमच्या स्नेह मात्तमा न्य आहो, आणि तुमच्या व आमच्या कांहीं शरीर संबंधही व्हावा, त्यावर निजामास राग येउन तें मान्य न करितां तसेंच राहिलें, असें असतां ही इंग्लीशांकडे टिपूचा वकील बोलणें करित असतां त्यास त्या लाटूकान वालिसानें उतर दिलें कीं, पूर्वीचा कराराप्रमाणें तुम्हास आम्हीं पलटनें व तोफा व खंडनीही देतो, परंतु टिपूलाजिंका वयाविषयीं यावेळेस आम्हीं तुमचे साहाय्यास विलायतेचे आज्ञेचा जून येणार नाहीं, आणि पुढें कधीही कर्नाटक, बालेघाट, आमच्या स्वाधीन झाल्यावर त्या विषयीं जो तुमचा व आमचा पूर्वीकरार दरेल त्या आहो त्याप्रमाणें तो मुलुख तुम्हास देऊं, असे त्या लाटाचें उत्तर निजामास गेल्यावर टिपूलासमजलें कीं, आम्हास जिंका वयाविषयीं निजामाला इंग्लीश अनुकूल झाले, यावरून तो टिपूकुटूबाला आणि पूर्वीच्याणें इंग्लीशांचा साहाय्य वावून कोरच्या राजा यावर मोहिम करून तो मुलुख व्यावयाचा येत केला होता, तो सिद्दीस त्या वयाचा उद्योग करूं लागला.

तो टिपू सन्सत्राशें एकूण नव्वोचा दिसें बर महिन्यामध्ये वावून कोरसा जाउन त्या राजाचा लश्करावर हल्ला करितां झाला, त्या युद्धामुळें नानाफडनवीस याचा पूर्वील बोलण्याप्रमाणें सन्सत्राशें नव्वोचा जून महिन्याचे पहिले तारिखेस पुण्यामध्ये इंग्लीश व नानाफडनवीस, व निजाम अस्त्री, यांचें ऐक्य झालें, त्यास मधीं असें दरेल कीं, निजाम अस्त्री व नानाफडनवीस मिळून पंचवीस हजार फौज घेऊन या पर्जन्यकाळोतच जाउन उत्तरेकडच्या टिपूचा मुलुख व्यावा त्यानंतर पर्जन्यकाळ गेल्यावर त्या तिघांही मिळून होईल तितकें लश्कर जमा करून टिपूचा सर्व मुलुख व्यावा त्या कामास इंग्लीशांही दोन पलटनें मदतीस घावीं, व दोन निजामास घावीं, त्या पलटनांचा खर्च त्या उभयतांही द्यावा.

त्या मुलुखांत या तिघांतील कोणाएकानेंही पूर्वील स्वामित्व नाहीं असा जो मुलुख असेल तो तिघांही बांढून घ्यावा, या शिवाय कोणी पेशव्यांकडील किंवा निजामाकडील पाळेगार अथवा जमेदार हेंदरांनें घालवून दिलेला असेल त्यास त्याचें आर्गाव्यापून त्या जबाबूब कांहीं द्रव्य नजरा घ्यावें, तें तिघांही बांढून घ्यावें, आणि या तिघांतील जो कोणाचा मुलुख पूर्वीचा असेल त्याचें स्वामित्व त्याणें करावें, अशा नेम दरेल्यावर इंग्लीशांचें लश्कर सहासे हून निघालें, आणि मुंबईहून दोन पलटनें व सहा तोफा निघाल्या, त्या अंबे घाटानें बरचढून तासगावांजवळून जून महिन्याचे अठराव्या तारिखेस पोहोचल्या, त्यांचा मुख्य कपतान खिद्वतानें सादरे व होता, त्या बराबर सग

दयोही

व्याही आपला कारकून संगमेश्वरापासून दिला होता. त्याचो त्यासाहेबाचा आ-
प्यास काही युक्ति करून अनेक प्रकारे विलंब लाविला; आणि दिवसाचकील
पुण्याहून अद्यापि गेला नाही असें त्यासाहेबास वर्तमान कळलें. त्यावरून
त्यासाहेबाला काही चमत्कार वाटला. जेव्हां तो तासगावास पोहोचला तेव्हां
तेथे मराठ्यांचा स्वाराची तयारी त्याही स्मृतल्या प्रमाणें नाहीशी पाहून तो स-
मजला की, कारकूनानें विलंब लाविल्याचें कारण हेंच. तो तथ्याहूनला तेव्हां
मराठ्यांचे स्वार दोन हजार नाच जनले होते. मराठी तयारी न होण्याचें कारण
शोधिता इंग्लीशांस असाडिकाण लागला की, मराठे दिवस लागतात की,
आत्मी वनिजाम अली व इंग्लीश एकमत साळो आहोत तरी तुम्हीं आत्मास
काही इत्यद्याल तर आत्मीतें सोडून तुमचा पक्ष स्वीकारूं. असें त्याशीं बोळणें
मान करून त्यादिपूपासून इत्यथेत त्यानंतर त्यावर उलटून त्यास बुडवावया-
नामसकतीत आहोत; इतकें इंग्लीशांस समजलें. तेमराठे दिवकडून इत्यथे
ईल सगून फार दिवस वाटपडात होते, परंतु तें सिद्दीस जात नाहीसें पाहून
मराठ्याही आगहमहिन्नाचे पांचवेतारखेस त्याचकीला निरोप दिला.

यानंतर परशुराम भाडु पुण्याहून निघोन कृष्णाउदगावयास त्याचा
आगहाची अकरावी तारीख लागली. त्याबरोबर पांच हजार स्वार व दीड हजार
रपायदळ होते. त्यानंतर थोडकेच दिवसांत प्रणिमिथी काही खागंसहिन येउ-
न त्या परशुराम भाडुस मिळाला; याशिवाय विजयदुर्गचे बंडाचा कामावर धो-
डोपंत गोरवला नामें होता तो एक हजार स्वारांसहित येउन त्या भाडुला मिळाला.
त्याधोडोपंतानें इंग्लीशांचे आर्सेत वागावें असें परशुराम भाडुचा मनोत आ-
लें, परंतु तीमसलत काहीं कारणानुळें सिद्दीस नगेली; तथापि त्यादिवसापासून
इंग्लीश वगोरवले यांचा परिचय झाला; मग त्या इंग्लीशांचा द्वारे त्याधोडोपंतांचा
पुतण्या वापूगोरवला तो पुण्याचे दरबारीं मोठी योग्यता पावला; नंतर काळेंकरून
न त्याशीं व इंग्लीशांशीं द्वेष पडला, तें प्रकरण पुढें लिहिण्यांत येईल.

यानंतर पंचविसाव्ये तारिखेस मराठ्याही दिवसा लहानसा कोटाचा गां-
व घेतला. त्यापासून परस्परें मुद्दाला लागले, आणि मराठ्यांचें लश्कर तेथून पु-
ढें चालतां चालतां दिवसा मुलुखचे रयतलोकही दिवसे शिबंदीस घालवून मरा-
ठ्यांकडे मिळावयास सिद्धांलें. मग त्या शिबंदीला काही आपला धर्णीकोण
दाविचार मनांत न आणितां, त्या परशुराम भाडुची चाकर धरून मुलत्याची वा-
की घेण्यास त्याला साहाय्य आले. नंतर थोडक्याच वेळांत आणखी मराठे लोक
थोडे थोडे येउन, त्या परशुराम भाडुस मिळतां मिळतां, इंग्लीशांचीं दोन पलटमेंबे
रीज करून, मराठ्यांचें लश्कर सगळें टहा हजार स्वार व तीन हजार रपायदळ आ-
मलें

महें, मग त्या लश्करासहित तो परशुरामभाटु सनै बभवे अठराव्ये तारिखेस,
 भारवाडास वज्र लावून तो किर्ला व्यावसाया उद्योग करू लागला. त्यान दिवसास
 दुकान तोफाचे गोळे त्या किर्लास मारावे, आणि रात्रीस त्या तोफा माघाच्याने दुन
 तोफच्या त्या तंब्याच्या, असे अनुप्रयुक्त आणि उपहासास्पद युद्ध दीड महिनाप
 रीत त्या परशुरामभाटुने चालविलें. मग तो काहीसा उपयुक्त वर्तला. तो असा,
 कित्येक लोकां त्या किर्लातून बाहेर येतुन युद्धाविषयी राहिले होते, त्यांवर हत्तीक
 रून त्यास किर्लांत घातवून, त्यांना तीन तोफा घेतल्या. ते सगळीं इंग्लीशांनी पड
 रनें उपयोगी पडली, त्यांही मराठ्यांचा साहाय्याचां घून त्या किर्लाची पेंढा शिडी काव
 न घेतली ते सगळीं त्या पलट्याच्या लिटल साहेब व दुसरा कोणी घेऊन साहेब हे दो
 घरांनीं आपुढें त्या भिंतीवर बडले तेव्हां त्या दोघांसही जखमा लागल्या, आणि
 त्या पलट्यांनी ल शिवाई लोक सेले व जखमी मिळोन बासष्टपडले. मग ती घेत
 लेली पेंढा इंग्लीशांनीं परशुरामभाटुच्या पुन आपा साहेब याच्या स्वाधीन करून आ
 पण आपल्या आवणीस गेला. तेव्हां त्या पेंढेन मराठ्यांवर आंतले किळे करीता लून
 येतुन त्या उभयतींचें मोठ्या निकरानें युद्ध झालें. ते सगळीं मराठे सेले व जख
 मी मिळोन पांच शें पडले, त्या पेंढां त्या किळे कराचा अधिक नाश झाला, आणि
 ते माघारे गेले, असें असतां ही तो आपा साहेब नेथून निघून आपल्या लोकांस
 हीत माघास लश्करांत गेला. तेव्हां ती पेंढा त्या किळे करांचा स्वाधीन सहज झाली.
 नंतर उभयपक्षांमधे त्या लोकांस जाव्याच्यासाठीं कांहीं दिवसांचा सल्ला माला,
 असे त्या युद्धाचा आरंभ दिवसापासून, मराठ्यांही तीन महिने कच्चा मसलतीनें
 चालविले. नंतर पुनः ती पेंढा व्यावसायाच्या अभिमान धरून, त्याजेनें इंग्लीशांची कु
 मकन घेतां, मराठ्यांही सद्दून लढून ती घेव घेतली. आपुढें मराठे व इंग्लीश त्या
 किर्लाचीं लढतां लढतां, तेथेच किळे दारांनीं परमशौर्यें करून किर्ला साडेसहा
 महिनें मभाळित्या, गोवदी निरुपाय होतुन सन्सबाशें न घेतांचा एमेलाचे चव
 थेता रिखेस त्याणें मराठ्यांचा स्वाधीन केला.

असें भारवाडाचें वर्तमान असतां, इंग्लीशांचें लश्कर मद्रासेहून निघालें
 तें दक्षिणेकडून टिपूचा मुळखांत शिरून कारुळ, वदिंडीगाळ, व कुविबतूर व पा
 लघाट इतका मुळख जांने वारीचें समाप्तिपर्यंत हस्तगत करून ते लोक माघारे म
 द्रासे सगळे. इतक्यांत मुबैकडून फौज निघोन समुद्रकाठीं काळीकटनामें बदरा
 जवळ टिपूचें कांहीं लश्कर होतें, त्याचा पराभव यथम करून टिपूचें लोक मळबा
 शेठून घातवून तो मुळख घेतला.

इकरेमद्रासेस, पादलें लश्कर माघारें आल्यावर विलंबन करितो त्यात कान
 वाळिसनामें साहब आपले पतीस लश्कर घेतुन पुन टिपूचा मुळखास आलिया.

तो बिलोरावरून बंगलोरस जातुन मार्चाचे पांचव्ये तारिखेस घेरा घालून युद्ध करून तें शहर घेतलें. तेसमयीं मोगलांचें लश्कर मद्रासचा दोहों पलटनाचा साहाय्य करून कोपाळाशीं लढत होते. मग इंग्लीशां हीं तें शहर घेतलें सें एकून तो फिल्लेदार अधीर होतुन, निजामास फिल्ला देता आला.

त्या पूर्वीं पुण्यांहून जाणे वारीचे पहिले तारिखेस पंचवीस हजार स्वोर व पांच हजार पायदळ घेऊन हरिपंत फडका पंदर पुगकडून भीमाव कृष्णा यांचा संगमापाशीं पारउतरून, गेंडाबळापर्वत गेल्या. मग तेथून आपलें दोन हजार लश्कर खेरीज करून बाकी सर्व लश्कराचें करमोळ्यापर्वत चालायें अशी आज्ञा देऊन आपण त्या दोन हजार लश्करासहीत निघाला तो निजाम अली आपल्या मुलखाचे मर्यादेचा पांगलगावीं होना तो तेथून आपल्या लश्कराची वर्तणूक करिवतो असें दाखवीत होता. तेथे मुकाम करून राहिला असे; त्याचा भेटी मगेल्या त्या भेटीत असें ठरलें कीं, इंग्लीशांशीं तहाप्रमाणेंच वागावें, परंतु दिपूचा समूळ नाशन करावा. यानंतर हरिपंत फडका याणें लाटकान वालिस याचे कुमकेस दहा हजार फौज पाठविली. ते लोक अनंतपुरास पोहचले तेव्हां, त्यास कळलें कीं, मोगलांची दहा हजार फौज त्यालाटाचा कुमकेस जात असतां. वाटेत दिपूचा कोणी कुतुभ आदीन नामें सरदार यास जिंकून मग लाटास मिळून ते सर्व श्रीरंगपट्टणास गेले. यास्तव आपलें तिकडे जाण्याचें प्रयोजन नाहीं सें समजून हरिपंतानीं मार्गप्रतिक्षा करित तेथे मुकाम करून राहिले.

तो लाटकान वालिस श्रीरंगपट्टणावर निघाला असतां दिपूनें त्या आपल्या राजधानी पासून लाटाचा लश्करापर्यंत मुलुख जाळून उदस्त करून शत्रूचा लश्करास धान्य तृणादि मिळेनासें करून देविलें होतें. मग तें लश्कर त्या श्रीरंगपट्टणाजवळ येतुन पोहचलें असतां, दिपू युद्धास उभाराहिला. तेसमयीं तो पराभव पावून त्यास श्रीरंगपट्टणाचा आंतपळून जाणें प्राप्त झालें. तेव्हां लाटकान वालिसलाहेब याणें श्रीरंगपट्टणाजवळ मेमदिय्याचे एकोणिसाव्ये तारिखेस उठे दिले. तेसमयीं पर्जन्यकाळ जवळ आला आणि त्याचा लश्करास वाटेनें अन्न तृणादि मिळालें नव्हतें त्यासो गें लोक बहुत दैराण आले. याजमुळे त्यालाहेबास वाटलें कीं दैकार्य शेष दास जात नाहीं, याशिवाय मग दयांचें लश्कर त्या त्यास येणार होतें त्याचें ही कोही वर्तमान कळत नाहीं. हा सर्व विचार मनांत आणून त्यालाटानें मुंबईहून लश्कर येत होतें त्यास आज्ञा केली कीं, देवळेस तुम्हीं माघां जावें, आणि आपण आपल्या मोठ्या मोठ्या तोकाना स्तून दाकून तें युद्धाचें काम सोडून तेथून निघोन मेलगोटाची पहिली मजल करावयाचा वेतानें तिकडे चालिला, तो तेथे पोहचला नाहीं तोच त्याचे दृष्टीस पडलें कीं, मोठ्या मोठ्या स्वारांचा दोळ्या आपल्या

कडे चौहीकडून येतात. तेव्हा त्यास वाटले की, हे आपल्यावर कोणी शत्रूने चोकर
 चालून आले, म्हणून त्याणें युद्धाविषयी तयारी केली. मग त्यास समजले की, हे
 लश्कर आपल्या कुमकेस परशुराम भाडुवताना फडनवीस येथें आले. त्यांत प
 रशुराम भाडुवें लश्कर धारवडा कडून आले. आणि नांवाकडून ही येतून पोंहच
 लें. तीं दोनीं लश्करें चोविसां व्ये तारिखेस एकत्र मिळून दुसरे दिवशीं त्यांच्या
 लाटाची पंचविसां व्ये तारिखेस गांठ पडली. ती कुमक आपणास येत्ये असें त्या
 दास पृथीनसमजण्याचें कारण असें. कोणी दिष्ट कडचे पेंढारी लोक बवेर हयादी
 बहून चातुर्ये करून जें त्या लाटास बातली पोंहच विणारे जास्त त्यास वाटेतच
 मारून टाकिले, यास्तव त्यास वाटले की, आपणास कोणी कुमक येत नाही. म्हणू
 न त्याणें तें काम सोडिलें आणि तेथून निघाला. नंतर ती कुमक पोंहच त्यावर
 त्या लाटकानवालि सास पश्चात्ताप झाली की, आपण श्रीरंगपट्टणास घेरा घात
 लेला उठवून निघालों हें दैवगतीनें विसंगत पडलें. मग त्या लाटास मगढ्याचा ल
 श्करीचा जागेन धाव्य तृणादि सर्व सामग्री मिळेलसें पाहून फारसे तोष झाला.
 यानंतर असें ठरले की, तिघांही मिळून धारमहाल हस्तगत करवे; तें कार्य ला
 टकानवालीस याणें सिद्धीस नेलें, आणि मगढेव मोगल याही आणखी कोही
 किल्ले घेतले. नंतर दिसें बराच गेवडास त्या साहेबानें फिरून त्या श्रीरंगपट्ट
 णावर जावयाची तयारी केली परंतु परशुराम भाडु आपल्या कोही लाभसाधना
 स चित्रदुर्गा पाशीं गुंतून त्यास लाटा कडे जावेंना आणि लोंगलो व लश्करावर
 मकोंड्याजवळ आवणी करून होतें. त्याचा ही येण्याची तर दिसेना. हरिपंत
 फडका तर त्या लाटाचा जवळच होना परंतु त्याणें आपल्या लाभासाठीं युद्धा
 चें निमित्त करून मुलखाचा वसूल जमा करवयास जागोजाग लश्कर पाठवून
 आपले बहुतेक लोक गुंतविले होते, या अडचणीमुळे तें श्रीरंगपट्टन घेण्याचें
 काम तमेंच ठेवून तिकडे जावयाचा मार्गोतील किल्ले घ्यावयाचा उद्योग आर्ने
 भिला. मग त्याणें पांच किल्ले हस्तगत केव्यावर. सनसचा गें व्याण्ण याचा जा
 नेवारीचे पंचविसां व्ये तारिखेस तो उत्तरदुर्ग किल्ला जवळ गेला असला. तेथे
 मोंगल्याचें लश्कर येतून त्यास मिळालें. इतक्यांत हरिपंत फडक्याचें ही लश्कर
 येतून त्या लाटास मिळालें. तेव्हां तो लाटकानवालीस व हरिपंत फडका व विजा
 स अर्जुना पुत्र शिखंदरजा, हे तिघे मिळून फेव्वारीचे पांच व्ये तारिखेस श्री
 रंगपट्टनाजवळ जातून पोंहचले. मग दुसरे दिवशीं दिष्टचे लोक त्या पट्टनाचा
 तटावाटेर जे होते त्यावर हल्ला करून माघारे कोटांत घालविले. आणि त्या ज
 राम घराघालावयाची तयारी केली. नंतर मुंबई सरकारनें लश्कर सोळा व्ये
 तारिखेस येतून पोंहचलें. तें त्या घेराघालण्याचा कामास फार उपयोगी पडलें.

आणि

आणि बेविसाव्ये तारिखेंस दिष्टीनें त्यावर आंतून मोठी खोशी घातली असतां त्या
 हीं, आपला बंदोबस्त नीदराखून त्यास मागे ढरविता, त्यापूर्वीपासूनच दिष्टीनें
 तहानें बोलणें लाविलें, परंतु ते त्या लाटाचा मनास येईना, शेवटीं दिष्टीनें त्यासुं
 बईचे टोळीवर हत्ता केला तोव्यर्थ आपल्यावर दुसरे दिवशीं दिष्टी त्या लाटाचा मना
 स येईसा तह करिता आला तो प्रकर असा, त्यासुद्धा प्रसंगाचा पूर्वी जितका मुलु
 ख दिष्टीचा होता त्यापेकीं निमें त्यानिघांजणांस असावा; आणि एक कोटि पांस
 पलक्षरुपये तूर्त घ्यावे; नंतर एका वर्षीन आणखी नितकें इव्य तीनहत्त्यानी घा
 वें, याप्रमाणें भरणा पुरता होई तो पर्यंत दिष्टीनें आपले दोघे पुत्र आलीस दिले,
 असें आपल्यावर त्या दिष्टीकडून आलेले विन त्यानिघांही वांटून घेतलें; आणि
 त्यापासून घेतलेल्या मुलखाची वांटणी करून घेत असतां, एके कास चाळीस
 चाळीस लक्षोंचा विभाग आला, त्यांत मराठ्यांस भाग वरदान दी व कृष्णा या दो
 हींचा मधला बहुतेक मुलुख, आणि विलोरीपाशीं सोडूरनामें खोरे आहे ती जमी
 न आली, निजामाचा वांटणीस घुटी व खरपा या दोन जागा व यांचा मधला मु
 लुख आला त्याची पश्चीम मर्यादा मुद्गल व कनकगिरी व कोपाळ, इंग्लीशांस
 वांटणी आली ती बारा महल व कुर्ग व मलबार.

यानंतर मार्चाचा शेवटास ते तिघेही मुख्य एकमेकांचा परस्परें संमान
 करून एकमेकांची आज्ञा घेउन आपआपल्या ठिकाणास गेले.

परशुरामभाऊ तोतह होईपर्यंत त्या श्रीरंगपट्टणास लश्करसह जां पोह
 चला नव्हता; त्यास कित्येक वेळा हरिपंत फडका याणें नेथे येण्याविशीं बोला
 वणें केलें, आणि त्यास लाटकानवालीस याची मसलतही कळली होती; परंतु
 ते समयीं तो समजला कीं, हे वेळेस आपल्या जवळ इंग्लीशांची पलटनें आहेत,
 या योगें बेदनूर हस्तगत होईल; अशा अर्थें तो त्या श्रीरंगपट्टणाकडे न जातां वे
 द नुसकडे चालिला, तेव्हां त्यास वाटेत होळी आनोरनामें किड्या लागला, तो त्या
 पलटणांही घेतला, मग तो परशुरामभाऊ तेथून पुढें तुंगेचा कांढां चालत अ
 सतां त्यास शिमोगानामें दुसरा किड्या लागला, तो घ्यावयाचा नेम केला; तेव्हां
 त्याकित्याचें निर्र्कती दिशेस दोन कोसांवर एक मोठ्या साडीचा मुलुख होता त्यांत,
 दिष्टीचा कोणी भाउ बंद सात हजार पायदळ व आठशें स्वार व दहा तोफा इतक्या
 संहित ठाणें बसून राहिला असे; त्यास जिंकावया करितां परशुरामभाऊनें आ
 पला पुत्र आपला देव याजबरोबर स्वार देउन पाठविला आणि त्या पलटनोती
 ल आदकंपनी आपल्या लश्कराचा तळावर ठेवून बाकी लोकोसहित त्या लिट्
 लसादेचां सही त्याचा साहाय्यास नेमिला, ती गव्हाची जागा खोरांनी आंत जा
 न आमर्षादेस ध्ये आना गोंदीस बंधें थोडक्या मुलुख आहे तो दिष्टीनें आपल्याकडे देविला.

वयास फार कटीण होती स्मृण त्या लिटल साहेबास आपल्या जवळ आठों नोक मा
त्र असतां ही, त्या युद्धाचा सर्व भार संभाळावा लागला, तेव्हां फार वेळ परम शौर्य करू
न अतृट उद्योग केव्यानें, त्यान ती जागा प्राप्त झाली, मग थोडक्याच वेळानें तो कि
ल्ला हस्तगत झाला, नंतर परशुराम भाडु त्या गनचे वाटेनें वेद नृगस जाडुन त्या किल्या
त्या घेण घालणार, होता, परंतु त्यास वाटेतच वर्तमान कळलें कीं, आगणावर दिष्ट
चा कोणी मोठा सरदार श्रीरंगपट्टणा कडून येतो आहे, स्मृण तो वेद नृग घेण्याचें का
म दाकून श्रीरंगपट्टणास जाडुन काटकास वातिस या त्या मिळावयास आली त्या, तो
तें तद्वाचें काम पूर्तें झाल्यावर तेथें पोहचल्या, नंतर ते श्रीरंगपट्टणा घेणारे तिघेही
आप आपल्या टिकाणास जाडुं लागल्या वर मगट्यांचें तोफग्याना वगैरे जडसा मान
व डग्न्यांशीं मगट्यांस मोट्या मोट्या सचा तोफा दिल्या होत्या त्या हें सर्व त्या परशुरा
म भाडुला पुण्यास पोहचवावयाचें काम पडलें, त्यामुळे तो वाटेनें हळू हळू जात अ
सतां तो दिष्टां व मगट्यांशीं तह झाले त्या असून ही, त्या भाडुला दिष्ट कडचे पेंढारी
व वेरड्यांचा बहूत उपडब लागला, आणि तो परशुराम भाडु पूर्वी तिकडे गेला तेव्हां
त्याचा लोकां हीं त्या वाटेचा मुलुख उहल्ल केला होता स्मृण तो त्या श्रीरंगपट्टणाह
न तुंगभडेंस पोहोचें पर्यंत असा वेजार झाला कीं, त्याप्रमाणें मगट्यांचे हात कधीं
ही न झाले.



सदसत्राशें व्याण्णयां पासून
पंचाणव पर्यंत झालेला वर्तमानें मिळून
भाग सत्ताविमावा.

अनुक्रमणिका.

महादजी शिंदे गुर्यांनील कारभारी मंडळी पेशां बर्चद होण्याविषयी पु
ण्यास गेला.

पेशव्यास व शकून घ्यावया विषयी त्याणें उद्योग करून कसा केला तो प्रकार,
पेशव्यास वकील मुतलकानां पदवी प्राप्त होडुन पेशव्यानें ही महादजी शिं
दास आपला हस्तक करून दिव्हीचा कामावर स्थापितला, तो विस्तार.

रजपूतांचा मुलखांत शिंदे व होळकर यांचा सरदारी सरदारांचा कसेवा ज

बळ लढाई झाली ते प्रकरण .

त्यामुळे पुण्यातील बहिवादींत कोही अंतर पडले .
नाना फडणवीस याणें पेशव्यांशीं एकाने करून आपली मुख्यता रुद्ध
केली .

महादजी शिंद्याचा मृत्यु .

त्याचा स्वभावाचें व बुद्धीचें वर्णन .

त्याचे जागी त्याचा भावाचा नातू दवलतराव शिंदे याची स्थापना .

बडोद्याचें वर्तमान .

गोविंदराव गाडकवाड यास बडोद्यांत अधिकार प्राप्त झाला .

महाराष्ट्र मुलखाचा पश्चिम भाग समुद्रतीर तेथचे मंडलाधिपति त्यां
चीं वर्तमानें .

त्यांहीं त्यांचे पणाकेला तो व त्याचें निवारण .

मराठी लोक पहिल्या लढाईची चालटाकून पलटणाचा भरवशावर
लढू लागल्यानें कायकाय परिणाम झाला तो प्रकार .

होळकरांनीं पलटनें चाकरांस ठेविलीं .

मराठी समुदाय मिळून निजामाशीं याकी ऐवज मागाव याचे निमित्तें
सुहास जिह झाले , वग्वरड्याची लढाई .

निजामाचा पुत्र अलीजहा तो मृत्युपावला , नाना फडणवीस याची कोही
गोष्ट .

भागसत्ताविसावा .

महादजी शिंदे हिंदुस्थानांत असतां त्याचे साहाय्यास आलेले होळकर
व अलीबहादूर हे त्याचा कामास तादृशन झटले , त्यायोगें त्यांशीं बऱ्याशीं मा-
त्सर्यें करून कलह होई , ते समयां तो महादजी त्यांस सल्लो कीं , मीं आंगें पुण्यास
जाऊन तुझ्या माघाणें बोलावणें करीन , असें बोले , परंतु त्या दोघां सराउक हो-
तें कीं , नानाचामनांत शिंदे फार वादूं देऊं नये , आणि हा शिंदे इतके लांब यादि
झोडून पुण्यापर्यंत जाई तो पर्यंत , इकडेचा बंदोबस्त विसरवेल . म्हणून
याला तिकडे जावयास अवकाश होणार नाही , हें समजून शिंद्याचें ते भाषण
लक्षांत आणीतान , मग तो उज्जनीस जाऊन , तेथून पुण्यास जावयास निघा-
ला तेव्हां त्यांस ते सत्य वाटलें , आणि या आप्यांत कोही मोदीमसलून आहें ती
कोणती असेल असा विचार करितां त्यांचामनांत आलें कीं , पुण्यांत व हैदराबाद
इंग्लीशां

इंग्लीशोंमें प्राबल्य होईल, त्यांना निवारणार्थ हो जातो. कदाचित् आपण जी जिं दुस्स्थानांत संघादिलेला मुलुख यांत किमपि भाग यांस न द्यावा. असें ही अमे ल. ते अशा कल्पना कसे लागले परंतु वास्तविक पाहिले असता पुण्याची उ द्रास्पण्याचा बंदोबस्त नसून पेशव्याजवळ आपण मुख्यत्वे वागावयाचा म नतर्तीनें तो निघाला. ते सर्वही त्याणें लोकांत असें प्रसिद्ध केले कीं, पूर्वी वकी लमुतलक नामें पदवी बादशाहापासून आसीं पेशव्यांचे नामें संघादिनी; त्या त्या अभियेक पेशव्यांस करावया करितां बादशाहाचे आज्ञेनें पुण्यास जा तो. त्यासन देचे बरोबरच त्याणें बादशाहापासून मोगलांचा सर्व मुलुखांत इ तः परगोवध नव्हावा अशा बंदोबस्ताची दुसरीसनद घेतली होती, ती ही मग देलोक यांस दाखवावया करितां आपल्या बरोबर नेली.

तो महादजी शिंदे पुण्यास येतो असें वर्तमान नानाफडनवीसास क छलेनें त्याणें प्रथम कल्पमानिलें नाहीं. मग जेव्हां निश्चय समजला कीं, तो शिंदे पुण्यास येतो स्वरा. तेव्हां त्यानाना नें लादकानवालीसार लिहिलें कीं, पूर्वी लिहिलेला हेच आपल्या पलटनास हीन मजपाशीं होला, तो हल्लीं श्रीरंग पट्टनची मोहिम कळनां मुंबईस गेला आहे. त्यास त्या पलटनास हीन हे समयां जर मजकडे पाठवाल तर मी त्याचा खर्च नातवीन, आणि तुमचा मजवर तो मोठा उपकार होईल. असें नानाफडनवीसा नें लिहिलें गेलें असता, त्यावेळे स तो लादकानवालि स त्याचे कुमकेस ती पलटनें पाठवीना.

तो नानाफडनवीस आपणास इंग्लीशांपासून कुमक आणील, आ णि तीं आपणास बाधक होईल, असें समजून तो महादजी शिंदे नानाफड नवीसास इंग्लीशांपाशीं कुमक मागावयाचें कामनपडावें स्मरून आपल्या बरोबर एक पलटन साथ घेऊन पुण्यास गेला. तो तेथे मुळावमुठा चानवोचा संगमाजवळ सनसत्राशीं व्याण्णवोचा जुनमदित्याचे अकराव्ये तारिखस डेरेंदेऊन उतरला.

मग तो महादजी शिंदे आपल्या उद्योगचाल ब्रंलागला. तेव्हां तें पदपेश व्धानें नसि कारवें याविषयी. नाना नें श्रीमंतास असें समजाविलें कीं, यासन हेमध्ये जें महाराज आदिराज असें लिहिलें आहे तें पद आपल्ये पेशवा यांस योग्य नव्हे. याप्रमाणें तो सांगत होता, परंतु शिंदे तो उद्योग टाकीना. शेव टी त्याणें त्या अतिवकाशिवर्षी सातात्याचा राजाची आज्ञा घेऊन त्याकाधीनी सिद्धता केली.

† तो उद्योग नसोडण्याचें कारण असें कीं त्यावकीलमुतलकीचा सनदेन पेशव्याचें नाम माव हो तें आणि तसेंच सर्वकारास महादजी आपण पेशव्याचा दस्तक होऊन करणार.

महादजी शिंदे पुण्यास आल्यावर नवींदिवशींनी नानाफडनवीस त्या
 चाचणीसंगत्या, तेव्हां तो शिंदे मोठ्यासमाधाने त्यास भेटून पादश्री आपण
 गादीवर बसला नाहीं. अजीत्याची मर्जीदार झिली, नंतर दुसरे दिवशीं महाद-
 जी शिंदे पेशव्याने भेटास गेला, ते समधीत्याणीं हिंदुस्थानचे कित्येक नामकारा
 कपदार्थ श्रीमंताचा भेटास दिले, आणि त्यावेळेसच उद्यावकील मुत्तलख प-
 दवीचा अभिषेक श्रीमंतांस करावा असा नेम ठरविता, नंतर त्या अभिषेकाचा
 आदास असा समारंभ केला की, त्याणीं आपल्या नकाशासून जवळच फारचोरा
 त्याचा गल्या मोठ्या मोठ्या गजडे-चांची पंगत उभी केली, त्या सर्वडे-चांचा माग
 त्या देश मुख्य होता, त्यामध्यें मोगलांचा बादशाहाचा तत्कासारिखें एक आस-
 न करून दविलें, त्यापरती बादशाहीसनद व त्यापदवीसंबंधें बादशाहाकडी-
 ल बख्ताल कारादिप्रदार्थ मांडिले, नंतर पेशवा मोठ्यासमारंभाचा स्वामीने ने-
 धे घेवुन सग त्याडे-चांचा त्यागादीस मोर आला असता त्या आसनास तीन वेळां
 नमस्कार करून, सग त्यावर एक शें एक मोहरा देविल्या, आणि ते आसन उज-
 वें घेवुन त्याचे डावे बाजूस बसला, तेव्हां शिंद्या जवळ कोणी फारशी निहिणा-
 र मुख्य होता त्याणीं तीवकील मुत्तलकी अधिकाराचीसनद वाचून सर्वोस ऐकवि-
 ली, आणि गोवधन होण्याविषयीं बंदोबस्ताची जीसनद होती तीही वाचून दाख-
 विली, नंतर ते बख्ताल कारादिप्रदार्थ पेशव्याने घेतले, त्यांत वस्त्रे नडु आणि ज-
 डावाचे अलंकारांचे, त्यांत शिरपेंचे दोन व नुस एक आणि बाहूभूषण जोड
 एक, बघाहोचा जोड एक, याशिवाय कंठी, कुडक्या, भिकवाळी, वकडीं, तोडे, असे अलं-
 कार होते, आणि एक कलमदान, व एक दोन व एक मोरतब, व दोन मोरचे लें, आणखी ए-
 क हात बतरवार, चार खेरीज एक छोडा व एक हत्ती, त्याशिवाय बादशाहा
 डोंड्याचे दन्तीसहा, व एक नालखी व एक पालखी, याप्रमाणें होते त्यांनाल
 वस्त्रे व अलंकार नेथून दुस-याडे-चांचा नेथून सगने अलंकार आंगावर घालू-
 न आणि तीं वस्त्रे नेमून, पेशवाथूनः आपल्या त्यापदिव्या जाग्यावर येवुन
 बसला, तेव्हां तो महादजी शिंदे व नानाफडनवीस बंगलाकार भारी मंडळी
 पेकीं जे त्यास भेंट होते, त्यांही श्रीमंतांस नेजरा दिल्या, सग पेशवा नेथून
 माघाग पुण्यांत येवुं लागला, ते समधीं हरिवंत फडका वसहादजी शिंदे दंडोषे
 नीं दोन मोर्चे लें त्यावर उडवीत त्यानाल कडून नेत जोहूचिंज, सग तो त्याना-
 लकीत बसून पुण्यास मोठ्या समारंभाने आला, तीं स्वारीसहा द्यास नाग

+ नजरा दिल्या त्यावेळेस जे कोणी आपणास सातात्याचा नाचे पुगनन या कर स्थणविकारे,
 शिंदेसंग वसाव करी चोस, तीपदवी पेशव्यास बास आल्यावे असहन होवुन, कित्येकींनी नज-
 रा नदिल्या, व कित्येक त्याडे-चांचा न गेले.

निकला को भी फाड़ दी जाती। तब लोक अनेक प्रकार से प्रशस्ति धारित असता रहता वही वाचा भी ध्वनि, वन्दुका आदि तो फाड़ जाकर बचता, देखते ध्वनि मिट्टन मोटा गहर आता, तो अनायाद होता की, त्याहूँ ही पुण्यानी लोक, यों ही कधी ही तसा समारंभ पाहिल्या नाहीं.

पेश व्यास बादशाह कडची वकील मुतल की अधिकारी मनद आती त्यांतच असे लिहिले होते की, दिक्षा मध्ये पेश व्यास दस्त कम हा दर्जा शिंदा व त्याचा कोणी वंशज असावा, त्यावरून पेश वा महा दर्जा शिंदा बाडे-यांत तो अभिषेक समारंभ होतुन आपल्या बाड्यांत येतांच त्याणे त्यास तो अधिकारी, त्याचे वंशज शिंदा यास मोठी योग्यता मिळाली असता, तो मोठ्या नावास चढता असत ही त्यासमंत तो बोलता की मी श्रीमंत या मोठा उच्चलणारा कर आहे, त्यास त्या पाटील या नावापेक्षा दुसरे मोठे नाव योग्य नाहीं, असे बोलून त्याणे आपली जीवती दाखविली, तेणेकरून लोक प्रशस्ति, परंतु त्यासभेस जे गृहस्थ होते, ते त्याचा दल कथा बोलण्याचा अनिश्चय आता सासम जून त्याची मने तादृश प्रसन्न न आली, कोकी, हा मुळचा कसा होता, आणि याचे वंशज की योग्यतेस चढला आहे, अणखी भाषण तर केवळ दीनासा रिगें करितो, तस्मात् हा सरळ पुरुष नव्हे, असे त्यास दिसले.

मग शिंदा आपले तळावर आला, तेव्हा त्याचा सरदार ही त्यास नज गदिल्या, परंतु दुसरे सर्व सरदार आपणास अनिष्ट आहेत असे त्या महा दर्जा त्यासमजले, त्यावरून त्याणे मनांत निश्चय केला की, इतः पर आपली मसलत परमत्मा व धर्माणे जेवदास त्याची, त्यानंतर पेश व्यास आपणाना फड नवी सापेक्षा प्रिय होण्याविषयी त्यास महा दर्जा शिंदाचे त्या श्रीमंतास गोडगे उगे ही सांगून चुकीने त्यास शिकारीचे वसून त्यातुन आपल्या बरोबर त्यांस नेतुं लागला, तो त्या शिंदाचा मतलब समजून नाना फड नवीसास त्याशी व श्रीमंताशी बहुधा एकत्र होण्याविषयी यत्न चालविला, तो आपा बरा व पेशांतर उच्चमस्वभावाचा होता त्यास वाटे की नाना बोलतो ते हितावद्द आणि तो विश्वासही स्वरा, परंतु त्याचे बागणे शिंदापेक्षा करतेंच दिसे आणि तो कधी ही आनंदित नसे, शिंदा तर दर्जने करून बसावणाने व बागणु केत हा उन्हा हकारक होता, सणून त्या श्रीमंताचे मन शिंदाकडे लागे.

दरबागत शिंदाचे कार्य बहुधा हिंदुस्थान संबंधी होते, तो महा दर्जा शिंदा नाना फड नवीसास स्वणे की, मी मोठी स्वदृष्ट करून पेश व्यासाना न बाद

* ते मग ही अपराधन सांगून बाहेर आले की शिंदाची नासतीन कडल होती ती अजो पद राजमदारा जसा बरा व शिंदा, दुसरे मदार उल्ल महाज, तिसरे अनीता हा महादर.

विला, आणि भराटेही मोठ्या योग्यतेस नद विने, त्यास ओसीग्वर्त केला तो तु-
 स्नीसरकारां नून वा वा, यागोष्टीस नानाफडन वीस किमपि मान्य होईना, तो
 स्ने किं, तु स्नीओ मुमुखपेतला त्याचा वस्तु होतुन त्यापैकी जं उरले अने
 ल, ते आस्पास या; अशी पुण्यांत खटपट होत असतां ही नाना वशिंदा दे दो
 धे एकमेकाचा मानरधून वागण्यांत अंतर करीत नव्हते, शेवटीं हिंदुस्थानांत
 नानाचापक्षाचा तुकोजी होळकर चा शीं वशिंदा चा दिवायनामें सरदार चा शी
 रजपूत लोकांचा राज्यांतील कांहीं लुटीचे बांढणीस वंधें कळवू उत्पन्न होतुन
 मोठें युद्ध शांतें, त्यांत होळकराचीं नवीं चारपलटने देविनेलीं होती त्याचा शिंदाचा पल-
 टनां हीं अगदी पराभव करून त्याचा अडतीस तोफा दिवायना कडे गेल्या, तो सु-
 डध्यावयास त्या होळकराचें शिंदाची गजधानी उज्जनी तेथे जातुन तें गदर लुटलें,
 असें वर्तमान पुण्यास आल्यावर नानाफडन वीस वशिंदे यांचा मर्यादेंत अंतर
 पडलें, तेव्हां नानाचें आपणास कोणें समर्थी दगा होई न गें समजून, परशुराम
 भाटु पटवर्धन यास फौजेसह आपणा कडे बोलाविला, तो दोन हजार ग्यास
 सादर आला, ते पाहून शिंदा आपणास फौज आपणावयास निमित्त लागलें आ-
 ल असा हर्ष पातुन, एक बृगेद पलटनें आणविलीं, नंतर त्याणें नानाशीं विपरी-
 त वागणूक केल्यानें व पेशवा प्रसिद्धपणें आपणा कडे व्हावा साउद्योग केल्यानें
 त्याशीं व नानाशीं असा द्वेष पडला कीं, तो दरिपंत फडक्यानें महत्प्रयासें करून मिद-
 विला नलानर मोठा संग्राम होना, त्यानंतर ते दोघेही आप आपल्या जवळ फौ-
 जा असतां युद्धापेक्षां पेशव्याचा मध्यस्थीनें, आप आपलें कार्य साधन इच्छित हो-
 ते, कोणे एके समर्थी शिंदा पेशव्यांशीं कांहीं एकांत करित असतां तीं भाषणें ऐकू-
 न कोणी नानास कळविलीं, तेव्हां त्यास कांहीं भीति उत्पन्न होतुन त्यानानाचें मनो न
 विचार केला कीं पेशव्यास एकांतीं स्पष्टपुसावें कीं, तु स्नी त्याजकडे आहांन किंवा
 मजकडे आहांत, तें सांगा, या प्रमाणें विचार केल्यावर तो नानाफडन वीस पेशव्या
 जवळ जातुन एकांतीं बोलिला कीं, आजपर्यंत मी तुमची सेवा विश्वासू पणें कोणेरी
 तीची कशी केली; तो अर्थ मनांत आणून शिंदाचें वागणें कोणे रितीचें, आणि त्या-
 णें आपल्या लश्करांत परदेशी लोकांचा करीस देवून त्यांचा रीती प्रमाणें नवेवें का-
 यदे केले; आणि तो ब्राह्मणास अगदी बुडवून सर्व मराठी राज्यांत आपण मुख्य
 तें वागावें असा त्याचा मनोरथ आहे; ऐशियास मला तुमची अनुकूलता अस-
 त्या वाचून त्याची वरोवरी करितां येत नाहीं, त्यास हा सर्व विचार मनांत आणून
 साक्षात्सलतीनें वागावयाचें असल्यास, तशीं आज्ञा व्हावी, नाहींतर मला
 काशीस जाण्याचा निरोप द्यावा, असें बोलतां तो त्या नानाचा नेत्रांस पाणी आ-
 लें, आणि श्रीमंत जर शिंदाचे मसुलतीनें वागूं लागेल तर राज्य बुडेल स्पष्टून

खेदकर्मत्यागना, होना हुन त्यामाधवगवाचं मनकारन्यद्वले, आणि तोही अभी होयु
न बोले ताकीं, तुम्हीं ते त्या गोष्टीमनांत आणूनसे, इतःपरमीं विचारेंच बागेन, आपण
कोंकणीस जातो, असा तो नाचा विचार श्रीमंतो नामगीत करून सादल्यान त्या ना
नाची मुख्यता दूरली, असें असतोही त्या शिंयाचा युक्ती पुढें थोडक्या बरिदसात
नानाचें कोहीनातेनासें आलें असतें, परंतु तो शिंदा आपल्यामनलवासकारजपून
असतोही, थोडक्याच दिवसांत त्यासमोदा जर होयुन, तो पुण्याजवळ वानवरी गाव
आहे तेथें सनसचाईं चवत्याणवांचा फेवृवारीचे बागव्ये तारिखेस सत्पुष्पावता.

तो महादजी शिंदा फार योग्यतेसचढता होता, त्यायोगें त्याचा मृत्यु सर्वहिंदू
त्याकांत कोणासहिताबद्द आणि कोणास दुःखदायक आला, त्या महादजी नामनांत
होतें कीं, आपण मुख्यत्वे बागावें, असें असता त्याची इच्छा असेकीं, समप्रविशोर्षी
बाहेरचा शत्रूसमागवया करितां मानकरी लोक सबळ असावे, आणि ब्राह्मणाची
मुख्यता त्यास अगदीं विषय नव्हती, तो योग्यतेसचढत असतां दोहों ब्राह्मणाचा क
ल होत गिरून त्याणे त्यांनील एकाचा पक्षस्वीकारून त्यास वाढविला, तथापि तो म
हादजी शिंदा आपण वाढविले त्या नानास आपणच बुडवावयाच्या उद्योग करिता
आला, तो शिंदा जो समर्थी कोही कार्यवशात पुण्याहून दूर राहतागला आणि
माळ त्यामध्ये त्याचें लश्कर इंग्लीशां हीं जिकिलें तेच समर्थी ब्राह्मणाचीं इंग्लीशा
दुगाहेवयास बगकेला होता, तेव्हां दिसण्यामध्ये असें आलें कीं, महादजी शिंदा
ब्राह्मणापेक्षां नूनबळ आहे, परंतु त्याच्याचा तहांत इंग्लीशां हीं तर विजें होतें
कीं, महादजी शिंदा स्वतंत्र, आणि त्या पुढें तो मराठ्यांस व इंग्लीशांस तहाचें दार
रसाता, तेव्हां ती आपली नूनबळ तो दाकून योग्यतेसचढतचढत स्वतंत्रपणा
करून, आपल्या इच्छेस येईल तसें नागावयाची त्याचा शक्ति आली, तो सक्षम
बुद्धी आणि गतनीति कुशल असे, तसाच कुटिल व स्वराज्य वृद्धिविषयी उत्कं
षित, आणि दीर्घदेषी होता, त्याचें मुख्य वाढिले असता असें वाटेकीं हासदानें
ही आणि सचुर्ही पुरुष आहे, तो गरीगनें पुष्ट आणि हेरपोटया होता, त्याचा
जगकाळा असे, त्याचा पायास पानपतचे लढाईत जखम लागून तो लंगडनचा
वत असे, त्याचें सेवक त्यावर प्रीती करीत होते, तो आपल्या लोकास प्रभा
गगावावर देणें यावयास तत्पर होता, परंतु स्वर्जाच्या नून किंवा रवाजगीपेकीं
देण्यास नड असे, हा नरमराट्यांचा प्रायः जातिस्वभावच आहे, मराठी लोकांत
कोणी अक्षर वाचणारे व कोणी लिहिणारे असतात, परंतु वाचणे व लिहिणे व
जनाबंदी कोणत्या, व हिशोबी निपुणता इतके गुण एकत्र असा पुरुष मराठ्यांत
दुर्लभ आहे, असें असता महादजी शिंदांत हे सर्व गुण होते, तो मेळाने व्हा त्या
ची पुनर्जननी नव्हती, त्या महादजीच्या सखा भाडुतु कोजी शिंदा तो पानपतचा

तुहाईत गेला होता. त्याचे तिघे पुत्र एक केदारजी, व शेळोजी, व आनंदराव, यांम
महादजी गिद्याने आपल्या लष्करांत ठेविले. त्यांत लकेदारजी तो महादजी असतो
तो वसत्युपावला होता. त्यास संतती नव्हती. शेळोजीस दोन पुत्र होते. आणि आ
नंदरावाचा पुत्र एक. दबलतरावाला ते होता. तो त्या तिघां भावांतील कनिष्ठाचा पुत्र
असें असतां हि. महादजीने ते मकेला होता की मी या दबलतरावास न दन घेईन.
परंतु तो प्रकार त्याचा मृत्युसमयीं शेवटास न गेला. तसे ती गोष्ट त्याचा जवळचा
लोकांत प्रसिद्ध होती. अणुन तो निवर्तल्यावर त्या दबलतरावाची स्थापना महा
जीचा जागीं होत असतां. लक्ष्मीबाई महादजीची स्त्री ती आपल्या शास्त्री प्रसाणे
त्या कार्यस अडथळा करूं लागली. तथापि ते स्थान दबलतरावास प्राप्त झाले.
त्यावेळेस तो पंधरा वर्षांचा होता.

महादजी गिद्याचा अंतकाळीं नागपुरीं व बडोद्यांत काय काय वनें मागे
होत आली तीं अशीं. ते समयीं नागपुरीमध्ये रघूजी भोंसला राज्य करीत असे.
त्याचा बाप सनसत्राशीं अठरा वर्षांत मेल्ला. ते समयीं रघूजी पेशवांकडे त्याचे पु
त्र खंडोजी व व्यंकाजी द्वे गेथे. त्या व्यंकाजीस सनसत्राचा पूढीं सणत.

त्यांत खंडोजीस आपल्या राज्याचा उत्तर भाग दिला. आणि व्यंका
जीचा स्वाधीन दक्षिण भाग केला. रघूजी भोंसला तो त्याचा ज्येष्ठ पुत्र त्यास जातो
जी भोंसला चुलता याची मराठी राज्यांतील सेनासाहेब रुभापदवी प्राप्त आली हो
ती. परंतु तो त्याचा बाप असतां त्याजकडे वराडची मुख्यता नव्हती.

जावेळेस दिपूचा नागाविषयीं मराठे व निजाम व डंग्ळीग यांचें ऐक्य झा
लें. ते समयीं पेशव्यांचा सादर बोलावण्यावरून त्या रघूजी भोंसल्याला पुण्या
स जावें लागलें. तो तेथें असतां त्या मोहिमेस न जावेंसें त्याचामनांत होतें. यास्तव
त्याणें पेशवा स्वयें त्याकामास जातना हीं हें निमित्त जसे सधरून मला हीं तिकडे
जाणे आवश्यक नाहीं असें युक्तीनें सांगितलें परंतु तो आपल्या मनोरथ शेवटा
स जातना हीं सासमंजून. शिमेंतापाशीं एकांतीं बोलिला कीं, जर मीं इतका दूर
दिपूचा मुलखीं गेलों तर सासाभाउ खंडोजी माझे राज्य आदणील. त्यावरून पेश
वाच्यानें त्या मोहिमेचा खर्चा बदल दहा लक्ष रुपये घेऊन त्यास माघारें जावयाची
आज्ञा दिली. मग तो नागपुरीं पोचल्यावर थोडक्याच दिवसां हीं त्याचा भाउ
खंडोजी मृत्युपावला. तो त्या रघोजीस मोठें गत्य होतें. ते निवारण आल्यावर
त्याणें आपला दुसरा भाउ व्यंकाजी यास नोंदावछनीसगड याची जहागीर दिली.

बडोद्यांमध्ये फतेसिंग गायकवाड राज्य करित होता तो सनसत्राशीं एकु
ण्णबदाचा दिसें वराचे एक विभाव्ये तारिखेस माडीवरून पडून मृत्युपावला.
त्यावेळेस त्याचा धाकटा भाउ मानाजी राव याणें मयाजीला आपले स्वाधीन

देवदूतसालाखविलें, तेव्हां सवाजी व होमाना तीराव गाडक बाड्याच्या मधकाभा
पुणेविदरावनी अनधिकारी होत्याता, पुण्याअथवा एकसेवगावीं होत होतेता,
त्याने तो फनेसिंगमेल्याने वर्तमान ऐकूनपेणच्यास अर्जकरात आलेकी, तेरा
व्यमासेमला अशावे, त्याममाणे करण्यास तो अधिकारीन होता परंतु, साजा
जीरावथाणे पेराच्यास तेव्हां सल्ला देता देता आर एककपया नजरकेला, आणि
फनेसिंगाकडे छत्तीश लक्षरुपये खेदनीनी याकी शक्ति होती देतो असें कथुन के
ले, यावरून नानाफडनवीसालें त्याग त्याविषयी पेराच्यानी मनद त्यामानाजी
रावास देवाविली, तेव्हां गोविंदराव याणे मला दर्जा द्या तो पुण्यारा आल्यावर
तद्वारा आपल्यास त्याग त्यानी सनदस पादिली, तेसमयी साजाजीराव इंग्लीशा
स कुमकसागत असतो इंग्लीशी ही त्यानी समजत पाडावथाविषयी नानाजी
बोळणे लाविलें असता, साजाजीराव मृत्युपावला, तेव्हां तो तेरासहजनाहीसा
होतुन, गोविंदराव गाडकबाड आपल्या अधिकारावर जात आससिद्ध आल्या
परंतु नानाफडनवीस बगेरेकारभारीच्यास पूर्वीदेणे जेंवरते दोते त्यानी कथु
त्यान करून घेतल्याकोचून तातुं देईनांत, आणि नापोने दक्षिणेक रथा मुलु
ख त्याणे पेराच्यास द्यावा, याप्रमाणे त्यागोविंदरावास सागत होते परंतु तीणे
हत्याणे इंग्लीशांस कळविली तेव्हां त्या इंग्लीशी ही साळल्यानात हा विषयान
ही गोष्ट, असें समजाविलें असता नानाजी तें लोडिले, नंतर तो गोविंदराव सन
सत्रागेच्याण्णावाचा दिसें बरावे एकोणिसावें तारिखेस आपल्या अधिकारा
वर जावयास दिद्याला, असें मद्राद र्जाशिंद्याच्या मरणसमयी पुरावोंत आणि
बडोद्यांत वर्तलें.

कोंकणांत तुळाजी आंध्या इंग्लीशीं फारचांचे पणा करीत असतां
त्यांही त्यास सनसत्रागे छपनात अगदीं हीनबळ केला.

कुलाबकरमानाजी आंध्या सनसत्रागे एकुण साठोंत मृत्युपावलाहो
ता, त्याचा पुत्र रघुजी आंध्या तो आपल्या बापाप्रमाणेंच आपणास पेराच्याचा
कर सुणवी आणि कोंही त्यांची आजाजाजी असतो मान्य करावयाचें कारण पड
लें तर मानित असे, तो रघुजी सनसत्रागेच्याण्णावांत मृत्युपावला, तेसमयी
त्याचा कोणी भाडुबंद जयशिंग आंध्या याणे पुण्याची आजानघेता त्या रघुजीचा
पुत्रमानाजीयास रघुजीचा जागीं बसवून कारभार चालविला, त्यायोगे पुण्याचे
दरबारी लोक तो जयशिंग आंध्या व तो मुलमानाजी यांचा द्वेष करूं लागले.

जंजीच्याच्याशिंदी याचे हांगच्यांत कोंहीप्रकार आला तो असा, त्यारा
ज्यांजशिंदी इत्याईदमनामे होता तो त्यारावीं मुख्य असे, तो सनसत्रागे या
जणांत मृत्युपावला, त्याचा त्याची अवदुद्धरदीमनामे शिंदी अधिकारी होता.

त्यास तो अधिकार प्राप्त हो जाँ शिद्दी या कुटुम्ब में हो ना त्याग तो अधिकार मि
जावता, तेन्हां तो अब दुर्लभ हिम यागें तें आपलें पद व्यावसाय काहीं च
करित असतां तो शिद्दी स जायी ना तेन्हां तो पुण्यास जा दुन आश्रय पावता,
शिद्दी या कुटुम्बें तर त्यास पेशवा अनुकूल न होण्या विषयीं पुण्यास लिहून सम
जून केली कीं, तुर्त देंडारा जे पुर अब दुर्लभ हिमास देतो आणि मी मृत्यु पाव त्या
वर जं जी राही त्याचाच आहे, त्यान मागें मान्यता होउन पुढें शिद्दी या कुटुम्बें
त्यावर शिद्दी अब दुर्लभ हिम यास तें स्थान प्राप्त झालें, परंतु शिद्दी या कुटुम्बें
आपलें मृत्यु समयीं लेख करून देविला होता कीं हेराज्य अब दुर्लभ हिम यागें
करावें, आणि याचे मागें याचा दुस-या पुत्रानें करवें, तो लहान असतां माझा
मित्र शिद्दी जो हरयाणें तें काम सें भाव्यावें.

यानंतर अब दुर्लभ हिम सन्सत्रा शें स्व त्या यजीमध्ये मृत्यु पावता,
त्याणें तें शिद्दी या कुटुम्बें पञ्चमानिता आपला वडील पुत्र अब दुर्लभ करीस त्या
स बाळुमियां सणत असत, त्यास आपले जागीं स्थापना असा आपले सर
णसमयीं नेम करून देविला मग तो अब दुर्लभ हिम सें त्यावर या कुटुम्बानिच
शिद्दी जो हर तो त्यार ही माचें दोघे पुत्र आपले स्वाधीन करून घेण्या विषयीं
पयोग करित असतां, त्या बाळुमियाणें आपल्या धाकट्या भावास घेउन
पुण्यास जा दुन नाना फडन वीसाचे आश्रयानें राहिला, नंतर त्याचा विष
यीं इंग्लीश सरदारांनीं शिद्दी जो हर पक्षीं बोलत असतां नाना फडन वीसा
स कार आशा होती कीं हे लहान सें राज्य आपणास असावें त्यास बहुते
वषयेंत इंग्लीशांची अनुकूलता होयी ना मग जावे केस दिष्ट्या नाश करि
ता सरादेव निजाम व इंग्लीश यांचें ऐक्य झालें, त्या बळेस असा नेम दस्ता
कीं, तो बाळुमियां व त्याचा भाऊ यास करतें जवळ पाडण लक्षरुपये व वी
स जमा होत सा मुत्तुस्वामी, आणि एकदां चावीस हजार रुपये देउन तो
आंध्याचा मुत्तुस्व पेशवे या हीं द्यावा, असें करार पत्र सन्सत्रा शें एकदाण
यांचा जून महिन्याचे महाव्ये तारिखेस मिहू झालें, आणि तें राज्य लहान अ
सें असतां ही दस्तगत करवयास पेशव्याना कावळेंच नाहीं सणून तें अद्या
पिराहिळें आणि पेशव्याचें गेलें, यास दृष्टांत, जसें नदीचा कोडीं लळाळ
असतात ते मोठे पाणीं आले तरी लवून रहतात, आणि मोठे मोठे वृक्ष आ
पाण्याचाने दाबें उघटून वाहून जातात.

मालवण व सोबताचे बाडी कडील वर्तमान असें, मालवण कर व
सावंत बाडी कर या हीं यांचे पणा करून इंग्लीशांस बहूत उपद्रव केला अ
सतां, इंग्लीशां हीं लढाऊ जहाजे पाठवून, कोल्हा पुर करवें मालवण व सोब

तो आरेडी किछा सन सआगे खपन्तो घेतला. नंतर दुसरे वर्षी कोल्हा पुर करी
पासून तीन लक्षच्या बरीं हजार रुपये घेऊन, माळवण किछा त्यांस माघागदि
ला. आणि तेच वर्षी आडी करी पासून दोन लक्ष रुपये घ्यावयाचा करार करून
त्या आरेडी किछा त्यांस माघाग देत होते तेसमयीं आडीचा दर बारांत फार अ
व्यवस्था जाली असे. त्या योगें तो दोन लक्षांचा भरणा व्हावयास वेंगुलें पगग
ण्याचा वस्तुल नेरा वर्षे पर्थेत गहाण देविन्या वाचून दुसरा कोही उपाय दिसेना
सा आला. मग कोणी कुमदेनामें मध्यस्थ होऊन, त्या आडी करीचे दोन जासीन
घेऊन त्यांस नेरा वर्षे पर्थेत वेंगुल्योचा किन्या मध्यें देऊन त्याचा बंदो बसनास व
वस्तुलाचे कामास उपयोगार्थ इंग्लीशांचे जिपाई त्या वेंगुल्योत असून तेथें इं
ग्लीशाही आपला इंडा लाविला. तेव्हां त्या मध्यस्थाने इंग्लीशांस दोन लाख रु
पये एकदांच दिले. तेसमयीं इंग्लीशांही आरेडी किछा सांवतास माघागदिला. त्या
नंतर थोडक्याच बळाने ते दाखेही जासीन पळून गेले. तेव्हां कुमदयास आडीचे
लोक वस्तुल घेऊन देईनात. आणि आषावाचून तो वेंगुलें किछा ही त्यांही घेतला.
त्यांचे पारिपत्य इंग्लीशाही करावें. परंतु ते कोही देणाचा कामास गुंतले. स्म
णून ते तसेच राहिले. त्यावरून कोल्हा पुर करी पुन सोबेपणा कसू लागला. म
ग कितीक वर्षे तो उपडवसासून इंग्लीशांही शेवटीं त्याचा पारिपत्यास मुंबईमध्ये
लश्कर तयार केले. तेव्हां त्याही इंग्लीशांस कोही पैका देऊन माळव्यांत कोडी करा
वयास जागादिला. त्यायोगें ते काम तसेच राहिलें. असा इंग्लीशाही अर्धवट उ
पाय केन्यामुळे पुढेही सन अदरगों बागवर्थेत तो त्या आडी करीचा व कोल्हा पु
र करीचा व तजिरे करीचा वपेश त्यांचाही सोबेपणा कोही कोही होता.

अथर्वत (सन सआगे चवत्याणवसुमारे) मराठी लोक युहा विषयीं
कुशाळ आणि धैर्य करून लढत असत, परंतु यासमयीं ते लोक पायदळ व तोफ
खाणा याचा भरवशावर लढू लागले. त्यायोगें पूर्वीं सारिखा त्यांचा स्वाराही मो
ठ्या धडपणे जाऊन आषावाचून. एकाएकी शत्रूचा नाश करवा आणि मागे
पळावें, ते होईना. पायदळ पुढे करून स्वारांनी त्यांस पादबळ व्हावें अशींचा
लपडनी. याचपद्धतीनें पानपतचा लढाईत स्वारांस पायदळ व तोफखाणासो
डून पळतां येथीना. स्मणून तस होईल अथवा न होईल असा संशय असतोही.
त्यामगही कोणते तेसमयीं युद्ध करवें लागले. पूर्वीं अशींचा लढाही कीं जय
होईलच असा निश्चय असल्यास युहास उभरहावें.

त्यानंतर पुढे कधीं मराठी लोकांत पलटनें आकरीस देवावयाचा
कल्प निघाला असता, मराठार सणत कीं हे मराठ्यांचा उपयोग नाहीं
कोकीं जे लोक त्या पाशीं कवाईत शिकले ते त्या प्रमाणें काय लढतील. त्यास

जब आपका जय आता पाहिजे तब प्रवीण-बानकागनें लटव्यास होईल, आणि त्या लोकांचा त्यांनीं लटव्यास हिंदू भगदी बुडतील, हा अर्थ समजावत न होऊ करानें बहुत दिवस पर्यंत आपल्या लज्जागंत पलटनें बाळगलीं नाहींत, परंतु जावेजस शिष्टानें सांगूनाने किंसेतले तेवेकस तो समजावला कीं जर ही पलटनें बाजवऊ नसतील तर हे काम होतें नसा, म्हणून त्या दोळकानें एकमेकांना सरदार आरपलटनासहीत आकरीस देविता, ती पलटनें लगेरी लवळ शिष्टा आपलटनाशीं लटून नाश पावलीं, तथापि त्यांहीं फार जागळे मुद्दकेलें म्हणून होऊ करानें त्या सरदारास पुनः तयारी करावी म्हणून सांगितलें.

अशीं मराठी लोकांत पलटनें देवुन लढाईची आलपडनी होती, परंतु अशीं लोकांमत्वायाणें पलटनें इतके दिवस आकरीस देवितीं नाहींत.

महादजी शिंदे जीबंत असतां मराठ्यांची मसलत होती कीं, निजाम अलीकडे चौघे पेशादेस मुखी बाबद बहुतो दिवसांची बाकी राहिली आहे ती मागून घ्यावी, यावर कोणी कल्पना करील कीं ते समधीं मराठी लोकांत वेमनस्थें पडतील असतां, त्या कामासाठीं सारे एकमत कसे झाले, तर असें समजावें कीं निजामाकडील कोही प्राप्त झालें असतां, ते साऱ्यांहीं वांटून घ्यावें, असें प्रवीण म्हणून आलत आलेलें त्या सर्वास ठाडुक होतें, मग महादजी शिंदे ज्येष्ठ पावल्यावर, तो सर्व बरी बल्ल नाना फडनवीसास करावा त्यागला, ते समधीं इग्लीभादीं नानास व निजामास जागीतलें कीं, हे समधीं आस्तीं कोणाचाही पक्ष स्वीकारीत नाही.

हेदराबादेस पेशावाकडचे गोविंदराव काळे व गोविंदराव पिंगळे नांमें गोघेवणी डनाळें पाठविले, त्यांनीं निजामाशीं त्या मागण्याप्रकरणीं बोलावणी आल्यावर त्याणें त्या बकीला तबक सरादयांहीं वळेंच त्याचा मुलुग जो पसल घेतला, व तो पसल आपल्या मुलखांतून त्या निजामास देणें तीन दिनाः त्यास वेळा आला फार रण्डव त्यागला, इत्यादि चोबिसा कलवांची याद देवुन पेशवाकडे पाठविले, त्या कलमांनीं उत्तरें नाना नें फार चातुर्थी कलव त्रितलिलितीं, आणि याबरोबरच दुसरी अठ्ठावीस कलमांची याद, यावर तयार कलव पाठविली, त्यांत असें दर्शविलें कीं दोन कोटी तीन लक्ष रुपये पेशवाचे निजामावर आहेत, त्याजवरून निजामाचा मशीर उल्लुमुल्लनामें कारभारी, याचा आणि ते दोघे पेशवाचे वकील यांचा बहुत वाद झाला, शेवटीं तामशीर उल्लुमुल्ल त्या बकीलांस लक्षेमध्ये वोलिला कीं, हिशेब निपुण आणि अनिकुटिल, असा जो तुमचा धणी त्याणें अणें घेवुन

ये दुन सादरबारोंत आपल्या कलमाचा अर्थ सांगीतल्या वांचून कोणाचाही ध्यानात येणार नाही, त्यावर त्याच कीलांनी उत्तर केली, आसना ना नास कामें बहुत आहेत, त्यामुळे त्यांचे पयें पयें घडतें कसे, त्यावर त्यामर्जीत उलमुलुखाचें जतिउत्तर दिले की, त्यांचे पयें येथे कसे होईल तें तुम्हाला दारु कावयास उगीर नाही, याप्रमाणे थोडक्याने मगट्या ही पुढाच आकरण मानून इतक्याक्षी लढाईची लढाई होतुंनाचली, तरि ते वादामि व वाववाचें कोठे आशिल्ले तें होत तें जेवढे पयें त चालत गेलें.

मोगलांचा रेंवेत ती बुद्धाची कल्याण उचल आल्या पाहून मोठ्या दुर्षाचें तें घडावेच असें इच्छित होते, मग निजाचें वेदगम मोडेल व फेर स्वयें जमा केले, तथें अनेक प्रकारे बुद्धसाहित्य फार सन, पूर्वक तयार होत आहे, असें दिसून आले; परंतु त्याल उकरचे शिपाई अत्यवस्थित असून आपल्या सरदारांचे आज्ञांत नव्हते, आणि सुद्धोपयोगी ज्ञानादिपदार्थ वगैरे आम पक्षास्थित नसे, तरी त्या लोकांमध्ये उद्यान थोडक्यां होत होत्या की, आतां पुण्यास जातून तें शहर लुटून जाऊन राहू, अशाच त्या उकराची लोकांक जातिणा ही त्या लोकांच्या आक्षेपमागेच त्याल उकराचें वर्णन असल्याने ते त्या बुद्धाद्वारां गोंष्टी पाण्यात आपुन जात होत्या तो दारु कावयाचे सज्जत उचलून लोकां दारबारांत समेसभें जालि नाहीं, इतक्यांत मोठ्या लोकांचा त्या लोकांचे वृत्त्या आले; आणि निजा पुन वर्यावदेश ही आजी मराठ्यांचा सन मोगलांचा लोकां, व कार्यात आले तर पेशव्याचें सर्वस्व येतून त्या लोकांची लाडून एक मोठा लोकांच्यास हातीं देतून त्याला स्नानस आकरावया करितां आजी लोकां विज्या वांचून, सल्ला करावयाचा नाही.

ना ना फडन वीसाचे थोडक्याच देखात मोडेल व फेर जमा केले, तेव्हा मोठीं दवलश व जिंटा व लुकी जीं लोक फेर देदी ये पुण्यास येदी, आणि मोठ्या व गायकबादांनीं ही काही लोक जातविले, त्या निजाचें वर्यावदेशा ही लोकां ररु होयत होता; आणि दक्षिणेकडे मोठे मोठे जहाजी व दागदग धर्त वरासे, व विनुरकर वनाले गावकर, व भणिमिधि, व पंतसचीव, व मणदेमावकरी लोक, निवाळकर, व घादगे, व नव्वाण, व डफळे, व बहार, व धोरास, व पाटणाकर, वगैरे गाव देश त्याचे लोकावर्ण गेलें, त्या वरून ते सर्व आपआपसें सेवक हित पुण्यावर येतून जातून ते मराठ्यांचा जहाजवारी होत आहे तो निजाचें वर्यावदेशाचीं आधीन आदणीला हुन दिसून वरि त्यांत वातरि जातें

तो निजाम बेदराहून निघोन मां जगानदीचे कोठाचे दळु दळु मराठ्यांचा मु-
लुखाचे मयादेकडे चालुं लागला. मग एका महिम्नाचे गजसत्राचे पंचाणनांचा
जानेवारींत, पेशवा पुण्याहून लश्कर काढा निघोन मोगलांवर चालिला. ते लश्क-
र फार मोठे स्मणून त्यास धान्यतृणादि सोयी साठी, त्या लश्कराचे कोर्टा विभाग
करून बहूत वाटांनीं चालुं लागला. ते समयीं ते मराठा लश्कर स्वारव पायदळ
मिळून एकलक्ष तीसहजार वर होते; आणि दहाहजार पेंदारी त्या खेरीज असे.
या एवढ्यास मुठ्यांत दवलगव शिंघाचा जमाव फार मोठा होना. त्याचे बहु-
तेक लश्कर माळवा व हिंदुस्थानांत असतां हीं. तो पंचवीसहजार सैन्यासही-
त, पेशव्याकडे आला. त्यांत दहाहजार पलटनी लोक असत. रघुजी भोंसला
याचे लश्कर स्वारव पायदळ मिळून पंधराहजार असे. तुकोजी होळकर या-
चे लोक दहाहजार होते; त्यांत दोनहजार पलटनी लोक असत. परशुरामभा-
दुपटवर्धन याचे लोक सातहजारमात्र होते, परंतु त्यास सर्व सरदारांनीं मिळून
त्यासर्व लश्कराचा मुख्यार केला. तेव्हां त्याणें सर्व पेंदारी व त्यांजबरोबर
किती एक स्वारदेडून त्यानां पुढें पाठवून मोगलांचा आसमंतात मुलखाचा ना-
श करावयाविषयीं आज्ञा दिली. नंतर आपण त्यासर्व लश्करासहित दीड
शेंतोफा बरोबर घेडून निजामावर चालिला. तेव्हां त्या निजामाचे ही लश्कर ए-
कलक्ष दहाहजार होते.

तो निजाम त्या सैन्यासहित खरड्यावर येत होना तो मोरी घाट उतरत
असतां पेशव्यांचा लश्करची खासगी फौजेची दोळी त्यांत हरिपंत फडक्याचा
पुत्र बाबराव फडका मुख्य होता, त्याणें तेथें जाडून त्यामुसलमानावर एकाए-
की हल्ला केला. ते समयीं त्याचा काहिंसा नाश होडून त्या फडक्यास मागे हटा-
वें लागलें; त्यावरून तो निजाम अल्ली समजला कीं, आतां आपला जयआ-
हे, स्मणून ते दिवशीं (मार्चाचे अकराव्या तारिखेस) अस्तमानीं, त्याणें आ-
पलें मोठें दरबार भरवून जयाचा नजरा घेतल्या. मग दुसरे दिवशीं मोगलांचें
लश्कर त्या खड्याहून निघोन परिंड्याकडे जात असतां, उजवे बाजूस फार
मोठें मराठ्यांचें लश्कर जमून आलेलें पाहिलें. तेव्हां त्या निजाम अल्लीनें ते-
थेंच आपला हत्ती उभा करून आधीं आपल्या लश्कराचें सर्व बुणगें डाव्ये
बाजूस केलें मग आसतु खाननामें आपल्या स्वारांचा सरदार याजबरोबर
सत्राहजार पलटनी लोक देडून मराठ्यांवर हल्ला करावयास नेमिला. ते-
वेळेस परशुरामभादुनें ही आपल्या लश्कराचा बंदोबस्त केला. तो प्रकार
असा. पेशव्याचे व होळकराचे लोक आपल्याजवळ घेडून आपण त्या ल-
श्कराचा मध्यभागीं उभा राहून, रघुजी भोंसलाच्या लश्कर उजवे बाजूस
करून

करन हावेना जूस दवळतगपगिंदा लश्करकही उभा केला. याप्रमाणे वेदाचे
 स्तोत्राचे आषण हरिपंत फडक्याचा पुत्र बाबुराव व तुकोजी हा वकनाचा पुत्र
 काशीराव. हे दोघे वकाही लोक बगबगवेतुन जन्म कणावेनां आषणावर त्याद्वन
 येना ते पहावयास पुढे निघाला. तो थोडकासा दूर गेल्यावर सोगनाचा लश्करां
 तील एक पदाणाची दोळी त्यापर शुरास भाडुवर पडली. त्यामध्ये उत्तर सुठर्या
 बलुचिस्थानचा लालखान नामें मुख्य सरदार होना त्याणें स्तोत्रापराक्रम करु
 न आपल्या हातें बहुत गिपाई मारुन, त्यापर शुरास भाडुसही जखमी करुन
 घोड्यावरुन रवाली पाडिला. तेसमयीं त्या भाडुचा ज्येष्ठ पुत्र हरिपंत पदबंध
 न तो बापाची अशी अवस्था पाहून तात्काळ आडुन त्या लालखानावर फारस
 टून पडला आणि त्यास तेथेंच मारुन टाकिला. परंतु त्यांचे पदाण होतें ते सोम
 लातरी लढतानां गहीनांतः आणि त्यांचे पुष्टीस कर्नोळचा नवाबाचा पुत्र.
 बडलिच पुरचा नवाबाचा पुत्र, हे दोघे येतुन असे लढले कीं, ते वेळेस सगळ्यां
 ची अव्यवस्था होतुन, त्यांस मागें दहावे लागले. तेव्हां ते आपल्या लश्करां
 त माघारे येतुन पाहूचत तोपर्यंत त्यांची अशी घालमेल झाली कीं, काही का
 रणाबोवून त्या लश्कराचा मोठ्या भोगाचे ही लोक हजारां भिडुन उगीच पळ
 लागले. तेसमयीं बाबुराव फडका याचे स्वाधीन जरी पदका होना, तो ही श
 व्रस पाठदाखवून पळावयास सिद्ध झाला. तें पाहून जीडुबा बक्षी नामें दवळ
 रावशिद्याचा मोठा सरदार तो आपला घोडा मोठ्या वेगानें पिडून त्या बाबुरावा
 जवळ गेला. आणि त्यास गिळ्यांदुन धाडिला कीं, अरे भितचा तुला जर
 निर्भय आगा पाहिजेतर शिद्याचा लश्कराचे पाठीमागें जातुन स्वस्थ रहा. ते
 व्हां तो बाबुराव मोठें धैर्य धरून तेथेंच राहिला.

इतक्यांत त्या दोही लश्करांतो लढत लढतें आपआपल्या गोळींचा द
 प्यांत येतुन पाहूचलीं तेव्हां सोगलाकही लालखानाचे पाठीवर स्वार बहुत
 वेदो बसनां येना हेतसें दिसले. तेसमयीं रघुजी भोंस त्याने त्यास्वारावर
 वाणाची सजवणी केली. याशिवाय पेरणनामें फेंच जातीचा कोणी शिद्या
 चा पलटनी लोकांचा मुख्य सरदार होना, त्याणें एका टेंकही वर उनीस
 तोफांचे दवून तेच क्षणीं त्या तोफांचा भडनार त्यास्वारावर केला. तेव्हां
 त्यांस ते दोनभार सोसेनातसे होतुन ते मागें पळाले. तेव्हां निजामाची प
 लटनें आपल्या पुष्टीने स्वार पळून गेले असें पहात असतां ही, ते लोका
 मागें न दहले. आणि त्याहि शिद्याचा पलटनारी सद्दून कोही सा जयही
 मिळविला. परंतु तेसमयीं तो निजाम अली खरड्याकडे जाववास मागें
 दहूं लागला. आणि त्यापलटनी लोकांसही मागें फिराववा दिवशीं पारंगार

निकराने निगं प पाठविता सात्ता, लागून त्यांस ही ते युद्ध ठाकून मार्गे फिरणे प्राप्त आले. नंतर तो निजाम मार्गे फिरत्याचें वर्तमान त्याचा सर्व लश्करास विदित होउन, तेमारेच लोक मार्गे हटले. इतक्यांत सूर्यमावळला त्यायोगें अंधार पडून त्या लश्कराची अशी अव्यवस्था झाली की, त्यांतील पलटनी लोक मात्र खेरीज करून बाकीचा लोकांस आपआपलीं ठिकाणें ही सांपडेनांत शीं झालीं. मग फार रात्र होयी तो पर्यंत त्या दोहीं लश्करांत जागो जाग राहून राहून बंदुकांचे वार होत होते; शेवटीं त्या उभयपक्षी लोकांत एकमेकां सहा कामारमारून, इतस्ततः धावतां धावतां ते लोक फारश्रमी होउन जागो जाग जेथें जेथें पडले तेथें तेथें निजून राहिले. नंतर बहुतेक रात्र गेल्यावर सर्वत्र स्थिरता झाली. तेव्हां मराठ्यांचे दहा बारा स्वार आपल्या घोड्यांस पाणी पाजावया करितां जलस्थान शोधित दैवगतीनें मोंगलाचा लश्कराची एक टोळी पडली होती तेथेंच पोहचले. त्यांस पहातांच त्या मोंगलाचा लोकांनीं शत्रु आला असें जाणून बंदुकांचे वार केले; ते वेळेस त्यांचे पलटनी लोक ही त्यां पासून अवळच होते. त्यांचा पहारेक-यां हीं तो अवाज ऐकून आपण ही वार केले. तेणें करून ते पलटनी लोक निजले होते ते एका एकी धावरे होउन उठले, आणि त्यां पाशीं बंदुका भरलेल्या होत्या त्यांचा भडमार उगाच विचारन करितां मोठ्या त्वरेनें वारंवार करिते झाले. तो मोठा शब्द ऐकून मोंगलाचे सर्व लोक जागृत होउन, हें काय होतें ते मनासन आणितां धावरे होउन बहुतेक पळाले. मग पूर्व दिवशीं संध्याकाळीं जाग दीं झाली होती, त्या पेक्षां ही मोठी जाग होउन त्या सर्व लश्कराची अव्यवस्था झाली. आणि त्या पलटनाची ही तारं वळ होउन, ते लोक कित्येक पळाले. इतक्यांत चंद्रोदय झाला, ते समयीं तो निजाम अख्ती आपल्या लश्कराची अव्यवस्था पाहून फार भयभीत होत्साता, जाउन खरड्याचा लहानशा कित्याचे आंत शिरून आश्रय करून राहिला. ते समयीं त्याचारक्षणार्थ त्या बरोबर धावले लोक त्याचा लश्कराचा दशांश त्या कित्याचा सभोवते राहिले, आणि बर्कड सर्व आपले बुणगें लुटून आपल्या शक्तिप्रमाणें दूर पळून गेले. हें वर्तमान मराठ्यांचे पेंढारी लोक यांस कळतांच ते त्यांमागून धावून त्यां हीं नेलेली ती सर्व लूट पाडवून आणिते झाले.

मग सूर्योदयानंतर मराठे लोक पुढें चालताना त्यास मोंगलाचा लश्कराचा तळावर जागो जाग तो कावंगेगे नानाविध युद्धसाहित्य पडलेलें पाहून मोठा चमत्कार पाटला. आणिते त्या खरड्याचा कित्या अवळ गेले

गले, तेन्हां निजाम अह्मी त्याकित्यांत आपणच आपणास कोंडून घेडून राहिला. आणि त्याचे लक्षकें जें तीन दशांश लोक मात्र त्याकित्यास भोंवते आहे तसं पाहून ते फारच दर्प पावले. हें दर्पाचें वर्तमान मराठ्यांचा लश्करी तोळ्या जामागें होत्या त्यास लबकर समजून, ते लोकही मोंगलां सलुटाया करितां मोठ्या त्वरेनें आले, आणि त्याकित्यास भोंवते जें लोक यांस घेरा घातला. मग दुसरे दिवशीं जागोजाग मोर्चे उभे करून, त्या मोंगलांचा लोकांवर लोकांचा मार करून, लोकीं ध्यावयाचा उद्योग चालविला. तेन्हां तो मार निजाम अह्मीनें दोन दिवस सहन करून तिसरे दिवशीं (मार्चाचे पंधरावे तारिखेस) त्याणें आंतून सांगून पाठविलें कीं, आतां मारुन का; इतः पर तुमचा व आमचा तह असावा. मग मराठे ते मान्य करून त्या निजामास क्षणाले कीं, जो तुमचा मशीर उल्मुतुरख नामें मुख्य वजीर, जो नानाचीनिंदा दरबारांत करून फार अमर्याद बोलिला, त्याचा सूड उगवावयास आधी तो आमचे स्वाधीन करावा, आणि जो मुतुरख सदाशी वराव भाडुनें सनसत्राशें सासष्टांत घेतला होता तो तुम्हास पुनः दिला तो सर्व आत्मांस द्यावा. व तुमचा मुतुरखाची मर्यादा परिड्यापासून तापीपर्यंत आहे. त्यांत आमचा काहीं भाग होऊन त्यांतच दबलतावाद किंवा आत्मास असावा. याशिवाय तीन कोटी रुपये आमचे तुम्हाकडे बाकी आहेत ते आत्मास द्यावे, व आजपर्यंत सेनाखर्च झाला तो तुम्ही द्यावा. याखेरीज आमचा रवो जी भोंसला याचा गंगथडी मध्ये घास दाण्या बदल बाकीये वज राहिला आहे तो एकुण तीस लक्ष रुपये द्यावे. आणि साणें पुनः गंगथडींत घास दाण्या नमागावा याकरितां त्यास तीन लक्ष अठरा हजार रुपये वर्षास उत्पन्न होतसा मुतुरख द्यावा. आणि वराडांत जो तुमचा भाग आहे त्याचा वस्तु पट्टि ल्याचा की प्रमाणें तुम्ही घेत जावा.

असें त्या मराठ्यांचें मागणें त्या निजामास कठीण वाटलें नाहीं, परंतु तो वजीर मात्र त्यांचे स्वाधीन करावयाचें अवघड पडलें. अशा संकट समयी तो मशीर उल्मुतुरख त्या निजामास बोलिला कीं, यातहांत मराठ्यांहीं बहुतेक मागीतलें नाहीं, आणि मलाही देण्या विषयीं आपण श्रमी होऊं नये. मी त्यास राजी आहे. तेन्हां निजामानें दोन शें मराठे त्या वजीरस न्यावया करितां आले होते त्यांचा स्वाधीन तो मशीर उल्मुतुरख घास केला. तेन्हां त्या मराठ्यांही त्यास आपल्यात जावनेला. तेरागवीं पेशवा मोठ्या सभारमानें आपल्यात जावून उदून घुड

जादुन भेटला . नंतर नरादे आपल्या लश्करांत मोठ्या आनंदें करून उ-
त्साह करिते आले कीं, आज आली मोठा जयसंपादिला .

त्या मशीर उन्मु मुन्मुखाची वपेशव्याची भेट आली ते समर्थी पेशव्या-
नें मुख्यत्वात आले . ते पाहून मग त्या उत्साह समर्थी नाना नेशीं मंतां स वि-
चारिले कीं, आपणास त्याचे भेटी समर्थी श्रम होण्याचें कारण काय ;
त्यावर पेशव्यानें उत्तर केलें कीं, मोगलांनीं भिन्नेपणें आपली एवढी अ-
मर्यादा करून घेतली, आणि आमचें लोक यत्नां वांचून जय पावले अ-
सतां आपणास आपणच विजयी असें मानितात . तस्मात् हे समर्थी
उभयपक्षां पुरुष अप्रयोजक पाहून, मासें मन फार विव्ध आले . हे
पेशव्याचें उत्तर परम योग्य पडलें कांकीं, त्या प्रसंगीं उभयपक्षां लक्ष ल-
क्ष संख्येवर सेवें असतां केवळ युद्धें करूनच, दोन्ही लश्करें मिळून दो-
नशें हीमनुष्य पडले असें नाहीं . याशिवाय रात्रीस घावरे पणानें अव्य-
वस्था होतुन, कत्याकित्यास त्यांहीं घेरा घालून मोरचें बांधून तो फाट्या लवि-
त्या त्याघोंही मोगल फारमेले गेले तेतरी युद्ध करून पडले असें सणतां ये-
तनाहीं .

या प्रमाणें स्वरुड्याची लढाई झाली असतां, मग ती शिलेदार लोक-
त्यांत होते ते त्या दिवसा पासून ती गोष्ट निघाल्यास आली त्या प्रसंगीं के-
वढा मान पावलों ; त्या युद्धासारखें यशस्वी युद्धच नाहीं, अशी प्रज्ञा सा-
अद्यापि करताहेत .

नंतर पेशवा पुण्यास आला आणि नाना फडनवीस त्या संपादिले
त्या मुलखाची व्यवस्था करावयास गुंतला . परशुराम भाडु पदवर्धन व
रघो जी भोंसले हे पुण्याबाहेर डेरें देतुन राहिले ; होळकर जे जोरीस उतर-
ला, शिंदे जा मगा बांधां राहिला ; असें असतां पुण्यास वर्तमान आले कीं
निजाम अलीचा पुत्र, अली जाह , तो हैदराबाद सोडून बाहेर जातुन आप-
ल्या बापाचें स्थान आपण द्यावयासाठीं मोठें बंड करून राहिला आहे ; हे
वर्तमान ऐकून होळकर वशिंदे पुण्यास आले . त्यावरून त्या वेळेचे मुसल-
मान लोक चोलेत कीं हे सर्व मराठे त्या बंडास अनुकूल आहेत , परंतु याचा
काही ताळा पडत नाहीं . तो अली जाह यास निजामाचा पलदनीसरदार पा-
ठीस लागून धरून हैदराबादेस त्यास घेऊन जात होता . तेव्हां तो आपल्या
बडिलाचे समोर जावयाचे आज्ञेस्तव वाटेतच विषखातुन मृत्यु पावला .

यानंतर दवलतगवहिं दुस्थानांत गेला , परशुराम भाडु नासगांभोस गे-
ला , होळकर पुण्यांत होता , आणि रघो जी भोंसला दवलतगवहिं न्यावर एक

महिना पुण्यास सहन सगल्या का नर्मदेचे दक्षिणेकडे कितीयक मुळुरवाचा स
नदा पेशव्यानें देउन तोषोदा संमान पावून अखंडावरसहिन्यांत तो नेथून आ
पले मुळुरवां जावयास निघाला. इतके दिवस नाना नें जें जें कार्य केले तें तें शि
होस गेले. आणि तो आपल्या पराक्रमाची परम सीमा पावला. कांकीच्या स
दबळ तरावशिवा आदिकरून सर्व सरदार लोक बग होते. त्या योगें असें दि
से त्या गले की असें साधवराव पेशव्याचे वेळेस मराठ्यांचे राज्य योग्यतेस चढ
लें होतें. तसें आताही चढेल. परंतु त्या नानास आपली सर्वत्र आज्ञा कुंठित
ना आली पाहिजे. अशी फार आवड होती. आणि दुसरा कांकी आपणास प्र
तिपत्ती होईल असें भयही वाटे. त्यामुळे शेवटी त्याचा सर्व पराक्रम नष्ट होउ
न त्याचे दुःखानें पुढें तो मरण पावला.

सनसत्रागें पंचाणवा पासून
नव्याणव पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग अष्टाविसावा.

अनुक्रमणिका.

नानाफडनवीस साधवराव नागयण पेशवा यास कोणत्या प्रकारें वं
दोबस्तांनें बागवीत होना तें वस्ताताच्या त्या राजा वरघुनाथरावाचें कुटुंब यास
कशा वंदोबस्तांन रक्षिलें तें प्रकरण.

रघुनाथरावाच्या औरस पुत्रांत या जीराव वडील त्याचे गुण व स्वरूप
याचें वर्णन.

त्याचा जीरावा विषयीं नानानें फार मनसर केला तो पर्याय.

साधवराव नागयण पेशवा व या जीराव रघुनाथ हे दोघे नानाच्या वं
दोबस्तांत होतें यास्तव ते समदुःखी होउन त्या उभयतांची मैत्री झाली.

तें नानास विदित होउन त्याणें त्या उभयतांच्या विशेष वंदोबस्त केला.

तें साधवरावास सहन होतो त्याणें साडीवरून उडी टाकिली आणि
सुपु पावला.

नानानें या जीराव गादीच्या अधिकारीन व्हावा म्हणून यत्न केला तो
प्रकार.

आजीरावानें बाळोवा नात्यास विंदा घांस आपल्या पक्षाचे कडून ना नाची मसकत सोडावी असें केलें तें ससजून नाना आपणाने आजीरावाच्या गादीवर बसवावयास उद्युक्त झाला .

तेव्हा बाळोवा नात्यानें आजीरावाच्या शिंघाच्या वटीन देवून चिमणा जी आणाय गादीवर बसवून परशुराम भाडु पटवर्धन तो मुख्य कारभारी के ला .

नव्या कारभारीमंडळीनें नानास मुख्य कारभारी करितों असें भिष करून त्यास दगा करवयाची मसकत केली ते कृत्य नानास विदित होऊन तो सावध झाला त्यांत तो नाना आणि आजीराव यांचें एकच कार्य पडलें .

सरजेराव घाडगा व बाळोजी कुंजर देना नाचा उपयोगीं कसे पडले तें प्रकरण .

नंतर आजीरावास गादीचा धर्णी करवया करितों त्या नानानें शिंदा अनुकूल केला .

तीगां प्रसिद्धीस गेली नाहीं तोंच बाळोवा नात्यास विदित होऊन त्या णें आजीरावास हि दुस्थानांत पाठवावयाचें योजिलें . तेथें जाणें न होण्यामा हीं आजीरावानें कांहीं युक्ति केली तो प्रकार .

नानानें शिंघाचे द्वारे बाळोवा नात्यास कैद केला .

परशुराम भाडु पुण्याहून पळाला ते ससर्ग त्याचे पाटीस लोक त्या गळे त्यां हीं त्यास धरिला .

आजीरावास पेशवे पदवी प्राप्त झाली .

नंतर चिमणा जी आणायस काहीं प्रायश्चित्त देऊन तो गुजरातच्या अधिकारी केला तो प्रकार .

नानानें कगर के त्या प्रमाणें शिंदा वरघोजी भोंसला यांस तें तें प्राप्त केलें .

परंतु निजामास कबूल के त्या प्रमाणें आजीराव देई ना स्मरण मशी र उल्लुमुख फार रुष्ट होऊन तेथून निघोन गेला .

तुकोजी होळकर याच्या मृत्युनंतर त्याचा पुत्रोत्तगादीविषयीं वाद प डला .

मल्हारराव होळकर युत्थ करून मृत्यु पावला .

आजीराव होळकर यास शिंघाचे द्वारे आराच्या सर्व अधिकार ना . न आला .

नाना व शिंदा या दोघांस दूर करवयाविषयीं आजीराव युत्थ करला

गला .

गन्ता,

न्याय तर्क शिष्टान्ताद्वा तून् नानासकैदवकुरुन तो वा नाना व न्याये पक्षका नी
कोक शोबी घरे लुटाव या न्या आजादिनी त्या योगे भवैशदेनत दगा ज्ञाना
न्याय नंतर वा जीरा व पेडा का या न्या मुख्य कारभा वि अमृत राव ज्ञाना
सत्यागम धादगा याणे आपली कत्या शिष्टास दिनी आणि त्या न्या
मुख्य त्वे कारभार आपण करूंगला.

तो मजें राव धादगा व या न्या जी कुं जर हे दो घे वा जीरा या न्या अनुकूलने
नें पुण्यातीत कि त्या को मोठ मोठया गृह न्यांस अत्यंत पीडा करुन त्यां पालन
पैका घेते साते.

अमृत रावनें शिष्टास धराव या नी मसलत केनी त्यास वा जीरा या
नी अनुकूलता होतुन होवती त्या वा जीरा या न्या भिन्न पणा मु कें मिहीस येती
नाहीं.

त्या न्या न्यानें काम परशु राम भादु पद वर्धनास सांगून त्या योगे तो वं
दीतून मुक्त साता.

भाग अष्टाविसावा .

सदाई साधव राव पेडा न्यास नाना फडनवी रानें या न्या नद्वान पणा पा
लून आपल्या हातीं फार वेतानें ठेविला होता , तो एक वीस वर्षी त्या मोठा उमा
त्या नरी त्या न्या वंदी व स्त्रीत किमपि नष्ट न पडू दिके नाहीं , आणि त्यास मयीं
जे कोणी कोही गज्य कारणी वंदीस पडले होते , त्यांस सास ये करून फार
अप्रायला , तो प्रकार असा साता न्याचा गजा वंदीत होता त्या न्या स्वर्चीस
नेनणूक केलेली होती नी कर्मा केनी , आणि त्याने भादु वंदीस घरे धा
यरे यांस त्यांची भेट न होई सें केलें .

रघुनाथ राव या ने स्त्री पुत्रादि कुटुंब को पंगवाला , सनसना शेंच्या
पणा व पर्यंत होतें , मग ती रघुनाथ रावा नी स्त्री आनंदी आई तीचा प्रकृतीस
कोही आजार सा न्या अपणून निवा निवा परिचारास दवर्तवान , नाशिया जवळ
आनंद वंदीस नेतुन ठेविनी ती , नेथे सनसना शेंच्या पणा को न्या पंगेज सद्वि
न्यात लुट्यु पावली , नंतर निजाम अर्धीचा घुडस कार उलस होई तो पर्यंत
तु निवा परिवार तथेच होता , नग कोही रेंदन न्या वें आताही त्यास शिवने
री न्या किल्यात नेऊन ठेविला , त्यांत अचत रावलास रघुनाथ रावा न्या वत्त पुत्र
व दोघे और मपूक त्यास वंदीत वा जीरा व धाकटा निमणा ती आता , हे निवेदने

ते, जग ते निजास अह्मीशी व मराठ्यांशी युद्ध होऊन तो गवगवा उरकल्यावर ही त्यास मोकळे न सोडितां गघोपंत गोडवोळे व बळवंतराव नागनाथ हे दोघे आपले कारकून त्यांजबळ देवून, पहिल्यापेक्षां विशेष बंदोबस्त केला.

ते तिघेही स्वयंकून उत्तम आणि तरुण व सुखभावाचे होते. त्यांमनानाफडनवीस असा उपद्रव देत असे कीं, तें पाहून तो बहुत लोकांचें मनांतून उतरला; कांकीं त्यांमगून किमपि उपद्रव न होतां त्यांस अतिबंदोबस्तांत ठेवणें हा त्या नानाचा क्रूरपणा स्पष्ट दिसून आला. या खेरीज ते लोक पहिले रघुनाथगवाचा पक्षाचे होते ते याचें असें आचरण पाहून या नानाची निंदा करीत, आणि ते तिघे रघुनाथगवाचे पुत्र यांची प्रशंसा करीत, या प्रमाणें त्या गृहस्त मंडळीची वृत्ती जाणून तो नानाफडनवीस आपल्या वृद्धदशेमुळे अधीरपणें त्यांचा बंदोबस्त अधिकच करूं लागला. त्यांत रघुनाथगवाचा औरंगपुत्र थोरला बाजीगव, याविषयीं तर भयेंकरून फार मानस्य करूं लागला.

बाजीगव नारुणें करून युक्त, आणि त्याची अवयवसंस्था फार निदम, व सुखशील तर अशी दिव्य कीं, जाचें तोंड पहातां चमाणसाचें मन त्याकडे लागायें, आणि त्याचा बोलण्यांत असा कोही रस कीं, तें भाषण ऐकून मनुष्यानें मोहित व्हावें, तेव्हा त्याचा वयास एकांणीस वर्षे होती; आणि तो घाड्यावर बसणें बतलवार धरणें व तीरंदाजी करणें या कामांत परमकुशल असे, त्यासारखा भाग्यखेळणारा त्याचा गंगथडीत दुसरा कोणी न व्हना. याशिवाय तो शास्त्रनिपुण असे, याजिक कामांत ही फार उत्तम होता. तो माधवगव नारायण पेशवा याचा चुलत चुलता त्याची प्रशंसा ऐकून माधवगव पेशवा बहुत संतुष्ट होऊन त्याला सुक्त करून त्यास भेटावयाविषयी फार इच्छित असे. म्हणून त्याविषयीं माधवरावांनीं नानाफडनवीसा जवळ कधींती गोष्ट काढिली असतां तो आपल्या अतिसावधपणानें पेशव्यास समजावी कीं, तो किती जरी त्याच्या असला तरी तुमचा शत्रू असें समजा; त्याचा बापर रघुनाथगव व आनंदीबाई त्याची माता हे स्मरण धरून असावें, असें अनेक प्रकारें नाना पेशव्यास समजावीत असतां ते सर्व व्यर्थ गेलें. कांकीं, तो ओंओ त्यास विपरीत समजावी तो तो त्यास बाजीगवाचा भेदीची इच्छा अधिकच उत्पन्न होई; परंतु त्यापेशव्यानें कोही एखादी गोष्ट आपले मतें केली तर ते वर्तमान आपणास कळविणारे नानानें आपलेचा कर गुप्तपणें त्या जवळ देविले होते, आणि बाजीगव तर त्याचे वंदीत असे. त्यामुळे परस्परें त्या दोघांची मैत्री साधेना. असें असतां ही आपणावर पेशवा प्रीतिकरितो, हे वर्तमान ऐकून त्या बाजीगवांनीं आपणा जवळ नानाफडनवीसानें

जानें देवि तैला कारकून बळवंतरावनागनाथ यांचे आपलाभा करून त्याचे सुखानें साधवरावपेशव्यास निरोप पाठविता कीं, मां प्रत्यक्षी वनें किंवा येथें नानाचे बंदींत आहें. आणि आपण आसनाधिष्ठित भस्मन, त्याचा बंदोबस्तामुळे हल्लीं मजसारिखेच आहांत. ऐशी यास याचा बंदोबस्त देहापुरताच आहे, मनाचा बंदोबस्त याचा हातीं नाहीं. त्यास तुमचा व आमचा स्नेहमात्र असावा. इतक्यानें जसे आपले उभयतांचे वडील पृर्वीना मां किंवा झाले तसेच आपण ही समयविशेषीं होतुं. त्यावरून पुढें त्या दोघांमध्ये त्या बळवंतरावनागनाथाचे द्वारे एकमेकांचीं पत्रें एकमेकास पोहोचूं लागलीं. ते वर्तमान कोहीं अवकाशं करून नानासकळतांच, त्यास असाग आलाकीं, तो पाहून तो कांस मोठें आश्चर्य वाटलें. त्या नानानें प्रथम बळवंतरावनागनाथ याचा पायांत बिडी घालून कित्या वर टाकिला, आणि बाजीरावा भोंवता पहिल्यापेक्षां विशेष बंदोबस्त ठेवून माधवरावपेशवा याची बहूत निर्भर्त्सना केली.

तो माधवरावपेशवा नानाफडनवीसाचा सूत्रानें वागण्यास आधीं नदकंटाळला होता; आणि त्याचा मित्र बाजीराव यास अधिक उपद्रव झालेला ऐकिल्यानें फार कष्टी होतुन, त्याणें आपली बसा याची खोली सोडून बाहेर जाणें अगदीं टाकिलें. वकधीं दरबारासही येथीना, त्यावरून तो कोत असें प्रसिद्ध झालें कीं, श्रीमंतांस ज्वर येतो म्हणून ते दरबारास येत नाहींत. त्यावर्षीं (सन सत्राशें पंचाणवांत) दसरा अकटोबराचे बेविसाव्ये तारिखेस पडला; त्याचा समारंभ फार चांगला केला होता, ते दिवशीं माधवरावपेशवा जीमो ह्मंथनास बाहेर निघोन संध्याकाळीं त्याणें आपल्या रीतीप्रमाणें सर्वमान करी तो कांचा भेटी घेतल्या; ते समयीं तो कोणासही अजारी सादिसला नाहीं, परंतु त्याचें मन सर्वांशीं उदास झालें होतें. इतक्यानेंच त्याणें मरावया करितां त्याचे शरीरां काहीं विकारनसून एका एकी पंचविसाव्ये तारिखेस साडीवरून खात्रीं कारंजावर उडी टाकिली. तेव्हा त्याचें हातपाय मोडून त्या कारंजाचा नळीचीं जखम त्याचे अंगास फार लागून तो तिसरे दिवशीं मृत्युपावला. त्याणें मरते समयीं फार आग्रहें करून सांगितलें कीं, माझे पातीभागे गादीवर बाजीरावाची स्थापना करा. असें बोलून मग त्याचा परममित्र हरिपंत फडक्याचा पुत्र बाबुराव फडका याणें त्यास धरून बसविला असता तो त्याचा अंगावर टेंकलेला मृत्युपावला.

हे माधवरावाचें मरण नानाफडनवीस ऐकून फार कष्टी झाला, परंतु न झाला; त्याचें कारण असें तो वर्तमानें समजला होता कीं, याचा मरणें

करून

करून आपल्या मोठेपणास धका आहे सणून तो आपल्याच दुःस्वार्थ गुंतला. त्याने प्रथम असाउपाय केला की, माधवरावांनी फार आग्रह करून सांगितले की, बाजीरावास गादीचा धणीकरा. ते गुसरावृत्तागला कीं की, बाजीरावास स्थापिला असतां केवळ आपल्या मोठेपणासच हाती होईल असें नाहीं; कदाचित प्राणास ही धका पोहचेल. हे भवमानून त्याने माधवराव पेशव्याचा उडीचे वर्तमान ऐकतांच परशुरामभाउ पटवर्धन यास सांगून पाठविले की, ते वेळेस तुला जवळ जितकी फौज असेल तितकी बंदुसरी लवकर मिळेल तितकी घेऊन त्वरित पुण्यास या. नंतर पेशव्याचा मृत्यूचे दुसरे दिवशीं रघूजी भोसला बंदवलतराव शिंदे यांस नाना फडनवीसांनी पुण्यास माघारें बोलाविले की, आतां धणी कोण करवा तो विचार करावयास लवकर या. ते वेळेस तुकोजी होळकर पुण्यासच होता. त्यास नानांनी बहुत गोष्टी सांगितल्या की, पहिल्यापासून रघुनाथराव यांनी इंग्लीशांशीं संबंध ठेविला तसाच हल्ली बाजीराव धणी साळा असतां जर इंग्लीशांशीं स्नेह करील तर फारनाश होईल. इतकें त्यास समजावून शिंदे बभोसला यांचें मन आपणाकडे लावून घेतलें, आणि आपला मतलब त्यांस सांगितला की, यशोदाबाई माधवरावांची स्त्री तीजरी लहान आहेत ती त्या मांडीवर दत्तक बसवून त्याचानावांनीं राज्य यथास्थित चालवावें. हे ऐकून सर्व मराठे सरदार मान्य झाले; त्यांत बाळोबा तात्यानामें शिंद्याचा मोठा कारभारी होता तो मात्र प्रतिकूल बोलिला. तेव्हां जीउ बाबक्षीनामें शिंद्याचा मोठा दुसरा सरदार होता तो बोलिला की, आपला धणी शिंदे तो तरुण आहे यास्तव त्याचें सांगणें उपयोगी नाहीं. वरकडजे भोसले वगैरे पुरातन मोठे मोठे सरदार आहेत ते सोगतील ते योग्य. नंतर सत्राशें शाहाण्णांचा जाणे वारीत नानाचा मतलबी प्रमाणें त्या सर्व सरदारांची मान्यता होऊन त्या पत्रावर शिका झाला. नंतर ते सारे सरदार आपआपल्या ठिकाणास जाऊन कारभार चालविते झाले.

त्यापुढें तो दत्तक शोधून आणून स्थापवा एवढें मात्र राहिलें, परंतु हे सारे वर्तमान बाजीरावास कळलें होतें आणि तो बाळोबा तात्याही आपल्यापक्षाचा आहे असें समजून त्याजकडे कागदपत्रांची वहिवाट करून थोडक्याच महिन्यांत तो बशकेला. त्याच सुमारे जीउ बाबक्षी याचे शरीरीं समाधान नाहीं होऊन, तो केवळ आसन्नमरण झाला असतां, त्यानें बंदवलतराव शिंदे यास जवळ बोलावून आपल्या पत्नी वार बसवून घेऊन बोलिला की, बाळाजी विश्वनाथाचा प्रत्यक्ष वंश असतां मीं दत्तक घेण्याविषयीं अनुमोदन दिलें हे मला मोठें स्वेदास्पद झालें. असें त्याचें भाषण

ण 'सात्यानंतर तो जीउ बावक्षीमृत्युपावला, हेवर्तमान बाजीराववाससंग
जतांच तो हें आपणासहि नावह आहे असें जाणून, त्याणें दबलतरावाशिं द्या
कडे बोलणें लाविलें, तेव्हां असें दवरलें कीं, बाजीरावाचें चारदशो-वासुमुख
शिं द्यास द्यावा; आणि शिं द्या-या बाजीरावास आसनावर सभा पावया करितां,
जो सेनास्वर्च लागेल तो ही बाजीरावाचें द्यावा; म्हणजे त्यास वेडावे पदवी प्रा
प्त होईल, हेवर्तमान तात्काळ नानाळाकळलें तेव्हां तो फार भिडून त्याणें पर
शुरामभाउ पदवर्धन, तासगावांस होता त्यास आपल्याजबळ सोदयात्वरें
बोलाविला, तो आपलेस्वारजमा करून घेऊन, तासगाव सोडिल्यापासून,
दोनदिवसांत पुण्यास येऊन पोहचला, मग त्याचें बनानाचें बोलणें आलें
तेव्हां असें दवरलें कीं, शिंदाजें करणार ते आस्तीं प्रथम करावें हें उत्तम, त्या
नंतर परशुरामभाउ शिवनेरी किल्लास जाऊन तीगोट बाजीरावास त्याणें
विदित केला, तेव्हां त्या बाजीरावाचा भाउ अमृतराव तो बाजीरावास म्हणे
कीं, हे काम शिं द्या-या हातून होउं द्यावें; याचीत्वग करूंनये, तेव्हां त्या परशु
रामभाउनें बाजीरावास अनेक प्रकारें अगत्याचा गोष्टी सांगून शेवटीं त्या
स विश्वासार्थ गाथीचें शें पट्ट हातांत धरून शपथ दिली, तेव्हां तो बाजीराव
आपला धाकटा भाउ चिमाजी आपायास धात्या किल्लावरून उतरून पुण्या
स गेला, आणि त्याचा वडील भाउ अमृतराव तो तेथेंच राहिला.

मग बाजीराव बनानाफडनवीस यांची भेट होऊन परस्परें नेमदर
लाकीं, यापूर्वीं उभयपक्षां जा अनुचित गोष्टी सात्या असतील, त्या कोणी
च मनांत आणून ये, असें सात्यावर त्यांचा वेत दरलाकीं, बाजीरावाचें राज्य
नानाचें मुख्यत्वे करून चालवावें, याप्रमाणें कगरपत्र हीं सालें, हीं सालेली
गोष्ट बाळावाता त्यास कळल्यावर त्याला मोठा राग येऊन त्याणें मनांत निश्चय
धरिलाकीं, नानाची मसलत अगदी पाडून टाकीन, तो अर्थसिद्धीस न्यावया क
रितां त्याणें आपला धणी शिंदा त्यावेळेस गोदावरीचे कांहीं होता, तो वज करू
न त्याचें सैन्य पुण्यावर चालतें केलें.

नानाफडनवीस मसलतीविषयीं कटु होता, परंतु आंगधरायीविष
यीं तो तादृश नव्हता, शिंदाचें लश्कर आपल्या लश्करापेक्षां प्रबळ, आणि
बाजीरावाचा ही विश्वास येत नाहीं व आपण जर बाळोवाचा हातीं सोपडों
तर् प्राणास ही भय आहे, असें समजून तो नाना बाजीरावास परशुरामभा
उचा न्याधीन करून आपण तेथून निघोन पुरंदरावरून साता-यास गेला,
बाळोवाता त्याव बाजीराव यांची पुण्यांत भेट झाली, तेवेळेस हे दोघे परमत्ते
ही आहेत असें दाखविलें असतां, बाजीरावाचें अविश्वास आचरण त्या
बाळोवा

बाबो बातात्या चास्मरणंत आहें सें लोकांस भासलें, नंतर तो बाबो बातात्या आपल्यामनांत बहुत विचार करून ठरविता आला कीं, बाजीराव धर्णी न करावा, जो आपल्याचिन्तास येईल तो धर्णी करून नाना फटन वीसाखेरीज कारभारी ही दुसराच करावा. मग त्याने परशुराम भाडुस म्हणविलें कीं, माधवरावाची स्त्री तीचे मांडीवर विमणा जी आपा यास बसवून बाजीराव बंदीत ठेवून, सर्व कारभार तुम्ही संभाळावा; अशी माझी मसलत आहे, त्यास तुमचा विचार न कसें येतें, तेवेळेस परशुराम भाडु, नाना आंग धटायी पणांत कमीसा जाणून, त्याची कोही शी अवगणना करित असे; तथापि तो नाना फार शाहणा सणून त्याचा विचार ध्यानास आणित्या वांचून त्याणें त्यास उत्तर न दिलें, नानाची मसलत झाली कीं, या गोष्टीस अनुमोदन द्यावें, परंतु बाजीराव आपल्या बंदीत ठेवावा. नंतर त्या प्रमाणें ठरलें, मग बाबो वानें त्याना नास दर्शिलें कीं, तुमची व आमची मैत्री असावी, त्या प्रमाणें नाना ही मान्य आला.

बाजीराव आपल्या बंदीत असावा ही परमहित कारक नाना नें दिलेली मसलत, परशुराम भाडुला उपयोगी नाहींशी वाटून, तो उत्तर देते समयी त्या विषयीं कोहींच न बोलिला; त्यावरून बाजीराव शिंद्याचे स्वाधीन राहिला. हें वर्तमान नानाला, वाई हून पुण्यास जावयास सिद्ध होते समयी समजलें, तेव्हां नात्काळ त्याचे ध्यानांत आलें कीं, हें सर्व कृत्य मला दगा करावयाचें आहे त्यास हे समयी पुण्यास जाऊन ये. मग तो नाना वाईस राहून, त्याणें अगो धरून सातात्या चारा जाणसून, नव्यापेश व्याचीं वस्त्रें आपल्या जवळ घेऊन ठेविलीं होती, तीं पुण्यास पाठवून दिलीं.

त्यावेळेस परशुराम भाडु शिंद्या आपला घात करितो असें बाजीरावाच्या मनांत न आलें; असें असतां ते वर्तमान कोणे प्रकारें त्यास कळलें, ते समजलें पाहिजे, कांकि, तेवेळेस पुण्याचे दरबारची गीनी कशी होती, ती त्यावरून समजेल; आणि त्या पुढें ही चालत शीच पडत आली, ते ध्यानांत येईल.

प्रथम शिंद्यानें बाजीराव आपल्या लश्करांत यावा म्हणून अशी युक्ति केली कीं, त्यास गादीचा धर्णी करावयाचा कामा बदल कोही नवर्तलाग त्याचें निमित्त करून, त्यास पैकामा गोतला. तेव्हां तो बाजीराव बोलला कीं, आसास देववत नाहीं, त्यावर शिंद्या आपलाचें बोलणें करित आला, कोही सावाद होतां होतां शिंद्यानें दर्शिलें कीं, बाजीरावाचा कडार जवळ करून आपलें मन दुखावलें, म्हणो न त्यास निरोप पाठविला कीं, मी माघाराहिं दुःस्थानांत जातो, त्यास कृपा करून मला आज्ञा झाली पाहिजे त्यावरून,

बाजीराव

बाजीराव शिंद्याचा कसने प्रमाणेंच ताका कल्याणा लश्करांत जावुन त्या
 शिंद्याकान कसला गला, तेव्हां शिंद्यानें अस्तमाव होई तोपर्यंत, खुर्चीनें त्या
 गोष्टी त्यांबविल्या. इतक्यांत एका एकीअसें वर्तमान आले कीं, परशुराम भा
 दुर चिमणा जी आपास घेवुन पळाला परंतु त्यास कोढें न त्या तो कळ न नाहीं.
 इतकें मात्र त्याला गाता त्यास नेला अशी शहरांत वदता आहे. तेव्हां बाजी
 राव अत्यंत भय युक्त होलाता. शिंद्यास संपूर्ण लागले कीं, तू पाटीमागून
 जावुन त्यास धरून आण, त्यावर त्याणें उत्तर दिलें कीं, तो कोढें न त्या ने कळ
 न नाहीं, तेव्हां रात्रीचें धावणें ही उपयोगी नाहीं; असे त्याचें बोलणें ऐकून
 बाजीराव बोलिला कीं, असें आहे त्यास मी आज बाजीराव पथेंच रहाणों.
 असें ऐकतांच शिंद्यानें तें अवश्य मानून त्यास घेवुन घेतला, मग दुसरे
 दिवशीं शिंद्याचें लोक त्या बाजीरावास संपूर्ण लागले कीं, आपण येथेंच स्व
 स्थर होवें, एथून दुसरे जागीं जातो, नाश आहे, त्यावरून तो सवजला
 कीं, घात झाला.

चिमणा जी आपाला परशुराम भादुर बाबूराव फडके याणीं पळ
 विला स्वरा, परंतु त्यास पुण्यांतच लपविला. नंतर त्याला सांगूं लागले
 कीं, तुला आत्मीयां गादीचा अधिकारी करितां तेव्हां तो आपल्या भावां
 राज आपण धर्णी होईना, शेवटीं बळेंच त्याला पेशवा करून चिमणा जीमा
 धवराव असें त्याचें नाव देविलें. ही गोष्ट सनसत्राशें शाण्णवांचा ममहिच्या
 चें सद्धिसाव्ये तारिखें स घडली. दुसरे दिवशीं परशुराम भादुरनें नानास सा
 गांतलें कीं, तुला पुण्यास घेवुन बाळोवाता त्याचा स्नेहोत अंतर पडलें
 आहे, तेनीट करून मुलुखाचे कामावर रहावें. आत्मी लश्कराचें कामसे
 भाळितो, त्यावर नानां परशुराम भादुरस उत्तर लिहिलें कीं, कांही बोलणें
 व्हावयाचें आहे त्यास तुमचा पुत्र हरिपंत यास आधी पाठवून घ्यावा त्या
 प्रमाणें हरिपंत ही आला, परंतु केवळ वकीलासारिखा न आला; त्याज
 बरोबर चारपांच हजार निवडक सवार होते, आणि ते सभर्षी बाबूराव
 फडके यांचें नानास गुप्त पत्र आले कीं, आपण क्षणाचाच बिन्दू न क
 रितां आपल्या रक्षणाचा उपाय करावा त्यावरून त्याणें वाई सोडून
 प्रतापगड कि त्यामध्ये शिबंदी नवी बाळवून कोकणांत, महाडास गे
 ला, तेथें रायगडाची बंदोबस्ती फार चांगली केली.

बाळोवाता त्याचा मजोत होवें कीं ताका कल्याणास धरावा यास्तव आ
 पला धर्णी शिंद्याचे पलटनी लोक त्याकासास नेमणार होता, परंतु नाना
 चा पक्षाचें कोणी लोक होते ते परशुराम भादुरां कोही बोलून त्याचें मते करून
 परशु.

परशुराम भाउ ही बोलित्ता कीं, बन्ना त्कारा-चा उपाय हेसमयीं न करवा; परंतु परशुराम भाउ त्या नानास प्रति कूळ नव्हाता, असें नसम जावें कांकी, थोडके दिवस आल्यानंतर त्याणें नाना-चा जहागिरी-चा मुलुख होता तो शिंद्यास दिला, आणि त्याचा बाडा पुण्यांत होता तेथे राहून जें त्याचें द्रव्य सांपडलें त्याचा व्यय करूं लागला.

त्यासमयीं नानाचें द्रव्य अपार आहे, अशी लोकांत अवाची होती, व कोणी स्मरण कीं, पेशव्यांचा बहुतां पिढ्यांचें द्रव्य जमलेलें होतें, तें सर्व नाना बरोबर घेऊन गेला, त्यांत नानाचें द्रव्य बहुतेकलें हें खरें, परंतु तें पेशव्यांचे नसलें; कांकी, सवाईमाधवराव पेशवा होय तोपर्यंत, पेशव कर्ज भरू होते, त्याणें त्यानेले त्या द्रव्याचा वंदो वस्त कोणे प्रकारें केला व कोण कोणत्या आवकासकडे ठेविलें, त्याचा अद्यापि ठिकाण नाहीं, स्मरण सर्वमराटे लोक आश्चर्य करितात.

परशुराम भाउ पुण्यांत पेशव्यांचा कारभारी झाला ते समयीं शिंद्यास लश्करी खर्चाचा फार तोटा पडला होता, स्मरण परशुराम भाउनें त्यास बचन दिलें कीं, मीं पुष्कळ द्रव्य उत्पन्न करून देतो, यास्तव तो परशुराम भाउ मगोर उलू मुलुखास बोलित्ता कीं, तुमचा धण्याकडे आमचे सरकारीरूप ये तीन कोटी येणें आहेत, त्यापैकी त्यापासून यावेळेस कोहीं अंश देवि त्यावर, तुमचा त्याकडे जावयाची मुक्तता केली जाईल; त्यावर त्या मगोर उलू मुलुखानें उत्तर दिलें कीं, मीं या कामाचा उद्योग यथाशक्ती करीन, असें त्याचें बचन झाल्यावर तो पुण्याजवळ डेरा देऊन रावयाची आज्ञा पावला, नंतर थोडक्याच वेळानें त्याचा तळावर पुष्कळ लोक घेऊन, तो तेथें मोठ्यासमारभानें राहिला.

या प्रकारे पुण्याच्या दरबारांत कारभारी मंडळ नवें झाल्यानें, बाजीराव बानाफडनवीस यांचा परस्परें जेह वृद्धिंगत होतु लागला, जग ते एकमेकास कागदपत्रें पादवृत्तागळे, त्या कामांत कोणी श्रद्ध बाळो जी कुंज रनामें जिलेदार मध्यस्थ होता, तो महादाम जाऊन नानास बाजीरावाचा हिताविषयीं आग्रहांनें कित्येक गोष्टी सांगता आला, त्यायोगें नानाचें मन बहिलें बाजीरावाकडे होतें, तें अधिकच झालें, जगला नानाचें कांही बुक्ती करून पेशव्याची खासगी फौज बावृगव फडका यानें स्वीधीन होती, ती त्याफडक्यास हों वडा केली, आणि तुकोती होकर ही आपल्यासर्व लोकांस हों वडा होतुन, त्या नानाचा खुणेची नाव वाटप हात होता, याखेरीज त्या नानाचें रावाजी पाटीलनामें कोणी श्रद्ध बाळो बातात्या

आहूँ होना, त्याचे द्वारे शिंद्याजी बाजीरावाचा कार्यार्थ बोलणे केले, तो प्रकार असा, नानाने शिंद्यास निरोप पाठविला की, जर तुम्ही बाळोबा तात्यास बंदीत घालून बाजीरावास गादीवर बसवायला तर, तुम्हास हिंदुस्थानांत आने मसयी, परशुराम भायुची सर्व जहागीर व आमचे नगर किंवा वदहा लक्ष रुपये वर्षास उत्पन्न होतसा मुलुख देऊं.

याशिवाय नानाने तें कार्य मिहीन त्यावया करितां आणीक एक मसलत योजिली, तो प्रकार असा, सरवाराम घाडगांनाने कोणी शूद्र कागलक गचा वंश होना, तो मोठा चतुर आणि उमेदवार असे : त्यामुळे गचाजी पाटलाची त्यावर प्रीति बसली; आणि शिंद्याही त्यास प्रसन्न होता, कोकी, त्याची कन्या अति सुंदर असे ती आपली स्त्री करवया विषयीं दवलनराव शिंद्या इच्छित असे. यास्तव नानाने तो सरवाराम घाडगा वंश करून शिंद्या अनुकूल आपणास व्हावया विषयीं तें ही प्रकरण आपल्या अर्थसाधनास उपयोगी केले.

असे सहाय करून नानाने तो शिंद्या वंश केला, हे वर्तमान बाबुराव फडके वगैरे जे नानाचे पक्षपाती होते त्यांस कळले, ते त्यांना तादृश गुमराखितां न आले त्यामुळे बाळोबा तात्यास तो सर्व वृत्तांत विदित होऊन त्याणें तात्काळ बाबुराव फडक्यास बंदीत घालला, आणि नीलकंठराव परभू व मातोजी घोरपडे यांस धरावया करितां लोक पाठविले, परंतु ते अगो धरत्य सावध होऊन त्यांहीं बाजीरावाचा कार्य करितां लोक देविले होते, त्यांस हीन त्याधरणाशीं लढून बारीकडे निघोन गेले, तेथें मातोजी जोकडा होता, तो त्यांचा कुमकेस देऊन, नानाने त्यांस काही इच्छा देऊन, सालण्याचा घाटास पाठविले, तेथें नानाचा कोणी इष्ट, वजाबाजिरवळ कर होता त्याची त्यास कुमक होऊन, दहा हजार फौज जमा झाली, सगल्यांहीं आपण बाजीरावाचे पक्षी असें प्रसिद्ध केले.

नानाने एवढे त्यांबलावपळे बांधलेले, पुण्यांत बाळोबा तात्यास कळलेना हीत त्यास हें दहा हजार फौजेचे मान बाजीरावाचें कृत्यसे वाटले, त्यावरून त्या बाळोबा तात्याने कल्याण केली कीं, बाजीरावासच हिंदुस्थानांत पाठविला त्याणें त्याची कसलत मोडेल, असें सनात ठरवून त्याणें सरवाराम घाडगांवास काही फौज सहीत बाजीरावाबरोबर देऊन हिंदुस्थानाकडे पाठविला, तो प्रवरान दावे काहीं नाई तो पर्यंत बाजीरावाने तो घाटगा वंश केला; तेव्हां त्याणें निश्चित सांगितले कीं तुमचे हिंदुस्थानांत आणें येवहोनां शिंद्याने तुम्हास गादीवर बसवावे या कार्य साही जीं आपली कन्या दवलनराव

शिंदावास दे दुन . आणी कही बधागक्ति उद्योग करीन . परंतु हें काम आलें असतां . कागल गांव मला उनाम करून द्यावें आणि शिंदावा कारभार मुख्यत्वे आसे स्वाधीन असावा . या शिंदाय मध्ये दोन कोटि रुपये शिंदावास दे दुं केलें पाहिजेत . इतक्याही गोष्टी बाजीरावानें मान्य केल्या नंतर आपल्या शरीर प्रकृतीस बरें नाहींसें निमित्त करून त्याप्रवरातीरीच मुक्ताम केला .

इतकें होई तोपर्यंत नानानें आपल्या नव्यानव्या मसलती परमदक्ष नेनें चालविल्या होत्या . तो प्रकार असा . मशीर उल् मुलुखाचे द्वारे नानानें गुमपणें . निजाम अल्ली वश केला . तसाच रघूजी भोंसलाही कोहीं बोलणें करून अनुकूल करून घेतला . आणि परशुराम भाडुचा मुलुख लुटावयाविषयीं कोल्हापुरकरांस बुद्धि दिली .

असें असतां पुण्यांत वर्तमान होतें कीं . साल्यांचा घाटाजवळ बाजीरावाची दहा हजार फौज जमा झाली आहे . तें बंड मोडावयाचें मिष करून . परशुराम भाडुची आजा घे दुन . मशीर उल् मुलुख नानाचा हितार्थ फौज जमा करून लागला .

याप्रमाणेंच तेव्हेस शिंदा व होळकर ही बाळोवातात्या व परशुराम भाडु यांस टकवावयाचे मसलतीनें . तें बंड मोडावयाचेंच मिष करून कांहीं लोक साल्यांकडे पाठवून कोहीं नाना फडनवीसास धरावयाचें निमित्त करून रायगडाकडे योजिले . मगती बाजीरावाची गोष्ट नानाचा पक्षपाती लोकांहीं इंग्लीशांस कळविली असतां तेही मान्य झाले . याप्रमाणें सर्वसिद्धता होतुन . अखे दोघांचे सत्ता विसाव्ये तारिखेस शिंदा नें बाळोवातात्यास कैद केला . आणि मशीर उल् मुलुखाची व आपली फौज एकत्र करून परशुराम भाडु पदवर्धनास धरावयाकरीता पाठविली . तेव्हां तो परशुराम भाडुला बंध होतुन बरोबर चिमणाजी आपास घे दुन कोहीं लोकांनिशीं शिवनेरीकित्यास गेला . परंतु त्याचे पादीस लोक लागले होते त्यांस तो थोडक्या दिवसांत सांपडला . त्याला आनंद राव राव्याचा स्वाधीन ठेविला .

इतक्यांत बाजीरावास भीमेचा कोहीं कोरेगावीं आणिला . आणि अमृतगव व वावराव फडके हे दोघे कैदेत होते ते मुक्त केले . तेसमयीं नाना फडनवीस साल्याचा लश्करांत मिळून पुण्यास जात होता . त्यास वाटेत कांहीं बाजीरावाकडचें लिहिलें आलें . त्यावरून त्यास कोहीं भीति उत्पन्न होतुन तो तेथेच राहून . त्याणें बाजीरावास लिहिलें कीं . जर तुमचें मला अभय असेल तर मी येथून पुढें पुण्यास येईन . नाहीतर असाच आईन . त्यावरून बाजीरावानें त्यानानाला अभय देतुन आजा दिली कीं तुमचा मरजीन आलें

आलें तर चाकरों करवीं नाहीं तर न करवीं, ते सभवीं शिंद्या व निजाम अर्ह्या
 चामध्ये ही वाजीरावास आसनावर बसवावयाचा वेत होतुन, मुख्य कारभारी
 नाना अगाचा असें ठरलें. नंतर नानाफडनवीस पुण्यास आतुन नवें बसने पंच
 विंसाव्ये तारिखेस पुनः आपलें काम करवावयास त्यापुढें दिसें बरा जेस तासि
 साव्ये तारिखेस आताच्या हून वल्ले येतुन गादीवर वाजीरावाची स्थापना झाली.
 ते सभयांस भेन ध्ये मोठे माट पेंही न बसवून त्याकडून बोसविलें की, माधवराव
 नागयण मृत्युपावला, आणि रघुनाथ रावांचे पुत्र आहोत, असे असतां केव
 छ भातु बंद की संबंधे माधवरावाचे स्त्रानें दत्तक घ्यावा हे अज्ञात, म्हणून
 हो पारनाहीं. आणि निमणा जी आपा याचा वरील भातु असतां याचा वला
 त्कारें रात्या वर वल्लविला, ते ही अकारण कर्म आलें. आस्त र त्यात काहीं माध
 श्विन पाहिजे, असें म्हणून त्याचा को ही दत्तकें ते यास श्विन दत्तुन, तो पुजारा
 यचा अधिकांरी केला. परंतु तो निकडे सभागी नावलाच त्याचें केले आणि आ
 वाशेलू कर नामें त्याका मांवर कारभारी पाठविला.

नानाफडनवीस आपलें कार्य पुनः चालवूं लागला ते कां त्याणें आपल्या
 साक्षाव्यास त्रिवंकरावर परचुरायास घेतला. आणि नारायण तंबक देव यास सेनेचें
 काम सांगितलें. शिंद्यास आसे दनगर किड्या देतुं केला होता त्या प्रमाणें त्याचा
 न्याधीन करून, परशुराम भातु पटवर्धन याची जहागीर दाहीं लागेल तशी
 घ्यावी म्हणून आज्ञा देवविली. रघुजी भोंसला ही नानानें कवृल के त्या प्रमा
 णें सर्व पाहून सन् सत्राशे सत्याण्णाचा जुलई महिन्यांत नागपुरास गेला.
 परंतु नानानें निजाम अर्ह्याशीं तह केला होता त्या प्रमाणें वाजीराव गे केला.
 त्यावरून मशीर उलूमुख्यास लाग येतुन पेशव्यांची आज्ञा न घेतां देदरा बाद
 सरून गेला, त्यामुळें नानाफडनवीसानें मोठ्या यत्ने करून सत्राशे व दोव
 स्ताविषयीं सलत केला होता तींत अंतर पाडलें, असें समजता. आणि लें
 स निजामाचे दरबारीं पेशव्याचा कोणी वकील नव्हता, तो निदरास पिरा
 ला मात्र पुण्यास होता, परंतु त्याचा कारभारी लदाजी वनाण केला नाहीं
 तेथे आकबरनवीशीं जें काम करून राहिला असे, तो मशीर उलूमुख्यानें
 वैमनस्य नीट करण्या विषयीं उपयोगी केला.

वाजीरावास तर त्या बंदोबस्ताचा न्यूनते करून अवघड वाटलें.
 कांकि, त्याचामांत नानाचें तेज कमी पडावेंसें होतें. आणि ते सभवीं
 (आगरस मद्विच्याचे पंधराव्ये तारिखेस) तुकोजी होळकर मृत्युपावला.
 ते ही वाजीरावाचा मनींद्यावरूप आलें, तो प्रकार असा, तुकोजी निव
 र्त्तला ते सभवीं त्याचे दोघे ओरस पन काशीस व बसनास राव. आणि

दोघे दासीपुत्र वंशवन्तराव व विदो जी, असेच बघे. त्यांत काशीराव तो बुद्धीने आणि शरीरेकरून अत्रयोजक होता, मल्हारराव शूर आणि सृष्ट असे. मग थोडक्याच दिवसांत त्या दोघाभावांमध्ये कलह उत्पन्न होऊन ते दोघे दासीपुत्र मल्हाररावाचे पक्षपाती आले. नंतर मल्हाररावाचे आपल्या नापाचा तळमोडून पुण्याजवळ भांबवडेंगांव आहे तेथे थोडक्याशा लोकानिशी जाऊन राहिला. त्यास गुप्तपणे नाना अनुकूल होता. काशीराव आपल्या भावास जिंकावयाकरितां शिंद्यास शरण जाऊन कुमक मागून आगला. तो शिंद्यातून त्यागोर्हीची वाटच पहात होता. त्यास हें समजतांच यादगादपानें तो मल्हारराव होळकर यास धरावयाकरितां फाज देना आला. तेव्हां मल्हारराव होळकर आपल्या भावाचे स्वाधीन न होतो खुद्द करून गंगपुणवला. तेव्हां वंशवन्तराव व विदो जी हे दोघे राहिले. त्यांत वंशवन्तराव वंशवन्तरागपुरास गेला आणि विदो जी तो कोल्हापुरास गेला. ते वेळेस मल्हाररावाचे लोक बहुतेक त्या युद्धांत मृत्युपावले. त्यांत एक कोणी कर रविगवशिंद्यानासे मोठा शूर होता त्याचा मृत्यूचें वर्तमान त्याचा स्त्रीचे काणीपडनांच ती उभी होती तशीच पडून प्राण सोडिती साली.

शिंद्याने काशीराव होळकरासारिख्या अत्रयोजकास हातीं धरल्या मुखें होळकराचें कूल यास जिंदाचा हातारवालीं वागावें लागले. तेणें करून नानास होळकराचें बळ होतें तें शिंद्यास जाऊन नानाचे योग्यतेचा समज नाश आला. आणि शिंद्यापुण्याचा कारभार तें शिरून स्वतंत्रपणें धरण्या सारिखा वागूं लागला. तेव्हां काहीं वेळां त्याणें असा मुलुम केला कीं, त्या पूर्वी पेशव्याचे दरबारीं कधींही तसें घडलें नाहीं. त्यांत कुलाबकर मानाजी आंगव्या यास बंदीत घालून कुलाबाकित्वा बन्नाकारें घेऊन बाबूराव आंगव्यानामें कोणी आपला आस यास दिला इतकें सातें तरी बाजीरावास तत्संबंधी दूषण लागले नाहीं. काकी, त्यावर पूर्वी पासून लोकांची नीति वसती होती.

बाजीरावतर आपल्या कार्यासाठीं शिंद्यास स्वतंत्रपणें वागावयाकरितां गुप्त अनुकूल होता, परंतु त्याचा मनांत असेकीं, शिंद्याव होळकर या दोघांतून एकास हीन लागतां आपण निराळें असावें. दुसरें त्याचा मनांत होतें कीं, शिंद्याकोणें एके समयीं आपल्या द्विदुस्मानांत जाईल तेव्हां सहज त्याचा उपद्रव नाहींसा होईल; परंतु नानाजवळचे जेरहाणारे तत्संबंधी उपद्रवाचा आधीं बंदावस्त केला पाहिजे. ही मनांतील गोष्ट बाजीरावानें अमृतराव आपला बंधू वगैरे विदरावकाळे आदिकरून स्वपक्षपाती मंडळीस विदित

केली, परंतु त्याचा परम विश्वास घाटण्यावर होता. ज्या पाहत्याने बाजीरावा-
 चा कार्यासाठी दबकत रावान आपली कन्या देवुंकेली होती त्याचा नावासमजें
 गव असें पद जोडिते होते. त्यास बाजीरावाने समजाविलें कीं, तुझीं मुख्यत्वे शिं
 द्याचा कारभार करणारा त्यास नाना अडथळा करितो, अशा चुकी करून त्याशीं
 वनानाशीं देवपाडिला. नंतर बाजीराव आणि तो पाहत्या यांची नमुदत आली
 कीं, आधीं नानाला अवश्य बंदीत घातला पाहिजे. मग दिसें बराचें एक विस्माये
 ताविलें तो नाना शिंद्यास परत भेट करावया करितां कीं हीं शाबंदी वस्त्यानें शिं
 द्याकडे गेला. तेथें तथें शिंद्याना पळटला तो कोन्हा कोणी मरदार पाणे नाना
 सकेद केला. तेसमयीं त्याचें बर हजारां स्मारे स्वोरीचे लोक हातें ते कित्ये
 कमारून पिडून लावून दिले. त्यावेळेस नाना बरोबर आचारो लुकर व बजा
 बा शिरवळ कर वनारो पंत वेद्य वगेरे बंदीत सांपडले. तेच वेळेस तो सर्जेरा
 व पाहत्या यांचे आपलें शिंद्याई नाना फडनवीस व त्याचे पक्षपाती गृहस्थ यां
 ची परीं लुटाने पास पाडविले. तेसमयीं जसा शत्रू एखाद्या किल्यास घेरा पा
 लून फारातून मग त्या किल्यांत गिरला स्मरणे मोटा अनर्थ करितो, तशीं
 पुण्यांत नदीं साली, तो प्रकार असा. एकदांच ते हूंकडे सर्व शहरांत नाके बं
 दी होतुन लुटा लुट होतुं लागला. आणि मोठी गळ बळ होतुन तो डातोडी ही
 कित्येक ठिकाणीं आली. तसेच एकरात्र दिवस बंदुकांचे बार होत राहिले.
 तेसमयीं शहरचे लोक आप आपले दरवाजे लावून साडी वर चढून शिंद्या
 तून बंदुकांचे बार करून त्या लुटारु लोकांशीं लढत होते. आणि कोणास वा
 हर पडणें तर दहावीं स जमून हातावर पाशा हातीं घेऊन बाहर पडत. अशीं
 ते वेळीं पुण्यांत धामधूम साली.

जेसमयीं शिंद्याचा तळावर नाना धरला गेला, ते वेळेस बाजीरावा
 नें नानाचे पक्षपाती जे कारभारी यांस काहां कासाचा निमित्तें होला तुन बंदी
 स घातले. त्यांत मुख्य बाबूराव फडके व आपा वळवंत व नारो पंत चकदेव
 व नारो नीलकंठ मजीमदार व गोविंदगवपिंगळे इतके होते, शिंद्यानें नाना
 फडनवीसास बंदीत घातला तो आमेदनगरचा किल्यास पाडविला. नंतर
 बाजीरावानें आपला भाडु असृतगव तो मुख्य कारभारी करून गोविंदराव
 काळे व शिवराय मनायणथने, हे दोघे त्याचें सहायकेले. आणि शब्दाजी
 पंत पदवर्धन तो लश्करी कामांत केवळ अनभिज असें असतां ही मजीमदार
 व त्याला लश्कराचा मुख्य तार केला. या प्रमाणें बाजीरावानें आपल्यासनें
 नानाला अगदीं नष्ट केला सा जाणून मग शिंद्यास आपणापासून डार कराव
 याची योजना आरंभिली. तेव्हां त्याचा मनात आले कीं शिंद्या बंधा दगाया

शीं जो पहिला करार केला आहे त्या प्रमाणें दिव्या बांधून हे दूर जाणार नाहीं न, परंतु सांप्रत नदनसार वागावयाची शक्ती नाही त्यास सावकाशपणें तें काम करितां करितां कांहीं सुक्तीनें तो उद्योग सिद्धीस न्यावा, असें मनांत आणिलें.

शिंद्यानें घाडग्याची कन्या (मनसनाशें अढ्याण्ण बांधे मार्च महिन्यांत) बरिली, तो मोठा समारंभ केला. त्यास सर्व्व ही बहूत लागला आणि त्याचें लश्कर पुण्यांत होतें त्यास दरमहा वीस लक्षांवर स्वर्च लागत असे; त्या मुळें स्वर्चास तो टापडून थोडक्याच दिवसांत शिंद्याजवळ इव्या विषयीं फार अडचण पडली. तेव्हां त्याणें बाजीरावास पहिले घाडग्यानें गुसक वृत्त केलेले दोन कोटी रूपये मोठ्या निकडीनें मागूं लागला. तेव्हां बाजीरावानें त्यास उत्तर केलें कीं, सांप्रत आत्मास एवढी शक्ती नाही, परंतु तुझी जर घाडग्यास आपला मुख्य कारभार कराल तर तो आणि बाळोजी कुंजर मिळून माहित गरीब पुण्यांतील इव्य उत्पन्न करून तुला सदेतील. त्यास शिंद्यानें ही अनुमोदन दिलें नंतर घाडग्यानें बाजीरावाचे वाड्यांत जे नानाचे पक्षी बंदीत घातले होते ते बाहेर काढून त्यांस इव्या साठीं मागूं लागले; नंतर मोठे मोठे पुण्यांतील सावकार व कोणी इव्यवंत गृहस्थांस धरून नाना प्रकारें दुःख देतें झाले. त्यास त्याही इव्य ही देतुन कित्येक त्या दुःखांनें मृत्यु पावले त्यांत गंगाधर पंत भाई नामें कोणी नानाचा भाउ बंद होता त्यास तापिवलेल्या लोफेवर बांधिला तेस मयीं तो तसाच मृत्यु पावला. याप्रमाणें सरजेराव घाडगा आपल्या ओवायाचा दिवाण होतुन लोकांस नाना प्रकारें दुःख देता झाला, आणि बाजीराव ही त्यास अनुकूल असून आपली प्रजा फार कष्टविना झाला.

तो सरजेराव घाडगा एवढा दुष्टपणा करील सें बाजीरावाचे कान्धनें त आलें नसेल परंतु त्या अनर्थीचें कारण तो बाजीरावच झाला. मग त्या सरजेरावाचा क्रूरपणा विषयीं बाजीराव शिंद्याजवळ त्याचा उपड्याची न नाची करित असतां, शिंद्यातें कांहीं ऐकेना; त्यास वाटलें कीं, बाजीराव केवळ लौकिकार्थ दांभिकपणें बोलतो.

अमृतगव यास बाजीरावाने पूर्वी शिंद्याशीं युद्ध बोलणें करून दोन कोटी रूपये त्यास देतुं केले होते व पुढें लोकांस मारून पैका घ्यावयाची मजलत माली, ते किंवा पिठाचुकने कर्तें. स्वपुत्र तो सरजेराव घाडगा विषयीं फार क्रुद्ध झाला आणि त्याणें असें पाहिलें कीं, सर्व्व प्रजा शिंद्यास कंटाळिली त्यावरून तो बाजीरावाजवळ बोलिला कीं, एकाच की शिंद्यास धरून कैद करावा; त्या गोष्टीस ही बाजीराव अनुकूल होतुन तो अर्थ

सिद्धास न्यायविषयी संधीपाहल्या गेल्या, असें असता अमृतगवधाने आवाका केनामें कोणी पेश व्याचा पडली. लोकांचा सरदार यास लोकांनवें कीं शिंदा आसचें पटीस आला असता आली तुलाकांही स्वृण करूं तेवळेस तुलांशीर्दी करून शिंदा धरून कैद करवा. मग बाजीराव पेशवा याणें कांहीं कामासाठी अवश्य वा वें स्मरण शिंदास आजावा दविली. मग तो आल्यावर त्यास बाजीराव बोळिया कीं, तुमचा आचरणान्चा गोथ करवा विषयीं तुलास बोलाविलें, इतकें स्मरण एकाएकी धनी पणाचानान्यानें डोळे बटारून शिंदास स्पष्ट विचारिता आला कीं, यागल्याचा धणी मीं किंवा तें, तेसांग तेव्हा शिंदा बाजीरावाचें असें भाषण ऐकून अत्यंत विस्मित होत्याता, नसतें तें उत्तर करिता आला कीं, मीं पेश व्याचाचा कर पेशवा आजा करील त्याप्रमाणें वागणु केंत अंतर करणार नाहीं, त्यावर बाजीराव बोळिया कीं तुमाजारयितेस वत्ता कर लोकांस केवढी पीडा केलीस, आणि माझा जहगत वसा आवाड्यांत, माझा अनी अनादर केल्यास, यापुढें मला हें सहन होणार नाहीं त्यावेळेस एथून निघोन जावगा वांस जा, त्यावर ही दवल तरवानें गातपणें उत्तर दिलें कीं, मीं तुमचा आजें प्रमाणेंच वागावयास उछिनां परंतु मला माझा फोंजेचें देणें फार आलें आहे त्यामुळे माझें एथून जाणें कसें होईल, मला तुलांस गादीवर बसवावया करितां बहतस्वर्च लागून मीं लोकांचा कृणी आलों तें दुव्यमला द्या स्मरण जे हेवेके सच मीं पुणें सोडून जातों, असें त्याशिंदाचें उत्तर होताच अमृतगवानें आवास गवधानें विचारिलें कीं, मीं आतां आवाकाच्यास स्वृण करूं कीं काय, तेव्हा बाजीराव भिवेपणानें त्यास स्वृण कर असें स्मरणेना, हें त्याचें न्याभाविक अधीरपण त्याचा पक्षपाती लोकांस प्रथम समजून आलें; यापुढें त्याचा तो दुर्गुण बहुतवेळां प्रसिद्धास आला, मग शिंदा त्यापासून उठोनदिसण्यांत केवळ गरीबपणानें आपल्या ठिकाणीं गेला परंतु त्याचामनांत बाजीरावाचा अविश्वास आणि राग भरला होता.

यावरूनच बाजीरावाचा केवढा अपयोजकपणा होता तो विदित होतो, परंतु त्यानंतर ही कोण एकवेळेस बाजीरावाची वशिंदाची गाठ पडली, तेव्हां अमृतगवानें शिंदास थरथर काय काय करावयाची वसतिन केली होती, ती वसति बाजीरावानें शिंदास कळवून, यापुढें तुलांलायधर हो असें समजाविले.

त्यावेळेस शिंदास लश्करचा स्वर्गाले असें सकट पडलें होत तसेच पेश व्यासहीच डोळे, असें असता सातात्यास कांहीं कामां निमित्त लश्करास जाणे जात आलें परंतु तेजमुरा थकल्यामुळे ते सरदार पुणें सोडितां न त्या

योगें पुण्यांत मोठी धाम पूरा आनी नीच निवारण बाळाजीपंत पदवर्धनास कर नां येईना, तेसमयीं बाळेंजी कुंजर तोपशाखा नाभीनीतला स्पर्श करण बांस चढून त्यास बाटले कीं, आपण यागोष्टीचा बंदोबस्त सद्धा करूं यास्तव गोशि पाईलोकांत जावून कांहीं असर्पां दोळो लागला, तेव्हां त्याहीं त्याचा उपहास करून त्याचीं अनेक प्रकां आसर्पां दाकून ओवटीं त्याचा पागोट्यावर धावत गारून पागोटें रस्त्यांत पाडून शिपाई लोक लाथा लाथांनीं ते एकमेकांचा अंगावर उडवूं लागले.

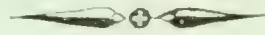
अशा पुण्यांत बुवाई जाणी तेसमयीं गोविंदरावा पिंगळा बंदीन असतां, त्याणें बाजीरावास निरोप पाठविला कीं, यावेळेस जर नारोपंत चक्र देव यास मुक्त केला तर हा सर्व बंदोबस्त होईल, नाहीतर फारच अनर्थ पडेल, ती गोष्ट बाजीरावाचा मनसबेवुन त्याणें नारोपंत चक्र देव यास मुक्त करून गोविंदरावास ही सोडविला, तो नारोपंत चक्र देव याची शिपाई लोकांत मोठी मान्यता होती त्याणें बंदीतून मुक्त होतांच एका दिवसांत संपूर्ण बंदोबस्त केला, पणेंतु तें लश्कर साताऱ्यास नगेलें कांकीं, नारोपंत चक्र देव यास बाजीरावाचा विश्वास वाटेना, यास्तव तो फौजेस आपल्या पासून दूर करवयास इच्छित नव्हता, आणि पुण्यांत ही शिपाई लोकांची गरज होती, यामुळे लश्कराची साताऱ्यास योजना झाली, त्यावरून पुढें परशुराम भाउ पदवर्धनाचा स्फटकेचा ही योग घडला, तें प्रकरण असें, बाजीराव जावेळेस गादीवर वनाबयाचे योजनेंत होता त्यावेळेस त्याणें साताऱ्याचा राजा शींमसूलन केला कीं, नाना देवणाईत तुला जवळ बाबूराव कृष्ण आहे तो बंदीस घालून किल्ला आपले स्वाधीन देवावा आणि मला पुण्याचा गादीचा अधिकार प्राप्त झाला असतां मीं पदविल्या बाजीरावाचा प्रमाणें वागेन तें तात्काळ मान्य करून राजांनं तो बाबूराव कैद करून किल्ला आपले स्वाधीन रक्षिला नंतर नानाफडनवीस अष्ट झाल्यावर बाजीरावानें शिवराम नारायण धथे यास साताऱ्याचा राजा कडे किल्ला मागावयास पाठविला तेव्हां राजांनं उत्तर दिलें कीं, मीं किल्ला संघाळितों आणि पेशव्यांनं आपल्या वचना प्रमाणें वागावें, हें वर्तमान ऐकून बाजीराव आपल्या कृत्रिमाचा परिणाम नीट न झाला असें समजून भयमुक्त होताना माधवराव रास्ता यास बोळविला कीं, साताऱ्याचा राजा पासून किल्ला माझे सनंनं येईल कर तेव्हां तो माधवराव साताऱ्यास गेला तेवेळेस राजा आपल्या सरव्या सोयऱ्याचा मसूलनीनं रास्त्याची नम्रता युक्त गोष्ट वधमकीची गोष्ट ही मानी ना असें बाजीरावाचें आचरण शिंखास विदित होऊन तो समजला कीं, बाजीराव मजशी ही कुटिल मार्गानें वागतो, स्पर्शून त्याणें साताऱ्याचा राजा

गुप्त न सत्त्व न दिवी की, तुलसी किशोरे, न का आसीं आपसी पांचपलने नो का
 स हों तुलसी पाठ हूँ देह तुलसी आकाशा को उपदवी पाखन मुक्त अता में दे-
 योग्य, असे आत्मा बर तोरा जा को जेहे दुःख गला त्यास साधवरा वरास्ता अ
 डथळा कराव यास उद्युक्त जाता असतां, राजा-चा लोकां हीं साता-यां लन पिट
 न त्या साधवरा वास साल गावां पयें न घालविला, असे-असतां त्या साधवरा वा
 चा भाडुआन दशवरास्ता याचे स्वाधीन परशुराम भाडु पटवर्धन वाईस होता,
 त्याणें आनंदरावास कवचित् के मलाजर आता होईल तरमीं लोकां देहून
 साता-याचे कामधुमीचा बंदो बस करीन, ती गोष्ट बाजीरावास कळतून त्या
 चे आजेनें आनंदरावास्ता व परशुराम भाडु या दोघां हीं वाईस वळ फोंज
 जमा केली, इतकें होईतों साता-याचा राजाचे लोक त्या शहरांत स्वस्थ राहि
 ले होने कांकि, ते सखीं पर्जन्य प्रवळ होता स्मरण ते सखीं के, या वेळेस
 वेणीनदी उतरून लश्कर येणार नाहीं, परंतु परशुराम भाडुला एक उतागची
 जागा सापडली तेव्हां तो कोणास कळून देतां दहा हजार फोंजे सहीन वेणी
 उतरून अकस्मात् साता-या जवळ जाडुन पोहोचला, ते सखीं ने राजाचे
 लोक असे अज्ञावध होने कीं, त्यां हीं कोणी येईल तें वर्तमान कळाव यास
 नाक्या नाक्यांनीं दोळ्या देवि-त्या न कल्या, नग ते परशुराम भाडुचे लोक
 शहरा जवळ भिडले असतां राजा-ची फोंज ते वेळेस अडीच हजार स्रमारे
 शहरांत होती, ते लोक पळू लागले असतां राजा-चा भाडु चतुरशिंंग तो
 राजा-चा मसलतीत मुख्य होता, तो चल्याचे सोयरे धायरे एलो जीमोहि
 ते वसेना जीमोहिने वगेरे होते त्यां हीं त्या पळणा-चीं थोडा थोडी करून, पर
 शुराम भाडु-चा लश्कराचे तो डावर गेले, इतक्यांत राजा-चा आप-त्यामाण
 सां क हों कित्या वर चढाव या करितां अवसर सापडला, इकडे जे लोक पर
 शुराम भाडु-चा तो डावर गेले होते ते वेगे करून कोहीं से पुढें जाडुन बुड
 करिते आले, परंतु त्यांचा उपाय-चा लेना, त्यांनीं लण्ठो जीमोहिना दार
 पडला, आणि कुवा बागजा महारीक बहुर्गाजीराजा महारीक दे फार
 जखमी साळे, तेव्हां चतुरशिंंग-चा आजोने राजाचे लोक मागे फिरले
 तरी सेना जीमोहिना शत्रुस पाठ दाखवीना, त्याणें चहूकडे पाहून पाहून
 साधवरा वरास्ता त्याचे दृष्टीस पडतां त्यास भोंवते त्याचे लोक असतां ही
 तो त्या वर एकटाच धावला, तेव्हां त्या गज्या-चा लोकां हीं त्याचे लोड लोडून
 तुकडे तुकडे केले.

गानंतर परशुराम भाडुचे लोक साता-यांत शिरून लुटालुट करून ला
 गले, तेव्हां चतुरशिंंग आप-त्या बने वर कोहीं से लोक घेडून साता-या लोडू

न निघाला ते समयां परशुराम भातुचे कांहीं लोक त्याचे पाठीस लागले अस
तांही तो कोल्हापुरचा राजा सजातुन मिळाला .

इकडे राजा त्या त्या वर स्वावयास मिळनासें होतुन तो परशुराम
भातु त्या स्वाधीन आला . याप्रमाणें तें कार्य सिद्धीस गे त्यावर परशुराम भातु
ला आज्ञा झाली कीं . आतां कोजे सनिशे पद्यावा : त्यावर परशुराम भातुनें उत्त
र केलें कीं . ही गोष्ट मां प्रत होतनाहीं . कां कीं . या लोकांचें मला बहूत देणें
आलें आहे . सजविषयीं स्वामीनीं गं का धरून ये मीं सरकारच्या विश्वास्त
चा कर आहे . त्यावरून या जीरावानें त्या पासून दहा लक्ष रुपये गुन्हेगा
री घेतुन त्याचा पहिल्या अन्यायांची क्षमा केली .



सन्सन्नाशे अदवाण्णवां पासून अदराशे पयंत

आलेलीं वर्त्तमानें मिळून

भाग एकोणतिसावा.

अनुक्रमणिका.

शिंद्या-बाळायांचें वर्त्तमान.

त्या बाळाची दुर्गा इ. प. न. के. या आणि अमृत नवाचे लढकणंत आश्रय पाव
ल्या.

पेशवे व शिंदे यांचें पैमानस्य पडलें.

शिंद्यानें नानासमुक्त केलें.

नंतर शिंद्या आणि पेशवा यांचें पुनः ऐक्य आलें.

सरजेराव घाडगा यास शिंद्या-बाळांसें प्रतिबंध आला.

इंग्लीश व निजाम अल्ली यांचा तह.

नानाफडनवीस व बाजीराव यांचा कांहीं गोष्टी.

बाजीरावाचें कुटिलवृत्त.

इंग्लीशांहीं श्रीरंगपट्टण घेतलें.

त्या मुलखाची बांटाणी केली तें प्रकरण.

इंग्लीश आणि निजाम अल्ली यांमध्ये नवातह आला.

बाळांचें फार वाढलेलें वड तें सोडावयास शिंद्यानें बाळी बाळ्या यास वंती
वृत्तमुक्त केला.

कोल्हापुराचें कांहीं वर्त्तमान.

नतुराशिंद्या या याणी वृद्ध केलें तो प्रकार.

परशुरामभाउ पटवर्धन पुद्दाल पराजय पावोन मृत्युपावला.

भाग एकोणतिसावा.

पुण्यामध्ये शिंद्याची दुर्दशा होत गेली तिच्याबद्दीचें कारण जालें. उद्धरणे
कीं, शिंद्याना कसचे तह आले नव्हते.

महादजी शिंद्यानें तो तह पूर्वी त्याचा मिथी लिखा होला त्यात बाकी
भागीरथी बाईतीरुपवती आणि तरुण असे.

पुढे दगडतराव शिंद्याच्या बाबतीत अधिकारी आला तेव्हां त्याणीं निश्चय केला

कीं मी या तिथी बायांचा मान बांगळारक्षान, नंतर त्या दबलत रावानें त्या तिथीस आपल्या जवळ ठेवून त्यांचा खर्च चालविला परंतु त्या खर्चाचा नेम बांधिला नव्हता. त्यावरून थोडक्याच वेळानें असें झालें कीं, त्या बायांस कोहीं पदार्थांचें अगत्य पडलें असतां तो त्यांना प्राप्त न झाला. तेव्हां त्या बायांहीं तो बोभाट शिंयापर्यंत जाऊं न देतां. त्यांत बडील जी होती तिणें लोकांत असें प्रसिद्ध केले कीं, हा दबलत राव शिंदा आस्थापेशां जी धाकटी बायीं तिमीं बलात्कारें संग करूं इच्छितो आणि दुसरे सांगूं लागली कीं, जो असा मातृगर्भा तो उत्पन्न होण्यास शुद्ध बीज नसतें. तेव्हां सरजेराव घाटग्यानें दबलत राव शिंयाचा पक्ष र्खाकारून त्या बायांणीं बोलणें करवयास इच्छिलें, परंतु त्या बाया त्यास आपले जवळ येऊं देईनात. तेव्हां तो दुष्ट बळेच त्यांचा रावटींत शिरून त्या बायांस हातीं धरून बाहेर ओढून कोरड्यांचा मार देता झाला. या प्रकारें त्या बायांचा त्याणें अपमान केला.

त्या महादजी शिंयाचा राज्यांत मुख्य कारभारी शेणवी होते तेव त्याचे कित्येक मोयरे धायरे यांहीं त्या सरजेरावाची योग्यता वृद्धिंगत पाहून आधींच मत्सर आरंभिला होता, त्यावर त्याचें हें अनुचित कर्म पाहून त्या बायांचे पक्षपाती होऊन त्या सरजेरावाचीं बहून वादविवाद करून रावटीं ठरविलें कीं शिंयानें बायींचा खर्चाचा बंदोबस्त त्यांचा माना प्रमाणें करून द्यावा, आणि बायींनीं एथून जाऊन ब्रह्मणपुरीं स्वस्थ असावें, या प्रमाणें नेम ठरून त्या बायांचे बगेवर काहींसे स्वार सनसत्रागे अद्याव्यावांचा में महिन्याचे चवदाव्ये तारिखेस त्या बायांस पुण्याहून शिंयानें रवाना केल्या, त्या भीमेचे कोटीं कोरगांवीं पोंहचवत् तोपर्यंत, पुण्यामध्ये त्या शेणवी मडळीस वर्तमान कळले कीं, शिंयानें एथून त्या बाया ब्रह्मणपुरीं पोंहचवावयाचें निमित्त करून काढिल्या त्या आमेदनगरचा कित्यांत बंदीस घालावया करितां नेल्या. तेव्हां त्याहीं तात्काळ एक आपला पक्षपाती केलेला शिंयाजवळ हिंदुस्थानीं स्वारांचा सरदार मुजफिरखान नामें पठाण होता त्यास त्या बायांना सोडवून आणावया करितां पाठविला. तो तेथें त्वरेनें जाऊन त्याणें त्या सोडवून पुण्याजवळ माघाच्या आणिल्या. नंतर त्या मुजफिरखानाचा पारिषत्याविषयीं सरजेरावानें शिंयाजवळ फार आग्रह धरिला तेव्हां त्या घाटग्यास त्या पठाणावर जावयाची आज्ञा झाली, हें वर्तमान समजून त्याणें बाजीरावाचा भाऊ अमृतराव याचा तळ जुंनरचे वाटेस भीमेचे कोटीं होता तेथें त्या बायांस नेऊन सोद्या बंदोबस्तांत ठेविल्या. ते समर्थी तो घाटगा स्वयें त्या पठाणाचे पाटीस लागलेला होता. त्यावर तो पठाण नाघास उतरून त्याचा पराभव करून सोद्या साजानें त्या बायांक उद्वृत केला. त्यादिवसा कालून पुढें वृत्त महिन्याचे सातवे तारिखे पर्यंत त्या बायावती मुजफिरखान स्वस्थ तेथेंच होती, त्या रात्रीं अमृतरावाच्या तळावर ला-

पा घाव्यावया करितां शिंघाचीं पांच पलटनें घेऊन पोचलीं, परंतु ते लश्करां लोक सावध होऊन त्याहीं त्या पलटनी लोकांस मागे फिरविलें.

त्या नंतर शिंदा याणें पुनः त्या शेणवी मंडळाचीं कबूल केलें कीं, त्या बायांचा मर्जीस घेयाल तेथें त्यांहीं राहावें, मी त्यांचा माना प्रमाणें चालवितो, असें दुसऱ्यानें त्या बायांचें आणि शिंघाचें ऐक्य झालें. तेव्हां तो शिंदा पुनः घात करील असें न जाणून अमृतराव त्या बायांस घेऊन लश्कर सुद्धां गवडकीचा पुलाजवळ येऊन राहिला. तो कित्येक दिवस तेथें असता त्यास शिंघाचा पुरता भयवसा वाटल्यावर, जादिवर्गी त्या अमृतरावाचे लश्करां मुसलमान लोक ताबून पाण्यांत बुडवायास सिद्ध झाले. ते दिवशीं सरजेराव घाडगा तो शिंघाचें व अमृतरावाचें लश्कर यांच्या तंदा नक्कावा स्पष्टून त्यांचा बंदोबस्ताचा भिषेकरून आपल्या बरोबर तो फावपलटनी लोकांचे दोन वृंगेद घेऊन त्या लश्कराजवळ नदीचे कांठीं जाऊन पोहचला, तेव्हां अमृतरावाचे लश्करां लोक यांस त्या शिंघाचें कृत्य किमपि विदीत न होतां ते विश्वासें करून स्वस्थ राहिले असतां एकाएकी त्या घाडग्यानें त्यांवर पंचवीस तोफांचा मार चालविला. नंतर पलटनी लोकही पुढें घालवून हड्डाकरून त्यांची अगदीं उधळा उधळी होऊन त्यांचा तळ तुटला, त्यावेळेस त्या बाया अमृतरावाचें लश्कर सोडून अगो धरन्च विठलवाडी गावीं राहिल्या होत्या, त्या योगें तें युद्ध बायांसंबंधें झालेंसें दिसलें नाहीं; पेशवे व शिंदे हे आप आपल्याच आस्कांनें लढले असा अर्थ झाला. त्या दिवसापासून शिंदे व पेशवे यांची युद्धे निःसंग्रय पणें चालू झालीं असें दिसण्यांत आलें. तेव्हां काजीराव होळकर अमृतराव यास मिळाला. आणि मोट मोट मान करीही त्या अमृतरावाचा पक्षासच अनुसरले, नंतर पेशवे व निजाम यांचें ऐक्य झालें. असें असतां शिंदा यास मोठी भीति उत्पन्न होऊन त्यान वाटले कीं, आतां कसेंही करून आपल्या हिंदुस्थानांत जावें, परंतु शिपायां लोकांचें देणें त्यास फार झालें होतें त्यामुळे पुण्याकून त्याचें निघणें होईना; स्पष्टून पेशव्याही जसा निजामाचीं स्नेह केला तसाच त्या शिंघानेंही बाजीरावास भय उत्पन्न व्हावया करितां टिपूचीं स्नेह करावा स्पष्टून वकील पाठविला. तें समजून बाजीरावानेंही त्या टिपूकडे आपला वकील पाठविला. नंतर दवलतरावानें बाजीरावास भय व्हावयासाठीं नानाफडनवीसास सोडावा, देंच उजस असें जाणून नानाचीं बोळणें काविलें, शेवटीं ठरलें कीं, दहा लक्ष रुपयें नानाने दिले असतां त्याची मुक्ती ना होईल, तें मान्य करून नाना त्या आमेद नगराकून सुटून निघाल्या. ही गोष्ट बाजीरावास अनिष्ट तथापि अगो धरन्च त्यास समजलें होतें कीं, नानाफडनवीसास शिंदा सोडील.

तो नाना सुटताच बाजीराव पेशवा याण निजामाचीं तह केले ना ज

शिंघाः

[illegible]

हैं काम का लोभ व या पूर्वी दुष्टी जाँस मानने को। तब तो तब या स भव
सहार्दनात त्याग न त्याग जाना या काम को त आख को, पका पूर्वी, आपणात दुष्टी
या लोभ, आका योत को ही नाना नें दुष्टी भी स मय त के ही अनेक, तीन स मय त
की निज को न न या का हो यथे दुन पहिल्या न्या ती न अनेक प हों, या जो स व अ
जा न या निज यो न स को दुन शि या स हि दुष्टी न न जा न या न्या निज प क्त त्याग
निज को न ता अनेक सों, आधि या जो स या न्या व न या वा स्ये त आका अने
न को न स हि द मा नें अम त ही शि या स हि दुष्टी ती न जा न या निज यो न या जो स
जा न या नो न या न या नो नो, दे न या यो नु न या नु नो नो नु न या नु नो, को की, नाना ह
या नो न या नु न या नो नो, अने शि या नो नो नो नो नो अने नो यो नो नो नो नो नो
नो नो नो नो नो नो, नु नो शि या नो नो नो नो नो नो नो नो नो नो नो नो नो नो
भाळी

भाळाल तर मोठा उपकार होईल. त्यावरून नाना पुण्यात येऊन राहिला पर-
तु त्याणें असा आग्रह धरिला किं, तुझ्यापासून माझा शरीरस आणि द्रव्यास भय
होणार नाही असें निजाम आणि इंग्लीश यांचें नादश सांगणें पाहिजे. तेव्हां मी
तुमचा कारभारंत शिरेंत देण्डले असतां माळा आधीं शिंद्या हिंदुस्थानांत काळ-
न घाया लागेल.

नंतर नानानें शिंद्या हिंदुस्थानांत जावयासाठी आपल्या जवळचे पंधरा ल-
क्ष रुपये दिले व दहा लक्ष रुपये आपल्या मुक्ततेविषयी देऊं केले होते ते त्या शिंद्यास
पूर्वीच दिले. नंतर बाजीराव पेशवा समजला की, शिंद्या निश्चित जाणार आहे, या-
स्तव त्याचा मनांत आले की, कोणास नकळत एकांतीं नानाची गांठ घालून त्यास
समजवावें की, मी तुमचे कांही वांकडे केलें नाही. अशा युक्तीनें तो वश करवा,
यावरून त्याणें आपल्या बरोबर एक मनुष्य घेऊन मध्यगती नानाचे परीं जाऊन त्या-
स भेटला. तो बाजीराव बोलण्यामध्ये पक्का मायावी होता; त्याणें शिंद्यास सांगून
नानास उपद्रव दिला होता. त्यांत आपली कृति किमपि नाही असें समजावून बो-
लिला की, तुमचे कारभारी यास मी आपल्या बंदींत ठेविले, हेंही त्याचा हितार्थच के-
लें, काकी, त्यास शिंद्याचा उपद्रव न लागावा. शेवटीं आपले सांगणें नानास खरे वा-
टले असें निश्चित जाणून त्या बाजीरावानें नानाचा पायांवर डोकें ठेवून बोलिला कीं,
तुमचा पायाचीच शपथ मी इतःपर तुझ्यास आपल्या बापाप्रमाणें मानीत आणि तु-
मचा सांगण्यावांचून कांहीं करणार नाही इतकें बोलून नाकाळ डोळ्यांत पाणी आ-
णून स्नानू लागला कीं, हेसमयीं ब्राह्मणाचा गज्यास अपायकारक दोन कारणां झा-
ली आहेत. त्यांत एक तर आमचा मराठ्यांत परस्परें वैमनस्यें पडलीं आणि दुसरे
इंग्लीश लोकांस या गज्याविषयी लोभ उत्पन्न झाला. यास्तव यावेळेस तुझीं आ-
पल्या बुद्धि कौशल्यें करून यासर्व अव्यवस्थेचें आकलन केलें पाहिजे.

असे बाजीराव पेशव्याचें कृत्रिम असतां नाना फडतवीसास सत्य वाटून तो
प्रथम निजाम अली व शिंद्या यांची जांमिनकी मागत होता ते सोडून, सनसत्राणें
नव्या पंगवाचा अकटोवगचे पंधराव्ये तारिखेस, निःसशयपणें कारभार चालवू ला-
गला, त्यांतच त्याची बुद्धि चुकली. कांकी, तो आपले काम करूं लागतांच त्यास य-
शवंतराव घोरपडा याणें जाऊन सांगितलें की, हल्लीं तुझ्यास बंदीत घालावया-
विषयीं बाजीराव पुनः शिंद्या जवळ आग्रहाचें निरोप पाठवितो, हा गोष्ट नाना-
नें शिंद्यास विचारून खरीशी सांगितली. तेव्हां तो नाना फडतवीस लागलाच बा-
जीरावाकडे जाऊन त्यास बोलिला कीं तुझीं मला मोठा विश्वास देऊन दगाकराव-
यास कसे प्रवृत्त झाला, मी आपल्या बंदीपणानें व दुर्दशांनें सतः त्रास झाला, त्या सा-
आ प्राणाचा नाश कोंबितितां, मी तुमचा कारभारांत आपल्या सहवासाठीं न शिर-

लो. केवळ सरकार हितार्थ या कामाचा स्वीकार केला, त्यास जर तुझाला माझे भववा-
 टन असेल तर अगदीं जेथें दरवारी कारभारी नाहीं अशा ठिकाणें जावयास
 मला सांगा, मी तेथें स्वस्थ राहीन, त्यावर वाजीरावानें उत्तर केलें कीं, यांतल किमपि
 मला ठाऊक नाहीं आणि मजपासून कदापि असें घडावयाचें नाहीं. असें असतां जा-
 णें तुझांस माझे नांव सांगितलें असेल तो मला दाखवा. हें वर्तमान शिंद्यास कळतां-
 च त्याणें वाजीरावाचें मुख्य कारभारी गोविंदरावकाळे व शिवराम नारायण थथे
 यांस धरून केंद्र केंद्रें, कांकी, वाजीरावानें आपल्यावरला शब्द उडविला तो त्यां-
 वर आला. त्यायोगें ते बंदीत पडून त्यांचें सर्वस्व गेलें. तथापि त्यांहीं वाजीरावाचें
 नांव सांगितलें नाहीं, हा एक मगरी लोकांचा जातिस्वभावच आहे. कीं, कसेंही सं-
 कट प्राप्त झालें असतां ते सहन करून आपल्या स्वामीवर शब्द येऊं देऊं नये. ते
 वाजीरावाचें कृत्य त्या दोघां कारभार्यांहीं आपल्यावर घेतलें यास्तव नाना फडनवी-
 सास कांहींसा विश्वास वाटून त्याणें कारभार चालविला. या पूर्वीं सनसत्राशें अ-
 र्याणवाचा समेंवर महिन्यांत निजामाशीं आणि इंग्लीशांशीं असा तह झाला हो-
 नाकीं, निजामानें आपल्या जवळचीं फेंकलोकंकांहीं शिकविलेलीं पलटनें दूर करावीं,
 आणि फेंकलोक चाकरीस न ठेवावे याबद्दल एकाएका पलटनास हजार हजार लोक,
 अशीं इंग्लीशांकडचीं सहा पलटनें चाकरीस ठेवावीं. या तहामध्येंच इंग्लीशांहीं
 मुचविलें कीं, पेशव्याशीं व तुझाशीं कांहीं एक संबंधें वाद पडला असतां आम्हां
 तो कलह तोडावयाच्या उद्योग करूं. या प्रकारेंच तह इंग्लीशांहीं पेशव्यास द-
 र्शविला परंतु वाजीरावास त्यांच्या विश्वास वाटेना स्मरण तो तह त्याचामनास ये-
 ईना, असें असतां नानाची मसलत ऐकून त्याणें उत्तर दिलें कीं, हा तह माझा म-
 नोदयानुरूप न झाला, तथापि आजपर्यंत तुझाशीं व आझाशीं जो तह झाला आहे
 त्यांत मजकडून अंतर पडावयाचें नाहीं. कदाचित् दिपूशीं आणि तुझाशीं युद्ध झालें
 तर मी तुमचें साहाय्य करीन, असें वाजीरावानें इंग्लीशांस उत्तर दिलें तें योग्य
 दिसलें, परंतु त्याचें आंगीं एवढी धीरता व प्रामाण्य नव्हतें. नानानें त्यावेळेसही
 वाजीरावास सांगितलें कीं, इंग्लीशांशीं प्रमाणिकपणेंच वागावें तें नकेल्यास नाश-
 च होईल. यानंतर इंग्लीशांहीं दिपूशीं युद्ध आरंभिलें असतां, नानानें इंग्लीशांचा कुस-
 केंस मराठा लश्कर पाठवावयाची योजना केली, परंतु वाजीराव दबलतगवशिं-
 द्याच्या मसलतीनें चाले स्मरण ते न घडलें, आणि वाजीराव याणें आपले मनां-
 त कल्पना केली कीं, दिपू व इंग्लीश या दोघांत एकाचा जय होई स्तोपर्यंत दो-
 षांशीं समान स्नेह ठेवून, शेवटीं आपण जयवंतास मिळारों, परंतु त्याचें लक्ष इं-
 ग्लीशांपेक्षां दिपूकडे विशेष असे, त्याणें नाना फडनवीसास नकळतां दिपूपासून
 तें गुरुक्षरूप ये घेतले होते; याशिवाय त्याणें शिंद्याशीं मसलत केली होती कीं,

समयविशेषीं आपण दोघांहीं मिळून निजामाचे सुलुखीं जाऊन त्याचा परामबक-
रून लोकांत असें प्रसिद्ध करावें कीं. आपण दिप्ट्यांचे सहाय इंग्लिशांचे नेंद. अशी पु-
ण्यांत बाजिराव पेशवा व दबलतराव शिंदे हे दोघे मसलत करीत असतां अकरमा-
न वर्तमान आले कीं. इंग्लीश व दिप्ट्यांचे युद्ध होतुन दिप्ट्या राजधानी श्रीरंगपट्टनसुद्धां
तें सर्व राज्य इंग्लिशांचे हातीं लागले. त्यामसंगीं दिप्ट्या मृत्यु पावला. हें वर्तमान मोठें आ-
श्चर्यकारक ऐकून शिंदे आणि बाजिराव हे तात्काळ मोठा हर्ष पावल्याप्रमाणें दर्जें वें
लागले. व आपण आपले लोक इंग्लिशांचा साहाय्यास न पाठविले तो दोष नानाकडून
न घडला असें दखून तात्काळ धोंडोपंत गोरवला तो कर्नाटकचा सरमुभंदार यास इं-
ग्लिशांचे साहाय्यास पाठविला, तो तिकडे जाऊन पोंहचतांच त्याणें दिप्ट्या सुलुख इं-
ग्लिशांकडे गेला होता तो कांहीं कांहीं लुटला. याशिवाय त्याणें कांहीं उपयोगीं असें ए-
क काम केले तें असें. कोणी धोंडीबाघ नामें त्या सुलुखींच्या लुटारु श्रीरंगपट्टनाहून प-
ळालेला तो रयतेस फार उपद्रव देत होता. त्यावर या धोंडोपंतानें छापा घालून त्याचा
लोकांचा बेत विसकटला. त्यानंतर तो धोंडिबाघ तेथून निघोन कोलापुराचा राजा पें-
शव्याशीं लढत असतां त्याचे चाकरीस जाऊन राहिला.

दबतराव शिंदे याणें दिप्ट्या नागांचें वर्तमान ऐकून तात्काळ श्रीरंगपट्टनास
लोक पाठवून त्यांस आज्ञा दिली कीं. कोणी दिप्ट्यांचे पक्षपाती असतील त्यांस अभय
देऊन पुनः युद्ध मिद्ध करावें. असें असतां कर्णेल पालमेरनामें साहेब इंग्लिशांचा व-
कील पुण्यांत होता त्यास शिंद्यानें निरोप पाठविला कीं. तुम्हीं मोठे जयवंत झालां त्या
योगें आम्हीं अत्यंत हर्ष पावलों.

दिप्ट्या सुलुख निजाम अह्मी आणि इंग्लिश या दोघांहीं मिळून घेतला अ-
सतां त्याचा वांटणी विषयीं निजाम अह्मीनें किमपि चवकशी न करितां केवळ इंग्लि-
शांचाच कृतीवर विडंबास ठेविला. तेव्हां मारक्कीस बेलसलीसाहेब याणें त्या वांट-
णीप्रकरणीं बंदाबन्त केला. तो प्रकार असा. म्हं सुरचा पुरातन राजा त्यास हेदर अ-
ह्मीनें जिंकिला होता त्याचा वंड्याचा शोध करून त्यास त्याचे गादीवर बसविला. तेसम-
यीं दिप्ट्या सुलुखाचा वगूळ तीस लक्ष चाळीस हजार होन उत्पन्न होता, त्या पैकीं
त्या राजास तेग लक्ष साठ हजार होन नेमिले. आणि निजाम अह्मीस पांच लक्ष तीस
स हजार. आणि आपणास पांच लक्ष सत्तीस हजार. हेदर व दिप्ट्यांचा परिवारस
दोन लक्ष चाळीस हजार देऊन ते दोन्हीं आपले स्वाधीन ठेविले होते. आणि दिप्ट्या
कोणी कमरदीन नामें सरदार होता. तो व त्याचा परिवार निजाम अह्मीचा स्वाधीन
असे त्यास सत्तर हजार होन मिळोन सत्तावीस लक्ष सत्तीस हजार होन झाले. या-
की तीन लक्ष तीन हजार होन राहिले. ते निजाम अह्मी आणि इंग्लिश या दोघांचे
मत्तें ठरलें कीं. पेशवा आपल्या कराराप्रमाणें कामास आला नाहीं. तथापि तुमचा

व आसऱ्या तहामध्ये हेममयी मिळत असल्यास ते उरलेले द्रव्य त्यास थावे नाहींत-
र त्याचे तीन भाग करून त्यातील दोन निजामानें घ्यावे, तिसरा इंग्लीशांहीं घ्यावा.

नंतर बद्धतेक वाटविवाट होऊन पेशवे व इंग्लीशांचा तह होयीना, तेव्हां
तो उरलेला भाग राहिल्यानें माप्रमाणें इंग्लीश व निजाम यांणीं वांटून घेतला, ते सम-
यी निजाम व इंग्लीश यांचा दुसरा कांहीं तह आला, त्यांत असें आले कीं, इंग्लीशांहीं नि-
जामाचा मुलुखाचे रक्षणार्थ आणिक दोन पलटनें दिलीं, आणि तेम केला कीं, जो कां-
णीं निजामाचा गज्यास अन्यायेकरून उपद्रव करील, तो इंग्लीशांहीं आपला शत्रूरा-
जाणून त्यास जिंकावा. यालश्कराचा खर्चास निजाम अलीनें सैमुर प्रांताचा सर्व
आपले वांटणीचा विभाग इंग्लीशांस दिलेला असे.

या प्रमाणें निजामाकडचें व इंग्लीशांचें वर्तमान असतां, शिंद्याचा गज्यानफा-
र अव्यवस्था होऊं लागली ती अशी, सरजेगवघाडगा याणें दुसपणें दग्याचा छापा
अमृतगवावर घातल्यानंतर त्या बाया विठ्ठलवाडीहून निघून कोल्हापुराचा राजाचे
आश्रयास गेल्या, त्यावेळेस तो राजा पेशव्याशीं लढत होता त्यापाशीं त्या बाया जाऊन
राहिल्या, नंतर शिंद्याजवळचा नागयणगववल्ली व कित्येक शेंणवीमंडळ त्या शिंद्याचें
लश्कर सोडून कोल्हापुरकरास जाऊन मिळाले, त्या सागून कित्येक स्वार्ही जाऊन मि-
ळाले, मग त्याजवळ फार फौज जमल्यावर तो तेथून निघोन कृष्णाचा उत्तरेस गोदावरी
पर्यंत शिंद्याचे गांव लुटित गेला, मग पुण्यासही येऊन कित्येक वाटा बंद करून नेथें शिं-
द्याचा तळास उपद्रव देऊं लागला, तेवेळेस शिंद्याचे स्वार् त्याशीं लढावयास अशक्त
होते. तेव्हां त्याचे पलटनी लोक मात्र त्या राजास अडथळा करीत, त्यापासून मुलुखान
फार अव्यवस्था होऊन सर्वत्र हत्यार बंद स्वार् जमा होऊन राहिलेस उपद्रव होतां होता
तो दंगा हिंदुस्थानपर्यंत पोहचला, तेथें लख्वादादाशेंणवी तो बाळोवा तात्याचा ड-
टसणून शिंद्यानें तो विश्वास योग्य नव्हेसें जाणून त्यास भ्रष्ट केला होता, ते शिंद्या-
चा शत्रूस मिळून त्याणें कित्येक वेळां आपणास धगवयाकरितां शिंद्याचे लोक आले-
ले जिंकून उज्जनीपासून मराठेजपर्यंत मुलुख हस्तगत केला. याशिवाय यशवंतरा-
व होळकर तो नागपुरास गेला होता, त्यास नागपुराकडंहीं शिंद्याचा मांगक्यावरून
बंदींत घातला होता तो, त्या बंदीतून पळून जाऊन माळव्यांत गिरून लुटालुट करूं
लागला. तेवेळेस शिंद्याचा पलटनीचा मुख्य सरदार दिवायन तो पिलायनें सगे-
ला, त्याचे जागीं मुखत्यार पेरणानांमें फेळ असे, तो आघेंनामें कित्ता व्यावसायकरितां युद्ध
करीत होता, त्या आश्रयासध्यें लख्वादादा आश्रय करून राहिला होता, साणून तो पेर-
ण फेळ शिंद्याजवळ कुसक सागीत असे.

असें असतां शिंद्यानें त्या बायांणीं पुनः तह करवयाचा वेत केला, परंतु त्या
बाया आपण मुख्यत्वे गज्य करणार आणि त्या शिंद्यास कारभाऱ्याचा नात्यानें बायविणा-

रखागि वायु दुसरे का ही गे के ना न, अशा गक दस स भी शिवा ने आपने दो घन व मुख्य का
रभारी के ले ले, राया जी पादी न व आवा निदनी स यो स, मस ल त बिना रि नी अस तो त्या ही
कार ना तु र्थे क रु न प्रमा णि क पणे स्वहि न न प हा तां त्या स उ त्त र दि ले की, बा ओ बा ना त्या
स सो हु न जर तो मुख्य कार भारी के ला तर न व, हा बंदो ब र्न हो ई न, ते व्हा त्या शि घा ने त्या
प्रमा णे तें शे व दा स ने तां न ते व ड कर णा रे बं ड सो हु न त्या बा ओ बा ना त्या स जा दु न मि ला
ले आ णि त्या बा या ही त्या बा ओ बा ना न शी व न्हा ण पू र व अ क रा ल दां ची ज हा गी र
वे दु न स्व स्थ र हा व या स सि द्ध आ न्हा, तो ल ग्ग वा दा दा त्या आ ध्या म ध्ये यु द्ध करी न अ से,
तो ही न न दा या अ से सि द्ध आ ले, आ णि त्या बा या वि श्वा स ने पु ण्ण स जा ता ना जे तो री
स पा ह न त्या उ न क्क्या न त्या बा या चा प दा ना को णी हो ता त्या स शि घा ना को का ही मा
गि ला, हे व र्त मा न त्या बा या हीं गे कू न ते धू न न फिर न्हा, त्या मा या त्या प द र पु ग य गे त्या,
आ णि तो स र्व बं दो ब र्न सो हु न तो तं दा पु न उ त्प न्न आ न्हा,

पेश वे व को व्हा पुर कर हे यु द्ध करी न अस तां को व्हा पुर कर स न तु र्गि गा ची कु
म क मि ला न्हा ने तें यु द्ध बा द ले, त्या च तु र्गि गा स पृ र्थी सा ता त्या बा ल हा ई न स म र्थी ग जे
व प्र ति नि धी यां चा शि पा ई लो कां हीं को व्हा पुर कर ना मु ल स्वा न हां कू न ला वि ला, आ
णि ते लो क वार णा न दी चे कां हीं उ त्त र ले ते स म र्थी जे सा ता त्या ह न प ला ले ते पा न शे क
मा रे लो क ए के जा र्गी ज म्म न त्यां हीं च तु र्गि गा स ते वार णा न दी चे कां हीं श च्च लो क उ
त्त र त्या चे व र्त मा न कळ वि ले, ते व्हा त्या च तु र्गि गा ने तें व र्त मा न कळ वि णा रे लो क यां स
ल पु न र हा व या स सो गू न आप ण को व्हा पुर कर क हु न कु म क आ ण न ते व ते पा न शे लो
क ए क व मि कू न ग जे व ज ति नि धी यां चा लो का व र ए का ए की अ सा धा पा था न रा की,
त्या ती ल ए र्वा हु दु स रा बा च न अ से ल, त्या न त र पर भु रा म भा दु चे ही लो क अ सा व
धा हा हु न त्या च तु र्गि गा ने लो क त्या व र जा दु न त्या स हां कू न दि ले, त्या पु र्वे त्या च तु र्गि
गा स व र्त मा न कळ ले की, रा स्या ची दो न ती न ह जा र को ज वो को सु हो सा ता त्या ज व ल डे
रे रे पु न उ त्त र दी आ हे, ते व्हा तो आप न्हा ब गे व र स हा शे पा य द ल घे दु न तो ग र दे वा रे ने
पा नी स गे ला, ते रा श्री ते थ र ह न त्या दे वा ची पु जा के ची, आ णि त्या दे वा या भ डार क
पा नी ला दु न ते धू न मो ट या वे गा ने धो व न्हा तो वे ग अ सा की, त्या रा स्या ने लो क सा व
धा हा सा तो ही, त्या च तु र्गि गा ना लो कां हीं त्यां चा तो का घे दु न ना रु न दा कि न्हा, आ णि
त्यां ने कि न्हे क लो क ही मा ल न नि घा ले, ते दु स रा को णी त्या व र आ न्हा ना हीं तो सो ही ल
रा क रु न तो च तु र्गि गा वार णा न दी स जा दु न पो ह न्हा, त्या णे अ भी धा दा लो क रु न न ड
तां ल द तां आप न्हा ज व ल व हु न लो क ज ना के ले म ग रा स्या ची को त न हा द जा न्हा नी
मि ला वार णा व नि रा या दो ही न द्यां म ध्ये क भी ही ग के दि का णी स्व स्थ र ह दि लो ना ही, अ से
अ स तां को णे ए के स म र्थी त्या च तु र्गि गा ज व ल पा न शे म नु स्य अ स ता त्या व र रा स्या ने
पा न ह जा र शि पा ई लो क च लू न घे दु न सा ची व त्यां ची गो ट प डी ते व्हा त्या लो कां ही

त्यास आसमेतात वेष्टिता असता ही तो परमशोधक रुत त्यावेष्ट्या तुन पार आला, ते समयी त्याचे लोक अर्थे अधिक मेलें गेले.

असे गन्तव्य चतुर्गिरा जा यांचे सुद्धप्रसंग होत असता, कोल्हापुरच्या राजा याणें परशुरामभाडुचें मुख्यदिकाण तासगाव तें लुटून तेथें बहूतद्रव्य स्वर्त्तननवाचा धलेला त्यापरशुरामभाडुचा वाडा होता तो जाळून टाकिला.

यावेरीजे त्या राजाचें कर्नाटकांत कित्येकदिकाणाची खेडनी घेतली, तेथे सरसभेदार धोडोपंत गोखला होता तो सादया रोगीनें मुलुख संभाळित असतां ही त्या कित्येकवेळीं पराभव केला, याप्रमाणें कोल्हापुरवतलें बंधीं मुलुख यामध्ये वर्तमान नानाफडनवीस कारभार करूं लागे तोपर्यंत झालें.

वाळोवातात्या व नानाफडनवीस यांची पुनः मैत्री होतुन ते आपआपल्या धण्याचा बोलण्यावरून इंग्लीश आणि निजाम यांशीं कसे वागावें तीं मसलतण कांती करूं लागले, तेवेळेस त्यांचा मनें ठरलें कीं, प्रथम दक्षिणेचा बंदोबस्त अगत्य केला पाहिजे, त्याका मास पेशवे व शिंदे व जहागीरदार मिळून तीं सहज फौज जमा झाली स्मरणे दमग होतोच परशुरामभाडुला त्याका मास योजावा.

ते समयी तो परशुरामभाडु कोल्हापुरकरांचा हे पालन त्यांशीं पर्जन्या नही युद्ध करीत होता, त्याणें घटप्रभावमलप्रभा नदीपर्यंत कोल्हापुरकरांचीं कित्येक ठाणीं लुटविर्ली आणि आपण नानाफडोळ फौजेची वाटनपहातां एकदाच कोल्हापुरास जातुन तें युद्ध शेंवटास न्यावें असा नेम बांधून तो परशुरामभाडु गोका केहन कोल्हापुरावर जातुं लागला, त्यास वाटेनें पटन कुंडी गावांजवळ कोल्हापुरच्या राजा चतुर्गिरा या दोघांची मोठपडली तेव्हां त्यांचें वयाचें मोठें युद्ध होतुन, त्यापरशुरामभाडुचा अगदीं पराभव होतुन त्यास मोठमोठ्या जखमा लागून, तो परशुरामभाडु शत्रूचा हातीं सांपडून मृत्यु पावला.

असे झाल्यावर नानाफडनवीस व वाळोवातात्या यांही त्यापरशुरामभाडु कडुन आपासाहेब या जंबोरे बर पांचपलटनें आणि चिंचुरकर व प्रतिनिधी यांचे लोक देतुन, त्या राजास जिकायवाकिलां कोल्हापुरास नेमिले, तेव्हां तो राजा पलायन किंवा याचे ग्वालीं डेरें देतुन आपापसास गहिला होता, तेथे ही आपासाहेबांचे लोक त्यावर पडून ते कित्येक पन्नाच्या बर चढले, आणि बहुतेक कोल्हापुरांत शिरके, स्मरण त्या आपासाहेबांचे कोल्हापुरास घेत घालून कित्येक वेळा युद्ध होतुन तो किंवा त्या आपासाहेबांचे हातीं लागून होता परंतु तेवेळेसच पुण्यांत असें नवे व कांही कार्य उद्भवलें कीं, ते कोल्हापुराचे काम सोडून त्या आपासाहेबा त्या पुण्यास जावें लागले, तेणें करून कोल्हापुराचें राज्य गहिलें तें अद्यापि त्या राजाचे स्वाधीन आहे.

सन अठराशें पाचून.

अठराशें तीन पर्यंत झालेली वर्तमानें मिळून

नायतिसाचा.

अनुक्रमणिका.

नाना फडत विसाचा मृत्यु व त्याचा ल्यभावाचें वर्णन.

याकोपा ताना शाना मृत्यु व पोहोवा व ताराचणराव वकी यांचा निवे-
यपणें पेशव्यानें मारिलें तें प्रकरण.

दक्षिणेंत धामधूम झाली तो प्रकार.

धोंडीवाघाचें वंड व त्याचें पारिपत्य इंग्लिशांहीं केलें तें.

पुण्यातील कांहीं वर्तमान.

शिंद्याची माळव्यांतील कांहीं गोष्ट.

यशवंतराव होळकराचा प्रादुर्भाव.

शिंद्या पुणें सोडून हिंदुस्थानांत आल्या नंतर त्याची व होळकरांचा

युद्ध झालें तो विस्तार.

मजीराव यातगा पुणें सोडून शिंद्यास मिळून, इंदूरवर जाऊन तेथे य-
शवंतराव होळकरांचा पराभव केला.

यशवंतराव होळकर याणें दक्षिणेंत संचार केला. तेंतर तो पुण्यात व-
ळचे लढाईत जय पावला.

बाजिराव पेशवा शिंद्यासोडून तिखीत कोकणात जाऊन तेथे इंग्लिशा-
चा जहाजांत बसून वसईस गेला.

सन सत्राशें आठवणपाचून सन अठराशें दोहोंपर्यंत घडोद्यांत काय-
काय वर्तमानें झालीं तो प्रकार.

नायतिसाचा.

पुण्यात मोठे काही कायें उत्पन्न जाते. असें नायत्या भागांत लिहिले.

त्यांत प्रथम नाना फडत विसाचा मृत्यु. दुसरे शिंद्यानें मत्तकत केडी की. सर्व-
दवर्धनाची जहागिर आपणाला घ्यावी. हे वर्तमान ऐकून आपासाडेथ पद-
वर्धत याणें फोल्दासुरथा येरा उठवून आपल्या बरोबर धोंडोपत गोरगळ्यास
घेऊन कल्याणकांत गेला. या गोष्टीचा विस्तार लिहिल्याचें पूर्वी नाना फडत
विसाचा कांहीं एक दोन गोष्टी समजल्या पाहिजेत.

जे नाना सन अठराशें या मर्त्याचे तगाव्ये तारखेस मृत्यु पावला. (१)

बरोबरच नगरी लोकांचे राज्यकारणीं कोंशव्य गेले. तो नाना राजनीतीवप-
रून दक्ष होता. त्याचे बाळपणापासून सर्वे वय राजकारणातच गेले. तो आप-
ल्या प्रजेची वहिवाद व सुलुखाचा वस्तुस्थिती आदिकरून कामे माध्यमाव व
लाळ त्याचे रीती प्रमाणे चालविणार होता. परंतु मोठ मोठ्या कामांचे अडच-
णीतुळे त्यास अवसर सांपडला नाही. आणि तादृश सुलुखाची पाहणीही
होत नसे. त्या योगे चवकशीची नदी फार पडली होती. याविषयी एक गोष्ट
आहे ती अशी पुण्यामध्ये त्यावेळेस घाशिरामब्राह्मण हिंदुस्थानचा रहाणा-
रा कोतवाल होता. त्यास मोठी योग्यता प्राप्त जहाली असता तो अंतः
करणास भयकारक असे हत्याकर्म करी. असे असता कित्येक गृहस्थ अ-
कस्मात काही कारणावांचून नाहीसे झाल्यावर, त्यांचा घाताचा संशय त्या
घाशिरामाविषयी उत्पन्न झाला. मग ती गोष्ट नाना फडनवीसाचा काना-
वर पडली असता, तो स्वणे की, असें दुष्कर्मकरणास या पृथ्वीवर नसेल.
नानंतर असें एके दिवशीं वर्तमान उठले की, घाशिराम कोतवाल कोणाए
का गृहस्थानस कोडून ठेवून त्यास अनोदकावांचून उपाशी मारितो आहे.
तेव्हा मानाजी फोंकडा याणें आपल्या बरोबर कांहीं शहरचे लोक घेऊन ते
थें जाऊन ते बंद केलेले दार फोडून तेथून उपोषणाती मृतप्राय झालेला
एक ब्राह्मण होता त्यास मुक्त केला. यादिवसापासून त्या कोतवालाचे पाप
कर्मे असें प्रसिद्धीस येत गेले की, शेवटी त्यास शहरचा लोक कांहीं त्याचा घरा-
तून त्याला बाहेर काढून दगड मार करून जिबें मारून टाकिला.

नाना फडनवीस याची आकृती उंच आणि सडपातळ असे, आणि
त्याची अंगकांति काळसर होती. व तो प्रकृतीनें रुष्टासारिखादिसे, परंतु
त्याचे नेत्र पाहिले असता तो मोठा धूर्तसा भासे; आणखी तो आपल्या कु-
ळीत प्रमाणिकपणें व सद्यांतः करणेंकरून वागे. तो राज्याची आग्राठेवी
परंतु आपल्या मंडळींत सर्वेपदार्था विषयी धोडक्यानंच तृप्त असे. तो दि-
वसानध्यें असा कारभार आटोपी की, ती गोष्ट कोणासही सांगितली अस-
ता आश्चर्य वाटेल. तो नाना मेळा तेसमयी त्याची स्त्री फार लहान होती.
आणि त्यास संतती नव्हती.

तो नाना फडनवीस मरणपावल्यानंतर, पेशवा व शिंदे यांमध्ये क-
लह उत्पन्न होण्याचें एक कारण जालें तें असें की, त्या दोघांसही नानाचें द-
व्य बहुत असेल तें आपणास असावे अशी इच्छा उत्पन्न झाली. त्यावरून
शिंदे याणें नानाकडे आपले कोटिरुपये येणें आहेत असें निमित्त करून
त्याची सर्व जहांगीर जप्त केली. आणि वाजिगवाचा द्वेषास्तव त्या शिंदेनें

नाना फडनविसाचे न्नीस दत्त पुन व्यावयास अनुमोदन दिले.

असा शिंदे बाजिरावाविषयी विपरीतवर्ती असे त्याणे तेच कृत्यावि-
शीष नकारिता वाळोवा तात्याचा हात आपल्या हाताचे बंद मोडिले. त्या आप-
ल्या कारभाराच्या नाशाला प्रवृत्त झाला तो असा, त्याणे आपल्या भासरा स-
खागण घाटगा याचे ससकृतीने त्या वाळोवास धरून आमंदनगराच्या कि-
त्यांत केड केला. तो तेथे थोडक्याच दिवसांत आपल्या मृत्युनेच मरण पा-
वला. त्याबरोबरच बंदीस घातलेले त्याचे दोघे भाऊ होते त्यांचे असे प्रार-
थ्य नकते की, त्याही आपल्या मृत्युनेच मरणवे. त्यांत एक धोंडिवा त्याला
तर तोफेचा तोडी देऊन उडविला; दुसरा नारायणराव बक्षी त्यास तोडुष्ट या-
टगा याचे कल्पने प्रमाणे त्याचा हातापायांस बाण बांधून आग लाविली तेव्हा
तो त्या बाणाचा नेटाने जिकडे तिकडे उलथा पालथा वांकडा तिकडा होऊन
बहुत पीडा पावोन मेलाला.

यानंतर बाजिराव पेशवा नाना फडनविसाचे पक्षपाती लोक यांच्या ना-
शाविषयी आणि परशुराम भाऊची जहागीर व्यावयाविषयी उद्युक्त झाला.
यासाठी नाना फडनविसाचे न्नीस त्याणे दत्तक व्यावयाचे अनुमोदन देतो अ-
से निषेध करून, त्यामंडळीस तो विचार करावयाचे निमित्त आपल्या वाड्यांतला
लाविले. नंतर ते सारे एके जागी जमा झाल्यावर त्यांसर्वास असा दोष ठेवि-
ला की, तुम्ही नाना फडनविसास दत्तक देऊन तो मला प्रतिबंधकरणार, या-
स्तव त्यां तुम्हांस शिक्षा असावी. असा त्यामंडळीस दोष आवृत्त ते सारे कि-
त्यावर टाकिले. त्या गोष्टीस शिंदेही अनुकूल झाला, कांकि, पेशवा पूर्वदि-
शिच्याच हितार्थ जेणव्यांचा नाशाला प्रवृत्त झाला होता.

वाप्रमाणेच पदवर्धनाचा नाशाविषयी शिंदे पेशव्यास अनुकूल झा-
ला त्या शिंद्याच्या कारभारी सरजेराव घाटगा तो कोलापुरचा राजाकडे जाऊन
तो राजा पदवर्धनाचा नाशाविषयी शिंद्यास अनुकूल होय असे केले. तेव्हा
त्या शिंद्याची कित्येक पलटने शिंदेजीराव निंबालकर निपाणीच्या देगाई या-
चे स्वार्थाने होऊन पदवर्धनाचा मुळुरव व्यावयास निघाली. ती पलटने फा-
रबेळ त्याजबळ न राहिली. परंतु त्याशिंदेजीचा स्वार्थही मिजें पासून विजा-
पुर पर्यंत मुळुरव उद्धस्त केला.

ते समयी संपूर्ण दक्षिणेन धाम धून आली ती अशी, धोंडीराय याणे
कोलापुरचा राजाची चाकरी सोडून निघाला, तो इंग्लिशाही संपादिलेल्या मु-
ळुरवी जाऊन तुळावृद्ध करून पेशव्याच्याही कतीटक मुळुरवी कित्येक ठिकाण-
ची खंडनी त्याणे घेतली. त्यावरून इंग्लिशाही पेशव्याची आज्ञा घेऊन त्या

या पारपत्यास आपली कोण तेमिळी. या पूर्वीच त्या धोंडी बापाचे कर्माद-
 ज्ञान घोंडोपत गोखळा आपला शत्रु झाला आहे असे समजून आपण केही.
 की, त्या धोंडोपताचा काळ जायें रक्त काढून त्या रक्ताने आपल्या मित्रा रंगवान
 या बापाचे तो धोंडोपत गोखळा जेवें होता त्यासही कोण एक आशीनध्येंत
 पुन गहोन त्याचा प्राणहरणार्थ आपावातावधाचा बेत करून, त्या धोंडोप-
 ताजवळ अगदी थोडकेंसे लोक अशी संधी पाहोन, त्यावर अकरमात जावा
 घालून त्या धोंडोपत गोखळ्यास मार मारिला. आणि आपल्या जपथेपनाण
 त्याचा काळ जायें रक्त काढून आपल्या मित्रास लाविलें. त्या आपल्यामध्येच
 धोंडोपत गोखळ्याजवळ त्याचे दोघे पुतणे होते त्यामध्ये ओरडा मारिला
 गेला. आणि धाकटा तो बापु गोखळा त्याचा हाव्या हाक्यास मोठी जखम
 लागली.

नंतर हिंजिशाही त्या धोंडीबापाचा पारपत्यास कोण पाविली ती
 त्यावर पडोन त्याचा लोकांचा अगदी पराभव होऊन तो धोंडीबापाही नेहमी
 आ. हे वर्तमान मन अदरासोचा सतेवर सहिन्नाचे दहाव्ये तारिखेस य
 हलें.

शिंदे पुण्यामध्ये राहिला असता त्याचा सुलुख लाळवें व हिंदुस्थान
 याचा बंदोबस्तांत अव्यवस्था जाली होती, ती अशी. यशवंतराव होळकरा-
 गपुराहून पळून धारंग जाऊन तेथे आनंदराव पंवार याचा आश्रयस काही
 दिवस राहिला. नंतर त्या आनंदरावाने शिंद्याचा सहाय्य त्या होळकराना
 काही द्रव्य व कितीक घोडे देऊन त्याला तेथून पुढे मार्गस्थ केला. तो होळ-
 कर तितक्याच द्रव्यासहाने आपल्याजवळ काही लोक जमा करून, नरा
 कोणी एक अनीरावाच नामें पलाण सुळगांत त्याचा धाडीन होता त्याला
 आऊन मिळाला. आणि त्यावीर मोठी योग्यता बाधोन आपात अनेक मि-
 ट केले, की, आपण खंडेराव होळकर याचा पुतण्या नंतर जिबें होळकर
 पक्षां मदत होते तितकें बोलाविलें तें कितीक जमा आल्यावर होळकराचा
 कुळास शिंद्याचा हातून नोंदवावयाकारिका यासहित निघाले. नंतर शिंद्याचे
 सुलुखी नसेदातीरी जाऊन कितीक शिंद्याचे गांव कुडू लागला. तेव्हां का
 शिंद्या होळकराचें बळटण कोणी एक फेंच जालीचा सरदार याचे त्यापान
 मसे तो त्यावर पाविला. त्याचा त्या यशवंतरावाने सहाय्य केला जगा
 येथे यशवंतरावाचा पक्षपाती होऊन, आपले पक्षदती लोक व तोका घेऊन
 जाऊन मिळाला. तेव्हां त्या यशवंतरावाच हा खंडेरावाचा देण पाहोन अनेक
 क बाबु लागले. आणि तो मोठ्या रातापनाणें लागू लागला. अनेक

र तो शिंद्याबाणें लडकर युद्धा लाळाळ तिकडे जाऊन आपल्या मुळग्याचा बंदो
बस्त करावा : परंतु ते समयी त्याचे कारभारी मंडळीत धमनस्यें पडली होती.
त्यामुळे तो प्रकार पडना काही. कोणे एक वेळेस त्या कारभारी मंडळीने होळ-
करास धमकीची गोष्ट सांगली व कोणे एक वेळेस त्या प्रार्थनाही करावी असे होळ-
कराकडे : नंतर ते कारभारी लोक काजिरावाचा नाचापिययी होळकरास मिळ-
त त्या बराबत रावानें काजिरावापासून आपणास मूर्ति न द्याव्यासाही शिंद्या
अनुकूल करून घेतला, आणि त्या बंदळ शिंद्याचा प्रायांस धरून केंद्र करावया-
चा नेम केला. त्यापूर्वी होळकरानें त्या बायांशीं मेचीचें बोलणें ठावून समा-
विकें कीं. नीं तुमचा पक्षपाती आहे. तथापि हे समयी तो नेम सोडून होळ-
कर त्या बायांचा लडकरावर पडोन त्या बायांनां तेथून पिढून बझाणपुरीं ठावू-
न दिल्या. आणि त्या शहरास भोंवता घेरा घातला : परंतु त्या बाया तेथून सु-
टून पळाल्या असतां त्या शिंद्यास वाटलें कीं, होळकराचा कुत्रिमानेंच पळाल्या.
त्यास आपण हिंदुस्थानीं जाऊन बंदोबस्त केल्यावाचून राज्य टिकणार
नाहीं. असा त्या शिंद्यानें मनांत निश्चय करून पुणे सुकामीं पांच पलटणें व द-
हा हजार सवार तयार केले, आणि त्यांस सरजेराव घाडगा याचे स्वाधीन करून
न पेशव्याचे चाकरीस ठेविले, आणि आपण तेथून निघाला ते समयी त्याणें
बाजिराव पेशव्यापासून सत्तेचाळीस लक्षांचा इड्या घेतल्या.

तो शिंद्या हळू हळू तेथून निघोन बझाणपुरीं जाऊन राहिला. तोपर्यंत
होळकर माळव्यामध्ये त्याच्या घालून. तेथची खंडणी घेत असे आणि कुठकुठे
कुटित असे. त्या शिंद्याचें सैन्य फार मोठें आणि तो केवळ समीप आला अ-
से समजून त्या होळकरानें आपले सर्व लोक उज्जनी पाशीं माठया त्वरेनें ज-
मा केले. कांकि, त्याच्या मनसोबा असा होता किं. शिंद्या येऊन पोहचला नाहीं
तोच उज्जनी लुटावी. हे वर्तमान त्या शिंद्यास कळलें तेव्हां त्याणें आपलीं प-
लटणें चार कोणी एक करणेल हे शिंद्या नासे आपला सरदार याचे स्वाधीन
करून. त्यास बझाणपुरीहून पुढें स्वरित पाठविला. नंतर त्याचे पुष्टीकरणार्थ
दुसरा सरदार व दोन पलटनावर कांहीं पायदळ लोक पाठविले. तेव्हां हो-
ळकरानें उज्जनी जवळ पुढें आलेल्या लोकांशीं युद्धाचा आरंभ थोडक्याला
लोकानिशीं केला, आणि त्यास नकळतां त्याचे पाठिमागे आपल्या लडकरा-
चा मोठा भाग नेऊन जे लोक त्याचा पुष्टीकरणार्थ सागून येत होते ते जि-
कून ते लोक पुनः युद्धास उभे न राहतील असें केले. नंतर आपले लोक
त्यांशीं लढून धैर्यवंत झालेले साघारे आणून त्या हे शिंद्याकडे चार पलटां व
र एक एक दहा केला. ते समयी ते युद्ध फार निकराचे झाले त्यांत ते पल-

हनी लोक एक बांटा गहोन चार बांटे लोक जरबमी व मेळे मिळून पडले. त्यांत त्याचे सरदार साहेब लोक होते ते सात मेळे गेले व तीन साहेब त्या शत्रूचा हातीं सांपडले, आणि एकदा हे शिंग मात्र राहिला. असा होळकराचा जय सन अठराशे एकाचा जून महिन्यांत होऊन सग त्याणें त्या उज्जनीची मोठी खंडनी घेतली. नंतर त्या शिंद्याचा तोफखाना नर्मदा उतरून पलिकडे गेला होता, त्याचे रक्षणार्थ शिंद्याचे कितेक त्यांर व चार पलटनें होती त्यांवर जाऊन तो तोफखाना पाडाव करून घ्यावयास होळकरानें मोठा उद्योग केला परंतु त्याचा उपाय चालेना. तेव्हां त्या शिंद्यास कांहीं धैर्य उत्पन्न होऊन तो आपले लष्कर व द्वाणपुराहून उठवून नर्मदा पार जावयास फार प्रयत्न करूं लागला.

इकडे पुण्यामध्ये शिंदानिघोन गेल्यावर बाजिगव जे कोणी मोठ मोठे थोर कुलीन लोक जांहीं आपणाविषयी किंवा आपला बाप गृधुनाथराव. त्या विषयीं विपरीत आचरण केलें होते. असे जे त्यांचा खूड उगवावयास उद्युक्त झाला, तेव्हां प्रथम त्याणें रास्त्यांचा कुळांतील माधवरास्ता यास स्नेहानें भेटीस बोलावून तो आपल्या वाड्यांत आल्यावर त्यास धरून रायगडास पाठविला. याशिवाय जे कोणी त्याचे हातीं सांपडले ते अनेक प्रकारें लुटले. त्याणें इतकी रास्त्याची अमर्यादा अन्यायाविणें केली त्यावरून तो बाजिगव लोकांचे मनांतून उतरला, त्या योगें त्याचा कोणासही विश्वास येईना आणि मुळखांत जागो जाग वंडें उत्पन्न झाली. त्या वंडांचा एक दोळींत बालकृष्णगंगाधर मुख्य होता, आणि विठोजी होळकर ही त्यास मिळाला असे. त्या दोळीचा पगभव गणपतराव पानजा याणें केला. तेव्हां तो विठोजी होळकर यशवंतराव होळकराचा भाऊ धरला गेला; त्यावेळीं बाजिगव पेशवा याणें त्यास जिवें मारून दाकावयाचा नेम केला; कांकि, तो वंडांत सांपडला तस्मान तो प्राणांत दंड करावयाचा अपराधी खरा परंतु तेवेळेस मगठी लोकांत चाल होती कीं, जो अत्यंत क्रूरपणें हिंसाकर्मच करील त्यास मात्र प्राणांत दंड करावा. केवळ त्याच्या घालून लूट करणाऱ्यास तसा दंड नाही. असे असनां आणि त्याचा बाप तुकोजी होळकर त्या एवढ्या थाराचा तो पुत्र त्यास माराचें हेंही योग्य दिसत नव्हतें, परंतु बाजीरावाचा मनांत आले की, हानानाचा परम मित्राचा पुत्र ह्मणून त्याणें त्यास जिवें मारविला तो प्रकार असा. आपण (बाजीराव पेशवा) व आपला मित्र (बाळोजी कुंजर) हे दोघे शिंदेकींत बसून आपल्यास मूर अंगणांमध्ये हनी आणून त्या विठोजी होळकराला हनीचा पायास बांधविता, ते समर्थी त्याणें आपल्या प्राण रक्षणाविषयी बाजीरावाची प्रार्थना केली, परंतु त्या बाजीरावास त्या विठोजीविषयी किंमपि दया न येता, तो स्वस्थ बसून पाहूं लागला. सग तो हनी तें सारें अंगण फिरला, तिनक्यानें त्याचा

त्याचा प्राण गेल्या नाही. तेव्हां तो हत्ती तेथून बाहेर नेवविला. नंतर त्या बा-
हेरचा मेदानांत तोहत्ती फिरताना त्या विठोजीचे प्राणोत्क्रमण झाले.

दबलत रावडिंदा आपल्या लड्यागचे सामर्थ्य न्यून असं समजून
पुण्यात पेशव्याचा चाकरीस पूर्वी सरजेराव घाडगा यास ठेविला असताही
त्याला हिंदुस्थानांत आपल्या जवळ बोलाविला. तो तिकडे जाऊन त्या शिं-
द्या जवळ पोहचल्यावर त्या दबलत रावानें त्या जवळीवर दहा हजार स्योर व
चवदा पलटनें देऊन आपली राजधानी दुल्लानी होळकराचें लुटली होती.
तो मूड नगवाचयास दुंदुरनामें त्या होळकराची राजधानी लुटावयास पा-
ठविला. त्या वेळेस त्या होळकराचें बरे बरे गुंहे सरदार याबोचून काहीं पलट-
नें व स्योर पंचवीस हजार व पलटनीको कांखेरीज पांच हजार पायदळ. इत-
केंसेव्य होतें. त्यासहित तो यशवंतराव त्या आपल्या दुंदुराचा संरक्षणास-
आला. नंतर काही दिवस त्या दोही लश्करांचें युद्ध हलकें हलकें होत होतें.
मग त्या होळकराचें एकाएकी त्या शिंद्याचा लश्करावर हल्ला करवया-
ची काही उन्नत कल्पना काढिली होती, परंतु त्यांनील काही बेत विस-
कटून शेवटीं तो होळकर त्या युद्धांत पराभव पावला. ते समयी त्याचा-
अठ्ठाणव तोफा सरजेराव घाडगाचा हातीं लागल्या. आणि त्याची रा-
जधानी दुंदुर तेही त्या घाडग्याचें अगदीं लुटलें. ते समयी त्या दुष्टानें-
आपल्या क्रूरपणाची परम सीमा केली.

त्याची पुणें सोडून गेल्याचें पूर्वीची त्याचा धोऱ्याविषयी काहीं गोष्ट-
आहे ती अशी. तो सरजेराव घाडगा याणें बाजीराव पेशवा याच्यामित्र बा-
ळोजी कुंजर त्याचे घरीं धरणें दव्यानिमित्त बसवून बरकड जे दरबारी लो-
क होते त्यांचा फार अनादर आरंभिला. तेव्हां तो बाळोजी कुंजर याणें-
आपल्या मनांत विचार केल्या कीं, तो घाडगा आपणाकडे आला असतां
त्याचा मोठा संमान करून तो जें क्षणेल त्यास राजी इना त्यासारख्या आ-
कार दाखवून मग त्यास युक्तीनें धरून बंदीत ठेवावा. अथवा जिवें मा-
रून टाकावा. अशी योजना करून आपल्या लोकांस सांगून ठेविलें कीं,
तो सरजेराव घाडगा आणि मी एकांनीं बोलत बसलों असतां, जेव्हां मीं-
तेथून उठून बाहेर येईन तेव्हां तुझी त्यास युक्तीनें धरा अथवा मारून टा-
का. अशी नयारी करून तो सरजेराव आपले घरीं आला असतां तो आणि
आपण उभयतां खोलींत एकांनीं बोलत बसलों तेव्हां बोलतां बोलतां तो-
बाळोजी कुंजर तेथून उठून बोलिला कीं, मी पेक्याचा हुंड्या आणवितों
इतकें क्षणून त्या खोलींतून बाहेर निघूं लागला. तेव्हांच तो सरजेराव
मनांत

मना ससजलाकीं, होलाही आपणास दग्याची खुण आहे. त्याचकडून त्या नरजंगवानें एक हात त्या बाळोर्जीकुं जंगचा जाले वर हाकून दुसऱ्या हातांत वरवार घेऊन यास गच्छाड्या देत त्या बाळोर्जीतून बाहेर काढून ते थून तसाच दरवाजापर्यंत धकेलून नेऊन मग त्या दरवाजाबाहेर रस्त्यांत जातोच तेथें आपल्या घोड्यावर पटकन उडीमारून बसला, आणि तेथून वरनें पळत पळत आपल्या लोकांत जाऊन मिळाला.

हिंदुस्थानींत होळकर पराभव पावल्यानंतर त्यास बंडा बांधून दुसरा उपाय दिसेनासा झाला, असें असतांही त्याचें धूर्तपण व त्या भाविक शौर्य पाहून जिपाची लोकांचें मन त्याकडे लागे झणून त्याशिंघाचें कित्येक जिपाची लोक त्या यज्ञवंतराव होळकरास मिळाले. असें झाल्यावर त्या होळकरांनें मसलत केली कीं, हा मुलुख सोडून पुण्याचे आसमंतांत संचार करावा, तेव्हां शिंद्यास निकडे गुंतवावयासाठीं आपलीं पलटनें महेडवरास ठेऊन आपण उत्तरेचा मार्ग धरिला, कांकीं त्याशिंघास ती आपली दक्षिणेस जाण्याची मसलत कळून ये; याकरितांच फत्तेगिंगमान्या बरोबर मात्र काहीं स्वोर देऊन पुण्याकडे राठविला. तो मान्या गोदावरीतीरीं येऊन, कित्येक गोव कुटून त्या मुलुखां कित्येकाठिकाणचीं खंडनी घेऊं लागला. इतक्यांत तो होळकर स्वयें महेडवरास येऊन, तेथून आपलीं पलटनें बरोबर घेऊन शिंद्याचा मुलुख ग्यानदेशांत जाऊन, मोठ्या क्रोधानें तो मुलुख उद्धस्त करूं लागला. इतकें होई तो पर्यंत त्याणें शहाआमे दरवानानांमैं कोणी-आपलासरदार यास पुण्याचा आसमंतांत लुटालूट करावयास पुढें नेमिल्ला; त्याचा पारिषत्याकरितां पेशव्याचासरदार नरसिंहखंडेरावनामैं विंचुरचा जहागिरदार तो पंधराशें स्वारांनिशीं त्यावर चालून गेला; त्याचा त्या-शहाआमे दरवानानें असापराभव केल्याकीं, त्या विंचुरकराचा पंधराशें स्वारांनिळ कचित् थोडले असतील. हें वर्तमान बाजीरावपेशवा यास कळतांच तो फार भ्याला आणि इंग्लीशांचा सरकाराशीं आपल्या कुमकेंविषयीं बोलणें लाविलें, परंतु तेव्हेस तो बाजीराव इंग्लीशांनां आपल्या मुलुखांत फौजेसहित रहावयास अनुमोदन देईना; आणि इंग्लीश व निजाम अल्ली यांची मैत्री झाली होती त्यांतीलही कित्येक गोष्टी स्वीकारिना झणून तो कल्प शेवटास गेला नाही. नंतर पेशव्यानें होळकर गोदावरी उतरून आलीकडे नयावा झणून त्याशीं बहुत प्रकारें तहाचें बोलणें लाविलें, तेव्हां त्याणें उत्तर दिलें कीं, माझा माऊ तुझी मारिला तो तर तुमचानें मला देववत नाही; परंतु त्याचा पुत्र खंडेराव यास बंदीत घाला आहे तो

तो सोडून द्यावा : आणि जितका आनचा होळकर मंडळीचा मुलुख आपणा कडे आहे तो सर्व सोडवा : इतकें झालें असता आपण क्षणता ही गोष्ट कदाचित् धडेल . त्या गोष्टीस बाजीराव याणे मान्य केला प्रमाणें दाखविलें आणि होळकरास निश्चित सोडून पाठविलें कीं, आम्हीं तुज्या खंडेरावास सोडावयाची आज्ञा दिली . असें असतां डकडें त्या खंडेरावाला आशीर्वाद देऊन पक्ष्या बंदोबस्तांत देवावा असें सोडून पाठविलें, आणि तेव्हां ते देवळतगाव शिंद्याचा कडून सदाजीवराव भास्करनामें सरदार दहापलटनें व काहीं स्वयंप्रेरून येत होता . यास निरोप पाठविला कीं, हे समयीं आम्हीं होळकराशीं कांहीं तहाचें बोलणें करून तो स्थिर केला आहे : अशा संधीस तुम्हीं बस करून आपला अर्थ साधावा .

यानंतर बाजीराव पेशव्याकडून पांडोजी कुंजर तो काहीं लोकांसहित गारदोंडेस जाऊन होळकराकडच्या फत्तेशिंग मान्या यावर हल्ला करिता आला . तेव्हां तो पांडोजी पराभव पावला . ते समयीं त्या मान्यानें मोठी बस करून बागसनीस जाऊन तेथें पेशव्याचा तळ होता . त्यांत नाना पुरंदरे व गणपतरावपानडे मुख्यत्वेन असत : त्यांवर पडून त्याणें त्यांचाही पराभव केला ; व तेथच्या तोफखानाही त्या मान्यानें घेतला . बाजीरावानें पूर्वी आपले सरदार गाल्ले यांचा अपमान केला . यास्तव पटवर्धन व वरकड जे दक्षिणेतीक जहागीरदार यांहीं त्या पांडोजी कुंजरचे व फत्तेशिंग मान्याचे लढायांत मन घातलें नाहीं : जर ते मनावर घेत तर एवढा अनर्थ न होता . तेव्हास सर्व पटवर्धनापैकीं एकदा चिंतामणरावमात्र बाजीरावाचा पक्षपाती होता : परंतु तोही थोडक्याच वेळांत श्रीमंतांचा पक्ष सोडिता झाला .

होळकर लडकर मुद्दां ऐलीबेला खंडेकडे चालिला असतां, शिंद्याकडच्या सदाजीवराव भास्कर लडकरासहित त्या होळकराची वाट सोडून जाल्लें व नीरचे वाटेनें पुण्यास येऊन, पेशव्याचा लोकांत मिळाला . नंतर ते पेशव्याचे लोक व शिंद्याचे लोक मिळून ऐलीबेलापाशीं त्या होळकराचा तोंडावर गेले . ते वर्तमान समजून होळकर आमेदनगरचे वाटेनें जे जोगीस जाऊन फत्तेशिंग मान्यास मिळून तेथून सत् अठराजें दोहोंचा अखंडीवराचे तेविसाव्ये तारिखेस राजवाडीचा घाट उतरून पुण्याजवळ कोणी वडदप्तर या दोहोंमध्ये उतरला . तेव्हास पेशवे व शिंदे यांचें लडकर त्या ऐलीबेल्याहून निघोन माघारें पुण्यास येऊन गारपिरावर राहिलें . असें असतां उभयपक्षां दोनदिवस तहाचें बोलणें झालें . त्यांत पेशवे बाजीराव तेहोळकरास क्षणतकीं, तुला आनचा राजधानीवर शत्रुसारखें फौज येऊ

न चाकून येण्याच प्रयोजन नाही. त्यासतु एधून निघोन जा. काळ त्या होऊ
कराने उत्तर केलें की, मी त्यामीचा आज्ञेन अंतर करावयाचा मनुष्य न्हि. पा
रंतु आभवा धण्याची आज्ञा शिंद्या मानीत नाही. जाल त्यामीनी त्वंदे रावास
मोडायाची आज्ञा दिली असतां त्याणें त्याचा बंदोबस्त पहिलेपेक्षा अधिक केळावाशि
वाय मीब नाझे धणी पेशवे तुझी हे आपण उभयता एकपतेच बागणार होवे
परंतु शिंद्या मजबरोबर युद्धास सिद्ध झाला. यास्तव हे सनथी मी शिंद्याचे
गारिपत्य करून आपल्या त्यामीचा मान रक्षित. या प्रमाणें त्या होळकराचें
व बाजिरावाचें बोलणें दोन दिवस होऊन अखरोबरचे पंचविश्याव्ये नागरेचे
स प्रातः काळी उभयपक्षांनी लश्करें सिद्ध झालीं, तेवेळेस त्या होळकराकडे चवदा
पलटनें होती त्यांत एक कार्नेल व दोन मंजर असे तिघे मुख्य साहेब लोक हो
ते. व त्या पलटनारखेरीज पांच हजार पायदळ असे व पंचवीस हजार स्यार
होते. शिंद्याकडे पलटनें होती, परंतु त्यांच्या बंदोबस्त होळकराच्या पलटनापेक्षा क
मी व त्यांची सरख्या कमी असे. वरकड स्वार व पायदळ त्या होळकराच्या बरोबरी
नें होतें. याप्रमाणें त्या दोहीं कडची सेना उभी राहिली असतां एक प्रहर दिवसा
नंतर उभयपक्षांनी तोफांचा मार चालू झाला. तो सहा पटिकापर्यंत एक सारखा
चालत होता. नंतर त्या होळकराच्या पठांनी स्वारांची टोळी पेशव्यांकडचा म
रदार विंचुरकर याचा स्वारांवर पडून यश पावली. परंतु तेचवेळेस फत्ते शिंग
मात्यानें पेशव्यांचे कुजूर पागेवर हल्ला केला असतां, त्या मात्याचा बहून नाश
होऊन त्या पात्याचा जय झाला. हे पाहून शिंद्याचे वरकड जे स्वार होते त्यांस
विशेष अवसान येऊन, त्यांहीं होळकराच्या स्वारांवर हल्ला केला, तेव्हां होळक
राच्या मात्याचा पराभव होईलसादिचुन आला. तेसमयीं होळकर आपल्या स
र्व सैन्याचा पाठिसागे होत्या त्याणें तो सुमार पाहिला आणि तात्काळ आपल्या घोड्या
वर बसून मोठा शब्द करून बोलिला कीं, हेसमयीं जे कोणी माझे असतील त्यां
हीं मजबरोबर यावे. या पुढें उपयोग नाही, असें सांगून जे तेथून पळणार लोक
होते त्यांस मोठें धोर्द देऊन निवडक स्वार्से संहित स्वयें पुढें सरून त्या शिंद्याचे स्वा
र आगे हटविले. इकडे होई तो दयित जात इंग्लीश सरदार नाही अशी शिंद्याचीं
सहा पलटनें होती, त्यांचानें त्या होळकराच्या पलटनासमूर उभे रहावेता परं
तु त्या शिंद्याच त्या शिंद्याची चार पलटनें दिवायन साहेबाचा हातचीं लष्कराचा
लेलीं पुरातन होती, त्यांत मुख्य सरदार चवथे साहेब असत. त्या पलटनाहीं
मात्र आपली जागा न सोडितां पन्थ दोर्ये करून युद्ध केलें. इकडीं त्या होळक
रानें त्या शिंद्याच्या सर्व स्वारांचा पराभव करून त्यांतोळ तोफांचे सर्व सालंदा
ज बाळून मग त्या आपल्या संपूर्ण लश्करी लढायासुद्धा त्याचारा पलटनां

वर मोठ्या घरातले हत्ता करित करीत कोयटी न्या युद्ध करून त्यातील कोणी सादर पत्रातों त्या पत्रात त्या बहूत नाश होऊन ते युद्ध सनाम झाले. ते ह्या त्या शिंयाच्या सान्या तो का व पुणर्गें होळ कराच्या हातीं लागले, त्याच्या आसा जय आल्यावर त्या यशवंतराव ते पुणे शहराच्या नाश नद्दावा सणून भागल्या सर्व लश्करास तेथून मार्गे फिरावयाची आज्ञा दिली, त्यातील कोणा सही शहरात गाऊ देईना, तेह्ना त्यातील कोणी लोक त्या होळ कराची आज्ञा न मानिता त्या शहरात शिरु लागले, त्यावर त्याणें तोफांच्या मार चालू करून त्यास मार्गे फिरविले. असें युद्ध पेशव्याकडचे सरदार त्या होळ कराची करीत असतां बाजीराव पेशवा, निःसंशय आपला जय होण्यांत सासमजून जिकडे युद्ध समारंभ होता तिकडे जावयास आपल्या बाड्यांतून बाहेर निघाला परंतु तोफांच्या आवाजास भिऊन शहरा बाहेर दक्षिणेच्या आंगां दूर उभा राहून तेथूनच त्या युद्धाचा परिणामाची वाट पहात राहिला, मग आपला पगभ-व झालासा ससमजून सात हजार लोकांसहित तेथून निघोन सिंदगडास गेला नंतर त्याणें तेथून कर्णेल क्लोस नासें साहेब इंग्लीशांच्या वकील तेसस-र्यां पुण्यांत होता, त्यास निरोप पाठविला कीं, इंग्लीशांहीं हे ससर्यां आनघें साहाय्य केल्यास, सहा पत्रांतों सहित त्याहीं आमाच्या मुलुखां रहावें.

पुण्याचा लढायांत यशवंतराव होळ कर जय पावल्यावर त्याणें तेथें संग-साबर कर्णेल क्लोस साहेब इंग्लीशांच्या वकील रहात होता, त्यास दुसरे दिवशीं आपल्या भेटीस बोलाविला. त्या युद्धांत होळ कर व पेशवे या उभयपक्षां लश्कराचे स्वार त्या कर्णेल क्लोस साहेब याच्या दवेन्दी जयलच लढले तथापि त्यास कांहीं उपद्रव न लागला. मग दुसरे दिवशीं तो साहेब होळ कराचे भेटीस गेला, तेह्ना त्याणें त्या होळ कराच्या जसा डोल पाहिला त्या प्रमाणें लिहिलें आहे, तें असें, तो यशवंतराव होळ कर विजयी झाला असून घोंट्या इतक्या चिरव-लांत एक लढानशी राहवटी उभारलेली होती त्यांत त्या साहेबानें त्यास पाहि-ला, त्या होळ कराच्या आंगास एक भात्याची जखम आणि त्याचे मग्न कीं एक तळवारेच्या वार लागलेला असे, त्यास भेदायच्या वेळेस तो होळ कर त्यासा-हेबाची बहूत लसतेनें वागला आणि त्याचें बोलणें केवळ मोकल्या मनाचें होतें त्यास त्या साहेबानें त्याचा जखमाची गोष्ट काढिली असतां, तें दुःख त्या-चा गणनेतून वाढीसें दिसले. आणि जिंदे व पेशवे यांणी व त्या होळ कराचीं जे मतलब होतें ते मिटावयाविषयी यशवंतराव इंग्लीशांची सध्याची इच्छा न होतो, आणि तेव्हेत त्या साहेबापाशीं तशा गोष्टीही निघाल्या.

होळ कर प्रथम पेशवाजी बहूत लसतेनें वागे, व त्यास पुण्यांत बोला-

यात

वीत असता तो बाजीराव ऐकेना : मग तो पशवा तीन दिवस त्याशिंदगाडी राहून तेथून पुढें रायगडी आणुन तेथेही कित्येकां दिवस राहून मग पुढें महाडास जाऊन तेथून मुंबई सरकारास पत्र पाठविलें कीं, तुम्हीं काहीं गलबतें पाठवून मीं व माझे बरोबरचे लोक यांस आपल्याकडे घेऊन जावें. असें लिहिले असता त्याचें उत्तर यावयाचे पूर्वी वसईचा सरकभेदार खंडेगवरास्ता तो महाडामध्यें बाजीरावास येऊन मिळाला : त्याचा पाटीस लागलेले यशवंतराव होळकराचे लोक ते अवळ आले असें बाजीरावास कळतांच तेथून पळून रुक्मणी दुर्गास गेला. तेथेही आपला टिकाव निवणार नाही असें समजून तें स्थळ टाकून रेवदंड्यास गेला. तेदिकाणीं इंग्लीशांनीं जहाजे येऊन त्या खंडेगवरास्ता रुहो, बाजीरावास दिसें वराचें सहाय्ये तारिखेस वसईत नेऊन पोहचविला. त्या पुढें त्या वसईमध्ये इंग्लीश बाजीरावाच्या विशेषतः सात्ता त्याचें मूळ तेंच. तो विस्तार लिहावयाचे पूर्वी बडोद्यामध्ये सनसत्राशें व्याण्ण वां पासून जीवर्तमानें सालीं तो प्रकार समजला पाहिजे.

सनसत्राशें व्याण्ण वांत गोविंदराव गाइकवाड यास बडोद्याच्या अधिकार प्राप्त झाला, असें पूर्वीचे भागीं लिहिलें आहे; आणि आवाशे लूकर तो नानाफडनवीसा बरोबर बंदीत पडला असें लिहिलें आहे. तो आवाशे लूकर पुढें सनसत्राशें अठ्याण्ण वांत दवलतराव शिंद्यास दहा लक्ष रुपयांचें करार पत्र देऊन आपली मुक्तता करून घेतली आणि तेथून अमदाबादेस जाऊन तेथे त्या कारभार चालविला; परंतु तो आवा नानाच्या पक्षपाती यास्तव बाजीरावानें गोविंदराव गाइकवाड यास गुप्तपणें अनेक प्रकारें शिकवून त्या शीव आवाशे लूकराशीं वैमनस्य पाडिलें. त्या पासून लवकरच त्या दोघांचा युद्धसंग होऊन ते उभयतां एकमेकांचा नाशाविषयीं अनेक प्रकारें एकमेकांस उपद्रव देऊं लागले; त्यांत प्रथम आवाशे लूकराचें प्रावत्यसें दिसलें, मग दुसरे वर्षीं (सनसत्राशेंन व्याण्ण वांत) सुर्तेचानवाब मृत्यु पावला; ते समयीं त्याचा भावास तो अधिकार व्हावा, तसे बंधें काहीं बंदोबस्ताविषयीं उंकन साहेबनामें मुंबईचा गवरनर रुर्तेस गेला. ते वेळेस गोविंदराव गाइकवाड याचे दोघेवकील त्या साहेबाचा बहुमानास्तव सा मोरे गेले. तेव्हां तो समय स्वकार्य साधनोपयोगी सा जाणून त्या साहेबानें रुर्तेत चवथाईभाग गाइकवाडाचा होता तो व त्यालगत चवथ्याशीं ना में एक परगणा मार्गीतला. तेव्हां ती गोष्ट गोविंदरावानें तात्काळ कबूल केली.

॥ रायगडीं माधवगवरास्ता बंदीत होता त्यास मुक्त करून त्याची जहागीर त्यास माघारी देऊन आपल्याकडे नवे लोक देवावयाचे कामावर बाजीरावानें त्यास नेमिला.

त्या

त्यावरुन असे दिवस आले की, हे समशी इंग्लीशांस गाईकवाडाने इतका खुशबुद्ध्याच दिवस; परंतु असे न समजले की, त्यांचे थोडक्याच दिवसांनी त्या आशा शेतकऱ्यांचा नाशविषयी कुमक मागावयाचा मसलतीने दिला.

सन अठराशेंत तो गोविंदराव गाईकवाड मृत्यु पावला, ते समशी त्याचे औरसपुत्रच वधेवदासीपुत्र सात होते वाशिनाथ कांहीं कन्याही होत्या; त्या चवथा पुत्रांत वडील आनंदराव, त्यास मुख्य मानकरी, तो आपला धनी असे मानीत, परंतु त्या आनंदरावाचा जातांत कांहीं कमीपणा होता म्हणून कित्येक त्या गज्यांनील मंदळ आपले महत्त्व त्या पावयाविषयी उद्युक्त झाले. त्या गोविंदरावाचा दुसरापुत्र कान्होजी तो कांहीं बंड कराल अशें अटकळीने, गोविंदराव त्यास बंदीत ठेवितो आला, मग तो गोविंदराव मेल्यावर त्या कान्होजीने आनंदरावास बहुत नम्रतेचा गोष्टी सांगून आणि लश्करांक यांस मध्यस्थ करून आपण बंदीतून सुटका पावला; नंतर तो तेंथचा मुख्य कारभारी आला, परंतु इतक्यांतच त्यास वृत्ति नसे, यास्तव तो सर्व अनेक प्रकारें राजाप्रमाणें सत्ता करूं लागला, असे चार महिने गेल्यावर कोणी एक रावजी आपा नासे गोविंदराव गाईकवाडाचा मुख्य कारभारी होता, तो प्रबळ होऊन त्याचे कान्होजीला पटवून केला, तेव्हां तो कान्होजी व तो रावजी आपापसभू आपणास इंग्लीशांची कुमक मागीत होते, त्यांत रावजी परभू इंग्लीशांस अशी आशा दाखवी की, गोविंदराव यांचे तुलांशीं जो करार केला तो मी शेवटस तेईक; आणि कान्होजीही इंग्लीशांस तेंच सांगून त्या खेरीज चिखली परगणा देतो, म्हणून कबूल करिता आला. तो रावजी परभू याचा भाऊ बाबाजी परभू तो बंदीघांतील संपूर्ण त्यागचा सरदार असे, त्याचे पुष्टीस त्या बंडी देशदरांत सात हजार आरब होते ते ते अनुकूल असत.

तो कान्होजी गाईकवाड याची पुष्टीकरणस मन्हारराव गाईकवाड तो कडीचा जहागिरदाराचा पुत्र, तो शूर आणि मोठा दख होता; त्याचे लश्करजमा करून त्या आनंदरावाचे कित्येक किले वजितकीं ठाणीं होती ती घेतली; तेव्हां त्या आनंदरावाचा मुख्य कारभारी रावजी याचे विलंबन करितां मुंबई सरकारस अर्जी केली की, आम्हांस हे समशी मन्हाररावाचा उपद्रवशमनार्थ पांच पलटने पाठविली पाहिजेत; आम्हीं त्यांची चाकरी घेऊन रोज मुरा देत आहों, ते समशी मुंबई सरकारस ती गोष्ट उत्तमशी वाटली आणि त्यांत आपले हित आहेंसे समजले, परंतु कळकल्याचा मुख्य माहेव याची आज्ञा झाल्यावरून त्या मुंबईचा माहेवास त्या गाईकवाडाचा तादश अनुकूल होतां येईना म्हणून तें पत्र घेताच त्यांनीं मोठ्या शें लोकमान त्याचे कुमकेस पाठविले. त्यांत नंतर वाकर माहेव नासे मुख्य केला होता; तो सन अठराशेंचा फेब्रुआरीचे अखेरीस त्या लोकोसहीत गाईकवाडाचा लश्करांत मिळून तो कडीवर आला. तेव्हां तो मन्हारराव गाईकवाड याचे आत्मांमलन पुढे आला असें खोसून ती दिशणें घेतली होती तीं मागरीं देतो असें कबूल करून त्याची लश्करापासून आकार घेतला, परंतु तो

ची मसलत समयपाहून घात करवयाची होती, त्या प्रमाणे त्याणें कोणें एकें समर्थीं त्यावर लापा घातला तो इंग्लीशांचा बंदोबस्तामुळे शेवटास न गेला, परंतु थोडक्याच दिवसांत असें दिसून आलें कीं त्याणें गार्डकवाडाचे बहुतेक वश केलें. असें असतां मेजर वाकर साहेब याचा कांहीं उपाय चालेना. त्याणें कडीपाशीं राहून आपले मंरक्षणमात्र केलें आणि आपलें पुष्टी करितां मुंबई सरकारास फौज मागून त्याची मार्ग प्रतीक्षा करित राहिला. मग एप्रिलाचे तेविसावें तारिखेस मुंबईहून नवें लोक येऊन त्या कडीकित्याचा तटाखालीं उतरून आपल्यासमोर खंदक करून त्याची माती जागोजाग तटाप्रमाणें उंच करून तेथें बळ धरून राहिले होते. त्यांवर गार्डकवाडाचे व इंग्लीशांचे लोक जाऊन जय पावले. त्या युद्धांत इंग्लीशांचे लोक मेलें व जखमी मिळून एकशें वेंसष्ट पडले.

यानंतर मल्हारराव तें युद्ध टाकून इंग्लीशांचा स्वाधीन झाला ते समर्थीं तो कडीचा किल्ला गार्डकवाडाचे स्वाधीन झाला, तेव्हां मल्हाररावास प्रतिवर्षीं सवालक्षरूपधें निर्यादाचा बसलापैकी देऊन तेथें त्याणें रहावेंमें केलें.

हे काम झाल्यावर कोणी गणपतरावनामें गार्डकवाडाचा भाउवंद, तो बडोद्यापाशीं मंकेरानामें किल्ला आहे तेथें मल्हाररावाचा पक्षाने लढत असून तो किल्ला देईना; तेव्हां तें स्थान इंग्लीशांहीं बलात्कारें करून घेतलें. ते समर्थीं त्या गणपतरावाजबळमुराररावनामें आनंदरावाचा दासीपुत्र होता ते दोघे तेथून निघोन धोरसजाऊन तेथचा पवाराचा आश्रय पावले.

त्यापुढें अणीक एक मोठें काम राहिलें होतें तें थोडक्याच वेळांत शेवटास गेलें. तो प्रकार असा, बडोद्यामध्ये आरबलोक होते त्यांहीं आपला रोजमुरा थकल्याचे निमित्त आनंदराव गार्डकवाड यास कैद करून त्या शहरांत मत्ता करूं लागले आणि कान्होजीस बंदींतून सोडून दिला. ही अव्यवस्था वृद्धिंगत नव्हांवी समजून त्या लोकांस मेजर वाकर साहेब याणें बहूत प्रकारें सांगितलें, परंतु त्या सांगण्याचा उपयोग नाहीं सापडून त्या साहेबानें बडोद्यास भोंवता घेरा घातला. तेव्हां ते आरब आंतून दहा दिवसपर्यंत लढले; त्या लढाईंत कित्येक साहेब सरदार मेलें गेले. नंतर तसेंच युद्ध चाललें असतां, इंग्लीशांचा मोर्चा लागू होऊन त्या किल्ल्याची भिंत टांसळून मोठें खेंडार पडतांच, ते आरब लोक युद्ध टाकून तहाचें बोलणें करूं लागले. तेव्हां गार्डकवाडानें त्या आरब लोकांची वाजवी बाकी माडेस लावलाच रूपधें राहिली ती देऊन त्याहीं आपल्या राज्याचे मर्यादे बाहेर जावें असें कबूल करवून त्यांस तेथून बाहेर घालविलें. ते बहुतेक आपल्या बोलीप्रमाणें निघून गेले, त्यांनीं एक आडू जसा हाकतामें होता तो मात्र त्या कगराप्रमाणें न चालतां, आपले बहुतेक लोक बरोबर घेऊन राजपिंपळीस जाऊन कान्होजीला मिळाला.

तो कान्होजी कित्येक लोक जनाकरून जागोजाग सुलुख लुटित असे, आणि खंडनी ही घेत असे, तेव्हां (सन अठराशें तिहींमध्ये) मेजर होससनास साहेब एक दोळी घेऊन आला त्याची बऱ्या कान्होजीची लढाई होऊन राजपिंपळीस पावल्यावर त्यांनीं कान्होजीबापाशी लागून, कापूर व नेंस त्याला मागून त्याचा सर्व त्या सोनी दाणा दाण केली. तेव्हां तो कान्होजी तेथून पळून उज्जनीस जाऊन राहिला.

सन अठरावो दोहो पाखून अठरावो आठ
पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून भाग
एकतिसाचा

अनुक्रमणिका

होळकर पुणे सुकामा जयपावल्यानंतर तेथचा लोकांस उपद्रव न हो-
तां नसतेनें वागल्याचें कारण.

त्याणें वाजीराव पेशवा याच्या गादीवर असूनगवाच्या पुत्र विनायकस-
च यास बसविला.

वसईत पेशवा च इंग्लीश यांच्या तह झाला तो प्रकार.

त्या तहास विघ्न करावयाचिपयीं शिंदे व रघुजीभांसनें एकमत होऊन
गुप्तपणें सेन्यजमा केले.

इंग्लीशांच्या बळाने वाजीराव पेशवा आपल्या गादीवर पुनः बस-
ला.

रघुजीभासला च शिंदे यांशीं इंग्लीशांहीं तहाचें झालणें त्याचिंत न मि-
थीस नजातां उभयपक्षीं मैत्री तुटली.

आमेदनगर कित्ता इंग्लीशांहीं घेतला.

असाई जयजयी मोरी लढाई.

अशीरगड व भडोंज च पवनगड हे किल्ले इंग्लीशांहीं घेतले.

हिंदुस्थानांतील युद्धप्रकार.

दिही च आये च पासपारी पाजबळचा लढाईची गोष्ट.

दक्षिणेंत आरगोपाजबळ लढाई उत्तरी तें प्रकरण.

देवगोपचा च खर्तीअजिणगोपचा तह.

होळकर च इंग्लीश यांचें वेतनसव्य पटून जनरल लेक यादेव जेव्हाक-
ह्यो त्याचे पाटीस लागून त्यास त्याचे सुलखीं घालविला.

त्यानंतर तो होळकर पुनः येऊन त्याणें कर्णेळ ज्ञानसन साहेब याच्या
हाताखालचे एके दोळीच्या पराभव केला.

मराठो होळकर मोठ्या सेन्यासहित हिंदुस्थानांत शिरला.

त्या होळकराचें लडकर दिहीअजबळ पराभव पावले.

दिगाजबळची लढाई.

तो कित्ता इंग्लीशांहीं घेतला.

होळकराचे दक्षिणेतील किल्ले च त्याची राजधानी इंदूर इंग्लीशां

नीं लागले.

जनराल लेकसाहेबाने भरतपुर किट्टा ज्याच्याच्या उद्योग केल्या तो शोचरास न गेला, तथापि त्या राजाने वर्कील पाठवून इंग्लीशांशीं तह केला.

शिंद्याने होळकराच्या पक्ष गिःकारिला यास्तव त्याशीं व इंग्लीशां-
शीं येमनस्य पडले.

होळकर पंजाबाकडे पळाला, त्याचे पाठीस लेकसाहेब लागल्या-
मुळे त्या उभयतांच्या तह झाला.

तेच समयी शिंद्यानेही इंग्लीशांशीं तह केला.

होळकर पंजाबांतून आल्यावर त्यास वेड लागून तो मृत्यु पावला.
त्याच्या स्वभावादिकांचे वर्णन.

भाग एकतिसावा.

बाजीराव वसयीत आश्रय पावला इतक्यांत पुण्यामध्ये काय
काय वर्तमान झालें तें प्रकरण असें. होळकरांनीं आपल्या लोकां
पावून पुणे शहर यास उपद्रव न लागावा म्हणोन फार बंदोबस्त ठेवि-
ला, तो केवळ तेथच्या लोकांसच उपयोगीं असा नव्हता, त्यांत अशीं मसलत
त होती कीं, बाजीराव आपल्या हातीं सांपडावा, नंतर ती मसलत गिःकी-
स जात नाही असें समजून त्याणीं अमृतराव पेशवा जूनगस होना त्या-
स पुण्याचे राज्य आलवावयाकरितां बोलाविला; तेव्हां तो कित्येक दि-
वस मान्य होईना; शोचरीं सन अठराशें दोहोंच्या नवेंवराचे वाराज्ये
कारिग्रेस पुण्यांत येऊन आपला डेरा भासवड्यास देऊन तेथेंच राज्यका-
रभार मोर्गेचा फडनवीस व बाबुराव फडके वगैरे नाना फडनवीसांचे पक्ष-
पातीं मंडळ यांच्या साहाय्येकरून आलविला. नंतर होळकर याणीं
त्या अमृतरावास गादीवर वसून राज्य करावयाची मसलत दिन्दी अ-
सतां तो ऐकेना, म्हणून त्याचा पुत्रास होळकर गादीवर वसविणार होता,
तेही त्याणीं न ऐकिले. परंतु त्यास जेव्हां समजलें कीं, बाजीराव पेशवा
याणीं इंग्लीशांच्या आश्रय धरिला, तेणें करूनच तो पेशवेपणास मुकला;
असें जाणलें तेव्हां त्या अमृतरावाने होळकराचे बोळणीं मान्य केलें, नंतर
त्या अमृतरावाच्या पुत्र विनायकराव यास पेशवेपदवीचीं वस्त्रें प्रा-
प्त झाली; तीं मान्याच्या राजा त्यास प्रथम देत नव्हता, मग त्या राजा-
च्या आऊ चवुर्जिंग राजा तो त्या होळकराच्या पक्षपाती झाला, असें त्या-
च्या

त्या सांगण्यावरून राजाने विनायक रावास ते पद दिले. याप्रमाणे त्या होळकराची मरुतून मिथीस गेल्यानंतर त्याने आपल्या दुष्ट स्वभावासारखे कृत्य आरंभिले. त्यांत प्रथमतः दोघे बाजीरावाचे कारभारी चिंतोपंतदेशमुख व वैजनाथभट्टासाभावाचान. आंस हाताच्याही घेतले. तेव्हा त्याही त्यास लडकरी गवर्थासाठी वाहरचा लोकोत्त पुढे होळकराचा उपद्रव न लागावा म्हणून, त्या सर्वोक्तून खंडनीसारखे द्रव्य देविले. नंतर ते असे उत्तम कार्य करणारे जे वुरुष त्यासच कैद करून आपल्या जवळचे अखंड कर हरिपंत भावे व हरिनाथ नासे दोघे आग्रह होते, त्यांचे त्याधीन त्या दोघाजणास करून सांगीतलेकी, तुमचा इच्छेस येईल तसे योग्य लडून द्रव्य घ्यावे. तेव्हा त्याही त्या दोघास व त्याशिवाय दुसरेही त्यावाहरचे सर्व थोर कुलीन लोक त्यास अनिर्घयनीय दुःख देऊन त्यांचे सर्वस्व हरण केले.

बाजीरावपंढराचा जादिवडी वसईत पोहचल्या तेथे दिवडीं कर्णेळ क्रोससाहेब तेथे अगोधरच पुण्याहून जाऊन राहिल्या, होता तो बाजीराव यांची दिसेंबराचे सहाव्यंतारिखेस भेटझाली, तेव्हा त्या कर्णेळ क्रोससाहेबांनी बाजीरावास पूर्वीच तहाचा प्रकार लिहून पाठविला होता, ती गोष्ट तो साहेब बोलताच बाजीराव त्यास मान्य झाला. नंतर आणखी कोही त्या उभयतांचे आंतणे होऊन एकविसाव्यंतारिखेस तो तह ठरला. त्याचे निमित्त असेंकीं पेडावे व इंग्लीडा यांही परस्परे एकमेकाच्या व जे आपले सहाय असतील त्यांचा संरक्षणाकरिता वाहेरचा गवृ जिंकावा. त्या कामास इंग्लीडांचे सहा हजार पलदनीलोक व त्या वेताप्रमाणे गोरे गोल्दोज यासहित लोकल्यात, आपल्या राज्यात पेडाव्याही राहूं यावा. त्यानील दोन हजारलोक तेहेमीं पेडाव्याजवळ असावे; याखेरीज पेडाव्याकडेचे दहा हजार स्योर व सहा हजार पायदळ याप्रमाणे कुठेही युद्धप्रसंग पडल्यास असावे; आणि विनायतेंत कोणे एके मुत्तर्ग्यां इंग्लीडांचे हेष्टे रहातात, त्या मुलुखच्या कोणी पेडाव्याने आपल्या आकरीस देव नये, याशिवाय इंग्लीडांचा लडकरी गवर्थास बाजीरावाने विसालक्षोचा मुलुख द्यावा, आणि पेडावे पूर्वीं रुतेंत आपल्या कोही दक्ष घेत होते तो न मागावा, असेंही कबूल करून निजाम व गायकवाड यांवाचून पेडावे बाकी ऐवज घेणार होते तो इंग्लीडांचा द्वारे घ्यावा, याप्रमाणे मान्य होऊन दुसरेही कबूल केलेकी, पूर्वीं निजामाशी सहादथा तह ठरला होता त्यास आखी मान्य आहोत; आणखी मुक्तताच आ-

जेंदराचें मायकया हासें इंग्लीशांशीं तह केल्या आहे त्यासही कळलें असा होत. याखेरीज दुसऱ्या कोणाशीं तह करणें तर, तोही इंग्लीशांचे स-सल्लोबाखून करणार नाही.

याप्रमाणें बसईत बाजीराव मोठ्या अडभणीमुळे पुर्वपण तह करून इंग्लीशांस मिळाला असें झाले, परंतु तो एक बुद्धीचा सनुष्य नव्हें त्याचा स्वभाव होता कीं, कोणाशींही निष्कपदपणें स्नेह न करितां दुसऱ्यांस फसवाचें; यास्तव तुकताच तो तह करून तें कगारपत्र होऊन त्यावर मोर्तब होतें नांवा, त्याचा मनांत आलेकीं, शिंदे व रघुजी भोंसला यांस होळकराचा पारिवर्त्याचें निष्कर्तून पुण्यान बोलावून आणून मग त्यांकडून इंग्लीशांस बोलवून घावें. त्यांतच दुसरें त्याचा मनांत आले कीं, तें युद्ध होऊन कदाचित् इंग्लीशा अपघातानंतर आपण यांशीं स्नेह केल्या आहे हाच वृत्तिगत कर्त, असें मनांत आणून त्याणें शिंद्याकडे बाळोजी कुंजर आणि रघुजी भोंसला यांकडे लागवणरावचेंच घाटविला, तो पर्याय दिसण्यांत असा केल्या होता कीं, इंग्लीशांशीं व आंग्लाशीं तह झाल्याचें वर्तमान कळवावयाक रितो हे दोघे बकील याउमनतोंकडे पाठविले, परंतु आंतून अर्थ असा कीं, भावकृत अडभणीमुळे इंग्लीशांशीं तह केल्या या गोष्टीचा राजमान नधरि-तो नवकरा पाडावाथोस पावें. हे वर्तमान त्या उभयतांस कळताच ते दोघे एकमत होऊन त्याचें निघारें ठरले कीं, हा तह आतां सर्व मराठ्यांस वाचक होईल, त्यास तो सिद्धीस जाऊं देऊं नये.

ततः कलकत्याचा गवगवरात तवराळसाहेब याणें शिंदे व रघुजी भोंसलें यांचा मनास बाजीरावाचें केलें तह, कदाचित् येणार नाही असें समजून आपले बकील त्यांकडे पाठविले; कीं, बाजीरावाचा व आमचा परस्परें एकमेकांशीं रावें सोसाव्यावयाकरितां तह झाल्या आहे, नसेंच तु-म्हें व आमचें ऐक्य एकमेकांच्या राज्य रक्षणार्थलाच असाचें. त्यावेळेस शिंदे मोठी फौज येऊन वल्हाण पुरी होता, त्याणें तें इंग्लीशांचा वज्जिराचें बोलणें ऐकून उत्तर बोलें कीं, हे सगळीं ही गोष्ट साक्षा मनास येत नाही, तथापि मजकडून इंग्लीशांशीं किमति द्वेष नाही, असें नि-श्चित मजजाचें. याप्रमाणें त्याचें बोलणें होऊन पुढें तमजण्यांत आले कीं, त्याणें व रघुजी भोंसल्याचें इंग्लीशांशीं युद्धाविषयी मोठी त-वाही आरंभिली, आणि दुसरेंही विदित झालें कीं, हे सगळीं बाजीराव व शिंदे व रघुजी भोंसला यांचें त्याविषयी अन्वोन्यपडहारे ऐक्य झालें आहे, त्यापुढे इंग्लीशांही बाजीराव पेंडाचा जाजबरीबर जा मध्ये वारवो गोरिलोक हागे असें होत

रोतहजार तीनशें सेंत्ये देऊन पुण्यास आणवून सन अठराशे तिहींचा मे महिन्याचे तेंगाव्य तारिखेला मोरया समारंभानें गादीवर बसविला त्या वर्षी कलकत्याचा गवर्नर जनरल लार्ड आर्पली फोंज देराबाहेस हाजीती आणि सहातेंवी आणून निजामाची व दक्षिणेतील जहागिरदारी यांकडेचा रोखा घेऊन होळकरास दक्षिणेंतून घालवून राज्याचा जे होळार केले होते तसा असो धरून असत रावही पुणें सोडून गेला असे तेव्हा त्याणें ज्ञाताला प्रथम राखमनेरगाव लुटून तेथून तो वाट सोडून चाकडा काशिकाम जाऊन तेथेंही पुण्यादमाणेंच लोकांस देऊन देऊन देऊन तेथेंच लुटले, तसेच वाटेने सर्व गाव लुटीत गेला. त्यानंतर त्याणें लिहायया जोनें कृत्य केले नाहीं आणि सर्वांच्याशी व बाजीरावाशी संकष होईना स्मरण तो कित्येक स्वारांसहित काही नभें इंग्लीशांचा चाकरीस जाऊन राहिला; त्यानंतर त्या इंग्लीशांहीं प्रतिवर्षी त्यास आठलक्ष रूपयें देऊन काडीत ठेविला. त्याचा पुत्र विनायकराव तो अद्यापितें थें आहे.

राघुजी भोंसले व शिंदे यांहीं इंग्लीशांस दक्षिणेंतून घालवावयाचा ससलतीत होळकरास व्यावयाविषयीं फार बोलणें लाविलें, तेव्हां त्याणें प्रथम मी तुझांस अनुकूल होत नाहीं असें त्यांस न भासवितां त्यांकडे जस आणला साळचा सुलग पुरातून जहागीर तो सोडवून बाजीराव पेशवा याचा कैदेत रवेडेराव होळकरनास आणला पुतण्या असे, तोही मुक्त करून मग आपणास अवश्य हिंदुस्थानात जावयाचें काम आढे असें तिसिरा करून त्यांस नमिल्लां सालव्यास जाऊन राहिला.

यानंतर इंग्लीशांचा मुख्य गवर्नर जनरल साहेब यास शिंदे व भोंसले सोबतीं सैन्यें घेऊन निजामाचा मुल्दर्याचे सर्यादेसमीप दोघे जपळजपळ राहिले असें विदित होऊन, त्याणें त्या उभयतांस विचारिलें कीं, तुमचा ललात काय असेलतें स्पष्ट सांगा. त्यावेळेसच त्या साहेबांनें आपली फोंज आमेदनगराशी आणून ठेविली होती. तेव्हां त्याणां कालकलणार्थ साच तुझांशीं आसवी वक्तवा नाहीं असें बहूनवेळ उत्तर दिले असता शिंद्यां त्या साहेबांचे फोंजेचा मुख्य जनरल बेल्सर्लीतानें साहेब्याणें त्या उभयतांस खाणीतले कीं, जर तुझी स्मणतां हो सत्य आढे तर तुझीं दोघे आपआपली फोंज घेऊन पंथून जा, आम्हीही आपली फोंज साधारी नेऊं, असें कित्येक दिवस गेल्यापर त्या दोघांही इंग्लीशांचा वकीलास विपरीत उत्तर केले. तेव्हा तो वकील त्यापसून निघात

गोळा तीच उभयपक्षांनी युद्धाची तयारी करावयास खूण झाली, असें स
न अठराशें तिहींचा आराखडाचें विसऱ्ये तारिखेस घडलें.

तेसमयी त्या युद्धाविषयी इंग्लीशांजवळ पन्नास हजार रुक्मा-
रें फौजेची तयारी झाली होती, त्यांतून साडेसात हजार लोक हिंदु-
स्थानांत नेमिले; त्यांचा मुख्य जनराल लेक साहेब केला; बाकी फौज
गुजराथेंत व दक्षिणेंत होती. त्या सर्वांचा एक मुख्य जनराल वेलस-
ली साहेब होता, त्याणें साडेसात हजार रुक्मारें लोक गुजराथेंत ठेवून
कित्येक पुण्याचा रक्षणास व हेदराबादचा बुंदोबस्तास नेमून एक भा-
ग कृष्णा व तुंगभद्रा नदी या दोहींचा मध्यभागी ठेवून, सत्ता हजार रुक्मा-
रें फौज आपल्या बरोबर सर्वत्र संचारार्थ घेतली.

दवलतराव शिंदे व रघुजी भोंसला या उभयतांमिळोन एकलक्ष
रुक्मारें सेना होती. त्यांत शिंद्याचे गोरेसरदार सहित पलटनीलोक ती-
स हजारांवर असत, आणि खोर रुक्मारें पन्नास हजार होते. बाकी
कित्येक तोड्याचे बंदुकवाले व कित्येक बाणदार, आणि गोरेसरदार वि-
रहित, अर्धवट कचाचीत शिकविलेले रघुजी भोंसल्याचे पलटनीलोक
असत. त्या दोहीं लश्कराचा लोक रवाना मिळून दोन तीनशें तोफा हो-
त्या; त्यांत शिंद्याचे गोलेदाज फार चतुर होते, त्या शिंद्याचा पलटनीलोक
सत्ता हजार रुक्मारें पायदळ व आठ हजार रुक्मारें खोर हिंदुस्थानांत
शिंद्याचा मुलुख रक्षित असत.

याशिवाय इंग्लीशांस विपरीत असा आपणास पेशव्याचा पक्ष-
पाती क्षणविणारा कोणीएक समुदार बहादरनामें वारा हजार लश्करा-
सहित बुंदल खंडांत होता.

इंग्लीशांच्या मुख्य सरदार वेलसली साहेब तो समजला की, हे स-
मयी युद्धाशिवाय दुसरा उपाय नाही, तेव्हां आमेदनगर घ्यावयास काहीं
लश्कर पाठविलें. त्या आमेदनगरचा किड्दा याची बांधणी चिरंबंदी
आणि त्या सभोवता मोठा खंदक आहे; त्यावरून पूर्वी त्यां दबिबीनामें
बादशाहाची स्त्री होती, तीचा बहीबाई पारून ते स्थळ मोठें दुःप्राप अ-
सें लोक मानीत होते. त्या किल्यापासून पेंढ दिगल्ली, तीचा सभोवता
मातीचा तट आहे. त्यांत तेव्ळेस आरब लोक यांचा एक समुदाय व
शिंद्याचें एक पलटन होतें, आणि किल्यांत पंधराशेंवर रुक्मारें शिपा-
यीलोक असत. याशिवाय तो किड्दा व ती पेंढ यांचा मध्यभागी एक
खोरांचा जकाब होता; असें असतां इंग्लिजांचे लोक त्या पेंढेजवळ जाऊ

न त्याहीं विनं व न करितां न त्याला शिडी लाऊन त्याचितीवर आणून
त उतरून ती पेंढ हसरात केली, नंतर मोठे मोठे मोर्चे लावून किल्या-
चा तटास खंडार पाडिले, ते पाहतांच तेथचा किल्लेदार भयभीत होऊ-
न आपल्या लोकार्कडां निघोन जावयास मार्गमात्र मागून किल्या दे-
वा आला.

नंतर जनरल वेलसलीसाहेब आपल्या लश्करचे लोक त्या
किल्यात ठेऊन, आपल्या बगैबरचे लोक आठ हजार रक्कमारे सुलखा-
त खंभागच्या घेताचे दुसऱ्या कोणा सरदाराच्या स्वाधीन करून बाकी
लोकांसहित आपण आगष्ट नहिन्याचे एकोणतिसाव्ये तारिखेस
ओरंगाबादेस गेला. इतक्यांत सरदारांचे लश्कर अजिंठ्याचा घा-
टाचे जाऊन जालनास उतरले. नग तेथून उठोन अगनाथी दिशेस
आलिले, त्यावरून ते हेदराबादेस जाईल अशी चवता उठली; याम्मच
वेलसलीसाहेब ओरंगाबाद सोडून गोदावरीकडे आलिला. ते वर्त-
मान ऐकून सराठ ती बाद सोडून तेथून उत्तरेस निघाले. त्यालश्क-
रांत युद्धाविपरीत बंदोबस्त ठीक नव्हता; कांकी, दवलतराच शिंदे व रघु-
जी भोंसले हे दोघेही युद्ध निपुण नसून दोघांचे वागणे एकासताचे न
व्हते.

नंतर जनरल वेलसलीसाहेब याणे सुलखांत संचार क-
रावया करितां जो आपल्या लश्कराच्या भाग वेगळा केला होता तो
व त्या बगैबरचे लश्कर, सप्तेश्वराचे एकविसाव्ये तारिखेस एकत्र
मिळाले, तेसमयीं वर्तमान आलेकीं, सरदारांचे लश्कर आफगाबादे-
पाशीं बोरवरदनास गांव आहे तेथे येऊन उतरले; त्यावरून त्या सा-
हेबाचा विचारस आलेकीं, पुनः दोन्ही भाग निरनिगळे करून वेग-
ळ्या वेगळ्या बादाही जाऊन एका एकीं त्यावर हद्दा करावा. सगळे
विसाव्ये तारिखेस तो साहेब तेथून उठला नंतर दुसरे दिवशीं मुकाम
कर्तें वेळेंस त्या साहेबास कळलेकीं, आपणापासून जवळ तीस को-
सावर शत्रूचे लश्कर आहे, तेव्हां त्याणे आपल्या लश्करचे पुणगे
तेथे ठेविले आणि त्याचा रक्षणास एक पलटन ठेवून बाकीचे लोक ब-
रोबर घेऊन आपल्या लश्कराच्या दुसऱ्या भागाची बाद न पाहतां लोटे
शत्रूवर आलिला, तो काहींसा तिकडे गेला असता शत्रूचे लश्कर प-
न्नास हजार रक्कमारे शत्रू लोकांसहित खंळणा नदीचा पलीकडच्या को-
ठीं, जुवा नदीसंगमाजवळ उतरलेले त्याचा दृष्टीस पडले. ते दिवशीं

उकराचे डाव्ये बाजूस आग्रायनाचे एक मुर्ती कोराचा गाव पाहिल्या, तेरा-
मयी त्या साहेबाजबळ साहेबांर हत्तार रुक्माचे सेव्य होते आणि त्याच-
रोबर पेशवे व शेरकराचा गावाकडचे कोही स्वारही होते परंतु ते इंग्लीश
यास त्याचा विश्वास येईना झणून त्यांपासून पुन्योपयोग विशेष होऊ शि-
वा नाही आणि आपली ओळीवर गाव्या सेव्यापेक्षा फार लहान झणून
व गाव्या तोकराचा प्रथम हाती लागल्यास मोठा उपभोग होईल असे
जाणून त्याचा तोडावर समर न जाणां डाव्ये बाजूस जेथे त्याचा तोकराचा
होता त्यावर चाल केली, तेव्हा मराठ्याही आपला तोकराचा रुक्म करून
प्रथम इंग्लीशांचा पायदळाचा नावा बहुत केला, शेंवडी इंग्लीशांचे गोरे
स्वार वेगें करून त्यातून त्यांवर गेले, तेवेळेस मराठ्यांचे स्वार व पायदळ
यास त्यापुढे उभे राहवेना, आणि त्या गोरे लोकांचे कुमके पुढे सरून झड-
त लढत असतां मद्रासचे पलटनी स्वार येऊन पोंढवले नंतर ते पायदळ
मराठ्यांचे मागे हटले, त्यास जाग्याचा संकोचासुळे ते एकी मार्ग एक अ-
शा दोन ओळी धरून उभे होते, त्यांनील पुढची ओळ इंग्लीशांचा नेहानं
मागचे ओळीस मिळून, त्यांचा बंदोबस्त दिसकटून इंग्लीश त्यांवर
पडले, तेव्हा मराठ्यांचा लोकांस इंग्लीशांही न्यायनहीं घालविले.
त्यांतून जे तीनही उतरून पळू लागले त्यांतल्या किंचेका लोकांस इंग्ली-
शांचा स्वारीही मारिले.

रघुजी भोंसलावर या युद्धाचा आरंभीच पळाला, आणि शिंद्याही
थोडक्याशा वेळाने तसेंच कशिला झाला, त्या युद्धांत सर्व मराठी सेव्या-
तील शिंद्याची किंचेक पलटने व त्यांचे गोलंदाज याणीभाव, उत्तम
प्रकारे युध केले, तेव्हा मराठ्यांचे लोक बहुत जरब मी झाले आणि
बागवें शर पडले, त्यांत शिंद्याचा प्रधान यादवराव आस्कर नामें होता तो
ही मेला गेला. असा मराठ्यांचा मोड होऊन, त्यांचा अहमदाबाद लोफा
इंग्लीशांचा हाती लागल्या. याप्रमाणे आग्राची जवळचा युद्धांत इंग्ली-
शांही विजयी होऊन, मोठा मान संपादिला. ते समयी इंग्लीशांचा स-
मुदायातील लोक सत्ते व जरब मी दिलून, विजय्या याद्यावर रुक्माचे प-
डले. त्या युद्धांत एक विशेष झाला तो असा, मराठ्यांही आपल्या जव-
ळ इंग्लीश येऊन भिडले असे पाहतांच, भूमीवर वेडीं बाकडीं अंगें रा-
कून अगदीं स्तप्राय पडले, नंतर त्यांस आपल्या आंगावरून पुढे जाऊं
देऊन एकाएकी उठून त्यांचा मागून लोकांचा मार केला.

त्या साहेबांचे आपल्या लडकराचा भाग वेगळा केला होता त्या-

स बांटेमें कोही अदबण पडून दुसरो विचारी संख्याकाच पुरते येऊन जोदबला नाहीं; मग तो येऊन मिळाल्यावर त्यास बेलसली साहेबाने न तेवकडे शिंयाने पाठीस लाविला, तेव्हां शिंयाची पलटणे त्याची लडाव्यास उभी राहिलीत, यास्तव त्यां मागून नर्मदापार जाऊन त्या लोकांचा सरदाराने त्याचा पाठ सोडून त्याचें बन्हाण पुरव आजीरगडनामें किड्डा घेतला.

असें दक्षिणेंत वर्तमान असतां आगष्ट महिन्याचें एकुणानि साव्ये तारिखेस इंग्लीशांही गुजराथेंतील अडोंज घेतली, नंतर पावनगडनामें किड्डा आहे तेथें जाऊन तोही हड्डा करून घेतला.

हिंदुरथानांत शिंयाचा अडिगरनामें परमसुदद किड्डा आहे तोही जनरल लेकसाहेबानें मोठें युद्ध करून हस्तगत केला; त्या युद्धांत इंग्लीशांचे लोक मेलें व जखमी मिळून पावणेतीनशे रकमारे पडले. आणि मराठ्यांचे लोक खंदकांत पडून बुडाले व मेलें व जखमी मिळून दोन हजार रकमारे पडले. नग लेकसाहेबानें तो किड्डा सोडून दिव्दीपासून तीन कोसो-चा अंतरानें मुकाम केला, तेथें नुकते डेरे उभे करतात तोच शत्रुसमूर दृष्टीस पडला. त्याचा शोध करितां असा ठिकाण लागला की, शिंयाकडचा कोणी पुरातन फ्रेंच सरदार नऊ हजार रकमारे पलटनीलोक व पांच हजार रकमारे स्वोर व सत्तर तोफा, इतकें ससज्जून त्या लेकसाहेबास जिंकावया-करिता आला. तेव्हां त्या साहेबाने तेथें आपल्या गुणग्याचा रक्षणपुरुष लोक ठेऊन बाकी उरलेले साडेचार हजार रकमारे होते तिनक्यासहित शत्रू-शी युद्ध करून जय पावला, त्यांत मराठ्यांचे तीन हजार रकमारे, आणि इंग्लीशांचे सहाशें पडले, तेव्हां दिव्दीपाहून इंग्लीशांस सहज प्राप्त होऊन, तेथचा बादशाहही त्यांचा हातीं लागला.

यानंतर लेकसाहेबानें आया किड्डा यावर आलून जाऊन त्यास थोवतीं शिंयाची कित्येक पलटणे होती त्यास तेथचा किड्डेकरीबास त्याचा पित्रास येईना यास्तव त्याणें ते आंत घेतले नाहींत त्यास जिंकताच त्या किड्डेकारानें इंग्लीशांस किड्डा दिला.

पुनः इंग्लीश व शिंयाची पलटने यांची लढाई लासबाशी याथ-जवळ झाली, तो प्रकार असा. इंग्लीश शत्रूचा पाठीस लावून राहीं त बारानगर कोसाची सजल करून सूर्योदयसमयी शत्रूची निना त्या-चा दृष्टीस पडली; तेव्हां त्यास वाटले की, शत्रू वाटेनें आणतो आहे, लगेच जे स्वोर तेथें पोहचले होते ते पाठीमागचे लोक यांची वाट न पाहतां पुढा-करून त्यावर जाऊ लागले, ते केवळ त्यांचा समीप गेले, तेव्हाच ते लोकांस

असें समजलेकीं, ते सदृश स्थान धरून राहिले आलेले, आणि असें दृष्टीस पडलेकीं, पुढे एक तोफाची ओळ उभी करून त्या तोफा सोंख-
ळीनें गुंतविलेल्या, तेव्हां ते स्वोः तो तोफस्थाना व्हावयास उद्युक्त झाले प-
रंतु, त्या तोफांचा मारा पुढें त्यांचा उपाय नालेना यास्तव त्यांस आपल्या
स्वारांची व पायदळांची धाड पहावी लागली; ते येऊन पोहचल्यावर इंग्ली-
शांहीं त्या तोफा येऊन माराव्याचा पराभव केला. त्या युद्धांत शिंद्याक-
डे बहुतेक फ्रेंचजातीचे सरदार असत, आणि कित्येक दिवायदानें
शिकविले पुरातन पलटनीलांक होतेते फार झडून लढले, व मार्गे न स-
रता जेथे उभे होते तेथेंच पडले, नंतर थोडके राहिले तेव्हां युद्धाकिलें
असें झालें म्हणून इंग्लीशांचे लोक सद्या आरडां त्यांत बहुतेक सरदार अ-
से नात्र पावले.

इंग्लीशांच्या बाजवरून शिंद्याचीं हिंदुस्थानांतील सर्व पलटनें हात-
बळ होऊन यांच्या बंदळातहीचे उत्तरेचा मुलुरुख इंग्लीशांचा हातीं लाग-
ला.

असें हिंदुस्थानांत वर्तमान असलां कराक व बुदलखंड या मुलुरुखां
इंग्लीशांचे सेन्य जाऊन तीं ठिकाणेंही त्याहीं हरतगत केलीं.

ते समरीं दक्षिणेंत कायकाय वर्तमान झालें तो प्रकार असा, शिं-
दे व रघुजी भोंसले यांस वर्तमान कळलें कीं, जनरल वेलसली साहेब
दक्षिणेंत ओरंगाबादेवर आलिला, आणि त्याचा लश्कराचा एक भाग
बऱ्हाणपुरास गेला; त्यावरून त्याहीं त्यास अडथळा करावयाची सिद्ध-
ता केली; तेव्हां जनरल वेलसली साहेब फिरून उत्तरेस जाऊं लागला,
हें समजून शिंद्या आपल्या लोकांसहित ठिकाण धरून राहिला, आणि
रघुजी भोंसला तो उत्तरेस अनकारनक्याचा घाटाकडे आलिला.

तेव्हां तो रघुजी भोंसला निजामाच्या मुलुरुख उद्गस्त करील, या शंकेनें ज-
नरल वेलसली साहेब पुनः दक्षिणेस त्या मार्गे निघाला तो त्याजबळ
पोहचल्यावर रात्रीस इंग्लीशांच्या व्हापा आपणावर पडेल अशा भ-
यास्तव आपल्या नळाची बंदली दोहीं दिवसांत पोचो जागीं केली, ते स-
मरीं त्या दोहीं लश्करांच्या बुद्धप्रसंग पडला नाहीं, इतकें मात्र झालें कीं, रघु-
जी भोंसल्यानें पाच हजार सवार इंग्लीशांचे चौदा हजार बेल साणा भरून
जात होते, ते पाडून आपणावयास पाडविले, त्या बेली वगेबर इंग्लीशांचे
पलटनी लोक यांच्या तीन कंपती व पायदळ व हौस्वरचा राजाचे काहीं
स्वोः होते त्यांची व त्यांच्या आबेरगोवां पाडीं गोंठ पडली. तेव्हां त्या उभ-
तांचे

नाचें बहुत युत्प होऊन त्यातील दोनशे बेल नाच नेले; वकड त्याही संभा-
कून इंग्लीशांचा लडकणेंत पोहचविले.

रघुजी भोंसला आपल्या मुलगाकडे जाऊन त्याच्या नेट्यां बेलसली-
साहेब आपल्या दुसऱ्या भागाचा खरदार गावेलगडास घेरा घालून ल-
दत होता त्याचे कुमकेस गेला.

इतकी कामे होण्यांत पर्यंत शिंद्यानें कित्येकवेळा वकील पाठविला.
नंतर नवेंबरचा नेंविसाव्या तारिखस (सन १८०३) शिंद्याचें व बेलसली-
साहेबाचें युत्प पहाया बोलण्यासाठीं कोही दिवस मना झालें; परंतु रघु-
जी भोंसल्याचा कोणी वकील न आला म्हणून तो बेलसलीसाहेब आर-
गावाजवळ भोंसल्यानें लडकर होवें तेंथें जाऊन, त्यावर पडून त्याचा पसभ
व केला, नंतर भोंसल्यानें इंग्लीशांशीं दिसेंबरचा सवाव्या तारिखेस तह
ठरविला. तो विसार आला, खरदानदीचे पश्चिमेस रघुजीचा कोही हफव मु-
लुख होता तो आणि वरनाला व गावेलगड हे दोन किल्ले जाडोंगसाचे धारे-
वर दोडो जागीं आले, त्या सगल्या युत्पाचे दक्षिणेचा मुलखांतल प्रति-
पक्षी-पारलक्षरूपचें उत्पन्न होत असा मुलुख, व दोन्ही किल्ले खेरीज क-
ळन बाकी सर्वां मुलुख इंग्लीश व त्याचे पक्षपाती यांजकडे आसावा.
याशिवाय बाराकामांत व बलसोरही, इंग्लीशांकडे राब असावा. आणि
निजासाचे मुलखांत रघुजी भोंसला चोथ व घांस दाणा वगेरें जें घेत हो-
ता, तें त्याणें इतःपर न मागावे, अणखा निजास व सेनासाहेब रुभा
(भोंसला) व शेजारे, आता कोही काळह उत्पन्न झाल्यास त्याचें निवारण
इंग्लीशांचा मध्यस्थाने जावें. यावरही दुसरे ठरलेकीं, इंग्लीश व भोंस-
ले यांचा दरबारांत परस्पर वकील आसावे, नेट्यां इंग्लीशांनें आपला व-
कील एलफिन्स्टन नामे साहेब पाठविला, तो नागपुर्त जाऊन राहिला.

हा तह देवगोडी आला म्हणून त्याचें देवगांवचा तह असें नांव पडलें.
नंतर थोडक्याच दिवसांनीं सर्वां अजिण गाधी शिंद्याचाही तह ठरला.
त्याणें भागीरथी व यमुना या दोही मध्यें जो मुलुख आहे तो व जयपूर जी-
तपूर, हे राज्यांचे मुलुख, आणि गोहदचा राणा याचा उत्तरेस जो मुलु-
ख आहे तोही, अणखां आमेदनगर व भडोंज किल्ला व तन्नेंभंधी मु-
लुख इतकें इंग्लीशांचे स्वाधीन करव, अजिण्यांचा घाट व गोदावरी, पा-
नध्यां जो मुलुख त्यांचा होता, तोही खोस देऊन कबूल केलेकीं, भोंसला-
चा काडवाला कडे आर्मी घाली न जाण, व जयपूर व जोनपूर व बुडी व
नाचेरी पक्षसे राजे वगेरें जाही इंग्लीशांचा पक्ष स्वीकारिला असेल,

त्यास

त्यास आनंदा उपसर्ग न लागता त्याही स्वतंत्रपणे वागावे.

असा करार झाल्यावर इंग्लीशांही घेतलेले बऱ्याच पुरव आशी-
रगड व पवनगड व दोहद व तत्संबंधी मुलुख, आणि पूर्वी दिव्दीचा वाद
झाहाने महादजी शिंद्यास टोळपुरबारी व राजखंडा, हे परगणे इनाम
करून दिलेले होते ते दिले. या प्रमाणे तह झाल्यावर मंजरजानमाल-
कमसाहेब यास शिंद्याजवळ वकील नेमिला, तो जाऊन त्याचा लवक
रांत राहिला.

असा इंग्लीश व निजाम व पेशाचे यांही एकमते मुलुख संपादि-
ला, त्यांतील वरदानदीचे पश्चिमेचा व नरनालगड व गावेलगड यांच्या डों-
गराचे दक्षिणेस जो मुलुख तो निजामाचा भाग ठरला. पेशाचा आ-
पल्या शक्तिप्रमाणे युद्धास झटला नाही व त्या युद्धेकरून त्यास नाना प्रका-
रे उपयोग झाला होता म्हणून अहमदनगर किड्या व तत्संबंधी मुलुख मात्र
त्याचा भाग ठरून बाकी इंग्लीशांकडे राहिला.

या प्रमाणे वाटणी ठरल्यानंतर इंग्लीशांचे दक्षिणेतील लवकराचा
एक भाग जाफराबादेस गेला, दुसरा पुण्यांत पेशाच्या रक्षणास रा-
हिला, तेव्हास त्या मुलुखी लुटारूंचा दंगा बहुत होता.

इंग्लीशांचे हिंदुस्थानातील लवकर यास होळकराचा विरवास न-
व्हता म्हणून त्याचे चवकशीत ते तयार राहिले, त्याणे ही पूर्वी सांगी-
तलेली युद्धे होत असता, माळव्यामध्ये शत्रूंची व आपली प्रजा स-
न्धान मानिली आणि त्या सर्वोपासून अतिशयित खंडनी घेत रा-
हिला. मग इंग्लीशांही शिंदे व भोंसले यांस विलंब न लाविता जिं-
किले. त्या योगे तो होळकर परम विस्मय पावला आणि त्यास न्यास-
काळही प्राप्त झाला, तथापि त्याचा मनांत पहिल्यापासून इंग्लीशांस
घालचावयाचा बेत होता तो सोडीना, यासाठी त्याणे उत्तरेस जाऊन
भरतपुरचा राजा व रजपूत राजे व रोहिले व जीवलोह हे आपणास
मिलवावयाचा उद्योग आरंभिला. या शिवाय इंग्लीशांचा व शिं-
द्याचा तह झाला होता तो मोडून शिंद्यासही आपल्याकडे घ्यावयास व-
कील पाठविला. या प्रमाणे आचरण करीत असतांही होळकर इं-
ग्लीशांस विचित्र दाखवीत असे, परंतु पुढे थोडक्याच दिवसांही ग-
यानंतर जनरल साहेबास त्याचे कापट्य स्पष्ट करून इंग्लीशांचा पक्षपा-
ती लोकांचे देशमर्त्यादेत वळ त्या होळकराचे लवकर होतें, त्यास तेथून
हून जावयास त्याणे जनरल लेक साहेबाकडून पत्र पाठविले.

त्यांत

प्रांतच रक्षणा केलीकी, जें तुमचें बोलणें असेल त्यास बकील पाठवा. नंतर तो येऊन असें मागणें करूं लागलाकी, त्याप्रमाणें साहेबास कवुल करवेंना, मग तें बहुतेक बोलणें होऊन होळकराचें दावाची गोष्ट सांगितली असता त्या जनशालेकरासाहेबाचें उत्तर केळेंकी, तुम्ही जशी युधाची गोष्ट कुडारकीनें सांगतां तशी आमची आल नाही. कदाचित् तुम्ही युध करूं लागलांत आपल्या कल्पनेपेक्षां आपण अशक्त असें ध्यानास येईल.

नंतर सनअडगडां नोदोना एमेलोन, होळकर देवदर्शनाचें मित्र बनून शिंद्याचें शस्त्र भजनीत तेथें जाऊन तो किंवा घ्यावयास एकत्र आला परंतु ते शाने नाहीं, तेव्हा त्या गोष्टीचा राग शिंद्यास न थावा म्हणून त्याचा बकीलाजवळ घालिलाकी, आम्ही किंवा घ्यावयाच्या बत्त केला, तो केवळ स्वदिताभ्यास आला नसे, सर्व सरासरीही स्वतंत्रपणें वागायला करितां आम्हां भिलां.

यावरून इरलीडाचा जेनें उरलेकी अवयव युधोपाय आलवावा तेव्हां एमेलोना महिन्यांत युजराथेमध्ये कर्णोळ सरे साहेब याजवळ डंग्नी-वाची काहीफौज होती त्यास होळकराचे सुलखीं स्वारी घालावयाची आज्ञा होती, ते वेळेसच जनशालेकरासाहेबही होळकराचे पाठीस लागला, आणि शिंदे कवुल आलाकी, होळकरास बुडवावयाविषयीं जी सहाय करीत.

जनशालेकरासाहेब होळकराचे पाठीस लागला असता त्याणें पुनः लढाचें बोलणें लाविलें, परंतु साहेब ऐकेंना चालव तो मागे हटत हटत चेंबळा नदी उतरून आपल्या सुलखीं गेला. तेव्हां तो साहेब पुढें पर्जन्यकाळ जवळ आला, क्षण्णून त्याची पाठ सोडून तेथून साधार आपल्या खाबणीस गेला; आणि पाच पल्लवणें व तीन हजार सराटेस्कोर इतकें तेथे सुलखात त्या होळकराचा दुपसर्ग आपल्या कोणास लागूं देऊ नये क्षण्णून तेनिलें; त्याचा मुख्य कर्णोळ सानसन साहेब केला.

नंतर सुवईचे लठकर युजराथेंतून वेतें असें त्या साहेबास कळून त्याणें नेम केलाकी, तो सरे साहेब आणि आपण एकच मिळून होळकराशीं स्पर्धा चालवावी. अशी कल्पना करून तो मुकंद पाडाचे पाडेनें होळकराचा सुलखात शिरून चेंबळा नदीकडे आला. त्यास जालई महिन्यांचे सानस तासिमेस यत्नेसात कळलेकी, होळकर आपणें पाषट्क व स्कोर दोघांही सर्व सैन्य घेऊन डंग्नीडाचा नागास येतो, आ

णि दुसरे वर्तमान आलेकी, कणल मेरे साहेब गुजराथे नून लश्कर रुधा
 निघाला, त्याणे काही कारणा मुळे इकडे येण्याची मगलन ठाकिली, अ-
 शास मयी त्या साहेबाजबळ भक्षण सामग्री दोन दिवस पुरेशी मात्र होती,
 त्या सर्व कारणा मुळे त्यास पुढे जावयाचा मोठा विचार पडला; तेव्हां त्याणे
 तसेंच धैर्य करून पुढे होऊन होळकराचे लश्कर चंबळानदी उतरते समयी
 त्यावर हत्ता करावा ते न होत, त्याचा दुर्दैवाने त्यास बुद्धी रुचली की, हेच
 लेस आल्याबाटेने मागे फिरावे, मग तसेंच केले. तेव्हां तो तेथून निघो-
 न सुकिंद घाटास पोहचला, तो त्याचा पाठी मागे होळकराची फौज जव-
 ल येऊन त्यास पत्र आलेकी, तुम्ही युद्ध ठाकून आमचे स्वाधीन व्हावे याखे-
 रीज तुम्हास दुसरा उपाय नाही. तेव्हां ते त्याणे न मानिले असता, हो-
 लकराने आपल्या स्वारांचा तीन दोळ्या करून एक त्याचा समूर व दोहो
 बाजूस दोन योजून हत्ता केला, ते युद्ध प्रातःकाळी पारून अस्ममान पर्यंत शा-
 ले, तथापि त्या इंग्लीशांचा बंदोबस्त त्या स्वारांस मोडवेना. मग ते होळ-
 कराचे लोक युद्ध सोडून दोन कोसोंवर मागे जाऊन उतरले. तेथे त्यांचे पा-
 यदळ व तोफा मागून येऊन पोहचल्यावर जे ते सर्व सैन्य त्या मानस नसा-
 हेबाच्या लश्करावर पडून त्यास अगदीं नाहीसा करावयाचा बेत होता, ते इंग्ली-
 शांचा सरदारास समजून, दुसरे दिवशी उजेडला तेथूनही तो मागे जाऊं
 लागला, त्यास रात्रीचा असा उपद्रव असून, पर्जन्यही बहूत लागत असतां
 तो गामचनामें चंबळेचा उत्तार आहे तेथपर्यंत पोहचला, ते समयी मोठ्या
 पर्जन्या मुळे तो उत्तार मोडला होता, नंतर ते पाणी उतरल्यावर तो मानस-
 नसाहेब नदी पार गेला, त्यास तेथे जावयास विलंब लागला, आणि त्याचा
 असमंतात गायांनून अन्न सोपडेना, म्हणून फार हेराण झाला, आणि मा-
 र्गीतील चिरबळा मुळे त्याचा तोफा चालेनात, तेव्हां त्या ठाकून पुढे चंबेली ना-
 में ओढा आहे तेथे पोहचला, तोही पाण्याने भरला होता, तेथून पार जाव-
 यास दहा दिवस खोळंबा झाला. इतकें होई तो पर्यंत होळकराचे रज्ज-
 र निरंतर हत्ता करीत होत, आणि त्या साहेबाच्या लश्करास धान्यादिकां-
 चा फार तोरा, त्या योगें त्याची मोठी दुर्दशा झाली, आणि तो ओढा पार हो-
 तानां त्याचे कित्येक शिपाई याहून गेले; व बुणग्यांनील तो ओढा उतरू-
 न पलीकडे आपली जाण्याची पाळी येईल म्हणून वाट पाहत असतां मागे
 राहिले, ते होळकराचे पक्षी भित्तु याणीं मारिले. इतकें झाले तरी त्या प-
 लट्याचा बंदोबस्त होळकरांचा स्वारांस मोडवेना. आणि रवीने पलट-
 नी लोक त्या ओढ्याचे कांठीं असतां जल्माईचे एक बिरनाव्ये नारिचेस सं-

ध्याकाळी ते होळकराचा सेव्यांत शिरून त्याचा कित्येक लोकांस जामना
माघारे आपल्या दिकाणास आले. नंतर उमरादिवसांनीं जयपुरात जाऊन
किट्टा पूर्वी लेकसाहेबांनीं होळकराचे पाठीस लागताना येतना होना त्यादि
काणास पोहचला. तेथें जनरल लेकसाहेबाकडून त्याचा कुसकेंस दोन
पलटनें घेत्यां घरोघर काही दाणा आला तो त्यास प्राप्त झाला. मग त्या आ
नीं दीड पलटन ठेऊन तेथून पुढें वनासनामें नदी जवळ पोहचले, तेथेही
उतार नाहींसा झाला होना; यास्तव ती नदी उतरून पलीकडे जाण्यास उशी
र लागला, तितक्यांत मराठ्यांचा तोफा व पायदळ येऊन पोहचले, तेव्हा इ
ंग्लीशांचे बहुतेक लोक उतरून पलीकडे गेले, आणि युणाच्याचा रथपणास
एक पलटनाघर काहीसे लोक राहिले; त्याघर त्याही तोफांचा मार चालवून
हल्ला केला, तेसमयीं त्या पलटनाचा साहेबांनीं वेगें करून त्याघर चालून
येऊन एक क्षणभर त्या तोफा हस्तगत केल्या; परंतु होळकर अंगें मोड्या
सेनेसहित येऊन त्याणीं त्या बहुतेकांस मारून टाकिले, त्यांत या रागां
साहेब सरदार पडले. बाकीजे त्या पलटनीचे शिपाई व सरदार राहिले
ते आपल्या नदी उतरून पलीकडे गेलेल्या लोकांचा मार चालू झाल्यानें
वांचले.

या पुढें तो मानसत साहेब याणीं शिंद्याची सदा पलटनें व एकवीस
तोफा आपल्या कुसकेंस कुडाळगडनामें जयपुरचा राजाचे दिकाण आ
हे, तेथें येऊन त्याची व आपली गांठ पडावयाचा नेम केला होना म्हणून ते
थें गेला, परंतु ते आगीं पोहचलाच ती कुसक नाहींसें जमालें, तेव्हा आ
ग्यापर्यंत जावयाची मसलत दरली. मग ते दिकाण सोडून निघाल्यावर
वाटेन मराठे स्वोर तोफांरुद्धां येऊन त्याही त्या पलटनाचा नाश आरंभि
ला, परंतु त्याचे वळ चालेना; कांकी, ते स्वोर जो पर्यंत त्या पलटनी लोकांचे
बंदुकांचा तोडासरसे येऊन भिडत, तो पर्यंत त्याही मार न केले; मग ती सर
बत्ती होलांच ते चहूकडे उधळले, असें बहुत घेळां झाले, परंतु शेवटीं म
राठ्यांच्या तोफांचा मारानें व ते शिपाई निरंतर वाट चालून थकलेले होते,
त्याचोर्गे एके रात्रीस फार अंधारा मुळे त्या पलटनींत युणां शिरून, वया
नानामें पर्यंतोर्तील वाटेचा अडथळा मुळे त्याच्या सर्व बेत विसरवला, ते
व्हा ते असकें शिपाई आप आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें आग्यास जाऊन पो
हचले, तो पर्यंत किंचित् मराठ्यांही मारिले परंतु त्याचा पाठीस लागलेले स
रादि थोडेके होते म्हणून ते बहुतेक वांचले.

त्याचरून होळकर साठ हजार स्वोर व पंधरा हजार पायदळ व एकवीं

व्याघ्रवतोपासहित यादने कार धामधूम करीत मधुरेम आला. परंतु जन-
नल लेक साहेबाने या गोष्टीचा बंदोबस्त असोधारच केला होता त्या योगे
इंग्लीशाही एका भादित्यांत मराठ्यांस नेथून पिडून आणण त्या मधुरेम मु-
काम केला. तेव्हा होळकर ते स्थान सोडून गेला, तो दिव्ही व्याघ्रयाचा उद्यो-
ग करू लागला; त्याने तेथे महादिवस पुत्य करून ते काम सिद्धीस नजारीत
जनगल लेकसाहेब येतो असे त्यास समजून तो भरतपुरचा राजा यास मि-
ळावयाकरिता त्या राजाचा दिगनाम किट्टा आदरे नेथे गेला. तेव्हा त्याने
पाठीस लागलेले इंग्लीशा येऊन पोंढनले, त्याही त्यावर हद्दा केला, ते
समयी मराठ्यांचा पराभव होऊन त्यांचा सव्यायडी तोफा इंग्लीशांचा
हातीं लागल्या, आणि ते होळकराचे लोक त्याकितल्यांत आश्रय पावले.
मग त्या लकसाहेबाने भिंती पाडावया जोर्या सोड्या सोड्या तोफा आ-
व्याहून आणून तो किट्टा व्याघ्रयास आरंभ केला. त्यादिवसापासू-
न दहाव्येदियडीं त्याकितल्याचे बाहेरचा भाकदा तर दासळून खंडारच
टून मध्यरात्री इंग्लीशांचा हद्दा आतून ते दिकाण हस्तगत होऊन दुस-
ऱ्या दिवसाची रात्री उजाडला त्याकितल्यासीत शिबंदी व होळकराचे लोक
तो किट्टा सोडून नेथून भरतपुरास जाऊन आश्रय पावले. तेव्हास
होळकराचे स्वार भरतपुरीं नजारीत फरकाबादेस जाऊन पोंढनले तो प-
र्यंत लेकसाहेबाने त्याचे पाठीस लागून त्यानील तीन हजार मारिले.

इतके होईतोपर्यंत मुंबईचा फौजेसीत एक दोळी गुजराथेंतून मा-
ज्यात जाऊन होळकराची राजधानी इंदूर हस्तगत केले, आणि त्या साल-
वेप्रातीजे होळकराचे सोडेंसोडें किट्टे होनेने सारें घेतले. या शिवाय द-
सिणेंनीलही त्याचे चांदोर व जालने वगैरे किट्टे आणि त्याचा मुलुरुच
हस्तगत केला. असें झालें असता त्या होळकरास भरतपुरसाच आ-
श्रय उरला, तोही व्याघ्रयाची सललत ठरली, त्याने मुंबईचा सेनाभारा
हिंदुस्थानांत पाठविला तो कोट्यापर्यंत पोहचला होता, त्यास आशा ने-
लीकीं, वंगाल्याचा लडकरास येऊन मिळावें.

जनगल लेकसाहेब याणें या पूर्वी जीं जीं कामें आरंभिलीं तीं तीं सह-
ज सिद्धीस गेली, त्याने भरतपुर व्याघ्रयाचा बंद झाला, तेव्हास त्या जव-
ळ मोकरबाता वगैरे किट्टा व्याघ्रयाचे साहित्य यथास्थित जमनाही तो न-
श करून त्याकासास लागला; त्या भरतपुराचा घेरा सारितीत कारकीर्त
चा आणि त्यास परस सहद असता आनीत्या नद व त्यास सोडला सोडा स्पे-
क लागला न भरलेला, ते पाणी पुरतें भरल्यास एका पुरुषास अशिक

व्हायें. असें असता त्याकित्यास घेरा न घालितां एकें जागींलाच दाणें वसवून लढतां लढतां त्या कोरास एकें लहानसें खेंडार पडलांच ह्मण केला. त्या मिडीस रोचो जाही, नेतर आणीकडी ती वनेच्या वडाचें गडीं केन्ही तरी हा नें लिथी न द्यात.

नेतर त्या साहेबांने तराच वसववून, आणीक सरंजास आण-
विल असतां ते वडा जागा होळकराची समजत होयरास आन नाहीं, असें
समजून त्याणें स्वहितार्थ त्याचा पक्ष सोडून इंग्लीशांशीं नड केला. त्यांत
जास वरने कीं. जीसने वरुपर्यें त्या राजांने इंग्लीशांस द्यावे, आणि ते की
णी इंग्लीशांचे देवी असतात त्याचा पक्ष दाकावा; या शिवाय पूर्वीं तेक-
साहेबांने त्या भरतपुरकरांशीं नड केला, त्यांत कोहीं त्याचा हितार्थ कल्पे होती
नी इतः पर नाहींत असें समजावें; आणि इंग्लीशांही वचन दिलें कीं तुम्ही क-
बुलातीं प्रमाणें अथवा मागें वागतां असें, आमचा मनोत येथील ते की, तु-
मचा दिग किंवा तुम्हास मायारा देऊं.

असा तह झाल्यानेतर शिंद्याने आपल्या बकीला बरोबर विल्येक
स्वोर व सर्व पेंदारीस वळ त्या राजाचे कुनकेस पाठविलें, ते समयीं त्याणें
त्या बकीलास भेट न देतां त्या बरोबर आलेल्या लोकांसहित त्याला मा-
यारा फिरविला. त्या बरोबर होळकर आपले राहिलेले स्वोर व बुदल
खेडांनून आलेला असीरखान यास आपल्या बरोबर घेऊन शिंद्याचा
लश्करांत गेला.

तेथें शिंद्याने त्याचा सोडा सन्मान केला, आणि इंग्लीशांचा बकीला-
ची समजून केन्ही कीं, याणें तुमचे सुलख्यां जाऊन उपद्रव न करवा या सा-
हीं आह्मी याचा मान राखितां. ते साहेबांचे मनास न आलें, (त्या जनपल
लंकसाहेबास ते समयीं विलायतेहून लादु असें नवे पद प्राप्त झालें होतें)
तेव्हां तो साहेब भरतपुराहून शिंद्याकडे आलिला. तेव्हेस शिंद्या
होळकर देतां लादु जवळ आला असें समजून कोरापधेंत गेले. तेस-
मयीं पर्जन्यकाळ सलीच आला, असें समजून त्या साहेबांने नियम केला
कीं, पावेचेस यांचे पाडीस न लागतों आवणी कळत राहावे. तेव्हां
आपल्या बंगालाचा लडकराचा सोडा भाग तो भायें न मधुन एवें देऊन.

※ भरतपुरचा कित्याची लढाई होत असतां होळकराचा व इंग्लीशांचा स्वरां-
चीं युद्धेना हेर होत असत, तेव्हां कोणे एकेंत मयीं इंग्लीशां जाऊन होळकराचा स्वरांचेर कापा
घेवून आपला एकही मनुष्य न पडतां द्यावे, असें जातें. मनुष्य लढतें असा त्या शिंद्याचा नियम.

मुंबईचा लडक्याची दोन्ही गळ्याची डेव्हिटी. असे भनभनरावां पांखात प-
र्जन्याचा आरंभापर्यंत झाले.

नंतर शिंदे व होळकर कोटा सोडून अजमीरचा चारनें चालिले, ते
समयी शिंद्याचा मुख्य कारभारी मजजराव यादगा तो आणि होळकर एक
भन होऊन इंग्लीशांशी युद्ध करावे अशी मसलत होत होती, परंतु तो मज-
जराव यादगा थोडक्याच दिवसांत पदच्युत होऊन अंबुजी इंगळ्यास ते
मुख्यत्व प्राप्त झाले. त्याची मसलत चुकीने काळ हरण करावयाची
होती, व शिंद्याचा मनांत येऊ लागलेकी, आझी व होळकर दोघे मिळूनही
इंग्लीशांस चालवून देणें पडत नाही. याशिवाय ते शिंदे व होळकर यांम-
ध्येच कोही ईर्ष्या उत्पन्न होऊन दोघाही आपआपले लडक्याचे तळ निरनि-
गळे केले; नंतर शिंद्याने आपल्या हितार्थ माच इंग्लीशांशी तह करावयाची
मसलत आरंभिली असतां होळकर अजमीर सोडून आपल्या बगेवर वागह-
जार र्यार व दोन तीन हजार पायदळ बनीस तोफा घेऊन शीख व अफगाण लो-
कांची कुसक संपादन करावयास पंजाब मुलखां गेला.

नंतर लाहोरक साहेब त्याचे पाठीस लागला असतां आणि त्यास शी-
ख लोकांची कुसक नमिळता तो होळकर फार संकटांत पडला. तेव्हां त्या-
नें विधानदीचे काही लाटांचे लडकर होते तेथें आपला वकील तहाचें बोलणें
करावयास पाठविला.

इतक्यांत शिंद्याचें तहाचें बोलणें आरंभिलें होतें तें नवेंवराचे वे-
विसाव्या तारिखस कर्णेल मालकमसाहेब व शिंद्याकडचा सुनशी काविल नें-
तनामें होता, याचे विद्यमानें शेवटास गले.

या तहातील मुख्य प्रकार इतकाचकी, शिंद्याचे इनाम परगणें होळ-
पुरवारी, व मजरेडा, हे इंग्लीशांही व्याचे, आणि मजी अंजिणगोवचा तहा-
संबंधे इंग्लीश प्रतिवर्षी शिंद्याचे कित्येक मानकरी व सरदार यांस पंध-
रालक्ष रुपये देत होता, ते नव्याचे; व कंपनी आणि शिंद्या यांचा मुलखाची
मर्यादा नवी असावी, ती अशी. यादोहोम अंज चंचळा नदी मर्यादा, पश्चि-
मेस कोटा पर्यंत, तशीच पूर्वेस गोहदचा राण्याचा मुलखाचे पलीकडचे सी-
मे पर्यंत.

इंग्लीशांही शिंद्याचा रयासगी रयजीन्यास प्रतिवर्षी साडेचार लक्ष
रुपये द्यावे, आणि त्याचे रयीस व कन्येस आपल्या मुलुखां जहागीर द्यावी;
त्यांत दोन लक्षांच्या मुलुख रयीस आणि एक लक्षाच्या कन्येस द्यावा. त्या
शिंद्याच गोहचा राण्यास कोही मुलुख देऊन त्याकडून ग्याल्हेर किह्ला इंग्ली-
शांही

शाही शिवाय देवदाया.

होळकरांनी व इंग्लीशांनी लहानासा तो प्रकार असला. कोठारात पुरा व बुंदी, व त्या बुंदीच्या डोंगराचे घारेच्या उभारेस जो मुलुरुख आहे, तेथे होळकरांनी सत्ता नसावी, आणि इंग्लीशांच्याचे सहाय यासाठी पायी लागू नये, व आपले चाकरीस गोरेंलोक न देयावे; या शिवाय सरजेंराचे घाडगा हा इंग्लीशांच्या दुष्टा यास्तव याळा आवल्या कारभारांत शिखेंदेऊं नये, याखेरीज लादलेक खांद्यानें खाणीतले वाटेनें माळव्यास जावे. इंग्लीशांही कबूल केलेंकी, चंचळ्या दक्षिणेंस होळकरांच्या मुलुरुख आहे तेथेच कारभारांत आत्मी शिरणार नाही. याखेरीज आंदोर किद्धा व आंबेरे व शिवगांव इतके खेरीज करून वरकड दक्षिणेंतील जितके होळकरांचे किल्ले व प्रांत असतील तितके इंग्लीशांहीं त्यास साचारे द्यावे.

त्यानंतर होळकरपंजाबाहून आल्यावर कोणी उदयपुरचा राजा याचेंकडे निमित्त जयपुरकर व जोतपुरकर या दोघांजोच्या कलह लागला होता तेव्हां त्या दोघांचेवकील शिंदे व होळकर यांकडे कुमक मागावचास आले; तेस मर्या शिंद्याने त्या दोघांकडे सरजेंराचे घाडगा व थापुजी शिंदे याजबगेवर पंधरा हजार फौज देऊन पाठविले. होळकराने अमीरखान यास पठाणासोबत जयपुरचा राजाकडे नेमिला. नंतर कित्येकवेळपर्यंत जयपुरचा राजाचें प्राबल्य होतें, परंतु तो अमीरखान त्या राजाच्या पक्ष सोडून कंचळ स्वहितार्थ त्या दोघांच्याही मुलुरुखांत लुटालुट करूं लागला; नंतर त्याणें जोतपुरचा राजाच्या अभिमान धरिला. शेवटी त्या दोघां भांडणारेंत आपण मध्यस्थ होऊन कित्येक मारेकरी घालून, उभयपक्षां देगे करून तो कलह रासविला.

इतकें होई तोपर्यंत होळकरांचे बुद्धीसचळ होऊन त्याचे मुलुरुख लोक यास त्याला प्रतिबंधन देयाचा लागला. त्यास वेड लागल्याचे पूर्वी त्याच्या पुतण्या स्वदेगव होळकर यास कोणीं फितुरिलोक मिळत तो मुरव्यास मानून त्याही त्याचा शेडा उभा केला; तेव्हां त्या शेडाचेतराघानें तो फितुर सोडून त्याखेदेगास मारेकरी घालून मारून टाकिला. परंतु त्या एकासच मारिल्याने त्याच्या राग शबेनासणून त्याणें आपला भाऊ त्याच कोधाने कावीराय तसाच मारविला, तेणें करून त्याच्या राग जांत होऊन तो निर्भय झाला. त्यास मरुळ लागल्यावर तो सनअदराडो आवासासून

ॐ आंबेरे वंगेरे ठिकाणें खेरीज केलीं पुढें होळकरांची वर्तणूक नीट असल्यास साचारे द्यावी.

अबराहं अकरापर्यंत वंदीकृतोक्त होता. मग त्यावरही अकरोबराचे वेविसा-
वे तारिखेस त्यावेडांतच मृत्यु पावला.

तो होळकर मनाचा धीर आणि दाशरें करून रुकवट असे; याचा ज-
य झाला असता तो आपल्या जातीचा मराठ्यांप्रमाणे उष्ट्रखल होची, परंतु
विपत्तीसमयीं यादरा नहोता धैर्य करून आपल्या अर्थसाधनाचा उपाय चा-
लवीत असे; तो चोळण्यांत व आचरणांत केवळ साबडा होता; असें असून
समयानुसार राजाप्रमाणे वागणें, आणि दुसऱ्यापासून आपली मर्यादा ठेव-
णें, याविषयीं परम सुज्ञ, आणि विनोदी असे, यास्तव शिपाईलोक त्यावर
प्रीति करीत. तो पुरुष इतरां मराठ्यांपेक्षां मोठा उद्योगी, त्याणें फारशी
व मराठी यादोन्हीं लिहिण्याचा अभ्यास केला होता. त्याचे ओंगीं असे गु-
ण असून, कित्येक गोष्टी विषयीं त्याचें वागणें लोभी व निर्दय व क्रूरपणा-
युक्त होतें; याशिवाय तो समयविशेषीं मोठा उग्रस्वभाव होता. त्याची आ-
कृति ठेंगणीं आणि दाशिरपुष्ट वरंग काळसर मुखश्री चांगली, त्या योगें तो
कांहीं सा हस्तमुख दिसे; त्याचा हातांत बंदुक फुटून त्याचा एक नेत्र गेला
असे, तथापि त्याचें लोंड विशोभित झालें नव्हतें.

सन अद्राशें तिहीं पासून अ
द्राशें सत्रांपर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग वनिसावा

अनुक्रमणिका

यशवंतगव होळकर मेल्यानंतर त्याचा कारभार अमीरखानानें मुख्यत्वे
केला तें प्रकरण.

शिंदे व नागपुरकर भोंसले यांचें वर्तमान.

पेंढारी लोकांची कांहीं गोष्ट.

बाजीरावपेशवा पुनः गादीवर बसल्यानंतर कसकसा वागला तें.

प्रतिनिधींचें बंड.

सदाशिव माणकेवर व कुसुरुजी मोदी यांचा बहिवादीचा प्रकार.

बाजीराव पेशवा याणें माधवगव गळ्याशीं व वरकड जहागीरदार यांशीं को-
णे प्रकारें कृत्रिम ठेविलें तो विस्तार.

त्रिंबकजी डेंगळा योग्यतेस चढल्याचा प्रकार.

बाजीरावानें आपल्या जवळ द्रव्य जमा केलें तें.

त्याणें इंग्लीशांस बुडवावयाविषयीं कशी मसलत केली ती.

त्या बाजीरावाशीं व बडोदेकराशीं बहिवाद झाली तें.

गंगाधरशास्त्री पट्टवर्धन याचा वध.

त्या पुढें त्रिंबकजी डेंगळा इंग्लीशांचा बंदीन पडलेला पळून जाऊन त्यास
बाजीरावपेशवानें गुप्तपणें आश्रय दिला.

त्यावर इंग्लीशांहीं काय काय केलें तें प्रकरण.

भाग वनिसावा

रजपूत राजाचा कळद शांत झाल्यावर अमीरखान मोठ्या त्वरेनें समु-
द्रास आला. तेथें ठरले कीं, राजकारभार चालवावयास मंडळी नवी करवी. त्यांत
मुख्यत्वे अमीरखान असावा परंतु बाह्याकारें यशवंतगवाची प्रिय स्त्री तुळसाबा
इं ती मुख्य केली. ती दुर्बल होती आणि मोठी खुनशी असे, यास्तव त्या एवढ्या
कारभारास ती केवळ अयोग्य होती, तिणें यशवंतगव मृत्युपावल्यावर आपल्या स-
वतीचा दोळतगवनास अहं वर्षाचा मूल आपणून ता गादीवर बसवून त्याचे नावें

कारभार

कारभार चालविला. त्या नंतर थोडक्याच दिवसांनी त्या असीरग्वानाने बाईजवळ गफूरखाननास कोणी आपला भाऊबंद यास ठवून आपण आपल्या पदांनाचा हि-
नार्थ रजपुतांचे सुलखांनी गेला.

त्यापुढे होळकराचा राज्यकारभाराची अशी अवस्था झाली की, त्या योगें प्र-
तिवर्षी सुलखाचा वसूल घ्यावयाचा नियमाप्रमाणें उत्पन्न होईना आणि त्या कार-
भारी संड्यांत कोणास अशी शक्ती नव्हती की, फौजेस फोंडा देऊन स्वर्च तोडावा या
शिवाय सरकार स्वजिन्यांत शिवंदीचा स्वर्चास पुरेसे द्रव्य नव्हतें, अणून त्या लडक-
गचा वेगळ्यावेगळ्या टोळ्या करून त्यास सरदार देऊन कोणत्याही प्रकारें त्याचा
स्वर्च चालवावयाचा वेतानें त्यास आपल्या सुलखांत जागोजाग पाठ भगवयास पाठ-
विले. त्यातील कित्येक बंडास अनुसरले; त्यांत एक महंमद अलीखान बंगपनास हो-
ता त्याणें खानदेशाचे बहुतेक परगणे लुटून निजामाचा सुलखांतून होळकराचा अं-
वर परगण्यांत जाऊ लागला; परंतु पुणें व हैदराबाद यां मध्यें इंग्लीशांची पलटनें
होतीं त्यांही त्यावर जाऊन त्याला कैद करून मुंबईस पाठविला. तो तेथें बंदीत
देविला.

शिंधाचे सुलखांनी होळकरपेशां कांहींसा बंदोबस्त विशेष होता, तेथेंही स्व-
र्चाचा तोट्यामुळे त्यांस होळकरा प्रमाणेंच सुलखांत फौज पाठवावी लागली त्या
पूर्वी त्या फौजा सुलुखभर पसरून युद्धादिकामास गुंतल्या असत; त्या योगें प्रजेस
बहुत उपद्रव होत नसे; मग त्या रिकास्या होऊन एके जागीं बहुत जमूं लागल्या ते-
ह्वां रयतेस परम दुःसह असें दुःख प्राप्त होऊन ते लोक चांगल्या पेरण्या झालेलीं स्थ-
ळें यकून गेले.

एवढी अनीति प्रसक्ति झाली असतांही शिंदे व होळकर यांचा सैन्यांत श-
त्रूचा उपाय चालेना, कांकीं, ते लोक युद्धकुशल होते; असाच रघोजीभोंसल्याचा राज्या-
चाही वेत कांहींसा विसकटला. आणि त्याचे लोक तादृश युद्धनिपुण नव्हतें, अणून
असीरग्वान याणें रजपुतांचा सुलखांत आपली सत्ता स्थापन सन अदगडें नवोंस-
म्यें बगडांत स्वारी केली; त्या बगेवर त्याचा पदांनां स्वरीज पेंढारी फार आले, मग
त्या सर्वांही रघुजीचा सुलुख लुटावयाचा आरंभ केल्या, परंतु इंग्लीशांचे लोक
त्या सुलखासमीप होते त्यांही ते निरंकुशपणें लूट करितात असें समजून त्यांही
युद्ध करून त्यांस नर्मदापार घालविले.

पेंढारीलोक यांचा निर्दयपणास अंत नाहीं; ते पहिल्यापासून मराठी लडक-
गचा संगतीस असत. पुढे पहिला बाजीरावपेशवा दि. १७५५ च्या तूर पुरयास पेंढे
लागला ते ससर्दी, ते माळव्यांत येऊन राहिले; नंतर कांही दिवसांनी होळकर
व शिंदे पोंगल्याचा सुलखांत जाऊ लागले असतां, त्या दोघांत जायापक्ष ते धरी-

न त्या प्रमाणे आपणास शिंदेगारी किंवा होळकरगारी असें खणवीत. मग तो न सवाशे चवत्याणवांत शिंद्याने त्या पेंढ्यास नर्मदेजवळ कांही मुलुख किंवा त्या पुढे कोणी सोडाधुने खरीमखान जाणे खरड्याचा लढाईत निजामास लुटून बहून द्रव्य मिळविले होते, तो त्या पेंढ्यांचा मुख्य होऊन त्याणें अमीरखान पठानाची सुप्रसन्नता संपादून, सुजादलपूरनामें परगणा त्या पासून मिळविला. या शिवाय शिंद्याचे जहागिरदार यांचा माळव्यांतील मुलुख कांही युक्तीने हाताग्यालीं घालून त्यास प्रतिवर्षी पंधरा लक्ष रुपये जमावेंदी होऊ लागली. तेव्हां शिंद्यास त्या विषयी शंका उत्पन्न होऊन, कांही भुलथापीने त्याला धरून स्वादेर किन्यांत बंदीस घातला, तो सन अठराशे दहा पयेंत तेथें राहिला. मग बहून द्रव्य देऊन त्या प्रतिबंधातून सुटून जे कोणी मध्येच चितू, बंदोस्त सहसद, वनामदारखान, व शेखदलनामें, चवथे पेंढ्यांचे मुख्य झाले होते, ते येऊन त्यास मिळाले, तेव्हा त्याचे पंचवीस हजार स्यांर जमले. ते सय्यी त्याची ससलत होती की, कांही पायदळ चाकरीस ठेऊन पुनः बगडोत जाऊन लुटाव्हटकगारी; परंतु रघोजी भोंसला याणें त्या चवथांतील चितूनामें मुख्य तो आपल्या कड घेऊन त्यास तेथून काढून दिले. ते वेळेस तो खरीमखान आपला पुगनन आश्रयभूत अमीरखान याजपाशीं आश्रयास गेला; तेथें त्याणें शिंद्याचा समलतीवरून त्यास बंदीस ठेविला. तो सन अठराशे सोळा पयेंत तमाच होता.

पेंढारी लोकांची चाल होती की, प्रतिवर्षी दसऱ्याचे सुमारे आपला कोणी मुख्य याचे ससलतीनें एखादे ठिकाणीं बंदोबस्त ठीक नाहीसें समजून, ते जागीं चोर वादानीं जाऊन पोंदचल्यावर जसा पर्जन्यकाळीं नदीस लोंढा येतो त्या सारख्या वेगानें एकाएकी त्या मुलखावर पडून तेथें वेगळ्या वेगळ्या ठोक्या होऊन त्या देशांतील सारीं ठिकाणें लुटून सर्व प्रकारें अनर्थ करवा; मग ती लुट घेऊन आपण प्रवेश केलेल्या ठिकाणापासून दूर, दुसऱ्या एखाद्या संकेतस्थलीं जाऊन सर्वाही एकत्र मिळून आपल्या ठिकाणास जावें.

ते पेंढारी प्रथम माळवें व मारवाड व मेवाड व रजपूताना व बगड इतक्या मुलखांनीं उपद्रव करीत होते; मग कधी कधी निजाम व पेशवे यांचा मुलखांत आले लागले,

इकडे पुण्यामध्ये वाजीगव पेशवा यास इंग्लीशांही गादीवर बसविल्या नवर, थोडक्याच अवकाशांत त्याची कृतघ्नता व कुटिलवृत्ति इत्यादि दागण-दिसून आले.

तो इंग्लीशांचा देशी मंडळीं पचादिहाग गुलामसह ठेवू लागला त्या स वसत कलनं पण्याविषयी त्याची अशी समजूत करी की, तुम्हीं सर्व पुणेलां

त्या, आणि दक्षिण सीमेचे जहागीरदार सार फिनलेले ; या मुळें मी एकदा पड-
लां अश्वपुन अडचणी करितां इंग्लीशांशीं तह केला . या शिवाय जेह्ना पद-
वर्धन जनगल वेळसली साहेबास मिळून त्याचे बरोबर सेने सहित युद्धास जाणा-
र होता, तेह्ना त्याणें कोझापुरचा राजास त्याचे मुलखीं म्हांगी घालावयाची म-
सलत गुप्तपणें दिली.

या कृत्यापासून त्या बाजीगवानें आपलीं दोन हितें कल्पिलीं होती त्या-
त एकतर शिंद्याचे शत्रू इंग्लीश यांचासाहाय्यास पदवर्धन जाईनासा केल्या-
नें शिंद्याची आपणाविषयीं सुप्रसन्नता होईल . दुसरें असें, परशुरामभाऊ प-
दवर्धन यांचें आणि आपलें बांकडें पडलें आहे यास्तव इंग्लीशांचासाहाय्यास
तो न गेला हेंच निमित्त करून, साहेबलोकांस समजवावें कीं, तुमचा व आमचा
तह झाला यास पदवर्धन अनुकूल नाहीं ; इतकें करून त्याची जहागीर आप-
ण जप्त करवी.

बाजीगव यास राज्यकारभासालावया विषयीं कोणा एकाचाही विश्वा-
स नसे अश्वपुन आपणच संपूर्ण तीं कामें वहिवाटीत असे तो आपणास स-
र्वीशें प्रवीण असें मानी ; परंतु इंग्लीशांचा वकील व आपण भाषण करित अ-
सता त्याचा व आपल्या विचारांत अंतर दृष्टीस पडून कदाचित् बोलण्याचा
वेत चुकून कलह उत्पन्न होईल अश्वपुन तें काम दुसऱ्याचे हातून घ्यावें असा
निश्चय करून कोणी इंग्लीशांचा दृष्टा असा सदाशिव माणकेश्वर यास इं-
ग्लीशांचा वकीलाशीं बोलण्याचा कामास नेमिला.

तो माणकेश्वर दंडुर्णीगांवचा देशपांड्या ; त्याणें प्रथम पुण्यामध्ये कांहीं
दिवस कीर्तन करून निर्वाह केला . त्याचे अंगी कविताशक्ति नागली, आणि
तो वाद्ये बाजवण्याविषयीं कुशल होता . पुढें हैदराबादेंत पेशव्याचा वकी-
ल गोविंदराव पिंगळा याची त्याणें चाकरी धरिली . मग बाजीगव पेशवा व
दवलतरावशिंदा जे समर्थी एकमत होऊन इंग्लीशांस अगदीं बुडविणार हो-
ते, तेह्ना त्या मसलतींत निजामासही घ्यावया करितां तो माणकेश्वर त्याकडे
पाठविला.

त्या बाजीगवाची अनीति कर्मा होती ती ध्यानांत यावयास एक दो-
न गोष्टी आहेत ; त्यांत खंडेराव गस्ता याणें बाजीगवारास विपत्ति समजान-
ही सोडिलें नाहीं, आणि तो बाजिराव पुनः पुढें गादीवर बसल्या नंतर दुसऱ्या
वर्षीं बाबूराव फडक्यानें मोठें बंड केलें होतें तें बहुत युक्तीनें खंडेराव गस्ता
सोडिता झाला, असातो परमविश्वासू चाकर त्याणें इंग्लीशांचा पक्ष धरून
माणकेश्वराशीं वाद केला असें ऐकून त्याची अवकशी न करितां एवढ्याच
निमित्तानें

निनिनिनिनि त्यास पदच्युत करून त्याची जहागीरही बाजीरावाने जप्त केली. असेच जे बहूतदिवस सेवा केलेले जुने चाकर होते त्याचा उपजीविकेचा विचार न देविता त्यांचे स्मरणही टाकिले. तो बाजीराव असा दुष्टून असून त्यास इंग्लीशांचा साहाय्यासुळे त्याचा राज्यातील संपूर्ण बंधु सोडून लोक सुर्वीस दिवू लागले; आणि त्याची आज्ञा त्या राज्याचा नर्थादेन सर्वत्र अकुंडित चालती आली. त्यांत प्रतिनिधीचा बंधा पडेन अंतर न पडले, त्या बंधाचा प्रकार असा. इंग्लीश व बाजीराव पंगवे यांचा स्नेह झाल्याचा पूर्वी, पुण्यांत परगुगम श्रीनिवासनासो मधात गव प्रतिनिधीचा पुत्र होता; त्यास बाजीरावाने घरून कैद करवयाची सल्लुत केली. ती सिद्धीस न जाता तो प्रतिनिधी तेथून निघून आपली जहागीर कऱ्हाड तेथे जाऊन राहिला. तस- मची त्या जहागीरीची बहिवाद त्याची मातुश्री व बळवंतराय फडनवीसनासो त्या जहागीरीचा सुतालिक यां दोघांही चालविली होती; तो प्रतिनिधी यास ती ब- हिवाद आपण चालवावयासी इच्छा होऊन तो वाद बाजीरावाकडे गेला, त्यास पु- र्वीच प्रतिनिधीला बळवीन करवा अशी वासना आली होती, त्यावरून हा स- मय उत्तम असे जाणून ते काम बळवंतराय फडनवीसाने बहिवादाचे असा उ- राव केला; आणि त्या बरोबरच कांही फौजेसहित बापुगोखला यास पाठवून त्या प्रतिनिधीला बंदीस घातला. मग तो कलह मिटून त्या सुलखांत स्थिर- ता आली, असे पाहून तो गोखला पुण्यास आला, तेकां लोकांही अद्कळ के- ली कीं. इतक्यावर प्रतिनिधी जन्मभर बंदीनच राहील, परंतु त्याचा योग तसा न द- ता; पूर्वी त्या प्रतिनिधीची महासार्थी श्री विजयगोबर त्याचा कांही कलह होऊ- न तिला दूर ठेवून त्याणें आपल्या जवळ एक नेलीण काळगिली होती; तिणें त्या संकट समयी कांही युक्तीने वासोदा किल्ला इस्तगत करून, कित्येक लोक चाकरी- स देवून लहानवी गदी किल्ला मसूर तेथे प्रतिनिधी बंदीस होता, त्या ठिकाणी जावू- न दळ्या करून त्यास तिणें नेवून मुक्त केला. नंतर त्या प्रतिनिधीने आपला झ- डा उभा करून लोकांत प्रसिद्ध केले कीं, मी पंत मधानाचा अंकित नसे, साझा धनी त्यातायाचा महाराज. त्यावरून त्याचा सुलखांनील शिपायीलाक व त्याचे नेबधी कित्येक मोठेमोठे कुलीन गृहस्थ त्या कडे जाऊन राहिले. त्या याणें कदाचित त्याचा मनोरथ सिद्धीस गेला असता परंतु तो प्रतिनिधी कां- हींमा गूर असून त्याचा स्वभाव उध आणि अत्यंत अविचारी असे, त्यास त्याचा आईचा पदाचा अथवा त्या सुतालिका कडचा कोणी सोंपला असता, त्यावर दया न करिता त्या विषयी अत्यंत कुरपणा करी, त्यावरून तो लोकांचा मनोवृत्त उतरला, आणि स्वर्चीस द्रव्य जमा करावयासाठीं मजेस बंधाच्या प्रसंगे

उपद्रव करू लागला. असें झाल्यानंतर बापू गोखला पुनः फौजेसहित त्यावर जाऊन युद्ध करू असें ठरले. ते समयी त्याचे कोणी पुगून न विश्वासू चाकरला. कऱ्यांची समलत होती की, हे समयी गोखल्यासमोर युद्धास उभे न राहतां, डोंग-गून जाऊन तेशें गमोशी सहाय करून जेवेळेस आपला हात चालेल ते सम-यी युद्धप्रसंग करवा, तो प्रकार न एकतां त्याणें वसेन गडाजवळ गोखल्याची वा-द पाहिली, नंतर तो गोखला येऊन युद्ध होऊं लागलें असतां, पहिल्याच हल्या मध्ये प्रतिनिधीचे लोक पळून थोडकेसे उरले, आणि तो प्रतिनिधी जातीनेंही लढला; ते समयी त्याचा उजवाडात तुटून तो गडचा हातीं लागला; मग बाजी-रावाचा गज्याचे समाप्तीपर्यंत त्यास प्रतिबंध होता. त्याचा सर्व मुलुख बापू गो-खल्यानें वासोटा किल्ला खेरीज करून, तात्काळ घेतला. नंतर त्या वासोट्यामध्ये तळीण होती ती आठ महिने लढून शेवटीं तेथचा दाण्याचे कोडीस आग लाग-ल्यामुळे निरुपाय होऊन तिणें तो किल्ला दिला.

या प्रमाणे बाजीरावानें प्रतिनिधीला अगदीं बुडविला, या विषयी लोकां-स असें विषम न वाटावें की, आत्मी केवळ स्वहितार्थच प्रतिनिधीचें सर्वस्व हरण केलें, वासादीं त्याचा मुलुख व त्याची वस्तवाती गोखल्याचे हातीं लागली होती. ती सरकारांत न नेतां त्या कडेसच राहूं दिली. त्या योगें व त्या मुलखाची अ-मर्याद खंडनी घेतल्यानें, तो बापू गोखला इतर सरदारांपेक्षा थोडक्याच दिवसांत मोठा धनवंत झाला. असें सन अठरावें आहांन पडलें.

बाजीराव आपली निर्बंधसत्ता झाली असें समजून मग प्रतिनिधीचा मुलुख बापू गोखल्याकडे होता तो सरकारांत मागूं लागला, आणि पूर्वीपासू-न त्यास परम प्रिय असें संपूर्ण जहागिरदार यांचा मूड उगवावयाविषयी त्याचे मनांत होतें तें कृत्य यथास्थित साधावयास उद्युक्त झाला, ते ह्मां कित्ये-क लहान लहान जहागिरदार यांहीं आपली आज्ञा न मानिली, असें निमि-त ठेवून, त्यांचीं स्थानें आपल्याकडे जमविलीं. या प्रमाणें सर्वांस बुड-वायाची त्यास वासना झाली, परंतु तें इंग्लीशांचा मना वांचून बडेना; अ-सें असतांही तो आपल्या मनांतील अर्थ अनेक प्रकारें गोडवोळून लोकांस फसवून कधीकधी शेवटास नेत असे. त्यांत माधवराव रास्ता यास इंग्लीशां-ही आपल्या कांहीं कामाकरितां फौज पाठवावी घणून आज्ञा केली, ती त्याणें न मानिली; त्या योगें तो अपगधीस ठरवून, त्यास शिक्का द्यावी असें झालें असतां, बाजीरावानें त्यास समलत दिली की, इंग्लीशांस मागून तुझे पारि-पत्य करणे न जकडू येऊ दे, घणजे तुला तसा देड होणार नाही; या मोडी-स तो माधवराव मान्य झाला, नंतर बाजीरावानें त्याचा सर्व मुलुख घेऊ-

न त्यास कोही उरु दिलें नाहीं, असेंच आपा देसायी यास इंग्लीशांहीं कां-
ही आज्ञा केली असता त्यांत अंतर करवयाविषयी त्या बाजीगवानें गुप्त
मसलत दिली आणि त्याचेंही पारिपत्य करवयाचें आपल्याकडे घेऊन त्या-
चा जहागिरीचा चतुर्थीश घेतला.

सदाशिव माणकेश्वर तो श्रीमंताचा पक्षेंकरून इंग्लीशांहीं वागत अ-
सता त्याणें ते वेळेस कार्नेल क्रॉस साहेबाचा वकील फारगी जातीचा कुसुरुजी
नामें होता त्यासच मोदीही खणत, त्याला बगकरून आपल्याकडे घेतला,
तो, व माणकेश्वर हे दोघे निरंतर एक विचारें वागत असता बहुतवेळा त्यांही
आपल्या कार्यसाधनास भलतीच गोष्ट साहेबाचा मनांत आणून स्वहितसं-
पादाचें. असें कित्येक दिवस चालिलें मग सन अठरावें अकरांत त्या कामावर
एल्फिन्स्टन साहेब येऊन त्या मोदीचें तेज बहुत कमी पडलें, आणि तेच
समयीं माणकेश्वर व मोदी यांचाही स्नेहामध्यें कांहीं अंतर आलें. त्यावरून
बाजीगवास त्या दोघाचें ऐक्य समजून त्याचा मनांत आलें कीं, हे दोघे आ-
पल्या ऐक्यामुळे कदाचित् माझा उपयोगास पडले असतील, परंतु तेच जर
विपरीत वर्ती झाले, तर तेच ऐक्य माझा समृद्ध नाशास कारण होईल. ऐंगी-
यास हीच मसलत की, या दोघांत वांकडें पाडून मोदी आपणाकडे घ्यावा.
असें ठरवून त्याणें मोदीस उत्तम पदवी कर्नाटकची सर सुभेदारी दिली, ते-
झा त्याणें बापूमाने नामें गृहस्थ आपल्या हाताग्वालीं घेऊन तो पेशव्या
कडील अधिकार व इंग्लीशांची चाकरीही, दोन्ही कामें चालविली. असें
कांहीं दिवस गेल्यावर, सदाशिव माणकेश्वरकडून मोदीचा त्या अधिका-
र संबंधें अनीतिवर्तन प्रकरणीं बोभाट श्रीमंताजवळ आला, तो ऐकून त्या-
स पुर्तें समजलें कीं, त्या दोघांत पक्कें चितुष्ट पडलें. या त्रिवाय त्या बा-
जीगवानें आपणास दुसरा एक लाभ कल्पिला कीं, मी यास मोठा अधिकार
देऊन आपलासा केला. परंतु त्या एल्फिन्स्टन साहेबानें तो अर्थ सिद्धी-
स जाऊं दिला नाहीं, कांकीं, साहेबाची चाकरी, व बाजीगवाकडचा अधिका-
र, ही दोन्ही कामें एकानेंच करवीं हें योग्य नव्हे, असें त्याचा मनांत येऊ-
न त्या मोदीचें दुसरें कांहीं अयोग्य आचरण पाहून त्याणें त्यास दोहो का-
मांतून एकटाकावयास सांगीतलें असता, मोदीनें श्रीमंताकडचा अधि-
कार दाकिला.

नेतर तो मोदी पुण्याहून दूर करवा असे त्याचे कृत्य साहेबाचा दृष्टी-
स येऊन त्याला गुजराथेंत घेतल देऊन स्वस्थ वसवावा असें केळें होते, तेव्हा
तो तेथून निघून निकडे जावयास सिद्ध झाला; अशा संधीत रात्रीमध्ये तो

विषयवाग्वानें मेळाला. तें विषय त्याणें स्वयें घेतलें किंवा, दुसऱ्याचे हातून घात झाला, याचा शोध बहून केल्या असता ही सिद्धांत झाला नाही.

कर्नाटक सरसुभा त्या मोदीनें टाकिल्यावर, बाजीरावानें तें काम त्रिंबकजी डेंगळ्यास सांगितलें. नंतर तो मोदी मृत्युपावल्यावर कांही दिवसांनीं इंग्लीशांशीं वहिवाटीचें कामही श्रीमंतानें त्रिंबकजीस दिलें. तो त्रिंबकजी पूर्वीं श्रीमंत महाडास पळून गेले ते वेळेस जासूदगिरी करीत असे; त्याणें पुढें बाजीरावाचें मन आपणाकडे किती लावून घेतलें तें यावरून समजण्यांत येईल. शेवटीं तो अशी प्रतिष्ठा पावला कीं, पेशव्याचा घरीं त्या वांचून कोणतेंही काम होऊंच नये, असें असतां एके समयीं कोणी सराफ मखते करस जासीन झाला नंतर त्या मखतेदारापासून सरकार कामांत अंतर पडल्यानें त्या त्रिंबकजी डेंगळ्यास मांठा गग येऊन त्या सराफास ओढून आणिला, तो येतांच त्याचा डोक्यावर त्रिंबकजीनें स्वयें ठोंसरा मारिला; तेव्हां त्याचा हातांत मोठमोठ्या सोन्याचा आंगठ्या व जोडवीं होती, त्यांचा रद्दा मर्मीलागून तो ब्राह्मण तेथेंच मृत्यु पावला. असा त्या दुष्टापासून अपघ्नझालातरी बाजीरावानें त्या विषयीं मनांत किमपि खेद न केल्या. तो बाजीराव आपलीं अनेक प्रकारचा खर्चाचीं कामें मरवल्यानें करवी; तशाच सामलतीही मरवल्यानेंच देत असे, त्यावरून त्रिंबकजी तर मरवल्यांत अंतर पडल्यास जसे शासन करीत असे, तसें थोरीस किंवा हत्येसही करीत नव्हता.

असा कारभार चालत असता बाजीरावानें पांच कोटिरुपये आपल्या जवळ जमा केले होते; त्यास प्रतिवर्षीं राज्यांत उत्पन्न एक कोटि बीस लक्षरुपये जमा होत असत; त्यांतील पन्नास लक्षरुपये मागें ठेवून बाकी खर्च करी. तो याज्ञिककर्मांत बहून प्रीति ठेवून आपण अंगें त्या कृत्यांत शिरून आपल्यास विद्वान् व्यणवी; आणि त्याचा बापानें नारायणरावास मारिला म्हणून तो उपद्रव जननार्थ त्याणें पुण्यास भोंवतीं कित्येक लक्ष आंब्याचीं झाडे लाविलीं; व पंढरपुरचा देवास बहून द्रव्य दिलें. या शिवाय त्याचा गुरूनें त्यास सांगितलें कीं, माझा स्वमांत नारायणराव प्रत्यक्ष येऊन बोलिला की बाजीरावानें लक्ष ब्राह्मण जेऊं घालावे तें ऐकतांच तसें त्याणें केलें.

बाजीराव राज्य करीत असता त्याणें सन् अठरावें शतकां मध्यें त्रिंबकजीचा मसलतीवरून शिंदे व रघुजीभोंसले यांजकडे वकील पाठवून गुप्त तह केला कीं, तुम्हीं व आम्हीं एकमत असून, समय विशेषीं इंग्लीशांस

काढून देऊं. असाच पैदायाचा मुख्यकडेही आपला बकीड निशान रद्दायचा स पाठविला. नंतर आण कोपरगावी ताऊन पैदायाचा कित्याका मुख्योडी एकांत केला. ही गोष्ट दुसरे वर्षी सांडवाचा समजण्यात आली परंतु त्याचा माथ पुर्तपण कळावयाचा उद्योग न झाला, त्यापुढे त्या बाजीरावास गादीवरून उठविला नाही.

त्या वेळेस इंग्लीशांस घालवून घावयाचा बेताखेरीज दुसरी एक न्याची समजत होती ती अशी. गुजराथेंत आपले मुख्य न्या असावे. त्या ठिकाणी गोविंदराव गाडकवाड अधिकारी झाल्यापासून त्या वेळेपावेतो गाडकवाड बंपरावे या दोघांचा देण्याघेण्या संबंधी हिशोब झाले नव्हते. नंतर बापूंसगळ यास त्या कामाकरिता गाडकवाडांतें पुण्यास पाठविला असता, त्यास बाजीरावांतें एक कोटि मुमारे दव्य गाडकवाड सरकारांतून आमचे यावयाचे आहे असे समजाविले. ते देणें तितकेंही झाले असेल, कांकी, सन अठराशेचा वर्षी असदावादचा मखना ठरला. त्या खेरीज सन अठराशे चहदमथें गुजराथेंतील दुसऱ्या काही मुख्यचा मखना साडेपाच लक्ष रुपये ठरण्यांत आला होता, परंतु बाजीरावाचा बापर घुनाथराव याचा पक्ष स्वीकारित्यांतें बडोदेकरास विशेष करणझाले होतें. त्यापुढे त्या कोटीतून साठलक्षरुपये पैश्यांतें स्वसंतोषेकरून त्यांस सोडावे असें कबूल केले.

तो एवढ्या धार्मिकपणानें वागत असता त्याचा उपकार मनात न आणितो बडोदेकर त्याचा मागणीस उत्तरस्थानी भडोजचे उत्पन्न पैश्यांचे घेत आले त्या पैकी आपला भाग राहिल्या तो ब आबा शलुकराचे बड मोडिले त्या कामास खर्च लागल्या तो आणि गुजराथेंतील पैश्याचा मुलखाचा बंदोबस्तास नवी शिबंदी ठेविली, त्या खर्चाचा आकार झाला असेल तो पैका, हेतिन्ही प्रकार मनांत आणून जें तुऱ्यांकडे फिरले ते आमचे द्या, असें द्याणू लागले. त्यावरून जाचा उलगडा होऊंच नये, असा वाद वादला आणखी बाजीरावाचा ही मनात होतें कीं हा कज्जा लवकर संपवूं नये कांकी, युक्तीनें इंग्लीश विपरीत वर्तनांत गाडकवाडास घ्यावा याचा कामास वादावांचून जर बकीळांचें जाणें येणें घडेल नंतर इंग्लीशास संशय वाटेल.

अशीच व्हंदग वादचा निजामाकडेही बकी राहिली होती, त्या निमित्तें करून तोही वाद त्या अर्थी लांबविला. त्या विषयी इंग्लीश समजून पाडीत असता, पैश्या ऐकेना. अशी बाजीरावाची कुटिलवृत्ती बापूंसगळ नामें मद्रा कुलीन यास कळताच, पैश्यांतें बडोदेकरास लिहिले की, हा बकीळ या कामास अयोग्य आहे, याल्ब दुसरा कोणी गृहस्थ लवकर पाठवून घ्या,

त समर्थी बहोयात धनी असून राज्यकारभार चालविणारा फनेजिंग होता, त्या-
 णे आपल्या तबक्यासगीचा कामावर गंगाधरशास्त्री पदवर्धननामं कारकून
 ठरविल्या होता. तो योग्यतेस पदतबद्धत, त्याने नाममात्र मुख्यत्वे झाले नव्ह-
 ते. बाकी सर्व कामाची वहिवाट तो करी, त्याला पुण्यास पाठवावयाचा निश्चय
 ठरून त्या फनेजिंगाचा मनोत हिंसाचा गोष्टी स्वरीज, दुसरें काम करून ध्यावया-
 चे होते की, गुजराथतील पेशव्याचे महाल जे आपण मखत्याने घेतले आहेत,
 तसेवंधी मुदत भरली यासाठी पुनः सर्वता कबूल करावा, या प्रमाणे नेम होऊन
 गंगाधरशास्त्री यास चौतून त्यावर त्रिविकजी डेंगळ्याकडून एखादा अनर्थ न पडा-
 वा अशा अर्थे त्या गाडकवाडानें डंगळीगांचें अभय वचन घेऊन शास्त्रीबावाला
 पुण्यास पाठविला. नंतर त्या दोन्ही गोष्टींतून एकही सिद्धीस जात नाही, अ-
 से पाहून तो शास्त्री याणें मनोन ठरविलें की, हीं दोन्ही कार्ये साहेबास सोंपऊन
 आपण माघारें जावें. यावरून पेशवा व त्रिविकजी डेंगळ्या या उभयतांही शास्त्री
 याचा विशेष मान आरंभिला कांहीं, तीं कामें जर साहेबाकडे जातील तर बडोद
 कराशी व आत्प्राशी कोळण्याचा प्रकार चालतोहे तो बंद होईल. असें समजू-
 न शास्त्री बडा करावयाचे मसलतीनें प्रथम त्यांहीं तो माघारा जावयास मुहूर्त
 याजित होता तो दाकवून दुसऱ्या मुहूर्तानें त्याचें जाणें द्यावें असें करून त्यास रा-
 हुन घेतला. मग ती वेळा येई तो पर्यंत त्रिविकजी डेंगळ्यानें त्याची अशी स्तु-
 ती केली की, तुम्ही या कामास बहत योग्य आहांत, आणि श्रीमंतही तुमची
 योग्यता जाणून तुम्हास मुख्यत्वे कारभार द्यावयास इच्छितान. असें त्रिविक-
 जीनें कोळणें त्याला सत्य बाळावे स्पष्टून राजीरावही त्यास बोल्ड लागला कीं.
 तुमचा पुवास आमची मेदणी पुंडरीकनाथकराले यांची नात देणार.

अशा युक्तीने शास्त्री याचें मन मोहित करून आपण पंदरीचे यात्रेला
 जातेसमर्थी त्यासही बरोबर नेला. ते वेळून पुण्यामध्ये बापु मेराळ होता त्या
 णें त्यास नाना प्रकारें समजाविलें की, हे समर्थी तुम्ही श्रीमंतां बरोबर यात्रेस
 जाऊनका; ही माझी मसलत एकावी नाहीतर सळा आपल्या बरोबर त्या-
 वें. असें त्या मेराळानें खटले असतां तो शास्त्री काळपाजबद्ध होण्याता,
 याणें तें हितवाक्य एकही मानिले नाही. नंतर पंदरपुर्ण जाऊन जुन्हाई-
 चे नयवाजे नारिचिस (मन १८९५) तो गंगाधरशास्त्री याणें त्रिविकजी डें-
 गळ्याशीं संकेत केला की, आजगचीस आत्मीं भोजन केल्या नंतर तुम्हास हि-
 त देवदशीनास जाऊ, या प्रमाणें तेचगचीस श्रीमंताचे पंगतीस त्याचें भोज-
 न होऊन तो देवदशीनास जाणार होता, मग तो संकेत समय जवळ आला
 तो त्यामा शरीरास कोडीस असमाधान होऊन त्रिविकजी डेंगळ्यास सांगू-

न बाधिते की हेतुसमी माझात येववत नाही. परंतु त्यास विवकजीने अत्याचार करून बाधिते. मगून त्याचा निवेस्तव बरोबर द्यावा म्हित था द्यावे लोक येऊन देवास गेला. नंतर दर्शन करून विवकजीनीं काही गोही बाळून तेथेच साडीवर श्रीमंत बसले होते त्यांजपाशीं जातांच त्याची मुप्रसंगता पाहून तो शास्त्री आणि तो पंगवा यांची आनंदमय भाषणे होऊन मोठ्या संवाषात श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन तो गंगाधरशास्त्री तेथून निघून आपणचरी जात असता, तीनशें साडेतीनशे पावले चालून गेल्यावर, रस्त्यामध्ये अकस्मात कोणी दय्यारबंद असे मारकरी येऊन त्याचे तुकडे तुकडे केलें.

असे दुष्कर्म कोणी केलें तो गोध इंग्लीशांचा बकील करून लागला असता, बाजीराव विवकजी दंगला हे दोघेही आपल्या ओर्गी लागू देईनात परंतु सर्व लोकांचा मत असें दंगले की हे विवकजींचेच कर्तव्य आणि त्या नातेकन्यानीही त्यांचेच नाव सांगितले. नंतर तो ति संज्ञा अत्याचारा समजून त्यादिव बाजीरावास त्याणें लागला की त्या विवकजीला घेऊन आसता त्याधीनकरा ने त्याणें बहुतवेळ पर्यंत ऐकिलें नाही. शेवटीं त्यास तडित्ता तर धुडकरावें लागेल, असे समजून सत्तेवरचाच पंथाविचार तारिखस तो इंग्लीशांचे त्याधीन केल्या. मग त्यांही त्यास मुबईजवळ ठाण्याच्या किल्यांत ठेविला. तो दुसऱ्या वर्षीच सत्तेवरचाच वागव्य तारिखेपर्यंत त्या बंदीतच राहिला; नंतर ते दिवशीं चार पांच पदकाराच झाली असता तो आपल्या वेष बदलून बाहेर त्याचे सहाय आले होते त्यांत मिळून त्या बरोबर पळून जाऊन, नाशिक बसगमनेर एथेच भिळू परगमोशी यास मिळून आश्रय पावला. मग खानदेश बवागळाण व सातात्याजवळ जभूमहादजाचा हांगर, याचा आसमंतात राहिला असे; परंतु जाजा हाकाजी शिवाजी महाराज याणें महत्व संपादिलें होतें, तेथे जावयास सीत असे. तिकडेचे लोक यांस नेह्याही शिवाजीचा गुणाचें फार स्मरण असून त्याची वडयचतुर्शींगी तो विवकजीने धरून कैदकेंला नेही ने आठवीत होत, यास्नव जर तो तेथें जाता तर तो काळ मारिला गेला असता.

कजीरावातें गंगाधरशास्त्री यास मारविला असे पुर्तुगेजें त्याकडे लागू झाले नाही. परंतु ते कर्म झाल्यावर त्याचा मनारा कागलें वादलून, आणि विवकजी दंगला तण्यांत बंदीस असता तेथे पहाण्यास जे जाहेर असत त्याची भाषण करिते करिता असे कित्येक वेळ सांगितले ही, ती आपल्या धन्याचे आज्ञे वनाणे वागला

ता चतुरंगिग पुण्याची लढाई झाल्यानेतर होळकर व अमीरखा-
न व राजपूत यांचा आश्रयाने मुलुखांत स्वाभ्या घालीत असे; मग सन् अ-
ठराश बारात तो खानदशांतून आपल्या मुलुखास येत होता तेव्हा त्रिंब-
कजीने त्याच्या भेटीस बोलावून कपटाने कैद करून कांगोरी कित्यावर ठेवि-
ला, तो सन् अठराशे अठराचा एप्रिलाने मृत्युपावला. त्याचा भाऊ गाहू
नाम असे तो त्याचे अगोधरच सन् अठराशे आठचा मे महिन्याचे तिस-
रे तारिखेस साताऱ्यांत मेलाला; त्याचे जागी त्याचा पुत्र प्रतापसिंदूनामे
स्थापिला तो अद्यापि ते राज्य करीत आहे.

त्रिंबकजी डेंगळा गेल्यावर पेशव्याचा कारभार सदाशिवभाऊ मा-
णकेश्वर पुनः चालवू लागला; त्यास मोदीक्षित वसईकर व चिमणाजी
नारायण हे दोघे सहाय होते. ते वेळस पेशव्याचे दरबारी लोक व डंग्ली-
शांचा बकील यांशी अतिस्नेह आहे असे लोकांस दिसून आले, परंतु नि-
श्चितार्थतर बाजीगवाचा मनांत अनेक प्रकारे दगे करावयाची मसलत हो-
ती; त्यांत त्याणें होळकर व गिंदे व नागपुरकर भोंसले व पेंढारी यांशी पत्र
वाग ऐक्य ठेवून गुप्तपणे त्रिंबकजीला पैका पाठवून अनेक ठिकाणीं
लोक ठेवावयाची आज्ञा दिली असे; आणि पुण्यामध्येही आपण कि-
त्येक फौज ठेवू लागला हें सर्व वर्तमान माहेबास कळून तो त्या कारभारीलो-
कांस त्याणें कीतुमची दग्याची मसलत आहे. त्यावर उत्तर करीत कीं,
हें दगाकरणें किमपि नाहीं; आणि बाजीगव पेशवा तर नुकताच फुलगा-
वी त्रिंबकजीला भेटला असून, सांगे कीं, आत्मास त्रिंबकजीचा ठिका-
णा नाहीं. असे त्याचें कुटिल वर्तन बहुतवेळ चालिल्याने ती मसलत मि-
ठीस जाऊन कदाचित अनर्थ होईल असे पाहून माहेबाने बाजीगवास
स्पष्ट सांगीतले कीं, आजपासून एका महिन्यांत त्रिंबकजी डेंगळ्यास आ-
णून घाल तर तुमचा व आमचा स्नेह राहील.

असे होऊन डंग्लीशांचें लश्कर जमूं लागलें. ते भय मानून
बाजीगवानें त्रिंबकजी डेंगळ्यास धरून आणावयाविषयीं जाहीरनामा
लावून सिंदगड व पुरंदर व रायगड हे तीन किल्ले डेंगळ्या येईतों पर्यंत
डंग्लीशांचा स्वार्थान मागीन त्या प्रमाणें ठेविले. या त्रिवाय पेशव्याचा
व डंग्लीशांचा ते समर्थी नवा नव झाला, त्यांत विशेष इतकाच कीं, पेश-
व्यांही इतपर गाईकवाडास कांहीं मागूं नये, आणि जी बाकी राहिली
आहे ती बदल माडेचार लाखा रुपये गाईकवाड प्रतिवर्षी देतील ते घेत जा-
वे; व आसदाबादेचा मसलत्याचे माडेचार लक्ष रुपये पेशव्यानें गाईकवाडा
पासून

पायून घ्यावे, व वसयीचा नहांत असें ठरले होते की, पाच हजार स्वोर व ती-
न हजार पायदळ इंग्लीशांचा कामास बाजीगवाने ठेवावे, त्या बंदुक् चवती-
स लक्षांचा मुलुख पेशव्याने इंग्लीशांस द्यावा, या खेरीज आमद नगराकित्ता
व नरमटेचा पलीकडची जिनकी पेशव्याची प्राप्ति असेल तितकी इंग्लीशांही
घ्यावी, आणि माधवगवरास्याची जहागीर बाजीगवाने उगीच जप्त केली
होती ती त्यास माचारी द्यावी.

असे पुण्यांत ठरल्यावर बडोद्याचा गाईकडास पहिल्यापेक्षां विशेष
लाभ झाला त्याणीं इंग्लीश वाकर साहेब याणें तद्गुरुन सन अठराशें पांचा-
त ठरविलें की त्याणें इंग्लीशांचीं तीन पलटनें व एक गोल्दाजीकंपनी आप-
ल्या जवळ बाळगून त्याचा खर्च आपण चालवावा; या शिवाय हे समचीं आ-
णखी एक पलटन पायदळ व दोन पलटनें स्वारांचीं नवीं ठेवावीं असें ठर-
लें.

सन अठराशें पंधरापर्यंत पेंढारी यांचा बहूत उपद्रव झाला. व अ-
मीर खानाचे पठानही मुलुखांत मोठा दंगा करीत असत, ते ह्या कळत्याचा गव-
रनर जनगल साहेब याणें निश्चय केला की या सर्वानथांचा उपशम करून द-
क्षिण मुलुखीं बंदोबस्त नीट रक्षावा.

या साठीं शिंदे व होळकर व नागपुरकर वगैरे हिंदुचा मुलुखांतील
सर्व मोठे मोठे यांस कळवावें की आत्मीं हें कार्य करितां यास तुमची सहा-
यता असावी. या प्रमाणें केल्यास जो सिद्ध न होईल तोच या अर्थाचा धड-
क शत्रू असा जाणावा.

मग ही गोष्ट प्रसिद्ध करीत असतां, सुंबईचे व मद्रासचे व कलक-
त्याचे या तिहीं लश्कारांची तयारी होऊन यांतील कित्यकांहीं जाऊन ते
बहुतेक पेंढारी मारिले, वरकड लश्कर त्या साहेबानें कार्यापयोगी कल्पिले-
ली ठिकाणें धरून. त्यांचे आज्ञेची मार्गप्रतीक्षा करीत राहिले.

पुढें या उद्योगाचें असें सार्थक झालें की, नागपुरांत रघुजी भोंसला
मृत्यु पावल्यावर तेथचा कारभागची बहिवाद व्यंकाजी मत्या वापूचा पुत्र सु-

पेंढारी यांचा उपद्रव इंग्लीश व निजाम यांचे मुलुखीं विशेष होता. सपून बाजीरा
याचे व ते पेंढारी यांचे एक आह असत इंग्लीशांस संशय व द्वावा वाकरिता त्याणें आपल्या
लश्कराचा एक भाग कोंकणांत पाठवून त्याही आपणास पेंढारी असें सपून आपलाही मुलु-
ख लुटावयाची आज्ञा दिली त्या वरून त्या लोकांहीं तसेंच केले.

रघुजी भोंसला सन अठराशें सोळाचा मार्च महिन्याचे बहिमास तारिखेस मृत्यु पाव-
ला; त्याचें आसन त्याचा पुत्र परमाजी भोंसला यास प्राप्त झाले. परंतु तो अन्यबुद्धी यास्तव
धोजी

पोजी बाणें मुळवले नालविली, आणि तो इंग्लीशास अनुरागून त्याणें आप-
त्य मुळसी त्यांनी पळवने बाळगावयाचे कष्ट केलें. मया व जोपाव्या
तबाबही इंग्लीशांचा सहाय झाला. शिंदे व अमीर खान हेही कळकल्याचा
गवर्नर जनरल साहेब याचे आज्ञेप्रमाणे वागूं लागले. तेव्हां बाब्यात्कारें
दिसण्यांत आले की हा बंदोबस्त सिद्दीस जायील, परंतु नागपुरकर व शिं-
दे यांचीं चिनें आतून बाजीरावाकडे होती, ते कापट्य साहेबास विदित
होऊन बाणें त्याचवकरीति अंतर केले.

मया वा प्रजापुत्र मुनी जी आणे तेथचा कायनामची वही वाट मुख्यत्वे चालविली, त्यास आपासाहेब खणतू.

सन् अठराशें सत्रांचा आरंभा पासून
समाप्तीपर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग ते हेंतिसा वा.

अनुक्रमणिका.

वाजिरावपेशवा व बापू गोस्वळा चांगीं एकसत्तेनं इंग्लिशांचा ताशा विष-
यीं मसलत केली.

इंग्लिश व पेशवे यांच्या स्नेह तुटून पुण्याजवळ युद्ध झालें.

कोरेगांवची लढाई.

बापू गोस्वळा अत्याजवळ इंग्लीशांवर दला करून मृत्यु पावला.

नागपुरकरांचें कृत्य.

मीनाबळदीजवळची लढाई.

नागपुरकर आपासा देव तों इंग्लीशांशीं स्नेह करून आपलें गादीवर
बसला.

चित्पेंढारी यास हांळकरांत आश्रय दिल्या यास्तव सेहदपुरापाशीं हो-
ळकराची व इंग्लीशांची लढाई झाली.

मग तो होळकर शरण येऊन त्याच्या व इंग्लीशांच्या तह झाला.

पेंढारी यांचें मुख्य मरदार इंग्लीशांहीं धरिले.

सेवतीपाशीं वाजिरावाची व इंग्लीशांची गांठ पडली.

आपासा देव पुनः गादीवर बसल्या नंतर कसकसा वर्तला तें.

वाजिरावपेशवा इंग्लीशांचे हस्तगत होऊन त्यांहीं त्यास ब्रह्मावर्ती
ठेविला.

मराठीराज्य इंग्लीशांहीं घेतल्या नंतर कसकसा बंदोबस्त केल्या तें प्र-
करण.

भाग ते हेंतिसा वा.

सन् अठराशें सत्रांचा जुलूसी माहिन्यांत वाजिरावपेशवा पेंढरपुरचे या-
वेस गेल्या तो तेथून कणें वेळीं गादीची धोरें येऊन त्या जागीं सपेंढराचे स-
माप्तिपर्यंत राहिला. त्याणी इंग्लीशांशीं विषयीत वागणुकेविषयीं जाजा क-
व्यता होत्या होत्या त्याच्या मिहिराव त्याच्याचो विचार ते अवसरिं करीत हो-
ता. त्याचें समुद्धर्तिंत बापू गोस्वळा मुख्य आला असें त्यास वाजिरावासेनि-
हून दिसिलें किं. तो जुलूसी मसलतीचा हो. थोड्याच माही, आणि त्याचो मनोब-

यानुरूप त्याची सर्व कामे शेंवटास न्यावयाचें ही कबूल केली. नंतर त्या नभ्या-
तांचा सन विचार ठरला की, आपली सर्व न्यागी आली म्हणजे प्रसिद्धपणे ए-
काएकी इंग्लीशांवर हल्ला करावा. ही गोष्ट सातात्याचा राजा यास विदित करू-
न त्याचा परिवागसुद्धा त्याला वासो द्या कित्यावर ठेविला. इतकें होई तों प-
र्यंत त्याणें आपल्या राज्यांतील बहुतेकां कित्यांवरून संपूर्ण शुद्ध साहित्य य-
थास्थित भरून सिद्धता केली. यावेरीज शिंदे व हाऊकर व नागपुरवाले या-
जकडे वकील पाठविले. यानंतर अकरोवराचे एकाणिमाव्ये तारिखेस द-
सरा पडला; त्याचा समारंभ फार उत्तम आला, त्या दिवसापासून पुण्यास-
जें पेशव्याची फौज पुष्कळ जमा होऊ लागली, तें लोक गारपिरावर इंग्लीशां-
ची छावणी होती तिचा सभोवते केंवळ निकट उतरले.

ते वेळेस इंग्लीशांचा लश्कराचा मोठा भाग धाडून दीहून कोठें दूर गे-
ला होता म्हणून पुणे मुकामी इंग्लीशांचे लोक होते ते फार थोडे असें दिसून
आले; परंतु त्यांचे कुमकेंस मुंबईहून एक गोरें लोकांचें पलटन पुण्यावर
जात होते तें वर्तमान पेशव्यास कळून त्याची समलत होती की, तें येऊन पो-
हचलें नाहीं तोंच कोणे एकें गवीस त्या इंग्लीशांचा पलटनांवर अकस्मात छा-
पा घालावा. मग अद्वाविमाव्ये तारिखेस तोफाना बेलजुंफून स्वार पायद-
ळ सिद्ध होऊन सध्यसत्रीस पेशव्याचें आज्ञेनें पुण्याचे दक्षिणेस उभे राहि-
ले होते, ते समयी इंग्लीशांचा छावणीतील कोणाएकामही तें वर्तमान कळलें
नाहीं. म्हणून ते सर्व लोक गादनिद्रानिमग्न आले होते; परंतु संगसावर एल-
फिनस्तन साहेब होता त्यास तो सकळ वृत्तांत कळला. तेव्हां त्याणें आपल्या
माडीवरून कानवसा घेतला असतां, त्यास त्यां लोकांची मोठी गडबड आहें अ-
सें समजलें; तेव्हां प्रथम त्याचा मनांत आलें की, आपले लोक सावध करून
आपणच त्यांवर एकाएकी चालून जावें, मग दुसरे त्याचा मनांत आलें की, यु-
द्धाचा उपक्रम आधीं बाजीरावाकडून व्हावा. इतक्यांत त्याचा जामुदानी ये-
ऊन सांगितलें की, ते लोक काहीं समलतीस गुंतले आहेत, आणि ती गडबड
ही कोहिशी कमी आली असें त्या साहेबास वाटलें म्हणून त्याणें आपल्या छा-
वणीचा लोकांस सावध न करितां ती रात्रि तशीच जाऊ दिली. नंतर दुसरे दि-
वशी ते छावणीचे लोक सावध झालेसें समजून बापूगोराला तात्काळ छापाया-
वणार होता परंतु बाजीरावानें पूर्वीपासून केलेली समलत चालत आली हो-
ती की, ते छावणीचे पलटनी लोक ही कोही द्रव्य देऊन बश करावे तो अर्थ पुर-
तेपणें मिळीस न्यावया करितां त्याणें गोरान्यास आज्ञा द्यावयादि पधीं बिलंब
केला. असें होतां ती दुसरीही रात्रि गेली, मग तिसरे दिवशीं मुंबईहून निघा-
लेले

लेले गोरु लोकर ते पेशव्याचा मत्ते अजून दूर असतील. त्यांची मोठ्ठ्या मोठ्या मत्त लाकरून वेडिवशीं तिसरे प्रहर गेले बावणीचे दिकाण आदवले. नंतर ती जागा शहराच्या स्तब्धिच्या करून संकोचित यास्तव आपल्या लोकांस दितकारक नव्हे, असें समजून ते स्थान दाकुन खडकीच्या पुलाजवळ सोकळे जागी जाऊन प्रशस्तपणे इतरले. असें नवें बगचे पाहिले तारिखेस वर्तमान झाले.

नंतर एलफिन्स्टन साहेबाने एक पलटन व कित्येक मराठे स्योर पोहोचून दी वर होत त्यांस बोलाविले ते एकुन इतः पर विलंब कामाच्या नाहीं असें पेशव्याकडे उरले. त्यावरून त्याच महिन्याचे पांचव्या तारिखेस तिसरे प्रहर गेले पेशव्याचे लोक शहरांतून बाहेर निघोन युद्धास येऊ लागले. तेव्हां त्या शहराजवळ तितक्याच जागा तितक्याच करून पायदळाच्या धाट जमला आणि सेंदनांत जिकडे तिकडे स्वार्गांची टाटी झाली. तेसमयी त्या शहराकडे पाहिले असता, पाण्याचे धारे तारिखी तिकडून येणारी स्वार्गांची अतृट रव पडली होती. ते सर्व वर्तमान डुंगीशांस विदित झाले. त्यावेळेस त्यांचे सवातीन हजार पायदल मात्र असता. त्यांची मसलत उरली की, मराठे आपणावर येऊन पडले नाहींत तोंच, आपण पुढें होऊन त्यांवर हल्ला करवा. तेव्हां ते आपल्या तळाच्या रक्षणार्थ मुसारे पांचशे लोकरे वृत्त बाकीचे सर्व तें दिकाण सोडून पुढें पाऊण कोस सरल्यावर दोही कडून युद्धारंभ झाला. तेसमयी प्रथम मराठ्यांच्या तोफा व बाणांच्या मार चालू होऊन मराठ्यांच्यानें आपले महादजार निवडक स्योर जरीपटक्या बगेवर ठेविलेले त्यांस डुंगीश उभे होते त्यांच्या डाव्या बाजूच्या पलटनावर जावयास नेमिले. तेवेळेस ते पलटनी लोक बाणीपेशव्याचे कोणी कवाडत शिकलेले पायदळ लोक होते त्यांवर जाऊन त्यांस पिडून आपल्या बंदोबस्तांत काही न्यूनता झाली होती, परंतु ते आपणावर शत्रु मोठ्या वेगानें येतो असें पाहून, तात्काळ समयविशेषालु रूप बंदोबस्तांत उभे राहिले. मराठी मराठ्यांची निवडक दोळी त्या डुंगीशांचे उजवें बाजूकडून वेगालें त्यांवर तिरकस चालून येताता त्यांच्या व डुंगीशांच्या परस्परें भरमार होत असता ते स्योर केवळ मसीफ आले तेव्हां, त्या पलटनी लोकांनीं एकदांच भरमार केला व त्या जागीं देवयोगें करून मोठा चिखलही होला त्यामुळे, पोठ्यांस त्यांजून जावयाचे मोठे अवघड पडून एकसे कांवर पडत पडत त्यांतील थोडकेसे मात्र त्या पलटनापर्यंत पोहोचले व बरकडो स्वार्ग

+ पुर्वी पेशव्यानें एका पलटनासहित फोर्ट साहेबानां डुंगीश आपल्या चौकरीस ठेविली ती खडकीच्या पुलाजवळ बावणी करून राहिली असे. ती युद्धप्रसंगी डुंगीशांस मिळाली तेव्हां सवातीन हजार डुंगीशांचे पायदल जमले.

ची उधळा उधळी आली; त्यांतील कित्येक इंग्लीशांचा घाटीमागून जाऊन त्यांचा लावणीकडे वळले परंतु तेथें त्यांचा मोठ्ठा मारुवा दोन तोफा होत्या त्यांचा मार पाहतांच, त्याहीं तो बेत टाकिला. नंतर इंग्लीश त्याहून पुढें सरले असतां, पेशव्यांचा लोक जें ठिकाण धरून उभे होते, त्याहीं तें युद्ध सोंडून आपल्या लोकांस बोटें नुकून शहराकडे चालिले. त्यांमार्गे इंग्लीश काहीसे त्यांस घालवीत जाऊन, मग रात्रीचा अंधार पडून लागला त्याणून त्यांची पाठ सोडून साघारे आपल्या लावणीस आले.

तें युद्ध अगदीं स्वल्प झालें याचें कारण असें असेल कीं, वाजिराव पेशवा व बापू गोखळा यांहीं इंग्लीशांचे पलटनी लोक आपणांस अनुकूल आहेत, ते एकही गोळी न मारितां, मुकादयानें त्या युद्धसमयीं आत्मा मध्येकून मिळतील; असें आपल्या सर्व लोकांस सांगितलें होतें; मग त्यांचें विपरीत वर्तन पाहून ते परम विस्मय पावले, याखेरीज ते लोक युद्धास पुण्यातून बाहेर पडतांना, त्यांचा जरीपट्ट्याची काठी कांहीं धक्का लागून सोडली; तो त्यांस मुळींच अप्रशकुन झाला.

त्याप्रसंगीं पुण्यांत वाजीरावाजवळ राहिलेल्या लोकांखेरीज, मराठी लडकर अठ्ठा हजार स्वोर व आठ हजार पायदळ होते; त्यापैकीं मेलें व जखमी मिळून सुमारे पांचशें पडले, आणि इंग्लीशांचे मेलें व जखमी मिळून आठशें निरुपयुक्त झाले.

नंतर दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं घोंड नदीहून इंग्लीशांचें एक पलटन व कित्येक स्वोर येऊन पोहचले, तेव्हां गोखळा युद्धास पुनः उभा राहिला. त्यावर आठ दिवसांनीं इंग्लीशांचें लडकर जें जनरल स्मिथ साहेबा व गेवरा दूर गेलें होतें तेंही येऊन मिळालें असतां, तो साहेब दुसरे दिवशीं हल्ला करणार होता त्यावरून वाजीराव पेशवा पुणें सोडून सातात्याकडे पळाला. त्याचें पाठीस स्मितसाहेब लागला असतां, तो तेंथून निघून पेंडरपुर्गकडे गेला; तेव्हां त्याणें बासो ह्याहून सातात्याचा गजादी, आपल्या बरोबर पळवावयास आणविला. तो त्याबाबेंतच येऊन त्यास मिळाला. नंतर पेशवा जुन्नगकडे जाऊन बासणवाडीत कोही दिवस राहिला असतां, तेथें कित्येक लोकांसहित त्रिवंकी डोंगळादी येऊन लागला आला, इतक्यांत पुनः कडे स्मितसाहेब आला असें समजून तो पेशव्या आपल्या सडकासुद्धा तेंथून दक्षिणेकडे पळाला. त्यावरून वर्तमान उडले कीं, वाजीराव पुण्यावर हल्ला करावयास येणार; त्याणून कर्णोळ बरसाहेब तो ते समयी पुण्यांत मुख्य होता त्याणें घोंड नदीहून पाहिल्या रेजिमिंटाचें दगरे पळ-

दन आपल्या कुनकेंस बोलाविले त्या पलटनास हल्लीं संकट घेतें ते अ-
 में स्मरण नात ॥ ती पलटन पांचवी बंदुकांची व निजबंदीवर पंचवीस गोरगे-
 लंदाज सुद्धा दोन तोफा व बंदे विलेले तीनशें मराठी स्वोर, इतक्या सहित
 सन् अठराशें सवांचा शेवटल्या दिवशीं रात्रीस आठवाजताता निघून मारी
 रात्र चालून सकाळीं दहा वाजताता, भीमेचे काठीं कोरे गावांवर पांढऱ्याने
 थें नदीपलीकडे पंचवीस हजार स्वोर व पांच हजार पायदळासहित, पेशवा
 उतरला होता त्यास पाहून त्या पलटनाचा मुख्य कप्तान छान्तासाहेब या-
 णें त्या ओसाड पडलेल्या कोरे गावांमध्ये आश्रय धरिला. तोपर्यंत वापू-
 गोखला व आपादेसायी निपाण कर व त्रिंबकजी डेंगळा यांचा समलतीने आ-
 रव व गोसांवी यांचा तीन दोळ्या नदी उतरून तिहींकडून इंग्लीशांचा नाशा-
 र्थ त्या गावांवर जाऊ लागल्या. तो उद्योग शेवटास न्यावयाकरितां त्यांचा कु-
 मकेंस दोन तोफा मुरूकून वाणांचाही मार चालविला. नंतर त्या गावांचा
 रस्त्यांत उभयपक्षी लोक अदून मोठ्या निकराचे युद्ध झालें. तेव्हां त्या कित्ये-
 का रस्त्यांतून आरवांही इंग्लीशांस बाहेर घालविले, व त्या त्या वाटांनीं इंग्ली-
 शांही नेटानें शिरून, त्या आरवांसही बाहेर काढिले; असें त्या गावांत जागो
 जाग बहुत वेळां आले. शेवटीं त्या गावांचे मध्यभागीं एक गढी सारिखी जा-
 गा होती ती त्या साहेबास नकळतां रिकामी राहिली, तींत आरव शिरले, ते-
 व्हां त्यांस बाहेर काढितां येईना; इतकें होई तोपर्यंत मराठ्यांचे स्वोरही ये-
 रुन त्या गावांस भोंवतें जमले, त्यामुळें नदीची वाट बंद होऊन इंग्लीशांचा
 लोकांस पाणी मिळेंनामें होऊन, ते फार हेंगण आले. तोपर्यंत इंग्लीशांचा
 दोन तोफा टेंकडीवर ठेविल्या होत्या त्या मोठ्या उपयोगी पडल्या, परंतु त्या-
 चें साहेबसरदार व बहुतेक गोरगे लंदाज मेलें गेलें असें पाहून त्या आर-
 वांनीं सवेग चालकून त्यांतील एक तोफ घेतली. तेसमयीं त्या पलटनाचा
 पंटीसन्तामें साहेब असे त्याणें फार शौर्य केलें, त्याचा उगस गोळी लागून पा-
 रीतून पार होऊन त्या जखमेनें मूर्छितसा पडला; तो तें वर्जमान एक तांचे
 आपल्या जवळचे लोक होते ते चरित जमा करून आपल्या हातीं उफगरी बं-
 दु क घेऊन, त्या आरवासम्यें घुसून कित्येकांस बंदुकेचा दस्त्यानेच ठार मारि-
 त मारित त्याणें ती तोफ माघारी घेतली. त्या संधीतच त्याचे छातींतून दुस-
 री गोळी पार होऊन तो निरुपयुक्त होत्याता भूमीवर पडला. याप्रमाणें तें
 युद्ध अस्तमान पर्यंत आलें असतां, रात्रीचा आरंभीं मराठ्यांकडून काहींमें हा-
 लकें पडलें; तेव्हां त्यांस पाणी मिळावया जागा अवसर सांपडून, मग सक-
 लाजता मराठे अगदीं युद्ध सोडून गेले. दुसरे दिवशीं उजाडतातां मराठ्या-

ले लश्कर दक्षिणेकडे निघून जाते असे दृष्टीस पडले ते समयीं यां त नुसाहेबा-
 त्यांवर आपल्या दोहों तो फांच्या मार चालविला असतां त्यांतील कोणी मा-
 गरा न फिरतां ते सर्व निघोन गेले. तेव्हां तो साहेब आपल्या मामथ्या प्रमा-
 णां आपले पदलेले जखमीलांक नेवविले तितकें त्या दोहीं तो फांमुद्दां वगेव-
 र घेऊन, साधाग घोंड नदीस गेला. त्या लढाहींत इंग्लीशांचे मेलें व जखमी
 मिळून एकशें लष्पन शिपाई, व बीस गोरें गोलंदाज पडले. इतकें होऊन
 तो उगंतून दोन गोळ्या पार झालेला पेंदीस नुसाहेब आपल्या तळावर पो-
 हचल्या नंतर मेल्या. त्या शिवाय दुसरे दोघे साहेब त्या लढाहींत मृत्यु पाव-
 ले व दोन जखमी जाले. आणि नवे देविलेले मगडे तीनशें त्यापैकीं दीडशें
 उरले वरकड काहीं मेलें व कित्येक जखमी झाले व काहीं पळाले. मगदयां-
 चे सुमारे पांच सहाशें पडले.

वाजीराव पेशवा याजवळ इतका वंदोवस्त असतां, तो कोरेंगांव सोडून
 न गेला याचे कारण काय, असें कोणी लघोल तर समजावें कीं, जनगल स्मित
 नुसाहेब त्याजवळ पोहचला. मग तां पेशवा तेथून दक्षिणेस गेल्यावर ति-
 कडच्या ही मुखुर मद्रासचा लांकांही घेतला असें त्यास कळून, तो मालव्या-
 चा घाटानें मोलापुगस जाऊन राहिला, आणि तेथची कित्येक खंडनी
 घेतली. नंतर नागपुरकराचा गणपतराव सुभेंदारही त्यास मिळून पंढर-
 पुगस जावयाचा घेत झाला. तेव्हां पेशव्या वगेवर वापू गोखलाही होता.

असें असतां फेव् आरीचे एकाणिमाव्ये तारिखेंस त्या गोखल्यासहित
 वाजीराव आष्टेगावीं जाऊन उतरला असतां, जनगल स्मितसाहेब एकाएकी
 येऊन पोहचला असें वर्तमान त्यास समजलें असतां, त्याणें गोखल्यास गो-
 पेंकळून निरोप पाठविला कीं, तुम्हीं आसत्तें रक्षण कोणें प्रकारें करितां, व आ-
 त्यांवर लापा कसा पडला तें सांगा. तेव्हां गोखल्यानें उत्तर दिलें कीं, हे समयीं
 तुमची पाठ संभाळण्यांत चुकणार नाहीं. असें सांगितल्यावर त्याणें आपा दे-
 साची निषाणकर याचे चार हजार लांक आपल्या पाठीमागें रक्षणास ठेऊन,
 आपण पांचशें स्वामेनिशीं इंग्लिशांची वाटपहात राहिला.

ते समयीं त्या स्मितसाहेबाजवळ स्वागेंचीं काळीं पलटनें दोन व गोरें
 पलटन एक, व घोडे जुंफिलेल्या काहीं तोफा, इतकें मात्र होतें, आणि त्याचें पा-
 रक सागें राहिलें असे. मग त्या उभयपक्षां गोंड पडली असतां मगदयां हीं
 बंदुकां मार चालविला आणि त्या गोखल्याचे दृष्टीस पडले कीं, आदयाचे अ-
 सतपाव इंग्लीशांचें पलटन वंदोवस्त राहित येत आहे, लघून तो तीनशें लांकां
 मिशीं नेगे करून त्यांवर चालिला. त्यामुळे त्या पलटनाची काहीं अव्यवस्था
 झाली.

झाली, परंतु तेच वेळेस गोरे पलटनाची टांढी त्या उभ्या पलटनाचे पाठीमागून मोठ्या वेगाने जाऊन, एकीकडून त्या सगळ्यांमध्ये शिरून गोंग्वल्यासारखा रिता. नंतर इंग्लीश त्या लोकांचे पाठीस लागला असता, त्यांचे कित्येक समाप्त व कित्येक हत्ती व घोडेही त्यास सां पडले. त्यांत विशेष इतकाच की, सातात्याचा गजा आपल्या परिवारासुद्धां इंग्लीशांच्या हातीं लागला.

पुण्यांत बाजीगवपेशवा याणें इंग्लीशाशीं सकाळीस स्नेह देऊन शेवटीं त्याशीं युद्धही केलें तें वर्तमान ऐकून नागपुरकर इंग्लीशां जवळ त्या पेशव्याची निदा करूं लागला परंतु त्याच सहित्याचे सनाविमाये तारिखेंस तेथें इंग्लीशांचे लोक होतें त्यावर एकाएकी सेना पाठविली. ते त्याचें लश्कर नऊ हजार स्योर व नऊ हजार सुमारे पायदळ, त्यांत तिनचार हजार आरब कित्येका तोफा सहित होतें. ते ससर्वां तेथें इंग्लीशांचें बंदोबस्त पायदळ व गोरे गोलंदाज सहित चार तोफा होत्या, आणि दोनशें सुमारे बंगाली पलटनाचे स्योर असत. ते युद्ध शिताबळदीनासक एक टेंकडी नागपूर शहर जवळ आहंतीचा आसमतात पडलें; त्याचा आरंभ अस्तमातीं होऊन दुसरे दिवशीं दोन प्रहर पर्यंत मोठ्या निकगनें चालिलें. त्यांत आरब व इंग्लीश यांहीं कोरे गोवना लढावी प्रमाणेंच परस शौर्य केलें. तसेंच इंग्लीशांकडे बंगाल स्या त्यांनी लढाव्या रेजिमेंटाचे स्योर होतें, तेंतर बहुतेक उपयोगी पडलें. त्याही नागपुरकराचे स्योर यांचा मोठ्या समुदायांत बंगालें प्रवेश करून, त्याची उधळा उधळी होऊन त्यांतील कित्येक पायदळही मारून त्यांचा दोन तोफा दिसून आणि त्या तो पर्यंत इंग्लीशांचा पायदळास जबाबिपची सशय होता. सगळे कुल त्यांहीं टेंकडीवरून पहातांच, त्यास विशेष धैर्य दिसता होत, ते ते जकार पुर सारको ठा शब्द करून, बंगालें पुढे लढून सगळ्यांचा मोड झाला. त्याप्रसंगी इंग्लीशांचे मेंढे व जखमी मिळून सवातीनशें पडले; तितकेच सगळ्यांचेही निरुपयुक्त झाले.

तां आपासाहेब नागपुरकर याणें दग्याचें आचरण केलें तें सिद्दीस न गेलें त्यापुन आपला अन्तर्ध दळावया करितां इंग्लीशांस सांगून पाठविलें ही ही गोष्ट माझे आजेंतें न झाली. त्यावर साहेबा नें उत्तर केलें कीं, मीं तुमचा जवळचे सर्व ओक दूर केल्याशिवाय तुमचा व आमचा व्यवहार चालणार नाही. नंतर चहूंकडून त्या साहेबाचा साहाय्यार्थ आणि ग्वी आणि ग्वी फौजा येऊ लागल्यावर, दिसवगळे पंधराव्ये तारिखेंस, त्याणें त्या आपासाहेबास

+ चौदाशें पायदळांत दोन कंपनी तेथें इंग्लीशांच्या बकीळ त्याचे खासगीचा असत बाकी सर्व मद्रासेचे होते.

तिगेंप

निगेष पाठविला की, तुम्हांस आमचा ज्नेद पाहिजे असल्यास, आपली सर्वकौ-
ज दूर करून मुलुग्याचा रक्षणार्थ काम आलाकडे ठेवावे, आणि तुमचा दुस-
ऱ्या कोणापासून दगा न होण्यास तुम्ही आमचे जवळ येऊन रहावे. यागोष्टी-
चें उत्तर करवयास तुम्हाला या वेळेपासून पाहोटेची दोन घटकागच उरेंतों प-
र्यंत, अवकाश दिला.

असें होऊन ती वेळ गेल्यानंतर इंग्लीशांचें लश्कर त्या नागपुरकगच-
र चालिलें. तें समजून तो आपासाहेब स्वयें निघून साहेबाचें शेंदीस आ-
ला, तेव्हां इंग्लिशांचें लश्कर तेंथेंच उभें राहिलें असतां, त्याणें आपल्या तोफ-
ग्याऱ्यांतील संपूर्ण तोफा आणवून त्यास दिल्या; परंतु त्याचा जा तोफा वाहेर
होत्या त्या जेव्हां इंग्लीश हस्तगत करूं लागला तेव्हां त्याचें मगढें लोक तयार
होऊन इंग्लीशांवर चालिलें. ते समयी इंग्लीशांची फौज पुनः त्यांवर चा-
लू होऊन मोठ्या बळात्कारानें त्याही तोफा घेतल्या.

शेवटीं त्या वाहेरचा तोफा इंग्लिशांस न देणारे असल्या नागपुरकगच-
चे गणपतराव सुभेदार व मनभटनामें दोघे सरदार होते, त्यांतील गणपतरा-
व तो वाजीगवास जाऊन मिळाला, आणि मनभट तो आपल्या आखांस-
द्वित नागपुरचा किल्यांत बळ धरून राहिला. तेंदिकाण इंग्लीश शिडीला-
ऊन एकदांच घेणार होते, तें सिद्दीस न जाऊन, थोडक्याच दिवसांनीं ते आर-
व आपल्या परिवार सुद्धां इंग्लिशांचा अभयवचनानें निघून गेले असतां,
तो मनभट त्यांचे स्वाधीन आला. त्यापुढें नागपुरकर व इंग्लीशांचा तह
ठरला कीं, इंग्लीशांहीं नागपुरकगचा संपूर्ण मुलुग्व मंभाळून त्यानांचावी-
सलक्षरूपये प्रतिवर्षी उत्पन्न होतसा मुलुग्व त्या खर्चास द्यावा.

याप्रमाणें दक्षिणेंत व पूर्वेस दंगा होत असतां माळवा व हिंदुस्था-
नांत बंगाला व मद्रास यांचा फौजा एकत्र मिळतानां त्यांहीं कित्येक जागीं
पैदायांचा मोड केला होता, त्यांतील एक चित्तानां त्या पैदायांचा मुख्यत्वा-
चा पाटीस जनराल मालकमसाहेब लागला तेव्हां, त्या चित्तानां होळकरा-
न आपल्या लश्करांत घेतला. याशिवाय अणखी कित्येक प्रकगंहीं होळक-
र आपला प्रतिपंथी, असें त्या मालकमसाहेबास विदित आलें. तेव्हां त्या-
णें त्या चित्तानीं पाठ सोडून माघाग मद्रासचा मुख्याची फौज होनी, तीत
जाऊन मिळाला. नंतर तेथून होळकरास काहीं वागणुकीचे प्रकार गवरन-
र जनरालाच्या कल्पने प्रमाणे मागून पाठविले. त्याचें उत्तर अर्धोगीकार सह
श होळकराकडेचें गह्वर खान बजेंरे पदानाचें सरदार यांहीं मल्हारराय हो-
ळकराचें नावें ठेऊन, त्यास होडीसों कित्येक वेळा दर्शविले. परंतु तेथे

जेस त्यांचे स्वार जाऊन इंग्लिशांचा कित्येच धुणाग्यांचा नाश करून दोसुरा-
चा राजा तयशीलपणाने त्यांचाही स्वारंगवर हल्ला केला, त्यावरून तेथें जो इं-
ग्लिशांचा मुख्य होता त्याणें निश्चय केला की, आता या अनर्थाचा उपशम
केलाच पाहिजे. तेसमयी त्या पडांनाही आपल्या मंडळींत फितुराचा शंके-
ने यशवंतराव होळकराची स्त्री तुळसाबाई तीळा मारून दाकून तिचा मुख्य
कारभारी गणपतरावनामें होता त्यास बंदीत घातला. असें असता तोशि-
प्रानदीपलीकडे होळकराचा नळ होता, त्यावर इंग्लीश चालिला.

तेसमयी होळकराचें लडकर दहाहजार स्वार व दहाहजार पायदळ
होतें. त्यांहीं त्या शिप्रानदीचा वळनानें कोपरा झालेली जागा, ती परम सु-
दृढ असें पाहून, तेथें स्थान धरून राहिले होतें. त्या लडकराचें डाव्ये बाजूस
नदीची मोठी दरड, आणि उजवे बाजूनें मोठा ओढा असें; आणि त्याणीं
आपल्या लडकराचें तोड नदीकडे करून त्या आंगांनीं आपल्या पुढून मोठमोठ्या
सत्तर सुमारे तोफा ओढीनें ठेविल्या होत्या. तेथें इंग्लीश त्यावर जाऊन प-
डल्याचे पूर्वी, त्यांस ती नदी उतरावी लागली. तिचा प्रवाहापासून आठ-
शें साडे आठशें पाउले होळकराचा लडकरास अंतर होतें. तें स्थान असें दु-
र्गम आणि होळकराचें स्वारही आपल्या समुदायांतून जाहेंर निघून जिक-
डेनिकडे पसरून उत्तम प्रकारें लढत होते, तथापि इंग्लीश मोठ्या नंदांनीं
त्या नदीचा उतार पार झाले; तेव्हांच शत्रूवर जाऊन पडावयाचे पूर्वी आ-
पल्या कवाचदीचा बंदोबस्त राखणें त्यांस आवश्यक, त्यास कांहीं वेळ पाहि-
जे, आणि आपल्या तोफा होळकराचा मोठमोठ्या तोफां पुढें निरुपयुक्त ठण्ण-
न ते त्याच ठिकाणीं उभे राहिले असतां शत्रूकडील तोफांचा भडमारातें त्यां-
तील कित्येक मेलें गेले. त्यांची तयारी झाल्यावर जनरल सालकम साहे-
बातें आपल्या लोकांसहित मोठ्या वेगानें त्यांवर चाल केली असतां, त्यापुढें
शत्रूचा पक्षाचे पायदळ व स्वारंतील कोणी एकही दिकला नाहीं. त्यांचे गो-
लंदाजमात्र आपआपल्या तोफांस दाकून जाईनात. तेणें करून ते बहुते-
क त्या ठिकाणींच मेलें गेले, इतर जे उधळून गेले हीने त्यांचे पाठीस इंग्ली-
शांचे स्वार व पायदळही लागून त्यांचे तीन हजार लोक मारिले.

तेव्हां शत्रूनें आपल्या तोफांतील लहान लहान तोफां मद्यानें ऊन क-
रकड इंग्लीशांस प्राप्त झाल्या. त्या युद्धानें इंग्लीशांचें सैन्य पायदळ, एक प-
लटने गोरें लोक, व सानपलटनें काळे लोक, आणि काळे स्वार चारपलटनें, व
गोरें स्वार सुमारे दोनशें, व कित्येक माघे वारगीर, या इतक्यांतून पावणें आ-
रगें निरुपयुक्त झाले. ते युद्ध मंददपुरनामें गावाजवळ झालें आणि त्यास
मंदद

मेहदपुर की लड़ाई अमें गांव पड़लें, त्या खुदो लून होळकराचें एक पळटन आपल्या बंदोबस्तानें रामपुरापर्यंत गेलें होतें, तेरां बंगाल्या-ना लष्कराचें एकें टोळीची गांठ पडून, त्यांची उधळाउधळी आली.

असा जय आल्यानंतर तो मालकमसादेवा त्या शत्रूचा पाठीस लागला असता मंदीसुरास होळकराचा पुत्र मल्हारराव तो इंग्लीशांचा स्वाधीन आला. ते समयी इंग्लीशांचे बऱ्याचें ऐक्य होऊन ठरलें कीं, असीरग्यानाने पूर्वी जो मेहदोळकराचा नावानें केला होता, तो मान्य. त्या खरीज त्या होळकराचें इंग्लिशांचा पक्षी कोट्याचा राणा यासही कित्येक परगणे दिले. व पूर्वी होळकराज पुतां पासून खंडनी घेत होता ती इंग्लिशां ही घ्यावी, आणि बुंदीपर्यंतचे उज्जयिनीचे व सातपुड्याचे दक्षिणेकडे जितकी त्याची मत्ता होती, तो मुलखही इंग्लीशांस दिला. या खरीज इंग्लिशां हीं होळकराचा मुलखाचें रक्षण करावें त्याचरावर त्याची तीन हजार फौज असावी.

मराठे मेहदपुरचे लढाईनंतर आपला अर्थ मिहीस जात नाही असें समजून त्याही तो उद्योग ठाकिला. याजिगवात वळभाच थोडकें संलोक ठरले असतां त्यास कर्तव्याचे सुचें आल्यास तो मुलखास मुलखीं पळत लुटला. त्यावर चहूंकडून इंग्लीशांचा लोळ्या जात होत्या.

शिंद्यास मेहदपुराचे वर्तमान कळून तो इंग्लीशांचा स्वाते पारुं लागला त्याचा कोणी मरदासही बळ धरून इंग्लीशांस कितें याबयाचा अडथळा केला, त्यावर फौजा जाऊन थोडक्याच वेळानें इंग्लीशां ही लोसजिं किले.

असीरग्यान व दसनलोक पूर्वीच शिनाबळदाचे लढाईपासून मराठ्यांचें बळ काढला गेला हीं अमें समजून आदेवानें ठराविलेल्या तहानाणें वर्तू लागले.

पेंढारी तो कांवर बंगाला व मद्रास व मुंबईचा मनेचा लोळ्या जाऊन त्यांतील कित्येकी पेंढार्यांस मारून त्या लोकांही जे ते मुलख घेवले होते ते सोडवून जांचें त्यास साधारें देऊन, त्याचे मोठमोठे मरदार धरून आणिले. त्यांपैकी नामदार ग्वात व खरीमग्यान सर्व आझी अझीना फेर आरीत मालकमसादेवाचे स्वाधीन गाले. तिमरा काशिल मेहदनाशि याचें स्थान ग्वाल्हेर येथें आश्रय पावला होता त्यास इंग्लीशांचा सांगण्यावरून शिंद्यानें त्यांचें स्वाधीन केला. त्याच्या चितुद्यास वहुत संकटें प्राप्त होऊन शेवटीं तो अशीरगड किंवा पंधे त्याणें आश्रय धरिला तेंही स्थान इंग्लीश लडून घेऊं लागले असतां, तेथून तो चितु एकदाच रानांत पळाला;

ला; व्यास एका व्याघ्रानें त्या अरण्यांत मारिला असे निश्चित समजण्यांत आले.

पश्चिमेकडे मुंबईचा सरकाशनें पूर्वीचें कोजापाठवून रायगडचे गैरे कोकणाचे लहान सोठे किल्ले सर्वेपेनले; असे असतां बाजीरावसाब साहेबाचे हस्तगत व्हावया लागले. तेही त्याच वर्षीचा जुलैचा महिन्यांत मिहीस गेले. तो प्रकार लिहिल्याचे पूर्वी नागपुरकरांचे कोही वर्तमान समजले पाहिजे.

तो आपासाहेब नागपुरकर शिताबळदीचे लडाईंनंतर इंग्लीशांचा स्नेहानें पुनः आपल्या गादीवर बसल्यापासून त्याणें अनेक प्रकारे विपरीत वर्तणुकी गुप्तपणें केल्या. त्यांत गोडनामें कोणी राजवटलोक यांस वडें उठवावयाची समस्यात दिली; आणि आपण इंग्लीशांस किल्ले घाब्यास कवळ होऊन किल्ले टागं स आतून सांगितलें की, किल्ले न घाबे. या शिवाय तो बाजीरावसाहेबसंगत असें की, तुमची कुमक असल्यास आह्मी इंग्लीशांस उलटून गोष्ट सांगूं, हे सर्वप्रकरण इंग्लीशांचा वकीलामें विदित झालें होतें. त्यावेळी बाजीराव याणें गणपतराव मुनेदार याजबरोबर कोजापाठविली असतां त्यावर इंग्लीशांची पळवनें जाऊन त्यांची बरदासदीचे कोही गोष्ट घडून येईल असें त्यावेळीं तारिखेंत त्याच वरगभट्टाच्या लेखीत तो आपासाहेबही नागपुरी इंग्लीशांहीं कैद केला.

त्यापूर्वीच बाजीराव नागपुराचा मुलगी आश्याथें बरदासदीचे पश्चिमेक जाऊन उत्तरला असतां तेथूनही गका तेथीस येतें आणि आपली कुल इतून सेवनीपाशी इंग्लीशांचा दुसऱ्या कोण एके दोन्हीचा गोड पडवीतें व्हा त्याचा लोकांचा नाश होऊन ते त्याच वेळीं कोजापठविले जाऊन उरले होते तेही बहुतेक आपआपल्या ठिकाणास गेले.

यानंतर बाजीरावानें तसें साधारणतः त्याचयाची तलाकूट केले, पण तेथूनही इंग्लीशांचा खोबल्ला आहे असे पाहून तो जागीन राहाऊन जात न, सालकसाहेब इंदुरात बसून मुद्रा खोला त्यास जाईल एवढेकड दिडून पाहिलें; जेव्हा जुलैचा महिन्याचे तिसरे तारिखेला त्याचा वसाहेबांची भेट होऊन तो गेल्याशा चिह्नांतही त्याला इंग्लीशांचें स्वाधीन झाला. तेव्हा सगळीं बरे ठेकी, त्याणें एखादे खोली इंग्लीशांशील तो सर्व स्वाधीन ठेविले. तेव्हा त्या सालकसाहेबांत कशाकडून त्याचा भाऊ अमृतराव यास जिवंत पोर्ण आकलनरूपी कंपनी मंडळारातून पोहचत आले, तसेंच सालदी यास असें केले. ही गोष्ट कळकळ्याचा मुख्य गवरनर जनरल साहेब याच्या लोकांस

येऊन त्याणें त्या बाजीरावास बंगाल्याकडे कानपुरापाशीं वेदुरनामें क्षेत्र आहे ती जागा रहावयाची नेमिली, त्याठिकाणास मराठे ब्रह्मावर्त म्हणतात.

त्रिंबकजी डेगळा याचे पाठीस इंग्लीशांची टोळी लागून त्यास रवाना देवांमध्ये अहीर गांवाजबळ धरिला, तो तात्काळ बंगाल्यांत चुनारगड नांम सुद्धा किट्टा आहे तेथें गंदीस घातला.

नागपुरकर आपासाहेब यास कैद करून बंगाल्यांत पाठविताना, तो कांहीं सबड पाडून पळाला, त्याणें शिरवळीकांचे मुलखीं जाऊन आश्रय धरिला. तो कपटी व अविचारी व पराक्रमशून्य म्हणून साहेब लोक त्याची गणना करीत नाहींत.

असें उत्तरेकडे वर्तमान असतां एंग्रेजांचे अकराव्ये तारिखेस इंग्लीशांहीं सातान्याच्या राजा मोठ्या सभारंभानें गादीवर बसविला, त्यास मुलुख पश्चिमेस सव्यादी पासून वर्ती पंदरपुरा पलीकडे कांहींसा, व दक्षिणेत्तर वारुणानदी व निरानदी यांची मर्यादा करून दिला. त्या मुलुखांत बाजीरावाचे कांहीं उरलेले पाचदळ लोक सुमारे साडेचार हजार व तेरा तोफा इतक्यासहित गणपतरावसुभेदार उपद्रव करीत असे तें समजून मद्रासेचा कोणी जनराल मनरोनामें साहेब मोठा विख्यात होता, जाणें कर्नाटक सरसुभा घेतला. तो साहेब तेथून उत्तरेस जाऊन सोळापुराच्या कित्यापाशीं त्याची गोठ पडून युद्ध होऊन त्या गणपतरावाचे बहुतेक लोक मारून त्यास हाकून दिला. नंतर थोडक्यांच दिवसांनीं तो किट्टाही घेतला.

याप्रमाणें संपूर्ण दक्षिण मुलुख इंग्लीशांच्या सत्तेत येऊन मग तेथील जहागिरदार व मेरेजे इंग्लीशांस अनुसरून किंवा तद्विपरीत होणे, त्यांस कोण कोणत्या प्रकारें देण्या घेण्याच्या योगें वाटवावे किंवा बलहीन करावे त्या योजनेच्या विचार इंग्लीशां करूं लागले.

प्रथम बुंदीच्या राजा रजपूत याच्या पाहिल्या पासून इंग्लीशांची स्नेह होता, त्याला पूर्वी शिंद्यास खंडनी घावी लागत असे तें चुकलें; व शिंदे आणि होळकर यांहीं बळाकारें जो त्याच्या मुलुख घेतला होता तो त्यास पुनः प्राप्त झाला. असाच भोपाळचा रजपूत राजाही पूर्वी इंग्लीशांच्या उपयोगी पडलेला त्यास आद्या, व इच्छाबद, व सेदार, व दोवाहा, व देवापानानांम पांच परगणें, व साळच्यातील जम केलेला विंबुरकराच्या कांहीं मुलुख आणि मुजाबलपूर परगण्यांतिल कांहीं भाग व किट्टा इसलामनगर नांम तो, जिच्याकडे असे त्या बदल दुसरा कांहीं मुलुख देऊन तें स्थान त्यास दिलें.

निजाम यास बाजीरावाचे देणें सद्दाकोटी रुपये होणे तें किटावयासा

हीं त्याचा पेशव्यास महा लक्षांच्या मुलुख यावा लागता, तो न लागला, व पेश-
वा किंवा त्याचे लोक त्या तिजामाच्या राज्यांतील वागलक्षांच्या मुलुख इंग्ळी-
शांशी व मराठ्यांशी युद्ध लागे तो पर्वत बहिवादीत होते, तो त्याच्या त्यास प्रा-
सझावा, या लोकांत होळकर व नागपूरकर यांच्या मुलुखांतील महा लक्षा-
च्या मुलुख मुलुख इंग्ळीशांहीं त्यास दिल्या, तेव्हां त्या युद्धाचे पूर्वी जे त्या राजा-
स मिळत होते त्यापेक्षा अद्वावीस लक्षरूपये अधिक मिळू लागले असती-
ले अशी अटकळ होये.

दक्षिणेंत जितकीं वेतनें व अग्रहारे व डनामें पुरातन आले न आलीं
होतीं, तीं इंग्ळीशांहीं तशींच राखिलीं, आणि जद्दागिरदारही बहुतेक त-
सेच राखिले, कोल्हापूरकरास पट्टिन्यापेक्षां विशेष, चिकांडी व मनांळी
हे दोन परगणे मिळाले. या खेरीज जे कोणी इंग्ळीशांच्या पक्षधारिलेले गृह-
स्थ लोक होते, त्यांस अनेक प्रकारें संनुष्ट केले, दुसरे जे सरकारचे कारभा-
री नेमणुके वांचून वाजीगवाजबळ उगेच आश्रयमात्र धरून राहिलेले, यां-
स वनाला फडनवीसाचे वेळेपासून जे मोठे मोठे दरिद्री झालेले होते, त्यांस
योग्यतानुसार कोणास कांहीं जमीनी व कोणास कांहीं द्रव्य देऊन, एलफि-
नस्तन साहेबाचे सुखी केले. तसेच कित्येक सरदारही दरिद्रानें पीडिलेले
पाहून, त्यांस कांहीं निर्वाहाचा कल्पना यांजिल्या, व पुण्यामध्ये सर्व हिंदू-
लोकांस आपआपल्या रीतीप्रमाणें नणितादिविद्या शिकवयाची शाळा
घातली.

इंग्ळीशांहीं युद्ध यत्नें करून मराठी राज्य संपादिलें असतां, कोणाचें
ही अनिष्ट नहोय अशी कल्पना पोचून त्या राज्यांतील संपूर्ण प्रजेस सु-
खकारक अशा बरतिहिलेल्या सर्वादा करून ठेविल्या, यांचे मुख्य कर्तें
महा समर्थ परम दयावंत ऐसे इंग्ळीशांचे गवर्नर जनगल सारकीं स-
तिहस गाहेव, व त्यांचे महाव तत्समान शाल मोठे नामांकित एलफि-
नस्तन साहेब, हे पुरुष सुकीर्ति साधन दक्ष यांणीं हिंदूचा मुलुखांतील स-
ंपूर्ण प्रजेचे हित साधिलें, त्या यांगें यांचे स्मरण लोकांचा मनांतून अष्ट
न व्हावें.

समाप्त

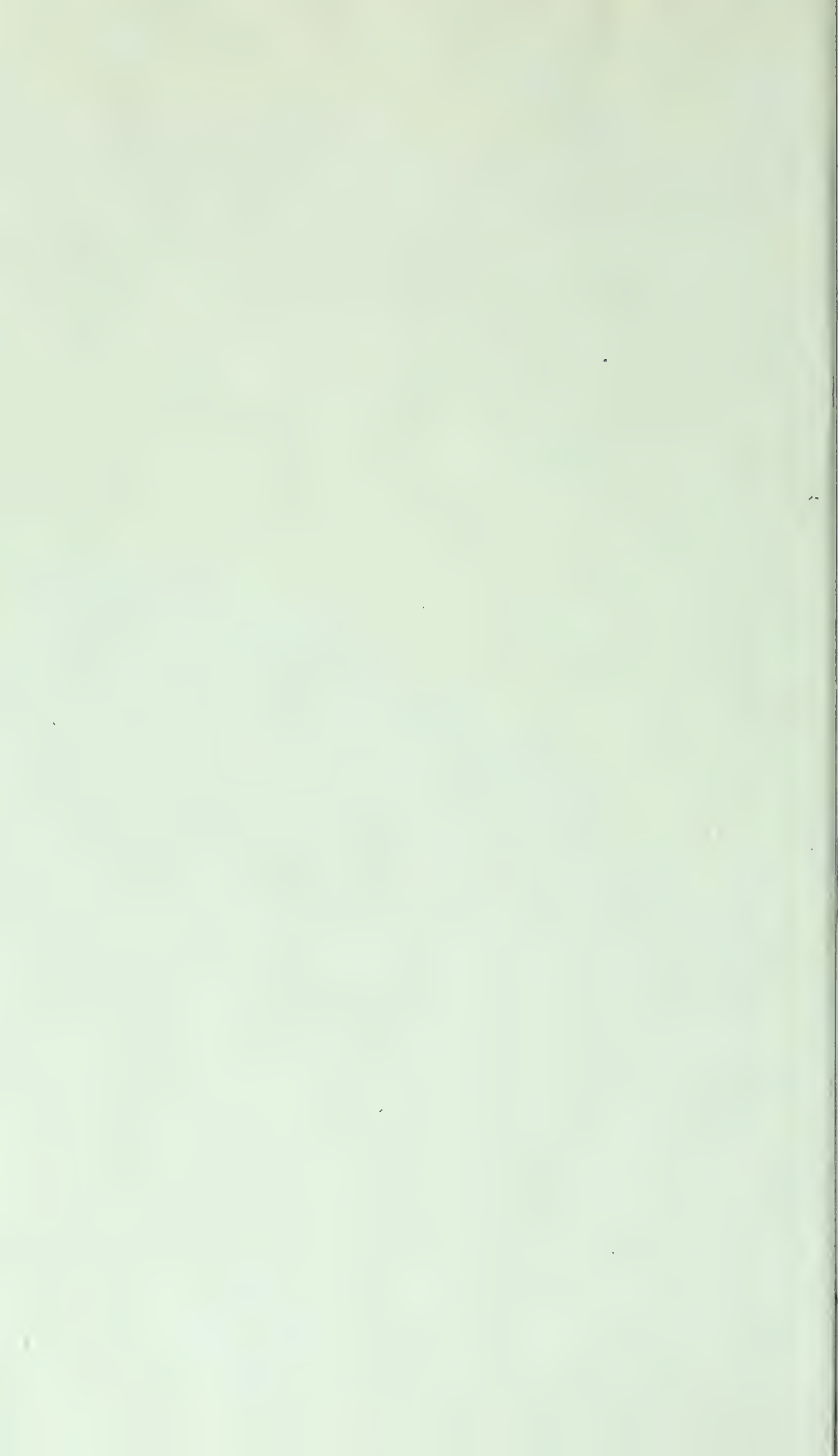


इंद्रे जोन्ना इशवीसन निघान्या पासून, पुढे, हिंदूचा शास्त्रीवाहन शक कोणत्या वर्षा
चा नूत्याना, ते, व इंद्रे जी आणि हिंदी भाषाभेद करून, महिन्याची नावे व त्याचा
रंभ कसकसा होतो, ते प्रकरण. जर कोणा इच्छा करील की इंद्रे जोन्ना इशवीसन नि
न्यापासन, पुढे किती वर्षांनी हिंदूचा शास्त्रीवाहन शक चा नूत्याना, ते वर्ष ध्यानांत
वे, तर त्याणें इशवीसनाची अद्याहत्तर, किंवा एकुण ऐशी वर्षें व ता करायी, स्व
शास्त्रीवाहन शकाचा आरंभानें वर्ष कळेल, यास प्रमाण; द्विती इशवीसन अद्याह
एकुणतिसांचा नवथासहिना, एप्रैल याची तारीख नववी, त्यादिवशी, हिंदूचा श
स्त्रीवाहन शकाचे सत्राजें एकावनावें वर्ष निघाले, यावरून अर्थात हिंदूसातें की
इशवीसन अद्याहत्तराजें एकुणतिसांत शास्त्रीवाहन शक सत्राजें एकावन वता दिव्य
अद्याहत्तर पुरतात. त्या अद्याहत्तराच्या वर्षी, माचीची समाप्ति, व एप्रैल या
रशा अशा संधीत, शास्त्रीवाहन शक निघाला, सन अद्याहत्तराजें एकुणतिसांचा एप्रै
ल व थें तारिखेने एशी, शके सत्राजें पन्नास होतें; त्यावरून असा अर्थ सात्ता की
न अद्याहत्तराजें एकुणतिसांत शके सत्राजें पन्नास तमादिते असता, एकुण ऐशी शे
रहतात, त्या एकुण ऐशाच्या वर्षी माचीची समाप्ति व एप्रैल याचा रंभ अशा स
थी शास्त्रीवाहन शकाचा प्रारंभ आला.

या सदुसरे प्रमाण इंद्रे जोन्ने इशवीसन अद्याहत्तराजें एकुणतिसांत, हिंदूचे श
स्त्रीवाहन शके सत्राजें पन्नास माची समाप्ति व सत्राजें एकावनाचा आरंभ.

इंद्रे जी आणि हिंदी महिन्याची नावे व त्यांचा आरंभाचा प्रकार असा.

१ जानेवारी यांत	१० पौष याची समाप्ति व	११ माघ याचा आरंभ.
२ फेब्रुवारी यांत	११ माघाचा शेवट आणि	१२ फाल्गुनाचा आरंभ.
३ मार्च यांत	१२ फाल्गुनाची समाप्ति व	१ चैत्राचा आरंभ.
४ एप्रैल यांत	१ चैत्राचा शेवट व	२ वैशाखाचा आरंभ.
५ मे यांत	२ वैशाखाची समाप्ति व	३ ज्येष्ठाचा आरंभ.
६ जून यांत	३ ज्येष्ठाचा शेवट व	४ आषाढाचा आरंभ.
७ जुलई यांत	४ आषाढाची समाप्ति व	५ श्रावणाचा आरंभ.
८ अगष्ट यांत	५ श्रावणाचा शेवट व	६ भाद्रपदाचा आरंभ.
९ सप्टेंबर यांत	६ भाद्रपदाची समाप्ति व	७ आश्विनाचा आरंभ.
१० ऑक्टोबर यांत	७ आश्विनाचा शेवट व	८ कार्तिकाचा आरंभ.
११ नोवेंबर यांत	८ कार्तिकाची समाप्ति व	९ मार्गशीर्षाचा आरंभ.
१२ डिसेंबर यांत	९ मार्गशीर्षाचा शेवट व	१० पौषाचा आरंभ.



शुद्धिपत्र

सर्वभागानुक्रमणिकादि

पृष्ठ ओळ	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	+६ त्याणें करून	तेणें करून	१६	११ घेतला	घेतला
४	१ पांचव्ये	चवथ्ये	१९	४ सांगितलें	सांगितलें
१०	२ फौजेसुद्धा	फौजेसुद्धां	२१	१४ फत्तेशिग	फत्तेशिग
१०	११ नांव	नाव	२१	२२ मसुलतीनें	मसलतीनें
१४	११ भोसला	भोंसला	२१	२९ पक्षानुसारीं	पक्षानुसारी
१४	२० खाया	खानाचा	२२	२३ मराठ्यांत द्याचें	मराठ्यांशीं द्याचें
१५	२३ च	व	२३	२ कादरनामा	कादरनामा
१५	२६ जा	जो			

मुख्यप्रकरणें संपूर्ण यांचें

पृष्ठ ओळ	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	१७ दिल्ला	दिला	८	१८ नांव	नाव
३	२ यास्तवं	यास्तव	९	५ दिल्लेंव्या	दिल्लेंव्या
३	८ माघारें	माघारें	९	७ दिल्लें	दिल्लें
४	१९ कामांकरितां	कामाकरितां	९	१२ नांव	नाव
४	२० दिल्ली	दिली	९	३१ नांव	नाव
४	२२ नांवास	नावास	९	१७ नांव	नाव
४	२४ नांव	नाव	९	२९ होने	होते
४	२९ कित्येक	कित्येक	१०	६ राजमंडी	राजमंड्री
५	१ दिल्ली	दिली	१४	३२ दिल्ली	दिली
६	१ वंदर	वंदर	१५	९ दिल्लें	दिल्लें
६	४ दिल्ली	दिला	१६	५ दिल्ली	दिली
७	१० दिल्ली	दिली	१७	२ वंदीन	वंदीन
७	१२ नांव	नाव	१९	२८ दिल्लें	दिल्लें
८	१७ नांव	नाव	२०	१३ मोठें	मोठें

पृष्ठ आठ	अशुद्ध	शुद्ध
११	१३ जाहलें	झालें
१२	१ किल्लो	किल्ले
१३	२ बाळकिल्ला	बाळकिल्ला
१४	१३ सोरीं	सारीं
१५	१४ त्याणें करून	तेणें करून
१६	२३ बडलें	बडलें
१७	२४ मांडावर	माडीवर
१८	३२ जवचा	जवळचा
१९	३२ आणिक	अणीक
२०	३२ फासकर	फासलकर
२१	२१ पंताचीं	पंताचा
२२	३ ती	तीं
२३	११ नाहीं	नाहींत
२४	८ औरंगजेबानें	औरंगजेबानें
२५	६ एकाएकीं	एकाएकी
२६	२३ माजन	माजुस
२७	२३ किल्लेचा	किल्याचा
२८	३ पोंचला	पोंहचला
२९	४ फडनीस	फडनवीस
३०	५ फडनीस	फडनवीस
३१	१० दिल्ला	दिल्ला
३२	१ लश्करावर	लश्करावर
३३	४ सावडा	सावडा
३४	५ कोलापुरांत	कोल्हापुरांत
३५	११ कोलापुरांत	कोल्हापुरांत
३६	२१ बळवेंगाव	बाळवेंगाव
३७	११ आणीक	अणीक
३८	२५ ऐकतांच	ऐकतांच
३९	३० पोंचला	पोंहचला
४०	१ पोंचले	पोंहचले
४१	३ भोसलेकडे	भोंसल्याकडे

पृष्ठ आठ	अशुद्ध	शुद्ध
१०३	१२ पोंचले	पोंहचले
१०३	१५ पोंचले	पोंहचले
१०३	१६ पोंचले	पोंहचले
१०५	१३ पेंदारी	पेंदारी
१०५	२१ त्याणें करून	तेणें करून
१०५	३० रिकाभी	रिकाभी
१०६	३३ कोलापुर	कोल्हापुर
१०७	२ कोलापुर	कोल्हापुर
१०७	२ कोलापुर	कोल्हापुर
१०७	२५ कोलापुर	कोल्हापुर
११४	२ आठवले	अटवले
११४	४ आठवले	अटवले
११४	४ नांव	नाव
११४	८ संकाजी	शंकाजी
११७	२० पोंचविळीं	पोंहचविळीं
११८	३ { पक्षपात धरी }	{ पक्ष धरीत न }
		{ त नसे }
११८	६ { अशा निमित्तें }	{ अशा निमित्तें }
		{ करून }
११८	१६ संकाजी	शंकाजी
११९	१७ आठवले	अटवले
११९	२५ माघारें	माघारा
११९	२९ नांव	नाव
११९	३० नांव	नाव
११९	३१ माघारें	माघारा
१२०	१९ नांव	नाव
१२२	४ नांव	नाव
१२४	२५ त्याणें करून	तेणें करून
१२४	२८ किल्ले	किल्ले
१२५	२८ जहालें	झालें
१२५	२९ तत्काळ	तात्काळ

सं. आंक	अशुद्ध	शुद्ध	सं. आंक	अशुद्ध	शुद्ध
१३० ७	नांव	नाव	२२३ १	आसामी	असामी
१३१ २३	गाइला	गाइला	२२६ २५	अडीज	अडीच
१३४ १०	नांव	नाव	२२७ १५	असाउठला	असागळउठला
१३४ १०	नांव	नाव	२२८ १८	आला	आला
१३६ ५	लडाईत	लडाईत	२४० ९	अधैमधै	अधैनुधै
१३७ ३	फडनीशी	फडनीशी	२४० ११	अधैमधै	अधैनुधै
१३७ ३०	पक्षपातधरिला	पक्षधरिला	२४० २४	गंदूर	गंदूर
१३८ ८	असतें	असतें	२४० २६	गंदूर	गंदूर
१४१ २६	नांव	नाव	२४६ १०	तुत	तुत
१४९ २६	उंचलावयाची	उंचलावयाची	२४६ ३२	बकनार	बकसार
१५० ११	कोलापुराकडे	कोल्हापुराकडे	२५२ २८	कायनावाचें	कायनावाचें
१६२ २३	त्यांगंनशी	त्यांगंनशी	२५५ ३२	जायिताखान	जायिताखान
१७० २५	हाकोण	हाकोणी	२६७ १६	त्याणेंकरुत	तेणेंकरुत
१७४ १६	मुखत्यार	मुखत्यार	२७१ ११	सरवावापू	सरवारामवापू
१७८ १	सवायशें	सवायशें	२७४ २५	उपद्रव	उपद्रव
१८० २७	कटाप्रांतीं	कटाकप्रांतीं	२८९ २८	बालकिल्ला	बालकिल्ला
१८१ २८	कटाप्रांतीं	कटाकप्रांतीं	२९७ ५	जाचें	जायाचें
१८२ २९	केंले	केंले	२९८ १४	कुकेस	कुमकेंस
१८७ २६	कोल्हापुराकडे	कोल्हापुराकडे	३०० २५	मराठ्यांनांहाचें	मराठ्यांनांहाचें
१८९ ४	जानागवाईचा	जानागवाईचा	३०४ १	गडी	गडी
१९० ५	कोल्हापुराहून	कोल्हापुराहून	३०८ ३	येसमयीं	देसमयीं
१९३ २९	कोल्हापुराहून	कोल्हापुराहून	३१८ १९	विशीं	विषयीं
१९६ २९	कोल्हापुराहून	कोल्हापुराहून	३१८ ३१	नाहेवासदी	नाहेवासदी
२०० २३	गाजीदिननामें	गाजीवादिननामें	३२० १३	भरवशावर	भरवशावर
२०४ १०	घुंटी	घुंटी	३२६ १२	नागपुरामध्यें	नागपुरामध्यें
२०६ १७	सत्तेंत	सत्तेंत	३२६ ३०	गायकवाड	गाईकवाड
२०९ ५	मराठ्या	मराठ्यांचा	३४० २७	हाईल	हाईल
२१० ३२	हेंदरअली	हेंदरअली	३४१ १७	अगदी	अगदी
२१६ ८	निमें	निमें	३४२ १३	हल्ली	हल्ली
२१८ ३०	नांव	नाव	३४३ २३	अगदी	अगदी
२२० ६	आठवलें	आठवलें	३४५ ३	वर्तमान	वर्तमान

पृष्ठ	औल	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	औल	अशुद्ध	शुद्ध
३४५	१०	संभाळितों	संभाळितों			त्या गोंरेंलोकां	त्या गोंरेंलोकां
३४७	८	वंश	वंश्य			चा कुमकें पुढें	चें कुमकें म
३४८	११	सालप्यांचा	सालप्याचा	३८८	११	सरून झडून	मद्रासेचे प
३४८	१७	सालप्यांचा	सालप्याचा			लढत अस	लढती ग्यारये
३५८	२०	मंडळीस	मंडळीस			तां मद्रासेचे	ऊन पांढऱेले
३५९	७	भरवसा	भरंसा	३९०	१२	याजवरून	याजयावरून
३५९	१७	आस्कानें	आकसानें	३९९	४०	माघारें	माघागें
३६५	१	संकटीं समयीं	संकटसमयीं	३९९	२२	दंगे	दंगे
३७५	२२	खेडेकडे	खेडेकडे			तो खरीमखा	तो आपला
३७६	२२	होत्या	होता			न आपला पु	पुरातन आ
३७९	१२	{ तो सर्व अनेक }	{ तो अनेक प्र }	४०३	१५	{ सतन आश्र }	{ श्रयभूत ख }
		{ प्रकारें }	{ कारें }			{ यभूत खरी }	{ रीमखान }
						{ मखान }	
३८२	२१	भांवड्यास	भांवड्यास	४२३	१	कित्येंब	कित्येंक
३८४	१३	यांकडे	याकडे	४२५	१०	गोंडनामें	गोंडनामें
३८७	११	अगनायी	अगनायी	४२६	१२	वारुणा	वारणा
३८८	४	युत्तोपयोग	युद्धोपयोग				



159



DS
432
M2D818

Duff, James Grant
History of the Marathas

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
